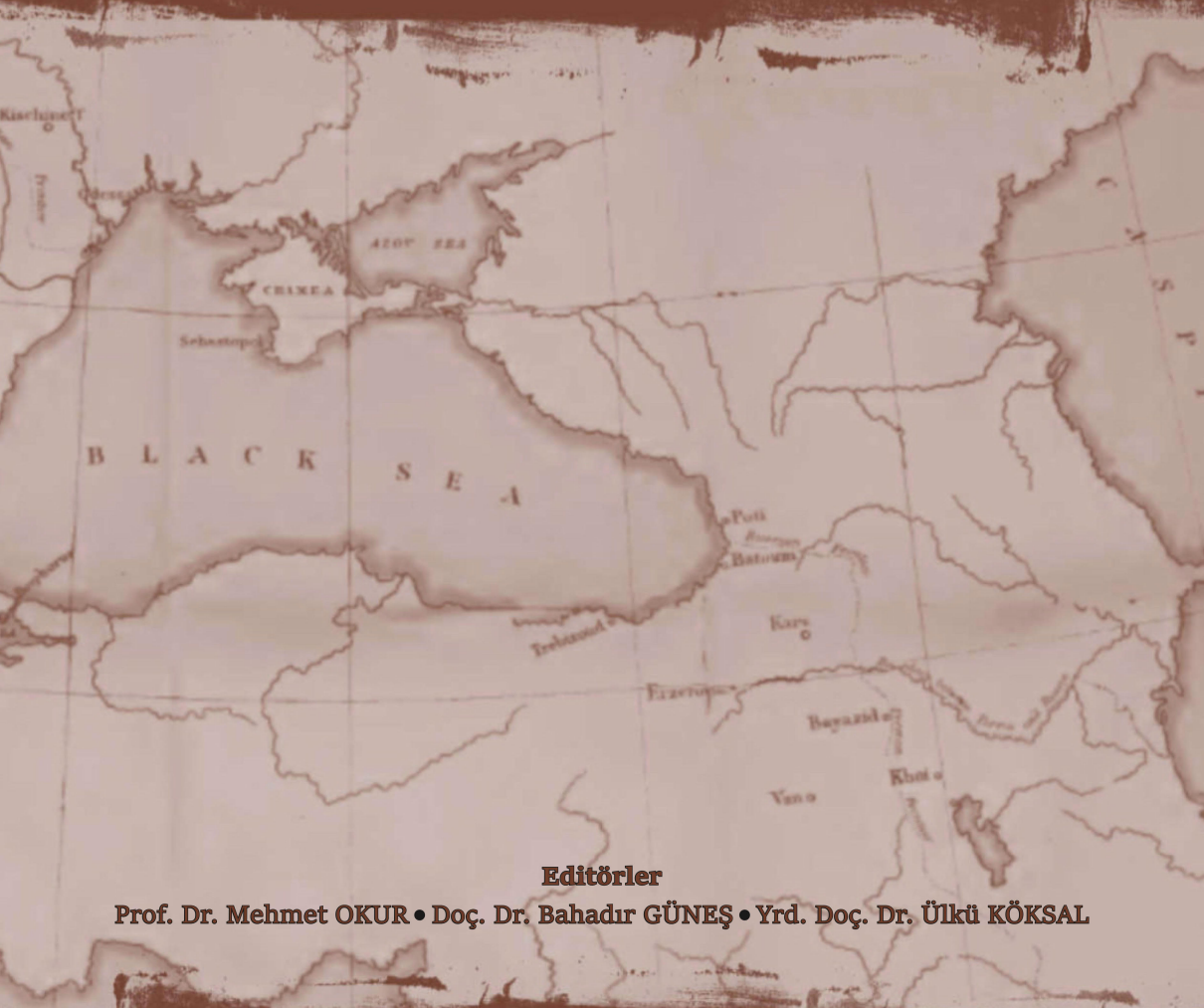

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KARADENİZ VE KAFKASYA

ASKERİ, SİYASİ VE SOSYAL GELİŞMELER

Editörler

Prof. Dr. Mehmet OKUR • Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ • Yrd. Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL

**I. DÜNYA SAVAŞI'NDA
KARADENİZ VE KAFKASYA**
Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler

Editörler

Prof. Dr. Mehmet OKUR
Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ
Yrd. Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA KARADENİZ VE KAFKASYA

Editörler

Prof. Dr. Mehmet OKUR
Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ
Yrd. Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ
Doç. Dr. Süleyman ERKAN
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Prof. Dr. Barış ÖZDAL
Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK

Kapak Tasarımı

Yrd. Doç. Dr. Yüksel KÜÇÜKER

Baskı: KTÜ Matbaası, TRABZON

Tel: 0462 377 21 43

1. Baskı: Aralık 2017

Baskı Adedi: 300

ISBN: 978-605-2271-05-6

Adres: KTÜ Yayınları Satış Bürosu

Tlf: 0462 377 22 32

Üniversiteler Yayın yönetmeliğinin 6. maddesine göre bu eserin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir.

© Bu eserin herhangi bir kısmının izinsiz ve kaynak gösterilmeden alıntılanması, internet sitelerinde yayınlanması, pdf ya da kitap şeklinde parayla satılması yasaktır. Aksi eylemde bulunanlar telif hakları yasasından doğan tüm yükümlülükleri peşinen kabullenmiş sayılırlar.

İÇİNDEKİLER

Sunuş	V
Önsöz	VII
18. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDEN 20. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNE KARADENİZ'DE KÜRESEL GÜÇLERİN REKABETİ Selçuk DUMAN	1
I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ RUSYA'NIN TÜRKİYE'YE YÖNELİK EMELLERİNİN TÜRK BASININDAKİ YANKILARI Selçuk URAL	39
I. DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA'NIN KARADENİZ POLİTİKASI VE RUS KARADENİZ FİLOSU Şahin DOĞAN	63
PETROGRAD BASINI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI'NA KATILMASI Mustafa ÖZTÜRK	99
OSMANLI İMPARATORLUĞU I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİRERKEN FRANSIZLAR'IN STRATEJİK REFLEKSİYONLARINDA KARADENİZ Salih TUNÇ	129
BASRA KÖRFEZİ VE HİNDİSTAN YOLUNU KORUMAK: İNGİLTERE'NİN KARADENİZ VE KAFKASYA SİYASETİ (1914-1920) Mehmet OKUR	145
TÜRK-ALMAN KAYNAKLARI IŞIĞINDA SOVYET İHTİLALİ SONRASI KAFKASYA Selami KILIÇ	173
I. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NİN KARADENİZ POLİTİKASI Hikmet ÖKSÜZ İsmail KÖSE	229
STRATEJİK AÇIDAN I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ROMANYA Ömer METİN	247
I. DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLARINDA BATUM LİMANI'NIN STRATEJİK ÖNEMİ VE OSMANLI DONANMASININ BATUM LİMANI'NI BOMBALAMASI Ozan TUNA Mucize ÜNLÜ	263
BREST LİTOVSK MÜZAKERELERİNİN TÜRK KAMUOYUNA YANSIMALARI (Aralık 1917-Nisan 1918) Zehra ASLAN	283

ELVİYE-İ SELÂŞE'NİN BÜTÜNLÜĞÜ VE BATUM MESELESİ (1878-1921) Ali Ata YİĞİT	309
BÜYÜK SAVAŞTAN ZORUNLU İTTİFAKA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE İZLENEN DENGE POLİTİKASI (1917-1921) Ömer ERDEN	341
RUSYA'NIN KARADENİZ'E YÖNELİK "RUM-ERMENİ İTTİHADI" PROJESİ (1916-1917) Önder DUMAN	351
RUSYA'NIN PONTUS MESELESİ'NDEKİ ROLÜ VE BOLŞEVİK İHTİLALİ'NİN BU MESELENİN SEYRİNE ETKİSİ Yüksel KÜÇÜKER	371
I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TRABZON VE ÇEVRESİNDE YAŞANAN ASAYİŞ SORUNLARI Volkan AKSOY	391
I.DÜNYA SAVAŞI'NDA TRABZON'DAN MÜSLÜMAN GÖÇÜ İbrahim Ethem ATNUR	425
KENDİ KAYITLARI IŞIĞINDA RUSYA İMPARATORLUĞU'NUN KAFKASYA'DA İSKÂN POLİTİKASI Marziye MEMMEDLİ	441
ÇARLIK VE SOVYET RUSYASI'NIN KARADENİZ-HAZAR HAVZALARINDA BİR GÜÇ DENGESİ FAKTÖRÜ OLARAK UYGULADIĞI DEMOGRAFİ POLİTİKALARI Fahri SAKAL	451
ŞUBAT'TAKİ BURJUVA DEVRİMİNDEN BOLŞEVİK İHTİLALİ'NE KAFKASYA'DA SİYASİ, ASKERİ, SOSYAL VE EKONOMİK DURUM Ahmet KARAÇAVUŞ	473
I. DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA: TOPLUM VE ELİTLER Ali ASKER	533
MEKTUP VE ANILARDA I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA EYNESİL-GÖRELE YÖRESİ Mevlüt KAYA	555

Sunuş

19. yüzyılın başından 20. yüzyılın başlarına kadar cereyan eden ekonomik ve siyasî gelişmelerin bir sonucu olarak patlak veren Birinci Dünya Savaşı, ilk küresel ve kitlesel savaş olmaktan başka askerî, siyasî ve sosyal sonuçları itibarıyla etkilerinin hâlâ devam ettiği önemli bir olaydır. Dönemin büyük güçlerinin karşı karşıya geldiği bu savaş sonucunda, Avrupa'dan Uzak Doğu'ya, Rusya coğrafyasından Orta Doğu'ya kadar ülkeler ve coğrafyalar yeniden şekillendiği gibi, bu durum, günümüze kadar devam eden yeni birtakım sorunlara da zemin hazırlamıştır.

I. Dünya Savaşı sürecinde cereyan eden askerî, siyasî ve sosyal gelişmelerin tam ortasında yer alan Karadeniz ve Kafkasya, Avrupa'yı Asya'ya ve Rusya'yı Orta Doğu'ya bağlayan stratejik konumuyla büyük devletlerin hâkim olmak istedikleri bir alan olmuştur. Rusya'nın Basra Körfezi ve Akdeniz'e inmek, İngiltere'nin, Doğu Akdeniz'den Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a uzanan "İmparatorluk Yolunu" korumak, Almanya'nın, Orta Doğu ve Güney Asya'ya ulaşım enerji ve ticaret yollarını ele geçirmek şeklinde özetleyebileceğimiz bu istekleri Balkanlardan Kafkaslara, Ukrayna'dan Türkiye'ye uzanan geniş bir coğrafyada şiddetli çarpışmalara yol açmış, hatta "Genel Savaş" 1918 yılının Kasım ayında sona erdiği hâlde, Karadeniz havzasındaki mücadeleler yeni ittifaklar ve yeni antlaşmalar yapılarak bir süre daha devam etmiştir.

Bölgeye dair araştırmalar yapan Türkiye'nin alanında uzman tarihçileri tarafından kaleme alınan bu çalışmada, I. Dünya Savaşı öncesinden Kafkasya'nın Sovyet Rusya hâkimiyetine girişine kadar cereyan eden süreçte büyük güçlerin Karadeniz ve Kafkasya politikaları ile bu politikaların neden olduğu askerî, siyasî, demografik ve sosyo-ekonomik gelişmeler irdelenmektedir. Üniversitemiz bünyesinde faaliyet gösteren ve bölgemizin tarihî, kültürel, coğrafi, stratejik, sosyal ve ekonomik yapısına dair bilimsel araştırmalar yapan Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü koordinatörlüğünde hazırlanan bu çalışmaya yazılarıyla katkı sağlayan bilim insanlarına, yayım aşamasında emeği geçen akademik ve idarî personelimize teşekkür eder, ilgili çalışmanın yakın dönem Türk tarihi araştırmalarına ve kamuoyuna faydalı olmasını temenni ederim.

Prof. Dr. Süleyman BAYKAL

Rektör

Ön Söz

Uzun bir süre neredeyse yalnızca Türk soylu topluluk veya devletlerin hâkim olduğu Karadeniz ve Kafkasya hinterlandı, eski çağlardan günümüze kadar Büyük Devletlerin rekabetine sahne olmuştur. Coğrafi keşifler ve yeni ticaret yollarının bulunması ile beraber bir müddet iktisadî önemini kaybetse de 19. yüzyıldan itibaren tekrar ön plana çıkmaya başlayan bu coğrafya, Doğu-Batı ve Kuzey-Güney yönünde en önemli ulaşım ağı, enerji ve güvenlik merkezi hâline gelmiştir. 15. yüzyıldan 18. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin söz sahibi olduğu coğrafyaya daha sonra Rusya giriş yapmaya başlamıştır ki bu aynı zamanda I. Dünya Savaşı sürecinde zirveye ulaşacak rekabetin de başlangıcı olmuştur. Büyük devlet olmasından öte ulusal bütünlüğünün korunması Karadeniz ve Kafkasya'yı kontrol etmesine bağlı olan Rusya ile bölge üzerindeki hâkimiyetini ve topraklarını korumaya çalışan Osmanlı Devleti arasında başlayan rekabette Osmanlı Devleti her geçen gün güç kaybederken XX. yüzyılın başından itibaren bu kez Rusya'nın karşısına Doğu Akdeniz'den Hindistan'a uzayan ticaret yolunu tehlikelerden uzak tutmak isteyen İngiltere, Karadeniz ticaretinden pay almak isteyen ABD ve Fransa gibi ülkelerle Avrupa'dan Asya'ya bütün Doğu'yu kontrol etmeği amaçlayan Almanya çıkmıştır.

Tarafımızca hazırlanan bu çalışmada, söz konusu devletlerin I. Dünya Savaşı öncesinden Kafkasya'nın Sovyet Rusya hâkimiyetine girişine kadar cereyan eden süreçteki Karadeniz ve Kafkasya politikaları ile 18. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başına kadar bölgede cereyan eden askerî, siyasî ve sosyal gelişmeler Türk, İngiliz, Fransız, Amerikan ve Rus arşiv belgeleri ile yine adı geçen ülkelerin basılı resmî dokümanları, döneme ait gazeteler, hatıralar ve diğer kaynaklara dayanılarak incelenmiştir.

Bölge üzerine çalışma yapan araştırmacıların kaleme aldığı yazılar sıralanırken mümkün olduğunca kronolojik ve konu bütünlüğüne dikkat edilmiş, böylece farklı yazarlardan gelen yazılardan oluşan editörlü bir çalışma, birbirini takip eden olayların ele alındığı 22 bölümden oluşan tek bir eser olarak ortaya çıkmıştır. Konuya giriş özelliği taşıyan Selçuk Duman'ın kaleme aldığı "*18. Yüzyılın Son Çeyreğinden 20. Yüzyılın İlk Çeyreğine Karadeniz'de Küresel Güçlerin Rekabeti*" başlıklı yazıda Karadeniz'in Jeopolitik önemi, Karadeniz'de önce Osmanlı-Rus mücadelesine, daha sonra da yine bu coğrafya üzerinde Rusya ile İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve Almanya arasında cereyan eden iktisadî ve siyasî rekabete değinilmektedir. Takip eden yazı Selçuk Ural'ın "*I. Dünya Savaşı*

Öncesi Rusya'nın Türkiye'ye Yönelik Emellerinin Türk Basınına Yankıları" olup Rusya'nın geleneksel Güneye ilerleme siyaseti ve savaşın hemen öncesinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik düşmanca politikaları dönemin önde gelen gazeteleri üzerinden irdelenmektedir. Şahin Doğan, Rus arşiv belgelerine ve dokümanlarına dayanarak hazırladığı "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Karadeniz Politikasını ve Rus Karadeniz Filosu" adlı çalışmasında Petersburg yönetiminin Karadeniz'deki donanmasını güçlendirme girişimleri ile Osmanlı donanması hakkında dikkat çekici bilgiler verirken Mustafa Öztürk de "Petrograd Basınında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Katılması"nı ele almaktadır. Öztürk, yazısında savaşın dair genel durum, Rus kamuoyunun Almanya'ya yaklaşımı, Türk-Alman ilişkileri, Türkiye'ye yönelik tarihi emeller ve Enver Paşa hakkında haber ve yorumlara yer vermektedir.

I. Dünya Savaşı'nın önemli aktörlerinden Fransa'nın Karadeniz politikası Salih Tunç tarafından kaleme alındı. Tunç, Fransızca dokümanları esas alarak kaleme aldığı "Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na Girerken Fransızların Stratejik Refleksiyonlarında Karadeniz" başlıklı yazısında Fransa'nın savaş öncesindeki ve savaş sürecindeki Karadeniz politikasını tartışmaktadır. Rusya'nın son yüzyıldaki en büyük rakibi olmakla beraber I. Dünya Savaşı'nda aynı safta yer alan İngiltere'nin politikası ise Mehmet Okur tarafından irdelenmektedir. Okur, "Basra Körfezi ve Hindistan Yolunu Korumak: İngiltere'nin Karadeniz ve Kafkasya Siyaseti (1914-1920)" başlıklı yazısında İngiltere'nin savaş öncesi, savaş süreci ve sonrasındaki Karadeniz ve Kafkasya siyasetindeki değişimleri üzerinde durmaktadır. Bölgeye yönelik Alman politikası "Türk-Alman Kaynakları Işığında Sovyet İhtilali Sonrası Kafkasya" isimli yazısıyla Selami Kılıç tarafından incelenmektedir. Yazıda, Bolşevik İhtilali sonrası Kafkasya'da cereyan eden siyasî ve askerî gelişmeler Türk, Alman arşiv dokümanları, Rus ve Gürcü resmî yayınları ile döneme dair bilgi veren başlıca eserler ışığında ele alınmıştır.

Karadeniz, XX. yüzyılın başından itibaren yükselişe geçen Amerika Birleşik Devletleri için de büyük önem arz etmekteydi. Osmanlı coğrafyasında ABD ticaretinin giderek yaygınlaşmaya başlaması I. Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı - ABD ilişkilerini diğer Büyük devletlerden ayırmaktadır. Bu süreç, Hikmet Öksüz ve İsmail Köse'nin kaleme aldığı "I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Karadeniz Politikası" adlı çalışmada Amerikan arşiv belgelerine dayanarak incelenmektedir.

Büyük Devletlerin Karadeniz rekabetinde politik ve stratejik manevralarla kazançlı çıkmaya çalışan devlet ve topluluklar da vardı. Bu devletlerden biri de Karadeniz'in batı kıyılarında yer alan Romanya idi. Ömer Metin, bu ülkenin savaş sürecinde izlediği politikayı Romanya arşiv belgeleri ve dokümanlarına dayanarak akıcı bir şekilde sunmaktadır.

Ozan Tuna ve Mucize Ünlü tarafından kaleme alınan “*I. Dünya Savaşı'nın Başlarında Batum Limanı'nın Stratejik Önemi ve Osmanlı Donamasının Batum Limanı'nı Bombalaması*” başlıklı yazıda ise savaş öncesi Rusya'nın Batum Limanı'ndaki askerî tahkimatı ile gerek Rus gerekse Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki faaliyetleri anlatılmaktadır.

Rusya, savaşın ilk yıllarında özellikle Kafkas Cephesi'nde büyük başarılar elde etse de Ekim 1917 Bolşevik Devrimi ile savaştan çekilmiş ve İttifak Devletleri ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Şüphesiz bu durum özellikle Osmanlı Devleti için büyük umut ve moral olmuş, Rusya ile yapılan barış görüşmeleri kamuoyunda merakla takip edilmiştir. Bu süreç Zehra Arslan tarafından irdelenmektedir. Türk kamuoyunun heyecanla yeniden kavuşmak istediği *Batum* ve *Elviye-i Selase*'nin tarihî ve stratejik önemini ise Ali Ata Yiğit incelemektedir.

Bolşevik Devrimi Osmanlı Devleti'nde heyecan yaratırken İtilaf Devletlerinde derin endişeye sebep olmuş, Karadeniz ve Kafkasya bir anda Bolşeviklerle Müttefikler arasındaki başlıca mücadele alanına dönmüştür. I. Dünya Savaşı'ndan sonra da devam eden bu mücadele Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk Millî Hareketi'nin politikalarına da yön verecektir. Ömer Erden'in kaleme aldığı “*Büyük Savaş'tan Zorunlu İttifaka: Türk - Sovyet İlişkilerinde İzlenen Denge Politikası (1917-1921)*” başlıklı yazıda yaklaşık iki yıl önce düşman olan Türklerle ve Rusların şimdi aynı safta yer alması üzerinde durulmaktadır.

Nüfus oranı ne olursa olsun Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıklar I. Dünya Savaşı sürecinde İtilaf Devletleri'nden büyük beklenti içerisine girmişler, aynı ölçüde de ajitasyona uğramışlardır. Buna en açık örneklerden biri de Karadeniz'deki Rum ve Ermeni azınlığın tutumu idi. Önder Duman ve Yüksel Küçükker birbirini takip eden ve tamamlayan yazılarıyla Çarlık Rusya'sının *Pontus Meselesi*'ndeki rolünü irdelemektedirler. Rum ve Ermenilerin neden olduğu tedhiş hareketleri ise Volkan Aksoy'un kaleme aldığı

“*I. Dünya Savaşı’nda Trabzon ve Çevresinde Yaşanan Asayiş Sorunları*” bölümünde verilmektedir.

Doğu Karadeniz’deki Rus işgalinin ve gayrimüslim azınlığın sebep olduğu tedhiş olayları Türk halkında büyük bir trajediye yol açarken bölgenin demografik yapısını da derinden etkilemiştir. İbrahim Ethem Atnur, “*I. Dünya Savaşı’nda Trabzon’dan Müslüman Göçü*” yazısıyla savaşın neden olduğu bu sosyal yapıyı gözler önüne sermektedir. Esasında Osmanlı Devleti’nin son üç yüz yılının iç-dış göçlerle geçtiğini söylemek mümkündür. Özellikle Rusya’nın Kafkaslara inmeye başladığı andan itibaren izlediği iskân politikası yüzbinlerce Türk ve Müslüman unsurun topraklarını terk etmesine yol açmış, onların yerine çoğunluğu Slav olmak üzere çeşitli Hristiyan unsurlar yerleştirilmiştir. Günümüze kadar devam eden etnik ve siyasî problemlerin temelini oluşturan bu süreci Marziye Memmedli Rus kaynakları, Fahri Sakal ise Türk kaynakları üzerinden incelemektedirler. Kafkasya’nın Bolşevik Devrimi sürecindeki askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik durumu ise Ahmet Karaçavuş tarafından değerlendirilmektedir.

Ali Asker, “*I. Dünya Savaşı’nda Rusya: Toplum ve Elitler*” başlıklı yazısında Rusya’da Çarlık yönetiminin asker ve sivil bürokrasisinden köylerdeki sıradan halka kadar Rus kamuoyunun savaş sürecindeki tutumu hakkında bilgi vermekte, savaş sürecinin genel bir fotoğrafını çekmektedir.

I. Dünya Savaşı’nda Karadeniz ve Kafkasya üst başlığı ile yayımladığımız eserin son kısmını ise Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki Rus işgalinin Görele-Eynesil yöresindeki yansımaları işlenmektedir. Mevlüt Kaya tarafından kaleme alınan bu yazıda işgal sürecinde cereyan eden olayların toplumsal boyutu hatıratlar, esaret mektupları ve fotoğraflarla ortaya konulmaktadır.

Kısa bir tanıtımını yaptığımız bu eserin ortaya çıkmasına bilgi, birikim ve emeği ile katkı veren meslektaşlarımıza, basımını sağlayan üniversitemiz yönetim kuruluna ve Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Süleyman BAYKAL’a teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Mehmet OKUR
Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ
Yrd. Doç. Dr. Ülkü KÖKSAL

18. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDEN 20. YÜZYILIN İLK ÇEYREĞİNE KARADENİZ'DE KÜRESEL GÜÇLERİN REKABETİ

Selçuk DUMAN*

Giriş

Karadeniz, ilk çağlardan günümüze kadar stratejik anlamda önemli bir mücadele alanı olmuştur.¹ Çünkü Karadeniz, milattan önceki yıllardan itibaren Asya ve Avrupa arasındaki ticaret yollarının üzerinde olması dolayısıyla birçok ülkenin ilgisini çekmiştir.² Karadeniz'in jeopolitik önemini; Mackinder, “*Kara Hâkimiyeti Teorisinde*” merkez bölgesine en kolay ulaşımı sağlayan bölge; Spykman, “*Kenar Kuşak Teorisi*”nde Avrupa’yı Ortadoğu ve Asya’ya bağlayan bölge; Mahan, “*Deniz Hâkimiyet Teorisi*”nde Karadeniz’de hâkim olan gücün, bölgeyi kontrol edecek coğrafi üstünlüğe sahip olacağı, Scitaklian, “*Hava Hâkimiyet Teorisi*”nde merkez bölgesine ve dünya adasına hâkim olabilecek bir coğrafya; Huntington, “*Uygurluklar Çatışması Tezi*”nde kültür ve uygarlığın, insanlar ve ülkeler arasındaki ilişkileri etkileyen en önemli bölge olarak tanımlamıştır.³ Karadeniz’den bahsederken Kafkaslardan, Balkanlardan, Hatta Asya ve Avrupa’nın bütün jeopolitik denklemlerinden bahsetmek yerinde olacaktır.⁴ Çünkü Karadeniz havzası ile birlikte sahili olan ülkeler ve komşularını içermektedir. Bu çerçevede Karadeniz, bir taraftan ticari ve ekonomik çıkarların

---

* Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. selcukduman58@gmail.com

¹ Fulya Ereker-Utku Özer, “17. Yüzyıldan Günümüze Rusya’nın Karadeniz Politikası”, *Rusya’nın Doğu Politikası*, Ed. Sezgin Kaya, Bursa 2013, s.165.

² Elnur Hasan Mikail, “Karadeniz Bölgesinin Günümüz Dünyasında Artan Önemi”, *III. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu*, Giresun 2010, s.333.

³ Hatem Cebbarlı, “Rusya’nın Karadeniz’de Güvenlik Politikası”, *III. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu*, Giresun 2010, s.159.

⁴ Yaşar Hacısalihoglu, “Karadeniz Havzasında Jeopolitik Hamleler”, *I. Türk-Rus Ortak Karadeniz Sempozyumu*, Giresun 2008, s.169.

rekabet alanı olmuş, diğer taraftan çatışma potansiyeli olan bir bölge hâline gelmiştir.⁵

Karadeniz, doğudan batıya 1200 km, kuzeyden güneye 600 km uzunluğundadır. Coğrafi olarak Türkiye'nin kuzeyinde ve Avrupa'nın güneydoğusunda bulunmaktadır.⁶ Avrupa'nın en önemli iç denizi olan Karadeniz; İstanbul Boğazı üzerinden Marmara Denizi'ne, buradan Çanakkale Boğazı aracılığıyla Ege Denizi'ne ve Akdeniz'e, Cebel-i Tarık Boğazı ile Atlas Okyanusu'na, Süveyş Kanalı-Kızıldeniz-Babülmendep Boğazı ile de Aden Körfezi'ne, Umman Denizi'ne ve Hint Okyanusu'na,⁷ Kerç Boğazı ile Azak Denizi'ne, Ren-Tuna kanalıyla Kuzey Denizi'ne, Main-Tuna kanalıyla Baltık Denizi'ne,⁸ öbür yandan Tuna, İdil(Volga), Özü(Dinyeper) ve Ten(Don) nehirleri yolu ile Baltık Denizi ve Hazar Denizi'ne ulaşarak Avrupa ve Türkistan içlerine kadar etki alanı oluşturabilecek potansiyele sahiptir.⁹

Karadeniz, bir yandan Perslerin batıya açılan kapısı olmuş, diğer yandan Kafkaslar ve Uzak Doğu'ya açılan kapı olarak önemini korumuştur. Roma Dönem'inde dahi doğu-batı ticaretinde önemli bir merkez görevini üstlenmiş,¹⁰ Avrupa tarihinin biçimlenmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Çünkü Avrupa kıtası ülkelerinin ilişkilerin de Karadeniz'in önemli bir argümanı olduğu muhakkaktır.¹¹ Tuna vasıtasıyla Avrupa'nın merkezine kadar ulaşım imkânı ona bu stratejik kazancı sağlamıştır.¹² Karadeniz Böl-

⁵ Aleksandr Kadyibaev, "Karadeniz Bölgesindeki Sıcak Noktalar ve Rusya'nın Politikası", *I. Türk-Rus Ortak Karadeniz Sempozyumu*, Giresun 2008, s.137.

⁶ Sinan Ogan, "Küresel Mücadelenin Yeni Rekabet Alanı; Karadeniz ve Möntrö Antlaşması", www.turksam.org

⁷ Osman Metin Öztürk, "Dünden-Bugüne Karadeniz Güncel Jeopolitiği, Enerji, Möntrö, Rusya ve Sorunlar" www.ascmer.org, 21 Kasım 2015, s.1.

⁸ Gökhan Koçer, "Karadeniz'in Güvenliği; Uluslararası Yapılanmalar ve Türkiye" *Akademik Bakış*, S.1, Kış 2007, s.197.

⁹ Bahadır Bumin Özarıslan, "Soğuk Savaş Sonrası Karadeniz'de Güvenlik Politikaları ve Türk-Rus İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. XII/1, Yaz 2012, s.136.

¹⁰ Serkan Deniz Koşacıydan, "Karadeniz ve Balkanların Jeopolitik Açından Karşılaştırılması", *I. Karadeniz ve Balkan Ekonomik ve Politik Araştırmalar Sempozyumu*, Eylül 2014, Zonguldak, s.347.

¹¹ Burak Tangör, Avrupa Entegrasyonu ve Karadeniz", *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Ed. Osman Metin Öztürk-Yalçın Sarıkaya, Ankara 2005, s.57-58.

¹² M. Ali İstikbal, "Türk Boğazlarının Stratejik Önemi", *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Ed. Osman Metin Öztürk-Yalçın Sarıkaya, Ankara 2005, s.96.

gesi, azınlık ve din çeşitliliği açısından da çok zengin bir coğrafyadır. Etnik unsurlararası ilişkiler temel sürtüşme alanları olarak karşımıza çıkar.¹³ Karadeniz Bölgesi'nin uluslararası ilişkiler ve küresel güvenlik bağlamında günümüzde daha da artan bir öneme sahip olduğu gözlenmektedir. Özellikle Avrupa ve Asya arasında paha biçilmez bir transit koridoru olması, enerji ulaşım hatları üzerinde bulunması, Hazar havzası enerji kaynaklarına yakın olması, Orta Asya ve genişletilmiş Orta Doğu'ya açılan kapılardan en önemlisi olması ve Rusya'yı güneyinden çevrelemesi dolayısıyla bölgeyi kontrol etmek isteyen ve buna karşı duran ülkeler için vazgeçilmez bir unsurdur.¹⁴ Karadeniz, konumu nedeniyle 21. yüzyılın ulaşım, enerji ve güvenlik koridoru olma yolunda da ilerlemektedir. Özellikle Uzak Doğu, Orta Asya ve Kafkasya ülkelerini Karadeniz üzerinden Avrupa'ya bağlayacak olan TRACECA ulaşım koridoru önemlidir. Avrupa ve Asya ekonomilerini birbirine kuzeyden bağlayacak olan proje, AB tarafından geliştirilmekte ve desteklenmektedir. Enerji hatlarının gerek deniz ulaşımıyla (Türk Boğazları yoluyla) gerek boru hatlarıyla yüklendiği Kuzey-Güney Koridoru (Kafkasya-Basra Körfezi eksenini) da Karadeniz'e stratejik önem kazandıran bir başka oluşumdur.¹⁵ Karadeniz havzasının sahip olduğu bu özellikleri dolayısıyla küresel güçler daima bu bölge ile ilgilenmiş ve kendi çıkarlarına uygun olarak dış politika stratejileri uygulamışlardır. Bu politikalar nedeniyle de Karadeniz de bölgesel işbirliği gelişimi mümkün olmamıştır. Karadeniz'e kıyısı olan 6 ve kıyısı olmayan ancak Karadeniz havzasında olan 6 toplam 12 ülke bulunmaktadır.¹⁶

Osmanlı Devleti, kuruluşunu tamamladıktan sonra İstanbul'u almış ve akabinde siyasi ve ekonomik açıdan Karadeniz ve Karadeniz'in kuzeyinin önemini görerek burada hâkimiyetin sağlanmasına yönelik politikalar geliştirmiştir.¹⁷ Bu çerçevede 1461 yılında Karadeniz'in Anadolu kıyıları olan Sinop ve Trabzon alınmış ve 1475 yılında da Gedik Ahmet Paşa komutasındaki donanma ile Kırım Hanlığı, Kefe ve Azak Kalesi'nin alınması ile Karadeniz

¹³ Ertan Talas, "Bulgaristan'ın Karadeniz Politikası", *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Ed. Osman Metin Öztürk-Yalçın Sarıkaya, Ankara 2005, s.80.

¹⁴ Esra Demir, "Karadeniz Jeopolitiği", www.slideserve.com

¹⁵ ORSAM, *Boğazlar Raporu*, Mayıs 2011, s. 20.

¹⁶ www.amaze.com, "Karadeniz'in Jeopolitik Önemi"

¹⁷ Zübeyde Güneş Yağcı, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz Politikası", www.altayli.net

bir Türk iç denizi hâline getirilmiştir.¹⁸ Osmanlı Devleti, Kefe'yi ele geçirmesi ile birlikte Rusya'nın Karadeniz üzerindeki ticaretini de ciddi anlamda sekteye uğratmıştır.¹⁹ Karadeniz'in tamamen Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girmesi ticaret yollarının kontrolünü de sağladığı için çok önemli bir gelir kapısı da ortaya çıkmıştır.²⁰ Diğer yandan Osmanlı Devleti, Karadeniz'e dökülen Ten (Don) Nehri ile Hazar Denizi'ne dökülen İdil (Volga) Nehrini bir kanal ile birleştirerek Rusların Kafkaslara ve Karadeniz'e inmelerini engellemek ve bu bölgede Türk hâkimiyetini devamlı kılmak istemiştir.²¹ Ancak Rusya; Baltık denizi, Karadeniz, Hazar Denizi ve Türk boğazları üzerinden Akdeniz'e ulaşmayı bir devlet politikası olarak benimsemiştir.²² Bu nedenle Karadeniz Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir egemenlik ve çatışma coğrafyası olmuştur.²³ Bu çatışma 18. yüzyıl hatta 19.yüzyıla kadar sadece Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşmiştir. Diğer ülkeler elde edebilecekleri menfaatler doğrultusunda süreçte Rusya ya da Osmanlı Devleti lehinde rol oynamışlardır. Karadeniz havzasında Rusya'nın ve büyük uluslararası güçlerin hem işbirliği hemde rekabetten doğan çok ciddi karşı durmalarının ve sürtüşmelerinin yaşandığı gerçeği tarihi süreçte görülmektedir.²⁴

18. Yüzyılın Son Çeyreğine Kadar Karadeniz Üzerinde Küresel Rekabet

Osmanlı Devleti; 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar nerdeyse 300 yıl Karadeniz üzerindeki hâkimiyetini sürdürmüştür. Karadeniz'in yabancı bayraklara kapatılması prensibi 1774 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin temel kaidesi olmuştur. Ancak 1535 yılında Fransa'ya, 1579 yılında İngiltere'ye, 1598 yılında Hollanda'ya ve 1616 yılında Germen İmparatorluğu'na verilen haklar bu durumu

¹⁸ Pınar Özden Cankara, "Rus Jeopolitiğinin Türkiye Coğrafyası ile İletişim Alanları" *Türk Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, Ed. Yeliz Okay, İstanbul 2012, s.199.

¹⁹ M. Nekrasov, "XVI. Yüzyılda Rus-Osmanlı Ekonomik İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 12-14 Aralık 1992*, Ankara 1999, s. 91.

²⁰ Yağcı, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz Politikası", www.altayli.net

²¹ Remzi Kılıç, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Karadeniz Siyaseti", www.kerimusta.com

²² Cebbarlı, *agb*, s.159.

²³ Koçer, *agm*, s.196.

²⁴ Alla A. Yazkova, "Karadeniz Bölgesinde Rusya'nın Başlıca Çıkarları ve Siyaseti", *I. Türk-Rus Ortak Karadeniz Sempozyumu*, Giresun 2008, s.92.

yumuşatmıştır.²⁵ Nemçe Çesarlığı ve Avusturya'ya da 1618 Paso-rafça Antlaşması ile haklar tanınarak yumuşatılmışsa da Karadeniz hiçbir ülkeye kullanılmamıştır. Ancak kullanıma dayalı haklar 1774 yılında Rusya'ya, 1802 yılında Fransa ve İngiltere'ye verilmiştir.²⁶ Bu süreç içerisinde Rusya kendisine ulusal, bölgesel ve uluslararası çıkarları açısından Karadeniz'in kontrolünü bir hedef olarak gördüğü için Osmanlı Devleti ile Karadeniz üzerinde sürekli bir mücadele içerisinde olmuştur. Çünkü Karadeniz, politik, ekonomik ve güvenlik açısından Rusya için çok önemlidir. Rusya'nın ulusal bütünlüğünün korunması ve sürdürülmesi bağlamında Karadeniz'in kritik bir önemi haiz bir coğrafya olduğu söylenebilir.²⁷ Karadeniz havzası Rusya tarihi ve tarihi belleği için tüm zamanlar içinde en önemli etken olmuş ve halen de bu konumunu sürdürmektedir.²⁸ Rusya'nın denizlere yönelik genişleme siyasetinin temeli güney, güneybatı ve kuzeybatı istikametine yönelmek şeklinde planlanmıştır.²⁹ Rusya, Karadeniz ve Akdeniz'in bir parçası olan Balkanları da, Avrupa'ya bir bağ olarak gördüğü ve ticari güzergâhı olduğu için jeopolitik ve jeostratejik anlamda önemsemıştır.³⁰ Rusların Karadeniz'e yönelik faaliyetleri 9. yüzyılda başlamış, ancak Moğolların Karadeniz'in kuzeyindeki steplere hâkim olması ve Altınordu ve Cenevizlerin bulunması Rusların Karadeniz'e ulaşmalarına engel teşkil etmiştir.³¹ Rusların amaçlarını gerçekleştirmek için ilk adımı; İsveç'in yenilgiye uğratılması ve imparatorluk topraklarının İsveç ve Finlandiya'ya doğru genişletilmesi şeklinde düşünülmüştür.³² Daha sonraki süreçte ise Karadeniz'e yönelerek Tuna bölgesini kontrol altına alıp Karadeniz ticaretine hâkim olmak istenmiştir.³³ Diğer yandan Ruslar, Hazar Denizi'nin kuzeyindeki toprakları ve Rusya'nın doğusundaki Tatar Türklerinin topraklarını ele geçirerek Hazar Denizi'ne

---

²⁵ Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara 1968, s. 20.

²⁶ TÜSİAD, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul 1999, s. 34.

²⁷ Öztürk, *agm*, s. 6.

²⁸ Yazkova, *agb*, s. 93.

²⁹ Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği*, Çev. Vügar İmanov, İstanbul 2003, s. 13.

³⁰ Nuray Yusuf, "Rusya'nın Balkanlar Denkleminde Bulgaristan Politikası", <http://btk.balgoc.org.tr>

³¹ Sinan Yüksel, *Rusya'nın Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, Ankara 2011, s.1

³² Ereker- Özer, *agm*, s.172.

³³ Ereker- Özer, *agm*, s.175.

çıkmayı da planlamışlardır.³⁴ Rusya, Devlet politikası olarak III. İvan'dan itibaren Rusya'nın dünyaya açılması için Baltık Denizi ve Karadeniz'de çıkış noktalarına hâkim olmanın gereğini savunmuştur. Bu Rusya'nın alın yazısı sayılmış ve güney yolu üzerinde Osmanlı İmparatorluğu bir engel olarak görülmüştür.³⁵ Rusya, kuzeyinde buzullarla kaplı denizler ile güneyinde Osmanlı Devleti'nin denetiminde bulunan Karadeniz arasında sıkışmış bir ülke olarak amaçlarını gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Rusya'nın Karadeniz'e yönelmesinin somut nedenleri ise Prut, Dinyester, Buğ, Dinyeper, Don ve Volga gibi verimli arazilerinin bulunduğu ve topraklarının üçte ikisini oluşturan kısım Karadeniz ile bağlantılı olması. Diğer yandan Akdeniz'e ulaşmak isteği. Çünkü Akdeniz, geniş bölge hâkimiyeti sağlamak, siyasi ve ticari anlamda küresel bir güç olabilmesi için şarttır.³⁶ Bu nedenle Karadeniz'de etkili olma politikası Rusya'nın dış politikasının omurgasını oluşturmuştur.³⁷ Rusya, daha 1492 yılında Azak ve Kefe'deki Osmanlı makamlarına başvurarak Moskova Knezliği adıyla serbest geçiş ve ticaret serbestliği hakkı istemiş ve Osmanlı Devleti de buna olumlu yaklaşmıştır.³⁸ III İvan'ın Bizans Prensesi Sofya ile evlenmesi üzerine İstanbul ve Karadeniz'e sahip olma hakkı olduğunu ileri sürmeye de başlamıştır.³⁹ Hatta III. İvan döneminde Rusya Kırım Han'ı Mengligiray aracılığı ile Rus tüccarların Azak ve Karadeniz'de ticaret yapması için Osmanlı Devleti'nden izin istemiştir.⁴⁰ Osmanlı Devleti Rusya'ya sınırlı izinler vermiş ve Rusya'nın yayılmasını engellemek için gerekli tedbirleri almıştır. Bunun üzerine Rusya, 16. yüzyılda ilişkilerini ticaret ile elde edemeyeceğini anlayınca savaşa yönelmiştir.⁴¹ IV. İvan döneminde, 1552 yılında Astrahan ve 1556 yılında Kazan hanlıklarını topraklarına katarak önemli bir adım atmıştır.⁴² Astrahan Hazar Denizi'nin kuzeyinde

³⁴ Abdullah Demir, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul 1988, s.36.

³⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", www.vatankurim.net

³⁶ Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Politikası", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2009, s. 90,94.

³⁷ Salih Yılmaz, "Rusya Karadeniz'de Ne İstiyor?", www.kafkassam.com

³⁸ İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700" www.vatankurim.net, s. 2.

³⁹ Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara 1949, s. 20.

⁴⁰ Okçu, *age*, s.12.

⁴¹ İlber Ortaylı, "XVIII Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 12-14 Aralık 1992*, Ankara 1999, s.125.

⁴² Uğur Kurtaran, "Sultan Birinci Mahmut Dönemi Osmanlı-Rus İlişkileri", *Belle-ten*, S. 285, Ağustos 2015, s.589-611.

bir liman şehri ve aynı zamanda bir ticaret merkezi olduğu için Rusya'ya ciddi anlamda avantaj sağlamıştır.⁴³ Diğer yandan İngilizler ticaret amaçlı 1554 yılında Moskova'ya ulaşmışlar ve Rus Çarı İngiliz tüccarlara ticari ayrıcalık sağlamıştır. İngilizler Rusya'dan aldıkları hammaddeleri ülkelerine taşımışlar ve böylece stratejik üstünlük sağlamışlardır.⁴⁴ Osmanlı Devleti Rusların bu genişlemesinden rahatsız olmuştur. Çünkü Ruslar, Terek boyuna kadar sokularak Osmanlı'ya yaklaşımları ve Türkistan'dan gelen tüccar ve hacıların yolunu kesmeleri dolayısı ile 1569 yılında Rusya'ya karşı Ejderhan Seferi'ni yapmıştır. Bu sefer ile Terek üzerindeki Rus kalesi yıkılırsa da ciddi bir sonuç alınamamıştır.⁴⁵ Rusya 17. yüzyıl boyunca üç noktaya odaklanmıştır. Birincisi; Ukrayna ve Belarus'un ilhakı; ikincisi Baltık ve Karadeniz'de serbest geçiş hakkı; üçüncüsü Kırım Hanı'nın saldırılarından korunma.⁴⁶ Rusya'nın bu hedeflerini gerçekleştirmede önemli bir isim olan Çar I. Petro, 1672-1725 yılları arasında görev yapmıştır. Petro, Amsterdam ve Londra'da kalmış, denizin önemini görmüş, İngiltere, Hollanda, İspanya ve Portekiz örneğinde olduğu gibi güneyin avantajlarını kullanmanın gereğine inanmış ve ülkesinde donanma inşası ve üniversite kurdu muştur.⁴⁷ Rusya'nın Karadeniz'e yönelik ilerleyişinin ilk basamağını, Ukrayna'nın Rus Devleti'nin topraklarına dâhil edilmesi ile olmuştur. Bu birleşme II. Katarina döneminde tamamlanmıştır.⁴⁸ Rusya'nın Ukrayna'ya hâkim olması üzerine iki ülke arasında rekabet daha da kızışmıştır.⁴⁹ Osmanlı Devleti Rusya'nın Kiev dahil Ukrayna'yı ele geçirmesi üzerine tekrar Rusya üzerine bir sefer yapmıştır. 1678 yılında Kara Mustafa Paşa komutasında yapılan bu sefer ile Ruslar yenilmiş ve

---

⁴³ Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Rus Siyaseti", <http://remzikilic.com>

⁴⁴ Boris Kağarlitsky, *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi*, Çev. Esin Soğancılar, Ankara 2007, s.130,139.

⁴⁵ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Ankara 2011, s.5.

⁴⁶ Sevilya Aslanova, *20. Yüzyıl Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası*, Ankara 2011, s.4.

⁴⁷ Mustafa Öztürk, "Çarlık'tan Federasyon'a Rusya'nın Sıcak Deniz Algısındaki Öncelikli Konuların Genel Bir Değerlendirmesi", *Orta Doğu Analiz*, S.60, Aralık 2013, s. 53.

⁴⁸ Ereker- Özer, *agm*, s. 171.

⁴⁹ Halil İnalıcık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara s. 33.

Dnepr Nehri'nin doğusuna çekilmişlerdir.⁵⁰ 1681 yılında da Rusya ile Kırım Hanlığı arasında Bahçesaray'da bir anlaşma yapılarak Dnepr Nehri sınır olarak kabul edilmiştir.⁵¹ Rusya'nın Nogay, Çerkes ve Kazak (Rus Kazağı) kontrol altına alması ve IV. İvan'ın Kabartay Bey'i Temrük'ün kızıyla evlenmesi Çerkeslerle Ruslar arasındaki ittifakı doğurmuştur. Rusya, bundan sonra 1687-1689 yılında Kırım'a iki sefer daha düzenlemiş ancak başarısız olmuştur. 1695 yılında ise, Dnepr Nehri istikametindeki Osmanlı Kaleleri; Kadı-Kerman, Tavan, Aslan-Kerman ve Mübarek-Kerman'ı almış ve Azak'a saldırmış ancak başarısız olmuştur.⁵² Rusya bu başarısızlıkları üzerine 1695-1696 yıllarında Voronej şehrinde Petro'nun emri ile kurulan tersanede 30 gemi inşa ettirmiştir.⁵³ Azak kıyılarından Kuban nehri ağzına kadar birçok kale ve palangalar yaptırmış ve askeri birlikler yerleştirmiştir. Dnepr Nehri'ni kullanarak Karadeniz'e çıkmak istediğinden nehrin aşağı kısmına Kamenry Zaton ve Samara adları ile iki kale inşa ettirmiştir.⁵⁴ Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin 1683 yılında Viyana'da bozguna uğraması üzerine Osmanlı Devleti karşısında Avrupa'da bir kutsal ittifak oluşmuş ve Rusya'da bu ittifakta yer almıştır.⁵⁵ Rusya Avrupa'da oluşturmuş olduğu ittifakı da arkasına alarak Osmanlı Devleti'ne karşı Karadeniz üzerinden saldırılarını artırmıştır. Yeni inşa etmiş olduğu gemilerinde yardımı ile Azak'ı denizden ve karadan kuşatarak Temmuz 1696 tarihinde işgal etmiştir.⁵⁶ Petro, Azak'ı ikinci denemesinde yeni donanmasının, Avusturyalı mühendislerin yardımı ile işgal etmiştir. Azak Kalesi; Azak Denizi'ne Rusya'nın ulaşmasını sağlıyor. Kerç Boğazı da Karadeniz'e çıkışın kilidini teşkil ediyordu.⁵⁷ Petro bu olaydan sonra Osmanlı Devleti'ne karşı fiilî ittifak bulmak için 1697 yılında Avrupa'ya bir heyet göndermiş ve İngiltere, Fransa ve Avusturya ile görüşmeler yapılmıştır. Ancak İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti ile bir düş-

⁵⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 9-10.

⁵¹ Yağcı, *agm*, s.3.

⁵² Yüksel, *Rusya'nın Karadeniz...* s. 5,24.

⁵³ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 12.

⁵⁴ Yüksel, "Kuzey Savaşları Sırasında Rusya'nın Karadeniz'e Yönelik Faaliyetleri", *dergiler.ankara.edu.tr*.

⁵⁵ Aslanova, *age*, s. 6.

⁵⁶ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993, s.253.

⁵⁷ B. H. Sumner, *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 1993, s.14.

manlık içine girmek istemezken Avusturya'da anlaşmanın eşliğinde olduğunu söyleyerek bir çatışma durumunu ret etmiştir.⁵⁸

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bu savaşlar sonucunda Temmuz 1700 tarihinde bir anlaşma yapılmıştır.⁵⁹ İstanbul Anlaşması olarak kayda geçen bu anlaşmaya göre, Azak Kalesi Rusya'ya bırakılmış,⁶⁰ Özi boyunda Rusya tarafından işgal edilen Taygan, Gazi Kerman, Şahin Kerman, Nusret Kerman kaleleri yıkılacak ve tekrar bu bölgeye kale yapılmayacak ve Osmanlı Devleti'ne bırakılacaktı ve Rusya, Rusya'ya bağlı Kazakların Karadeniz'e çıkmayacaklarını taahhüt etmiştir.⁶¹ Rusya bu anlaşma ile Azak Denizi'ne inse de Karadeniz'de hiçbir faaliyette bulunamayacaktı.⁶² Bu nedenle Rusya, bu sonucu yeterli bulmayarak 18. yüzyılın başlarından itibaren Don ve Dnepr nehirleri yakınlarında, Azak, Taygon ve Varonej'de gemi inşasına başlamıştır. Osmanlı Devleti de Rusya'nın Karadeniz'deki faaliyetlerini yakından takip etmiş, gerek Azak ve Taygon limanlarındaki gemi inşası ve gerekse Prekop yakınlarındaki birçok kale inşası dolayısıyla Rus elçisi Tolstoy'dan bu konularla ilgili izahat istemiştir. Tolstoy, Osmanlı makamlarına verdiği cevapta, amaçlarının Don Kazaklarını denetim altına almak olduğunu belirtmiştir. Rusya Osmanlı Devleti'nin bu konuda ısrarlı tutumu üzerine de gemilerin imhasının pahalıya mal olacağını, istenirse uygun fiyata satabileceklerini, Voronej'deki inşa edilenlerin daha önce başlatılanların bitirildiğini ve Osmanlı Devleti'nin de Kerç ve Kuban'da gemi inşa ettiğini belirtmiştir.⁶³

Rus Çarı Petro, Osmanlı Devleti'ne bu cevapları verdikten sonra Azak Kalesi'ni Tabyalar, kuleler ve topraklarla tahkim etmiş ve kalenin içerisine Rus aileleri yerleştirmiştir. Ayrıca Fransa, İngiltere, Hollanda, İspanya, Cenova ve Venedik'ten gemi inşası için uzmanlar getirmiştir. Azak'tan Or kapıya kadar ve Azak kıyılarından Kuban Nehri ağzına kadar kule ve palankalar yaptırarak askerler yerleştirmiştir.⁶⁴ Bu karşılıklı restleşmelerin sonunda Os-

⁵⁸ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 254.

⁵⁹ Osman Köse, "Rusya'nın Karadeniz ile İlk Buluşması; İstanbul Anlaşması 13 Temmuz 1700", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.15, Aralık 2012, s. 206.

⁶⁰ Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul 1998, s. 50.

⁶¹ Yüksel, *Rusya'nın ...* s. 5,28.

⁶² Saray, *age*, s. 50.

⁶³ Yüksel, *Rusya'nın ...*, s. 34-36.

⁶⁴ Yüksel, *Rusya'nın ...*, s. 37-38.

manlı Devleti, 1711 yılında Rusya'ya karşı Prut Seferi'ni düzenlemiş ve Rus orduları zor durumda kaldıkları için Osmanlı Devleti'nin istediklerini 1711 Prut Anlaşması'nda kabul etmişlerdir. Bu anlaşmaya göre; Azak Kalesi Osmanlı Devleti'ne iade edilmiş, Taygon, Kamenka ve Samara gibi kalelerin yıkılarak Osmanlı Devleti'ne bırakılması, Rus tüccarların karadan İstanbul'a gelebilecekleri ancak denizden geçemeyecekleri belirtilmiştir.⁶⁵ Bu anlaşma ile Rusya bir kez daha Karadeniz'den uzaklaştırılmıştır. Rusya'nın bu şekilde Karadeniz'den uzaklaştırılması geçici bir rahatlama sağlamıştır. Çünkü Rusya Karadeniz konusunda kararlıdır. Bu anlamda İngiltere ile geçmişten itibaren kurmuş olduğu ilişkiler çerçevesinde İngiltere, Fransa ile uğraştığı için 1790 lara kadar Rusya'yı desteklemiş ve Osmanlı Devleti aleyhine genişlemesine göz yummuştur. Bu da Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı elini güçlendirmiştir.⁶⁶ Rusya, Karadeniz'de net olmasa da ticaret yapma hakkını 16 Kasım 1720 tarihinde elde etmiştir.⁶⁷ Bu arada Rus tarihinde önemli bir yere sahip olan Petro dönemi 1725 yılında sona erse de Rusya'nın günümüze kadar olan politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında önemli bir yere sahiptir. Petro, bizzat Avrupa'ya giderek denizcilik konusunda çalıştığı gibi oradan getirdiği uzmanlar yolu ile Rusya'nın donanmasının kuruluşunda etkili olmuştur. Sürecin devam edebilmesi içinde 1700 yılında Moskova'da bir denizcilik okulu açmış ve 1715 yılında bu okulu Petersburg'a naklederek denizcilik akademisi adını vermiştir.⁶⁸ Petro, vasiyetnamesinde de İsveç'ten mümkün olduğunca toprak alınması gerektiğini, ticaretin sürdürülebilmesi için İngiltere ile iyi ilişkilerin devam ettirilmesini, kuzeyde aralıksız olarak Baltık Denizi boyunca, güneyde Karadeniz kıyıları boyunca genişlemesi gerektiğini ve mümkün olduğunca İstanbul ve Hindistan'a yakınlaşılmasını, İran Körfezi'ne ulaşılmasını ve Suriye yolu ile Yakın Doğu'da ticaretin geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁹ Petro'nun vasiyetnamesinden de anlaşılacağı üzere her ne kadar Petro Karadeniz'e çıkmayı başaramamışsa da bırakmış olduğu birikim ve vasiyetname ile bu sürecin başarılması ve sürdürülme-

⁶⁵ Okçu, *age*, s.70.

⁶⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih*, Ankara 1989, s.206.

⁶⁷ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM*, S. 23, s.152.

⁶⁸ Demir, *Tarihten Günümüze...*, s.30.

⁶⁹ Saray, *age*, 64-65.

sinde de önemli pay sahibidir. Rusya, Petro sonrası Osmanlı Devleti'ne karşı Karadeniz üzerinden saldırılarına devam etmiştir. 30 Mart 1736 tarihinde Kırım'ı işgal eden Rusya, Kırım'ı yağmalayarak geri çekilmiştir.⁷⁰ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan 1736-1739 tarihleri arasında gerçekleşen savaş sırasında da Fransa Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır.⁷¹ Bu savaşın sonunda 1739 tarihli Belgrad Anlaşması ile Osmanlı Devleti ve Rusya Karadeniz'deki statüyü görüşmüşler ve Rus tüccarların Karadeniz'de gemi bulunduramayacağı ve Osmanlı gemileri ile ticaret yapabilecekleri konusunda anlaşılmıştır.⁷² Diğer yandan Azak Kalesi'nin yıkılması ve arazinin tarafsız bölge olarak boş bırakılması, Rusya'nın Don nehrinde olan Çerkeski Adası ile Azak arasında bir kale yapması, Osmanlı Devleti'nin de Kuban ile Azak arasına bir kale yapması, Rusya'nın savaş ve ticaret gemilerini Karadeniz'de yapamayacağı ve bulunduramayacağı konusunda anlaşılmıştır.⁷³ Ayrıca bu anlaşmaya göre Rusya Hazar Denizi'nde de gemi bulunduramayacaktı.⁷⁴ 1747 Anlaşması ile de Osmanlı Devleti ve Rusya Karadeniz'deki statünün 1739 tarihli Belgrad Antlaşması'ndaki hâliyle kalması konusunu tekrar onaylamışlardır.⁷⁵ Görüldüğü üzere Rusya, bütün uğraşlarına rağmen 18. yüzyılın son çeyreğine kadar Karadeniz üzerinde Osmanlı İmparatorluğu ile olduğu gibi Akdeniz ülkeleri ile olan ticareti de gelişme gösterememiştir.⁷⁶ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, Rusların Lehlileri takip amacıyla ani bir baskınla Osmanlı topraklarına girmesi ve Lehliler ile birlikte birçok müslümanı öldürmeleri dolayısı ile 1768-1774 yılları arasında altı yıl süren bir savaş yaşanmıştır.⁷⁷ Savaş sırasında İngiltere'nin yardımı ile Baltık Denizi'nden Ege Denizi'ne gelen Rus donanması Çeşme'de Osmanlı donanmasını 7 Temmuz

---

⁷⁰ Metin Hülagu, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri", www.metinhulagu.com, s.13.

⁷¹ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1989, s.104.

⁷² Ömer Tellioğlu, "Karadeniz'de Osmanlı Hâkimiyeti ve Rusya'nın Sıcak Denizlere İnme Mücadelesi", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 21, Mart 2015, s.196.

⁷³ Yüksel, *Rusya'nın...*, s. 64.

⁷⁴ Okçu, *age*, s.75.

⁷⁵ Uğur Kurtaran, "Sultan I. Mahmut Dönemi Osmanlı-Rus İlişkileri", *Bellekten*, S. 285, Ağustos 2015, s. 604.

⁷⁶ Nikolay G. Kireev, "XVIII Yüzyıl Ortalarında Karadeniz'de Rus-Türk Ticaret İlişkilerinin Kurulması", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, s.115.

⁷⁷ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 290.

1770 tarihinde yakmış⁷⁸ ve 1771 yılında Kırım'ı işgal etmiş, Kefe, Kerç ve Yeni Kale'yi almıştır. Bu savaşla birlikte Rusya kesin olarak galip gelmiş ve kuzeybatı Karadeniz de Osmanlı savunma stratejilerinin önemli noktaları; İsmail, Kili, Bender, Akkerman ve İbrail kaleleri Rusya'nın eline geçmiştir.⁷⁹ Bu savaşın sonunda Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 28 maddeden oluşan Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır.⁸⁰ Bu anlaşmanın üçüncü maddesine göre, Kırım bağımsız hâle dönüştürülürken Azak Denizi'nin her iki yakasındaki Yeni Kale ve Kerç, Dnepr ağzındaki Kılburun Kalesi ve etrafındaki araziyi Rusya almış ve böylece Kırım'ın bağımsız yaşamasını imkânsız hâle getirmiştir.⁸¹ En önemli konu ise bu anlaşma ile Rusya, Karadeniz ve Akdeniz'de serbest hareket etme hakkı elde etmiş ve böylece boğazlardan geçiş hakkı da elde etmiştir. Yine Karadeniz'in kuzeyi için son derece önemli olan Eflak ve Boğdan Voyvodalıklarının seçiminde Rusya'nın onayının alınması karara bağlanmıştır.⁸² Ayrıca Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. Maddesine göre; Karadeniz'den Akdeniz'e geçebilmenin yanında kıyılar, sahiller, limanlar ve boğazlarda ticaret amacı ile faydalanma hakkı elde etmiş, daha da önemlisi ise 2. ve 3. Madde ile Rusya Osmanlı Devleti sınırları içerisinde istediği yerlerde konsolos ve konsolos vekili tayin hakkı kazanmıştır.⁸³ Rusya'nın Kırım'a saldırması Avusturya'yı da endişelendirmiştir. Özellikle Avusturya Karadeniz'in kuzeyinde etkili olacak Rusya'nın Tuna üzerinden Avrupa içlerine doğru sarkabileceğini hesap ederek Osmanlı Devleti ile 6 Temmuz 1771 tarihinde bir anlaşma yapmış ancak İngiliz elçisinin anlaşmayı ele geçirmesi üzerine anlaşma onaylanamamıştır.⁸⁴

18 Yüzyılın Son Çeyreğinden 20. Yüzyılın İlk çeyreğine Karadeniz'de Küresel Rekabet

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya, Karadeniz'e kalıcı olarak yerleşmiş ve Karadeniz'in kuzeyi

⁷⁸ Keleş, "Kırım Savaşında...", s.152.

⁷⁹ Yüksel, *Rusya'nın...*, s. 71.

⁸⁰ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 290.

⁸¹ Hülagu, *agm*, s. 14.

⁸² Okçu, *age*, s.82-83.

⁸³ Özgür Yılmaz, "Güney Karadeniz'de Yeni Fransız Politikası; Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu(1803-1809), <http://arsiv.gumushane.edu.tr>, s.13

⁸⁴ Tellioglu, *agm*, s.198.

Balkanlar ve Anadolu için bir tehdit hâline dönüşmüştür. Rusya bu savaş sonrası Avusturya'nın endişelerini gidermek içinde 1781 yılında Avusturya ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre; Eflak, Boğdan ve Baserabya'dan oluşan Dinyester ve Tuna nehirleri arasındaki coğrafyada Rusya'ya bağlı bir hükümet kurulacak, İstanbul'da Bizans yeniden inşa edilecek, Ege adaları Rusya'ya bırakılacak.⁸⁵

Rusya bu anlaşma sonrası 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmiştir. Kırım'ın ilhak edilmesi üzerine Avusturya Kralı II. Josept Rusya'yı tebrik ederken İngiltere, Rusya'nın Kırım'ı ilhakına sessiz kalarak dostluk göstermiş, Fransa ise Rusya'nın Kırım'ı ilhakına karşı çıkmıştır.⁸⁶ Çünkü Fransa, Osmanlı toprakları içerisinde ciddi ayrıcalıklara sahip olan bir ülke olarak kendi payının azalacağını düşünmüştür. Kırım'ın Rusya'ya bağlanması ile Osmanlı Devleti'ne kuzeyden gelecek tehditlere karşı engel teşkil eden bir kalesi düşmüş ve böylece Rusya'ya Kafkaslar kapısı da açılmıştır. Rusya, Azak Denizi'nden Hazar Denizi'ne uzanan yedi yüz kilometre karelik hatta pek çok kale inşa ederek asker yerleştirmiştir. Bu tavırları ile de kalıcı olmak istediğini göstermiştir.⁸⁷ Bu arada 22 Haziran 1783 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir ticaret antlaşmasının imzalandığını görmekteyiz.⁸⁸

Osmanlı Devleti gerek iç sorunları ve gerekse dış tehditler nedeniyle Rusya'nın bu ilhakına ses çıkaramamış ve 1791 yılında Rusya ile 13 maddelik Yaş Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmanın 3. Maddesine göre, Özi Kalesi ve kırsal Rusya'ya bırakılmış, 5. Maddesine göre, Kafkasya'da Koban iki ülke arasında sınır olacaktır.⁸⁹ Rusya Dinyeper ve Dinyester arasındaki bölgeyi ele geçirdikten sonra Odesa Limanı'nı yaparak Balkanlar üzerinde etkili olmaya başlamıştır.⁹⁰ Rusya, 1791 Yaş Antlaşması ile Kı-

⁸⁵ Okçu, *age*, s.85.

⁸⁶ Yüksel, *Rusya'nın Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, s. 108.

⁸⁷ Zekeriye Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençayı Antlaşması'na Kadar)", *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, c. I*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2003, s. 10

⁸⁸ Keleş, "Kırım Savaşında...", s. 153.

⁸⁹ İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 4, B. 2, Ankara 1988, s. 175.

⁹⁰ Gülnar Kara-Serap Toprak, "19. Yüzyıl Sonunda Balkan Siyaseti Gölgesinde Rusya'nın Yalnızlaşması", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2016, s. 678.

rım'da varlığını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdiği gibi Sivastopol ve Kherson'da Rus Karadeniz donanmasının inşasını da başlatmıştır.⁹¹ Böylece 18. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Rusya, Karadeniz'e inmiş ve yerleşik bir hâle gelmiştir. Diğer yandan Rusya, bu tarihten sonra Balkanlar ve Kafkaslar üzerinde etkili olabilmek için girişimler başlatmıştır.

18. yüzyılın sonlarında Avrupa'da yaşanan gelişmeler dolayısı ile Osmanlı Devleti ile Rusya birbirine yakınlaşmıştır. Özellikle Napolyon tehdidi iki ülkenin 1798 yılında bir ittifak antlaşması yapmasına neden olmuştur. Bu antlaşmanın gizli kısmında, Rus donanmasının boğazlardan geçebileceği, Akdeniz'de faaliyet gösterebileceği, Karadeniz'in kapalı deniz olarak görüldüğü, Karadeniz'e girme girişiminde Osmanlı Devleti ile birlikte karşı koyulacağı belirtilmiştir. Gerçi savaş sona erince Rus donanmasının tekrar Karadeniz'e döneceğinden bahsedilse de bu anlaşma ile Rusya'nın elde etmiş olduğu haklar Rusya'nın tarihi emellerinin gerçekleşmesi anlamına geliyordu.⁹² Ayrıca Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 7 Ada'ya dair yapılan anlaşma gereğince Akdeniz'de, Mora ve Arnavutluk yakınlarında 7 Ada Cumhuriyeti kurulacak (Korfu, Kefolanya, Zenta, Ayamavra, İtaki, Paksu, Çuka) 7 Ada Cumhuriyeti gemileri Karadeniz'de serbest ticaret yapabilecekti.⁹³ Osmanlı Devleti tarafından Rusya'ya verilen bu ayrıcalıklar, İngiltere ve Fransa'nın hoşuna gitmediği gibi kendilerine de benzer ayrıcalıklar verilmesini talep etmişlerdir. Fransa Mısır'dan çekilmeyi kabul ettikten sonra Osmanlı Devleti ile 1802 yılında imzalamış olduğu Paris Antlaşması ile Karadeniz'de serbest ticaret yapma hakkı, Karadeniz'de Fransız tüccarlara yönelik olası korsan saldırılarına karşı Osmanlı Devleti'nin tedbir alması ve Karadeniz sahillerinde Fransız memur ve konsolos tayinine Osmanlı Devleti'nin izin vermesi hakkını elde etmiştir.⁹⁴ Fransa, bu anlaşma çerçevesinde Sinop'ta genel konsolosluk, Trabzon ve Ereğli'de ise alt komiserlik oluşturmuştur.⁹⁵ Benzer haklar 1802 yılında İngil-

⁹¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 37.

⁹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, Ankara 1988, s. 33.

⁹³ Serhat Kuzucu, "Rus Çarı I. Pavel Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri ve Napolyon'a Karşı Ortak Mücadele", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.38, Yaz 2013, s. 82.

⁹⁴ Kuzucu, *agm*, s. 84.

⁹⁵ Yılmaz, *agm*, s. 1.

tere'ye de tanınmıştır.⁹⁶ Böylece Karadeniz konusu Osmanlı-Rus rekabetinin ötesinde İngiliz, Fransız, Rus ve Osmanlı rekabet alanına dönüşmüştür. İngiliz gemileri 1803'de itibaren düzenli olarak Karadeniz'e çıkmaya başlamışlardır.⁹⁷

Rusya'nın talebi üzerine Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 23 Eylül 1805 tarihinde Tedafü-i İttifak Antlaşması imzalanarak 1798 antlaşmasında olduğu gibi 7. Maddesinde, Rus savaş gemilerinin boğazlardan geçişinin serbest olmasına ve diğer ülkelerin savaş gemilerinin geçişinin yasak olması konusunda anlaşılmıştır. Yine boğazlara yönelecek saldırılara karşı iki ülkenin birlikte savunması konusunda da anlaşılmıştır.⁹⁸

Rusya'nın bu girişimi İngiltere'yi ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Çünkü bu döneme kadar Rusya'nın Karadeniz'e inmesine ve ticari faaliyet göstermesine razı olması, İngiltere için bir tehdit olarak algılanmazken Rusya'nın boğazlardan serbest geçiş hakkı, boğazları savunma hakkı ve Karadeniz'in kıyısı olmayan ülkelere kapalılığı anlaşması İngiltere'nin harekete geçmesine neden olmuştur.

Diğer yandan 25 Haziran 1807 tarihinde Tilsit'de I. Napolyon ve I. Aleksandr bir araya gelerek Osmanlı topraklarını aralarında paylaşmışlardır. Bu anlaşmaya göre, Baserabya, Eflak, Boğdan ve Bulgaristan Rusya'ya, Arnavutluk, Teselya, Mora, Girit ve Mısır Fransa'ya veriliyordu.⁹⁹ Yani Karadeniz çepçevre Rusya'ya bırakılırken, Akdeniz'de Fransa'nın üstünlüğü kabul ediliyordu.

Bu gelişmeler üzerine İngiltere, Osmanlı Devleti'ne müraaat ederek 1809 yılında Çanakkale Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmanın 2. Maddesine göre, savaş gemilerinin, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçişi yasaklanmıştır.¹⁰⁰ Böylece İngiltere eskisi gibi Rusya'nın Karadeniz'deki faaliyetlerine karışmazken boğazlardan savaş gemisi geçirmesini engelleyerek Akdeniz'e çıkıp İngiliz sömürge yolları için tehdit oluşturmasını önleyecekti.

---

⁹⁶ Mensur Akgün, "Geçmişten Günümüze Türkiye İle Rusya Arasında Görünmez Bağlar Boğazlar", *Dünden Bugüne Türkiye Rusya*, Der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçenko, İstanbul 2003, s. 50.

⁹⁷ Numan Elibol, "Osmanlı Belgelerinde İngiltere'nin Karadeniz Ticareti", *JASS*, S.33, Bahar 2015, s. 42.

⁹⁸ Keleş, "Kırım Savaşında...", s. 155.

⁹⁹ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1989, s.181.

¹⁰⁰ Erkin, *age*, s. 24.

Ayrıca İngiliz ticaret gemileri 1815'ten sonra Rus limanlarında boy göstermeye de başlamışlardır.¹⁰¹ İngiltere'nin bu girişimi üzerine Rusya öncelikle Baltık Denizi'ne yönelmiş ve Finlandiya'yı İsveç'ten alarak burada İsveç üstünlüğüne son vermiş¹⁰² ve 1812 yılında Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu Bükreş Antlaşması ile Kafkas sahilinde 30-40 km uzunluğundaki denizi Osmanlı ile birlikte müşterek kullanma hakkı, Tuna Nehri'nin tamamında ticari gemilerini kullanma hakkı ve Prut Nehri ağzına kadar olan kısımda ise savaş gemilerini bulundurma hakkı elde etmiştir.¹⁰³ Ayrıca 1813 Gülistan ve 1828 yılında imzaladığı Türkmençay Antlaşmaları ile Hazar Denizi'nin Batı ve Güney kıyılarını da ele geçirmiştir.¹⁰⁴ 1827 yılında ise İngiltere ve Fransa ile birlikte hareket eden Rusya, Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmıştır.¹⁰⁵ Osmanlı Devleti'nin bu şekilde denizlerde zayıflatılması Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Karadeniz'de daha aktif hâle gelmesine neden olmuştur.

1828 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş açan Rusya, Yunan isyanını da destekleyerek Bağımsız Yunanistan Devleti'nin kurulmasını sağladığı gibi 14 Eylül 1829 tarihinde imzalanan Edirne Antlaşması ile Prut nehri iki ülke arasında sınır olmuş, Tuna ağzı Rusya'ya bırakılmış ve Rus ticaret gemilerinin boğazlardan geçişi sağlanmıştır.¹⁰⁶ Ayrıca Ahıska ve Ahılkelek Sancakları Rusya'ya bırakıldığı gibi Karadeniz'in kuzeyinde Eflak ve Boğdan Voyvodalarına Rusya kefaleti getirilmiş ve Sırbistan'a ayrıcalık verilmiştir.¹⁰⁷ Böylece Rusya, Balkanlar, Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde etkili hale geldiği gibi boğazları da kullanma hakkı elde etmiştir. Bu gelişmelerin üzerinde Karadeniz'de zaten bulunan İngiltere, 1830 yılı sonrası daha aktif hâle gelmiştir. Avusturya, Rusya ve Sardunya'dan sonra Karadeniz'de etkili olan 4. Ülke olmuştur.¹⁰⁸ Osmanlı Devleti'nin Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanına karşılık Rusya'dan yardım istemesi üzerine ise iki ülke arasında 1833 yılında Hünkâr İskelesi Antlaşması imzalanmıştır.

¹⁰¹ Elibol, *agm*, s. 42.

¹⁰² Demir, *Tarihten Günümüze...*, s. 37.

¹⁰³ Keleş, "Kırım Savaşında...", s. 157.

¹⁰⁴ Selçuk Duman, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Ankara 2017, s. 9.

¹⁰⁵ Erkin, *age*, s. 25.

¹⁰⁶ Karal, *age*, s. 121.

¹⁰⁷ Okçu, *age*, s. 115.

¹⁰⁸ Elibol, *agm*, s. 42.

Bu antlaşma ile de Rusya, Osmanlı Devleti'ne yardım edecek yardım sırasında masraflar Osmanlı Devleti tarafından karşılanacak ve Rusya'ya karşı bir tehdit olduğu zaman Osmanlı Devleti boğazları Rusya'nın lehine kapatacak.¹⁰⁹ Rusya, bu anlaşma gereğince 20 Şubat 1833 tarihinde boğazları geçerek Beykoz'a gelmiş ve 12 bin kişilik ordusunu karaya çıkarmıştır.¹¹⁰ Bu antlaşmanın imzalanması üzerine İngiltere, Trabzon ile 1835 yılında doğrudan ticarete başlamıştır. Ayrıca İngiltere ve Fransa'da Osmanlı Devleti ile 1838 yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşmasını imzalayarak çok önemli ticari ayrıcalıklar elde etmişlerdir. İngiltere daha çok Karadeniz'e ağırlık vermiş ve Kerç ve Batum'da İngiliz konsoloslukları açmıştır.¹¹¹

İngiltere bu girişimi ile Rusya'nın Akdeniz ile ilgilenmesi durumunda Karadeniz'in de güvenli olamayacağını ortaya koymuştur. Ayrıca İngiltere, Osmanlı Devleti'nin kendi gücü ile boğazların güvenliğini koruyamayacağını gördüğü için 15 Temmuz 1840 tarihinde Londra'da Avusturya, Prusya, Fransa ve Rusya'nın katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmesini sağlamış ve burada yapılan anlaşma ile boğazlardan ticaret gemilerinin geçişi serbest hâle getirilirken savaş gemilerinin geçişi yasaklanmış ve bu statünün garantörü de toplantıya katılan devletler olmuştur. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin dost ve müttefik devletlerin küçük savaş gemilerine isterse izin verebileceği belirtilmiştir.

Böylece boğazlar, uluslararası bir anlaşma ile uluslararası bir alana dönüştürülmüştür. İngiltere, bu girişiminin yanında 1800'lerin başında Malta'yı, 1878 yılında, Kıbrıs'ı ve 1882 yılında Mısır'ı alarak Hindistan'a giden yolları güven altına almaya çalışmıştır. Ancak bu süreç tamamlanana kadar Hindistan'a giden yolları tehdit eden en büyük güç olarak Rusya'yı görmüştür.¹¹² Rusya, İngiltere'ye rağmen ilerleme kaydedemeyeceğini görmesi üzerine 1844 yılında Çar Nikola İngiltere'ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret ile birlikte iki ülke arasında görüşmeler başlamış ve 1848 yılına kadar devam etmiştir. Ancak Rusya donanmasının Çanakkale önlerine gelmesi Londra'da ciddi endişelere ve tartışmalara sebep olmuştur. Lord J. Russel, "*Eğer Rusya'yı Tuna*

¹⁰⁹ Karal, *age*, s. 137.

¹¹⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 61.

¹¹¹ Elibol, *agm*, s. 42-43.

¹¹² Mithat Aydın, "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu", s. 502.

üzerinde durduramazsak günün birinde indus kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız” diyerek Rusya’nın Karadeniz’de durdurulması gerektiğine vurgu yapmıştır.¹¹³ 1853 yılında Rusya’nın ani bir baskınla Sinop’taki Osmanlı donanmasını yakması üzerine¹¹⁴ Rusya’ya karşı yapılan Kırım savaşında; Osmanlı Devleti’ne İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya yardım etmiş ve Rusya’nın ağır bir şekilde yenilmesi gerçekleşmiştir. Bu savaş sonrası 1856 yılında Rusya ile Paris Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın 11. Maddesi gereğince Karadeniz’de savaş gemilerinin bulundurulmayacağı kabul edilmiş, 13. Maddesine göre, Karadeniz’de savaş gemisi tersanesi kurulamayacağını ve bulunanlarında yıkılacağı karar altına alınmıştır. 12 Maddesine göre de Karadeniz’in tarafsızlığı ve ticaret serbestliği onaylanmıştır. 16. ve 18. Maddelerinde, Tuna ağzı uluslararası alana dönüştürülmüştür.¹¹⁵

Böylece Rusya 1856 Paris Antlaşması ile Tuna’daki topraklarını ve uluslararası ticaretin ana damarı olan Karadeniz’de savaş gemisi bulundurma hakkını kaybetmiştir. Rusya bu savaşta düştüğü olumsuz durumdan kurtulmak için Avrupa’da Slav ve Ortadoks hakları ile ilişkilerini geliştirerek Habsburg ve Osmanlı İmparatorluğu’nun gücünü sınırlamak istemiş ve Panslavizmi jeopolitik bir adım olarak görmüştür.¹¹⁶ Rusya ilk kez 1826 yılında Slovak yazar J. Herkel tarafından kullanılan Panslavizm politikasını kullanarak Balkanlar üzerinde etkili olma siyasetini gütmüştür. Bu çerçevede Rusya, “Slav Yardım Komitelerini” önce 1858 yılında Moskova’da, 1867 yılında Petersburg’da, 1869 yılında Kiev’de, 1870 yılında Odesa’da açmış ve Yunanistan, Macaristan ve Tuna prensliklerini içine alan bir “*Slav Birliği Projesi*” geliştirmiştir. Bu projeye dâhil edilen ülkeler, başta Bulgaristan olmak üzere Macaristan, Çek Slovak, Sırp, Hırvat, Bosna-Hersek, Karadağ, Arnavutluk, Romanya, Yunanistan, Girit, Kıbrıs ve İstanbul bölgesidir.¹¹⁷

Paris Antlaşması ile Rusya’ya getirilen kısıtlamalar 1870 yılına kadar devam etmiştir. Çünkü Osmanlı yönetiminde Tanzimatçılar bulunmakta olduğu için İngiltere ve Fransa ile de yakın ilişki

¹¹³ Karal, *age*, s. 221.

¹¹⁴ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 328.

¹¹⁵ BOA, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı*, İstanbul 1985, s. 72-74.

¹¹⁶ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar*, Çev. Kezban Acar, İstanbul 2011, s. 392, 429.

¹¹⁷ Mithat Aydın, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, 1, s. 6-8.

içerisinde idiler. 1871 yılında Ali Paşa'nın ölümü ile bu dönem sona ermiş ve Rusya Dışişleri Bakanı Gorçakov, 31 Ekim 1870 tarihinde Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlere verdiği nota ile Paris Antlaşması'nın Karadeniz ile ilgili hükümlerine uymayacağını bildirmiştir. 17 Ocak 1871 tarihinde Londra'da toplanan ilgili devletler, Karadeniz'de savaş gemisi bulundurma ve tersane kurma yasağını kaldırmış, ticaret gemilerinin serbestliği devam etmiş ve boğazların kapalılığı devam etmiştir.¹¹⁸ Rusya bu girişimi yanında Panslavizm ve Ortodoksluk politikasının da yardımı ile Osmanlı Devleti üzerinde baskı uygulayarak Osmanlı Sadrazamlığına Rus yanlısı Mahmut Nedim Paşa'yı getirtmiş ve 1877 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Rusya'nın bu savaştaki amacı; Karadeniz'e kayıtsız şartsız hâkim olmak, Karadeniz'i bir iç deniz haline getirmek ve Tuna ve Balkanlardan Osmanlı'yı sürmek.¹¹⁹ İngiltere, Rusya'nın bu girişimine karşılık İstanbul ve boğazların başka ellere geçmesine ilgisiz kalmayacağını açıkça belirtmiştir. Almanya, Avusturya ve Fransa Rusya'nın bu girişimi sırasında ilgisiz kalmıştır. Rusya'nın bakış açısını göstermesi için Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Nelidov'un 22 Kasım 1877 tarihindeki raporuna bakmak yerinde olacaktır. İlgili raporda; *"Akdeniz ile serbest ulaşım sağlamak ve düşman donanmalarının Karadeniz sahillerimizi tehdidinde engel olmak Türkiye'deki deniz politikalarımızın başlıca amacı olmuştur. Bu olmalıdır. Boğazlardan savaş gemileri dışında ticaret serbestisi olmalıdır."*¹²⁰ Rusya'nın bu raporda ifade ettiği politikası Karadeniz'e yerleştikten sonra günümüze kadar savunduğu politikadır.

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan 1877-1878 savaşını Osmanlı Devleti kaybetmiş ve Rusya İstanbul önlerine kadar gelmiştir. İngiltere bu savaşın çıkmasına karşı durmamış, çünkü 1875 yılında ortaya çıkan Bulgaristan olaylarının İngiltere kamuoyunda yarattığı etki ve Amerikan misyonerlerinin çalışmaları neticesinde, İngiliz kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne karşı ciddi tepki oluşmuştur.¹²¹ Hatta İngiltere daha önce ifade ettiği gibi İstanbul ve boğazlar tehdit altına girdiği zaman ancak müdahil olmuştur. İngiltere 6 Mayıs 1877 tarihinde Rusya'ya nota vererek şu konuları dikkate sunmuştur: Süveyş ve çevresine müdahale

¹¹⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985, s. 256.

¹¹⁹ Kocabaş, *age*, s. 313.

¹²⁰ Erkin, *age*, s. 33-34.

¹²¹ Aydın, "İngiliz-Rus Rekabeti..." s. 503.

olmaması, Hindistan yolunun mutlaka açık tutulması, İstanbul'un Türklere kalması ve İstanbul ve Çanakkale boğazlarının müdahale olmaması.¹²² Ancak Rusya bu arada Osmanlı Devleti ile 3 Mart 1878 tarihinde yaptığı Ayestefanos Antlaşması ile Karadeniz'den Arnavutluğa, Tuna'dan Ege Denizi'ne kadar uzanan bir Bulgaristan Devleti'nin kurulmasını sağladığı gibi Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın da bağımsızlığını sağlamıştır. Böylece İstanbul ve boğazlar her taraftan sarılmıştır. Zaten Lüleburgaz'ı aldığı için boğazları tehdit eder duruma gelmiştir.¹²³ Rusya İngiltere ve Fransa gibi ülkeleri memnun etmek için de 24. Madde ile İstanbul ve Çanakkale boğazları Rus limanlarından gelen ve oraya giden tarafsız ülkelerin ticaret gemilerine, savaş ve barış zamanında açık olacak¹²⁴ maddesini koydurmuştur. Ancak Rusya'nın bu şekilde Bulgaristan üzerinden Akdeniz'e yayılması¹²⁵ İngiltere tarafından kabul edilmemiş ve kalıcı bir barış antlaşması yapılması için 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin'de bir anlaşma hazırlanması için ilgili devletler toplantıya çağırılmıştır. Burada yapılan görüşmeler sırasında İngiltere inisiyatifi eline alarak kendi istediği bir anlaşmanın imzalanmasını 13 Temmuz 1878 tarihinde sağlamıştır. Bu anlaşmanın 63. Maddesine göre, boğazların savaş gemilerine kapalılığı ilkesi önceden olduğu gibi devam etmiş, ancak Rusya'ya Karadeniz'de donanma bulundurma hakkı verilmiştir.¹²⁶ Diğer yandan Ayestefanos'ta belirlenen Bulgaristan sınırları üçe bölünerek Makedonya; Osmanlı Devleti'ne bağlı kalırken, Doğu Rumeli özerk bir yapıya büründürülmüştür. Böylece Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne geçişi engellenmiş, Rusya İstanbul ve boğazlardan uzaklaştırılmıştır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ile ilgili tavrı 1878 yılına kadar devam etmiştir. Bu tavrı sadece Rusya'ya karşı değil diğer büyük devletlere karşıda olmuştur. Örneğin Almanya Başbakanı Bismark'ın; Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarının Rusya ve Avusturya tarafından paylaşılmasını, İngiltere'nin Ege Adaları ve Mısır'ı almasını ve Fransa'nın Suriye'yi almasını İngiltere Hükûmeti'ne Ocak-Şubat 1876 tarihinde önerdiği zaman İngiltere kabul etmemiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunması ile ilgili tav-

¹²² Aydın, "İngiliz-Rus Rekabeti..." s. 507.

¹²³ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 86.

¹²⁴ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s.87.

¹²⁵ Tellioglu, *agm*, s. 208.

¹²⁶ TÜSİAD, *age*, s. 37.

rının değişmesini etkileyen önemli konu 1875 tarihli Bulgaristan olaylarıdır. İngiliz kamuoyu bu olaylardan o kadar etkilenmiştir ki İngiltere Hükûmeti, Osmanlı Devleti'ne yardım etmediği gibi, İngiltere Başbakanı Gladston, Türk düşmanlığı üzerine politika izlemeye başlamıştır.¹²⁷ Bu çerçevede 6 Haziran 1878 tarihinde İngiltere ve Avusturya bir anlaşma yapmış ve İngiltere, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya verilmesine razı olurken Avusturya'nın da Berlin'de, Bulgaristan'ın parçalanmasına razı olmasını sağlamıştır.¹²⁸

İngiltere böylece Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecini Berlin'de başlatırken Rusya'nın bu sürece rağmen Akdeniz'e geçişine izin vermemiştir. Hatta Avusturya Macaristan İmparatorluğu da daha 29 Mayıs 1877 tarihinde İngiltere'ye başvurarak Romanya'nın Rusya ile birleşmesine karşı olduğunu ve İstanbul'un Rusya tarafından işgal edilmesini istemediklerini bildirmiştir.¹²⁹

Rusya, İngiltere'nin İstanbul ve boğazlar konusunda gösterdiği direnci kıramamış ancak Karadeniz'in kuzeyinin Osmanlı Devleti'nin kontrolünden çıkmasını sağladığı gibi, Balkanlar da birçok ülkenin bağımsızlığını sağlamıştır. 1882 yılında ise Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Nelidov, Rus Çarı III. Aleksandr'a İstanbul ve boğazlar konusunda bir rapor sunmuştur. Raporunda boğazların ele geçirilmesinin tarihi zaruret olduğunu, siyasi, ticari ve askerî menfaatler gereği olduğunu, buraların açık denizlerin kapısı olduğunu, Almanya ve Avusturya'ya karşı daha kuvvetli olunacağını, Balkanlar ve Küçük Asya'da nüfuz kazanılacağını belirtmiştir.¹³⁰ Rus Çarı bunun İngiltere'ye rağmen gerçekleşmeyeceğini bildiği için uygulamamıştır. 1896-1898 yıllarında ise İngiltere'ye Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını önermiştir. Ancak İngiltere o tarihte kabul etmemiştir.¹³¹

Rusya, İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri çerçevesinde Çanakkale Boğazı'na yönelik bir harekete geçebileceği endişesini 30 Eylül 1895 tarihinde Dışişleri Bakanı Rostovski aracılığı ile Alman İmparator'u II. Wilhelm'e iletmiştir. Rus Dışiş-

¹²⁷ H. Bayram Soy, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından Nato Üyeliğine; Boğazlar Sorunu ve Türkiye'nin Batı ile İttifakı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 45, Bahar 2015, s.185-186.

¹²⁸ Soy, *agm*, s.191.

¹²⁹ Aydın, "İngiliz-Rus Rekabeti ...", s. 511.

¹³⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s.105-107.

¹³¹ Okçu, *age*, s. 53-54.

leri Bakanı Rusya'nın endişelerini şu şekilde ifade etmiştir; İngiltere'nin boğazlara yönelik bir hamlesinin Rusya'nın güvenliği için son derece tehlikeli olduğunu, boğazların savaş gemileri için kapalılığı prensibinin korunarak İngiltere'ye boğazları ele geçirme fırsatının verilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Ekim 1895 tarihinde İngiliz donanması Çanakkale açıklarında belirmesi üzerine de Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Nelidov, hükûmetine gönderdiği raporda, İngiltere'nin boğazları işgal planının hazır olduğunu bildirmiştir.¹³² Rusya, 1896 yılında St Petersburg'da istişare yapmak üzere İstanbul Büyükelçisi Nelidov'u çağırmıştır. Bura da yapılan görüşmelerde, Rusya'nın İstanbul Boğazı'nı geçerek Yeniköy ve Çubuklu arasındaki arasında ki sahayı tutması üzerinde durulmuş ancak Nelidov'un bu önerisine, Maliye Bakanı Kont Witte karşı çıkararak Rusya'nın yapacağı böyle bir hareketin İngiltere ve Fransa ile savaş ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmiştir.¹³³

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Nelidov, görev yaptığı dönemde bu endişelerinden dolayı Rus Hükûmetine boğazların Rusya tarafından işgal edilmesi gerektiği konusunda birçok rapor göndermiştir.¹³⁴ Nelidov'un bu dönemde gönderdiği raporlarda, boğazların ele geçirilmesinin tarihi ve askerî bir zaruret olduğu, bu şekilde açık denizlerin kapısının aralanacağı, Karadeniz kıyılarına dağılmış olan savunma güçlerinin bir araya toplanacağı, Alman ve Avusturya'ya karşı Rusya'nın güçlü duruma geleceği ve Balkanlar ve Küçük Asya'nın geleceğinin belirlenmesinde etkili olunacağı dile getirilmiştir.

20. yüzyılın başından itibaren Rusya, boğazlar ve İstanbul sorununu stratejik bir noktaya taşımıştır. Rusya Dışişleri Bakanı İzvolskiy'de boğazların kapalılığı yerine ticaretin korunması için Rusya'nın ticaret gemilerine boğazları açtırmanın gerekli olduğunu belirtmiştir.¹³⁵ 1900 yılların başlarında da Rusya Dışişleri Bakanı Muravyev ve Çar Nikola İstanbul ve Boğazların işgal edilmesi konusunda çeşitli planlar hazırlamışlar, ancak Rusya bu isteğinin Avrupa'da bir savaşa neden olacağı endişesi ile gerçekleştireme-

¹³² İhsan Çomak, "19. Yüzyıl Sonunda Rusya'nın Osmanlı Devleti Politikası ve Rusya Karadeniz Donanması Komutanı Lev Brusilov'un Gözüyle Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi A. İ Nelidov", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 47, Güz 2015, s. 41.

¹³³ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 119-120.

¹³⁴ Çomak, *agm*, s. 46.

¹³⁵ Aslanova, *age*, s. 106-17.

miş, sadece diplomatik girişimlerde bulunmuştur.¹³⁶ Rusya Dışişleri Bakanı Marayev'in raporunda; “Boğazlara hâkim olmak prensibi Rus siyasetinin esasını teşkil eder. Rusya rakiplerinden önce oraya sahip olmak için daima hazır olmalıdır. 20. yüzyılda bu siyasetin somut olan hedefi, boğazları zapt etmek ve oraya kalıcı olarak yerleşmektir.”¹³⁷

Rusya'nın 20. yüzyılın başlarından itibaren boğazlar rejimi ile ilgili istekleri büyük Devletler ve Osmanlı Devleti ile birlikte ya da işgal yolu ile çözülebilmesi mümkündü. Ancak Rusya kuvvet kullanma şansını kaybetmişti. Bunun iki temel nedeni vardır. Birincisi, Rusya Uzak Doğu'da Japonya'ya karşı yaptığı 1904-1905 savaşında ağır bir yenilgi almış ve donanmasının önemli bir kısmı imha edilmişti. İkincisi, İngiltere'nin bölgedeki etkinliği ve Rusya'nın bölgeye müdahalesine karşı olması. Rusya, bu iki neden dolayısıyla diplomatik girişimlere yönelmiş fakat bu girişimlerinde İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya gibi devletleri ikna edememiştir.¹³⁸

Rusya 1902 yılında, Karadeniz'deki askerî gücünü artırmak istemesi nedeniyle Baltık Denizi'ndeki üssüne ait 4 muhribini Karadeniz donanmasına katmak amacıyla boğazlardan geçirmek için Osmanlı Padişahı'ndan izin istemiş ve Padişah uygun görmüştür. Ancak İngiltere, büyük devletlerin onayı olmadan verilen izni protesto etmiş ve Rusya'ya bu isteğinin ileride değerlendirileceğini bildirmiştir.

Çünkü Rusya, Japonya ile savaş hâlinde idi ve İngiltere Japonya'nın müttefiki idi. Hatta Rusya 1904 yılında ticaret gemisi bayrağı ile iki gemisini boğazlardan geçirerek Akdeniz'e ulaştırmış ve burada İngiliz gemilerini taciz etmiştir. Bu nedenle İngiltere Rusya'ya güvenmiyordu.¹³⁹ Rusya Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu görüşmeler neticesinde Nisan 1900 tarihinde Samsun'dan başlamak üzere Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Rusya bandıralı gemiler dışında hiçbir yabancı firmaya demiryolu imtiyazı verilmesi hükmünü Osmanlı Hükûmeti'ne kabul ettirmiştir.¹⁴⁰ İngilte-

¹³⁶ Aslanova, *age*, s. 11.

¹³⁷ Kocabaş, *age*, s. 360.

¹³⁸ B. Ignatyev, “XIX. Yüzyıl Sonu İle XX. Yüzyıl başında Türk-Rus İlişkiler”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, s. 154-155, 162

¹³⁹ Erkin, *age*, s. 39-40.

¹⁴⁰ Yuluğ Tekin Kurat, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, s. 143.

re Savunma Komitesi ise 1903 yılında Rusya'nın boğazlardan uzak tutulmasının İngiltere için birinci derecede önemli bir çıkar olmadığına ait bir rapor yayımlanmıştır.¹⁴¹ Rusya, Uzak Doğu'da Japonya'nın Mançurya'ya; Rusya'nın Kore'ye ise kendisinin yerleşmesi için sunmuş olduğu teklifi ret etmesi üzerine 1904-1905 savaşında ağır bir yenilgi almış ve Japonya tarafından donanması imha edilmişti.¹⁴² 1906 sonrası İngiltere-Almanya çekişmesi dolayısıyla İngiltere ile Rusya'nın yakınlaşmasına neden olmuş¹⁴³ ve 1907 yılında Asya'da sömürge çatışmalarını gideren bir anlaşmaya dönüşmüştür.¹⁴⁴ Böylece I. Dünya savaşı öncesi bloklarda kesin olarak ortaya çıkmış oldu. Rusya, her ne kadar İngiltere ve Fransa'nın yanında yer alsada da 1908 yılında Dışişleri Bakanı İzvoliski aracılığıyla Almanya ve Avusturya ile de görüşmeler yapmıştır.¹⁴⁵ Ancak Rusya Dışişleri Bakanı İzvoliski, Rusya-İngiltere yakınlaşmasının Avusturya ile yeni bir anlayış birliğini ortaya çıkaracağını, Fransa'nın desteği ile büyük bir Karadeniz filosunun oluşturulabileceğini ve Almanya'yı etkisiz kılacak ve Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakacak bir yapının ortaya çıkacağını düşünüyordu.¹⁴⁶

Rusya, özellikle 1904-1905 Japonya Savaşı sırasında Karadeniz'de bulunan Rus donanmasını Karadeniz'den çıkaramadığı için Rusya'da yeni değerlendirmeleri gündeme getirmiştir. Donma Komutanı Amiral Dikov, Rusya'nın sadece Karadeniz'e hükmeden değil, açık denizlere giden yolu da kontrol eden, bütün Güney Rusya'nın gelişimini sağlayan ve Rusya'nın gücünü Balkanlara da yayan bir ülke hâline getirmenin gerekli olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁷ 3 Şubat 1908 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı İzvoliski'nin başkanlığında yapılan toplantıda ise Savunma Bakan Yardımcısı General Polivanov, Rus ordusunun savaşa hazır olmadığını belirtmiş, Deniz Komutanı da Rus donanmasının Karadeniz'den boğazlara harekete hazır olmadığını dile getirmiştir.¹⁴⁸ Bu toplantı sonrası Rusya Dışişleri Bakanı İzvoliski diplomatik girişimlere yönelmiş ve 15 Eylül 1908 tarihinde Viyana'da Avusturya Dışişleri Bakanı ile bir görüşme yapmıştır. Burada yapılan görüşmede, Rusya'nın

¹⁴¹ Sander, *age*, s. 381.

¹⁴² Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1989, s. 94.

¹⁴³ Aslanova, *age*, s. 45.

¹⁴⁴ Sander, *age*, s. 255.

¹⁴⁵ M. Sadık Atak, *Rusya Siyaseti ve Rusların Yayılma Siyaseti*, Ankara 1964, s. 13.

¹⁴⁶ Aslanova, *age*, s. 111.

¹⁴⁷ Aslanova, *age*, s. 111.

¹⁴⁸ Aslanova, *age*, s. 111.

Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ait olduğunu kabul etmesi karşılığında Avusturya'nın da Rusya'nın boğazlarla ilgili isteklerini kabul edebileceği üzerinde anlaşılmıştır.¹⁴⁹ Bu arada Rusya Dışişleri Bakanı İzvolkskiy tarafından Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçisi Naum Paşa'ya verilen muhtırada, Rusya'nın diğer Karadeniz ülkeleri ile birlikte boğazlardan geçiş hakkı olması gerektiği ve buna karşılık Rusya'nın İstanbul ve Boğazlarda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetini tanıyacağını belirtmiştir. Ancak İngiltere, Rusya'nın bu isteğini ret ettiği gibi İngiltere'ye de Karadeniz'e geçme hakkının verilmesi gerektiğini gündeme getirmiştir.¹⁵⁰ Diğer yandan Osmanlı Devleti II. Meşrutiyetin ilanından sonra donanmasını geliştirmek için girişimlerde bulunmuş ve Rusya'dan daha etkili bir donanma vücuda getirmiştir. Rusya ise 1909 yılına kadar ekonomik güçlükleri nedeniyle donanma inşa işini durdurmuş, ancak 1911 yılından sonra tekrar başlatabilmiştir.¹⁵¹ Rusya 1911 yılında Karadeniz'deki Rusya'nın durumunu görüşmek üzere yaptığı toplantıda, Savaş Bakanı V. A. Suhomlinov, boğazlardan tüm ülkelerin savaş gemilerinin geçmesi yönünde görüş belirtirken Denizcilik Bakanı İ. K. Grigoroviç ile Deniz Kuvvetleri Komutanı, boğazların savaş gemilerine açılmasının Rusya'dan çok Rusya'nın düşmanlarının işine yarayacağını dile getirmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı ise Osmanlı Devleti ile görüşülerek Rusya'nın savaş gemilerinin boğazlardan geçmesi için hak talebinde bulunulması gerektiğini ileri sürmüştür. Dışişleri Bakanlığı görüşünde Osmanlı Devleti'nin demiryolu yapım hakkının onayı önerisi yer alırken, Maliye Bakanı N. Kokovtsov demiryolu yapım onayına karşı çıkmıştır.¹⁵² 1910 yılında Potzdam Antlaşması ile Samsun-Sivas-Diyarbakır-Musul hattında demiryolu projesi yapımı kabul edilmiş, Erzurum hattı ise Rusya'ya bırakılmıştır.¹⁵³ 1911 yılında Osmanlı Devleti ile İtalya arasında Trablusgarp Savaşı'nın çıkması ve savaşın Ege Denizi'ne de kayması üzerine, Rusya İtalya'nın Çanakkale Boğazı'na saldırması endişesine düşerek boğazlardan Rus savaş gemilerinin geçişine açılması karşılığında boğazların

¹⁴⁹ Kurat, "1878-1919 Arasında...", s. 140.

¹⁵⁰ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 147-148.

¹⁵¹ Burak Gülbay, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Rusya ve Osmanlı Donanmaları Arasındaki Silahlanma Yarışı", *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, Ed. Yeliz Okay, İstanbul 2012, s. 53,56.

¹⁵² Ignatyev, *agm*, s.160.

¹⁵³ Kurat, "1878-1919 Arasında...", s. 144.

Osmanlı Devleti'ne ait olduğuna dair bir öneri sunmuştur.¹⁵⁴ Osmanlı Devleti bu öneriye 8 Aralık 1911 tarihinde Sait Halim Paşa'nın imzası ile cevap vermiştir. Cevapta, Berlin Antlaşması'na atıf yapılarak savaş ve barışta Rusya'ya ait savaş gemilerinin geçmesine izin verilemez denmiştir. Hatta Osmanlı Devleti 19 Nisan-18 Mayıs 1912 tarihleri arasında boğazları ticaret gemilerine de kapatmıştır ki bu bile Rusya için ciddi zarar doğurmuştur.¹⁵⁵ Aslında Fransa'nın Fas'taki varlığının Rusya tarafından kabul edilmesine karşılık, Fransa da Rusya'nın boğazlardaki isteklerine razı olmuştu fakat İngiltere karşı çıkıyordu.¹⁵⁶ Almanya da Rusya'nın boğazlar ile ilgili isteklerinden endişelidir. Rusya'nın savaş gemilerinin boğazlardan geçişinin mümkün olması durumunda Rusya'nın İstanbul'u işgal edebileceğini düşünüyordu. Bu endişe 30 Kasım 1911 tarihinde Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Marschall tarafından Almanya Dışişleri Bakanlığına bildirilmişti.¹⁵⁷ Bunun üzerine Sadrazam Sait Halim Paşa'ya sunulan bu öneriden sonuç alamayan Rusya, Balkan Savaşları'nın çıkması üzerine yeniden endişelenmeye başlamıştır. 6 Aralık 1913 tarihinde Sazanof, Çar'a gönderdiği raporda, boğazların başka bir devletin eline geçmesinin engellenmesi gerektiğinden bahsederek aksi durumda Rusya'nın ekonomisinin alt üst olacağına vurgu yapmıştır.¹⁵⁸

Diğer yandan Osmanlı Devleti tarafından Alman General Limon Von Sanders'i boğazlardaki kuvvetlere komutan olarak atanması üzerine Rusya, İngiltere ve Fransa ile birlikte olayı protesto etmiş ve Türk limanlarının işgalini bile görüşmüştür. Bu limanların Trabzon ve Sinop olacağı görüşülse de Almanya ile bir savaşın göze alınamayacağı fikri öne çıkmıştır. Rusya'nın bu tarihte bir harekete kalkışmamasının bir nedeni de o tarihte Rus donanmasının Karadeniz'de Osmanlı donanmasından daha zayıf olmasıdır.¹⁵⁹ Rusya Karadeniz'deki donanmasını güçlendirmek için Kasım 1913'te Sazanof'un önerisi ile ABD'den 4 savaş zırhlısı almak istemiş, ancak Rusya'nın içinde bulunduğu ekonomik durumu bunun için yeterli gelmemiştir. Mart 1914 tarihinde 1 zırhlı ve iki

¹⁵⁴ Erkin, *age*, s.41.

¹⁵⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 167,170.

¹⁵⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 162.

¹⁵⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 166-167.

¹⁵⁸ Aslanova, *age*, s.135,138.

¹⁵⁹ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 194.

kruvazörün alımını Çar onaylamıştır.¹⁶⁰ Sazanof 23 Aralık 1913 tarihinde Çar'a sunduğu raporda Türklerin İstanbul'dan çıkarılması durumunda Rusya'nın boğazları alması gerektiğini bildirmiştir.¹⁶¹ Rusya yapmış olduğu planlar çerçevesinde Karadeniz'deki donanma inşa faaliyetlerinin ancak 1917-1919 yılları arasında gerekli seviyeye gelebileceğini o zaman boğazların işgal edilebileceği kanısına varmıştır.¹⁶² 1913 yılında Rusya Dışişleri Bakanlığının Çar'a sunduğu raporda, “Boğazların bir yabancı devletin elinde bulunması, bütün Güney Rusya'nın bu devletin egemenliği altına girmesi anlamına geldiğini” belirtmiştir. Rusya için tarihi görevin ister istemez yerine getirilmesi gerektiği bununda İstanbul ve boğazlara yerleşmek olduğu ifade edilmiştir.¹⁶³ Diğer yandan Şubat 1914 tarihinde Petersburg'da İngiltere, Fransa ve Rusya'nın katılımı ile bir toplantı yapılmış ve bu toplantıda Sazanof her ihtimale karşı boğazların işgal edilmesi fikrini ileri sürmüştür.¹⁶⁴ Rusya gerek Balkan Savaşları sırasında Avusturya'ya karşı Sırp-Bulgar ittifakı oluşturarak boğazları korumak istemiş gerekse I. Dünya savaşı sürecinde Karadeniz'e kıyısı olan Balkan ülkeleri ile işbirliğini artırmak için uğraşmıştır. Özellikle Sırbistan ve Yunanistan ile bir ittifak oluşturmak istemiştir. Avusturya'nın rahatsız olması üzerine Romanya'nın Petersburg Elçisi Tissa aracılığı ile Romanya'ya Prut'a kadar Romanya topraklarının genişletilmesi karşılığında Avusturya'ya karşı hareketi 3 Mayıs 1915 tarihinde önermiş ve Romanya bu öneriyi 9 Temmuz 1915 tarihinde kabul etmiştir.¹⁶⁵ Rus Çarı II. Nikola I. Dünya Savaşı için yayımladığı bildiride, “Bu harbin Karadeniz sahillerinde ecdadımız tarafından bize vasiyet edilen tarihî emellerin gerçekleşmesine imkân vereceğine inandığını” belirtmiştir.¹⁶⁶

Rusya'nın beklediği bu fırsatı Osmanlı Devleti'nin 28 Ekim 1914 tarihinde Alman Amiral Souchon'un komutasındaki gemile-

¹⁶⁰ Aslanova, *age*, s. 153.

¹⁶¹ Erkin, *age*, s. 42.

¹⁶² Turgut Işıksal, “I. Dünya Savaşı Başlarken Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Ziyareti”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.61, 1972, s. 24.

¹⁶³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C.3, K.I, Ankara 1991, s. 463-464.

¹⁶⁴ Aptülhah Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991, s.12.

¹⁶⁵ Aslanova, *age*, s. 66, 69, 83, 93-94.

¹⁶⁶ Pınar Özden Cankara, “Rus Leopoliğinin Türkiye Coğrafyası İle İletişim Alanları”, *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, Ed.Yeliz Okay, İstanbul 2012, s. 204.

rin Karadeniz'e çıkararak Odesa, Sivastopol ve Novorossiyski'i bombalaması vermiştir.¹⁶⁷ Almanya'nın 20 Eylül 1914 tarihinde Karadeniz'e Osmanlı donanmasına ait Amiral Souchon komuta ettiği gemilerin çıkması talebi Osmanlı Bakanlar Kurulu tarafından reddedilmesine rağmen¹⁶⁸ Amiral Souchon Almanya'nın talebi doğrultusunda Karadeniz'e çıkararak Rus limanlarını bombalamış ve Osmanlı Devleti'ni I. Dünya Savaşı'na sokmuştur. Bu savaşta, Rusya'nın kesin olarak ittifakını sağlamak isteyen İngiltere'de, 9 Kasım 1914 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Grey ve 13 Kasım 1914 tarihinde İngiltere Kralı, İstanbul ve boğazlar meselesinin Rusya'nın isteklerine göre çözüleceğini açıklamıştır.¹⁶⁹ İngiltere'nin bu açıklamasında sonra bile Rusya'nın endişeleri geçmemiştir. 27 Aralık 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Neretof, raporunda İstanbul ve Boğazların diplomasi yolu ile alınamayacağını, Kafkaslar, Anadolu üzerinden ya da Romanya üzerinden ulaşılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁷⁰ Ayrıca Rusya 8-21 Şubat 1915 tarihleri arasında Dışişleri Bakanı Sazanof başkanlığında yaptığı toplantıda, İstanbul ve Boğazların ele geçirilmesi konusunu görüşmüş ve Midye-Enez hattı, İstanbul ve Çanakkale Boğazı, Asya'da Sakarya Nehri'ne kadar ve Balıkesir üzerinden Midilli körfezine kadar uzanan hattın Rusya'ya verilmesi gerektiğini belirlemiş ve İngiltere ve Fransa'ya bildirmiştir.¹⁷¹ 7 Mart 1915 tarihinde de Fransa boğazlar sorunun Rusya'nın istedikleri şekilde çözüleceğini zaten ilan etmiştir.¹⁷² Rusya'nın bu talebi üzerine Mart-Nisan 2015 tarihlerinde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yapmış oldukları gizli toplantılarda üç ülke anlaşmıştır.¹⁷³ Bu anlaşmaya göre, İstanbul şehri, İstanbul ve Çanakkale boğazları, Marmara Denizi'nin batı kıyıları ile Sakarya Nehri ve İzmit Körfezi arasında sonradan belirlenecek bir nokta arasındaki topraklar ve Bozca Ada ve Gökçe Ada'nın geleceği Rusya'ya bırakılacaktır.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 244.

¹⁶⁸ Kocabaş, *age*, s. 377.

¹⁶⁹ Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C.3, K.2, s. 97.

¹⁷⁰ Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C.3, K.1, s. 467.

¹⁷¹ Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 306.

¹⁷² Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. 3, K. 2, s. 115.

¹⁷³ BM. Potshveriya, "Rusya-Türkiye İlişkilerinde Boğazlar Sorunu", *Dünden Bugüne Türkiye-Rusya*, Der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçenko, İstanbul 2003, s. 89.

¹⁷⁴ Armaoğlu, *age*, s. 115.

1915 yılında imzalanan bu anlaşma ile Rusya İstanbul dâhil Midye-Enez çizgisinden Sakarya Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yere kadar bütün boğazlar bölgesini alıyordu.¹⁷⁵ Ancak İngiltere Rusya'da devrimin olmasını ileri sürerek I. Dünya Savaşı sonrası Hint yolunun güvenliğini sürdürmek adına İstanbul, Kafkaslar ve boğazları elinde tutmaya karar vermiştir.¹⁷⁶ İngiltere'nin öncülüğünde İtilaf Devletleri çok geçmeden 1915 yılında boğazlara karşı bir hareket başlatmışlar ancak Çanakkale'de yapılan savaşı, Mustafa Kemal Atatürk'ün savunması dolayısıyla kaybetmişlerdir. I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabul edip 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalaması sonrası ise 13 Kasım 1918 tarihinde İtilaf Devletleri gemileri İstanbul önlerine gelerek demir atmışlar ve 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen işgal etmişlerdir. Diğer yandan İngiliz kuvvetleri Kafkasya ve Hazar Denizi'ne kadar da ilerlemişlerdir.¹⁷⁷ Rusya'nın jeopolitik menfaatleri için Kafkasya bölgesi çok önemliydi ve İngiltere buraya kadar gelmişti.¹⁷⁸ Rus Tarihçi Sergei Goryainov'da boğazlar sorununu değerlendirirken İngiltere ve Rusya arasında bir sorun olduğunu dikkat çekerek¹⁷⁹ aslında Osmanlı Devleti ya da bugün Türkiye'nin ötesinde esas mücadelenin iki ülke arasında olduğuna oldukça yerinde değerlendirmiştir. Rusya 1917 ihtilali sonrası I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesini takiben Osmanlı Devleti ile önce mütareke ardından da 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litovks Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu anlaşma ile Rusya bir taraftan Litvanya, Estonya ve Finlandiya'yı boşaltmayı, Ukrayna ile anlaşmayı taahhüt ederken¹⁸⁰ Osmanlı Devleti ile de 1878 öncesi sınır konusunda anlaşmıştır. Böylece Rusya emperyalist isteklerinden vazgeçmiş¹⁸¹ ve gizli anlaşmaları da deşifre etmiştir. Çünkü Rusya'nın I. Dünya Savaşı sonrası bizimle anlaşmaya ihtiyacı vardı. Şöyle ki Rusya'ya karşı Fransa ve İngiltere bir taraftan Çarlık yanlısı Rus

¹⁷⁵ Mesut Hakkı Çaşın, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, Ankara 2002, s.117.

¹⁷⁶ Rahmi Doğanay, "Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 279, Elazığ 2009, s. 282.

¹⁷⁷ Akşin, *age*, s. 62.

¹⁷⁸ Yelda Demirağ, "Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası", *Rusya'nın Doğu Politikaları*, Ed.Sezgin Kaya, Bursa 2013, s. 250.

¹⁷⁹ Aslanova, *age*, s. 101.

¹⁸⁰ Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C. 3, K. IV, s. 136.

¹⁸¹ Bilal Şimşir, "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999*, s. 152.

Generalleri desteklerken diğer taraftan Polonya'yı Rusya'ya karşı destekleyerek Rusya'nın batı sınırına bir duvar çekmek istiyorlardı.¹⁸² Ayrıca yukarıda da ifade ettiğim gibi İngiltere Hazar Denizi'ne ulaşmıştı. Rusya'nın I. Dünya Savaşı sonrası politikasını ise en net 1 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de toplanan kurultay'da Rus Delege Pavloviç dile getirmiştir. Pavloviç: "*Türk yoldaşlar, Şura Hükümetine müracaatla Çanakkale meselesini Karadeniz sahilinde bulunan devletlerarasında itilaf devletlerinin ve Wrangel'in alakası olmadan halledilmesini beyan ettiler. Biz bu fikri hararetle alkışlıyoruz. Bu fikir fiiliyata geçerse, toprakları Karadeniz sahilinde bulunan bütün milletler arasında birlik kurulmasına doğru ilk ve kati adım olacaktır. Çanakkale meselesinin hallini Karadeniz Federasyonu yapmalıdır*"¹⁸³ demiştir. Rusya için artık Lenin önderliğinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulması öncelikli konudur.¹⁸⁴

Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, İngiltere ve müttefikleri İstanbul ve çevresini işgal ederek kendi çözümlerini de 8 Ocak 1918 tarihinde ABD Başkanı Wilson'un ABD Kongresi'ne gönderdiği Wilson Prensipleri olarak tarihe geçen metnin 12. Maddesinde görüyoruz. Bu maddede, boğazların bütün devletlerin savaş ve ticaret gemilerine açık olması önerilmiştir.¹⁸⁵ Paris Konferansı sürecinde hazırlanan ve İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması'nın 37. Maddesine göre¹⁸⁶ ise Boğazların gerek barış gerekse savaş dönemlerinde ticaret ve savaş gemilerine, askeî ve ticari uçaklara milliyet farkı gözetilmeksizin açık olacaktır. Boğazlar ablukada dahi tutulmayacak. Milletler Cemiyeti konsey kararları dışında harekete tabi olmayacaktır.¹⁸⁷ Rusya aslında Paris görüşmeleri sırasında komisyona başvurarak boğazlardan bütün savaş gemilerinin geçişine karşı olduğunu belirtmişti¹⁸⁸ ancak dikkate alınmamıştı. Rusya, Türkiye ile 1920 yılında başlayan Moskova görüşmelerinde Dışişleri Bakanı Çiçerin aracılığı ile Boğazlar meselesinin Karadeniz'e kıyısı olan devletler tarafından çözülmesi ge-

¹⁸² Akşin, *age*, s. 49.

¹⁸³ Akşin, *age*, s. 61.

¹⁸⁴ Vakur Kayador, "Dünden Bugüne Rusya; Rusya'nın Genel Politikaları", 2023, S. 42, 2004, s. 32.

¹⁸⁵ TŪSİAD, *age*, s. 38.

¹⁸⁶ Akgün, *agm*, s. 56.

¹⁸⁷ Erkin, *age*, s. 53.

¹⁸⁸ Atak, *age*, s. 40.

rektiğini belirtmiştir.¹⁸⁹ 4 Aralık 1922 tarihinde Rusya'nın görüşünü açıklayan Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin: “*Karadeniz Boğazından Marmara Denizi'ne ve Çanakkale Boğazı'na barışçıl deniz ulaşımının sürekli bir şekilde hiçbir kısıtlama olmadan sağlanmalıdır. Karadeniz barışının korunması, Karadeniz kıyılarının güvenliği ile yakın doğuda barışın sürdürülmesi ve İstanbul'un güvenliği garanti altına alınmalıdır... Çanakkale ve Karadeniz boğazlarının gerek barış gerek savaş zamanında Türkiye'den başka tüm devletlerin savaş gemilerine ve askeri uçaklarına kapalı olmalıdır.*”¹⁹⁰ Rusya bu yaklaşımı ile boğazlar konusunun Karadeniz'in güvenliği ile doğrudan ilgili olduğunu ortaya koymuştur. Karadeniz'in güvenliği de bütün kıyı ülkelerinin güvenliği anlamına geliyordu. 14 Temmuz 1923 tarihinde yapılan boğazlar rejimine ilişkin sözleşmeye göre de boğazlardan genel olarak geçiş serbestisin de anlaşılmıştır. Ancak Türkiye'nin savaşan ülke durumunda olması halinde geçen gemileri denetleyebileceği hükmü getirilmiştir. Karadeniz'den geçecek donamanın da Karadeniz'e kıyısı olan en büyük devletin donanmasından büyük olmayacaktı.¹⁹¹ Ayrıca Çanakkale ve İstanbul Boğazı'nın her iki yakası askersizleştirilmiştir.¹⁹² Başkanlığını Türkiye yapsa da uluslararası bir komisyon boğazları yönetecekti. Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere 1923 yılında hazırlanan boğazlar sözleşmesinin Türkiye, Sovyetler Birliği ve Karadeniz'e kıyısı olan diğer ülkeler için tehdit anlamına gelen birçok maddesi vardı. Bu nedenle Sovyetler Birliği bu sözleşmeyi onaydan geçirmede.¹⁹³ 1936 yılında Möntrö Boğazlar Sözleşmesi'nde bu sakıncalı durumların önemli kısımları düzeltildi. 7. Maddede tüm ticaret gemilerinin geçişi serbest bırakılırken 13. Maddede, hafif su üstü gemileri, küçük muharebe gemileri, yardımcı gemilerin Karadeniz'e kıyısı olan devletler tarafından hiçbir harç ödemedi geçirebileceği; 11. Maddede, Karadeniz'e kıyısı olan gemilerin tonaj sınırı olamayacak ve önceden haber vermek kaydıyla geçirebileceği; 12. Maddede, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlere 30 bin ton tonaj sınırı getirilmiş ve süre verilmiştir. Ayrıca 2. Madde de, Türkiye savaş ve savaş tehdidinde istediği

¹⁸⁹ Osman Okyar, *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal*, Ankara 1998, s. 83.

¹⁹⁰ Semih Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara 2009, s. 194.

¹⁹¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I*, Ankara 2000, s. 151-152.

¹⁹² Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri Lozan Möntrö*, Lefkoşa 1987, s. 53.

¹⁹³ Potshveriya, *agm*, s. 90.

gibi davranma hakkı elde etmiştir. Bunların dışında yönetim tamamen Türkiye'ye bırakılırken Türkiye boğazlar kıyısında asker bulundurma hakkı da almıştır.¹⁹⁴ Böylece 1936 yılı itibarıyla boğazlardaki son düzenleme ile Karadeniz'in güvenliği önemli oranda sağlanmış oldu. Bundan sonraki süreçte Sovyetler Birliği'nin Stalin ile birlikte emperyalist istekleri gündeme gelecektir.

Sonuç

Karadeniz, jeostratejik konumu ve jeopolitik unsurları açısından dünya ve bölge ülkeleri için son derece önemli bir yer işgal etmektedir. Özellikle bölgede iddiası olan Türkiye ve Rusya için hayati öneme sahip bir konuma ve avantajlara sahip bir yerdir. Karadeniz'in bu önemi dolayısıyla Osmanlı Devleti bir imparatorluk olarak varlığını devam ettirmek adına İstanbul'un alınmasını takiben, Karadeniz'i bir iç deniz hâline getirmiş ve 1774 yılına kadar vermiş olduğu kapitülasyonlarla sınırlı kullanım dışında hâkimiyetini sürdürmüştür. Ancak bölgede kurulduğu andan itibaren bir imparatorluk stratejisi ile bugüne kadar varlığını sürdüren Rusya'nın Karadeniz'den yararlanma isteği ile başlayan mücadelesi, Karadeniz'e hâkim olma şekline dönüşmüş ve daha sonraki süreçte boğazları geçerek Akdeniz'e ulaşmak hedefine odaklanması ile birlikte daha önceleri tehdit olarak algılanmayan hatta desteklenen Rusya, İngiltere tarafından bir tehdit olarak algılandığı gibi Rusya'yı Akdeniz'den uzak tutmak için Karadeniz'e yönelik politikalar geliştirilmiştir. Fransa ise Karadeniz'e Rusya'nın hâkimiyetine hep karşı durmuştur. Almanya ve Avusturya, Rusya'nın Karadeniz'e hâkim olması durumunda Tuna yolu ile Avrupa içlerine sarkacağını hesap ederek Rusya'nın belirli bir aşamadan sonra durdurulmasından yana olmuştur. Sonuçta günümüze kadar gelen bu mücadelede bugün boğazlar konusu Türk hâkimiyetinde uluslararası bir konuya dönüşmesi dolayısı ile Rusya'nın Akdeniz'e inmesi engellendiği gibi, Karadeniz'de de çok rahat hareket edememesi için gerekli önlemler alınmıştır. Ancak yinede bugün Karadeniz'in en etkili ülkesi Rusya'dır.

¹⁹⁴ Erkin, *age*, s.104-110.

Kaynaklar

- AKGÜN, Mensur, “Geçmişten Günümüze Türkiye İle Rusya Arasında Görünmez Bağlar Boğazlar”, *Dünden Bugüne Türkiye Rusya*, Der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçenko, İstanbul 2003, ss. 45-83
- AKŞİN, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1989.
- ASLANOVA, Sevilya, *20. Yüzyıl Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası*, Ankara 2011.
- ATAK, M. Sadık, *Rusya Siyaseti ve Rusların Yayılma Siyaseti*, Ankara 1964.
- AYDIN, Mithat, “İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 38, Erzurum 2008, s.254-288.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılap Tarihi*, C: 3, K.I, Ankara 1991.
- CANKARA, Pınar Özden, “Rus Jeopolitiğinin Türkiye Coğrafyası ile İletişim Alanları” *Türk Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, Ed.Yeliz Okay, İstanbul 2012, ss. 197-220.
- CEBBARLI, Hatem, “Rusya'nın Karadeniz'de Güvenlik Politikası”, *III. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu*, Giresun 2010, ss. 166-168.
- ÇAŞIN, Mesut Hakkı, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, Ankara 2002.
- ÇOMAK, İhsan, “19. Yüzyıl Sonunda Rusya'nın Osmanlı Devleti Politikası ve Rusya Karadeniz Donanması Komutanı Lev Brusilov'un Gözüyle Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi A.İ Nelidov” *Karadeniz Araştırmaları*, S. 47, Güz 2015, ss. 39-52.
- DEMİR, Abdullah, *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*, İstanbul 1988.
- DEMİR, Esra, “Karadeniz Jeopolitiği”, www.slideserve.com.
- DEMİRAĞ, Yelda, “Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası”, *Rusya'nın Doğu Politikaları*, Ed. Sezgin Kaya, Bursa 2013, ss. 249-281.
- DOĞANAY, Rahmi, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 279, Elazığ 2009, ss. 279-298.
- DUGİN, Aleksandr, *Rus Jeopolitiği*, Çev. Vügar İmanov, İstanbul 2003.

- DUMAN, Selçuk, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Ankara 2017.
- ELİBOL, Numan, "Osmanlı Belgelerinde İngiltere'nin Karadeniz Ticareti", *JASS*, S:33, Bahar 2015, ss. 41-55.
- EREKER, Fulya-ÖZER, Utku, "17. Yüzyıldan Günümüze Rusya'nın Karadeniz Politikası" *Rusya'nın Doğu Politikası*, Ed.Sezgin Kaya, Bursa 2013, ss. 165-205.
- ERKİN, Feridun Cemal, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara 1968.
- GÜLBAY, Burak, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Rusya ve Osmanlı Donanmaları Arasındaki Silahlanma Yarışı", *Türk-Rus İlişkileri Üzerine Makaleler*, Ed.Yeliz Okay, İstanbul 2012, ss. 49-62.
- HACISALİHOĞLU, Yaşar, "Karadeniz Havzasında Jeopolitik Hamleler" *I. Türk-Rus Ortak Karadeniz Sempozyumu*, Giresun 2008, ss. 169-183.
- HOSKİNG, Geoffrey, *Rusya ve Ruslar*, Çev. Kezban Acar, İstanbul 2011.
- HÜLAGU, Metin, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri", www.metinhulagu.com.
- IGNATYEV, B., "XIX. Yüzyıl Sonu İle XX. Yüzyıl başında Türk-Rus İlişkiler", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, ss. 153-165.
- İŞIKSAL, Turgut, "I. Dünya Savaşı Başlarken Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Ziyareti", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S: 61, 1972, ss. 22-26.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700" *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, Ankara 12-14 Aralık 1992, ss. 25-39.
- İSTİKBAL, M. Ali, "Türk Boğazlarının Stratejik Önemi", *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Ed. Osman Metin Öztürk-Yalçın Sarıkaya, Ankara 2005, ss. 295-317.
- KADYİBAEV, Aleksandr, "Karadeniz Bölgesindeki Sıcak Noktalar ve Rusya'nın Politikası", *I.Türk-Rus Ortak Karadeniz Sempozyumu*, Giresun 2008, 137-155.
- KAGARLİTSKY, Boris, *Çevrenin İmparatorluğu Rusya ve Dünya Sistemi*, Çev. Esin Soğancılar, Ankara 2007.
- KARA, Gülnar-TOPRAK, Serap, "19. Yüzyıl Sonunda Balkan Siyaseti Gölgesinde Rusya'nın Yalnızlaşması", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2016, ss. 677-689.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, Ankara 1988.

- KAYADOR, Vakur, “Dünden Bugüne Rusya; Rusya’nın Genel Politikaları”, 2023, S. 42, 2004, ss. 32-35.
- KELEŞ, Erdoğan, “Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Politikası”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 46, 2009, ss. 89-142.
- KILIÇ, Remzi, “Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti’nin Karadeniz ve Rus Siyaseti”, <http://www.remzikilic.com>, ss. 1-9.
- _____, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nin Karadeniz Siyaseti”, www.kerimusta.com
- KİREEV, Nikolay G., “XVIII Yüzyıl Ortalarında Karadeniz’de Rus-Türk Ticaret İlişkilerinin Kurulması”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, ss. 115-121.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul 1989.
- KOÇER, Gökhan, “Karadeniz’in Güvenliği; Uluslararası Yapılanmalar ve Türkiye”, *Akademik Bakış*, S.1, Kış 2007, ss. 195-217.
- KOŞAÇAYDAN, Serkan Deniz, “Karadeniz ve Balkanların Jeopolitik Açından Karşılaştırılması”, *I. Karadeniz ve Balkan Ekonomik ve Politik Araştırmalar Sempozyumu*, Eylül 2014, Zonguldak, ss. 344-354.
- KÖSE, Osman, Rusya’nın Karadeniz ile İlk Buluşması; İstanbul Anlaşması 13 Temmuz 1700”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.15, Aralık 2012, ss. 199-220
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Ankara 1993.
- _____, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri*, Ankara 2011.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, ss. 139-147.
- KURTARAN, Uğur, “Sultan Birinci Mahmut Dönemi Osmanlı-Rus İlişkileri”, *Bellekten*, S. 285, Ağustos 2015, ss. 589-613.
- KUZUCU, Serhat, “Rus Çarı I. Pavel Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri ve Napolyon’a Karşı Ortak Mücadele” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 38, Yaz 2013, ss. 75-87.
- MİKAİL, Hasan Elnur, “Karadeniz Bölgesinin Günümüz Dünyasında artan Önemi” *III. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu*, Giresun 2010, ss. 349-364.

- NEKRASOV, M., "XVI. Yüzyılda Rus-Osmanlı Ekonomik İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999.
- OGAN, Sinan, "Küresel Mücadelenin Yeni Rekabet Alanı; Karadeniz ve Möntrö Antlaşması", www.turksam.org
- OKÇU, Yahya, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara 1949.
- OKYAR, Osman, *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal*, Ankara 1998.
- ORSAM, *Boğazlar Raporu*, Mayıs 2011.
- ORTAYLI, İlber, "XVIII Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999.
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı*, İstanbul 1985.
- ÖZARSLAN, Bahadır Bumin, "Soğuk Savaş Sonrası Karadeniz'de Güvenlik Politikaları ve Türk-Rus İlişkileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. XII/1, Yaz 2012, ss. 135-166.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Çarlık'tan Federasyon'a Rusya'nın Sıcak Deniz Algısındaki Öncelikli Konuların Genel Bir Değerlendirmesi", *Orta Doğu Analiz*, S. 60, Aralık 2013, ss. 52-59.
- ÖZTÜRK, Osman Metin, "Dünden-Bugüne Karadeniz Güncel Jeopolitiği, Enerji, Mönro, Rusya ve Sorunlar" www.ascmer.org, 21 Kasım 2015.
- PARLA, Reha, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri Lozan Möntrö*, Lefkoşa 1987.
- POTSHVERİYA, B. M., "Rusya-Türkiye İlişkilerinde Boğazlar Sorunu", *Dünden Bugüne Türkiye-Rusya*, Der. Gülten Kazgan-Natalya Ulçenko, İstanbul 2003, ss. 85-96.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih*, Ankara 1989.
- SARAY, Mehmet, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul 1998.
- SOY, H. Bayram, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından Nato Üyeliğine; Boğazlar Sorunu ve Türkiye'nin Batı ile İttifakı", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 45, Bahar 2015, ss. 181-209.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I.*, Ankara 2000.
- SUMNER, B. H., *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, Çev.Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 1993.
- ŞİMŞİR, Bilal, "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, 12-14 Aralık 1992, Ankara 1999, ss. 147-153.

- TALAS, Ertan, “Bulgaristan’ın Karadeniz Politikası”, *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Ed. Osman Metin Öztürk-Yalçın Sarıkaya, Ankara 2005, ss. 79-101.
- TANGÖR, Burak, “Avrupa Entegrasyonu ve Karadeniz”, *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Ed. Osman Metin Öztürk-Yalçın Sarıkaya, Ankara 2005, ss. 57-79.
- TELLİOĞLU, Ömer, “Karadeniz’de Osmanlı Hakimiyeti ve Rusya’nın Sıcak Denizlere İnme Mücadelesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.XXI, Mart 2015, ss. 195-212.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençayı Antlaşması’na Kadar)”, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, c. I*, Gnkur. ATASE Bşk.lığı Yay., Ankara 2003, ss. 21-36.
- TÜSİAD, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul 1999.
- UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih*, İstanbul 1985.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.4, B. 2, Ankara 1988.
- www.amaze.com, “Karadeniz’in Jeopolitik Önemi”
- YAĞCI, Zübeyde Güneş, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Doğu Karadeniz Politikası”, www.altayli.net
- YALÇIN, Semih, *Atatürk’ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara 2009.
- YAZKOVA, Alla A., “Karadeniz Bölgesinde Rusya’nın Başlıca Çıkarları ve Siyaseti”, *I. Türk-Rus Ortak Karadeniz Sempozyumu*, Giresun 2008, ss. 91-107.
- YILMAZ, Özgür, “Güney Karadeniz’de Yeni Fransız Politikası; Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)”, <http://arsiv.gümüşhane.edu.tr>.
- YILMAZ, Salih, “Rusya Karadeniz’de Ne İstiyor?”, www.kafkasam.com
- YUSUF, Nuray, “Rusya’nın Balkanlar Denklemine Bulgaristan Politikası”, <http://btk.balgoc.org.tr>
- YÜKSEL, Sinan, “Kuzey Savaşları Sırasında Rusya’nın Karadeniz’e Yönelik Faaliyetleri”, dergiler.ankara.edu.tr.
- _____, *Rusya’nın Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, Ankara 2011.

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ RUSYA'NIN TÜRKİYE'YE YÖNELİK EMELLERİNİN TÜRK BASININDAKİ YANKILARI

Selçuk URAL*

I. Petro'nun iktidara gelmesiyle Rusya, batıda Karadeniz ve Balkanlar, doğuda Kafkasya'ya, dolayısıyla Osmanlı Devleti aleyhine genişleme stratejisi izlemeye başladı.¹ Hedef sıcak denizlere inerek büyük bir askerî, siyasi ve ekonomik güç olmağı.²

Rusya, Balkanlar'da siyasi ve askerî gelişmesine paralel olarak Kafkasya'ya da doğru genişleme stratejisini takip etti. Gürcistan'ı ve Azerbaycan hanlıklarını birer birer işgal ederek yönünü Osmanlı Devleti'ne çevirdi. Türk-Rus mücadelesinde 1828-1829 Savaşı önemli bir yer tutar. Osmanlı Devleti bu savaşla birlikte, Kafkasya ve Doğu Anadolu'da devamlı surette gerilemeye başlayacak, bu da önemli siyasi ve askerî sonuçlar doğuracaktı.³

I. Dünya Savaşı ufukta gözükmeye başladığında Güney Kafkasya'nın yanı sıra Anadolu'nun doğal uzantısı olan Ahılkelek, Ahıska ve Elviye-i Selâse'yi (Kars-Ardahan-Batum Sancakları) elinde bulunduran Rusya, İskenderun ve Basra körfezlerine inmenin planlarını yapıyordu.⁴ Bu plan gereğince adı geçen bölgeler uzun yıllarca tam bir kışlaya dönüştürüldü. Bir yandan yeni garnizonlar ve yollar yapılırken, diğer yandan da askerî birlikler taarruz harekâtına uygun şekilde takviye edildi. Kars ve Sarıkamış, Güney Kafkasya demiryolu ağına bağlandı. Böylelikle Rus ordusunun ihtiyacı olan asker ve malzeme hızla cepheye nakledilebilecekti. Buna

---

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. sural25@hotmail.com.

¹ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2004, s.123-124.

² Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri (18. ve 19. Asırlarda)*, Ankara 1988, s. 17.

³ Geniş bilgi için bk. W.E.D. Allen-Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1956, s. 23-45.

⁴ Akdes Nîmet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 65-91; Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1983, s. 66.

karşın Osmanlı ordusu çetin bir coğrafyayı kara yoluyla aşmak zorundaydı.⁵

Dünya Savaşı'nın başlayacağına yönelik işaretlerin ortaya çıkmasıyla birlikte Rusya'da, Türkiye'ye yönelik niyetler herhangi bir yoruma bütün çıplaklığıyla ifşa edilmeye başlandı. Rus Hükümet yetkilileri her fırsatta İstanbul'a ve Doğu Anadolu'ya yönelik tarihî emellerini dışa vurmaktan çekinmiyorlardı. Bunu Prens Lazaref'in demecinde de görmek mümkündür. 17 Ekim 1914'te İkdâm'da "Rus Hülyası" adlı baş makalede Rus emelleri hakkında şöyle deniliyordu:

"Prens Lazaref'in fikir ve mütalaasına göre Şark Meselesi şöylece hal olunacaktır: Rusya boğaz içini rabt-ı zabta geçirince Şark Meselesi kendi kendine hal edilmiş sayılacaktır. Bu takdirde müstahkem bir belde olan İstanbul bi- taraf bir şehir olacak, Ayasofya'ya salıp rezk edilecektir. Çanakkale'de istihkâmların hadım edileceği ve boğazların umûma açılacağı şüphesizdir. Van'dan Trabzon'a kadar Vilâyat-ı Şarkiyye, Rusya'nın zir-hâkimiyetinde Cebel-i Lübnan'a mesabe ve muhtar bir idareye malik olursa Ermeni Meselesi de hal edilmiş olur. Rusya'nın Ermenilerle meskûn vilayetleri ahd-i temlikine almasına mukabil Fransa ve İngiltere'de Anadolu'dan tavizat taleb ve istihsal ederler ilh."

"Rusların bu hülyası, yeni bir şey değildir. Birkaç seneden beri kurulmuş düşünülmüş bir plandır. Şimdiki hal ve vaziyete göre mahal şeklini alan bu hülyanın tekrarına, gülüvermek daha doğru bir hareket olduğu halde yine insanın şu satırları okur iken tüyleri ürpermemesi imkân haricindedir.

"Rusların mukaddes addettikleri bu hülyayı şu sırada ifşaya tercüman olan Prens (Lazaref)i kar'ilerimize tanıttirmek istiyoruz. Bu adam neslen Rus olmadığı halde şimdi Ruslardan ziyade Ruslaşmıştır.

"... Şu satırları yazdıktan sonra Prens (Lazaref) niçin Ruslardan ziyade Rus taraftarı olduğunu izaha hacet kalmaz sanırız. Şimdi tercüman olduğu Rus hissiyat ve hayalatına gelince bunlardan İstanbul'un zabtı, Ayasofya'ya salib vaz'i, boğazların açılması gibi tasavvuratı da cevabdan müstağni addederiz. Ordu ve donanmasına, kuvvetine, bütün milletin azim ve fedakâranesine güvenen Türkiye bu ihtimali artık hatırdan bile geçirmeyecek ve hattı söyleyenlere kat'iyen ehemmiyet

⁵ Kâzım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, I, İstanbul 1994, s. 123-128.

atf etmeyecek bir vaziyettedir. Zan ederiz ki, bunu Lazaref de dâhil olduğu halde bütün Ruslar da pek iyi anlamışlardır. Şu sırada ortaya çıkarılan bu gibi sözler; bir tahayyülün serpin-tisinden ibarettir ki, bunda ki maksat da –eğer hâlâ varsa- Türkler arasında gafil avlanmaktan ibarettir. İnşaallah İstanbul ilelebet makam-ı hilafet-i İslamiye halinde kalacak ve dünya yüzünde Müslüman buldukça Ayasofya'nın kubbele-lerinde kelimetullah tanin-i endaz olacaktır.

“Esasen anlaşılıyor ki Prens Lazaref de bu cümleleri asla söylemek istediği ve tasavvur eylediği ihtimalata mukaddema olarak serd eylemiştir. Yoksa onun ruhu, fikri, emeli başlıca... (devam eden satır silik çıkmıştır) Rusların taht-ı hâkimiyetinde bir Ermeni muhtariyetine bağlıdır. Bunun için bizde başlıca bu nokta hakkında beyan-ı mutalaat etmek isteriz.

“Evvela şunu söyleyelim ki Prens Lazaref'in bu fikir ve mütalaasına Rus rical-i siyasiyesinin zahiren değilse bile kalben iştirak etmediklerine bizce hiç şüphe yoktur. Ruslar Vilâyat-ı Şarkıyye'yi mümkün olursa ele geçirmeyi Ermenilere muhtariyet vermek için değil kendi memleketlerine ilhak etmek için isterler. Fakat bu arzularına vasıl olmak için -bir müddetten beri- Ermenileri muhtelit tarzlarda iğfal ederek bir alet ve vasita makamında kullanmayı düşünmüşlerdir. Bu hakikatin delaili pek ayandır.

“Daha acıları unutulmayan Balkan Muharebatı esnasında Türkiye'nin harita-i âlemden silinmesi keyfiyeti Rusya mahafilinde mevzu-u bahs olurken Duma meclisinde azadan pek çokları Ermeni Meselesinden de bahsederek Türkiye'nin o zayıf ve ümitsiz halinde bu meselenin de hali lüzumu hakkında Rus rical-i siyasiyesinin nazar-ı dikkatini celp etmişlerdir. Fakat Duma azalarından hiç birinin bu mesele hakkında bulduğu çare-i hal, Vilâyat-ı Şarkıyye'de muhtariyet veya ıslahat değil, bu yerlerin –güya Ermenileri kurtarmak için- Rusya'ya ilhakından ibaret idi.

“O sırada bütün Rus gazeteleri Vilâyat-ı Şarkıyye'nin Rusya'ya ilhaki lüzumu hakkında pek şiddetli makaleler yazdılar ve bütün bunlar da keyfiyet-i ilhakin Ermeniler için badi-i saadet olacağını söylemeği de unutmadılar. Yalnız bu saadet vaadinin nasıl hâsıl olacağını izah edemediler. Hep sözleri Vilâyat-ı Şarkıyye'nin Rusya'ya ilhaki neticesinde görülecek fevaid-i sevkülceyşden, iktisadiyeden ibaretti. 1912 senesi Kanun-u Evvelin on üçüncü günü Duma Meclisinde Liberal Fırkası Reisi (Milyokof) şu nutku irad etmişti:

“Van Vilayetiyle civarında meskûn olan Ermenilerin ahvaline karşı Rusya’nın bi-teraf bir vaziyet alması doğru değildir. Çünkü Ermenilerin meskûn oldukları yerlerin Rusya için fevkalade fevaid-i iktisadiyesi olduğu kadar (!) sevkülceşy nokta-i nazarından da (!) ehemmiyeti vardır. Nitekim Ayastefanos Muahedesinde bu keyfiyet nazar-ı dikkate alınmıştı. Fakat Berlin Muahedesi bizi bundan mahrum etti.

“Milyokof bu nutku tasavvurun fevkinde ehemmiyetli idi. Çünkü Rusların bütün planlarını ifşa ediyordu. Bunda Ermenilerin menfaat veya rahatı onların hatır ve hayallerinden bile geçmez. Maksatları bu yerleri zabt eyledikten sonra -boğazlara artık muhtaç olmadan- Bahri Sefid’e incek bir yol bulmaktır. Bu hülya hakikat olduğu gün Rusya bütün devletlerle uğraşacak kadar iktisab-ı kuvvet edebilecektir. İşte Duma’da Liberal Fırka’nın Reisi bu sırrı ifşa etti. Bundan Kafkasya’daki mukim Ermenilerin de bir ders-i ibret alması lazım gelirdi. Fakat hayalane fergana olduklarından bir türlü inanamıyor ve tertib olunan tuzaklara düşmekten kendilerini alamıyorlardı...

“Rusların, Ermenileri kendi has emelleri ve menfaatleri uğrunda alet makamında kullanmağa karar vermeleri ve bunun için onların hoşuna gidecek bir tavır ve vaziyet almaları gayet yenidir. Ağleb-i ihtimale göre bu karar, Türkiye aleyhinde Balkanları karma karışık eden Rusya’nın Paris Sefiri (İzvolksi) ile şeriki (Hartvig ?) in reyleriyle ittihaz olunmuştur. Yoksa Rusya’daki Ermeniler manen ve maddeten dıçar-ı mezalim olmaktadır. Hatta Ermeniler: “Bizi Ruslar hem bedenen, hem ruhen öldürüyorlar” diye feryad ediyorlardı.

“Filhakika öyle idi. Rus diplomatlarının 1896 senesinde Türkiye’den Vilâyat-ı Şarkiyye’de yapılacak demiryolları imtiyazatının münhasıran Rusya’ya verilmesini taht-ı temine almak için Hükümet-i Osmaniye’yi Ermeniler aleyhinde teşvik ve tahrik eylediği muhakkaktır. Rusların Ermeniler hakkında pek gizli tuttukları bir siyaseti Rus rical-i siyasiyesinden (Levbanof Dostievski) ifşa etmişti. Bu siyasete göre Rusların başlıca arzularından biri de ne Kafkasya’da, ne Vilâyat-ı Şarkiyye’de bir tek Ermeni kalmamasıdır. Çünkü onlar bir gün gelip de Vilâyat-ı Şarkiyye’yi zapt edebilirlerse oralarda bir Ermeni Meselesinden eser kaldığını asla istemezler. İşte senelerce hep bunun için uğraşmışlardır. Nitekim birkaç sene evveline gelinceye kadar Rus hapishaneleri Ermeni ihtilalcileriyle dolu idi. 1905 senesinde Kafkasya’da (Bakû), (Şuşa) ve daha sair şehirlerde Ruslar tarafından Ermeniler hakkında müdhîş kitaller tertib edilmişti. Ermeni kiliseleri ve

mektepleri sed edilmiş, bunlara aid bütün emlak ve emval zabt ve müsadere olunmuştu. Elizapetpol mehakiminin evrakı bu hakikatin şahididir. Kafkasya'da Taşnaksütyun Cemiyet-i İhtilaliyesi erkânı hakkında yapılan tevkifat ve tahkikat da unutulmamıştır.

“Rusya'nın bütün Ermenileri mahvetmek için ittihaz eylediği tedbirlerin hepsini burada zikre lüzum yoktur. Katiyen zan ve tahmin ederiz ki Türkiye'de yaşayan Ermeni vatandaşlarımız bu hakikati pekiyi bilirler ve Kafkasya'da bulunanlar gibi işfalata kapılmaktan pek uzaktırlar. Çünkü ispat ettiğimiz gibi Rusya'nın Ermenileri güya mesud etmek yaldızı altında sakladığı demir silahların hedefi büsbütün başkadır. Ve bu Rus ricalinin Rus gazetelerinin de ifadatiyle sabittir.

Türkiye hükümet-i meşrutesi Ermenilerin huzur ve saadetini temine kefil ve kâfidir. Her halde ne Çarın beyannamesi ne Prens Lazaref'in eseri Türkiye'de hiç kimse nezdinde tesir hâsıl edemez. Artık bütün Ruslar bunu bilmeli değilmi idi?”⁶

Yazıdan anlaşılacağı üzere Rusya'nın tarihî emeli boğazları ele geçirerek Akdeniz'e inmekti. Bu mümkün olmadığı takdirde ikinci seçenek olan Kafkasya-Doğu Anadolu güzergâhı gündeme getirilmek isteniyordu. İkinci güzergâhın askerî harekât/harekâtlarla ele geçirilmesi uzun ve zahmetli olacağı bilindiğinden Ermeni kuzu kesinlikle kullanılacaktı. Makalenin özü dikkate alındığında bu endişenin basında önemli bir yer tuttuğu gözlenmektedir. Yazara göre; Ermeniler Rusya tarafından büyük bir tuzağın yemi haline getirilmek istenmektedir. Bunda başarılı olduklarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenisiz sözde “*Özerk Ermenistan*” meydana getirilecekti. Böyle bir siyasî yapı ancak Rusya'nın beklentilerine cevap verebilirdi. Rusya'nın, Kafkasya'da yaptığı zulüm Ermenileri gelecekte neyin beklediğini gösterdiğini savunan yazar, onları Rusya'nın gerçek niyetleri konusunda bir kez daha düşünmeye davet ediyordu.

18 Ekim 1914 tarihli İkdâm'da çıkan “*Meydana Neler Çıkıyor?*” adlı baş makale ise boğazların hâkimiyeti hususunda Rusya ile İngiltere temsilcilerinin Petersburg'da imzaladıkları anlaşmayı konu edinmişti. Yazara göre Rusya başta olmak üzere İngiltere ve Fransa, Türkiye aleyhine bir takım gizli anlaşmalar yapmışlardı. Anlaşmalar daha sonra yabancı basın tarafından gizli belgeler (gizli

⁶ İkdâm, 4 Teşrin-i Evvel 1330/ 17 Ekim 1914, Nr: 6342.

vesaikler) adıyla kamuoylarına duyurulmuştu. Türkiye'nin tarafsızlığını ilan ettiği günlerde Rusya'nın İngiltere'yle yaptığı deniz anlaşması İtilaf Devletleri'nin ve özellikle Rusya'nın Türkiye'nin tarafsızlığını kendi çıkarları açısından nasıl suiistimal etmek istediğini ortaya çıkarmıştır. 26 Eylülde Rus Bahriye Nezareti'nde Rus ve İngiliz temsilciler tarafından imzalanan anlaşma, içerik itibarıyla önceden imzalanmış olan Fransa-Rusya deniz anlaşmasıyla aynıdır. Buna göre; Rus veya İngiliz donanmalarının Türkiye aleyhine Çanakkale ve boğazlar bölgesinde münferiden bazı harekâta bulunabilmesi ve ayrıca Rus filosunun savaş zamanı İngiltere'nin onayıyla Karadeniz'deki limanlarını üs olarak kullanmasına karar verilmiştir.⁷

Hangi açıdan bakılırsa bakılsın anlaşmanın odağında Türkiye ve daha özelde boğazların güvenliği sorunu yatmaktadır. Bilindiği gibi Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan bu yana boğazlardan geçişlerin kendi çıkarları doğrultusunda düzenlenmesine gayret etmişti. Rusya'nın her girişimi özellikle İngiltere tarafından engellenerek bu hakkın Osmanlı Devleti'nin yetkisinde kalmasına büyük önem verilmişti. Çünkü Rusya'nın Akdeniz'e inmesi en çok İngiltere'nin ekonomik ve askerî çıkarlarına zarar verecekti. Fakat Rus-İngiliz anlaşması İngiltere'nin tarihî siyasetini değiştirdiğini göstermiştir. Ortada Rusya'yı tehdit eden herhangi bir gelişme yokken böyle bir anlaşmanın yapılmasının tek bir anlamı vardır o da, boğazların hâkimiyeti noktasında Rusya'yı etkin kılmaktır. Aynı zamanda anlaşma İngiltere'nin dünya savaşının başında Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunması konusunda vermeye kalkıştığı güvencenin de siyaseten geçersiz olduğunu kanıtlamıştır.

Türk donanması 29 Ekim 1914'te Rus deniz kuvvetlerinin İstanbul boğazının girişini mayınlamasına karşılık vererek Rus filosunu kısa bir muharebeden sonra bölgeden uzaklaştırdı. Arkasından Rus limanlarını bombaladı. Olay İtilaf ve İttifak devletleri arasında farklı tepki ve yorumlara neden oldu. Rus Hükümeti'nin tepkisine geçmeden önce Osmanlı Devleti'nin Berlin ve Viyana'da ortaya çıkan yorumlara değinmekte fayda vardır. Karadeniz sahilindeki Rus şehirlerinin bombalanması Berlin'de fevkalade büyük yankı yapmıştır. Türk-Rus donanmasının çatışması ve Rus limanlarının bombalanmasını içeren haberler duvarlara asılan afişlerle

⁷ *İkdam*, 5 Teşrin-i Evvel 1330/ 18 Ekim 1914, Nr: 6343.

halka duyuruldu. Halk afişlerin önünde büyük kalabalıklar meydana getirmişlerdir. Ayrıca bu olayla birlikte Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olduğunu yazan binlerce gazete halka dağıtılmıştır. Karadeniz Olayı Viyana'da da büyük yankı yapmıştır. Viyana basını İtilaf Devletleri'nin, özellikle Rusya'nın tahriklerine karşı Osmanlı Hükümeti'nin sabrını son dereceye getirdiğini beyan ettikten sonra, Türk Hükümeti'nin savaşa sürüklenmemek için elinden gelen gayreti sarf ettiğini, fakat Karadeniz Olayı'nın patlak vermesiyle tarafsızlığını bir kenara bırakmak zorunda kaldığını, olayın arkasında Rusya'nın Türkiye'ye yönelik emellerinden asla vaz geçmemiş olmasının yattığını, bu tarihten itibaren Türkiye'nin Rusya'ya karşı bir var olma mücadelesi vereceğini yazmaktaydı. Viyana gazeteleri Karadeniz Rus donanmasının meydan okuması Rusya ile İngiltere tarafından tertip edilen zincirleme tahriklerin bir halkasını meydana getirdiği ve bu tahriklerin İstanbul ile bütün İslam âleminde fevkalade bir heyecana yol açtığı noktasında birleşiyorlardı. Gazetelerin birleştiği bir başka husus ise savaşa dâhil olan Türkiye'nin İtilaf Devletleri gibi bir başka devlet aleyhine gizli emeller beslemeksizin kendi varlığını koruyacağı, Enver Paşa komutasındaki ordusunun da bunu gerçekleştirebilecek güçte olduğu.⁸

Rus Hükümeti'nin tepkisi ise Rus büyükelçisi ve konsolosluk çalışanlarının İstanbul'dan ayrılmasını emretmek oldu. Sabah gazetesinde çıkan "*Daire-i Talak*" adlı baş makalede Rus büyükelçisinin ayrılışını diğer İtilaf büyükelçilerinin izleyeceği belirtilerek bu gelişme İtilaf Devletleri ile Bâb-ı Âlî arasındaki ilişkilerin kesilmesinin habercisi olarak yorumlandı. Yazara göre Karadeniz Olayı istenseydi bir şekilde çözüme kavuşturulabilir, taraflar arasındaki ilişkiler bu raddeye getirilmeyebilirdi. Olayların sorun yumağı haline gelmesinin sorumluluğu İtilaf Devletleri'ne aitti. Osmanlı Devleti, bir yandan Almanya ve Avusturya ile siyasi, ekonomik ve askerî ilişkilerini geliştirirken, diğer taraftan da İtilaf Devletleri ile ilişkilerin koparılmaması için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Fakat olumlu bir sonuç alamamıştır. Bugün zaten birkaç noktada fiilî olarak savaş başlamıştır. Savaş ilanı ile beraber bunun daha genel bir şekil alması doğaldır. Düşmanlar ellerinden gelen her türlü kötülüğü yapmaya çalışır iken Osmanlılık âlemi de kendi millî ve siyasi gayelerini gerçekleştirmek, son iki asır zarfında gördüğü

⁸ Sabah, 20 Teşrin-i Evvel 1330/ 2 Kasım 1914, Nr: 9025.

haksızlıkları telafi ile varlık sebeplerini takviye etmek için elinden gelen bütün gayreti sarf edecekti.⁹

Makale, Karadeniz Olayı'na rağmen Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruyacağı esasına bina ettirilmişti. Dolayısıyla İtilaf Devletleri'nin aksi bir politika izlememeleri durumunda Türkiye savaş dışında tutulmaya devam edilecekti. Sabah gazetesinin ertesi günkü (2 Kasım 1914) nüshasında yer alan "*Politikamızda Tebeddül Yoktur*" adlı makalede hem bu politikanın devam ettirileceği hem de seferberlik ilanının tarafsızlık politika içinde değerlendirilmesi gerektiği şüpheye yer bırakılmadan şöyle ortaya koyuluyordu:

"Avrupa harb-i umûmîsinin ferda-i zuhurunda Bab-ı Ali'nin politikası gazetemiz ve diğer refika-ı kiramımız tarafından kısa, fakat sarîh bir cümle ile tarif olunmuş idi, demiştik ki: "Avrupa'nın mukadderat-ı cedidesi tayin olunacağı zaman hukuk-u devletin müdafaasına amade bulunmak üzere Kuva-yı Milliyeyi tahşid etmekle beraber muharebenin sonuna kadar bi- taraf kalmak Hükümet-i Osmaniye'nin menafi-i iktizasından olduğu gibi, Bab-ı Ali'ce kabul olunan hatt-ı hareket de bundan ibarettir. Politika beyanatının sıdk ve adem-i sıdkı akıl ve izanın tasdik veya reddi ile tayin eder; Seferberliğimiz böyle tehlikeli bir zamanda vecibe-i ihtiyatın en bariz bir şartı, bi-taraflığımız ise teceddüdata ihtiyacımızın bize vazife kıldığı sulhperverliğin lazım-ı gayri müfareke olduğuna göre beyanat-ı vakamız hakkında tereddüte hiç mahal yoktu ve zaten o zamandan beri cereyan eden ahval bi-taraflık hususundaki arzu-u halisanemizi nazar-ı yar ve ağıyarda bir kat daha isbat etti. Filhakika ne muharib mehafîle mensub bazı gazetelerin tahrikâtı, ne de diğer bir kısım matbuatın tehdidatı bize politikamızı terk ettiremedi. Vaka-ı harbiyenin ta-

⁹ Sabah gazetesinde "Rusya Sefiri" başlığıyla çıkan haberde Rus büyükelçilik heyetinin gidişi hakkında şu bilgilere yer veriliyordu: "Rusya sefiri Mösyö Döğris dün akşam şimendüferle şehrimizden müfâreket etmiştir. Rus sefaretinin ve konsolosunun bil-umûm erkân ve memurini de birlikte gitmişlerdir. Trenin saat yediyi yirmi geçerek harekete mukarrer bulunduğuandan sefir ve diğer memurin bir az evvel Sirkeci İstasyonu'na gelmişler ve katara rabt olunan hususi vagona ahz-ı mevkii eylemişlerdir. Teşrifat memurlarından Fuad ve Sadaret tercümanı Esad Beyler ile Polis Müdür-i Umûmîsi Bedri Bey istasyona bil-azime Mösyö Döğris'e lazime-i teşyî' ifa eyledikleri gibi İran sefiri, Amerika sefaretî müsteşarı, İtalya, İngiltere, Fransa, Belçika sefaretî tercümanları da merasim-i teşyî'de hazır bulunmuşlardır. Memleketimizde bulunan Rus tebaasının temasıyat-ı umuru İtalya Sefaretî'ne tevdiî olunmuştur..." (Sabah, 19 Teşrin-i Evvel 1330/ 1 Kasım 1914, Nr: 9024).

rafından birine veya diğerine müsait bir şekil almasına bakmayarak hatta politika tahavvülatının tesirine bile zerre kadar zaaf göstermeyerek hatt-ı hareketimizde ibraz-ı sebat eyledik...

“Eğer bir hadise-i atıye gibi hüduş ve başkalarından evvel bizi taaccübe duçar eden Karadeniz vakası zuhur etmese idi bi-taraflığımız hakkında bu gün yine hiçbir şüphe izhar olunmayacak idi. Mahaza, bu gibi gayri muntazır vakalar bir hükümetin ruh-i meslekini -hatt-ı hareketinin esasını- meydana koymak için emsalsiz vesileler teşkil ettiğinden Karadeniz Vakasının istihbarından bu dakikaya kadar cereyan eden ahvali, bi-taraflığımızın hülusüne yeni bir delil olmak üzere irae edebiliriz. Filhakika bi-taraflığı terk etmek isteyen bir hükümet, böyle bir fırsat muvacehesinde işi ilan-ı harbe dökmeye uğraşrdı...

“Eğer gaye bu olsa idi Dersaadet'teki İtilaf sefirlerinin pasaportlarını istedikleri bir zamanda Fahrettin Bey Petersburg'da, Tevfik Paşa Londra'da ve Rafet Bordo'da bırakılmaz idi. Fakat bi-taraflık bu mesleği kabul eden devletle muharibler arasında hukuk-u düvelin bazı kavaidine müstenid bir akd hükmünde olduğundan onun şeraitine yalnız bir taraf riayet ederse netice-i matlube istihsal olunamaz. Bizim bi-taraf kalmak istemekliğimiz İtilaf Devletleri'nin Bahr-i Sefid boğazını tehdit altında bulundurmalarına ve Bahr-i Siyah boğazı haricine torpil dökerek sefain-i harbiyemizin Karadeniz'e çıkmalarını men etmek istemelerine göz kapamak gibi bir mecburiyet tevellüd edemez. Biz harb-i umuminin zuhuru-kadar daima şerefli bir sulh arzusunda bulunduğumuzu beyan etmiş olduğumuz gibi bu gün de bi-taraflığımızı şeref ve haysiyetimize muvafık şerait dairesinde muhafaza etmek istiyoruz...

“Politika hadiselerinin alakadarları tarafından iki suret telakkisi vardır: Biri müsebbibi hülusla arayarak teb'in edecek hakikat dairesinde bir suret-i tesviye bulmak, diğeri hadiseyi bahane itihaz ederek itiraf edilmeyen bir gayeye doğru yürümek. Bizim mesleğimiz “Sulh” ve “Bi-taraflık” hususundaki hatt-ı hareketimizde hiçbir tebeddül husule gelmemiş olduğunu bir delil-i tecrübe ile isbat etti. Şimdi şurası anlaşılacaktır ki, acaba hukuk-u uhdiyemize ve şerefemize riayet etmek şartıyla idame-i sulh Rusya'ca da mültezimidir? Zira Karadeniz boğazının haricine torpil dökmek teşebbüsünün gördüğü mukabele şerefsiz bir sulhu kabul etmeyeceğimizi

Petersburg Hükümeti'nin nazarında belagat-ı kafiye ile isbat etti... ”¹⁰

Rus Hükümeti'nin ikinci hareketi ise Osmanlı Devleti'ne sa-vaş ilanı anlamına gelen Çar'ın beyannamesinin yayınlanmasıydı. Çar II. Nikola, 2 Kasım'da yayınladığı beyannamede; Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden silineceğini ve İstanbul'un mutlaka ele geçirileceğini iddia etmekteydi. İkdam başyazarı Ahmet Cevdet Bey “Çarın Beyannamesi Münasebetiyle” adlı makalesinde Rus iddialarına şöyle karşılık veriyordu:

“...Çarın –kendi itirafıyla sabit olduğu gibi- Rusya'nın hakkımızda hüsnü niyet beslemeyeceği aşikâr idi. Türklerin en büyük hasmı olan bir milletin hükümdarı sıfatıyla Çarın bize karşı hasımlığını olduğu gibi ilan etmesi tabidir. Beyannamenin Türkiye'nin harb-i umûmiye müdahalesinin Karadeniz mesele-i tarihiyesinin halline yol açtığına dair olan fıkrası bilhassa şayan-ı dikkattir.

“Bizzat Rus Çarı'nın bu hakikati itiraf eden beyannamesi bizim için pek ziyade işe yarayacak bir vesika hükmündedir. Evet pek doğru, Rusların ta Deli Petro zamanından beri Türkiye'ye karşı besledikleri makâsıd-ı hasmane Çar'ın beyannamesinde şimdi tekrar eylediği bu cümlede tamamen mündemcidir.

“Osmanlı tarihini şöylece gözden geçirenler bile bu mesele hakkında Rusların siyaseten oynamak istedikleri oyunları ve yapmaya çalıştıkları desiseleri isbat edecek vakaya ve muahedata tesadüf ederler. Ruslar, Türklerle daima bu makâsıd uğrunda harb etmişler, fakat bunu gizleyerek ortaya vesile-i harb olmak üzere daima başka sebebler –memalik-i Osmaniye'deki Hıristiyanların muhlisi gibi- çıkarmayı unutmamışlardır. Mamafih Çarın beyannamesinde zikredilen bu cümle, bundan evvelki cümlelerin ihtiva eylediği ahvalin reddi için kâfidir.

“Çünkü yalnız bu cümle isbat eder ki, Ruslar bu defada islâf-dan mevzûs add eyledikleri vâz'iyed mucibince İstanbul'u ele geçirmek, boğazları açdırmak, Karadeniz'e tamamen sahip olduktan başka Akdeniz'de de bir hisse-i hakimiyet teminine çalışmak ve kendilerine en büyük bir düşman farz ettikleri Türkiye'yi büsbütün müzhal edebilmek emelini takibden bir türlü vazgeçmemişlerdir. Türkler bu defa ki haksızlığa karşı artık bütün mevcudiyetleriyle uğraşacaklar. Hilalin tealisi,

¹⁰ Sabah, 20 Teşrin-i Evvel 1330/ 2 Kasım 1914, Nr: 9025.

İslamiyetin esaretten tahlis, devletin bekası namına var kuvvetlerini sarf etmekten geri durmayacaklardır.

“Mâhur beyannamede Türkler, İslavlar için zalimkâr olmak üzere beyan ediliyor. İslavlara fenalığın Türkler değil en ziyade Çar Hükümeti tarafından yapıldığını isbad eden şahidler meydandadır. Biçare Lehler ile zavallı Ukraynalıların uğradıkları telefati der-hatır etmemek kabil midir? Bunlar hakkında Rus Hükümeti'nin insafsızca reva gördüğü su-i muamelat Hıristiyanların değil putperestlerin tarih-i mezaliminde bile yer bulamaz. Halbuki bu iki kavmin ikisi de İslav akvamındandır. Bir de Balkanların hal-i hazırı Makedonya'daki İslavların en ziyade zulmü kimlerden gördüğünü kat'i surette isbat etmedi mi?.

Rus basını da Çar'ın beyannamesine destek çı “... Uzağa gitmeye hacet yok. Bu gün müdhiş bir azab ve tazyik altında yaşayan ve insanlığa yakışmayacak kadar gaddarane muamelelata hedef olan Makedonya İslavlarının hali meydandadır. Bu gün hangi Bulgar gazetesine göz gezdirilse Makedonya'da İslavların gördükleri fenalıkları musavver fecaiye tesadüf edilir. İslavlar üzerinde Türk hakimiyetinin devam ettiği seneler bir araba toplansa Türkler aleyhinde şahadet edecek bu müsullu vakaya tesadüf edilemez.

“Türkler sayesinde Balkanlardaki İslav akvamı milliyetlerini, mezheplerini, lisanlarını muhafaza ettiler. Hatta Bulgar kavmiyetini meydana çıkaran Devlet-i Osmaniye oldu. Bir gün göreceğiz Sırbistan'da, Yunanistan'da kaç tane Bulgar kalacaktır. Bizzat Sırplılar bile Devlet-i Osmaniye idaresinde kavmiyetlerine bir muhtariyet verilmiş olduğunu inkâr edemezler. Osmanlı Devleti onlara daima müsaîd bulundu. Ve hayatı kavmiyelerini tazyik etmedi. Bütün hakayık-ı tarihiye meydana iken Türkiye'yi zalimkâr göstermekte ne mana vardır. Devlet-i Osmaniye hiçbir kavme ibtida ilişmemiştir. Ana ilişilmiş, ilişilmiş nihayet sabrı tükenmiş de ondan sonra müdafaayı nefse kalkışmıştır. Çarın Hıristiyanlığa telakki olmak üzere bize isnad ettiği hal ve hareket de bu cümledendir. Devlet-i Osmaniye muğayiret-i mezhebebiyi tecavüze bir sebep ad etmemiştir. Devlet-i Osmaniye, mâhaza Müslüman olduğu için Rusya'nın tahrikatıyla ilk önce o taarruz görmüştür. Bunu tarih bize de Ruslara da söylemiştir.

“Daha dün gelen gazetelerde Sırplarla Yunanilerin İslavlara gaddarene ve bi-insafane muamelesinden bahsederek buna tahammül imkân haricinde bulunduğunu resmi bir lisan ile yazıyordu. Yine dün gelen bir telgrafnamede ise bir Bulgar diplomatının Makedonya'daki İslavlara yapılan fenalıklara

Rusya'nın muvaid içfalkâranesine aldanacak bir ferd kalmamış bulunduğunu söylediği bildiriliyordu.

“Rusların kendi memleketlerinde yaşayan milletler hakkında yaptıkları mezalim ve onları her şeyden evvel Ruslaştırmak için sarf ettikleri gayret o derece meşhurdur ki, bu hususta şimdi müttefikleri bulunan İngilizler arasındaki mütefekkirinden pek çokları eserler bile neşretmişlerdir... Beyannamenin neticesinde bizim anladığımız şey Rusların sırf hasmane bir maksad ve emel ile bize tecavüz etmiş olmalarıdır.

“Şimdilik kemal-i sükûn ve huzur ile atiden gayet emin olarak kendimizi müdafaa etmekle iktifa eyliyoruz. Fakat Rusların biraz sabır etsinler, neticeyi görsünler.”¹¹

Rus basını da Çar'ın beyannamesine destek çıkararak Türkiye'ye karşı kesin bir zafer kazanacaklarını iddia etmekteydi. Rusya'nın büyük şehirlerinde büyük gösteriler yapılarak İstanbul ideali topluma mal edilmeye çalışılıyordu. Benzer bir ruh hali Türkiye'de de vardı. Almanların yardımıyla Rusya'nın yenileceği inancı İttihat ve Terakki Fırkası'nda, genç subaylarda, aydınlarda ve din adamlarında fevkalade yüksekti. Fakat ortada bir gerçek vardı ki Ruslar, savaşı, imparatorluğu genişletmenin aracı, Türkler ise “ölüm-kalım” mücadelesi olarak görüyorlardı.¹²

Türk basını bir yandan kendi yazarları, diğer yandan yabancı gazetelerden yaptıkları alıntılarla resmi tezi haklı çıkaracak yayınlara yer veriyordu. Örneğin Sabah gazetesinde Viyana ve Berlin kaynaklı haberlerin derlenmesinden oluşturulan “Türkiye-Rusya” adlı yazıda Karadeniz Olayı, Türk- Rus ilişkilerinde bir neden (savaşın çıkması için) değil aksine, geçmişi eskiye dayanan ve daima Türkiye'nin aleyhinde gelişen siyasî ve askerî ilişkilerin beklenen bir sonucu olarak gösteriliyordu:

“Viyana 30 Teşrin-i Evvel (30 Ekim)- Neue Freie Presse gazetesi Osmanlı-Rus müsademesinin ehemmiyetinden bahsettiği sonrada diyor ki: “Şu harb-i cihan-ı şumûlde Türkiye'nin söyleyecek sözü vardır. Ve o söz mesmû' olacaktır. Bu muharebede cihanın felaketini intaç edecek surette Rusya ihraz-ı galibiyet etse idi Türkiye'nin encamı ne olurdu? Daha şu son zamanlarda İngiltere Türkiye'ye su-i muamelede bulunmuş, Türkiye Rusya'nın hakaretine uğramış, emniyet ettiği İngiliz zabitleri tarafından tarassud altında bulundurulmuş idi. Türkiye'nin kendi hayatını müdafaa etmesi lazımdır.

¹¹ İkdâm, 25 Teşrin-i Evvel 1330/ 7 Kasım 1914, Nr: 6363.

¹² Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 246-252.

Türkiye cesur bir orduya maliktir. Bundan maada (Hamidiye) sefinesinin icraatı ile fikri-i metanetini tezahür eden bir donanmaya da sahiptir. Türkiye kendisine Rusya ve İngiltere tarafından su-i muamele edilmesini istemez...”¹³

1 Kasım tarihli İkdâm gazetesinde Bulgar Telgraf Ajansından alınan resmi tebliğe dayanılarak kaleme alınan “*Karadeniz Hadisesi ve Bulgaristan*” adlı yazıda; Karadeniz’de yaşanan gelişmenin Türkiye’nin savaşa dâhil olmasına ve Avrupa’daki genel savaşın seyri- nin bundan dolayı tamamen değişeceği iddia ediliyordu:

“Avrupa harb-i azim-i umûmisine Türkiye’nin de iştiraki, bütün düvel-i muazzama-ı muharebenin veche-i hareket ve istikametini tebdile bâdi olacağı tabii bulunmakla beraber Bulgar mehafil-i hükümetince kabinenin bu güne kadar kemal-i dikkatle takib eylediği hatt-ı hareketi, yani Bulgaristan’ın bitaraflığa riayet etmek hususundaki kararını ve Bulgar menafiine velev ki uzaktan temas edecek her türlü ahval ve vakayı kemal-i dikkatle takibe matuf bulunan vaziyetini ihlal edecek bir mahiyette olmadığı temin ve beyan edilmektedir”.¹⁴

Sabah gazetesinde 4 Kasımda çıkan “*Mücahedemiz*” adlı baş makalede Rusların çok ciddi şekilde Türkiye aleyhine hazırlık içinde olduğuna yer veriliyordu. Makaleye göre; Rusların Karadeniz’deki girişimlerinin hemen ardından Kafkasya’da harekete geçmeleri tesadüfle açıklanamazdı. Yine İngiliz ve Fransız donanmasının Çanakkale boğazının önüne gelerek demirlemesi ve Türk istihkâmlarına ateş açması “*Nakz-ı Ahd*” i ne derecelere vardırıldıklarını ispat ettiği ve bu suretle gizli düşüncelerin açığa çıkarıldığı savunuluyordu.¹⁵

Basında İtilaf Devletleri’nin Türkiye ve müttefikleri hakkındaki planlarını ortaya koyan yazılara da yer verilerek savaşa tam zamanında girildiği iddia ediliyordu. 8 Kasım 1914’de İkdâm gazetesinde “*Düşmanların Tasavvuratı*” başlığıyla çıkan başmakalede bu konuda şu sözlere yer verilmekteydi:

“Günler geçtikçe ne ehemmiyetli, ne şayan-ı dikkat hakikatlere muttali’ oluyoruz. Bunları öğrendikçe hukukumuzu tam vaktinde müdafaaya başlamak suretiyle ne basiretkârane bir harekette bulunduğumuzu anlayarak bundan dolayı Cenab-ı Hakka şükür ve hamd ediyoruz. Büyük rabbimiz bizi muha-

¹³ Sabah, 20 Teşrin-i Evvel 1330/ 2 Kasım 1914, Nr: 9025.

¹⁴ İkdâm, 19 Teşrin-i Evvel 1330/ 1 Kasım 1914, Nr: 6357.

¹⁵ Sabah, 21 Teşrin-i Evvel 1330/ 4 Kasım 1914, Nr: 9027.

faza buyurdu. Yoksa düşmanlarımız sessizce riya peçesi altında bizi taksim ederek mahv ve perişan etmek için neler düşünüyorlarmış. Eğer onlar muvaffak olsaydı halimiz ne yaman imiş!... Bi-taraf değil onların her arzusunu ifa edecek kadar zillete katlanmış olsak yine bu hainane tasavvurlarını mevki-i tatbiki koymaya iyiden iyiye kararlaştırmışlar.

“Düşmanlarımızın tasavvuratını havi bir mühim planı da hayretle okuduk. Bu kat’i plan mucibince İtilaf Devletleri netice-i galibiyette Romanya’ya, kendi emellerine göre hareket etmek şartıyla Avusturya’nın Romenlerle meskûn vilâyatını terk edeceklerdir. Romanya ise Moldavya’nın şarkından (Sarvet) e kadar olan kısmı Rusya’ya bırakacaktır. Sırbistan ile Karadağ kendilerine komşu bulunan ve Slavlarla meskûn olan mahalleri aralarında paylaşacaklardır. Arnavutluk da Yunan ve Sırbistan’ın olacaktır. Yalnız Avlonya ile Avusturya’ya aid memalik İtalya’ya terk edilecek ve İtalya’ya Bahri Sefid’deki on iki adayı Yunanistan’a teslim ettirilecektir.

“Rusya Hükümeti, Galiçya ile bütün Anadolu’yu zabt edecektir. Türkiye’nin Arabistan’daki vilâyatı ile Almanya’nın bütün müstemlekâtını İngiltere’ye terk olunacaktır...

“Rusya, bundan böyle aksam-ı Şark’ta tevsi-i memalike teşebbüs etmeyeceğini taahhüt edecek buna mukabil İngiltere, Rusya’nın Baltık Denizi’nde tamamen hâkimiyetini tasdik eylecektir...

“İnsan şu satırları okuyunca düşmanlarımızın manen ne kadar zelil olduklarını, yalnız bize değil kendilerine bu kadar yardım edenlere karşı bile ne hainane tasavvurata daldıklarını anlar. Bu gün bol keseden Fransa’ya ihsan ettikleri Belçika, onların iğfalatına kapılarak ateşe atılmış ve nihayet perişan olmuştur. ...

“Bizim planlarımız, desisekârane tasavvurlarımız yok. Biz ancak böyle taksime uğramak ihtimalatını gördüğümüz için gazaya giriştik. Binaenaleyh müdafaamız meşrudur.”¹⁶

II. Nikola’nın beyannamesine karşılık Sultan Mehmet Reşat tarafından imzalanan Osmanlı beyannamesi 29 Teşrin-i Evvel 1330/ 11 Kasım 1914’de hazırlandı. Beyanname 12 Kasım 1914’de İkdâm’da, 13 Kasım 1914’te de Sabah’ta yayımlandı. Beyanname Rus limanlarının bombalaması nefsi müdafaası gibi gösterilerek Rus

¹⁶ İkdâm, 26 Teşrin-i Evvel 1330/ 8 Kasım 1914, Nr: 6364.

tacizine karşılık verildiği iddia ediliyordu.¹⁷ Aslında beyanname o güne kadar kamuoyunu yönlendirmek için ortaya koyulan düşüncelerin resmileştirilmesinden başka bir şey değildi:

“Şehr-i halin on altıncı günü donanma-i hümayunun bir kısmı tarafından Karadeniz’de manevra icra edilmekte olduğu sırada Karadeniz Boğazı’na torpil dökmek vazifesi ile hareket ettiği bilahare anlaşılan Rusya donanmasından bir takımı mezkûr manevraları ihlal ve müteakiben izhar-ı muhaseme ile boğaza doğru hareket etmeleriyle donanma-i hümayun tarafından mukabele olunmağla beraber şayan-ı teessüf olan şu hadise hakkında Hükümet-i Seniye’ce Rusya Devleti’ne müracaat ile tahkikat icrası ve vaka-ı esbabının zahire ihracı teklif ve bu suretle bi-taraflığı muhafazaya ihtimam edilmiş olduğu halde Rusya Devleti müracaat-ı vakaya cevap ita etmeksizin sefirini geri celb eylediği gibi kuva-yı askeriyesi de Erzurum hududunu nukat-ı muhtelifeden tecavüz etmesine ve bu sırada Fransa ve İngiltere devletleri dahi sefirlerini geri çağdıktan başka İngiliz ve Fransız donanmaları müştereken Çanakale’ye ve İngiliz kruvazörleri Akabe’ye top atmak suretiyle bilfiil muhasemata ibtidar ve ahiren de Devlet-i Osmaniye ile hal-i harbde bulduklarını ilan eylediklerine binaen Hükümet-i Osmaniye’ce de müsteniden bitevfikat Allah-u Teali, mezkûr üç devlet ile hal-i harb ilanını irade eyledim.”¹⁸

Rusya’nın, Osmanlı Devleti’ne karşı üstünlük kurabilmesinin yolu öncelikle Kafkas Cephesi’nde elde edeceği askerî başarılarından geçeceği bilinmekteydi. Rus Çarı ve Hükümeti de bundan dolayı Güney Kafkasya’ya büyük önem veriyordu. Çar’ın bölgeye yaptığı ziyaret de bunu gösteriyordu. Ziyaretin amacı Rus ordularının maneviyatını yükseltmek ve Müslüman ahalinin devlete bağlı kalmalarını sağlamaktı. Fakat Türk basını ise Çarın Kafkasya seyahatinin istenilen sonuçları doğurmadığını, aksine seyahat öncesinde ve sırasında bölge Müslümanlarına reva görülen muamelelerin Rusya’nın bölgede eskisi kadar rahat olmadığını, uyanan Türklük bilinci sonucu Rusya’nın bölgesel çıkarlarının zarar gördüğü savunuyorlardı. 23 Aralık 1914 tarihli *İkdam*’da “*Kafkasya’da Çar*”

¹⁷ Rusya ile savaş daha önce başladığı göz önüne alındığında harp ilanının 11 Kasım’da kamuoyuna duyurulması Osmanlı Hükümeti’nin kendisini saldıran değil, savunmada kalan taraf olarak göstermek istemesinden kaynaklanıyor olması kuvvetle muhtemeldir (*İkdam*, 30 Teşrin-i Evvel 1330/ 12 Kasım 1914, Nr: 6368; *Sabah*, 31 Teşrin-i Evvel 1330/ 13 Kasım 1914, Nr: 9036).

¹⁸ *İkdam*, 30 Teşrin-i Evvel 1330/ 12 Kasım 1914, Nr: 6368.

adıyla çıkan baş makalede Çarın ve hükümetinin beklentilerinin nasıl boşa çıktığına yer veriliyordu:

“... Çar’ın seyahati bilakis pek cansız olduğu gibi Rus orduları da beklenildiği kadar faaliyete sevk edemedi. Rus kumandanları Kafkasya’yı ziyaret eden Çarlarına bir muvaffakiyet hediyesi takdimden mahrum kaldılar. Binaenaleyh Çar’ın seyahati Viladi Kafkas Valisi’ne bir beyanname neşr ettirmekten ibaret kaldı. Vali bu beyanname Çar’ın sadık ahali tarafından hakkında gösterilen hüsnü kabulden dolayı beyan-ı memnuniyet ve mahzuziyyet eylediğini, Rusya İmparatorluğu’na karşı bu derece sadık efkâr olan bu memlekette daha ziyade kalamadığından dolayı teessüf eylediğini bildirmektedir. Çar, bu beyanname ile Kafkasyalıların sadakatlerini bu muharebede de izhar edeceklerinden emin bulunduğunu ityan ile sadık Kafkasyalılara selamlarını tebliğ ettirmiştir. Çarın külliyatı ile faaliyeti arasında büyük fark olduğunu Viladi Kafkas’da olduğu sırada Müslümanlar hakkında reva görülen muamelat-ı gaddarane gayet vazih isbat etmektedir.

“Çünkü Çarın bu seyahati esnasında Müslümanlardan sekiz bini müteceviz kişi taht-ı tevkife alınmıştır. Asıl meselenin (silik) ciheti bu tevkifatın tam Çar’ın avdetini ihtiyar eylediği yollara müsadif günlerde icra edilmiş olmasıdır.

“Çar, Tiflis’e gitmek için Novorosisk, Derbent, Balaçari ve Bakû güzergâhını intihab etmişti. Müslümanlar ise başlıca Tiflis, Bakû ve Derbent’te tevkif edilmişlerdir. Bu vaka Çar’ın Müslümanlar tarafından bir taarruz vukuundan korkmakta olduğunu isbat etmez mi? Eğer Çar beyannamesinde dediği gibi Kafkasya ahalisinin sadakatinden emin olsaydı bütün şimendifer hututuna asker ikamesine lüzum görülmezdi. Tiflis’te Müslümanlardan pek çoğunun tevkifinden başka evlerinde tahribat icra olunmazdı. Hatta bu Müslümanların akrabasına ve taallukatını rehine olarak Sivastopol’e sevk edilmezdi.

“İşte bu ve buna mümasil haberlerden keşfedebiliriz ki, Kafkasya’da ve hatta Rusya’nın her tarafında bulunan Müslüman kardeşlerimiz bundan haberdar oldukça Rusya aleyhinde münasip bir zamana intizar ediyorlar. Rusya bunu his ve keşif eylediği için büyük derece endişe içindedir...

“Bir cihat ilan edildikten sonra bütün dünya yüzündeki Müslümanların hususiyle Rusya’da bulunan dindaşlarımızın Rusları behemehâl düşman tanıyarak onlara karşı ellerinden geldiği mertebede eser-i adavet göstermeye çalışacaklarından

katiyen eminiz. Rusya'nın buna karşı ittihaz edecekleri bütün tedbirler semeredar olamaz.

“İşte Kafkasya'da bunun eser ve ilanı pek şayan-ı dikkat surette görülmeye başladı. Çar'ın Kafkasya ahalisinin sadakâtinden bahsetmesi kadar gülünç bir şey tasavvur edilemez. Herhalde mevsukundan hiç şüphe edilemeyecek malumata göre Kafkasyalılar şöyle dursun asıl Ruslar arasında bile dehşetli bir âdem-i hoşnutiyet hükmü ferma olmakta ve hükümet ahaliyi sükûna davet için pek büyük müşkilata tesadüf edilmektedir...”¹⁹

Rusya'nın Kafkasya'da Türk ve Müslümanlara karşı mezalim uyguladığı iddiası sadece bu makaleyle sınırlı değildi. Diğer gazetelerde de buna benzer haberlere sık sık yer veriliyordu. Bu da bölgedeki uygulamaların münferit değil, sistemli bir yıldırma politikasının doğal sonucu olduğunu gösteriyordu. 2 Aralık 1914 tarihli Sabah gazetesinde “*Kafkasya'da Mezalim*” başlıklı haberde Rus yönetiminin Müslümanlara uyguladığı vahşet ve mezalim şu sözlerle ortaya koyuluyordu:

“Vaka-i ahire üzerine Ruslar, Kafkasya ahali-i İslamiyesine karşı tüyleri ürpertecek derecede mezalim icrasına başlamışlardır. Son defa varid olan mevsuk malumatta bu babda tafsilat-ı lazime verilmekle bervechi zir nakl olunur:

“İlân-ı harb üzerine Kafkasya Vali-i Umûmîsi, İslamların son derece sıkı nezaret altında bulunmalarını ve tebaa-i Osmaniye hakkında ise pek şiddetli takibat icra edilmesini resmen emir etmiştir. Rus memurini iş bu emre istinaden eşkiya çetelerini geri bırakacak zulüm ve itisafata, İslamların emvalini müsadere ve yağmaya koyulmuşlardır. Kafkasya eşraf-ı İslamiyesinden otuz kadarı Ruslar tarafından idam olunmuştur. Bu zavallılar mallarını Moskov şakilerine vermekten ise kendi elleriyle tahrip etmeyi daha muvafık bulmuşlar ve bunu işiten Ruslar, bu otuz Müslümanı derhal idam etmişlerdir. Muhafaza-ı hak ve adl için müttetikleri ile silaha sarılmış olan Hilafet-i Muazzama, bu Rus vahşetlerini cezasız bırakmayacaklardır.”²⁰

14 Aralık 1914 tarihli Tanin gazetesi ise “*Rusya'daki Müslümanların Ahvali*” başlıklı yazıda Kafkasya'dan gönderilen bir mektuba dayanarak Rus Hükümeti'nin Müslümanlara bakışını gözler önüne sermekteydi. Mektuba göre; Ruslar ne kadar Çerkes, Moğol,

¹⁹ *İkdam*, 10 Kanun-i Evvel 1330/ 23 Aralık 1914, Nr: 6409.

²⁰ *Sabah*, 19 Teşrin-i Sani 1330/ 2 Aralık 1914, Nr: 9054.

Tatar varsa kendilerine hiçbir zaman ısınmadıklarını bildiklerinden Müslümanların bir ihtilale teşebbüs etmelerinden çok korkmaktadırlar. Türk ve Müslümanlar, Türkiye'den gelecek iyi haberleri beklemektedirler. Osmanlı Devleti'nin kendilerini kurtaracağına son derece inanmaktadırlar. Osmanlı orduları Kafkasya'ya girdiğinde çeşitli boylardan yaklaşık altı milyon Türk ve Müslüman Rusya'ya karşı ayaklanacaklardır. Rus Hükümeti, bu durumdan son derece endişe ettiğinden Müslümanlar arasında ihtilal komiteleri kurulduğunu ileri sürerek ahaliye karşı türlü türlü şiddet uygulamaktadır. Kazan'daki Türkçe gazeteler büyük bir baskı altındadır. Orenburg'da çıkarılan Vakit gazetesi Osmanlı Ordusu'nun başarılarını konu alan bir mektup yayınladığından dolayı Rus yönetiminin emriyle kapatıldı. Bütün baskı ve yıldırımlara rağmen çeşitli risaleler Türkistan'a ulaştırılıyor. Birçok Türk kökenli aydın çeşitli bahanelerle tutuklandı. Askerî açıdan büyük önem taşıyan Kırım bölgesindeki Türkler, Rus yönetiminin uygulamaya soktuğu ekonomik yaptırımlar yüzünden zor günler geçirmektedir. Kafkasya Müslümanlarının Rusya içerisinde seyahat etmeleri Tiflis Valisi tarafından yasaklandı. Kafkasyalı aydınların büyük bir kısmı iç bölgelere sürgüne gönderildi.²¹

Rus Hükümeti'nin Türk ve Müslümanlara reva gördüğü uygulamalardan Rusya'daki Osmanlı tebaası da nasibini aldı. Tanin'in elde ettiği bilgilere göre; Savaş ilanını takiben Rusya Hükümeti ülkede bulunan bütün Osmanlı tebaasından yalnız 17-50 yaş arasındaki Türkleri herhangi bir gerekçe öne sürmeden birer birer toplayarak memleketin iç bölgelerindeki hapisanelere doldurmaya başlamıştır²².

Rusya, Türkiye'ye yönelik emellerine tek başına, ya da sadece Kafkasya'daki Türk ve Müslüman ahaliyi yıldırımakla erişemeyeceğini iyi bilmekteydi. Bu nedenle resmi veya gayri resmi bildirimlerde Türkiye Ermenilerini isyana teşvik ederek Türk ordularını iki ateş arasında bırakmayı hedefliyordu. Böylelikle Rus zaferi ile Ermeni isyanı arasında yakın bir bağ kurulmuş oluyordu. Türk basınına göre böyle bir bağ kurulamazdı. Çünkü Ermeniler, vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'nin çıkarını korumak hususunda en az Türk vatandaşları gibi hareket edeceklerini savunuyordu. Tanin gazetesi 2 Aralıkta "Ermeniler ve Harb" adlı yazıda "Azadamard" gazetesinin

²¹ Tanin, 1 Kanun-u Evvel 1330/ 14 Aralık 1914, Nr: 2148.

²² Tanin, 16 Teşrin-i Sani 1330/ 29 Kasım 1914, Nr: 2120.

Ermeni Patrikhanesi'nin taşradaki temsilciliklerine gönderdiği tamimi konu edinen baş makalesini aslına sadık kalarak yayınladı. Yazı, hem Patrikhane'nin hem de Ermeni kamuoyunun düşüncesini yansıtmaya açısından çok önemli bir yere sahiptir. Makalede Ermeni toplumunun devletin aleyhinde olacağı yönündeki tereddütlere mahal olmadığı, geçmişte Ermenilerin kendilerini ispatladığına yer verilmekteydi:

“Ermeni Patrikhanesi tarafından taşra murahhaslıklarına gönderilen tamimnameler esasen vesayeden ibaret olmayıp, memalik-i Osmaniye'de mütemekkin Ermeni anasırının kanaat ve itikadat-ı siyasiyesinin birer ber-halidir.

“Fihakika devlet-i meşrute-i Osmaniye'nin taht-ı hâkimiyyetinde yaşayan ermeni milletinin mütefekkirleri vatan tehlikede bulunduğu takdirde onu müdafaa etmek üzere uhdelerine terettüb eden vazifenin ifasında bir an tekâsül edemezler. Biz sulhu muharebeye tercih etmekle beraber Balkan Muharebesi esnasında olduğu gibi düşmanın amal-ı cihangirane saikasıyla memleketimizin hududunu tecavüz ettiğini görünce Ermeni gençlerini vatana karşı olan vazifelerini ifaya davet etmekte bir an tereddüt etmeyiz. Bu günde memalik-i Osmaniye'nin bilhassa Ermenilerle meskûn olan vilâyetlerin dahi harb-i umûminin en dehşetli sahnelerinden birini teşkil etmek mecburiyetinde bulunduğu şu sırada aynı davet ve vasiyette bulunmağı kendimize bir vazife-i mukaddese biliriz.

“Biz daima gerek gazetemiz sütunlarında ve gerek kürsü-i hitabette vatan-ı Osmaniye'nin muhafaza-i tamamiyetini iltizam ettik. Bu itikad-ı siyasiyemizin icabatından bulunmuştur.

“Türkiye'deki Ermenilerin, Türk, Kürt vatandaşlarıyla beraber mütemekkin bulunduğu memleketin her hangi bir ecnebinin yed-i istilasına geçmesine muhalifiz. Türkiye'de mütemekkin Ermeni milleti satılık bir meta gibi katiyen şu veya bu ecnebi hükümetinin bir alet-i irtikab ve ihtikârı olamaz. Düşman, hudut-u memalikiimizin herhangi bir cihetinde harekât-ı tecavüzkâraneye cüret edecek olursa, evlad-ı vatan dan bulunan Ermeni efrad-ı askeriyesi de orada bütün metanet ve besaletiyle hayatını feda edercesine döğüşecektir. Ermeni askerinin Balkan Meydan Muharebesi'nde kendi şecaat ve vazife şinashlığını isbat etmiş olduğu gibi bu defa dahi aynı hareket-i hamiyetmindane de bulunacaktır.

“Hidmet-i askeriyenin haricinde olub da memleketlerinde kalmış olanların uhdesine de aynı derecede mühim bir vazife terettüb ediyor. Bu vazife ise, hükûmât-ı mahalliyeye karşı

her nevi muavenette bulunarak dâhil-i memlekette asayiş ve intizamın muhafazasına, Türk ve Kürt komşularına karşı vatanperverane bir fedakârlıkla vazife-i muavenetin ifasına her an hazır ve âmâde bulunmaktan ibarettir. Asla unutulmamalıdır ki, anasır-ı muhtelif arasında rabita böyle buhranlı zamanlarda daha ziyade kesb-i kuvvet ve metanet eder.”²³

Aynı tarih ve aynı adla Sabah gazetesinde çıkan yazıda aşağı yukarı benzer temalar işlenerek Ermenilerin devletin yanında yer alacağı ifade ediliyordu:

“Devlet-i Osmaniye’nin düşman-ı ebedisi olan Rusya, İngiltere, Fransa’nın son defa ki taarruz-u hainaneleri ve bu taarruzu def’i ile düşmanı kahr yolunda hükümetimiz tarafından gösterilen celadet bütün tebaa-i saltanatın yek vücud olarak Sancak-ı Osmaniye’nin altında toplanmasını intaç etmiş ve evlad-ı vatan düşmana karşı hemen ayaklanarak malını, canını hükümetin emrine amade eylemiştir. Memleketin bir başından öbür başına kadar bila-tefrik cins ve mezhep Osmanlılar tarafından ibraz olunan tezahürat vatanperverane meyânında Ermeni milletinin hükümetimize karşı göstermiş olduğu samimiyet ve merbutiyet bir lisan-ı takdir ve sitayişle zikretmek icab eder.

“Saltanat-ı Osmaniye’nin muhafaza-i şan ve şevketi uğrunda her vakit ibraz-ı fedakâriden geri durmamış olan Ermeniler, bu defa da Osmanlı vatanının evladı olduklarını isbat etmişlerdir. Bu tezahürat şayan-ı ehemmiyet vesaik-i tarihidendir. Bu için bir ikisini derc etmeği muvafık gördük. Erzurum murahhaslığından çekilen telgrafnamede Ermeniler, vatan-ı Osmanî uğrunda şimdiye kadar olduğu gibi bundan böyle de fedakârlık göstereceklerdir denmekte ve Van murahhası tarafından çekilen telgrafnamede ise Osmanlı tahtının şan ve şevketi uğrunda Ermenilerin her türlü fedakârlığı ihtiyaren geri durmayacakları tasrih olunmaktadır. Memleketin dört köşesindeki Ermeniler bu mühim zamanlarda ayrı tarzda izhar-ı sadakat etmişlerdir. Ermeni matbuatı yazdıkları makalelerle milletdaşlarının hissiyatına tercüman olmaktadırlar.

“Ermenice münteşir gazetelerin eskilerinden biri olan Ceride-i Şarkıyye: “Rusya şimdiye kadar kendisine Hıristiyan hamisi süsü vererek bin türlü iğfalatla Ermenileri kuşkulandırmaktan geri durmamış ve bin türlü tahrikâtla ıslahatı tevkife çalışmıştır. Biz Ruslara artık Hristiyan hamisi süsünü vermeyeceğiz. Elyevm Türkler ve Ermeniler için bir devre-i

²³ Tanin, 19 Teşrin-i Sani 1330/ 2 Aralık 1914, Nr: 2123.

saadet hulül etmiştir” demektedir ve diğer gazeteler de hep bu mealde beyanatta bulunmaktadır. Harb meydanlarında yaralı düşen efrad-ı Osmaniye'nin tedavisi için ahiren Beyoğlu'nda açılan hasta bakıcılık derslerinin resmi küşadında Sivas Mebus-u Sabıkı Doktor Dagavaryan Efendi: “Ermenilerin bir kısmı harbde hizmet ettiği gibi diğer kısmı da burada vazifesini ifa etmelidir” sözlerini sarf ve resmi küşadda hazır bulunan Patrik Efendi de Ermeniler bu harbde gerek silahlı gerek sair suretle vatan-ı Osmaniye'nin müdafaasına şıtab ettiklerini bir lisan-ı samimiyetle izah etmiştir. Zaten bunun böyle olacağı muhakkak idi. Doksan üç Seferi'nde ve son Balkan Muharebesi'nde Ermeni askerinin gösterdiği yararlıklar bu vatan evladının Devlet-i Osmaniye'ye sadakatini tamamen isbat edecek mahiyettedir.

“Devlet-i Osmaniye'nin bu son girişmiş olduğu harbde bilatferik cins ve mezhep her sınıf ahali her şeyi unutarak müdafaa-i vatana koşmaktadır. Efrad-ı milletin şu kabil tezahürat-ı vatanpervaranesi düşman matbuatının nifak ve şikak şaiyatına en kuvva bir tekzib teşkil etse gerektir.”²⁴

Sonuç

I. Dünya Savaşı öncesinde İtilaf Bloğu'nun bir üyesi olan Rusya, tarihi emellerine ulaşmak için ciddi siyasi ve askerî hazırlıklar içerisindeydi. Rus Hükümeti, bir yandan boğazları, diğer yandan Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'yu ele geçirmenin hesaplarını yapıyordu. Bu emelini de her fırsatta dile getiriyordu. Rus hükümeti boğazları ele geçirmek için büyük müttefiki İngiltere ile anlaşma yaparken diğer taraftan da Türk donanmasının Karadeniz'e çıkmaması için çeşitli askerî önlemler alıyordu. Bunun başında İstanbul boğazının Karadeniz'e çıkan kısmının mayınlanması geliyordu. Bu önlem taraflar arasında tarihe Karadeniz Olayı diye geçecek olan muharebenin doğmasına neden oldu.

Rus hazırlığı karada da son sürat devam ediyordu. Güney Kafkasya'daki birlikler takviye edilirken, diğer yandan da Türk ve Müslüman ahalinin Osmanlı Devleti'nin safına geçmemesi için baskı uygulanıyordu. Rus hükümetinin uygulamaya soktuğu politikardan biri de Türkiye Ermenilerini devletlerine isyan etmeleri için kışkırtmasıydı.

²⁴ *Sabah*, 19 Teşrin-i Sani 1330/ 2 Aralık 1914, Nr: 9054.

Türk Hükûmeti'nin savaşın başlarında tarafsızlığını ilan ederek korumak için çaba sarf etmesi Rusya'nın işgal planlarını bir süreliğine ertelemesine neden olmuştur. Fakat Türk hükümetini uluslararası alanda zor duruma sokacak ve tarihi emellerine ulaşmanın yolunu açacak faaliyetlerden vazgeçmemiştir. Bu yönde siyasi ve askeri hazırlıklarını süratle tamamlamaya çalışmıştır.

Bu dönemde Türk basını iki önemli görev üstlenmiştir. Birincisi Rusya başta olmak üzere İtilaf Devletleri'nin Türkiye'ye yönelik gizli planlarını halka anlatmak, ikincisi ise hükûmete bu noktada rehberlik etmek ve bu anlayış doğrultusunda hükümet politikalarını kamuoyuna benimsetmekti.

Türk basını böyle hareket ederken toplumun ruhsal yapısını güçlendirecek enstrümanlar kullanmaya özel bir önem vermiştir. Batı basınından çok sık alıntılar yapılarak topluma Osmanlı Hükûmeti'nin yalnız bırakılmadığı ve hatta desteklendiği mesajı verilmeye çalışılmıştır.

Basında çıkan yazılarda topluma ve devlete hedef olarak Rus boyunduruğu altında inleyen Türklere hürriyetlerinin kazandırılması gösterilmiştir. Osmanlı Devleti Rus emellerini tarihe gömmek için savaşa girdiğine göre bunun siyasi ve askerî kazancı olması gerekir. Bu da Rusya'daki Türk ve Müslümanların hürriyetlerine kavuşmalarından daha doğal bir şey olamazdı.

Türk basını, Rusların Ermeniler üzerine oyun oynadığına sık sık dikkat çekerek Ermenilerin geçmişte olduğu gibi bugün de Rusya'ya karşı mücadelede devlete sadık kalacakları yönünde yayınlar yapıyorlardı.

Gazeteler satır aralarında Ruslara karşı verilecek mücadelenin iki temel dayanağı ve gücü olduğunu savunuyorlardı. Biri Cihad'ın ilan edilmesiydi. Gazeteler cihadın her Rusya, hem de İngiltere'nin askerî ve ekonomik çıkarlarına son derece zarar vereceği iddiasındaydılar. Mücadelenin ikinci dayanağı ise donanımı ve eğitimiyle her geçen gün güçlendirilen Türk ordusuydu. Yabancı basın dahi Türk ordusunun vatanı koruyacak güçte ve azimde olduğunu içeren yayınlar yapıyordu. Alman basını özellikle Enver Paşa'dan büyük ve önemli askerî başarılar bekliyordu.

Kaynaklar

ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2004.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (18. ve 19. Asırlarda)*, Ankara 1988.

ALLEN, W.E.D.- MURATOFF, Paul, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1956.

İkdam

KARABEKİR, Kâzım, *Birinci Cihan Harbine Neden Girdik*, I, İstanbul 1994

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VIII, Ankara 1983.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990

Sabah

Tanin

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA'NIN KARADENİZ POLİTİKASI VE RUS KARADENİZ FİLOSU

Şahin DOĞAN*

Giriş

Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz politikasını ortaya koymak için imparatorluğun savaş öncesi hazırlıkları ile savaş sırasındaki reel gelişmelerin birlikte ele alınarak değerlendirilmesi gerekir. Zira bilindiği üzere Rusya özellikle boğazlar meselesini kendi yüzyıllarca süren dış politikasının en önemli gündem maddesi olarak görmekte ve Karadeniz'in bir Rus gölüne çevrilmesini tarihsel bir amaç olarak dış siyasetini gütmekteydi. Bu süreç analizi bize Rusya'nın bu husustaki amaçlarını ve dış politika motivasyonunu ortaya koymaktadır. Ancak savaşın başlamasıyla ortaya çıkan güçler dengesi ve reel savaş koşulları bu siyasetin uygulanması hususunda elbette Rusya'nın önünde önemli engeller çıkaracak ve hazır bulunmadığı Dünya Savaşı sırasında Karadeniz politikası yine kendi müttefikleri olan Büyük Avrupalı devletlerin politikalarına bağımlı bir şekilde gelişecektir. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı devam ederken İmparatorlukta 1917 yılında yaşanan Şubat ve Bolşevik İhtilâli ile Rusya hiç beklenmedik bir tarihsel sürece girerken doğal olarak bu ülkenin dış siyaseti de oldukça farklı bir boyut kazanacaktır.

Rusya içerisinde yaşanan bu önemli siyasi ve toplumsal gelişmeler Rusya'nın Osmanlı ve dolayısıyla Karadeniz üzerindeki siyasetini de derinden etkileyecektir. Nitekim Rusya'nın I. Dünya Savaşı sırasında genel olarak dış politikasının belirlenmesinde üç dönem dikkate alınmalıdır; 1917 Şubat ihtilaline kadar Çarlık Hükûmeti dönemi birinci dönem; Şubat ihtilali ile Bolşevik ihtilali arasındaki yaklaşık 8 aylık geçici Karenskiy Hükûmeti dönemi ikinci dönem ve nihayet Ekim İhtilali'nden sonrada Bolşevik Hükû-

---

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. sahindogan@akdeniz.edu.tr

meti dönemi de üçüncü dönem olarak incelenmelidir.¹ Her ne kadar Karenskiy Hükûmeti döneminde Çarlık siyaseti devam ettirildiyse de Bolşevik İhtilali ile bu durum çok farklılaştı ve Rusya savaştan çekildi. Doğal olarak bu durum Rusya'nın Karadeniz politikasını da tamamen değiştirmiş oldu. Biz bu çalışmamızda Çarlık Rusya dönemi üzerinde durduk.

1. I. Dünya Savaşı Arifesinde Rusya'nın Dış Politikasının Belirlenmesi ve Rus Karadeniz Filosu

20. yüzyılın başlarında Büyük devletlerarasında oluşan gruplaşmalar, 19. yüzyılda Yakın ve Orta Doğu'da sınırlı ölçüde siyasi ve sınır değişimlerine neden olan güç dağılımını büyük oranda değiştirdi. Özellikle Üçlü İtilaf'ın kurulması, Osmanlı Devleti'nin İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bölünmesi ile ilgili gelişmelerin sinyalini de vermişti.²

¹ Rusya'nın Karadeniz siyaseti ve Rus Karadeniz Filosu gibi bir konu tek bir makalenin sınırları dâhilinde ele alınabilecek bir konu değildir. Dolayısı ile biz bu çalışmamızda konunun genel hatlarını ortaya koymak gayreti içerisinde olacağımızı belirtmek isteriz. Ayrıca bu çalışmada sadece Çarlık dönemi üzerinde duruldu. Bununla birlikte Karadeniz kavramından da ne anladığımız da bu konunun çerçevesinin çizilmesinde önemli bir anlam taşımaktadır: Zira I. Dünya Savaşı arifesinde Karadeniz Rusya, Bulgaristan, Romanya, Osmanlı Devleti olmak üzere dört devlet ile sınırı olan bir iç deniz durumundaydı. Dolayısıyla Rusya'nın genel olarak bir Karadeniz siyaseti göz önüne alınırsa bütün bu devletler ile olan münasebeti dikkate alınmalıdır. Ancak Karadeniz'i Türkiye'de daha ziyade alışık olduğumuz Karadeniz Bölgesi olarak alınırsa o vakit farklı bir yaklaşımla; eğer Karadeniz'i bir deniz olarak alırsanız o vakit de farklı bir açıdan ele almış olursunuz. Bu kavram içerisinde Rusya sınırlarında bulunan Karadeniz'in kuzey ve doğu bölgelerini de belirtmek gerekir (Çernomorskoye oblast). Dolayısıyla konu ele alınırsa göre oldukça geniş bir mahiyet kazanabilir. Ayrıca burada boğazlar da büyük bir önem arz eder. Zira İstanbul/Karadeniz Boğazı olmadan Rusya'nın Karadeniz siyaseti açıklanamaz zira bu denizin stratejik olarak Rusya açısından büyük önem taşımasının en önemli özelliği boğazlardır.

² Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, KSÜ, Kahramanmaraş 2007; N. G. Korsun, *Pervaya Miravaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Moskva 1946, s. 3; İttifak antlaşmaları için bk. A. P. Gorkin vd., *Voyennyy Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzd.: Ripol Klasik, Moskva 2002 s. 71, 1504- 1505; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK yay., Ankara, 2003, s. 352, 439 - 451). Bu iki bloğun oluşmasını sağlayan anlaşmaların tam metinleri için bk. B. M. Tupolev vd., 2002, *Mirovie Voynı XX Veka Pervaya Mirovaya Voyna Dokumenti i Materialı*, Kniga 2, İzd.: Nauka, Moskva 2002 s. 7 - 28, (1-12 Nolu Belgeler).

Çarlık yönetimi tarafından İstanbul'un işgal planları daha 1896 yılında hazırlanmıştı. 21 Şubat 1914 tarihinde yani savaşın başlamasından beş ay önce yapılan gizli bir toplantıda³ ise İstanbul ve boğazları ele geçirme planları gözden geçirilmişti. Bu toplantıda İstanbul ve boğazların işgalinin genel bir Avrupa savaşı şartlarında gerçekleştirilmesi gerektiği öngörülmüş, ayrıca, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya gibi Balkan devletleri ile diğer devletlerin gelecekteki rolleri belirlenmişti.⁴

Yukarıda da belirtildiği üzere Avrupa'da umumi bir savaşın çıkacağı öteden beri beklenmekte idi. Büyük Devletlerin iki bloğa bölünerek birbirlerine düşmanca vaziyet almış oldukları açık ortada idi. 1914 senesinin Nisan ayında Avrupa basınında ve bu basını takip eden İstanbul basını Almanya ile Fransa ve yahut Almanya ile Rusya arasında bir savaşın neredeyse çıkacağına ilişkin yazılar yayınlanmaktaydı.⁵

Bu nedenden ötürü Rusya da öteden beri muhtemel bir genel savaş için hazırlıklarını yapmaya çalışmaktaydı. Bu süreç içerisinde Rusya bir taraftan İngiltere ve Fransa gibi Büyük devletlerle antlaşmalar yolu ile bir blok oluştururken diğer taraftan da Rus genelkurmayı bu siyasi iklimde muhtemel bir savaşta Rusya'nın izleyeceği askeri ve siyasi stratejiler üzerinde oldukça yoğun bir şekilde çalışmaktaydı. Balkan Savaşları umumi bir savaş için zaten önemli bir göstergeydi. Ancak aşağıda da belirtileceği üzere Rus askeri yetkilileri planlarını daha ziyade 1918 yılında olacak bir savaş için yapmaktaydılar.

Nitekim 7 Kasım 1913 tarihinde Rus Deniz Umumi Kargâhı Rus Bahriye Nazırı'na sunduğu bir raporda 1918 tarihinde olabilecek bir savaş için yapılacak savaş planlarını takdim ederken öncelikli olarak iki önemli ve büyük tedbirden bahsedilmekteydi; bunlardan birincisi hangi politik veya stratejik nedenden ötürü savaş başlarsa başlasın Rus filosunun gelecekteki bütün

³ Bu Gizli toplantının tutanakları için bk. *Mejdunarodnie Otnoşeniya V Epohu İmperializma , Dokumentı İz Arhivov Tsarskogo İ Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg. , Seriya III: 1914-1917 gg. , T.1. , Moskva-Leningrad, 1931, Belge No: 295, s.373. (Bundan sonra MOEİ kısaltması kullanılacaktır)*

⁴ Bu ülkeler üzerindeki Rus siyaseti için bk. 9 Haziran 1914 tarihli Hariciye Nazırının II. Nikola'ya sunduğu Rapor (*MOEİ, Seria III, T. 3, Belge No: 185, s. 221. ;M. Pavloviç vd., Turtsiya v Borbe za Nezavisimost, Nauçnaya Assotsiatsiya Vostokovedeniya, Moskva 1925, s. 30.*)

⁵ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 226.

operasyonları öyle hazırlanacaktı ki her durumda başarılı olması düşünülmekteydi; ikinci tedbir olarak da gelecekteki savaş gemisi yapımına ilişkin öyle tedbirler alınmalıydı ki şu anda başarılı olduğu gibi büyük boyutlarda ve rasyonel bir sistem gelecekte oluşabilecek her koşulda sağlanabilinmeliydi. İkinci mesele ise böyle bir güce sahip olan donanmanın 1918 tarihindeki amacı meselesi idi. Zira böyle bir donanmanın daha önceden Rusya'nın kıyılarını koruma için yaptığı mütevazı operasyonlar dışında daha geniş ve genel stratejik operasyonları düzenleme gücüne sahip olmalıydı. Aynı zamanda bu donanma Rusya'nın deniz yollarının bağımsızlığını da koruyabilmeliydi.⁶

Bu dönemde deniz yollarının savunulması 3 görevle tanınlanmış ve öyle de kalmıştır. Bu deniz yolları şunlardı: Atlantik Okyanusu'ndan Baltık Denizi'ne; Japon Denizi'nden Pasifik Okyanusu'na; Karadeniz'den Akdeniz'e çıkan deniz yollarıydı.

Birinci görev yani Atlantik Okyanusu- Baltık Denizi yolu Alman filusunun üstünlüğü nedeniyle Rus filosu için uzun bir süre daha kudretini sürdürecektir gibi görünmekteydi. İkinci deniz yolu ise dönemin siyasi ve stratejik görev sıralamasında öncelikler içerisine alınamazdı. Bu nedenle Rus Donanması için geriye bir tek aktif görev olarak üçüncü yani Karadeniz'den Akdeniz'e çıkan yolun serbestisinin sağlanması görevi kalmaktaydı.⁷

Bu görevin yerine getirilmesi görüldüğü kadarıyla uluslararası siyasi konjonktürle de uyuşmaktaydı. Zira Doğu Sorunu'nun nihai olarak çözümlenmesi⁸ yakın bir zamanda olacağı beklenmekte ve böyle bir durumda Rus filosu Karadeniz ve Akdeniz'de savaş operasyonları için hazır bulunmalıydı.⁹

⁶ M. A. Petrov, *Podgotovka Rossii k Mirovoy Voyne Na More*, Moskva 1926, s. 157.

⁷ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 157-158.

⁸ Rus entelektüellerinden A. Yaşenko 1916 yılında Dünya Savaşı'nın çıkış nedenini şu şekilde ifade etmekteydi: "Elbette ki savaşın nedeni Rusya'nın Avusturya ile olan ihtilafı nedeniyle Sırbistan'ı desteklemesi değildi. Bu sadece bir nedendi. Ve de İngiltere'nin Almanya'nın ticaretine zarar verme isteği de -ki bu görüş Almanlar tarafından savunuluyor- değildi. Dünya Savaşı'nın gerçek nedeni Doğu sorunundaki Alman politikalarının Rusya'nın ve İngiltere'nin hayati öneme sahip çıkarları ile çelişmesidir. Bu ihtilaf uzun zamandır kaçınılmazdı ve sadece görme özürsüzler Dünya Savaşı'nın yaklaştığını fark etmediler." (A. Yaşenko, *Ruskiye İnteresii v Maloy Azii*, Moskva 1916, s. 4.)

⁹ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 158.

Ayrıca Rus donanmasının Japon Savaşı sırasında yaşadığı büyük kayıplardan sonra Baltık ve Pasifik filolarının yakın gelecekte vuku bulabilecek bir Avrupa savaşında kara kuvvetlerine yardım etmelerini beklemek mümkün değildi. Bunu ancak Karadeniz Filosu yapabilecek durumdaydı. Dolayısıyla Karadeniz Filosu için Karadeniz'de, aktif bir şekilde kara kuvvetlerine yardım etmek ve güçlü bir çıkartma harekâtı gerçekleştirmek gibi görevleri yerine getirecek kadar Karadeniz'de hâkim olabilirdi.¹⁰

Bu nedenle 1918 yılı için Rus filusunun hem Karadeniz hem de Akdeniz'de aktif operasyonlar yapabilecek bir düzeye gelebilmesi yönünde hazırlıkların yapılması öngörüldü. Böyle bir hazırlık için gemi yapımı dışında ayrıca yeni filo için yeni kadroların oluşturulması, yeni teçhizat gereksinimlerinin sağlanması ve operasyonlar için organize edilmesi, gelecekteki savaş bölgelerinde mühendislik hizmetlerinin sağlanması için tedbirlerin alınması ayrıca bu bölgelerde teçhiz ve ikmalin sağlanması ve organize edilmesi gibi detaylar da bu raporda yer almaktaydı ve Rus Ana Deniz Karargâhı'nın önerdiği bütün bu programın 1918 yılında tamamlanması öngörülmekteydi.¹¹

Elbette burada en önemli hususların başında Rus Deniz Umumi Karargâhının, Rus filusunun sadece Rusya'nın kıyılarını korumak gibi bir görev dışında artık Baltık ve Karadeniz filusunun birlikte Rusya'nın Karadeniz'den Ege Denizi'ne çıkan deniz yolunu her koşul altında garanti etmesi için Karadeniz ve Akdeniz'de aktif operasyonlar yapabilme yeteneğine kavuşması gibi bir strateji izlenmesini gündeme getirmiş olmasıydı. Ayrıca Deniz Umumi Karargâhının Hariciye Nezareti ile temasları neticesinde Bütün Rus filusunun Karadeniz ve Akdeniz'de odaklanmasının Rusya'yı Doğu Sorununun çözümü konusunda daha güçlü bir duruma getirebilirdi düşüncesine varılmıştı. Rus filusunun takip edeceği bu stratejinin Fransa'nın da istekleri doğrultusunda bir gelişme olduğu düşüncesi Rus yetkililer arasında hâkimdi. Zira onlara göre, Avusturya ve İtalya'nın birleşik filosu karşısında Rusya'nın Akde-

---

¹⁰ Rusya'nın Baltık ve Pasifik filoları için ve ayrıca Rusya'nın deniz gücünün diğer Avrupalı devletler ile karşılaştırmak için bk. A. Zayonçkovskiy, *Podgotovka Rossii k Mirovoy Voyne*, 1926, s. 97-100.

¹¹ Rus donanmasının güçlendirilmesi hususunda ele alınan program ve bütçeler için bk. K. F. Şatsillo, *Rossia Pered Pervoy Mirovoy Voynoy*, İzd: Nauka, Moskva 1974, s. 89; Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 158.

niz'deki filosuyla güçlendirilmiş bir Fransız Filosu'nun bulunması, Fransa Deniz Komutanlığının da arzu edeceği bir durumdu.¹²

Denizcilerin görüşüne göre, Karadeniz filosu hızlıca güçlendirilmeli ve Baltık filosunun bir bölümü 1912 Fransız-Rus deniz antlaşması icabı Fransız üssü Bizerte'ye yani Akdeniz'e getirilmeliydi. Rus Hariciyesi de bu fikri tamamen desteklemekteydi zira Osmanlı Donaması 1914-1915 yıllarında yeni savaş gemilerinin envanterine katılmasıyla Rus filosundan 6 kat daha güçlü olacaktı. Bu durumda Rusya Osmanlı Devleti'nin almak istediği hatt-ı harp kruvazörlerini almayı becerebilse bile (ki Rusya bunu denemiştir) bu savaş gemilerini boğazlardan geçirmesi ve Karadeniz Filosuna dâhil etmesi uluslararası antlaşmalar gereği mümkün değildi.¹³

Rus Deniz Umumi Karargâhında ortaya konulan bu proje bir başka deyişle bu yeni strateji Rus Bahriye Nazırı İ. Grigoroviç tarafından onaylandı. Bahriye Nazırı bu yönde çalışmaların başlamasını istedi. Ve bu direktifler doğrultusunda Deniz Umumi Karargâhında Rusya'nın yeni deniz savaş stratejisi düşüncesi doğrultusunda hazırlıklar yapılmaya başlandı.¹⁴

1913 yılı sonuna kadar birinci Baltık Skadron'un inşasının tamamlanması programı hususunda Dumaya bir program sunulmuştu ancak özellikle Balkanlar'daki gelişmelerin ardından Karadeniz Filosunun geliştirilmesi yönünde bir program kabul edildi. 1913 yılı yazında Rus Bahriye Nezareti, Hariciye Nezareti ile birlikte hükümete Çarlık Rusya'nın kadim boğazlar siyaseti planını gündeme getirdiler. Bu planda boğazlar meselesinin 1918-1919 yıllarında halledilmesi düşünülmüştü.¹⁵

I. Dünya Savaşı arifesinde Rus Genel Karargâhının eğilimini gösteren önemli bir belge de ünlü Bazili projesinde yer alan rapordur. Yazar bu raporda, Karadeniz'in ve Karadeniz Filosunun birincil önemi haiz kabul edildiği 1881 yılında belirlenmiş hedeflerine atıfta bulunmakta ve bu dönemde de Rus Filosunun temel görevinin Akdeniz'e çıkışı sağlamak olduğu görüşünü dile getirmektedir. Ayrıca sadece İstanbul Boğazı'nın değil, Çanakkale Boğazı'nın da ele geçirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu projeye

¹² Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 159.

¹³ Şatsillo, *Rossia Pered Pervoy...*, s. 91-92.

¹⁴ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 159.

¹⁵ Şatsillo, *Rossiya Pered Pervoy...*, s. 91.

göre, Rusya tarafından boğazların savaş yolu ile ele geçirilmesi durumunda oluşacak siyasi durum şu şekilde tasavvur edilmekteydi. “1. Fransa yardım etmez, ancak boğazların ele geçirilmesine de mani olmazdı ve belki de bu operasyon önceden Fransızlara bildirilebilirdi. 2. İngiltere karşı çıkacaktır. Ancak savaş neticesinde ele geçirilme tamamlanırsa İngiltere ile anlaşma yoluna gidilecekti. 3. Özellikle Avusturya olmak üzere Üçlü ittifak Devletleri de karşı çıkacaklardı.” Ayrıca raporda İngiltere'nin ve Almanya'nın düşmanca tavır alacağı hesap edilmişti.¹⁶

Bu projede ayrıca 4 madde ile izlenecek siyaset ve bu siyaseti uygulamaya sokacak strateji belirlendi. Buna göre 1. İzlenecek siyaset, kesin olarak sorunun çözüme kavuşturulması öncesinde Rusya'nın bütün diplomatik gücünün artırılması için şu siyasi amaç kabul edilmektedir: Yakın yıllarda -1918-1919- İstanbul Boğazı ve Çanakkale Boğazı'nın ele geçirilmesi. Strateji: Bu siyasi amacın kabul edilmesi nedeniyle Rusya'nın bütün deniz strateji çabası şu şekilde olacaktır: yukarıda belirtilen siyasi ve stratejik koşullarda boğazların ele geçirilmesi için ilk beş yılda -1913-1918- ciddi bir deniz gücünün, üssünün ve operasyonlarının hazırlanması. 2. İzlenecek siyaset: Boğazların savaş gemilerine kapatılması hususundaki uluslararası kararların (Paris Antlaşması vb.) uygulamadan kaldırılması için çalışmak; izlenecek strateji: Baltık ve Karadeniz filoları olmak üzere bütün Rus donanmasının 1915-1918 yıllarında Ege Denizi'nde toplamak. Bununla birlikte Baltık kıyılarının savunması orduya bırakılmalıdır. 3. İzlenecek siyaset: Yunanistan ile en üst düzeyde dostluk ilişkileri kurulmalıdır. Zira donanmanın Akdeniz'de operasyonlarında gerekli üs bu şekilde sağlanmış olacaktır. Yunanistan'la dostluk ilişkileri boğazların ele geçirilmesi sırasında ortak harekât yapmaya ilişkin askeri bir antlaşma yapmaya kadar uzanmalıdır. Ayrıca bazı Yunan limanlarının Rus Donanması için üs olması sağlanmalıdır (Tabii ki Rusya'nın finanse edeceği) İzlenecek strateji: Uluslararası antlaşmalarla mümkün olan sınırlar dâhilinde ve özellikle Yunanistan olmak üzere Ege Denizi'nde üslerin teçhiz edilmesi. Burada Filo için Yunan limanlarında duracak yüzen bir üs tutulması gerekmektedir. 4. İzlenecek siyaset: Boğazların ele geçirilmesi hususunda siyasi olarak hazırlamak için şunlar yapılacaktır: a) İlk iş olarak Fransa ile Antlaşma yapmak. b) İtalya ile yakınlaşmak ve

¹⁶ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 160.

İtalya'yı Üçlü Anlaşma devletlerinin yanına çekmek. Hiç değilse ilk zamanlarda askeri harekâtlar sırasında Rusya'ya karşı aktif olarak karşı hareket yapmamasını sağlamak. c) Eğer mümkün ise ilk önce İngiltere ile anlaşmaya varmak ve her ne olursa olsun amaca ulaşıncaya kadar İngiltere'nin Rusya'ya karşı koymasını güçleştirmek için İngiltere ile yakın dostluk kurmak. İzlenecek strateji: Boğazların ele geçirilmesi hususunda stratejik hazırlık için şunlar yapılacaktır: a) 1918 -1919 yıllarına Rus skadronunu bütün diğer parçalarıyla birlikte (kravazör, torpidobot, Taşıt gemileri vd.) 12 dretnotu temerküz edilecektir. b) İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın işgali için Karadeniz'de çıkarma harekâtı yapmak için hazırlık yapmak. c) Savaş durumunda Rus Donanmasının Avusturya (veya diğer bir ülkenin) Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması durumunda bir taarruz düzenlemek için hazırlık yapmak.¹⁷

Rus askerî yetkilileri bu stratejik planlarını yapmakta ve bir taraftan da karşı karşıya olabilecekleri ülkelerin askeri güçleri ile Rusya'nın askeri gücünü mukayese etmek ve savaş hazırlığı için eksiklerini gidermek durumundaydılar. Bu durum özellikle Karadeniz Rus donanması için de önem arz etmekteydi. Öyle ki Karadeniz'de Rusya'nın muhtemel bir savaş karşısında Filosunun Osmanlı donanmasından daha güçlü olması Rusya'nın boğazlar ve Karadeniz hususundaki siyasi amaçlarına ulaşması açısından hayati bir öneme sahipti.¹⁸

Bu nedenden ötürü Osmanlı Devleti'nin iki dretnot alma girişimi sonrasında Rus Karadeniz filosunun güçlendirilmesi gündeme gelmiş ve hatta ivedi bir şekilde bu meselenin çözümü Rus yetkililerin önünde önemli bir sorun teşkil etmişti.¹⁹ Bu yeni sorun Rus Hariciye Nazırı'nın 1913 senesi Aralık ayında Bahriye Nazırı'na gönderdiği iki mektupla ortaya çıktı. Rus Hariciye Nazırı

¹⁷ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 161-162.

¹⁸ Rusya'nın savaş gücünün diğer devletlerinki ile karşılaştırmak için bk. Zayonçkovskiy, *age*, s. 97.

¹⁹ Rus diplomatların bu dretnotların satın alınma aşamalarını sürekli yakinen takibi hakkında bk. "Rus Londra Büyük Elçisi Benkendorf'un Rus Hariciye Nazırı'na Telegrafı" (10 Mart 1914), MOEİ, Seria III, T. I., Belge No: 410, s. 537. Vd. Ayrıca Rus Hariciye Nazırı'nın sonraki süreçte bu gemilerin satın alınması halinde Osmanlı Donanmasının Rus Karadeniz Filosuna göre daha güçleneceği hususundaki endişeleri hakkında bk. "Rus Hariciye Nazırı'nın Londra Büyükelçisine mektubu" (5 Mart 1914), MOEİ, Seria III, T. I., Belge No: 382, s. 496.

rı bu iki mektupta kendi 23 Kasım tarihli raporu ile 14 Kasım tarihli İstanbul Rus elçisinin raporunun kopyasını da eklemişti.²⁰

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi bu raporunda Osmanlı Devleti'nin deniz kuvvetlerinin silahlanması konusunda bilgiler veriyordu. Bu rapora göre Osmanlı Devleti İngiltere'ye sipariş verdiği dretnotlarla sınırlı kalmamıştı. Ayrıca Osmanlı idaresi İngiltere'de Güney Amerika için inşa edilen iki dretnotu elde etme dışında ayrıca İtalya'da da 3 savaş gemisi alma gayreti içerisindeydi. Büyükelçi raporunda Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu kötü mali durumun bu gemileri satın alma için para bulmaya engel teşkil etmediğini ayrıca satın alınması muhtemel bu gemilerin personelinin Osmanlı açısından yerli kadroların bulunmaması sorununun da yabancı kadrolarla halledebileceğini ve bu nedenden ötürü kısa bir zaman içerisinde Osmanlı askerî donanmasının güçleneceği ve Karadeniz'de Rus filosuna üstün geleceğinin göz önünde bulundurulması gerektiği bildiriliyordu. Büyükelçi "Böyle bir üstünlüğe izin verilmemelidir, zira böyle bir durum bizim (Rusya'nın) Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi üstünlüğümüze büyük bir darbe vuracaktır²¹ demekte ve raporunda, bir an evvel Karadeniz Filosunun güçlendirilmesi için kaynak bulunmasını işaret etmekteydi.²²

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin bu raporu Rus Hariciye Nazırı Sazanov'un Çar'a bir rapor²³ hazırlama gereksinimi duymasına neden teşkil etmiştir. Rusya'nın bu dönemki Boğazlar ve Karadeniz politikası oluşturulması hakkında önemli bilgiler içeren 27 Kasım 1913 tarihli bu raporda Sazanov, Avrupa'nın güneydoğusunda ve Osmanlı Devleti'nin Küçük Asya'sında istikrarsızlık ortaya çıkartan Balkan Yarımadası'ndaki gelişmeler nedeniyle Hariciye Nezaretinin yeni siyasi koşullara ilişkin Rusya'nın kendi politikalarını belirlemek durumunda olduğunu ifade etmekteydi. Raporunda Osmanlı Devleti ile ilişkin olarak da Balkan Savaşları'nın neticelenmesinden sonra Türklerin kendi başkentlerini Bulgarlardan koruyabilecekleri bir sınırı elde etmeyi başarmakla birlikte ancak Yunanistan tarafından ise bir deniz harekâtı tehlikesinin ise arttığı ifade edilmekteydi.²⁴

²⁰ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 162.

²¹ Aynı yer.

²² Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 163.

²³ Bu rapor hakkında ayrıca bk. Şatsillo, *Rossia Pered Pervo...*, s. 92-93.

²⁴ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 163.

Çara sunulan bu raporda Hariciye Nazırı, Büyük Avrupalı devletlerince Osmanlı İmparatorluğu'nun kesin olarak yıkılışının hesap edildiğini ve bu devletlerin artık Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerinde kendi hak ve çıkarlarını en uygun zamanda elde etmek için soruların sorulduğunu belirtmekteydi.²⁵

Sazanov raporunda yukarıda belirtilen koşulların Rusya için karmaşık ve kolay olmayan sorumluluklar yüklediğini belirtmekte ve Rusya'nın çıkarları şuan barışın olması yönünde olduğu fikrini savunmaktaydı. Ancak bununla birlikte Hariciye Nazırına göre Rusya gözünü uluslararası durumun tehlikesine kapatamazdı. Öyle ki raporda Sazanov son zamanlarda boğazlar meselesinin yeni şartlarda daha karmaşık ve zor bir hal aldığını belirtmekte, bu koşulların bir taraftan boğazların ekonomik anlamını Rusya için daha önemli kıldığını ve diğer taraftan da bu koşulların boğazları ele geçirmek için siyasi ve stratejik olarak daha güç bir hale gelmesini sağladığını ifade etmekteydi.²⁶

Sazanov, Osmanlı Devleti'nin güçsüz bir devlet olduğunu ve Rusya'yı tehdit edecek güce sahip olmadığını, ancak Osmanlı'nın sürekli olarak devamlılığını sürdürebileceği kesin değil ise o vakit boğazların başka bir devletin egemenliği altına girmesi Rusya için kabul edilebilir mi? Sorusunu sormakta ve bu soruya şu cevabı vermektedir:

“Boğazların güçlü bir devletin elinde olması bizim için Rusya'nın güneyinin ekonomik gelişiminin bu devlete bağımlı olacağı anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin yerine Boğazları elinde tutacak olan devlet Rusya'ya karşı koyabilecek isteklerde bulunma yetisine sahip olursa ne olacak? Bunun için bu devletin büyük bir devletin gücünde olması gerekmez zira boğazları ele geçirmekle zaten özel coğrafik koşullarıyla elde etmiş oluyor. Boğazları elinde tutan devlet Küçük Asya'ya giriş ve Balkanlar'da hegemonya kurmanın anahtarını elinde bulundurmuş olmaktadır.”²⁷

Sazanov şu şekilde devam ediyor:

“Bizim için boğazların yeni bir devletin elinde olmasının mümkün olmaması nedeniyle bu durumda boğazların yeni tahkimatlar kurulmadan tarafsızlığı sağlanmalıdır. Ancak bu statü yeterli midir? Tarafsızlık hukuku sadece barış za-

²⁵ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s.163.

²⁶ Age, s.164.

²⁷ Aynı yer.

manlarında geçerlidir. Savaş zamanında ise tahkimatların olmaması boğazların ele geçirilmesini sağlayacaktır. Bu nedenden ötürü Karadeniz'deki askeri-deniz gücünü artırmalıyız ki istendiği anda herhangi bir devletten boğazlar alınabilsin".²⁸

Raporda verilen bilgilere göre, 1914-1915 yıllarında Türk donanması Karadeniz'de Rus donanmasından gemilerin kalitesi ve top gücü itibarıyla daha güçlü bir hâle gelecekti. Ona göre Rusya, büyük paralar harcayarak Karadeniz'de büyük bir güç oluşturduktan sonra Osmanlı Devleti'nin burada Rusya'dan daha güçlü duruma geçmesine izin veremezdi. Ayrıca Rusya boğazlar meselesinin çözümüne katılımından uzak tutulamazdı.²⁹

Bütün bunları göz önünde bulunduran Sazanov şu soruları gündeme getiriyordu:

"Karadeniz'deki askeri ve deniz gücümüzü artırmak için ne-ler yapılması gerektiği ortaya konmalıdır. Yeni iletişim yollarının teçhiz edilmesi için mobilizasyonun hızlandırılması ve bizim taşımacılık araçlarının gerekli ölçüye getirilmesi için Askeri ve deniz şubeleri hangi tedbirler gereklidir? Boğazlara girerek İstanbul'u ele geçirmesi Ordumuzun ve donanmanın amacı olarak belirmek mümkün mü yoksa değil mi?"³⁰

Raporda yukarıda gösterilen soruların çözümü için şu önlemlerin alınması önerilmekteydi: 1. Yeterli sayıda çıkarma birliğinin mobilizasyonunun hızlandırılması 2. İhtiyaç duyulan iletişim yollarının teçhiz edilmesi. 3. Karadeniz filosunun Osmanlı filosundan daha güçlü olmasını sağlayacak duruma getirilmesi ve filonun ordu ile birlikte boğazları yarararak geçebilmesini ve eğer gerekli ise geçici veya tamamen ele geçirilmesini sağlayabilecek duruma getirilmesi. 4. Bir çıkarma harekâtı yapabilecek yeterlilikte ulaşım araçlarının çoğaltılması.³¹

Sazanov raporunda ayrıca Karadeniz ticaretine dikkat çekmekte ve Rusya'nın Karadeniz'den hububat ihracatının daha ziyade yabancı ticaret gemileri ile gerçekleştirildiğini ifade etmekte ve bundan ötürü Karadeniz'de ulaşım araçlarının artırılmasının

---

²⁸ Age, s. 165.

²⁹ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 165.

³⁰ Age, s. 165-166.

³¹ Age, s. 166.

bir devlet politikası olarak benimsenmesinin ticaret ve sanayi bakanlığınca belirtilmesi gerektiğini vurgulamaktaydı.³²

Sazanov Karadeniz'de ve Osmanlı sınırlarında savunmanın güçlendirilmesi hususunda bazı tedbirlerin alınmasının yanında ayrıca Kafkasya'daki geçiş noktalarındaki demir yollarının üzerinde özellikle durmaktadır.³³

Bu raporun sonunda Rusya'nın ve Osmanlı Devleti'nin ön görülen gücü şu şekilde karşılatırılmıştır:

“Osmanlı Devleti'nin ve Rusya'nın güçlerini karşılaştırdığımızda şu durum ortaya çıkıyor: 1. 1913 yılında Rus donanması Osmanlı donanmasından daha güçlü olarak Karadeniz'de hâkim. 2. 1914-1916 yıllarında Karadeniz'deki üstünlük Osmanlı Devleti'ne geçmektedir. Zira yeni Osmanlı dretnotu “Reşad” tek başına Rus Karadeniz filosundan daha güçlüdür. Bunun dışında ayrıca Osmanlı Devleti hazır gemiler satın almasını da hesap edilmeliydi. Zira Osmanlı bu yönde birçok adım atmıştı. Nitekim Osmanlı'nın Brezilya ve Arjantin dretnotlarını almakla ilgilendiği yönünde bilgiler alınmıştı.³⁴ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin mali zorluk içerisinde olması kendi donanmasını güçlendirmesi için bir engel teşkil ettiği konusunda emin okunulmamalıydı. 3. 1917 senesinde ise Osmanlı Devleti hiçbir yeni gemi satın alamasa dahi Rusya'nın Karadeniz'de biraz daha güçlü bir donanması olacaktı ancak bu fark çokta önemli olmayacaktı.”³⁵

Rapora göre, bütün bunlar değerlendirildiğinde Rusya için ve Osmanlı Devleti için aynı zamanda sürekli olarak Karadeniz'de kendi donanmalarını yabancı gemi satın alarak ve bu gemileri boğazlardan geçirerek güçlendirmek durumundaydılar.³⁶

³² Aynı yer.

³³ Aynı yer.

³⁴ Sazanov Rusya'nın Washington büyükelçiliğine gönderdiği bir telgrafta Arjantin'ten Osmanlı'nın alacağı söz konusu savaş gemilerine ilişkin görüşmelerin yakinen takip edilmesi istenmekte zira bunun Rusya için büyük bir hoşnutsuzluk olduğunu bildirmekteydi. (*MOEİ*, Seria: III, T. 3, Belge No: 392, s. 442.)

³⁵ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 168.

³⁶ Rusya'nın bu gelişmeler karşısında Karadeniz Filosunu güçlendirmek için Dünya savaşı arifesinde gemi inşası ve bunun için ayrılacak bütçeler için bk. “Rus Bahriye Nazırı'nın Hariciye Nazırı'na 27 Temmuz 1914 tarihli mektubu” (*MOEİ*, Seria: III, T. 4, Belge No: 169, s. 223.); Ayrıca Rusya'nın Arjantin'den gemi satın alma girişimleri için bk. *MOEİ*, Seria: III, T. 1, Belge No: 408, s. 535; Belge No: 341, s. 455) Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s.168.

19 Aralık günü Rus Ana Karargâhı Bahriye Nezaretine verdiği bir raporda da Osmanlı Devleti'nin İngiltere'de inşa ediliyor olan “*Rio de Janero*” isimli hattıharp kruvazörünü satın alındığından artık şüphe kalmadığı belirtiliyordu.³⁷ Hâlbuki Rus savaş gemisi 1916 yılında hazır olabilecekti.³⁸

Bu durum göz önünde bulundurularak Rus Deniz Umumi Karargâhı Karadeniz'de şunların yapılmasını öngörmüştür:

1. Hiç değilse Karadeniz dretnotlarının birkaç ay da olsa erken bitirilmesi için hızlandırılmasının yollarını bulmak. 2. Dış işleri bakanlığına başvurarak diplomatik yollardan İngiltere'de inşa edilen Osmanlı dretnotları “*Reşad*” ve “*Rio de Jenero*” dretnotlarının hiç değilse birkaç ay geç teslim edilmesini sağlamak. 3. Rusya için Güney Amerikan ülkelerinin birinden 2 hazır dretnot alınması için girişimlerde bulunmak ve bunları Karadeniz'e getirmek. Dış işleri bakanlığı boğazlar hakkındaki sözleşmenin bu şekilde ihlal edilmesinin kesin olarak mümkün olmadığını söylemesi durumunda Bakanlık bu meseleyi şu şekilde çözüme kavuşturmayı deneyebilirdi: Bu durumda Rusya 2 satın alınan geminin Karadeniz'e getirilmesi karşısında General Liman fon Sanders misyonunun İstanbul'da kalmasını kabul edebilirdi. Eğer Güney Amerika devletlerinden bu gemiler satın alınamaz ise bu açığı Rus Baltık Filosu gemilerinden “*Andrey Pervozvanniy*” ve “*I. Pavel*” ile kapatılabilirdi. Ancak bu Baltık Filosunu ileride oldukça kötü etkileyecek bir durumdu.³⁹

Her ne kadar Karadeniz filosunun güçlendirilmesi planlanmış olsa da Hâlbuki deniz savaşlarındaki Rus planı genel olarak muhtemel ana düşman olarak Almanya kabul edilerek yapıldığından Baltık Filosuna ana filo olarak bakılmaktaydı.⁴⁰

Bütün yukarıda belirtilen önlemlerin yanı sıra yeni bir harekât planının hazırlanması da gerekliydi. Bu plan belli bir siyasi ve stratejik koşullarda Baltık Filosunun Akdeniz'de Osmanlı Devleti'ne karşı hareket yapabileceği 1914-1915 yıllarına projeksiyon

³⁷ Bu savaş gemilerinin satın alınmasına ilişkin gelişmeler hakkında Bkz: MOEİ, Seria: III, T. 1, Belge No:2, s.4.

³⁸ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s.168. (Osmanlı ve Rus Karadeniz Donanmalarının karşılaştırılması ve bu husustaki Rus stratejisi hakkında daha geniş bilgi için bk. MOEİ, Seria: III, T. 1, Belge No: 295, s. 386-390.)

³⁹ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 169.

⁴⁰ A. O. Arutünyan,, *Kavkazskiy Front 1914 - 1917 gg.*, İzd. “Ayastan”,Yerevan, 1971, s.119.

üzerine kurulu olmalıydı. Zira Osmanlı Donanmasının Karadeniz'deki muhtemel üstünlüğü bu şekilde Rus Donanmasının Ege Denizi'ndeki üstünlüğü ile karşılanabilirdi.⁴¹

Rus harbiye Nazırı 22 Ocak 1914 tarihli Hariciye Nazırı'na gönderdiği mektupta Osmanlı ile muhtemel bir savaş halinde alınacak tedbirler çerçevesinde Rus Kafkas ordusunun Erzurum'u ve Karadeniz filosunun ise İstanbul'u tehdit etmek ve İstanbul'dan Osmanlı Karadeniz limanları arasındaki iletişimi kesmek amacıyla teyakkuz durumuna geçilmesi gerektiği düşüncesini belirtmekteydi.⁴²

Rus diplomatlar çok yakından Osmanlı Devleti'nin alacağı savaş gemilerini takip ediyorlardı. Londra'daki Deniz Askerî Ataşesi Volkov'un Londra Büyükelçisine yazdığı telgrafta 20 Mayıs 1914'de Osmanlı Devleti'nin Vickers'a fabrikasında inşa edilen Amstrong, Whitworth and C' a "V. Reşad" tipinde bir gemi sipariş ettiğini bildiriyor ve bu geminin özellikleri ve gücü anlatılıyordu.⁴³

Bilindiği üzere Avusturya veliahdının öldürülmesi ile başlayan kriz çerçevesinde Avrupa'da yoğun bir diplomasi hareketliliği yaşanmaya başlandı. Ancak bu diplomatik süreç bir sonuç doğurmadı ve Avusturya-Macaristan, Sırbistan ile olan diplomatik ilişkilerini kesti ve 28 Temmuz günü Sırbistan'a savaş açtığını ilan etti. Bu süreç, Rusya'nın 29 Temmuz'da kısmi seferberliğe başlamasıyla devam etti. Rusya 30 Temmuz günü genel seferberlik ilan etme kararı aldı. Bu arada Avusturya da genel seferberlik yapmaya karar verdi. 31 Temmuz günü Almanya, Rusya'ya bir ulti-matom vererek askerî hazırlıklarını durdurmasını istedi. Almanya'nın bu ulti-matomuna Rusya'nın olumsuz cevap vermesi üzerine Almanya, 1 Ağustos 1914 tarihinde Rusya'ya savaş ilan etti. Almanya, 3 Ağustos 1914 tarihinde Fransa'ya da savaş ilan etti. 4 Ağustos'ta da İngiltere Almanya'ya savaş ilan etti. İngiltere'nin de savaşa dâhil olmasıyla birlikte Avrupa'nın bütün büyük güçleri savaşa girmiş ve böylece I. Dünya Savaşı başlamış oluyordu.⁴⁴

⁴¹ Petrov, *Podgotovka Rossii...*, s. 169.

⁴² MOEİ, Seria: III, T. 1, Belge No: 84, s. 91-92.

⁴³ MOEİ, Seria: III, T. 3, Belge No: 40, s. 49.

⁴⁴ Bu hususta bk. Doğan, *agt*, s. 14-16; V. M. Hvostov, "Mejdunarodniye Otnoşeniya 1900-1914", *Novaya İstoriya*, AN SSR İstitut İstorii, Gosudarstvennoe Sotsialno - Ekonomičeskoe İzdatelstvo, Ç. II, Moskva 1939, s. 397- 417. V. Şatsillo,

Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte de bütün Yakın ve Orta Doğu, 20. yüzyılın başında İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya'nın mücadele alanı hâline geldi. Bu savaşın amacı nüfuz alanlarının, pazarların ve toprakların yeniden taksim edilmesi idi.⁴⁵

Yukarıda verilen bilgilerden de açıkça anlaşıldığı üzere Rus idaresinin filoyu güçlendirme programı büyük bir azimle tamamlanmaya çalışılmıştı. Ancak savaşın başlaması arifesinde yeni inşa edilmesi planlanan gemiler tamamlanamamıştı. Ayrıca deniz ve kara genel karargâhları arasındaki operasyon koordinasyonu oldukça kötü idi. Karadeniz filosunun en önemli sorunu savaş gemilerinin eski tip gemiler olmasıydı. Yeni savaş gemilerinin birçoğu 1915-1918 arasında inşa edilecekti.⁴⁶

Dolayısıyla Karadeniz'deki savaş planı 1914 yılına kadar Osmanlı Filosunun taarruzu ve Rus Filosunun savunması üzerine kurulmuştu. Hâlbuki 1908 yılında Karadeniz'deki Rus savaş planı Rus Filosunun ana amacının “denizde üstünlüğü sağlama” olarak belirlemişti. Bununla birlikte filo, Karadeniz'e çıkarsa Türk filosunu yok etme veya kuzeyden Boğazı bloke etmeye de gayret göstermek zorundaydı.⁴⁷

Rus operasyon planında Karadeniz filosu ile Kara kuvvetlerinin ortak bir harekât planı da belirlenmemişti. Deniz Ana Karargâh Komutanlığı böyle bir plan hazırlamamıştı. Sonuç olarak 1914 yazında Karadeniz Filosunun bir Karadeniz operasyon planı bulunmamaktaydı. Ayrıca burada olabilecek savaş için ortak bir bakış açısı da bulunmamaktaydı. Bunun sonucunda da savaşın başlaması durumunda Karadeniz Filosunun somut askeri harekât görevleri/amaçları belirlenmemişti.⁴⁸

Ancak Goben ve Breslau'un Çanakkale Boğazı'ndan geçmesinden ve Karadeniz'de bir tehdit oluşturmalarından sonra bazı

Pervaya Miravaya Voyna (1914-1918 Fakti-Dokumentı), Moskva 2003, s. 67-68, Belge No: 35; Şatsillo, *age*, s. 82, Belge No: 59.

⁴⁵ Doğan, *age*; Korsun, *Pervoya Mirovaya ...*, s. 3.

⁴⁶ Arutyunyan, *age*, s. 119.

⁴⁷ Flot v Pervoy Mirovoy Voyne, T.1, pod. Redaksiyey kontr-admirala prof. N.B. Pavloviça, Voenizdat, MO SSSSR, M., 1964, s. 321'den aktaran Arutyunyan, *age*, s. 119.

⁴⁸ Flot v Pervoy Mirovoy Voyne, T.1, pod. Redaksiyey kontr-admirala prof. N.B. Pavloviça, Voenizdat, MO SSSSR, M., 1964, s.321'den aktaran Arutyunyan, *age*, s. 119.

operasyon planları üzerinde çalışıldı. Bu planlara göre Osmanlı Devleti ile savaşın başlaması durumunda filonun görevi/amacı ana cephelerdeki savaşların sonuçlanmasından evvel, Türk büyük güçlerinin Kafkas Cephesi'ne deniz yolu ile sevkiyat yapmasını güçleştirmek ve kendi kıyılarını korumak olarak belirlendi.⁴⁹

Görüldüğü gibi Rusya savaş öncesi Osmanlı Devleti'ne Karadeniz'de üstünlük sağlamak için büyük bir emek harcamış ve bu Rus Genelkurmayının da en önemli gündemini teşkil etmiştir. Ancak savaş çıkınca ve Osmanlı Devleti de savaşa dâhil olunca Rus Karadeniz filosunun yeterli düzeyde hazır olmadığı anlaşılıyor. Zira savaş sırasında Rusya'nın hem boğazları kolayca ele geçirebilecek hem de uzun Karadeniz kıyısı boyunca uzanan Osmanlı kentlerine operasyonlar düzenleyecek kadar güçlü bir donanmanın olmadığı açık bir şekilde görülecektir. Ayrıca elimizdeki kaynaklara göre savaş öncesinde Rusya'nın bütün gücüyle İstanbul ve boğazlara odaklandığını ancak Rus Karadeniz filosunun Osmanlı'nın Karadeniz sahiline ilişkin bir planına da rastlanmamaktadır. Bu bölgede aşağıda da belirtileceği üzere daha ziyade savaş sırasında Rus Kafkas ordusunun planları devreye sokulacaktır.⁵⁰

Bütün bunlarla birlikte yüzlerce yıl süren Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki Avrupa, Asya ve Karadeniz bölgesindeki temas 19. yüzyılın 80'li yıllarından itibaren değişmeye başlamış ve Rusya'nın izlediği yanlış Balkan politikaları sonucunda Rusya için Osmanlı Devleti'ne Balkan devletleri ile bir işbirliği yapmadan Avrupa topraklarından askerî harekât düzenleme imkânı ortadan kalkmıştı. Bundan ötürü Rusya'nın askerî harekât alanı olarak Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesi kalmıştı. Dolayısıyla Rus Genelkurmayı bu muhtemel cephe üzerinde planlarını oluşturmaktaydılar.⁵¹

⁴⁹ Flot v Pervoy Mirovoy Voyne, T.1, pod. Redaksiyey kontr-admirala prof. N.B. Pavloviça, Voenizdat, MO SSSR, M., 1964, s. 321'den aktaran Arutyunyan, *age*, s. 119.

⁵⁰ Rus Kafkas ordusunun muhtemel bir Türk-Rus savaşında Kafkas ordusu planları hakkında geniş bilgi için bk. Zayonçkovskiy, *age*, s. 324-338.

⁵¹ Zayonçkovskiy, *age*, s. 48.

2. I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Karadeniz Filosu⁵²

Savaşın başlaması ile Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu büyük bir önem kazanmıştı; Rusya'nın ikmal ve ticaret yolu Osmanlı Devleti'nin kontrolündeki boğazlar üzerinden Akdeniz'e ulaşması nedeniyle bu yolun açık tutulması Rusya ve müttefikleri açısından büyük bir önem arz ediyordu. Almanya ise Osmanlı Devleti'ni savaşa çekerek Rusya'yı Karadeniz'de sıkıştırmak istiyordu. Bununla birlikte Kafkasya ve Mısır'da yeni cephelerin açılmasıyla da Almanya'nın yükü hafifleyecekti. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında savaşa dâhil olması durumunda Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan da aynı eğilimi gösterebilirdi.⁵³

2 Ağustos'ta tarafsızlığını ilan eden Osmanlı Devleti'nin bu pozisyonunu sürdürmesini en çok isteyen Rusya idi. Özellikle Kafkaslarda cephe açılması ve Boğazların kapanması Rusya'yı çok güç bir durumda bırakacaktı. Bu nedenle Rus diplomatlar, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sürdürmesi için büyük bir çaba harcadılar.⁵⁴

Rusya'nın Almanya ile savaşa başlamasından sonra Rus hariciyesi Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini ya tamamen engellemek yahut daha geç girmesini sağlamak için girişimlerde bulundu. Bu politika Rus Karadeniz Komutanlığına verilen direktiflerde de kendini göstermekteydi. Zira Karadeniz Filosuna Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesine neden teşkil edecek açık saldırgan girişimlerden uzak durulması direktifi verilmişti. Bununla birlikte Hariciye Nazırı, Rusya'nın müttefiklerinin de görüşleri ile uyumlu olarak Amiral Ebergard'a⁵⁵ Osmanlı Devleti ile çıkacak bir savaşın

⁵² Biz bu çalışmamızın başlığından anlaşılacağı üzere Rus filosuna ilişkin bilgiler üzerinde durduk. Osmanlı donanmasının faaliyetleri hakkında detaylı bilgilere *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Deniz Harekâtı)*, C. VIII, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları Seri No: 3, Ankara 1976. İsimli esere başvurulabilir. Bu eserde aynı zamanda itilaf devletleri donanmalarına ilişkin bilgiler de mevcuttur.

⁵³ B. Gülboy, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul 2004, s. 142.

⁵⁴ Y. A. Adamov, *Razdel Aziatskoy Turtsii Po Sekretnem Dokumentam*, İzd: Litizdata NKİD, Moskva 1924, s. 54-74; Şatsillo, *age*, s. 233.

⁵⁵ Rus Karadeniz Donanması Komutanı. Ancak 1916 yılı Haziran ayında Karadeniz filosu yönetiminden memnun olmayan Karargâhın olumsuz raporları nedeniyle II. Nikola'nın özel güvenini kazanmış olan Ebergard'dın değiştirilmesi gündeme geldi ve sonuç olarak Amiral Ebergard yerine A. V. Kolçak atandı. (Bk. M. A. Petrov, *Morskaya Oborona Beregov v Opite Poslednih Voyn Rossii*, İzd: Voyen-

Rusya'dan kaynaklanmasının politik olarak arzu edilen bir durum olmadığını da bildirmişti.⁵⁶

Hariciye Nezaretinin bu direktifleri doğrultusunda karargâhın da onayıyla, Karadeniz Filosu Komutanlığı Sivastopal'da toplanmış olan Karadeniz filosunun savaş hazırlıkları yaparak ve Osmanlı filosunu gözeterek gözetimde kalması şeklinde bir plan yaptı. Ancak Ağustos ayının ortalarında durum değişti. Goben ve Breslau Çanakale Boğaz'ını geçtiler.⁵⁷ Bu durumda Osmanlı Filosu üstünlüğü ele geçirmiş oluyordu. Bu gelişmenin ardından Hariciye Nezareti 18 Ağustos tarihinde Goben'in ortaya çıkması durumunda Karadeniz Filo Komutanlığına Rusya'nın çıkarları doğrultusunda "istediği şekilde hareket etme" izni verildi. Bu direktifin ardından Rus Karadeniz Filosu Karadeniz'in batısında Eylül ayında iki kez denize açıldı. Ancak her iki defasında da Osmanlı Donanması'na rastlanılmadı. Filo komutanlığına verilen istediği şekilde hareket etme izni çok sürmedi ve yeni bir direktifle bu durum değiştirildi. Yeni verilen direktif de ise açık bir şekilde tehditkâr olmadıkça Osmanlı donanması ile karşılaşmaya çalışılmaması şeklinde bir direktif verildi. Bu direktiften sonra Rus Karadeniz Filosu savaşa kadar sadece eğitim amaçlı denize açıldı (Sivastopal'da 60 mil uzaklığa kadar).⁵⁸ Karadeniz filosuna verilen bu direktiflerden anlaşılıyor ki Filo Komutanlığı son ana kadar savaşın çıkıp çıkmayacağından haberdar değildi.⁵⁹

Bu arada Osmanlı Devleti'nde bulunan Rus resmî temsilcileri, Osmanlı Devleti'nin hem İstanbul'da hem de Anadolu'da savaş hazırlıklarını yaptığını rapor ediyorlardı. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Girs, 19 Eylül'de Amiral Ebergard'a çektiği telgrafta, Goeben ve Breslau savaş gemilerinin Karadeniz'e girecekleriyle ilgili söylentilerin arttığını ancak hükümet üyelerinin bu söylentileri yalanladıklarını ifade ettikten sonra Karadeniz'deki limanlarda zamanında gerekli savunma önlemlerinin alınması gerektiğini

---

noy Tipografii upravleniya delami Narkomvovenmor i RVS SSSR, 1927, s. 195 (Basım yeri belirtilmemiş)

⁵⁶ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 179.

⁵⁷ 4 Şubat 1914 tarihinde Rus Berlin Büyükelçisi Sverbeyev, Hariciye Nazırı'na çektiği telgrafta Osmanlı Devleti'ne Almanya'nın Goben ve Moltke savaş gemilerini sattığı yolundaki söylentilerin doğrulanmadığını, zira bu yeni gemilerin Almanya'ya gerekli olduğunu bildirmekteydi. (MOEİ, Seria: III, T. 1, Belge No: 175, s. 212; Bu hususta ayrıca bk. MOEİ, Seria: III, T. 1, Belge No: 140, s.159)

⁵⁸ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 179-180.

⁵⁹ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 180.

bildiriyordu. Bu telgrafın gönderilmesinden iki gün sonra 22 Eylül'de bu bilgi karargâh tarafından da doğrulandı: “İstanbul'dan alınan bilgiler barışın korunması ile ilgili hiçbir ümit vermemektedir. Türkiye'nin yapacağı bir saldırı beklenmelidir...” Sazanov, Amiral Ebergard'a 20 Ekim tarihinde çektiği telgrafta Türkiye'nin Almanya'dan para aldığını ve bu nedenle yakın günlerde Türkiye'nin Rusya'ya saldırabileceğini ifade ediyordu. 28 Ekim günü alınan bir mesajda da güvenilir kaynaklardan alınan bilgilere göre Türkiye'nin 28 Ekim'de savaş ilan etmeye karar verdiği bildiriliyordu.⁶⁰

Enver Paşa bir saldırının yapılması taraftarı idi; ancak hükûmetteki diğer bakanlar zaman kazanmak istiyorlardı ve bu nedenle de Dışişleri Bakanı Halil Bey'i saldırıyı düzenlemek için uygun bir zaman belirlemek üzere Berlin'e göndermeye karar verdiler. Ancak, Enver Paşa tarafından desteklenen Amiral Souchon, Hariciye Nazırı Halil Bey'in görüşmelerin sonucunu beklemeden Rusya'nın Karadeniz'deki limanlarına saldırarak savaşı başlattı.⁶¹ Aynı gün Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi M. N. Girs, yetkililerden pasaportlarını istedi. Bu gelişme üzerine, 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da İngiltere, 6 Kasım'da da Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler. Osmanlı Devleti de 11 Kasım'da bu devletlere karşı resmen savaş ilan etti.⁶²

Osmanlı donanmasının 29 Ekim 1914 tarihinde Rusya'nın Karadeniz'de bulunan limanlarına yaptığı saldırıdan hemen sonra Rusya, Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkilerini derhal kesti. Rus Kafkas ordularının bir bölümüne sınıra gidilmesi ve Türk birliklerine saldırılması emri verildi. Bu gelişmeleri 2 Kasım 1914 tarihinde II. Nikola'nın manifestosu takip etti.⁶³

⁶⁰ N. Novikov, *Operatsii Flota Protiv Berega Na Çernom More v 1914-1917 godah*, Sankt-Peterburg 2003, s. 4-5.

⁶¹ Bk. Doğan, *agt*, s.18-19; Novikov, *age*, s. 5; Osmanlı'nın savaşa girişi, donanmanın Karadeniz'e çıkışı ve Karadeniz'deki Rus limanlarına taaruzu hakkında geniş bilgi için bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C. VIII*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları Seri No: 3, Ankara 1976, s. 54-68.

⁶² Şatsillo, *age*, s. 234.

⁶³ Y. F. Ludşuveyt, *Turtsiya v Godı Pervoy Mirovoy Voynı 1914 - 1918 gg*, İzd.: Moskovskiy Universitet, Moskva 1966, s. 62.

I. Dünya Savaşı'nda Rus kadim siyaseti için en önemli stratejik hedefinin olduğu cephe Karadeniz cephesiydi. Zira İstanbul, Boğazlar ve Akdeniz'e çıkan yol buradaydı.⁶⁴

Yukarıda anlatıldığı üzere umumi bir savaşa hazırlanan Rus Karadeniz Filosu, I. Dünya Savaşı arifesinde 5 hattı harp kruvazörü "İoann Zlatoust", "Yestafiy", "Panteleymon", "Rostislav", "Tri Svyatelya"; 2 kruvazör "Kagul" "Pamyat Merkuriya", 9 yeni ve 17 eski olmak üzere torpidobottan oluşmakta idi.⁶⁵ Rus Karadeniz Filosunun harekât üssü ise Sivastopal'dı. Gemi inşasının yapıldığı yer ise Nikolayev'di.⁶⁶ Savaş devam ederken Rus Karadeniz Filosuna inşası devam eden başka savaş gemileri de eklenecektir.

Her ne kadar Rusya muhtemel bir umumi savaşa oldukça azimle hazırlanmak için çaba harcamış olmakla birlikte savaş başlayınca Rusya'nın savaşa arzu ettiği ölçüde hazırlıklı giremediği anlaşıldı. Rus operasyon planında Karadeniz Filosu ile Kara kuvvetlerinin ortak bir harekât planı dahi belirlenmemişti. Deniz Umumi Karargâh Komutanlığı böyle bir plan hazırlamamıştı. 1914 yazında Karadeniz filosunun bir Karadeniz operasyon planı bulunmadığı gibi ayrıca burada olabilecek savaş için ortak bir bakış açısı da yoktu. Bunun sonucunda da savaşın başlaması durumunda Karadeniz filosunun somut askerî harekât amaçları belirlenmemişti. Sadece daha savaş başlamadan 1914 yılında hazırlanan bir savaş planında Osmanlı'nın bir taarruz savaşı gerçekleştirdiği durumda, Rus Karadeniz Filosunun amacı olarak saldıran (özellikle Sivastopal'a) düşman filosunun yok edilmesi olarak kabaca belirlenmişti.⁶⁷

Ancak Goben ve Breslau'nun Çanakkale Boğazı'ndan geçmesinden ve Karadeniz'de bir tehdit oluşturmalarından sonra bazı operasyon planları üzerinde çalışılmış ve bu planlara göre Osmanlı Devleti ile savaşın başlaması durumunda Rus Karadeniz Filosunun amacı ana cephelerdeki savaşların sonuçlanmasından evvel, Türk güçlerinin Kafkas cephesine deniz yolu ile sevkıyat yapması-

⁶⁴ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 171.

⁶⁵ Arutyunyan, *age*, s. 118.

⁶⁶ Zayonçkovskiy, *age*, s.97. Rus Karadeniz Filosunun bütün mürettebatı, kayıpları, aldıkları madalyalar, tutanaklar gibi detay bilgiler için bk. Aleksandr İgoroviç Grigorov, *Kniga Pamyati Çernomorskiy Flot v Velikoy Voyne 1914-1918*, 2014 (Basım yeri belirtilmemiş).

⁶⁷ Arutyunyan, *age*, s. 119.

nı güçleştirmek ve kendi kıyılarını korumak olarak belirlenmişti.⁶⁸

Osmanlı donanmasının savaş boyunca ana amacı ise Çanakale Boğazı'nı İtilaf Devletleri'nden ve İstanbul Boğazı'nı ise Rusya'ya karşı korumak olmuştur. Bunun yanında Osmanlı Donanmasının görevlerinden biri de Karadeniz'de ulaşımı ve iletişimi sağlamak idi. Zira Anadolu'da demir yolları ve şose yollar çok yetersizdi. Bu nedenden ötürü deniz taşımacılığı inanılmaz önemliydi. Burada Osmanlı Donanmasının en önemli görevi Zonguldak'tan İstanbul'a kömür nakletmek ve Kafkasya Cephesi'ne ise asker ve mühimmat taşımaktı. Romanya ve Bulgaristan limanlarından yük taşımacılığı ise daha ikinci planda bir önemi haizdi.⁶⁹

Osmanlı Devleti için hayati öneme sahip bu deniz sevkiyatı ve kömür havzası savaş sırasında Rus Karadeniz Filosunun ilk hedeflerinden biri olmakla birlikte elimizdeki belgelere baktığımızda Rusya'nın Dünya Savaşı'na hazırlığı sırasında Rusya'nın Kömür havzalarının bulunduğu Zonguldak ve çevresi için bir harekât planına rastlanmamaktadır. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri birçok bölge gibi buranın da Rus yetkililerce gerektiği şekilde değerlendirilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Donanma operasyon yeteneği ve teknik açıdan da böyle bir operasyonu gerçekleştirebilecek yeterliliğe sahip değildi.⁷⁰

Karadeniz'in kömür havzası Zonguldak, Kozlu, Ereğli, Kilimli, Parfeni eskiden beri İstanbul ve çevresine kömür sağlamaktaydı. Buradaki kömür rezervleri her ne kadar kalitesi iyi olmasa da (gemi ve sanayide kullanmak için) Boğazların kapatılması durumunda ve stokların tükenmesi durumunda kullanılabilir rezervlerdi. Ayrıca İstanbul ve bölgesinde bu kadar kolay elde edilebilecek rezervler bulunmamakta ve bu kömürün buraya aktarılmasının sağlanmasıyla da halkın kullanımının önüne geçilerek iktisadi olarak moralmen de büyük sonuçları olabilecekti.⁷¹

Yukarıda da belirtildiği üzere Anadolu'nun bu bölgesinde sadece demir yolu değil İstanbul ile şose yollar da bulunmamak-

⁶⁸ Flot v Pervoy Mirovoy Voyne, T.1, pod. Redaksiyey kontr-admirala prof. N.B. Pavloviça, Voenizdat, MO SSSR, M., 1964, s. 321'den aktaran Arutyunyan, *age*, s. 119.

⁶⁹ Şirokorad, *Turtsiya Pyat vekov Protivostoyaniya*, İzd: Veçe, Moskva, 2009, s.299.

⁷⁰ Novikov, *age*, s. 26.

⁷¹ *Age*, s. 26.; Şirokorad, *Turtsiya Pyat vekov...*, s. 299.

taydı. Dolayısıyla kömürün ulaştırılması için deniz yolu kullanılmaktaydı. Bu nedenlerden ötürü, savaşın gelişimiyle ortaya çıkan konjoktürde ve özellikle Çanakkale Boğazı'nı kendi donanmaları ile kuşatmış olan Rusya'nın müttefikleri İngiltere ve Fransa için Osmanlı Devleti'ni güçsüzleştirecek bir operasyon yapmak kaçınılmaz hale gelmiş ve Rus Genelkurmayının Karadeniz'deki kömür havzalarına bir operasyon düzenlemesi bir zorunluluk haline gelmişti.⁷² Rusların ileride sürekli olarak Osmanlı'nın kömür nakliyatına karşı yapacakları saldırılar nedeniyle Osmanlı yetkilileri kömür havzasının kara birlikleri ve topçu ile güçlendirilmesi yönünde bir tedbir almak durumunda kalacaktır. Ayrıca gece seyreden ve gündüz Ereğli'de beklemek suretiyle yelkenlilerden yararlanılmak yoluna gidildi. Ancak ileride hayati öneme sahip olan kömür ihtiyacı Rusya'nın engellemeleri neticesinde büyük bir sorunu haline gelince Almanya'dan kömür getirilmesi zarureti doğacaktır.⁷³

Zonguldak ve çevresindeki bölgeye Rus Karadeniz Filosunun askerî harekât düzenlenmesi Çanakkale'deki operasyonu gerçekleştirmeyi planlayan İtilaf Devletleri Deniz Komutanlığının isteği üzerine gerçekleştirildi. Zira bu isteğe göre İstanbul'a kömür sevkiyatının durdurulması istenmekteydi. Bu şekilde başlayan Rusya'nın Karadeniz Filosunun Zonguldak operasyonu 1914 yılından 1916 yıllarında ve Rusya'daki Şubat ihtilaline kadar bir başka deyişle neredeyse savaş sonuna kadar uzun bir sürece yayılmış ve bu süreç içerisinde 5 kez Zonguldak ve çevresi kömür havzaları büyük gemilerce, 20 kez de mayın gemileri ve küçük gemilerce bombardıman edilmiştir. Ayrıca bu bölgede hava saldırıları da gerçekleştirilmiştir. Karadeniz Rus filosu ilk olarak Karadeniz'de savaşın başlamasından 8 gün sonra 6 Kasım 1914 tarihinde operasyon gerçekleştirmiştir. Bu 4-7 Kasım tarihinde yapılan operasyonun iki amacı vardı: birinci amaç Boğazın mayınlanması, ikinci amaç ise Zonguldak'ın bombalanması idi.⁷⁴

⁷² Novikov, *age*, s. 26-27.

⁷³ 7 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı donanmasında bir kömür bürosu oluşturuldu. Bu büronun idaresine 22 vapur tahsis edildi. Ayrıca demiryolları, donanma, İstanbul elektrik santrali vb. kurumlar için gerekli kömür miktarı hesaplanmıştı. 11 Kasım 1914'te İstanbul'a ilk kömür yüklü vapur boşaltılmıştı. Ancak bundan sonra Ruslar bu nakliye için operasyonlar düzenlemeye başlayınca gemi kayıpları arttı. (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, s. 129.)

⁷⁴ Novikov, *age*, s. 27-28.

Bu amaçla 4 Kasım'da denize açılan Rus donanmasından dört destroyer “*Derzkiy*”, “*Gnevniy*”, “*Pronzitelniy*”, ve “*Bes-pokoyniy*” boğaza mayın döşemek üzere ayrıldılar. Diğer savaş gemileri ise Zonguldak yönüne hareket etmişlerdi.⁷⁵

Bu ilk harekâta mayın gemileri ile Boğaz mayınlandı ve Boğaz'da mania oluşturulduktan sonra Zonguldak kömür sevkiyatının önüne geçmek için bombalandı. Bu operasyondan sonra Rus Filosu geri dönerken Anadolu'daki ordu için iase ve çeşitli malzemeler taşıyan Türk gemilerini batırdılar. Bu operasyondan sonra güçlü bir fırtına nedeniyle Rus Filosu Sivastopal'a geri döndü. Aynı gün Breslau Poti'yi bombaladı.⁷⁶

Daha sonra da donanmaların bu karşılıklı askeri harekâtları devam etti. Rus Filosu Boğazı sürekli kontrol edecek/gözetecek ve doğru ve hızlı istihbarattan mahrum olarak sadece rastlantı sonucu Osmanlı donanması ile karşılaşma şansına sahip olabilecekti. Bu durumda da hızlı olmadığı için Osmanlı donanmasını savaşa zorlama gibi bir güce de sahip değildi. Ayrıca Aralık ayının ortalarında anlaşıldı ki Rus Karadeniz Filosunun sadece zaman zaman periodik olarak Karadeniz'e açılması Osmanlı'nın Anadolu'daki ordusunun deniz yolu ile iasesini karşılamasına engel teşkil etmemişti.⁷⁷

Bu nedenden ötürü Amiral Ebergar'da 20-21 Aralık⁷⁸ tarihinde Karadeniz kıyılarındaki deniz yolunun kapatılması ve bu bölgede Türk birliklerinin çıkmasına izin verilmemesi ve bunun için filonun açık denizde bulunması emri verildi. Zira Osmanlı askerî birliklerinin Kafkas Cephesi'nde yoğunlaştığı ve bu nedenden ötürü Rusya'nın Karadeniz sahilindeki Odessa gibi şehirlerinin artık çok önemli bir tehlike altında olmadığı anlaşılmıştı. Rusların burada mayınlama gibi aldıkları tedbirler de bu görüşün yerleşmesinde rol oynamıştı.⁷⁹

Bütün bu direktifler neticesinde Amiral Ebergard 21 Aralık'tan⁸⁰ Şubat başına kadar Doğu Karadeniz kıyılarını bloke etti. Bu sırada Rus filosu çok kısa dönemlerde Sivastopal'a dönerek

⁷⁵ Şirokorad, *Turtsiya Pyat vekov...*, s. 299. Boğazların mayınlanması ile ilgili daha geniş bilgi için bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 86.

⁷⁶ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s.182-183.

⁷⁷ Aynı yer.

⁷⁸ Eski stilde

⁷⁹ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 184.

⁸⁰ Eski stilde.

ihtiyacını karşıladı. Bunun dışında Rus filosu merkezi Trabzon olan bloke edilen alanda sürekli olarak dolaştı.⁸¹

Rus Karadeniz Filosunun aşağıda da belirtildiği üzere 28-29 Mart tarihlerinde boğazların bombalaması özellikle yukarıda da belirtildiği üzere kömür sevkiyatının önüne geçilmesi için gerçekleştirilmiştir. Amiral Ebergard kömür sevkiyatının durdurulması için muhakkak boğazın bloke edilmesi⁸² gerektiğini düşünmekteydi. Ancak ona göre Rus Karadeniz Filosu bunu gerçekleştirecek güce sahip değildi. Zira filonun üssü olan Sivastopol Boğazdan çok uzakta idi ve bu durum savaş gemilerinin blokajda olmasından ziyade kömür için sürekli yolda zaman geçirmeleri anlamına gelmekteydi. Ayrıca Rus Donanma Komutanlığı filodaki gemilerin bu bölgede yani Osmanlı için daha elverişli olan bu bölgede riske atılmaması gerektiği düşüncesindeydiler. Bunun için yapımı süren yeni “*Mariya*” hattı harp kruvazörünün tamamlanmasına kadar bunun riskli olduğu düşünülmekteydi. Bütün bu nedenlerden ötürü Boğaz’da Osmanlı ile bütün güçleri ile nihayi bir sonuca gidecek bir karşılaşmadan çekinen Ebergard 1915 yılı Ocak ayında filonun bu durumu karşısında şunların yapılmasını kararlaştırdı: 1. Osmanlı donanmasının Rus kıyılarına operasyon düzenlenmesinin önüne geçmek, 2. Osmanlı Donanmasının Güney doğu Anadolu’ya çıkartma ve sevkiyatının önüne geçmek, 3. Osmanlı ulaşım yollarına periodik olarak operasyonlar düzenleyerek Anadolu’daki Türk ordusunun lojistik desteğini kesmek ve Kömür havzasından yakıt sevkiyatının engellenmesi olarak belirlendi. Ebergard’ın bu stratejisi Rus komuta kademelerinde de kabul gördü. Zira Rus askeri yetkilileri de Boğaza yakın eşit olmayan koşullarda savaştan uzak durulması zira denize şu anki durumda Osmanlı’nın ihtiyacının olduğu Rusya’nın olmadığı fikri kabul görmüştür. Boğazlar ise Osmanlı Devleti’nin tamamen yenilgisinden sonra düşünülebilirdi.⁸³ Bu şekilde bir anlamda savaş öncesi umumi bir savaş sırasında İstanbul ve boğazların işgal planı daha sonraya bırakılmış oluyordu.

⁸¹ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 184.

⁸² Daha 1912 yılında yapılan bir planda da boğazın bloke edilmesinin mümkün olmadığı ve zaman zaman boğazlara saldırılması gerektiği yönünde bir plan düşünülmüştü. Ancak Filo Komutanı Ebergard o zaman da bu düşüncede değildi ve o Boğazların bloke edilmesi gerektiğini düşünmekteydi. (Arutyunyan, *age*, s. 119.)

⁸³ Novikov, *age*, s. 58-59.

Rus Donanmasındaki gemilerin hızlı olmamasından dolayı Osmanlı donanmasını takip etmekten uzak olduğu gibi Türk hafif kruvazörlerin faaliyetlerini de durdurma kabiliyeti bulunmamaktaydı. Bu nedenden ötürü Osmanlı donanmasını kararlı bir savaşa zorlamak için boğazın bloke edilmesi gerekmekteydi. Böylece Osmanlı Donanmasının Karadeniz'deki hareketleri de durdurulmuş olacaktı. Ancak Rus Karadeniz Filosu üssü Sivastopal'ın uzak olması nedeniyle netice getirecek bir muharebenin Osmanlı kıyılarında yapılması Rus filosu için büyük bir tehlike arz etmekteydi. Bundan ötürü Karadeniz Filosunun faaliyetleri Boğazların mayınlanması, stratejik önemi haiz noktaların bombalanması ve Karadeniz'de Osmanlı donanmasının gelen bilgiler ışığında takibi ile sınırlı kalmıştır.⁸⁴

Rus genel karargâhında bu strateji kabul görmekle birlikte 19 Şubat'a Başkomutanlık Karargâhından alınan bir telgraf ile İngiliz ve Fransız donanmalarının yakın bir zamanda ortaklaşa Çanakkale'ye bir operasyon ve çıkarma yapılacağı öngörüldüğü bilgisi acilen iletildi. Bu telgrafta Karadeniz filosunun ise Boğaz'da bir şaşırtma hareketi yaparak yardım edeceği ifade edilmekteydi. Bundan sonra da gelişmelere bakılacaktı İngiltere ve Fransa bu operasyonda başarılı olurlarsa muhtemeldir ki Karadeniz filosu ile Rusya'nın müttefikleri ortaklaşa boğazları ele geçirebileceklerdi. Ancak bilindiği üzere Çanakkale muharebelerinin Rusya ve müttefikleri açısından olumsuz sonuçlanması nedeniyle Rusya'nın bu bölgedeki operasyonu bir şaşırtma harekâtının ilerisine geçemedi. Bu amaçla da bu bölgede 28-29 Mart ve Mayıs aylarında Karadeniz Filosu bazı operasyonlar (bombalama) gerçekleştirdi.⁸⁵

Boğazların bombalanması sırasında da 2 Mayıs'ta Zonguldak'a da kömür nakliyesi yapan bütün gemilerin yok edilmesi için "Kagul" ve "Pamyat Merkuriya" isimli kuruvazörler gönderildi. Bütün Batı Karadeniz kıyısını geçerek Kozlu'da bir gemi bularak

⁸⁴ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 179-180.

⁸⁵ Novikov, *age*, s. 59. (Yanuşkeviç Ebergard'a şunları yazıyordu: "Yakın bir zamanda İngiliz-Fransız Filosunun birlikte ortak çıkartma birliklerinin de katılımıyla Çanakkale'ye bir hareket öngörülmektedir. Karadeniz Filosu Boğazlara bir gösteri hareketi yaparak mümkün olan yardım sağlanması gerekmekte ve müttefiklerimizin ulaşacağı başarıya göre belki Karadeniz Filosu İngiliz-Fransız Filosu ile birlikte Boğazların ele geçirilmesi söz konusu olabilecektir (Bk. Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 187.)

yok ettiler. Zonguldak ve Kilimli'de ise herhangi bir gemiye rastlamadılar.⁸⁶ 1915 yılı Haziran ayına kadar Ruslar kömür taşıyan dokuz vapur, beş büyük yelkenli ve 20 civarında küçük tekneyi batırmışlardı.⁸⁷

1915 yılının bahar aylarına kadar Rus Karadeniz Filosu gemilerin mekanizmalarının ve hava koşullarının müsaade ettiği ölçüde daha ziyade denizde dolaştı. Yeni deniz altılarının gelmesiyle boğazda gözetim artsa da Türk Donanması Karadeniz'de faaliyetlerine devam edebildi.⁸⁸ Rus kara kuvvetleri ise sürekli olarak Osmanlı ordusunun bir çıkarma yapmasından çekinmekteydi.⁸⁹

İlk Rus dretnotu "İmperatritsa Mariya"nın 1915 yılının Temmuz ayında Karadeniz'e çıkmasıyla 9 yeni torpidobot, ayrıca yeni 4 adet deniz altının Karadeniz filosuna katılmasıyla Rus Karadeniz Filosu oldukça güçlendi ve Osmanlı Donanmasından daha güçlü hale geldi. Ancak bununla birlikte Boğazın üsse uzak ve hâlâ Osmanlı donanmasının hızlı olması, (Maria 21 uzel, Goben 27 uzel) nedeniyle Karadeniz'de aynı stratejik durum devam etti ve Rus filosu Karadeniz'de dolaşmaya devam etti. Ancak Rus Karadeniz Filosu açısından tek bir fark vardı o da artık iki manevra grubu oluşmuştu. Birinci grupta Maria ikincisi ise eski gemiler idi ve bunlar birbirlerinin yerini almaktaydılar.⁹⁰

Bu dönemde Zonguldak ve boğazların bombalanması, ticaretin baltalanması, kendi kıyılarının bloke edilmesi, Rus hattı harp kruvazörlerinin ve torpidobotların ana görevi olmaya devam etti. Bu operasyonlarda Rus Karadeniz Filosu başarılar elde ediyordu. Çok sayıda Türk ticaret gemisi batırılmış, Türk iletişim ağı neredeyse tamamen kesilmişti. Ancak en önemli mesele olan takviye kuvvetlerin taşıma gemilerinin tamamen yok edilmesi ve yahut bloke edilmesi başarılamamıştı. Bu durum 1915 yılının sonbaharında ikinci hattı harp kruvazörü "İmperatritsa Ekaterina II" nin filoya katılmasıyla bile değişmemiştir.⁹¹

⁸⁶ Novikov, *age*, s. 67.

⁸⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, s. 129.

⁸⁸ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s.184.

⁸⁹ *Age*, s. 185.

⁹⁰ *Aynı yer*.

⁹¹ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 185.

1915 yılının sonlarında savaşın gidişatında alınan yenilgiler nedeniyle Rus toplumu ve yöneticiler arasında savaşın devam etmesine karşı oldukça güçlü bir görüş belirmişti. Ancak Rusya ve İngiltere arasında, İngiltere'nin inisiyatifinde, Çarlık Rusya'nın isteklerini kamçılayan bir antlaşma imzalandı.⁹² Bu antlaşma, Rusya'nın savaşı sürdürmesi için önemli bir motivasyon oldu. Savaş sırasında Karadeniz filosunda da şu an boğazlar ele geçirilmediği takdirde hiçbir zaman bunun gerçekleşmeyeceği şeklindeki bir görüş hâkim olmaya başladı.⁹³

Bulgaristan'ın savaşa dâhil olmasıyla beraber Rus Karadeniz Filosu 1915 yılı ortalarından 1916 yılı sonlarına kadar Bulgaristan kıyılarını bombalamaya başladı.⁹⁴

I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz Cephesi'nin⁹⁵ Ruslar açısından Karadeniz kıyılarına askerî çıkartma harekâtı düzenlenmesine imkân veren bir önemi vardı. Böyle bir çıkartma hareketinin amaçları şunlar olabilirdi: 1) Boğazın hemen yanı başında bulunan Kocaeli yarımadasına çıkartma yaparak ele geçirmek ve Boğazı tehdit etmek ve hatta buradan hareketle ele geçirmek 2) Türk ordusunun ana iletişim yolunu ele geçirmek (İstanbul-Ankara-Sivas-Erzurum) için Anadolu'nun içlerine hareket düzenlemek ve 3) Rus kara ordusuna yardım için Erzurum'a harekât düzenlemek. Ancak Karadeniz'in Kafkasya sınırına yakın bölgesinde kıyı şeridi Kopmuş'tan Trabzon'a kadar coğrafi yapısı nedeniyle (dağlar) güçlü bir çıkartma harekâtı yapmak için uygun değildi. İkinci bölge ise yani Trabzon ile Samsun arası yaklaşık 400 km. Erzurum veya Rus Kafkas ordusuna yardım için Anadolu'nun içlerine doğru bir harekâtı gerçekleştirmek için güçlü bir çıkarma yapmaya müsait idi.⁹⁶

Bu bağlamda Rus Karadeniz Filosu, Rus Primorskiy birliğinin⁹⁷ Rus sınırından (Doğudan Batıya doğru) Karadeniz bölgesin-

⁹² İstanbul ve daha sonra Syks-Picot antlaşması ve Petrograd Sözleşmesi. Rusya Anadolu'nun taksimi ile ilişkili bu antlaşmalar ile müttefikleri İngiltere ve Fransa ile İstanbul ve boğazlar, Trabzon'un batısında belirlenecek bir noktaya kadar Karadeniz Bölgesi ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey bölgelerinin kendisine ait olduğu hususunda anlaştı. Bu hususta bk. Adamov, *age*.

⁹³ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 187.

⁹⁴ *Age*, s. 190; Novikov, *age*, s. 69.

⁹⁵ Bu cephe Rusça'da Karadeniz veya Primorskiy (Kıyı/sahil) Cephesi olarak da adlandırılmaktadır.

⁹⁶ Zayonçkovskiy, *age*, s. 27.

⁹⁷ Rus Karadeniz kıyı birliği.

deki ilerleyişine denizden büyük bir destek vererek bu bölgenin ele geçirilmesinde de önemli bir rol oynamıştır. Bir başka deyişle Rus Karadeniz donanması ile Rus kara birlikleri birlikte hareket ederek Rusların Doğu Karadeniz’de kolayca ilerlemesi mümkün olmuştur:⁹⁸

Öyle ki Rus Kafkas Ordusu dâhilinde 1914 yılının sonunda “*Batum Birliği*” oluşturulmuştu. Bu birliğin envanterine Hattı harp kruvazörü “*Rostislav*”, torpidobotlar ve bazı yardımcı gemiler de eklenmişti. Bu gemi denizden ateş açarak çıkartma birliklerinin kıyıya çıkmaları ve Türk pozisyonlarını bozarak 1916 yılında Trabzon’un alınmasında önemli bir rol oynamış ve yolların olmadığı bir bölgede görev yapan Kafkas ordusunun iaşesinin sağlanmasında rol almıştır.⁹⁹

Nitekim 30 Ocak 1916 tarihinde Primorskiy Birliği ile birlikte operasyon gerçekleştirmeleri için hattı harp kruvazörü “*Rostislav*”, “*Kubanets*” gambotu, torpidobotlar “*Leytenant Puşin*” ve “*Jivoy*” harp gemileri Batum’a, General Lyahov’un emrine gönderildi. Bu harp gemileri daha evvelden Batum’da bulunan hattı harp kruvazörü “*Donets*”, torpidobotlar “*Strogiiy*” ve “*Stremitelnıy*” ile birlikte Batum Birliğini oluşturmuş oldu. Oluşturulan bu deniz birliğinin komutanlığına Batum Askerî Limanı Komutanı Yüzbaşı Rimskiyy Korsakov getirildi.¹⁰⁰

Bu oluşturulan Batum Deniz Birliği ile Primorskiy Kara Birliği ortak bir plan çerçevesinde hareket etmişlerdir. Bu askeri harekâtlarda Denizden kıyı şeridindeki Türk bataryalarına ve askeri güçlerine bombardıman ile Rus filosu kara birliklerinin batıya doğru harekâtını kolaylaştırmıştır. Nitekim Arhavi ve Fındıklı’nın¹⁰¹ Rusların eline geçmesi bu ortaklaşa askeri hareketler neticesinde gerçekleşmiştir.¹⁰²

1916 yılının Şubat ayı ortalarında Primorskiy Birliği Batum Deniz Birliği gemileri ile Arhavi ve Fındıklı’yı ele geçirdikten sonra Büyükdere bölgesine geldiler. Bu derenin sol kıyısında Türkler coğrafi özelliğinden yararlanarak güçlü bir savunma kurmuşlardı.

⁹⁸ Novikov, *age*, s. 72-87

⁹⁹ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 186.

¹⁰⁰ Novikov, *age*, s. 88.

¹⁰¹ Rus kaynaklarında eski adı *Vıçe* kullanılmaktadır.

¹⁰² Arhavi ve Fındıklı’ya Rus askeri harekâtı hakkında geniş bilgi için Novikov, *age*, s. 88-104.

Bu nedenden ötürü çok kayıp verileceğinden Lyahov, kendisine daha önce de birçok kez donanma tarafından teklif edilen çıkarma harekâtını kullanmayı gündemine aldı. Çıkarma birliği için “*Elpidifor*” tipinde iki mayın tarama gemisi ve bir taşıt gemisi kullanılacaktı. Bunlardan mayın tarama gemileri piyadeleri taşıt gemisi ise atları taşıyacaktı.¹⁰³

Pazar,¹⁰⁴ Çayeli¹⁰⁵ Rus filosunun desteği ile sağlanan çıkartma harekâtı ile birlikte Primorskiy birliğinin ortaklaşa harekâtı neticesinde Rusların eline geçmiş oldu. Rize'nin batı bölgesini ele geçirmek için Lyahov, denizden yeniden sevkiyatın devam etmesi emrini verdi. Bunun üzerine “Kubanets” ve 3 torpidobot'un koruması altında mayın tarama gemilerindeki bir tabur asker Rize'nin batısındaki bir bölgeye çıkarıldı. Bu çıkarma harekâtı sırasında artık bir karşı koyuş olmadı. Çıkartmanın yapıldığı gün Rize Rus Primorskiy birliğinin ana kuvvetleri tarafından işgal edildi.¹⁰⁶

Rize'nin ele geçirilmesi Rusların Trabzon yönündeki askerî harekâtının ikinci etabının tamamlanması anlamını taşımaktaydı. Rize, Rus Primorskiy Birliğinin Trabzon istikametindeki ileri hareketleri için çok önemli bir iase ve ikmal üssü olacaktı. Ayrıca burası birçok amaç için iyi bir liman olarak kullanılabilinecekti. Zira özellikle kış aylarında kara yollarının kötü olması nedeniyle denizden karaya yapılan taşımacılık çok zor gerçekleştirilmekte bazen günlerce beklenilmek zorunda kalınmaktaydı. Bu anlamda Rize Rus ordusu için büyük bir önem arz etmekteydi. Ayrıca Rize Trabzon arasında şose yollar bulunmaktaydı.¹⁰⁷

Rize'nin ele geçirilmesiyle birlikte tabî ki Rus donanmasının sürekli olarak Doğu Karadeniz bölgesinde buranın savunması için kalmaması gibi bir durumla karşı karşıya kalındı. Daha sonra Trabzon'un da ele geçirilmesiyle tabî ki buraların savunulması için çözüm arayışları komutanlığın gündemine gelmiş oldu. Bunun için Batum'da manevra gücü olan iyi bir üssün deniz yolu ile ele geçirilen bölgelerin savunulmasında lojistik destek için önemi anlaşıldığı gibi bu limanlarda da karadan savunma oluşturulmasına karar verildi. Bir başka deyişle Doğu Karadeniz yeni ele geçiri-

¹⁰³ Novikov, *age*, s. 105.

¹⁰⁴ Rus kaynaklarında eski adı *Atina* kullanılmaktadır.

¹⁰⁵ Rus kaynaklarında eski adı *Mapavri* kullanılmaktadır.

¹⁰⁶ Novikov, *age*, s.113.

¹⁰⁷ *Age*, s. 113-114.

len bölgeler hem deniz hem de kara kuvvetlerince savunması oluşturulacaktı.¹⁰⁸

Rize'nin Rusların eline geçmesiyle artık Rus karargâhı Trabzon'un ele geçirilmesi hazırlıklarını yapmaya başladı. Rize'nin ele geçirilmesi Rus ordusunun Trabzon yönünde daha kararlı bir şekilde hareket etmesini sağlamıştı. Trabzon'un ele geçirilme planlarına bakıldığında ise Rus karargâhının birkaç planının olduğu anlaşılıyor. Bunlardan ilki denizden çıkarma birliği ile ikincisi denizden çıkartma birliği ve karadan Primorskiy Birliği ile birlikte; üçüncüsü Primorskiy Birliğinin kıyıda hareketi ile vd. Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Trabzon'un ele geçirilmesi sırasında Karadeniz filosu ile kara birlikleri birlikte hareket ettiler. Bu operasyon sırasında da Rus donanmasının çok önemli rolü oldu. 16 Nisan gecesi Türk birlikleri şehrin Türk ahalisi ile birlikte çekildiler ve şehri boşattılar. Bu durum iki gün sürdü. 18 Nisan günü ise şehirde yaşayan Rumlar denizden ateş açılmasından çekindikleri için Lyahov'a temsilci göndererek Türklerin çekildiğini ve şehrin bombalanmamasını istediler. Bu haber üzerine Lyahov şehrin düştüğünü anlamış oldu.¹⁰⁹

Trabzon Rus Kafkas ordusu için büyük bir önem arz etmekteydi. Nitekim buranın Rusların eline geçmesiyle burada Kafkas orduları komutanlığı Kafkas ordusunun iş ve lojistik desteğini sağlayacak yeterli büyüklükte bir üs olarak kullanacaktır. Bu nedenden ötürü Kafkas orduları komutanlığı Trabzon'un hem denizden hem de karadan en iyi şekilde savunmasının hazırlanması yönünde adımlar attılar. Kafkasya orduları komutanlığının niyeti Trabzon'u hem kıyıda batıya doğru hem de Anadolu'nun içlerine doğru bir üs olarak kullanmaktı. Trabzon'un ele geçirilmesiyle Erzincan ve diğer yönlerde hareket den Rus Kafkas ordusu iş ve lojistik desteği artık denizden sağlayabilecek –ki Türk ordusu da bu yolu kullanmaktaydı¹¹⁰– bir konuma gelmiş oldu.¹¹¹ Rus kara

¹⁰⁸ Age, s. 115.

¹⁰⁹ Petrov, *Morskaya Oborona...*, s. 190; Bu hususta geniş bilgi için bk. Novikov, *age*, s. 115-160.

¹¹⁰ Türk ordusunun ikmal yolları çok uzundu; ordunun bazı gereksinimleri İstanbul'dan deniz yolu ile Trabzon'a oradan da cepheye gönderiliyordu. Ancak savaşın başından beri Rus filosunun Karadeniz'deki üstünlüğü nedeniyle III. Ordu'nun bütün gereksinimleri Kayseri – Sivas – Erzincan üzerinden olmak üzere 900 km. gibi uzun bir yoldan sağlanıyordu. Bu durum ordunun ikmalinin yeterli düzeyde yapılamamasına yol açmıştı. (Korsun, *Sarıkamışskaya Operatsiya...*, s. 26,29).

kuvvetlerinin görüşüne göre Akçaabat sınır idi ve artık kıyıda batıya doğru hareket sonlanmıştı ve General Yudenitç Akçaabat'ın batısına hareketi istememekteydi.¹¹² Bundan sonra da artık Rus güçleri Trabzon'un hem karadan hem de denizden savunması için gerekli tedbirleri aldılar. 1917 yılına kadar da burada kıyı bölgesinde ufak çaplı çarpışmalar dışında askeri bir operasyon gerçekleşmedi.¹¹³

Bilindiği üzere Rusya işgal ettiği bu bölgelerde geçici Rus idaresi kurup bölgeyi kendisine bağlamak hazırlıkları içerisinde iken Bolşevik İhtilali sonrasında Bolşevikler savaştan çekildi ve Rus ordusu işgal ettiği bölgelerden çekilmek durumunda kaldı.

Sonuç

Rusya boğazlar meselesini kendi yüzyıllarca süren dış politikasının en önemli gündem maddesi olarak görmekte ve Karadeniz'in bir Rus gölüne çevrilmesini tarihsel bir amaç olarak dış siyasetini gütmekteydi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ortaya çıkan güçler dengesi ve reel savaş koşulları bu siyasetin uygulanması hususunda Rusya'nın önünde önemli engeller çıkardı ve hazır bulunmadığı Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın Karadeniz politikası kendi müttefikleri olan Büyük Avrupalı devletlerin politikalarına bağımlı bir şekilde gelişmek zorunda kaldı.

Avrupa'da genel bir savaşın çıkacağı beklenmekteydi. Bu nedenden ötürü Rusya da muhtemel bir genel savaş için yoğun bir şekilde hazırlıklarını yapmaya çalıştı. Bu süreç içerisinde Rusya bir taraftan İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerle antlaşmalar yolu ile bir blok oluştururken diğer taraftan da Rus genelkurmayı bu siyasi iklimde muhtemel bir savaşta Rusya'nın izleyeceği askerî ve siyasi stratejiler üzerinde oldukça yoğun bir şekilde çalıştı.

Bu çerçevede Rus Deniz Ana Karargâhı, Rus filosunun sadece Rusya'nın kıyılarını korumak gibi bir görev dışında artık Baltık ve Karadeniz filosunun birlikte Rusya'nın Karadeniz'den Ege Denizi'ne çıkan deniz yolunu her koşul altında garanti etmesi için

---

¹¹¹ Novikov, *age*, s. 146-147.

¹¹² *Age*, s. 148.

¹¹³ *Age*, s. 164.

Karadeniz ve Akdeniz’de aktif operasyonlar yapabilme yeteneğine kavuşma gibi bir strateji izlenmesini gündeme getirdi.

Bu bağlamda Karadeniz Rus filosu büyük bir önem arz etmekteydi. Nitekim. Karadeniz’de Rusya’nın muhtemel bir savaş karşısında filosunun Osmanlı donanmasından daha güçlü olması Rusya’nın boğazlar ve Karadeniz hususundaki siyasi amaçlarına ulaşması açısından hayati bir öneme sahipti.

Rus idaresi filoyu güçlendirme programını büyük bir azimle tamamlanmaya çalıştı. Ancak savaşın başlaması arifesinde yeni inşa edilmesi gereken gemiler tamamlanamamıştı. Ayrıca Deniz ve Kara genel karargâhları arasındaki operasyon koordinasyonu oldukça kötü idi. Karadeniz Filosunun en önemli sorunu savaş gemilerinin eski tip gemiler olmasıydı. Yeni savaş gemilerinin birçoğu 1915-1918 arasında inşa edilecekti.

Dolayısıyla Karadeniz’deki savaş planı 1914 yılına kadar Osmanlı filosunun taarruzu ve Rus filosunun savunması üzerine kurulmuştu. Bununla birlikte filo, Karadeniz’e çıkarsa Türk filosunu yok etme veya kuzeyden Boğazı bloke etmeye de gayret göstermek zorundaydı. Fakat Rus filosu özellikle üssünün uzak olması ve Osmanlı Donanmasında Yavuz ve Midilli gibi yeni nesil savaş gemilerinin olması gibi nedenlerden ötürü savaş boyunca bu operasyonları tam anlamıyla gerçekleştiremedi. Bütün bunlara rağmen Rusya Karadeniz Filosu ve Kafkas Ordusu Primorskiy Birliği’nin ortak askerî hareketleriyle Karadeniz Bölgesinde Rize, Trabzon gibi önemli merkezlerin de olduğu büyük bir alanı işgal etti ve burada askeri idareler kurarak Rusya’ya bağlama hazırlıkları içersine girdi.

Ancak Rusya’da 1917 yılında yaşanan Bolşevik ihtilali ile Rusya hiç beklenmedik bir tarihsel sürece girdi. Rusya’da iktidara gelen Bolşevikler savaştan çekildiler ve böylece Rus orduları işgal ettikleri bölgelerden ayrıldı.

Böylece Rusya Boğazları ele geçirmek ve Karadeniz’i bir Rus gölü hâline bgetirmek gibi asırlık amaçlarına Dünya savaşı sırasında oldukça yaklaşmışken kendi iç siyasetindeki gelişmeler nedeniyle bunu gerçekleştiremedi.

Kaynaklar

Yayımlanmış Belgeler

- ADAMOV, Y. A., *Razdel Aziatskoy Turtsii Po Sekretnem Dokumentam*, İzd: Litizdata NKİD, Moskva 1924.
- MOEİ, Seria: III, T. 1.
- MOEİ, Seria III, T. 3.
- MOEİ, Seria: III, T. 4
- TUPOLEV B. M. vd., *Mirovie Voynı XX Veka Pervaya Mirovaya Voyna Dokumentı i Materialı*, Kniga 2, İzd.: Nauka, Moskva 2002.

Kitap / Kitapta Bölüm

- ARUTYUNYAN, A. O., *Kavkazskiy Front 1914 - 1917 gg.*, İzd. "Ayastan", Yerevan 1971.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Deniz Harekâtı)*, C. VIII, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları Seri No: 3, Ankara, 1976.
- GRİGOROV A. İ., *Kniga Pamyati Çernomorskiy Flot v Velikoy Voynе 1914-1918*, 2014. (Basım yeri belirtilmemiş)
- GORKİN, A. P. vd., *Voyenniy Entsiklopedičeskiy Slovar*, İzd.: Ripol Klasik, Moskva 2002.
- GÜLBOY, B., *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul 2004.
- HVOSTOV, V. M., "Mejdunarodniye Otnoşeniya 1900-1914", *Novaya İstoriya*, AN SSR İstitut İstorii, Gosudarstvennoe Sotsialno-Ekonomiçeskoe İzdatelstvo, Ç. II., Moskva 1939, ss. 397- 417.
- KORSUN N. G., *Pervaya Miravaya Voyna Na Kavkazskom Fronte*, Moskva 1946.
- , *Sarıkamışskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voynı v 1914-1915 g.*, Moskva 1937
- KURAT, A. N., *Türkiye ve Rusya (1798-1919)*, TTK, Ankara, 2011.
- LUDŞUVEYT, Y. F., *Turtsiya v Godı Pervoy Mirovoy Voynı 1914 - 1918 gg.*, İzd.: Moskovskiy Universitet, Moskva 1966.
- NOVİKOV, N., *Operatsii Flota Protiv Berega Na Çernom More v 1914-1917 godah*, Sankt-Peterburg 2003.
- PAVLOVİÇ, M. vd., *Turtsiya v Borbe za Nezavisimost*, Nauçnaya Assotsiatsiya Vostokovedeniya, Moskva 1925.
- PETROV, M. A., *Podgotovka Rossii k Mirovoy Voynе Na More*, Moskva 1926.

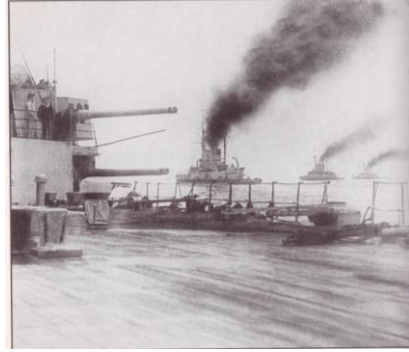
- , *Morskaya Oborona Beregov v Opite Poslednih Voyn Rossii*, İzd: Voyennoy Tipografii upravleniya delami Nar-komvoyenmor i RVS SSSR, 1927 (Basım yeri belirtilmemiş)
- ŞATSİLLO, K. F., *Rossia Pered Pervoy Mirovoy Voynoy*, İzd: Nauka, Moskva 1974.
- _____, *Pervaya Miravaya Voyna (1914-1918 Faktı-Dokumentı)*, Moskva 2003
- ŞİROKORAD, Turtsiya Pyat vekov..., s.299.
- YAŞENKO, A., *Ruskiye İnteresii v Maloy Azii*, Moskva1916.
- YILDIRIM, H., *Rus-Türk-Ermeni Münasabetleri (1914 - 1918)*, Kök Yayınları, Ankara, 1990.
- ZAYONÇKOVSKİY, A., *Podgotovka Rossii k Mirovoy Voynе*, 1926.

Tezler

- DOĞAN, Ş., *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, KSÜ, Kahramanmaraş 2007.

EKLER¹¹⁴

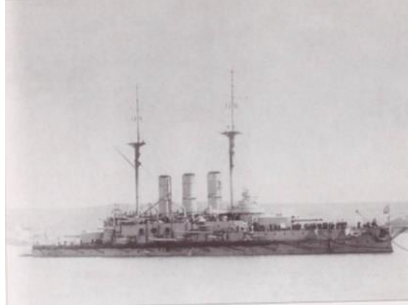
'**Kubanets**' Rus Gambot Savaş Arifesinde İstanbul'da

Birçok kez Boğaz Operasyonlarına katılmış olan Rus Karadeniz Filosu Hatt-ı Harp Kruvazörleri

"**Yevstafiy**" Karadeniz Filo komutanı A. A. Ebergard'ın komuta ettiği Rus Amiral gemisi

1916 Ocak ayında Kafkas Ordusu Primorsk Birliği ile birlikte operasyon yapmak üzere Doğu Karadeniz'e gönderilen "**Rostislav**" hatt-ı harp Kruvazörü

¹¹⁴ Resimler Novikov, *age*'den alınmıştır.

PETROGRAD BASINI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI'NA KATILMASI

Mustafa ÖZTÜRK*

Savaş Giden Süreçte St. Petersburg¹ ve Basın

Romanov ailesinin reformist ve yetenekli Çarı I. Petro'nun (28 Nisan/7Mayıs 1682)-28 Ocak/8Şubat 1725) zihni birikimi ve Avrupa medeniyetini Rus gücü ile harmanlayarak Fin Körfezi ve Baltık Denizi kenarına inşa ettirdiği St. Petersburg,² 1914 senesine geldiğinde 2 milyona varan nüfusuyla Avrupa'nın medeni kentleri Londra ve Paris'ten sonra üçüncü sırada yerini almıştı. Okur-yazar oranı hafife alınmayacak derecede yüksek olan kent, dünyaca meşhur bir Rus entelijansiyasına sahipti. Bu aydınlar topluluğunda batıcılar ve avrasyacılar başta olmak üzere sosyalistler ve diğer farklı düşüncelere sahip siyasi ya da sosyo-ekonomik meseleleri sorgulayıcı beyinler mevcuttu. 988'de Knez Vladimir döneminde Kiev'de, Bizans üzerinden edindikleri Hristiyanlığın Ortodoksluk mezhebi,³ yüzyıllar geçmesine ve toplumun yaşam tarzlarının bilim ve teknik ile şekillenmesine/şekillendirilmesine rağmen halkta, aydınlarda ve hatta siyasi elite hâlâ etkin bir güçtü. Rus Milliyetçiliği de bu güçten istifade etmiş ve özellikle başka toplumların hâkimiyetinde yaşayan Slavların kaderini ilgilendiren meselelerde siyasetçilere yol tayin etmiştir.

19. asrın sonlarında Rus dış politikasının temel problemi Balkanlar ve Boğazlar üzerinde yoğunlaştığı artık tartışılmaz bir

---

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. turkslav@gmail.com

¹ I. Dünya Savaşı öncesi şehrin ismi St. Petersburg (Aziz Petro'nun şehri) idi. 1 Eylül 1914'te şehrin ismi Petrograd (Petro'nun şehri) olarak değiştirilmiştir.

² Şehrin kuruluşuyla ilgili olarak geniş bilgi için bk. П.Н. Петров, История Санкт-Петербурга с основания города, Изд. Типография Глазиева, Санкт-Петербург 1884.

³ Н.М. Карамзин, История Государства Российского, Идт., АСТ, Москва 2006, с. 69-70.

gerçektir. Çar I. Nikola ile Çar II. Nikola arasında geçen dönemde “Doğu Sorunu/Vostochniy Vopros” Çarlık Rusya’nın içinde askerî reformlardan dış politikadaki ittifaklara kadar birçok alanda çözümlenmesi gereken temel mesele ve sonrasında gelecek büyük bir hediye (Çargrad/İstanbul) olarak belirlenmiştir. Kamuoyu Rus aydınlarca, güvenlik güçleri askeri okul ve komutanlarca hatta rejim bu tarz dini ve milli ideolojik fikirlerin ışığında hazırlanıp şevklendirilerek dış politika dizayn edilmiştir. 1853-56 Kırım Harbi Rusya’yı farklı yönlerden içeride ve dışarıda oldukça yıpratmış olmasına rağmen⁴ 1860’lı yıllarda yaptıkları reformların meyvelerini kısa sürede alarak 1877-78 Türk-Rus Harbi’nde Osmanlı İmparatorluğu’ndan gerek toprak koparmış gerekse de geleceğe dönük hukuksal hak ve tavizler elde etmiştir.

Ancak 1904 yılında Japonya ile yaşadıkları savaş St. Petersburg ve Moskova başta olmak üzere Rusların yaşamını derinden etkileyecek değişimleri de beraberinde getirmiştir. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı, St. Petersburg başta olmak üzere birçok Rus kentinde vergilerde meydana gelen artışlar, zengin ile yoksul arasındaki uçurum, köylerden kentlere yapılan göçler gibi sosyo-ekonomik birçok olumsuzluğu beraberinde getirmişti. Nitekim yaşanan ekonomik sıkıntılar, Çarlık yönetimindeki Rus topraklarında muhalefeti her geçen gün kamçılıyor ve güçlendiriyordu. Mamafih, baskılar sonucunda ilân edilen 1905 Manifestosu⁵ ve

⁴ С.К. Бушуев, Крымская Война 1853-1856 г.г., под редакцией акад. Ю.Готье, Издательство Академии Наук СССР, Москва, Ленинград 1940, с. 134-135.

⁵ Rus Çarı II. Nikolay Aleksandroviç Romanov döneminde Japonya ile Port Arthur limanı yüzünden 27 Ocak 1904’te başlayan savaş sonunda 28 Mayıs 1905 tarihinde Thushima Muharebeleriyle mağlup olan Rusya, yöneticilerinin öngörü eksikliği sonucu karşı karşıya kaldıkları ekonomik sorunlar sonucunda Petrograd başta olmak üzere büyük şehirlerinde muhalefetin gittikçe güçlenmesine tanıklık etti. Sosyalistler ve liberallerin sesi artık tüm Rusya’da duyulmaya başlamıştı. Kanlı Pazar Olayında yüzlerce Rus’un ölmesi ve yaralanması akabinde üniversite öğrencilerinin, işçilerin ve entelektüellerin faal çalışmaları, organizasyonları ve mitingleri Çar’ın 6 (19) Ağustos 1905’te çıkardığı bir fermanla bir istişare meclisi (DUMA) tesis edileceğini bildirmesine neden olmuştu. Ancak umdukları özgürlükleri edinemedikleri düşüncesindeki üniversite öğrencilerinin faal mitingleri ile tekrar grevler başladı. Ekim ayında bu grevlerin tüm Rusya’ya yayılması sonucu birçok yerde çatışmalar baş göstermişti. Bütün bu gelişmeler üzerine Çar II. Nikolay halkın baskısına dayanamayarak 17 (30) Ekim 1905 Manifesto’sunu ilan etti. Bu fermanla Rusya’da yaşayan herkes için söz, basın ve toplantı hürriyeti tanınmakta, Dumanın teşrii bir müessesese olacağı ve seçimler yapılacağı bildirilmekteydi. Bu manifesto’nun oriji-

yaşanan ihtilal, basım yayın alanında da meydana gelecek değişimlerde de manivela rolü üstlendi. Basın, Kışlık Saray'ın (Zimny Dvoret) politikalarının karşısında daha cesur bir şekilde durabildi, yayınlarının çeşidini, tirajını ve kalitesini arttırdı. Öte yandan, 19. asırda medenileşmeyi kendi köklerinde arayan muhafazakâr entelektüellerden oluşan Slavyanofiller (Panslavistler) ile batılılaşma ile muasır medeniyetler arasında yer bulacaklarına inan Zapadnikiler (Batıcılar) St. Petersburg'un kültürel atmosferini muarız çalışmalarıyla zenginleştiriyorlar ve yeri geldikçe de Çarlık yönetiminin uygulamalarını sürgün ya da ölüme rağmen muayyen bir tavırla eleştirebiliyorlardı.⁶

Rusya İmparatorluğu'nun nüfusu 1891-1892 yıllarında, on yedi şehrinde meydana gelen otuz milyonu etkileyen şiddetli kıtlık ve salgın hastalıklardan ötürü bir milyon insanını kaybetmesine rağmen,⁷ I. Dünya Savaşı arifesinde yüz milyonu aşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi 19. asrın başlarından 20. asrın başlarına kadar farklı ülkelerle savaştığı için ekonomisi yıpranmış ve halkı savaşın olumsuz etkilerinden yorulup bıkmıştı.⁸ Hâlbuki müttefikleri İngilizler ve Fransızlar için Rusya, 19,5 milyon km² yüzölçümü ile savaşın cephelerini çoğaltabilir ve sahip olduğu asker sayısı ile çıkabilecek büyük çaplı bir harbin süre-

---

nal metni için bk. Ведомости Спб. Градоначальства, №221, «Высочайший Манифестъ», с. 1, 18-го Октября, вторник, 1905 г.

⁶ “Fransız İhtilâli'nin Rusya'ya sirayet ettirdiği yeni ruhla yazılan hürriyetçi eserler aydınların köylü ve fakir halkın durumu üzerine eğilmesine sebep oldu. Mesela, ünlü romancı Dostoyevski gibi yazarlar da memnuniyetsizliklerini bildiriyor; reform yapılmasını talep ediyorlardı. Hatta bu taleplerinden dolayı Dostoyevski ile birkaç arkadaşı ölüme mahkûm edilmişler, ancak son dakikada cezaları sürgüne çevrilmişti. Dostoyevski'nin *Ölümler Evinden Mektuplar* adlı bu eseri bu olay dolayısıyla kaleme alınmıştır. Bakunin ve Herzen (Gertsen) gibi ihtilâlciler ise memleketlerini terk etmişlerdir.” Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, II. Baskı, Ankara 1999, s. 83.

⁷ Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, Çev. Ali İhsan Başgül, Dipnot Yayınları, Ankara 2013, s. 65.

⁸ Osmanlı tarihi uzmanı Prof. Dr. Stanford J. Shaw, arşiv kaynaklarına dayanarak kaleme aldığı “I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş” başlıklı kitabının giriş bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Asırda gerçekleştirdiği modernleşme hamlelerinin işe yarayıp Osmanlı'nın bu yüzyılda bir önceki yüzyıla oranla güçlü kılan çok büyük bir siyasi, ekonomik, etnik ve fiziksel değişim geçirdiği fikrindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 1.

sini uzatabilirdi. Lakin Rusya askeri bakımdan sayıca fazla olmasına rağmen ordularının fiziksel ve moral durumu tartışma götürür vaziyette kötüydü.⁹

St. Petersburg¹⁰ ise Çarlık Rusya'nın başkenti olması nedeniyle savaş öncesi atmosferi diğer kentlere nazaran daha yakından takip ediyor ve gazeteleri vasıtasıyla da dünyadaki gelişmelerden haberdar oluyordu. Ayrıca basılan gazetelerin hem sayısı hem de tirajı hafife alınmayacak derece yüksekti. Ayrıntılandırmak gerekirse Rusya'nın genelinde 1913 yılında periyodik yayın sayısı 2915 adet idi. 1900 ile 1913 yılları arasında bu sayı daha önceki yıllara göre 2,5 kat artmıştı. Hâlbuki 19. asrın sonlarında 128.000 kişiye ancak 1 adet süreli yayın düşüyordu. Bu durumun elbette çeşitli izahları vardı. Örneğin, Batı destekli muhalif akımların çoğalması ve dolayısıyla muhalif yazıların artması, halkın öğrenim seviyesinin yükselmesi ve halkın bu türden eleştirel yönü yüksek cesur yazılara olan merakı gibi nedenler ileri sürülebilir. Bununla birlikte sanayileşmenin büyük kentlerinde artması ve bu duruma bağlı olarak köyden kente göç ile değişen sosyolojik dengelerin de etkin payı vardır.

Hâlbuki II. Aleksandr döneminde¹¹ yani henüz köleliğin kaldırılmadığı dönem olan 1860 yılında günlük çıkan gazete sayısı 7

⁹ И.К. Фоменко, Государственный исторический музей, Первая Мировая Война, Исследования.Документы, «Образ «Чужого», или Как Антанта и Четверной союз Европу на картах делили» Ответственный редактор А.Д. Яновский, Изд. Исторический музей, Москва 2014, с. 18-20.

¹⁰ I. Dünya Savaşı öncesi ortaya çıkan gergin durum, ekonomik sıkıntılar ve paylaşımların çekirdeğini oluşturan güçler arası antlaşmalar neticesinde savaşacak devletlerin grupları ve savaş hali gittikçe belirginleşmişti. Almanya ile savaşın başlamasından kısa bir süre sonra yani 18 Ağustos 1914'te şehrin isminin son kelimesi olan "Burg" yani Almanca "hisar/kale" anlamı taşıması tartışma konusu edildi ve sonrasında milliyetçi duygu ve düşüncelerle kaldırılıp yerine Rusça şehir anlamı taşıyan "grad" kelimesi eklenerek "Petrograd"a dönüştürülmüştü.

¹¹ Rusya'da ihtilal hareketlerinin tarihi 1825 yılına kadar dayanır. Mutlak monarşi ile idare edilen Rusya İmparatorluğu devrine göre güçlü "Ohranka" adlı bir polis teşkilatı tarafından kontrol altında tutuluyordu. 1861'de kölelik ortadan kaldırılmış, fakat o topraklarda yaşayan köylü yerini terk edememişti. Yapılan reformlar, reform taraftarlarını tatmin etmekten çok uzaktı. Hoşnutsuzluk devam ediyor ve artıyordu. Neticede 1 Mart 1881'de Çar II. Aleksandr bir suikaste kurban gitti. Yerine geçen III. Aleksandr (1881-1894), Ohranka vasıtası ile çok sert tedbirler aldı. On yıldan fazla tahta kalan III. Aleksandr'dan sonra yerine 1 Kasım 1894'te Rusya İmparatorluğu'nun son çarı olan II. Nikola (1894-1917) geçti. Bu devirde Ohranka'nın bütün engelleme gayretlerine rağmen işçi mese-

adet idi ve bu gazeteler özel şahıslara aitti. 5 Nisan 1865 tarihinde ilk resmi gazete “*Pravitelstvennyy Vestnik*” (Hükümet Habercisi) başlığı altında çıkarılmaya başlandı. 1889 yılına gelindiğinde 667 adet süreli yayın bulunuyordu ve bunlardan 500 adedi Rusça basılıyordu. 1901 yılına gelindiğinde Finlandiya hariç Rus topraklarında 1074 adet süreli yayın bulunuyordu ve bunlardan 900 adedi Rusça idi. 26 Kasım 1905 tarihinde 1795 adet gazete ve dergi bulunuyordu ve bunlardan 1400 adedi Rusça idi. 1908’de 2028 adet, 1910’da 2391 adet, 1911’de 2543 adet, 1912’de 2784 adet ve 1913’de ise yukarıda da belirtildiği üzere 2915 adet süreli yayın vardı.¹²

Öte yandan, gazeteler¹³ ya da dergilerin basım tarihlerinde değişiklikler olabiliyordu. Örneğin 1913 yılında 417 gazete her gün basılıyordu. Sadece 10 adet gazete iki günde bir defa çıkarılıyordu. Çıkan gazeteler arasında Kışlık Saray’a (Zimnyy Dvoretz) yakın iktidar yanlısı gazeteler olduğu gibi, muhalif gazeteler de bulunuyordu. Ayrıca, gazetelerin tirajları da zamanla değişik göstermiştir. 1890’lı yılların sonunda “*Russkie Vedomost*” / “*Rus Bildirimi*” (Русские Ведомост) ve “*Novoe Vremya*” / “*Yeni Zaman*” (Новое Время) gazeteleri 25.000 adet tiraja sahiptiler. “*Svet*”, “*Işık*” (Свет) 70.000 adet, “*Peterburgskaya Gazeta*” / “*Petersburg gazetesi*” (Петербургская Газета) 30.000 adet tiraja sahipti. Basın yayın faaliyetleri için de kırılma noktası diyebileceğimiz 1905 İhtilâlî sonrasında ise gazetelerin tirajlarında ciddi oranda artışla karşılaşıldı. “*Russkoe Slovo*” / “*Rus Sözü*” / (Русское Слово) 250.000 adet ile en çok tiraja sahip olan

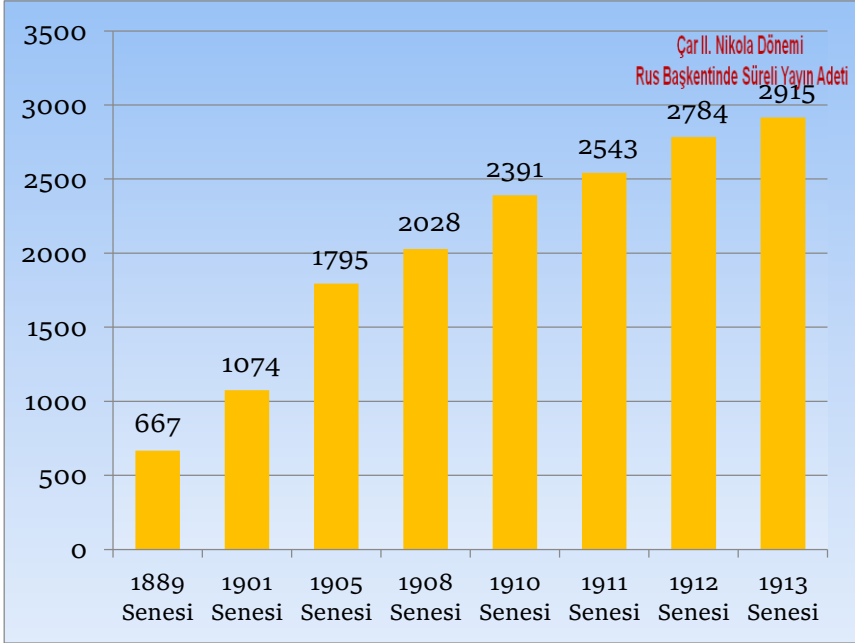
---

lelerine eğilen “Sosyal Demokratlar” bilhassa köylülerin problemleri ile ilgilenen “Sosyal Revolüsyoner (İhtilalciler, devrimciler)” (SP) partileri gizli olarak kuruldu. Orta sınıfı ise İngiltere ve Fransa’daki gibi parlamentolu ve anayasalı bir hükümet kurulmasını talep eden “Konstitüsyonel”(anayasacı) “Demokratlar” kısa adı: “Kadet” partisi temsil ediyordu. Devlet, *age*, s. 83.

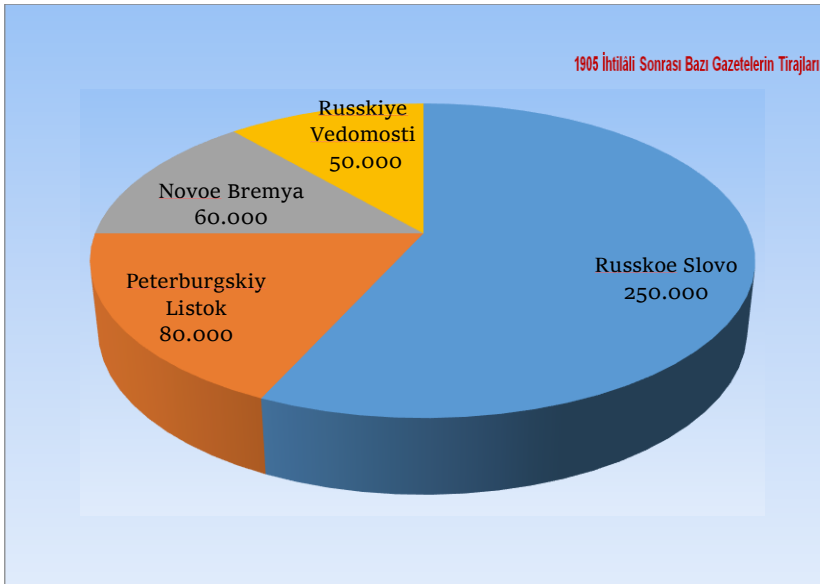
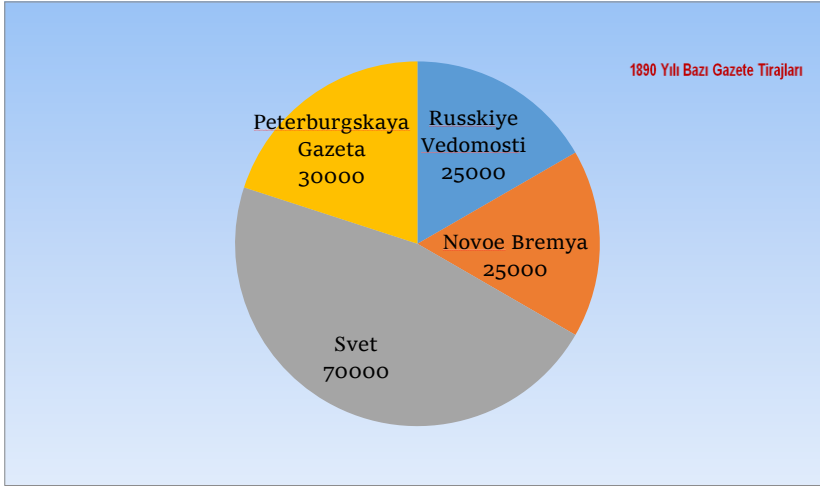
¹² Ayrıntılı bilgi için bkz; С.Я. Махонина, История Русской Журналистики начала XX века, Изд. Наука, Москва 2004.

¹³ Petrograd’da 1914 yılında çıkan gazete ve dergilere: “Боевые Известия, Братская Помощь, Великая Освободительная Война, Великая Отечественная Война, Верная Мысль, Вестник Дня, Вестник Нарвской Заставы, Вечернее Звено, Вечерний Курьер, Воскресенье, Всемирные Телеграммы Войны, Газета-Копейка, Живая Мысль труда, Мысль Труда, Наш Листок Работницы, Наша Рабочая Газета, Петербургская Молва, Петербургский Курьер, Раз в Год, Родная Газета, Русский Инвалид, Славянин, Утренний Вестник”....gibi birçok gazete örnek verilebilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Вл. Розенберг, Летопись Русской печати, Москва 1914.

gazeteydi. “*Peterburgskiy Listok*”/ “*Petersburg Sayfası*” (Петербургский Листок) 80.000 adet, dönemin en ilginç ve pahalı gazetesi “*Novoe Vremya*”/ “*Yeni Zaman*”/ (Новое Время) 60.000 adet ve “*Russiye Vedomost*”/ “*Rus Bildirimi*” / (Русские Ведомости) 50.000 adet tirajı yakalamışlardı.¹⁴

¹⁴ С.Я. Махонина, История Русской Журналистик, Москва 2004, с.368.; История Русской Журналистики XVIII-XIX веков, Под ред. Проф. А.В.Западова, изд. Высшая школа, Москва 1966, с. 3-12.

Savaşın Başlaması ve Petrograd Basını'nda Türkler

20. asrın başlarında Avrupa siyasi atmosferinde belirginleşen gerginlikler, jeopolitik sorunlar, koloni paylaşım hırsları ve ekonomik çekişmeler, Rusya'yı da içine almış ve çıkarları doğrultu-

sunda İngiltere ve Fransa ile stratejik müttefiklik antlaşmaları kaleme alınmıştı.¹⁵

Avusturya veliahdı Franz Ferdinand, Saray Bosna'da “*Büyük Sırbistan*” gizli örgütüne üye öğrenci Gavrilo Princip tarafından 28 Haziran 1914'te öldürüldü. Bu durum üzerine 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a savaş ilan etti. Sırplarla derin ilişkiler içerisinde olan Rusya duruma kayıtsız kalamazdı. 30 Temmuz 1914'te Rus Çarı II. Nikola gelişmeler karşısında içişleri bakanına “*genel seferberlik*” için emir verdi. Nitekim Almanya'da 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş açtı ve Lüksemburg üzerindeki operasyonlarını hızlandırdı. 6 Ağustos'ta ise Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Rusya Çarlığı'na savaş ilân etti.¹⁶ Böylece I. Dünya Savaşı başlamış oldu. Bir tarafta Almanya, Avusturya-Macaristan (İtalya sonradan İtilaf devletleri safına geçti) ve Osmanlı İmparatorluğu (29 Ekim 1914), öte tarafta Rusya, İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa, Asya, Afrika ve

¹⁵ Rusya İmparatorluğu 1904'te Uzak Doğu'da Rus-Japon savaşında büyük bir darbe yedikten sonra, dış politikada dikkatini tekrar Avrupa ve Yakın Doğu'ya teksif etti. Önce, Tokyo ile anlaşarak Japonya'nın büyük Britanya İmparatorluğu ile Rusya aleyhine bir dostluk kurmasına mani oldu. Sonra İran'daki petrol kaynakları dolayısıyla Büyük Britanya İmparatorluğu ile Rusya İmparatorluğu arasında çıkan sürtüşme tatlıya bağlandı ve 31 Ağustos 1907'de İran, Afganistan ve Tibet'le ilgili olarak iki tarafın da menfaatlerini gözetten bir anlaşma yapıldı. Bu siyasi gelişme Almanya için büyük tehlikeler doğuruyordu. Rusya'nın “Antant” a katılmasını müteakip, üçlü “İttifak” devletleriyle (Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya) bir savaş çıkma ihtimali daha da kuvvetlendi. Zira Avrupa devletleri arasındaki ihtilafın özünde, İngiliz-Alman rekabeti yatıyordu. Rusya'da bu ihtilafın büyümesinde rol oynadı. Daha “Deli Petro/Çar I.Petro” zamanından beri İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını ele geçirmek isteyen Rusya, bu yeni şartlarda emelini gerçekleştirme fırsatının doğduğu kanaatinde idi. Almanya'nın Türkiye üzerine nüfuz kazanmaya başlamasından sonra, Rusya'nın “geleneksel” siyasetini tahakkuk ettirmek için başta Kayzer Wilhelm Almanya'sının ezilmesi gerektiği aşikârdı. Ayrıca Rusya'nın Slavların himayecisi olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Slav milletlerini korumak, bilhassa Bosna ve Hersek'in Sırbistan'a verilmesi suretiyle büyük Yugoslavya (Güney Slav Devleti) kurmak planı da mevcuttu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Çekler de siyasi haklar bakımından Macarlar derecesine çıkarılarak bir Avusturya-Macar-Çek İmparatorluğu kurulacaktı. Bu planlar gerçekleştiği takdirde bütün Slavların Rus hegemonyası altına girecekleri ve Danilevski, Hamyakov ve Dostoyevski vb. panslavistlerin hülyalarının gerçekleşeceği düşünülüyordu. Bu gaye ile 1907-1913 yıllarında silahlanmak için yalnız 1914 yılında 975 milyon ruble harcanmıştı. Devlet, *age*, s. 215.

¹⁶ История России XX Век: 1894-1939, под ред. А.Б. Зубова, Изд. Астрель, Москва 2009, с. 290-292.

Orta Doğu topraklarında cereyan eden ve 11 Kasım 1918'e kadar devam edecek büyük ve kanlı bir mücadeleye girişildi.

1905 senesinin siyasi travmasını henüz tam anlamıyla atlatmamış olan Rusya'da, 1914'te büyük harp başlarken St. Petersburg başta olmak üzere diğer büyük şehirlerinde de savaşa mani olmak isteyen, sözü geçer herhangi bir devlet adamının bulunduğu bilinmiyor. Bilakis Sazanov gibi hırslı ve tarihi emellerle saplantılı hariciye bakanı dahi görev başındaydı. Ancak bazı sosyalistler savaş karşıtıydı. Esasında, sosyalistlerin endişesi, Romanovlar sülalesinin zeval bulacağından değil, "*emperyalist bir harpte işçi sınıfının boş yere kan akıtmasının lüzumsuz olduğu*" kanaatinden ileri geliyordu. Ayrıca, Rusya'nın bu defa ki düşmanı Japonya gibi gelişmiş şehirlere uzak küçük bir devlet değil, uzun zamanlardan beri harbe hazırlanmış ve mükemmel bir kumanda heyetine malik olduğu bilinen ve üstelik Rusya'nın yanı başında bulunan kuvvetli bir Almanya idi.

Harp başladığında milyonların canını ilgilendiren bu olumsuz olguyu olumlu yorumlayan kesimler de mevcuttu. Almanların tarih boyunca Slavlara ve bilhassa Ruslara karşı ettikleri kötülükler hatırlandı; Alman olan her şeye karşı nefret ve düşmanlık hisleri körüklendi. Petersburg adı, tam bir almanca söz olmakla, Slavca karşılığı Petrograd'a (Aziz Petro'nun şehri) çevrildi, mamafih Rus ordularında ve yüksek sivil hizmetlerinde bulunan birçok Alman (Baltık menşeli) yerlerinde bırakıldılar ki ordu komutanları ve yüksek subaylardan birçoğu Alman menşeli idiler. 23-30 Ağustos 1914'te, Allenstein yakınlarındaki (Olsztyen/Polonya) Paul von Hindenburg komutasındaki Almanya Doğu Cephesi ordularının Tannenberg Muharebeleri'ndeki kesin Alman zaferi Rus milli hislerinin bir kat daha kabarmasına sebep oldu. Her sınıftan halk, harbi kazanabilmek için, hükümete yardıma koştu. Şehirli, köylü, amele, burjuva ve yüksek tabaka sınıfları hep birden Çar'ın arkasında yer almış ve harbi zaferle bitirmeğe azmetmiş göründüler. Rus halkı çabuk bir galibiyet kazanacağını zannediyordu. Grevler durmuş, işçiler heyecanlı bildiriler yayınlamışlar, on binlerce kişi askere gönüllü yazılmaya başlamıştı. Duma 1915 Ocağında tatil edilmiş, hükümet Anayasa'nın "87. Maddesi"ne dayanarak memleketi Duma'sız idareye başlamıştı. Çar'ın "*Ukazları (kararnameler)*" kanun yerine geçmekte idi.¹⁷

---

¹⁷ Devlet, age, s. 216.

Halkı bilgilendirmek için varlık gösteren gazeteler ve diğer süreli yayınlar rejim tarafından mercek altına alındı. Savaş sansür komisyonu kurularak gazetelerde yayımlanacak makale ya da diğer yazıların siyasi süzgeçten geçirilerek kamuoyuna sunulmasına karar verildi. Sansürü gerçekleştiren kurumlar ise Genelkurmay Başkanlığı ile İçişleri Bakanlığı idi. Din ile karışık milliyetçilik gazete sayfalarını dolduran temel konu haline geldi. Çiftçi ve işçi sorunları, şehir sorunları, haksızlıklar ya da hayat pahalılığı gibi konular bir kenara itilip kamuoyu bu büyük savaşa yoğunlaştırıldı.¹⁸

Cephelerden haberler ve uluslararası güncel konular, Petrograd'ın en önemli gazetelerince büyük puntolarla manşetlere taşınmaktaydı.¹⁹ Düşmanlarını siyasi ve tarihi yönlerden küçümseyen karikatürlerle zafer elde edecek tarafın kendileri olacaklarını iddia eden yazılarda artış göze çarpar hale gelmişti. Gazetelerde özellikle Almanya'nın dış politikasına ayrı bir önem atfedilmişti. Neredeyse bütün gazetelerin gözü kulağı Almanya'nın Doğu Avrupa'da atacağı adımlara çevrilmişti. Basında, Almanların hırsı ve Slav düşmanlığı acımasızca eleştiriliyordu. II. Friedrich Wilhelm'in yayılcılık düşünceleri ile Napolyon Bonapart'ın 1812 Moskova plânları arasında benzerlikler kurulup, sonucunda da tıpkı Fransızların yaşadıkları hezimet ve hüsrân gibi olacağı kanısını kamuoyu ile paylaşıyordu. Üstelik Berlin'in Türkleri yanlarına çekerek şimdiden kolonisi olarak gördüklerini dahi yazmışlardı. Her cephe için ayrı ayrı başlıklarla gazetelerinde makaleler halinde bilgiler vermişlerdi. Her bir cephede asker sayısı,²⁰ bölge ve iklim bilgisi mutlaka aktarılmıştı.

Almanya ve Avusturya Macaristan İmparatorluklarıyla yapılan savaşın cephesinin genişleyeceği ve içine Osmanlı Devleti'ni de dâhil edeceği fikirleri Ruslarca yabana atılmıyordu. Elçileri ve ajanları aracılığıyla İstanbul'un Berlin ile olan teması ile Osmanlı'nın Kafkas Cephesi/Doğu Karadeniz hattı takip edilmeye çalışı-

¹⁸ Петроградский Листок, №289, 21.10.1914, s.5 "Отголоски объявления войны Турци в Петроградъ" (Türkiye'nin Savaşa Girmesinin Petrograd'taki Yankı-ları) Bu başlık altında, Petrograd halkının Türkiye'nin savaşa girmesi hakkındaki düşüncesine yer verilmektedir. "Petrogradlılar Türklerle savaşı sevinçle karşılamışlardır. Birçok mekânda Rus marşı çalındı.. Kâfir Türklere ceza verecektir."

¹⁹ Правительственный вестникъ, №54, 31.8.1914, s. 1.

²⁰ Правительственный вестникъ, №82, 14.9.1914, s. 1 "Въ Турецкой армии", (Türk Ordusunda)

lıyordu. İttihat ve Terakki yönetiminin yabancılara yönelik uygulamalarından, Osmanlı ordusunda görevli Almanlara kadar birçok stratejik konu mercek altına alınmıştı. Petrograd'ın önde gelen gazetelerinden *Pravitelstvenny Vestnik*'te Osmanlı Hükûmeti'nin Eylül 1914 politikaları hakkında “*Osmanlı Devleti'nde yabancı posta şirketleri faaliyetlerini durdurduklarını açıkladı*”, “*Türk Hükûmeti, Romanya Dışişleri Bakanı'na Çanakkale Boğazı'nın geçici olarak 15-20 Eylül tarihlerinde kapalı olacağını bildirdi*”, “*Türkler orduları için Mezopotamya ve Arap coğrafyaları başta olmak üzere Anadolu, Ermenilerin yaşadığı bölgeler ve Suriye'den asker toplamaktalar. Ancak ordunun eğitim düzeyi, mühimmat ve silah durumu oldukça zayıf*” türünden bilgiler şehir ahvaline aktarılmaktaydı.²¹ Türklerin Almanlarla yakınlaşmasını vahim hata olarak gören yazılar da kaleme alınmaktaydı.²² Osmanlı topraklarındaki Alman askerî faaliyetleri hakkında Osmanlı henüz resmen savaşa girmediği dönemde dahi “*Erzurum'dan verilen bilgiye göre 5 Ağustos'ta General Liman Von Sanders ve 15 görevli Alman subayı Erzurum'a geldiler*”, “*10 Ağustos 1914'te Bulgaristan üzerinden Konstantinopol'e (İstanbul) 100 Alman denizci ile 3 subay savaş mühendisi giriş yaptı*”, “*Alman desteğindeki Türklerin Karadeniz'de öncelikle Odessa için tehlikelidir ve ilkbahar gibi Karadeniz'de Ruslara karşı harbe girebilirler*”, “*(22) Ağustos 1914'te yabancı askeri ve ticaret mahkemelerinin radyotelgraf fonksiyonlarının engellenmesine yönelik karar Osmanlı Hükümetince ilân edildi*” türünden bilgiler verilmekte ve Türklerin yakın bir zamanda Rusların karşısına

²¹ Правительственный вестникъ, №89, 18.9.1914, с.1, “*Въ Турцию*”(Türkiye'de); Правительственный вестникъ, №87, 17.9.1914, с.1 “*Закрътіе Дарданель*”,(Çanakkale Boğazı Kapalı); Правительственный вестникъ, №82, 14.9.1914, с. 1 “*Въ Турецкой арміи*” (Türk Ordusunda); Правительственный вестникъ, №94, 23.9.1914, с. 1 “*Въ Турецкой арміи*” (Türk Ordusunda)

²² 30 Temmuz'da Osmanlı Hükûmeti Alman zırhlıları Goeben ve Breslau'yu aldığını ilân etti. “*Турція*”(Çarlık dönemi Rus alfabesinde “и” harfi yerine “і” harfi kullanılmaktaydı.) Русский Инвалид, №166, 29.7.1914 (11.8.1914), с. 4; “*Goeben ve Breslau 3.8.1914 (16.8.1914) sabahı İstanbul Boğazı'na girdi. Osmanlı Hükûmeti Donanma Bakanı bu gemileri karşıladı.*” Русский Инвалид, №169, 5.8.1914, с. 4; “*Alman general, savaş mühendisleri, savaş subayları turist görünümünde demiryolu ile İstanbul'a girmektedir.*” Правительственный Вестникъ, №65, 6.9.1914, с. 1 “*Въ невоюющихъ государствахъ*”; “*Gençtürkler Almanların avucunun içinde. Osmanlı gazetelerindeki sansürü dahi Almanlar belirliyorlar. Klemenso'ya göre bu tür politikalar Türkleri sonunda Asya'ya gönderecektir.*” Правительственный Вестникъ, №66, 7.9.1914, с. 1.

Karadeniz’de çıkacakları iddia edilmekteydi²³ Rus general ve yazar Dimitry Nikolayeviç Dubenski “*Letopis Voynu*” isimli eserinde Petrograd’ın İstanbul hakkındaki düşüncelerini şu şekilde belirtiyordu:

“Türkiye’nin önceleri savaşa karşı tarafsız yaklaşması Rusları memnun etmişti. Ancak Goeben ve Breslau gibi iki önemli hediye Almanlardan almasıyla Türklerin niyeti anlaşılmişti. Rusya, İngiltere ve Fransa’nın gemiler konusundaki protestosu sonuç vermeyip aksine Çanakkale boğazını ticaret gemilerine kapatması (1856 Paris Antlaşması’nı ihlâl) neticesinde buna da bir protesto verilmesine neden oldu.”²⁴

Rus tarafına göre, bütün bu anlatılanlara ve risklere rağmen, Enver Paşa komutasındaki Türk ordusu Almanlarca savaşın içerisine adeta sürüklenmişti. Nitekim Türkler, 29 Ekim 1914 sabahı Alman Amiral Wilhelm Anton Souchon komutasında Karadeniz’de Rus liman şehirlerinden Sivastopol, Odessa, Novorossiysk ve Feodosia’yı Yavuz ve Midilli başta üzere 9 savaş gemisiyle bombaladı. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Rusya, Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkilerini tamamen kesti.²⁵ Rus Büyükelçi Girs ve arkadaşları İstanbul’dan uzaklaştı bunun yerine İtalya Büyükelçiliği Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde aracı elçilik konumuna soyundu. Nitekim Osmanlı Devleti’ne Almanya tarafından gönderilen Goeben (Yavuz) ve Breslau’nun (Midilli) Karadeniz’deki Rus limanlarını bombalaması sansüre uğramadan Petrograd basınında da yerini almıştı.²⁶ St. Petersburg’daki Türk Bü-

²³ Русский Инвалид, №174, 12.8.1914, с.5, “Турция”, (Türkiye); Русский Инвалид, №176, 14.8.1914, с.5 “Турция”(Türkiye); Правительственный Вестникъ, №79, 13.9.1914, с.1. “Телеграммы Петроградского Телеграфного Агентства/Petrograd Telgraf Ajansı Telgrafları” “Ожидаемое Выступление Турции” (Türkiye’den Beklenen Hamle); Русский Инвалидъ, №173, с.4, “Турция”, (Türkiye); Правительственный Вестникъ, №63, 5.9.1914, с.1, “Германские шпионы въ Каире”, (Kaire’de Alman Ajanlar).

²⁴ Д.Н.Дубенский, “Нашъ разрывъ съ Турціей”, Летопись Войны, 1.11.1914, №11, ред.изд. Генерал-Майор Дубенский с.10-13.

²⁵ Петроградский Листок, №285, 17.10.1914, с.2, “Еще одинъ врагъ Турція” (Bir düşman daha-Türkiye); Петроградский Листок, №288, 20.10.1914, с.3, “Разрывъ дипломатических сношеніи съ Турціей”, (Türkiye ile Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi).

²⁶ Петроградский Листок, №296, 28.10.1914, с. 3; Речь, №280, 17(30).10.1914, с. 2; Bu gazetelere ilaveten gelişmeleri yakından takip eden Kars gazetesinde de ilginç bilgiler kaleme alınıyordu. Карсъ, №43, 21.10.1914 (eski takvime göre), с. 3. “Novorossiysk” (Hamidiye Kruvazörü aniden Novorossiysk şehrini bomba-

yükelçi ise Kışlık Saray'a aktardığı bilgilere göre olup bitenlerden habersizdi.²⁷ Karadeniz hadisesinden sonra Rus, Fransız, İngiliz ve Sırp elçilerinin Osmanlı Devleti'ni terk ettiklerini Romanya ve Bulgaristan Büyükelçiliklerinin ise tarafsızlıklarını ilan ederek görevlerini sürdürdükleri bilgisini Rus halkı ile paylaşıyorlardı.²⁸

Yaşanan bu olağanüstü koşullar sonucu sonucu Rus Çar'ı II. Nikolay Aleksandroviç Romanov, Osmanlı Devleti'ne 2 Kasım 1914'te karşı savaş ilân etti.²⁹ Bu ilan metni Rus gazetelerinin manşetlerinde yerini buldu. Yaşanan bu gerilimin ardından halka moral vermek ve yönetimine olan güvenlerini tazelemek için Rusların Karadeniz'de intikam almak için atakta bulduklarını, özellikle Zonguldak limanını bombalayıp, Osmanlı'nın kömür enerjisine sekte vurduklarını, 4 Türk gemisini içindeki silahlar, iki uçak, pilotlar, askeri malzeme, harita vs. ile batırdıklarını, 248 Osmanlı denizcisini de sudan çıkarıp esir aldıklarını hatta içlerinde Alman denizci askerlerin olduğu bilgisini de yazıyorlardı.³⁰ Bu gelişmelerin akabinde Kafkas Cephesi açıldı.³¹ Cephe açılır açıl-

---

ladı. Türk subaylar ve Türk konsolos tutuklandı. Hamidiye ise uzaklaştı.”; Карсъ, №43, 21.10.1914, с.3. “Симферополь”, “Simferopol” (Sabah saat 09.00'da Breslau isimli bir Türk savaş gemisi şehri bombalamaya başladı. İstanbul ile olan bağlar kesildi.); . Карсъ, №43, 21.10.1914, с. 4. “Феодосия”, “Feodosiya” (Sabah saat 09.30'dan saat 10.30'a kadar Türk krıvazörü şehirdeki tren garı, yunan kilisesi, katedral, posta deposu ve rus dış ticaret bankası şubesini bombaladı. Bombardımanın ardından 2 işçi hayatını kaybederken 3 işçi de yararlandı

²⁷ Д.Н.Дубенский, “Нашъ разрывъ съ Турціей”, Летопись Войны, 1.11.1914, №11, с.12.

²⁸ Д.Н.Дубенский, “Нашъ разрывъ съ Турціей”, Летопись Войны, 1.11.1914, №11, с.13.

²⁹ Петроградский Листок, №289, 21.10.1914, с.4, “Русскія войска двинуты въ пределы Турціи”, “Высочайшій Манифест”, “Божією милостію”, “Мы Николай вторый”. (Bu makalelerde bizzat Rus Çarı II. Nikola'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilânı yayımlanmıştır.); Речь, №280 (2949), 17(30).10.1914, с.2 “Война с Турціей”, “Türkiye ile Savaş”

³⁰ Речь, №289, 26-го октября (8 ноября) 1914г. “Известія за день” (Günün Haberi) “Kafkas cephesinde Kürtlerin ve Türklerin Eleşkirt ve Karakilise'de Ruslarla olan çatışmalarında ciddi kayıpları vardı. Ruslar Köprüköy'ü ele geçirek Erzurum istikametinde özel stratejiye sahip toprakları ele geçirmiş oldu. Bu arada Ruslar Zonguldak'ı bombalayıp 4 önemli Türk gemisini batırmışlardır.”

³¹ “Ruslar, Horosan, Karaderbent, Diyadin ve Bayezit'i ele geçirdiler. Ondan sonra dağ aralarından Diyadin ve Bayezit üzerinden Köprüköy istikametine ilerleyip Köprüköy'ü 26 Ekim'de (eski takvime göre) aldılar ve Erzurum'u hedef aldılar. Köprüköy bölgede stratejisi yüksek bir alandı. Sarıkamış'ın Kars açısından önemi ne kadar fazla ise Köprüköy'de Erzurum için aynı derecede

maz Petrograd gazetelerinden etkin olanlar sayfalarından bir köşeyi de Kafkas cephesine ayırdı.³² *Novoe Vremya*, *Petrogradskiy Listok*, *Pravitelstvenniy Vestnik*, *Reç* ve *Russkiy İnvolid* gibi tirajı yüksek Petrograd gazeteleri ile *Letopis Voynu* gibi dergiler savaşın başladığı ilk günden itibaren Türkleri ilgilendiren ne kadar mesele varsa halka moral verici bir üslup ile kaleme almaya başladı.

Osmanlı Devleti'nin en stratejik organlarından biri olan ordusu ve bu ordu üzerindeki Alman etkisi, St. Petersburg'da Dubenski'nin *Letopisi Voynu* dergisinde şu şekilde kaleme alınmıştır:

“Türk ordusu üç gruba ayrılıyordu. Nizami, (onun yedeği olan İhtiyat) Redif, üçüncüsü ise seferberlik halinde halktan toplanan Mustahfiz idi. Bunların dışında Kürtlerden oluşan atlı birliklerden müteşekkil alayları da mevcuttu. 1908 öncesi ise subayların yarısı astsubaylıktan gelme idi ki Almanlar bu sistemi değiştirdiler. 1908 yılında askerlik Hıristiyanlar da dâhil tüm erkeklere zorunlu hale getirilmişti. Rusya'daki 450 rubleye (50 pound) bedel Osmanlı parası veren bedelli sayılıyordu. Erkekleri askere 21 yaşında alıyorlardı. Astsubay olabilmek için ya sınav ya da iki senelik kursları bitirmiş olmak şarttı. 18 yaşından 21 yaşına kadar sınav ya da kursu başarıyla geçmek zorunda idiler. Subaylar ise askerî okulu bitirmek zorunda idiler. Savaş, topçu ya da mühendis olarak üç grup subay okulu vardı. Askerî liseler mevcuttu. Yine Kurmay Okullar vardı. Türklerin 250.000 hali hazırda askeri mevcuttu. Bu rakam seferberlik anında ise azami 1.250.000'e çıkabilecekti. Ordusunun mevcudunu daha fazla arttıramamasının nedeni silah ve onu besleyecek malzemenin olmamasıydı. Almanlar Türk ordusunun moral gücünü bozmuşlardı. Asker tek başına cesurdu ancak bir araya geldiklerinde komutan eksikliğinden dolayı profesyonel toplu askeri güç haline gelemiyorlardı. Türk ordusu savunmayı iyi yapıp atakta zayıftı. Geri çekilmelerde düzensizdiler. Çekilmelerde silahını ve yiyeceğini bırakıyorlardı. Ciddi milliyetçi subay eksikliği vardı. Subaylar politika ile uğraşıyorlardı. Gençler tecrübeli yaşlıları kovmuşlar ve yer-

---

öneme sahiptir. Türkler, Köprüköy'ü Kürtlerle birlikte Hasankale istikametinden tekrar almak için uğraşı verdiler.” Д.Н.Дубенский, *Летопись Войны*, 8.11.1914, №12, с.4.

³² “кавказский фронт/Кавкас Cephesi” başlıklı haberler Almanlarla yaptıkları büyük mücadelenin cephesi Batı Cephesine oranla oldukça az miktardadır. Batı Cephesi haberleri genelde manşette iken, Kafkas Cephesi haberleri genelde 3. Sayfada yerini almıştır. Bu durum Rus kamuoyu için de Kafkas Cephesinin ikinci planda olduğunu perçinlemektedir.

lerine genç Alman subayları yerleştirmişlerdi. Adam kayırma işi yaygınlaşmıştı. Alman subaylar, Türk subaylara saygı duymuyorlardı. Bu genç subaylar büyük bir savaşı kaldıracak tecrübeye sahip değildiler. Astsubayların düzenli maaş alamaması da ayrı bir sorundu. Türk Ordusunun bel kemiğini piyadeler oluşturuyordu. Ancak, Balkan Savaşı Türk topçu birliklerine büyük zarar vermişti. Yeni topları ünlü Alman Fabrikası Krupp'tan almışlardır. Ancak I. Dünya Savaşına kadar tüm orduya yetecek sayıda top elde edememişlerdi.1908 yılında Türklerin Almanlardan subay ve ordusunu modernize etme isteği sonucu Türkler ile Almanlar oldukça sıkı ilişkiler içine girip Almanlar, ilk generali Colmar von der Goltz ve yardımcısı Slihtin'i İstanbul'a gönderdi. Onların planlarını Balkan Savaşları bozdu. Balkan savaşları Alman askeri etkisinin Türk ordusunda olumlu etkiler uyandırmadığını açık ve net olarak gösterdi. Bu savaşlardan ders almayan Türkler, bir daha Berlin'e başvurmuşlar; bu seferde Almanlar Osmanlı topraklarına Liman Von Sanders'i ve ekibini göndermişti.”³³

Osmanlı Devleti ve ordusu üzerindeki Alman nüfuzuna kapı açanın Enver Paşa olduğu fikri Rus basınında genel kabul gören savdı. Bu tür fikirler ve Türk ordusunun içinde bulunduğu zafiyet dönemin Rus yayınlarına şu şekilde yansiyordu:

“Osmanlı Ordusu 1910 Trablusgarp ve 1912 Balkan Savaşlarının olumsuz etkisini henüz üzerinden atamamış halde yeni bir savaşa hazır değildi.³⁴ Osmanlı Ordusu üzerindeki Alman etkisi Enver Paşa'nın da sayesinde 1913 yılında gitikçe artmıştı. Osmanlı Ordusunun en hassas ve zayıf kısmı komuta kademesiydi. Orduda görev alan komutanların %75'i gençti. Bunların ise %40'ı ciddi savaş tecrübesi görmemişlerdi. Yaşlı subaylar ise modern savaş yöntemleri ve kış şartlarında savaş teknikleri konusunda zaaf içerisindedi. Rus Kafkas Ordusuyla karşılaşacak olan Osmanlı'nın III. Ordusu teçhizat yönünden soğuk şartlarda savaşa hazır değildi. III. Orduyu 9, 10 ve 11. Kolordular ile 2 atlı süvari, 4.5 atlı Kürt birlikleri ile Mezapotamya'dan getirilen 2 piyade birliği oluşturmaktaydı. Kolordu üç piyade tümeninden oluşuyordu. Her biri üç piyade alayından topçu alayı, mayın

³³ Д.Н.Дубенский, “Вооруженные силы Турци. Армия” Летопись Войны, 8.11.1914, №12, с.8-12.; Д.Н.Дубенский, “Вооруженные силы Турци” Летопись Войны, 8.11.1914, №12, с.8-12.

³⁴ Петроградский Листок №298, 20.10.1914 (3.11.1914)с.12 “Мобилизация въ Турци” (Türkiye'de Seferberlik)

temizleyiciler ve öncü birliklerden oluşuyordu. Piyade alayı üç tabur ve makinalı birlikleri bulunduruyordu. Topçu alayı iki üç saha ve dağcı birliklerden oluşuyordu. Kürtlerden oluşan birlikler hazırlıksız ve disiplinsizdi. Schneider ve Krupp isimli modern silahlar topçu birliklerindeydi. Piyadeler ise Mauzer isimli tüfeklerle donatılmıştı. Eğitimli personel sayısındaki azlık, özellikle atlı muharebe içindeki yetersiz telefon ve telgraf gibi iletişim araçları göze batmaktaydı. Türk ordusu³⁵ içinde görev alan Alman subaylara göre, Türk askerler saldırabilirler ancak düzenli ve hızlı bir biçimde saldıramazlardı. Ordu zorunlu yürüyüşlere hazırlanılmamıştı. Ordu silah ve malzeme yönünden kötü donatılmıştı. Bu yüzden kış aylarında üst üste bir iki gece orduyu zayıf vermeden yürütmek neredeyse imkânsızdı. Bu durumda operasyon çok zaman alıp, ilerleme hızını yavaşlatmıştır. Bütün bu olumsuz koşullar altında operasyon plânı en iyi versiyonlar düşünülerek ve derinlemesine ilerlemelerin yapılamayacağı göz önüne alınarak yapılmıştır. Hatta bir hat-tan diğerine sınırlı kuvvetler gönderilmesine neden oldu.³⁶ Türkler 1/200000 ölçekli haritalar kullanmışlardır ki bu durum büyük hatalı kararların verilmesine de yol açmıştır. 9 kolordu komutanının da anılarında belirttiği üzere harita da dağlar üzerinden giden şose yol olarak gösterilenin gerçekte keçi patikası olması gibi. Üstelik harita örneği sınırlı sayıda ve mihmandarlarda idi. Hâlbuki Rus ordusunda Sarıkamış'tan Erzurum'a kadar olan bölgeyi gösteren 1/84000 ölçekli haritalar vardı. Bu tarz haritalar Türk komutanların masalarında bulunmuyordu.”³⁷

Petrograd gazeteleri, Osmanlı Devleti bürokrasisi ve ordusu üzerindeki Alman etkisi meselesine İstanbul'u çok iyi tanıyan, bu şehirde önemli görevler almış iki önemli yüzü ile de değinmişlerdi. Bunlardan İstanbul Rus Büyükelçisi M.N. Girs'e göre;

“Almanlar, Türklere 300.000 pound Alman kredisi ve 100 milyon frank ek kredi ile savaş hâlinde silah ve cephane sözü vermişlerdi. İttihat ve Terakki ise iktidarda kalabilmek için Almanları kullanmıştı. Türklerin plânlarına göre büyük

³⁵ Речь, №280, (2949) / 17 (30).10, 1914, s. 3: , “Туреція силы/Тürk Gücü” (Bu makalede Osmanlı Kara Ordusunun mevcudunun 500.000 civarında olduğu bilgisi mevcuttur.”

³⁶ Русский Инвалид, №233, 8.10.1914, s.1-2. “Туреція сухопутный силы” (Тürk Kara Ordusunun Gücü)

³⁷ Н.Г. Корсун, Кавказский Фронт Первой Мировой Войны, изд. Транзиткнига, Москва 2004, с. 13-16.

güçler savaşacak, yıpranacak ve bu esnada da Türkler Balkanlara saldırıp Balkan Savaşları'nda kaybettikleri topraklarını alacaklardı. Bu plan doğrultusunda Türkler Alman planları karşısında onları oyalamaya çalıştılar ancak Türkler kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırıncaya Almanlar uyandı ve Türkleri savaşa zorladılar. Bu olay Türkleri kızdırdı. Bunun üzerine Türkler Almanlara bir an evvel silah göndermelerini dile getirdiler. Almanlar da gemileri gönderip, Rus limanlarını bombalattılar. Böylece Türkleri zoraki de olsa savaşa soktular.”³⁸

Bir diğer önemli röportaj ise İstanbul Rus Archimandrite'si Yuvenaliy ile yapılmıştı. Ona göre;

“Enver Paşa Almanlar tarafından satın alındı. Almanlar savaşı kazansa dahi ki bu çok zor bir ihtimal, yine de Türkiye Almanların köylü kolonisi olacak. Türk askerleri yönetimlerinin hatalarını bilmemesi bir yana savaşta var güçleriyle savaşıacaklardır. Ancak disiplin eksikliği, fakirlik, hazırlıksızlık gibi nedenlerden dolayı yenileceklerdir. Alman subaylar Türk ordusunu değiştirecek kadar zamanı bulamadılar. Bu yüzden Balkanlarda Rusların pozisyonu daha iyidir.”³⁹

Petrograd basınında Türk donanması hakkında yazılanlara bakıldığında ise;

“Türk donanması oldukça düzensizdi. 1902 yılında Almanya, İngiltere ve Fransa'dan küçük gemi siparişleri vermişlerdi. Türkler, Balkan Savaşları sırasında Yunan kruvazörü Georgios Averof ile mücadele etmekle bile baş edememişlerdi. Balkan Savaşlarından sonra gemilerin tamiri ve yapımı ile uğraşmışlardı. Demek ki I. Dünya Savaşına hazırlıksızdılar. Savaş gemilerinin gireceği liman ve iskelelerin eksikliği gözle görülür derecedeydi. Alman gemileri Goeben ve Breslau Türk donanmasına güç katmıştı. Amiral A.W. Souchon donanmadan sorumluydu. Almanlar Türklere ayrıca iki denizaltı vermişlerdi. Bulgaristan'dan bu denizaltılar geçirilmişti. Ayrıca Türklerin 4 savaş gemisi, (Turgut Reis-Weisenburg, Hayrettin Barbaros-Büyük Frederich yaklaşık 25 yıllık gemilerdi. 1891 yılında yapılmışlardı) 1 savaş zırhlısı, 3 hafif kruvazör ve 3 mayın kruvazörü vardı. 18 mayın taşıyıcı savaş gemisi, 8 savaş teknesi, 2 savunma gemisi, 9

³⁸ Петроградский Листок, №295, 27.10.1914, s.3. “Как немцы втянули Турцию въ войну/Almanlar Türkleri nasıl savaşa soktu”

³⁹ Петроградский Листок, №299, 31.10.1914, s.2 “Турция на краю гибели/Türkiye Ölümün kenarında”

taşıma gemisi bulunuyordu.” tarzında bilgiler yer almakla birlikte, gemilerin yapım yılı, isimleri, denize indiriliş tarihleri, sınıf, tip, deplasman, ışın, su çekimi, itme gücü, hız, menzil, kişi kapasitesi, silah donanımları, zırh vs. gibi birçok teknik özellikleri hakkında malumat sahibidirler. “Donanma systemsiz hâlde modern olmayan gemilerdendi. Gemilerin farklı süratleri vardı ve organize bir atak yapmaları mümkün değildi. Gemileri tamir edecek ne teknik personel ne de bakacak doğru düzgün personel bulunuyordu. Donanmada Türk subay sayısı azdı, geneli Almandı, denizci askerlerle emir ve iletişim de sıkıntı yaşıyorlardı. Nitekim bu durum Türk donanmasında görev alan askerlerin moralini olumsuz etkiliyordu. Bu haliyle gemiler bırakınız atak yapmayı kendilerini korumadan bile acizdi.”⁴⁰ Öte yandan, Petrogradskiy Listok gazetesi №289 nolu sayısının 3 nolu sayfasında “Флот Турци” /“Türk Donanması” başlıklı makalesinde “Türk donanması ciddi bir donanma değildi, köhne ve kalitesizdi.”⁴¹

şeklinde yorumlarıyla Osmanlı Devleti’nin donanmasını ciddiye almamaktaydı.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti’ni en yakından takip ettikleri bir başka adres ise Kars idi. Kars 1878 yılında Rusya tarafına geçmiş aradan geçen 36 sene içerisinde sanattan mimariye, basın yayın faaliyetlerinden bürokrasiye varıncaya kadar birçok konuda değişim sergilemiştir. Kars başlıklı gazeteleri vasıtasıyla Kars ve havalisinde olup bitenler okuyucuyla paylaşılıyordu. Türk-Rus savaşının başlamasıyla Kars gazetesi bilgi yoğunluğunu Kafkas Cephesine aktarmaya başlamıştır. Tıpkı diğer gazetelerde olduğu gibi savaş yıllarında Çarlık yönetiminin sansür emrinden nasibini almıştır. Sütunlarında Kafkasya’da yaşananlar, bölge Müslüman ve Hristiyan halkının durumu ve sorunları,⁴² iklim ve doğa koşull-

⁴⁰ Д.Н.Дубенский, “Вооруженные силы Турци. Флотъ” Летопись Войны, 13.12.1914, №17, с.12, Д.Н.Дубенский, “Вооруженные силы Турци. Флотъ” Летопись Войны, 13.12.1914, №17, с.14-15.

⁴¹ Петроградский Листок №289, 21.10.1914 с.3, “Флот Турци” /“Türk Donanması”, “Türk donanması ciddi bir donanma değildi, köhne ve kalitesizdi.”

⁴² Карсъ, №:50, 9.12.1914, с.2, “39. Rus piyade bölüğü Kars bölgesi Molokanlarına çeşitli gıda yardımında bulundu”.; Карсъ №1,6.1.1915, с.1 “Къ населению Карсской области”, “Kars Bölgesi Halkına” Kars Vali vekili Zubov’un çağrısı: “Kars bölgesinde Müslüman ahaliye yönelik yapılan şiddet ve öldürmelere karşı önlem alındığı, savaşın askerler arasında olduğu ve suçluların askeri mahkemece cezalandırılacağı kararlaştırılmıştır.” Карсъ №1, 6.1.1915, с.2 “Распоряжениемъ штаба Кавказской армии установленъ следующий

ları, Osmanlı Kara Ordusu ve donanmasının vaziyeti, Osmanlı hükümeti ve Almanlar arasındaki çok yönlü münasebetler gibi daha birçok konuya da değinilmişti.

Sonuç Yerine

Petrograd gazete ve mecmualarından elde edilen bilgilere göre, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılması beklenen bir hamle idi ve şaşırtıcı değildi. Ancak zamanlaması ve yöntemi tartışma götürür haldeydi. Daha açık bir ifade ile Türklerle savaş Türk Ordularının durumu ve mevsim şartları göz önüne alındığında 1914 sonbaharı yerine 1915 ilkbaharında beklenmekteydi. Üstelik Almanların kruvazörleri ile Türkleri Ruslarla savaşa tutuşturma konusundaki yöntemi de Ruslar tarafından şaşırtıcı ve anyıdı.

Rus Genel Kurmayı ve İçişleri Bakanlığının sansüründe yayınlarını gerçekleştiren bu organların yazarlarının kullandığı dil ve üslûp ile 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı dönemindeki St. Petersburg gazetelerinin dil ve üslûbu arasında benzerlikler gözden kaçmamaktadır.⁴³ Avrupa cephelerindeki güçlü düşmanları olan Almanlardan farklı olarak Türklerle ilgili basın savaşında ön plâna çıkan ana tema din olgusu olmuştur. Bu doğrultuda da İstanbul'un elde edilmesi gibi tarihi emellere atıfta bulunmuşlardır. Avrupa cephelerindeki kötü gidişata karşın Boğazlar/İstanbul gibi tarihi stratejik bir önem, Çarlık yönetimi tarafından Petrograd sakinlerine fedakârlık direnci olarak sunulmuştur. Türkleri yeneceklerine olan inanç gazetelere yansımaya rağmen Almanlar konusundaki inanç ise kuvvetli ya da tam değildir. Kafkas Cephesinde ya da Karadeniz'de Türklere karşı elde ettikleri zaferler abartıya kaçılmadan kaleme alınmıştır. Türkleri hakir, fakir, güçsüz ve Alman hipnozunda gösteren karikatürlere bolca yer vererek okuma yazma bilmeyenlerin bile dikkatini çekmeyi istemişlerdir. Petrograd Basını'na göre, Türkler arasında savaşın suçlusu Enver Paşa ve ekibidir. Yine Enver Paşa'yı ve Osmanlı İmparator-

---

порядок принятія и отправки пожертвованій въ части войскъ действующей арміи.” (Bu makalede 6 maddede bölge halkının Rus askerlerine hangi koşullar altında yardım edebileceği anlatılmaktadır.)

⁴³ Geniş bilgi için bk. Mustafa Öztürk, 93 Harbinde Rus Gazeteciler ve Faaliyetleri, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 27, s. 25-37, Isparta, Aralık 2012.

luğu'nu nüfuzu altında bırakan Almanya'da gazete sayfalarında adından sıkça bahsettirmiştir.

Petrograd Basını, dönemin olaylarını birkaç gün gecikmeli ya da haliyle sansür sonucu Rus resmi bakış açısı ağırlıklı olarak topluma aktarmasına rağmen, Türk tarihçi ve uluslararası ilişkiler uzmanlarınca tetkik edilip savaş tarihi araştırmalarında istifade edilmesi bakımından oldukça önemlidir.

Kaynaklar

Gazete ve Dergiler

- Ведомости Спб. Градоначальства*, №221, «Высочайший Манифестъ», с. 1, 18-го Октября, вторникъ, 1905 г.
- Дубенский Д.Н., «Вооруженныя силы Турци. Армия» *Летопись Войны*, 8.11.1914, №12, с.8-12.
- Дубенский Д.Н., «Вооруженныя силы Турци. Флотъ» *Летопись Войны*, 13.12.1914, №17, с.12. Дубенский Д.Н., «Вооруженныя силы Турци. Флотъ» *Летопись Войны*, 13.12.1914, №17, с.14-15.
- Дубенский Д.Н., «Вооруженныя силы Турци» *Летопись Войны*, 8.11.1914, №12, с.4.
- Дубенский Д.Н., «Нашъ разрывъ съ Турціей», *Летопись Войны*, 1.11.1914, №11, с.12.
- Дубенский Д.Н., «Нашъ разрывъ съ Турціей», *Летопись Войны*, 1.11.1914, №11, с.10-13.
- Дубенский Д.Н., «Нашъ разрывъ съ Турціей», *Летопись Войны*, 1.11.1914, №11, с.12.
- Дубенский Д.Н., «Нашъ разрывъ съ Турціей», *Летопись Войны*, 1.11.1914, №11, с.13.
- Дубенский Д.Н., *Летопись Войны*, 8.11.1914, №12, с.4.
- Карсъ*, №43, 21.10.1914 (eski takvime göre), с. 3. «Новороссійск» (*Novorossiysk*).
- Карсъ*, №43, 21.10.1914, с. 3. «Симферополь», (*Simferopol*).
- Карсъ*, №43, 21.10.1914, с. 4. «Феодосія», (*Feodosiya*).
- Карсъ*, №:50, 9.12.1914, s. 2.
- Карсъ* №1, 6.1.1915, s. 2.
- Карсъ* №1, 6.1.1915, s.1 «Къ населенію Карсской области», (*Kars Bölgesi Halkına*)
- Петроградский Листок*, №285, 17.10.1914, s.2, «Еще одинъ врагъ Турція» (*Bir düşman daha-Türkiye Петроградский*)

- Листок*, №288, 20.10.1914, с.3, “Разрывъ дипломатическихъ сношеніи съ Турціей”, (*Türkiye ile Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi*).
- Петроградский Листок* №289, 21.10.1914 с.3, “Флот Турціи” (*Türk Donanması*)
- Петроградский Листок*, №289, 21.10.1914, с.4, “Русскія войска двинуты въ пределы Турціи”, “Высочайшій Манифест”, “Божією милостію”, “Мы Николай вторый”.(Bu makalelerde bizzat Rus Çarı
- Петроградский Листок*, №289, 21.10.1914, с.5 “Отгослоски объявленія войны Турціи въ Петроградъ” (*Türkiye'nin Savaşa Girmesinin Petrograd'taki Yankıları*)
- Петроградский Листок*, №295, 27.10.1914, с.3. “Какъ немцы втянули Турцію въ войну” (*Almanlar Türkleri nasıl savaşa sokt*)
- Петроградский Листок*, №296, 28.10.1914, с. 3.
- Петроградский Листок*, №299, 31.10.1914, с.2 “Турція на краю гибели” (*Türkiye ölümün kenarında*)
- Петроградский Листок* №298, 20.10.1914 (3.11.1914)с.12 “Мобилизація въ Турціи” (*Türkiye'de Seferberlik*)
- Правительственный вестникъ*, №54, 31.8.1914, с.1.
- Правительственный Вестникъ*, №63, 5.9.1914, с.1, “Германскіе шпіоны въ Каіре”, (*Kaire'de Alman ajanlar*).
- Правительственный Вестникъ*, №65, 6.9.1914, с.1 “Въ невоющихъ государствахъ” (*Savaşmayan Devletlerde*)
- Правительственный Вестникъ*, №66, 7.9.1914, с.1.
- Правительственный Вестникъ*, №79, 13.9.1914, с.1. “Телеграммы Петроградского Телеграфного Агентства/Petrogradar Telgraf Ajansı Telgrafları” “Ожидаемое Выступленіе Турціи” (*Türkiye'den Beklenen Hamle*)
- Правительственный вестникъ*, №82, 14.9.1914, с.1 “Въ Турецкой арміи”, (*Türk Ordusunda*)
- Правительственный вестникъ*, №87, 17.9.1914, с.1 “Закрытіе Дарданель”,(*Çanak kale Boğazi Karalı*)
- Правительственный вестникъ*, №82, 14.9.1914, с.1 “Въ Турецкой арміи” (*Türk Ordusunda*)
- Правительственный вестникъ*, №94, 23.9.1914, с.1 “Въ Турецкой арміи” (*Türk Ordusunda*)

- Правительственный вестникъ*, №89, 18.9.1914, с.1, “Въ Турциі”(Türkiye’de)
Речь, №289, 26-го октября (8 ноября) 1914г. “Известія за день” (Günün Haberi)
Речь, №280 (2949), 17(30).10.1914, с.2 “Война с Туріей”, “Türkiye ile Savaş”
Речь, №280, (2949) / 17 (30).10.1914, с. 3: , “Туреція силы” (Türk Gücü)
Речь, №280, 17(30).10.1914,с.2
Русский Инвалидъ, №173, с.4, “Турция”, (Türkiye)
Русский Инвалид, №169, 5.8.1914, с.4
Русский Инвалид, №166, 29.7.1914 (11.8.1914), с.4.; “Goeben ve Breslau 3.8.1914 (16.8.1914)
Русский Инвалид, №174, 12.8.1914, с.5, “Турция”, (Türkiye)
Русский Инвалид, №176, 14.8.1914, с.5 “Турция”(Türkiye)
Русский Инвалид, №233, 8.10.1914, с.1-2. “Туреція сухопутный силы” (Türk Kara Ordusunun Gücü)

Kitap ve Belgeler

- BOOKCHİN, Murray, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, Çev. Ali İhsan Başgöl, Dipnot Yay., Ankara 2013.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, II. Baskı, Ankara 1999.
- SHAW, Stanford J., *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- БУШУЕВ, С. К., *Крымская Война 1853-1856 г.г.*, под редакцией акад. Ю.Готье, Издательство Академии Наук СССР, Москва, Ленинград 1940, с. 134-135.
- История России XX Век: 1894-1939*, под ред. А.Б. Зубова, Изд. Астрель, Москва 2009, с. 290-292.
- История Русской Журналистики XVIII-XIX веков*, Под ред. Проф. А.В.Западова, изд. Высшая школа, Москва 1966.
- КАРАМЗИН, Н. М., *История Государства Российского*, Идт., АСТ, Москва 2006.
- КОРСУН, Н.Г., *Кавказский Фронт Первой Мировой Войны*, изд. Транзиткнига, Москва 2004
- МАХОНИНА, С.Я., *История Русской Журналистики начала XX века*, Изд. Наука, Москва 2004.

ПЕТРОВ, П. Н., *История Санкт-Петербурга с основания города*, Изд. Типография Глазинова, Санкт-Петербург 1884

РОЗЕНБЕРГ Вл., *Летопись Русской печати*, Москва 1914.

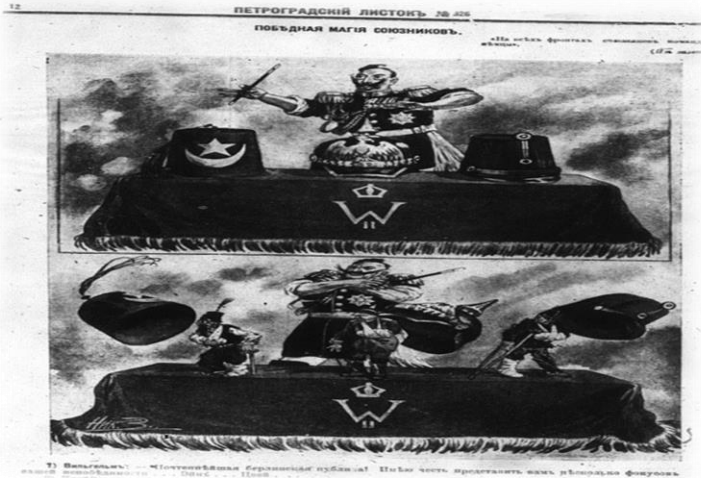
ФОМЕНКО, И.К., *Государственный исторический музей, Первая Мировая Война, Исследования.Документы, «Образ «Чужого», или Как Антанта и Четверной союз Европу на картах делили»* Ответственный редактор А.Д. Яновский, Изд. Исторический музей, Москва 2014, с. 18-20.

Ekler

20 Temmuz 1914'te ibadet sonrası İmparator II. Nikola'nın Kışlık Saray'ın Balkonundan Halka Seslenişi

Kaynak:<http://www.opeterburge.ru/history/vstuplenie-rossii-v-pervuyu-mirovuyu-voynu-pereimenovanie-peterburga-v-petrograd.html>

“Sihirli Muzaffer Müttefikler”, Petrogradskiy Listok, N°326, 29.11.1914.

“Türkiye ile Diplomatik İlişkilerin Kesilmesi”, **Petrogradskiy Listok**, №288, 20.10.1914 (Jülyen takvime göre)

“Rus Hükûmetine Türk Notası”, **Petrogradskiy Listok**, №289, 21.10.1914

“Türk Donanması” **Petrogradskiy Listok**, №289, 21.10.1914

“Türk askerlerinin demiryolu üzerinden sevki”, **Petrogradskiy Listok**, №289, 21.10.1914

“Rusya’ya Karşı Savaş”, **Petrogradskiy Listok**, №289, 21.10.1914

ПЕТРОГРАДСКІЙ ЛИСТОКЪ.

Воскресенье, 26-го Октября 1914 г.

ПОДЪ ГИПНОЗОМЪ.

“Hipnoz Altında”, **Petrogradskiy Listok**, №294, 26.10.1914.

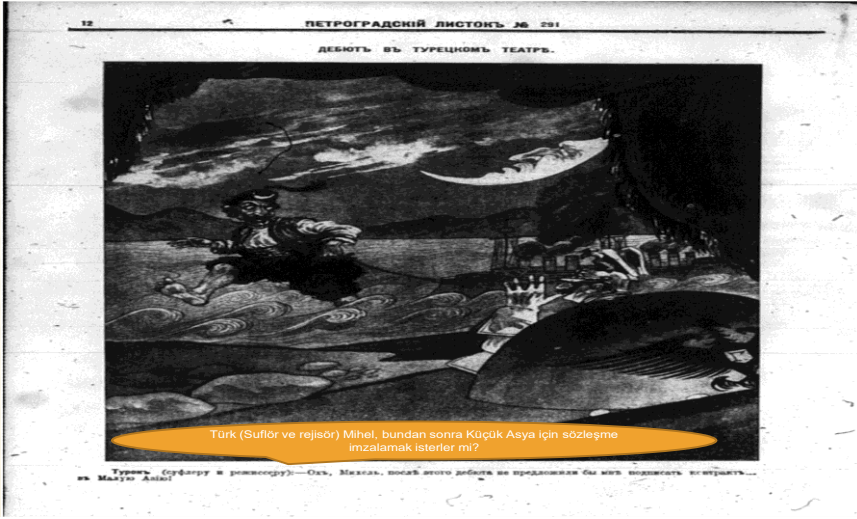
ПЕТРОГРАДСКІЙ ЛИСТОКЪ № 294

ТРОИЧЕНІЙ КОНЬ ГЕРМАНЦЕВЪ!

“Almanların Troya Atı”, **Petrogradskiy Listok**, №294, 26.10.1914.

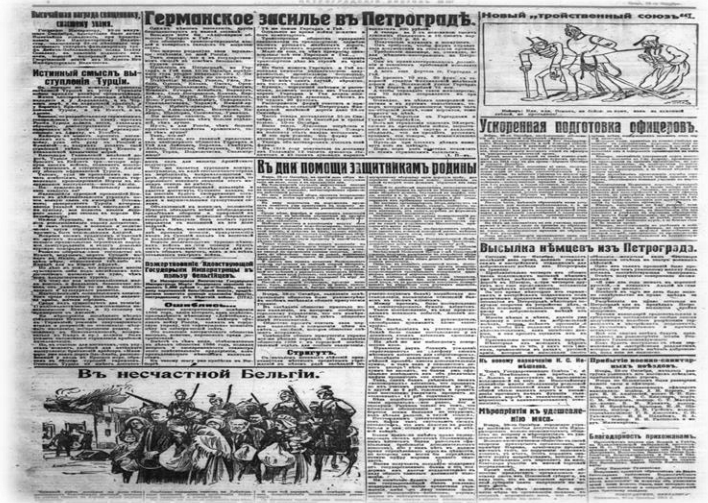

“Türk Tiyatrosunda İlk Sahne” **Petrogradskiy Listok**, №291,
23.10.1914, s.12.

“Üçlü İttifakın Olimpiinde/Zirvesinde” **Petrogradskiy Listok**,
№298, 30.10.1914, s.12.

“Üçlü İttifak Yenisi”, *Petrogradskiy Listok*, № 297, 29.10. 1914,
s. 2.

**OSMANLI İMPARATORLUĞU I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİRERKEN
FRANSIZLAR'IN STRATEJİK REFLEKSİYONLARINDA
KARADENİZ**

Salih TUNÇ*

Giriş

Tarihin her devrinde son derece önemli bir bölge olmakla birlikte özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren uluslararası sahnede gittikçe stratejik bir önem kazanan Karadeniz, sömürgecilik çağında sadece Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında değil, aynı zamanda diğer büyük güçle'in de özel ilgi alanlarından biri olarak uluslararası rekabetin bir parçası olmuştur. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl başlarında Karadeniz'in bu denli uluslararası rekabetin parçası durumuna gelmesi, sadece iki devlet arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yarattığı tarihî sorunlarından değil, aynı zamanda hem Karadeniz havzasının hinterlandıyla ilgili özel ilgileri ve hem de boğazlar üzerinde bir kontrol mekanizması tahkim etme stratejisinden kaynaklanan bir durumdur. Bu bakımdan özellikle 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra Karadeniz meselesi ve Karadeniz havzasıyla ilgili gelişmeler ne sadece Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında bir nüfuz mücadelesi olarak sınırlandırılabilir ne de Boğazlar Meselesi'nden bağımsız bir problem olarak değerlendirilebilir. Bu itibarla Karadeniz meselesi Berlin'den sonra ve giderek de Harb-i Umumi yıllarına doğru emperyal güçlerin özel ilgi alanlarından biri olması bakımından doğal olarak uluslararası nüfuz rekabetinin bir parçası hâline gelecektir.

Savaş Arifesinde Rus Refleksiyonunda Karadeniz

I. Dünya Savaşı arifesinde Karadeniz havzası ile Karadeniz kıyılarında dört devlet görülmektedir: Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Berlin ve sonrasında kop-

---

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, salih-tunc@akdeniz.edu.tr

muş Bulgaristan ile Romanya. Bilindiği üzere bu devletlerden ikisi, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya, “*Büyük Güçler*” klasmanında yer alan ve Karadeniz’de, özellikle 18. yüzyıl sonlarından beri hâkimiyet mücadelesi içinde olan iki “*Büyük Güç*” olarak kabul edilmektedirler. Esasında 19. yüzyıl başlarından itibaren Rusya’da, Karadeniz ve İstanbul dâhil olmak üzere boğazlar ile ilgili istek ve emelleri hazırlamak için bir hayli siyasi ve edebî literatürün üretildiği bilinen bir gerçektir. Bir edebî şahsiyet olarak Fiodor Dostoyevski’den Slavofilist Nikola Danilevski’ye; Diplomat Kont İgnatıyev’dan Dışişleri Bakanı Sazonov ile Alexandre Trepov gibi politikacılara varıncaya değin Karadeniz ve boğazlar âdeta Rusların bir kıvılcık elması olmuştur. Hemen hemen 15. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar Türkler’in “*Mare Nostrum*”u olan Karadeniz, İmparatorluğun gücü zayıfladıkça yeni problem alanlarından biri hâline gelmiştir. Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazonov’un 1913 yılının Aralık ayında Çar II. Nicola’ya yazdığı gibi, “*Boğazlar’a sahip olan Devletin ellerinde sadece Akdeniz ve Karadeniz’in anahtarları olmayacak, Küçük Asya’nın da anahtarına sahip olunacağı gibi Balkanlar üzerinde de bir hegemonya oluşturulmasına*” fırsat verecektir.¹ Rusya’nın Karadeniz ve Boğazlar’a yönelik stratejik hedeflerini çok daha eskilere götürerek temellendirmeye çalışan Trepov ise Rus politikasını kadîm bir siyasetin sürekliliğine dayandırmaktaydı. Bolşevik Devrimi’nden yaklaşık bir yıl önce 1916’da Rus Duması Başkanı Alexandre Trepov, Rusya’nın Osmanlı İmparatorluğu ve diğerleriyle savaşmasını haklı çıkarmak için “*Bin yılı aşkın bir zamandan beri Rusya Güney’e doğru yayılmaya, açık bir denize serbestçe girmeye çalışıyor. Oleg’in kalkanından Bizans’ın kapılarına, işte bu gaye hafızadan silinmez kadîm bir düştür ve bu, Rus halkının mevcudiyetinden beri de kutsal bir düştür*” şeklinde yazdıktan sonra “*işte tam da bu rüyanın gerçekleşmeye en yakın olduğu bir zamandayken bu amaç için Rus halkı neden kanını bütünüyle fedâ etmesin?*” diye sormaktaydı.²

I.Dünya Savaşı’ndan önce Balkan Savaşları’nın yarattığı katotik ortam içerisinde Aralık 1913’te Osmanlı ordusunda reform

¹ Xavier Pauly, “La Turquie et La Mer Noire”, *RSE*, Avril 2003 Paris. Ayrıca Sazonov’un Boğazlar’a ilişkin raporu için bk. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.II, Kısım III, TTK. Yayınları, Ankara 1991, s. 309-317.

² J. Françoise Pérouse, “Le Détroit Du Bosphore:Un entre-deux mers”, *Questions Internationales*, Nr. 72, Mars-Avril 2015, s. 44.

yapmak, askerî eğitim faaliyetlerini yeniden organize etmek gibi bir görevle Alman General Liman Von Sanders ile komutası altındaki askerî heyetin İstanbul'a gelmesiyle Osmanlı-Rus ilişkileri yeni bir evreye girecek ve Rusya bu görevlendirmeye boğazların Alman kontrolüne açıldığını düşünecektir.³ St. Petersburg'da, "*Almanya'nın Osmanlı Ordusu'nu Alman saldırganlığının bir aracı haline çevirerek Boğazlar'a egemen olma ve Rusya'yı saf dışı bırakma hareketi*" olarak sayılan bu gelişme üzerine Rusya, müttefik İngiltere tarafından yeniden eğitilip donatılan ve yakın zamanda kendisine nazaran Karadeniz'de belirgin bir üstünlüğe ulaştırması planlanan Osmanlı Donanması'na karşı Karadeniz Filosu'nun güçlendirilmesini hızlandırmak isteyecektir.⁴ 1913 yılı sonunda gelişen Liman Von Sanders olayından sonra Rusya, Karadeniz ve boğazlar yönünde bir güç ve üstünlük kurma stratejisi doğrultusunda çalışmalarına yoğunlaşırken Osmanlı İmparatorluğu da bir taraftan Balkan faciasından kaynaklanan başta muhaceret meselesi olmak üzere pek çok siyasi ve sosyal problemle uğraşırken, diğer taraftan da uzun bir süreden beri sürdürdüğü ittifak arayışlarına yönelik son çabalarını Fransa ile Rusya nezdinde sürdürüyordu. Jön Türkler'in İtilâf Devletleri nezdindeki ittifak arayışlarının sonuçsuz kalması üzerine, Osmanlı İmparatorluğu da Ağustos'ta savaş patlak verince gerçekte her iki tarafta da bulunduğu bilinen tereddütlere rağmen 2 Ağustos 1914'te, geleceğinde çok belirleyici olacak olan İttifak Antlaşması'nı Almanya ile gerçekleştirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun 2 Ağustos 1914'te Almanya ile yaptığı ittifakın gizli ya da açık amaçlarına ilişkin yorum ve değerlendirmeler her ne olursa olsun, bu gelişme beklendiği gibi Karadeniz ve boğazlar meselesini çok ağır ve kritik bir probleme dönüştürmüştür.

Nitekim ittifakın duyulmasından hemen sonra Rus Dışişleri Bakanlığının Yakındoğu Dairesi Başkanı Prens G. N. Trubetskoy, 1911'den beri Bâbîâlî'de Rus Ortaelçisi olan M. N. Giers'e, 7 Ağustos'ta "*ister istemez insan önce Boğazlar'ı düşünüyor, Osmanlılar*

³ S. Sazonov'un Anıları, *Rusya Eski Dışişleri Bakanı (1910-1916)*, Çev. Betil Önuçak, Yay. Haz. Sabahattin Özel, Derin Yayınları, İstanbul 2002, s. 146-148.

⁴ Alan Bodger, "Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 109.

tarafsız kalsaydı, savaştan sonra Boğazları Karadeniz devletlerinin savaş gemilerine açmak zorunda kalacaktı” diye yazacaktır.⁵

Boğazlar ve Karadeniz Önünde Alman Kruvazörleri: Goben ve Breslau

Uzun bir süreden beri Payitaht İstanbul’da Fransız Sefareti’nde görev yapan Fransız Ataşe Militeri Yarbay Maucorps, 9 Ağustos tarihli bir raporunda Goben ve Breslau adlı iki Alman gemisinin Ege sularında seyrettiğini ve hızla Çanakkale Boğazı’na doğru yol aldığını hükûmetine bildirerek bu gemilerle ilgili muhtemel gelişmeler hakkında değerlendirmelerde bulunur. Maucorps’un yorum ve değerlendirmelerine göre, tam yol Türk sularına ve Çanakkale Boğazı’na doğru ilerleyen Alman kruvazörlerinin Boğaziçi’nden Karadeniz’e çıkma ihtimalleri bir hayli kuvvetlidir. Goben ve Breslau’ın Karadeniz’e çıkma ihtimallerini müttefik çıkarları bakımından oldukça endişe verici bulan Maucorps’un gittikçe germanik etkinin güçlendiği İstanbul’da Alman aktivasyonuna dikkati çekecektir.⁶

Savaşa ilişkin diplomatik ve askerî gelişmeleri büyük bir dikkat ve ayrıntıyla takip eden 13 Ağustos 1914 tarihli Paris gazeteleri son derece önemli bir haber geçip önemine binaen çok detaylı değerlendirmelerde bulunurlar. Haberi bu kadar önemli kılan olay ise tıpkı Yarbay Maucorps gibi önemli bir gelişme ve tehlikeye işaret eden iki Alman savaş gemisi Goben ve Breslau’ın Osmanlı sularında seyrederek Çanakkale Boğazı önlerine gelmiş olmasıdır. *Le Figaro*, “Çanakkale Boğazı’nda Goben ve Breslau; Antlaşmalar ve İnsan Hakları Nokta-i Nazarından Olayların İncelenmesi” başlığı altında meseleyi uluslararası hukuk yönünden incelerken *Le Temps* da aynı başlık altında İstanbul tarafından Atina’dan alınmış ve Goben ile Breslau’ın Çanakkale Boğazı’na girişine ilişkin bilginin konfirmasyonundan söz etmekteydi.⁷

⁵ Bodger, agm, s. 114.

⁶ *Château Vincennes, Service Historique Defence;(S.H.D.) GR 7 N 1639 Yarbay Maucorps’tan Fransız Genelkurmay Başkanlığına Karadeniz’e yönelen Alman Gemileri Hak. 9 Ağustos 1914.*

⁷ *Le Figaro*, “Le Goben et Breslau Dans Les Dardanelles”, 13 Ağustos 1914, s. 1; *Le Temps*, “Les Crouiseurs Allemands Dans Les Dardanelles”, 13 Ağustos 1914, s. 6.

Le Figaro gazetesi, Alman kruvazörlerinin Çanakkale önlerine gelmesi üzerine, milletlerarası hukuk incelemeleri konusundaki çalışmalarıyla bilinen ve Fransa adına La Haye Adalet Divanı'nda görev almış, aynı zamanda Milletlerarası Hukuk Enstitüsü Eski Başkanı Edouard Clunet'in görüşlerine başvurmuştur. *Le Figaro*'nun bildirdiğine göre, Akdeniz'deki Alman Filosu'nun iki kruvazörü Cezayir kıyılarındaki Philippeville ile Bône şehirlerini bombaladıktan sonra, önce henüz tarafsız durumdaki İtalyan limanlarına sığınmış ise de 10 Ağustos'ta Yunan sularından geçerek tam yol Çanakkale Boğazı'na doğru ilerlemiştir. *Le Figaro*, “bu savaş gemileri oraya ne yapmak için gitmektedirler? Tarafsız limanlar arasında başkaları varken neden Osmanlı Limanları'nı seçmişlerdir? Türkiye'nin Boğazlar ile ilgili saklı ihtiyat ve yetkilerine rağmen, bunların hangisine göre onları karşılayacaktır?” sorularını yöneltmekteydi. İngiliz Bahriyesi'nden yapılan açıklamada ise mevcut uluslararası antlaşmalar ile kuralların hangisi kapsamında Alman gemilerinin geçişine izin verildiğini sorgulamaktaydı. Bu durumda iki Alman savaş gemisinin Türkiye tarafından kabul edilmesi ve Çanakkale Boğazı'ndan geçirilmesi çok ağır bir uluslararası soruna yol açtığı gerekçesiyle Jön Türkler suçlamaların hedefi hâline getirildiler. Dahası bu gelişme “Boğazlar Sorunu” adıyla anılan ve Avrupa'nın içinden çıkılması en zor hukuki sorunlarından birisi olarak kabul edilen bir mesele kabilinden yeniden açılmış oldu.⁸

Alman savaş gemilerinin 10 Ağustos itibarıyla Çanakkale Boğazı'na ulaşması, beklendiği gibi Londra Hükûmeti'nin büyük bir tepkisine neden olmuş ve Majestelerinin Hükûmeti, Goben ile Breslau'nun tarafsızlık kuralları gereğince derhal silahsızlandırılmaları gerektiğinden hareketle Türkiye'nin akt ettiği antlaşmalardaki kararlar ile tarafsızlık kurallarına saygı göstermesi gerektiği bildirilmiştir. Londra'ya göre hâlihazırda Türkiye, tarafsızlığını muhafaza ettiğine göre bu iki kruvazörün ya 24 saat içinde Türk sularını terk etmesini ihtar edebilir ya da bu savaş gemilerini gerçekten silahsızlandırabilir. Böyle olsa bile henüz bu yönde bir adım atılmış değildir. *Le Temps*'da “şayet Osmanlı Hükûmeti Alman kruvazörlerinin Çanakkale Boğazı'ndan geçişine izin vermişse ya da bu kruvazörlerin Karadeniz'e açılmalarını kabul etmişse Boğazlar sorununda çok tehlikeli bir aşamaya gelindiği” görüşünü

⁸ *Le Figaro*, “Le Goben et Breslau Dans Les Dardanelles”, 13 Ağustos 1914, s. 1.

paylaşmış; buradan hareketle 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi'nde belirlenen rejimi aynen kabul eden, 1856 Paris Antlaşması'ndan, 13 Mart 1871 tarihli Karadeniz'in statüsünü yeniden belirleyen Londra Antlaşması ile 1878 Berlin Antlaşması'na kadar Boğazlar Meselesi'ndeki bütün gelişmeleri değerlendirmiştir.⁹ Şu durumda gazetenin görüşüne göre, 1856 Paris Antlaşması'nın birinci maddesi, 1871 Londra Antlaşması'nın ikinci maddesi hükümleri gereğince Alman kruvazörlerinin savaş hâli durumu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafsızlığı nedeniyle boğazlardan geçmesinin bir meşruiyeti bulunmamaktadır. Şayet Türkiye antlaşma hükümlerine rağmen kendi rızasıyla ya da zor altında Alman kruvazörlerinin boğazlardan geçmesine müsaade edecek olursa bu durumda Üçlü İtilâf Donanması'nın onları Karadeniz'de takip etmelerine izin verilmesini talep etme hakkı doğacaktır. Bu istemin reddi ise müttefik güçler nezdinde Türkiye ile bir husumet ve düşmanlığa yol açması kaçınılmaz olacaktır. Bu durumda öngörülen bir başka hipotez ise “*Alman gemilerinin Çanakkale Boğazı'nın girişinde demirleyip kalmalarını sağlamak için Üçlü İttifak'ın 1907 tarihli La Haye Sözleşmesi'nin 24. Maddesinin uygulanmasının Türkiye'ye ihtar edilmesidir. Eğer bu uygulanıyorsa anılan sözleşmenin 12. Maddesi gereğince kruvazörlerin 24 saat içinde tarafsız suları terk etmesi gerekecektir. Alman kruvazörleri Türk sularını tek etmezlerse Türkiye onları silahsızlandırmak zorundadır. Kruvazörlerin silahlarından arındırıldığı konusunun Türkiye'deki İngiliz Bahriye misyonu tarafından kontrol edilmesi mümkündür. Bâbiâli Goben ve Breslau'n Çanakkale Boğazı'ndan girişiyse ortaya çıkan ve son derece kaygı verici bir gelişmeye neden olan soruna çözüm bulmak için uluslararası sözleşmelere saygılı olmakla yetinmeli ve sorunun çözümü noktasında sadece bu kurallara uygun davranmalıdır. Üçlü İtilâf güçleri Bâbiâli'den sadece bu sorunun çözümünü kolaylaştırmasını istemektedirler*”.¹⁰

Yukarıda Alman kruvazörlerinin Türk boğazlarına girmesi üzerine Le Figaro'nun Uluslararası Hukuk Uzmanı ve aynı zamanda Fransa'nın La Haye nezdindeki temsilcisi Edouard Clunet'in görüşlerine başvurduğunu ve meselenin daha çok Triple Entente

⁹ *Le Temps*, “Les Crouiseurs Allemands Dans Les Dardanelles”, 13 Ağustos 1914, s. 6. Ayrıca Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. İstanbul 1947, s. 304-305, 324.

¹⁰ *Le Temps*, “Les Crouiseurs Allemands Dans Les Dardanelles”, 13 Ağustos 1914, s. 6; Tukin, *age*, s.304-305

çıkarları doğrultusunda değerlendirildiğini belirtmiştik. Edouart Clunet de kısmen *Le Temps*'da da değerlendirildiği gibi Boğazlar Meselesini 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren irdelemiş ve Boğazlar ile ilgili nihaî statü olarak bilinen 1878 Berlin Antlaşması'na kadar bir yüzyılı aşkın sürecin genel bir analizinden sonra mevcut soruna yönelmiştir. Edouart Clunet, soruna “Çanakkale Boğazı'nı geçmiş ve Boğaziçi'ne ulaşmış Alman savaş gemileri daha Çanakkale'yi geçmeden evvel Bâbîâli tarafından çağrılrsa bile, -ki Bâbîâli'nin Paris Antlaşması'nın hükümlerini ihlal edecek bir çağrıya yetkisi olmadığı halde- böyle bir durum söz konusuysa bu duruma hiçbir devletin yetkili olmadığı” görüşünden yaklaşacak ve şu değerlendirmelerde bulunacaktır:

“Bâbîâli Büyük Güçler'den yalnızca birini değil, bir çağrı vaki olacaksa onların tümünü çağırarak zorundadır. Bu durumda Bâbîâli böylesi bir hak ve gerekçeden yoksundur. Alman savaş gemilerinin Boğaziçi'ne çağırılması ya da orada karşılınması (Appeler ou accueillir les navires de guerre allemands dans le Bosphore...) Londra ve Paris Antlaşmalarını imzalamış diğer güçlere karşı Bâbîâli'nin düşmanca bir davranışı olmuştur. Bu durum Bâbîâli'yi onlarla bir savaş haline sürüklemiştir. Bir yönüyle Osmanlı Kara ordularına bir Alman Generali'nin kumanda etmesi ve bir diğer yönüyle de karşılaşılan son kruvazör olayı her ikisi de durumu daha da nazik ve tehlikeli hale getirmiş, Bâbîâli için de ağır bir tablo oluşmuştur. Şayet Goben ve Breslau sızmışsa ya da Çanakkale Boğazı'na sızmaya teşebbüs etmişse Bâbîâli 1856, 1871 ve 1878 Antlaşmaları'nın Boğazlar'a ilişkin oldukça açık hükümleri doğrultusunda sorunu yönetme ve inisiyatif kullanma haklarına sahiptir. Dahası Bâbîâli Alman gemilerinin geçişlerini reddetmek mecburiyetinde bulunmaktaydı. Öyle ki, gerçekten de Bâbîâli, Alman kruvazörleri Boğazlar'a girmişse de 18 Ekim 1907 tarihli La Haye Sözleşmesi'nin XIII. Maddesine göre itiraz hakkını saklı tutar ve ayrıca XII. Madde gereğince de 24 saat içinde onlara Türk sularını terk etmesi davetinde bulunma hak ve yetkisine sahiptir. Aynı sözleşmenin 24. Maddesi uyarınca da Bâbîâli anılan gemileri savaş sırasında denizde yol alamayacak duruma getirilmiş bir vaziyette teslim etmek için zorunlu tedbirleri almak zorundadır.”

şeklinde bakmıştır. Bu durumun Almanya'ya yönelik kızgın ve öfkeli bir hareket şeklinde düşünülmemeyeceğini beyân eden Clunet, bu kuralların uygulanmasının dostça bir tavır gibi anlaşılması gerektiğini açıklamış ve bu sözleşmenin altına Avusturya, Fransa,

İtalya ve Rusya gibi Almanya ile Türkiye'nin de mühürlerini bastıklarını hatırlatmıştır. Fransız hukukçuya göre, Almanya iştirak ettiği antlaşma ve sözleşmelerdeki imzasının kıymetini sadece kendine mâl ederek antlaşma ve sözleşmelerdeki hükümlerin, kendi menfaatleri doğrultusunda yürütülmesini istemektedir. Antlaşma ve sözleşmelerdeki hükümlere aykırı davranılması hâlinde Almanya, diğer 43 devleti rahatsız edecektir. Diğer 43 devletin alfabetik hiyerarşi nedeniyle kendisinden sonra bu sözleşmeyi imzaladıklarını anımsatan Clunet, diplomatik belgelerde ilk sırayı işgal eden Almanya'nın üniversal bir öfke ve hoşnutsuzluğu kendi üzerine çekmesinin makul bir durum olamayacağı görüşünü paylaşmıştır.¹¹

Dönemin gazeteleri iki Alman savaş gemisinin Çanakkale'den içeriye girmiş olmasıyla ilgili yeni bir Boğazlar ve Karadeniz sorununun doğduğuna ilişkin değerlendirmelerde bulunurken, İstanbul'dan son dakika olarak ulaşan haberlere göre, bahse konu gemilerin satın alındığı duyurulmuştu. Bâbîâli Çanakkale Boğazı'ndan girmiş bulunan Goben ve Breslau silahsızlandırılmayacağını ve gemilerin Almanya'dan satın alındığı ve dolayısıyla kruvazörlerin Türklerin olduğunu bildirmişti. Bu durumda "*Osmanlı Bayrağını taşıyarak Çanakkale'ye giren gemi personeli tümüyle Alman olmakla birlikte Bône ve Philippeville şehirleri bombalandığı sırada bu gemiler Türkler'de miydi? Ve bu satış ne zaman ve nerede yapılmıştır?*" Bunlar bir an önce cevaplandırılması gereken sorular olarak gündeme getirilecektir.¹²

Alman Kruvazörleri Goben ve Breslau'ın Karadeniz Baskını

19 Ekim 1914 günü, İstanbul'dan gönderilen Sefir M. Bompart imzalı bir yazıda Yarbay Maucorps'un 18 Ekim 1914 tarihli bilgi notuna dayanarak tam donanımlı bir Osmanlı filosunun Karadeniz'e çıkış yaptığı bilgisi verilmiş olmakla birlikte, yazıda detaya yer verilmemiş ve filoda yer alan gemilerin isimleri hakkında da bir not düşülmemiştir.¹³

Alman kruvazörlerinin Türk boğazlarına gelmesiyle birlikte gelişen olaylar gerek İstanbul'daki Alman misyonu çevrelerinde

¹¹ *Le Figaro*, "Le Goben et Breslau Dans Les Dardanelles", 13 Ağustos 1914, s. 1.

¹² *Le Figaro*, "Maquillage et Maquignonnage", 13 Ağustos 1914, s.1.

¹³ *S.H.D.* GR 7 N 1639.

gerekse Avrupa siyasi mahfillerinde bir savaş ortamının yaklaştığına işaret ederken nihayet Goben ve Breslau (artık Yavuz ve Midilli olmuştu)'ın 29 Ekim günü Rus gemi ve limanlarına saldırısıyla savaşa girilmiş oldu. Rusya da 2 Kasım'da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân etti. Tam iki yüz yıl süresince Osmanlılar ile Rusya onuncu defa karşı karşıya gelmişlerdi. Fakat bu defa Osmanlı'nın eski müttefikleri Ruslar tarafında yer almaktaydılar. İngiltere ile Fransa da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ettiler.¹⁴

6 Kasım'da *Le Temps* "Goben ve Breslau'ın Karadeniz'deki baskınları"nın detaylarından söz edecektir. Sivastopol'da bulunan gözlemcilerden alınan bilgilere göre müttefik Türk-Alman savaş gemilerinin harekâtı 29 Ekim Perşembe günü sabah saatlerinde gerçekleşmiş bulunuyor. 29 Ekim günü Goben saat 07.00 sularında Sivastopol Limanı'na yaklaşık 3 km civarında yaklaşmış, limanın alarm ve telsiz istasyonlarını yıkmayı denemiş ve ardından da diğer güvenlik unsurlarını hedeflemiş ve şehrin bütün kıyılarını güçlü bir bombardımana tabi tutmuştur. Bombardıman sırasında Rus telsiz istasyonunda görevli bir operatür, Goben komutası tarafından İstanbul'a geçilen mesajda, geminin gövdeden bir yara aldığını ve onarılması için İstanbul'a dönmek zorunda olduklarına ilişkin bilgiyi telsiz konuşmalarından yakaladığını belirtmiştir. Bu nedenle Goben'in bir tarafa eğilmiş vaziyette bölgeden uzaklaşmak zorunda kaldığı ileri sürülmüştür. Breslau'a gelince o da Kefe'yi (Théodosia) bombaladıktan sonra bölgedeki başlıca telsiz ve haberleşme istasyonlarını vurmuştu. Breslau'ın Odessa baskını da 29 Ekim Perşembe sabahı saat 03.00 sularında gerçekleşmiş iki torpido gemisi de limana girişte ona eşlik etmişti. Breslau'ın baskınına Rus hücumbotları karşılık verdiği için isabet almış, torpido gemilerinden birisini limandan uzaklaşmaya mecbur bırakmıştı.¹⁵

Karadeniz'de Odessa ve Sivastopol başta olmak üzere bazı limanların Goben ve Breslau tarafından bombalanmış olması İtilâf Devletleri nezdinde büyük bir öfke yaratmıştı. *Le Temps* "Türk İhtilafının Etkileri" başlıklı yazısında;

"Rus Hükümeti'nin hizmetine bütün misyonuyla amade olmuş olan Odessa için İstanbul'u terk eden Goben ve Bres-

¹⁴ Bodger, agm, s. 111-112.

¹⁵ *Le Temps*, Les Raids du "Goben et du Breslau", 6 Kasım 1914, s. 3.

lau'ın bu şehre gelişinden beri Alman Amiral Souchon'un İngiliz Amiral Lympus Paşa'nın yerine geçtiğini belirtiyor ve ordunun kumandasının da yaklaşık 500 civarındaki subayın başı olarak General Liman Von Sanders'te olduğunu" belirtmekteydi. Bundan başka, yakınlarda iki tren dolusu mühimmat ile 1000 civarındaki Alman subay ve uzmanların Ayastefanos yakınlarına geldiklerini ve burada beklemekte oldukları belirtilmişti. Gazeteye göre, Türkiye'ye gelmiş bulunan Alman subay ve uzmanlarının başlıca misyonu, "İngiltere ile Rusya'ya saldırmak için II. Guillaume'yı temsilen onun hizmetine amade olmuş ve derhal savaşa geçebilen Enver Paşa'nın ordusunu organize edip eksikliklerini tamamlamaktır."¹⁶

Le Figaro gazetesi ise Goben ve Breslau'ın Rus limanlarına yönelik saldırısının mimarı ve doğrudan planlayıcı olarak Liman Von Sanders'i işaret ederek Almanya'nın diğer cephelerde başarılı olması için zorunlu gördüğü yeni bir düşman olarak savaşa gücü olan Rusya'ya karşı Türkiye'yi kullandığını belirtecektir.¹⁷

Öte yandan *Le Journal Des Debâts* gazetesi "Türk Çılgınlığı" başlığı altında Türkiye'nin Rusya'yı tahrik etmede hiçbir şekilde bir menfaatinin olmayacağını, II. Guillaume'nın amacının Kafkasya, Türkiye, İran sınırları ile ve Karadeniz kıyılarında kargaşa yaratmak, böylelikle Galiçya ve Polonya'ya gelmiş bulunan ordularını üzerindeki baskıyı mümkün olduğunca azaltmak olduğu görüşüne yer verilmiştir. Alman İmparatoru'nun doğrudan hedefi olan bu düşüncesinden başka bir de tali bir hedefi daha vardı ki o da Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaşı kaybedeceği ve gelecekteki Avrupa barışı müzakerelerinde en azından imparatorluğun terkesinden az da olsa istifade etmektir. İstanbul'da bir süreden beri "Goben ve Breslau Karadeniz'e çıkacaksa hangi bayrak altında seyrederse seyr etsin antlaşmalara karşı bir düşmanlık olarak kabul edileceği" son derece açık ve güçlü bir şekilde sefirler tarafından seslendirildiği halde dikkate alınmamıştı. O nedenle bundan sonra "Bugün artık gemiler Karadeniz'e kola çıkmayacaklar. Zira Sultan'ın gemileri Rus Limanları'nı bombalamışlar, Fransız ve Rus gemilerini de batırmışlardır" şeklindeki açıklamalarla yeni bir siyasetin işaretleri verilmiştir.¹⁸

¹⁶ *Le Temps*, "Les Effet du Conflit Turc", 6 Kasım 1914, s. 1.

¹⁷ *Le Figaro*, "Les Masques Tombent", 1 Kasım 1914, s. 1.

¹⁸ *Le Journal Des Debâts*, "La Folie Turque", 1 Kasım 1914, s. 1.

Karadeniz'de Rus limanlarının bombalanmasından birkaç gün sonra Petrograd'daki Osmanlı maslahatgüzarı, Rus Dışişleri Bakanı Sazonof'u ziyaret etmiş ve Babıâli'den gönderilen telgrafı kendisine iletmışti. Goben ve Breslau baskını sonrasında ilk temas olan bu girişimde Bâbîâli, birtakım vaatlerde bulunuyor ve üzüntülerini belirttikten sonra, imalı bir şekilde bu durumun Rus gemilerinin saldırılarına karşı, yalnızca küçük bir yanıt olduğunu bildirmişti. Babıâli'nin bu girişimi her ne kadar olayı soğutmaya yönelik bir davranış olarak değerlendirilse de Sazonof, yapılan açıklama ve suçlamayı önemsiz olarak değerlendirecek, bu saatten sonra artık sözlere ve vaatlere değil, icraatlara bakmak gerektiğini açıklayacaktır.¹⁹

Gerçekte 29 Ekim tarihinde gerçekleştirilen Karadeniz baskınının hemen sonrasında İstanbul'da sorumluluğu üstlenme konusunda bir sorun oluştuğu anlaşılıyor. Bir yüzyılı aşkın bir zamandan beri Rusya ile Karadeniz'de üstünlük ve güç mücadelesi içinde bulunmuş ve boğazlar konusunda sürekli bir nüfuz rekabetinde olmuş bir devlet olarak Osmanlı yöneticilerinin en azından bir kısmı, bundan sonraki gelişmeleri izahta bir müşkilatla karşı karşıya kaldıkları anlaşılmaktadır. Karadeniz olayından hemen sonra yayınlanan "*Müttefiklerden Türkiye'ye ultimatom*" başlıklı bir yazıda İstanbul'daki yöneticilerin iktidarlarını bir nevi Almanlar'a borçlu oldukları görüşünden hareketle "*hâlâ Bâbîâli Karadeniz'de Goben ve Breslau'ın vurduğu darbelerin sorumluluğunu üstlenmek konusunda tereddütlü gibi görünüyor*" diye yazacaktır.²⁰ Goben ve Breslau'ın Türk görünümü altında Alman gemileri olduğu, dolayısıyla bu saldırının gerçek failinin Osmanlı İmparatorluğu'nda görevli bin civarındaki Prusyalı subayın şefi, aynı zamanda Osmanlı kara ordularında görevli Alman subaylarının komutanlığını yürüten General Liman Von Sanders olduğu belirtilmekteydi. Bu durumda, Alman gemilerinin Karadeniz baskını bir başka açıdan Polonya'da Austro-Alman ordularına çok yakınlaşmış olan Rus birliklerini sıkıştırmayı da amaçlamaktadır. Dolayısıyla Kırım ve Kafkasya'ya açılan Karadeniz kıyılarındaki Rus şehirlerine hücumun aynı zamanda, Rusları şaşırma ve oyalamaya yönelik bir başka amacının da bulunduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Karadeniz baskınının amaç ve hedefleri her ne olursa olsun Türk

¹⁹ *Le Temps*, "Les Effet du Conflit Turc", 6 Kasım 1914, s. 1.

²⁰ *Le Temps*, "L'ultimatum Des Allies A La, Turquie", 2 Kasım 1914, s. 1.

Hükûmeti, son zamanlarda Almanya ile iki milyon liralık bir antlaşma yapmış bulunmaktadır. Antlaşma gereğince silah ve mühimmatın bir bölümünü Osmanlı yönetimi teslim almıştır. “*Bu nedenle iktidarı elinde bulunduran Jön Türkler Alman taleplerini reddetmeye artık cesaret edememektedirler. Dahası satın almış olduğunu ve ödemeyi yaptığını ileri sürdüğü Alman kruvazörlerinin kendi bayrağı ve kendi isimleri altında savaşa yol açmış olduklarının sorumluluğunu üstlenip, bunu ilân etmekten hâlâ kaçınmakta oldukları da bir vakiadır.*” O bakımdan Osmanlı İmparatorluğu bir bakıma Alman yardımlarının bedelini ödemekle karşı karşıya kalmış görünmektedir.²¹

13 Aralık'ta *Le Journal Des Debâts*, “*Türk Saldırısı*” başlığı altında 29 Ekim'de Karadeniz'deki Rus limanlarının bombalanmasının asla bir kaza olmadığını, Almanya böyle karar verdiği ve önceden planladığı için belirlenen günde alınan kararın icra edildiğini, bu saldırının ardından gerçekte ne söyleneceği ve Osmanlı kabine üyelerinden hiçbirinin bu saldırının ardından kabineden çekilmediğini yazacaktır.²² Gazete'nin açıklamasına göre orada olan şudur: “*Sadrazam bir sürü nazırın ve sefirlerin önünde olup bitenlerden yakınmış ve hiçbir şeyi değiştirmeyecek umut vaat etmeyen biraz da görüntüde kalan protestolarda bulunmuştur. Bir bakıma Avrupa'da düşmanlıkların başlamasından itibaren Berlin ile İstanbul arasında uyumlu bir komedi oynanmıştır.*”²³

Sonuç ve Değerlendirme

1914 yılına kadar yaklaşık bir yüzyılı aşkın bir zamandan beri, jeopolitik ve jeostratejik önemi gittikçe artan Karadeniz, I. Dünya Savaşı arefesinde ve savaş boyunca en önemli çatışma alanlarından biri olmuştur. Karadeniz'in bu denli önemli bir mücadeleye alanlarından biri hâline gelmesi, “*Büyük Güçler*”in iktisadi, ticari, siyasi ve stratejik çıkarlarının odaklandığı yer olan boğazların konumundan ileri gelmekteydi. Boğazların bu önemi nede-

²¹ *Le Temps*, “L'ultimatum Des Allies A La, Turquie”, 2 Kasım 1914, s. 1.

²² Karadeniz baskınından sonra Sadrazam dâhil pek çok nazırın istifa tehdidi bilinmektedir ve bunların dördü kabineden çekilmişlerdir. Ulrich Trumpener, “Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, s. 145. Ayrıca istifalar için bk. Ali Fuat Türkoglu, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s.117.

²³ *Le Journal Des Debâts*, “L'Agression Turque”, 13 Aralık 1914, s. 1.

niyle I. Dünya Savaşı öncesi yaklaşık bir asırlık devletlerarası ilişkiler dikkate alındığında boğazlar ile birlikte Karadeniz'in statüsünün de müzakere meselesi olduğu bilinen bir durumdur. Karadeniz'in I. Dünya Savaşı yıllarında büyük bir önem kazanması ve âdetta savaşın kalbi hâline gelmesi ise savaş şartlarının ortaya çıkardığı stratejik hesaplara dayanmaktadır. Esas itibarıyla Karadeniz'de kıyısı olan ve geleneksel bir üstünlük rekabeti içinde olan Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya'nın bölgede yaşamsal çıkarları ve güvenlik kaygıları taşınması doğal bir durumdu. Savaş başladıktan sonra da gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun gerekse Rusya'nın bu iki temel ögeyi dikkate alarak hareket ettikleri ve kimi adımlarını teenni ile attıkları söylenebilir. Bununla birlikte diğer "*Büyük Güçler*"in stratejik hesaplarına bakıldığında mesela İngiltere'nin Karadeniz baskınına kadar doğal olarak Basra Körfezi başta olmak üzere Hindistan'ın güvenliğini esas alan bir jeopolitik kaygı ve öncelik tercihinde olduğu anlaşılmaktadır. Yaygın geleneksel literatürde ve diplomatik raporlarda da bu durum açıkça görülmekte ve İngilizler'in bu önceliklerine, Mezopotamya'yı da dâhil etmek mümkündür. Dolayısıyla İngiliz siyasetinde Karadeniz'e ilginin daha çok Rusya faktörü ve Alman kruvazörlerinin boğazlardan girişiyi birlikte depreştigini söylemek olasıdır.

Fransa'nın Karadeniz'e ilişkin stratejik refleksiyonlarını dikkate aldığımızda Fransız siyasetinin de boğazlara odaklandığını, ama aynı zamanda Fransız ticari hayatına güçlü bir canlılık kazandıracak Karadeniz Bölgesi'ndeki kaynaklarının da ihmal edilemeyecek zenginlikte olduğu düşünülmektedir. Esas itibarıyla Karadeniz'in önemli şehri Trabzon'da Fransız Konsolosluğu açıldıktan sonra, diplomatik görevlilerin sürekli olarak Karadeniz ormanlarının ticari bakımdan öneminden, yeraltı kaynaklarının zenginliğinden ve bölgenin önde gelen şehirlerinden Rusya sınırlarına kadar uzanabilecek demiryolu imtiyazları gibi iktisadi ve stratejik konulardan söz ettikleri müşahede edilmiştir.

Fransa'nın I. Dünya Savaşı'ndan evvel Karadeniz'e olan ilgisi bir hayli dikkat çekicidir. Fransa'nın Trabzon Konsolosluğunda görevli M. Bertrand'ın 23 Ağustos 1910 tarihli bir yazısında, Almanya'nın Trabzon'da Temmuz ayında bir konsolosluk açtığını ve Alman çıkarlarının bölgede korunması ve geliştirilmesini amaçlayan Berlin'in, Doğu siyasetinde Avusturya-Macaristan'a partner olduğuna dikkat çekmişti. Karadeniz ile ilgili olarak bundan sonra bir bakıma bloklaşma güçlendikçe Fransa'nın diğer yerlere olduğu

gibi, özellikle boğazlar faktörü nedeniyle Karadeniz üzerine özel ilgi ve hedeflerini gösteren diplomatik raporlar dikkat çekicidir. Fransa'nın I. Dünya Savaşı'na girerken bölgeye olan ilgisini, Alman faktörü, Fransız ticaret ve güvenliğinin hayati önemi ve müttefik dayanışmasına bağlamak şeklinde özetlenebilir. Bu bakımdan savaş başladıktan sonra Goben ve Breslau'nun Çanakkale'yi geçip Boğaziçi kıyılarına gelmesiyle birlikte sorun, çeşitli yönleriyle Fransa'nın en öncelikli meselesi hâline gelmiştir. Burada Alman kruvazörleri değil de müttefiki olmayan bir başka devletin kruvazörleri Boğaziçi'ne demirlemiş olsaydı, Fransız stratejik refleksiyonlarında aynı reaksiyonik tavır ortaya çıkar mıydı? Düşünmeye ve tartışmaya değer bir soru olmalı. Bu itibarla bu noktada düşünülmesi gereken, Fransa'nın reaksiyonlarının kökeninde geleneksel bir Alman karşıtlığından mı söz etmeliyiz? Yoksa doğal olarak stratejik kaygılardan mı? Her ikisi de birlikte ya da değil; nedeni her ne şekilde açıklanırsa açıklansın ortada gizli antlaşmaya rağmen tarafsızlığını ilan etmiş bir devlet, Alman kruvazörlerinin Boğaziçi'ne serbestçe girmesine izin vermiş olmakla diğer devlet ve devletler için tehlikeli bir adım atmış oluyor. Bu nedenle Fransa'nın gerek İstanbul'daki askerî ataşesi Yarbay Maucorps ile Sefir M. Bompard ve diğer görevlilerin gözlem ve değerlendirmeleri gerekse Paris matbuatında Alman kruvazörlerinin Çanakkale'ye girişinden Karadeniz baskınına kadar bütün gelişmeleri uluslararası hukuk, mevcut antlaşma ve sözleşme hükümleri ile insan hakları bağlamında değerlendirilmiştir. Netice itibarıyla Fransa'nın bu meseleyle ilgisi, evvela Karadeniz ve boğazlar denklemine güçlü bir Alman figürünün girmiş olması ve sonra da Fransa'nın yaşamsal çıkarlarına dayanan müttefik dayanışması olarak değerlendirilmelidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'na girmesi sürecinde başat ülke olan Rusya ise savaş öncesinde başta ekonomik olmak üzere pek çok sorunla karşı karşıya bulunmaktaydı. Bir bakıma savaş öncesinde Rusya'nın başlıca endişesi, geleneksel bir devlet paronayasına dönüşmüş olan boğazlar ve Karadeniz'deki güç dengesi idi. Goben ve Breslau'nun 9 Ağustos'tan itibaren tam yol Türk sularına doğru ilerlediği haberleri şüphesiz ki Rusya'nın duymak istemediği bir gelişme olacaktır. Zira iki Alman kruvazörünün Türk sularında ilerlemesi ve olası bir Karadeniz'e yönelme hesapları Karadeniz'deki güç dengelerinin büyük ölçüde değişmesine etki edecek bir gelişme olacaktır. Bu bakımdan vaktiyle sorun

olarak gördüğü ve kendisinin stratejik hesaplarına büyük bir bariyer olarak düşündüğü boğazla'nın kapalılığı ilkesi, birden bire Rusya'nın sıkı sıkıya bağlanmak istediği bir prensibe dönüşecektir.

Almanya'ya gelince Alman savaş gemileri Goben ve Breslau girişimleri hakkında pek çok spekülasyon değerlendirmeler yapılmakla birlikte, Almanya'nın uzun erimli stratejik bir hesabın içinde olduğu ve Wilhelmstrasse'de üretilen siyasetin hayata geçirilmek istendiği açıktır. Bununla birlikte II. Guillaume'nın amacının Kafkasya, Türkiye, İran sınırları ile ve Karadeniz kıyılarında kargaşa yaratmak, böylelikle Galiçya ve Polonya'ya gelmiş bulunan orduları üzerindeki baskıyı mümkün olduğunca azaltmak olduğu görüşü bilinen bir strateji olarak kabul edilmektedir. Bundan başka, Alman İmparatoru'nun Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaşı kaybedeceği ve gelecekteki Avrupa barışı müzakerelerinde en azından imparatorluğun terekesinden az da olsa istifade etmeye çalışacağı belirtilir. 1918 yılı başlarından itibaren gelişmelere ve Karadeniz ile Kafkasya siyasetlerine bakıldığında bu görüşün önemi açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla Almanya, savaşın ortaya çıkardığı gelişmelere göre, bir süre daha Karadeniz ve Kafkasya üzerinden yeni stratejiler ve yeni hayat sahaları elde etme arayışlarına girecektir.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na girerken elbette birtakım stratejik ve jeopolitik hesaplarla hareket etti. Savaşa giriş sürecindeki görüş ve düşünceler ile jeopolitik hesaplar ve elbette stratejik vizyon meselesi, o günden bugüne hep tartışma konusu olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Château Vincennes, *Service Historique Defence (S.H.D) Guerre 7 N* 1639.

Gazeteler

Le Temps, Le Figaro, Le Journal Des débats (1914)

Telif eserler

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C: II, Kısım III, TTK Yayınları, Ankara 1991.

- BODGER, Alan, “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- PAULY, Xavier, “La Turquie et La Mer Noire”, *Regard Sur L’Est (RSE)*, Avril 2003.
- PÉROUSE, J.Françoise, “Le Détroit Du Bosphore: Un Entre-Deux Mers”, *Questions Internationales*, Nr. 72, Mars-Avril 2015, s. 44.
- S. Sazonov’un Anıları, *Rusya Eski Dışişleri Bakanı (1910-1916)*, Çev. Betil Önuçak, Yay. Hzl. Sabahattin Özel, Derin Yayınları, İstanbul 2002.
- TUKİN, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1947.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- TRUMPENER, Ulrich, “Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, Ed. Marian Kent, Çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 88-128, s. 129-163.

**BASRA KÖRFEZİ VE HİNDİSTAN YOLUNU KORUMAK:
İNGİLTERE'NİN KARADENİZ VE KAFKASYA SİYASETİ
(1914-1920)**

Mehmet OKUR*

İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından olduğu kadar, daha geniş anlamda Avrupa hat-ta dünya politikasını da derinden etkilemiştir. Çünkü bu tarihten sonra İngiltere Akdeniz'den Güney Asya'ya kadar geniş bir coğraf-yayı kontrol etme çabası içerisine girmiş, bu süreçte kendisine rakip olabilecek devletleri bu bölgeden uzak tutmaya çalışmıştır. İngiltere'nin Hindistan sömürgesi ile en yakın bağlantısı Doğu Akdeniz ve Basra Körfezi'nden geçerken Türkiye, Irak, Suriye, Kafkasya, İran ve Afganistan ise Hindistan yolunu tehdit edecek başlıca stratejik bölgelerdi.

1787-1792 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-Rusya arasındaki savaşa ve Fransa'nın 1798'de Mısır'a çıkarma yapmasına kadar İngiltere, belirtilen bu stratejik yol üzerinde herhangi bir tehdit ve tehlike ile karşılaşmadı. Fakat Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak ve onun yerine eski Bizans'ı yeniden kurmak şeklinde ifade edilebilecek bir politikayla Boğazlara yerleşmek istemeleri ve Napolyon'un Doğu Akdeniz'i kontrol etme siyaseti İngiltere'yi ciddi tehlikelerle karşı karşıya bıraktı.¹ Zira Karadeniz'in kuzey kıyılarına yerleşen Rusya, Boğazları ele geçirip Akdeniz'e ya da Kafkasya üzerinden Basra Körfezi'ne inecek ki bu durum İngiltere'nin imparatorluk yolunun tehdit edilmesi hatta kesilme-

---

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
okur25@yahoo.com

¹ Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1989, s. 44.

si anlamına gelecekti.² Aynı şekilde Mısır'dan Suriye'ye uzanacak olan Fransız nüfuz alanı İngiltere'nin Basra Körfezi'nden Çin'e, Yeni Zelanda'ya ve Avusturalya'ya uzanan sömürge imparatorluğunun ulaşım ve haberleşme hatlarını büyük ölçüde kontrol edecekti.³

Ortaya çıkan bu tehlikeler İngiltere'yi 'İmparatorluk Yolu'nu'nun önemli bir kısmına sahip Osmanlı Devleti ile ilgilenmeye, onu "Büyük Güçler" in saldırılarına karşı korumaya zorladı.⁴ Nitekim İngiltere, 18. yüzyıl sonundan itibaren özellikle Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin en önemli müttefiki olacak ve bu politika yaklaşık yüz yıl sürecekti.⁵ Bu politika sinyallerini ilk defa 1791'de William Pitt vermiş⁶, George Canning tarafından devam ettirilmiş⁷, Dışişleri Bakanı Lord Henry John Palmerston döneminde ise iyice şekillenmiştir. Palmerston'un dış politika anlayışına göre; "İngiltere'nin ne sonsuz bir düşmanı ne de sürekli bir müttefiki vardır. İngiltere için sonsuz olan tek şey onun çıkarlarıdır."⁸ Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ağır

² Nitekim İngiltere Başbakanı William Pitt, 1791 yılında Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, Rusya'nın Karadeniz üzerinde takip ettiği siyasetin İngiliz ticarî çıkarlarını zedelediğini ve bunun önüne geçilmesi gerektiğini söylüyordu. Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun, İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, İstanbul 2011, s. 21.

³ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası", *Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 14, Nisan 2008, s. 4-5.

⁴ İngiltere'nin Osmanlı politikasına dair ayrıntılı bilgi için bk.: Edward Ingram, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia (1797-1800)*, Oxford 1981; Josph Heller, *British Policy Towards the Ottoman Empire (1908-1914)*, London 1983; Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1995.

⁵ Fakat şunu da hemen burada belirtelim ki bu politika Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Asya topraklarında aynı derecede uygulanmamıştır. Zira Şark Meselesi noktasında İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Boğazlar hariç Avrupa topraklarından çıkarılmasını her zaman desteklemiş ve bu yöndeki faaliyetlere (Yunanistan'ın bağımsızlık kazanmasında olduğu gibi) büyük katkı sağlamış, ancak sıra Asya topraklarına gelince biraz önce belirttiğimiz koruma politikalarını uygulamıştır.

⁶ Yahya Bağçeci, "İngiltere Başbakanı Genç William Pitt ve Özi Krizi", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2014, S. 12, s. 367-368.

⁷ Wellington Dükü'nün, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerden ziyade Hristiyan Avrupa için gerekli olduğunu ifade etmesi İngiltere'nin bakışını açıkça ortaya koymaktaydı. Salahi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993, s. 156.

⁸ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008, s. 31.

bir şekilde yenilgiye uğraması, Almanya'nın Babıâli için güçlü bir denge unsuru olarak ortaya çıkması, Fransa ve İtalya'nın Osmanlı Devleti ile mali işlere girmesi, hatta bu ülkelerin Ortadoğu'ya yönelmesi, İngiltere'yi Osmanlı İmparatorluğu'nu koruma politikasından uzaklaştırdı.⁹ Kıbrıs ve Mısır gibi Osmanlı Devleti'nin stratejik yerlerini işgal ederek imparatorluk yolunu korumayı hedefleyen bu yeni İngiliz siyasetinin oluşumunda Gladstone liderliğindeki liberaller önemli rol oynadı.¹⁰ Şüphesiz Gladstone'un bu siyaseti Osmanlı Devleti'ni son yıllarda güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Almanya'ya yöneltirken İngiltere'yi Rusya ile birlikte Osmanlı topraklarını paylaşma stratejisine itti.¹¹ İngiltere'nin Ortadoğu politikasının temel prensibi, artık geleneksel “Boğazlar Meselesi”, diğer bir ifadeyle Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni kontrol etmesini engellemek değil, hızla gelişen ekonomik ve askerî gücüyle İngiltere'ye rakip olan Almanya'yı durdurmaktır.¹²

19. yüzyılda Mezopotamya'da ve Basra Körfezi çevresinde zengin petrol yataklarının bulunması ise bu coğrafyaya yönelik rekabeti daha da artırmıştır. Almanya'nın Ortadoğu'ya yönelmesi ve bölgedeki İngiliz hâkimiyetini sona erdirecek “Berlin-Bağdat Demiryolu” projesine başlaması¹³ İngiltere'yi bir hayli tedirgin etmiş, Uzakdoğu sömürgelerine giden yolları güvence altına alma dolayısıyla yeni politikalar üretme ve yeni tedbirler alma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. İngiltere artık Osmanlı Devleti'ni korumak yerine Kafkasya'nın güneye açılan kapısı olan Doğu Anadolu ve İran coğrafyasını paylaşmaya, özellikle Musul'u içerisine alan Mezopotamya ile İran'ın güney coğrafyasının hemen tamamını bir an önce ele geçirme planları yapmaya başladı.¹⁴ Böylece hem Almanya petrol bölgelerinden uzak tutulacak hem de İngiltere eko-

⁹ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, Ankara 1992, s.18.

¹⁰ J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914, Volume I*, Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London 1956, s. 197-200; E.J. Feuchtwanger, *Democracy and Empire, Britain 1865-1914*, London 1985, s. 151-152.

¹¹ Başak, *age*, s. 34.

¹² Özçelik, *age*, s.18.

¹³ Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Bazı Meseleler*, İstanbul 1972, s.77.

¹⁴ Hatta İngiltere Savaş Bakanlığı, Mezopotamya'nın işgal olasılığını biri 1906'da, diğeri 1911'de olmak üzere iki kez ciddi olarak ele alıp görüştü. Aynı şekilde İngiliz sömürge yönetimi de 1912 yılında Henry McMahan başkanlığındaki bir komiteye Basra Vilayeti ile Fao Adası'nın işgal planlarını hazırlattı. İhsan Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu, Emperyalizm ve Kürtler*, İstanbul 2014, s. 53.

nomisini ayakta tutan yerlerden biri olan Hindistan'a yapılabilecek operasyonların da önüne geçilecekti.¹⁵ Nitekim Osmanlı Devleti üzerinde giderek artan Alman nüfuzu, İngiltere'nin bir zamanlar en büyük düşmanı olan Rusya ile kader birliği yapmasına yol açmış ve bu ülke ile bir ittifak antlaşması imzalamıştır (1907).¹⁶ Bu antlaşma ile beraber İngiltere, Rusya'nın Karadeniz donanmasının güçlenmesine açık destek verirken yine bu ülke ile beraber Osmanlı Devleti'ni yıkma politikasının da askerî ayağını kurmaya başlamıştı.¹⁷

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan bu iki devlet, savaş sürecinde yeni protokoller ve anlaşmalar da imzalamışlardı. Fransa ve İtalya'nın da dâhil olduğu bu gizli anlaşmalarda Kafkasya'nın gerek Anadolu gerekse İran uzantısı Rusya'nın kontrolüne bırakılırken daha güney kısmı ise Fransa'ya kalıyordu. Filistin'den başlayıp Basra Körfezi'ne uzanan hattın güneyi de İngiltere'nin denetiminde olacaktı.¹⁸ Böylece hem müt-

¹⁵ Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Ankara 1992, s. 2.

¹⁶ Rusya ile İngiltere arasında 31 Ağustos 1907'de imzalanan bu anlaşmaya göre, Afganistan, Tibet ve İran'a ilişkin sorunlara çözüm getiriliyordu. Anlaşmaya göre, İran üç bölgeye ayrılmıştı. Kuzey bölgesi Rusya'nın etki alanında; Güney ve Güneydoğu bölgesi İngiltere'nin etki alanında olacaktı. Merkez bölgesi ise tarafsız bırakılıyordu... Çarlık Rusyası Afganistan'ın Rus etki alanının dışında olduğunu kabul ediyordu... Gerek Rusya gerekse Büyük Britanya hükümetleri Tibet'in iç işlerine karışmamayı, toprak bütünlüğüne dokunmamayı ve bu ülke ile olan ilişkilerini ülkenin üzerinde egemen durumda bulunan Çin Hükümeti aracılığı ile yürütmeyi kabul ediyorlardı. *Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi) II*, Haz. Viladimir Potyemkin-S. Bakruşin vd., Çev. Atilla Tokatlı, İstanbul 2009, s. 219.

¹⁷ Bilindiği üzere Rus Dışişleri Bakanı Sazanov İngiliz mevkidaşı nezdinde girişimlerde bulunarak Osmanlı Devleti için yapılmakta olan iki dretnotuna el konulmasını ya da en azından bunların tesliminin olabildiğince geciktirilmesini istemiş ve bu istek yerine getirilmişti. D.Yu Kozlov, *Strannaya Voyna v Çernom More*, Moskova 2009, s. 22-23.

¹⁸ İngiliz Mark Sykes, Fransız George Picot arasında Ekim 1915'de başlayıp, daha sonra Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov'un dâhil olmasıyla Mayıs 1916'ya kadar devam eden görüşmeler ile teati edilen belgeler sonunda ortaya çıkan ve tarihe "*Sykes-Picot Anlaşması*" olarak geçen bu anlaşmaya göre Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusya'sı tarafından pay ediliyordu. Fransa, Suriye kıyıları ve çevresinden başka Çukurova, Kayseri dışında kalmak suretiyle Sivas, Elazığ, Maraş, Antep ve Mardin'i elde ederek Halep - Şam - Musul'u içine alan üçgende nüfuz bölgesi kurarken; İngiltere, Basra'dan Bağdat'a kadar tüm Güney Mezopotamya'yı ve Akka ile Hayfa Limanlarını ele geçiriyor ve bunun dışındaki bölgelerde ise nüfuz alanı oluşturuyordu. Rusya ise, İngiltere ve Fransa'nın bu isteklerini, daha önce 18 Mart 1915'de Londra'da imzalanan İstanbul

tefik olan Rusya hem de İttifak Bloğu'nda yer alan Almanya Basra Körfezi'nden uzak tutulmuş olacaktı. Ancak savaş sürecinde yapılan bu dağıtımın Ekim 1917'de Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler tarafından deşifre edilmesi ve İttifak Devletleri'ne “*ilhaksız-tazminatsız*” barış teklifinde¹⁹ bulunması başta İtilaf Devletleri olmak üzere bütün dünyada büyük yankılar uyandırdı. Rusya'nın bu tutumuyla savaşın başlangıcında (5 Eylül 1914'te) imzalamış oldukları ve ayrı bir barış yapmamayı içeren Londra Sözleşmesi'ni²⁰ ihlal ettiğini düşünen İngiltere, Fransa ve İtalya, Bolşevikleri barıştan vazgeçirmek için tehdit ve ambargo dâhil hemen her yolu denemeye başladılar. Bu amaçla Müttefikler 30 Kasım günü Paris'te toplanarak “*Rusya Sorunu*”nu enine boyuna tartıştılar ve aralarında bir “*Yüksek Konsey*” oluşturarak bu soruna çözüm bulmakla görevlendirdiler. Müttefiklerin asker uzmanları ise Rusya'nın içişlerine müdahaleyi amaçlayan çeşitli tasarılar hazırlamaktaydılar.²¹

Anlaşması ile kendine verilen Boğazlar, Marmara Denizi, Gelibolu Yarımadası, Enez-Midye hattına kadar Trakya Bölgesi, Bozcaada ve İmroz (Gökçeada) Adaları ile Sakarya Irmağı'na kadar Kocaeli Yarımadası'na ilave olarak Erzurum, Trabzon, Bitlis, Muş ve Siirt'i içine alan bölgenin kendisine verilmesi karşılığında kabul etti. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX*, Ankara 1996, s.544-545; Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları*, Çev.Şerif Erol, İstanbul 1996, s. 4; *Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri*, Türkiye'nin parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917), Çev. Örgen Uğurlu, İstanbul 2004, s. 137-138, 241; Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, Ankara 1994, s. 5; Durdu Mehmet Burak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, İstanbul, 2004, s. 79-81; Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul 2004, s. 137-138; Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İstanbul 2006, s. 36-37.

¹⁹ 24-25 Ekim (6-7 Kasım) 1917 tarihli barış teklifinde özetle şöyle deniliyordu: İşçi ve asker Sovyetlerine dayanarak iktidara gelen işçi ve köylü hükümeti savaştan tüm devletlere, hemen savaşa son vermeleri, hiçbir toprak parçası ilhak etmeksizin ve savaş tazminatı ödemeksizin tam anlamıyla demokratik ve adil bir barış yapmak için derhal müzakerelere girişmelerini teklif eder. Alfred P.L. Dennis, *The Foreign Policy of Soviet Russia*, New York 1928, s. 7-11; Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk - Sovyet İlişkileri*, İstanbul 2000, s. 12; Enis Şahin, *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918*, İstanbul 2005, s. 24.

²⁰ Londra Sözleşmesi'ne göre; Müttefikler ayrı barış yapmama hususunda karşılıklı taahhütte bulunmuşlardı. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998, s. 40.

²¹ Müttefikler, bir yandan General Dukonin ile Don Kazaklarını, diğer yandan da savaş sürecinde Ruslar tarafından esir edilen Çekoslovak askerlerini Bolşeviklere karşı savaştan vazgeçirmeye teşvik etmekteydiler. *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, s. 382-383.

Diğer taraftan Müttefikler Ukrayna'da Bolşeviklere karşı mücadele eden merkezî yönetimi destekleme kararı alıp temsilciler atarken İngiltere ve Fransa Lenin'in başında bulunduğu hükûmeti tanımadıklarını ilan etmiş, Amerika Birleşik Devletleri de Kerensky Hükûmeti'nden başka hiçbir hükûmete mali yardımda bulunmayacaklarını bildirmişti. Müttefikler aynı zamanda cephelelerdeki Rus askerlerine, Almanlara karşı savaşa devam ettikleri takdirde para ve yiyecek vereceklerini vaat ediyorlardı.²² Hatta İngilizler, Sırpın ve Ermenilerin kurtarılması için savaşmaları gerektiğini de hatırlatarak Rusları motive etmeye çalışıyorlardı.²³

İtilaf Devletleri'nin özellikle İngiltere'nin Bolşeviklere bu kadar sert tepki göstermesinin ve Rusları savaşa ikna etmeye çalışmasının önemli sebepleri vardı. Öncelikle İngiltere, geçen yüzyıldan başlamak üzere Doğu Akdeniz'den Hindistan'a uzanan "İmparatorluk Yolunu" korumak düşüncesiyle hareket etmiş, I. Dünya Savaşı sürecinde de bu yolun önemli bir kısmını fiilen ele geçirmişti.²⁴ Dolayısıyla Rusya'nın savaştan çekilmesi Güney Asya sömürgelerinin elden çıkmasına ve Ortadoğu'daki nüfuzunun sona ermesine yol açabilirdi.²⁵ Nitekim 1918 ilkbahar ve yaz aylarında Almanya Bakü petroleri, Osmanlı Devleti ise derin tarihi ve kültürel bağlarının bulunduğu Trans-Kafkasya coğrafyasını ele geçirmek için harekete geçmiş²⁶ adeta birbirleriyle yarışırca Kafkasya'yı işgal etmeye başlamışlardı²⁷ ki bu durum ileride İngil-

²² *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, s. 383; Kılıç, *age*, s. 40.

²³ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008, s. 243-244.

²⁴ İngiltere, savaşın ilk yıllarında sadece Mısır'ın savunulması ile yetinmemiş, Filistin'e yönelik başarılı bir taarruz da yapmış ve Kut'ül-Ammare'deki kısa süreli bir başarısızlıktan sonra Mart 1917'de Bağdat'ı da ele geçirmişti. Bu arada İngiltere tarafından ateşlenen ve Osmanlı Devleti'ne karşı askerî ve politik olarak kullanılan Arap isyanı da meyvelerini vermeye başlamıştı. Ayrıca Büyük Britanya İmparatorluğu'nun en değerli parçalarından olan Hindistan, merkezi güçler tarafından ortaya konulacak herhangi bir tehdide karşı güvenli durumdaydı. İran coğrafyası ise güneyden İngiltere, kuzeyden Rusya tarafından kontrol altında tutuluyordu. Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia (1917-1921)*, *Basılmamış Doktora Tezi*, Edinburgh, 1997, s. 8.

²⁵ Rahmi Doğanay, *Millî Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Ankara 2001, s. 182.

²⁶ Artin H. Arslanian, "British Wartime Pledges, 1917-18 The Armenian Case" *Journal of Contemporary History*, Vol. 13, No. 3 (Jul, 1978), p. 519-520.

²⁷ Türkler bu süreçte Batum'u ele geçirerek Bakü'ye doğru ilerlemeye çalışırken Almanlar da Poti-Tiflis hattından yine aynı noktaya ulaşma çabasındaydı. Ayrıca Alman İmparatorluğu'nun Kafkasya'ya olan ilgisini sadece ekonomik nedenlerle açıklamak yanlış olur. Almanya için Kafkasya stratejik ve askerî bir öne-

tere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'ın dahi elden çıkmasına dahi yol açabilirdi.²⁸ Bu nedenle olsa gerek İngiltere bölgede yeterli kuvveti olmamasına rağmen alenacele Bakü'ye asker çıkarmış ancak Türk ordusunun ilerleyişi karşında çekilmek zorunda kalmışlardır.²⁹

Bundan başka Bolşevik hareketin genişlemesi ve güçlenmesi durumunda Güney Asya ve Ortadoğu'daki halklar özellikle Müslümanlar tarafından şimdiye kadar baş koruyucu olarak görülen İngiltere'nin artık düşman olarak nitelendirilmeye başlanacağı korkusu vardı.³⁰

Sıralanan bu ihtimaller ve Rusya'da cereyan eden politik gelişmelerin Kafkasya'yı karışıklığa sürüklemesi İngiltere'yi çeşitli arayışlara itti. Askerî birimler bölgedeki anti-Bolşevik güçleri desteklerken Petrograd'daki İngiliz Büyükelçiliği de Bolşeviklerle diyalog kurmaya çalışıyordu. Ancak diplomatik girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması İngiltere'yi ve Fransa'yı Bolşeviklere karşı harekete geçmeye ve Rus hâkimiyetindeki toprakları paylaşmaya yöneltti. 23 Aralık 1917'de İngiltere ile Fransa, Almanya'nın Ukrayna'nın buğdayını ve Azerbaycan'ın petrolünü ele geçirmesini önlemeyi ve Türkiye'nin Pan-Türkçü ve Pan-İslamcı bir hareketle Kafkaslardan Orta Asya'ya uzanmasına engel olmayı amaçlayan

---

me de sahipti. Zira Almanya, Hindistan ve Afganistan Müslümanlarını ayaklandırma düşüncesinden başka Kafkasya halklarından askeri birlikler oluşturarak Filistin-Suriye Cephesi'nde ilerleyen İngiliz kuvvetlerine karşı kullanmayı da planlamaktaydı. Sarı, *age*, s. 286; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara 2006, s. 286-287.

²⁸ Daha savaşın başlangıcında Alman İmparatoru Wilhelm konsoloslarına ve temsilcilerine İngiltere'ye karşı İslam dünyasını ayaklandırma emrini vermişti. Osmanlı İmparatorluğu Kafkaslar, İran ve Afganistan halklarını İngiltere'ye karşı bir araya getirecekti. Bunlar hep birlikte ve en hassasları olan Hindistan'a doğru fitili ateşleyeceklerdi. Hindistan, İngiltere'nin elinden kurtarılacak olursa geriye kalanı kolayca çökecekti. Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1995, s. 1.

²⁹ L.C. Dusterville, *Dunsterforce Gizli Ordu, Bakü'de İngiliz-Ermeni İşgali*, Çev. Cengiz İ. Çay, İstanbul 2016, s. 189-282.

³⁰ Yaklaşık iki yıl sonra Aralık 1919'da Londra'ya gönderilen bir istihbarat raporu İngilizleri endişelerinde haklı çıkardı. Raporda, Bolşeviklerin İngiliz İmparatorluğu'nu zarara uğratmak için her metodu kullandığı, son zamanlara kadar Müslümanlar tarafından baş koruyucu olarak görülen İngiltere'nin şimdi tam zıt açıdan görülmeye başlandığı bildirilmekteydi. *British Documents on Foreign Affairs*, Volume: I, Doc. 127, (174130).

gizli bir anlaşma yaptılar.³¹ Buna göre Karadeniz'in güneydoğusunda, yani Kafkasya, Ermenistan, Gürcistan ve Don Kazakları Bölgesi'nde İngiltere,³² Karadeniz'in kuzeyinde yani Besarabya'yi Ukrayna ve Kırım'da ise Fransa faaliyette bulunacaktı.³³

Kafkasları kontrol altına almak isteyen İngiltere, ilk olarak Doğu Anadolu'daki bazı Kürt unsurlarla Ermenileri teşkilatlandırarak Türklere karşı kullanmak istedi. Ancak bu plan, iki topluluk arasında yaşanan çatışmalardan ve düşmanlıklardan dolayı hayata geçirilemeyince³⁴ bu kez Hristiyanları yani Ermeni ve Gürcüleri bir araya getirmeye çalıştı.³⁵

Rusya'daki İngiliz Elçisi Buchanan'a göre, Ermenilerle Gürcüler arasındaki muhtemel bir ittifak Balkanlardan Çin'e kadar uzanan Türk dünyasına karşı önemli bir engel oluşturabilirdi ve bu konuda etkin rol ise Ermenilere verilmeliydi. Zira Ermeniler İngilizlere daha sadık ve Türklere karşı daha hırslıydılar. Buna karşılık Gürcüler daha çok Doğu Karadeniz Cephesi'nde kullanılabilirdi.³⁶ Nitekim bu sırada olası bir Türk tehdidine karşı Kafkasya'da siyasi pazarlıklar yapılmakta ve bir Ermeni - Gürcü yakınlaşmasından bahsedilmekteydi. 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği telgrafta Ermeni ve Gürcülerin temas halinde bulduklarını ve bir askerî ittifak yaptıklarını yazmaktaydı. Alman Büyükelçisi Bernstoff'da bu ittifakı doğrulamakta ve Ermenilerin, Gürcülere hem Bolşevik Hükûmeti'ne hem de Türklere karşı siyasi ve askerî bir ittifak yaptıklarını Alman Dışişleri Bakanlığına bildirmekteydi.³⁷

İngilizlere göre, savaşmak için mücadele ruhları çökmüş Rus askerlerinin yerine bundan daha uygun bir plan olamazdı. Bu plan sayesinde Bolşevik Rus yönetimi - Sibiry'a'dan harekete geçi-

³¹ Bülent Gökay, *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye*, İstanbul, 1997, s. 16-17; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi II*, İstanbul 1997, s. 764.

³² Esasında İngiltere 19. yüzyılın ortalarından itibaren Güney Kafkasya'da faaliyet yürütmekteydi. Ancak bu faaliyet bölgedeki gelişmeleri yakından takip etme amaçlı siyasî uzmanlar hariç hemen bütünüyle ticarî düzeyde olup genel anlamda Rus nüfuz alanı olarak kabul edilmişti. Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara 2014, s. 285.

³³ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, s. 385-386.

³⁴ Çağlayan, *age*, s. 24.

³⁵ Arslanian, *agm*, s. 520.

³⁶ Çağlayan, *age*, s. 24.

³⁷ Kılıç, *age*, s. 268.

rilen kuvvetlerle beraber - kısıpaca alınacağı gibi Türk ordusunun Kafkasya'da ilerlemesine de engel olunacaktı.³⁸

Bu sırada Kafkasya'daki Bolşevik olmayan bazı ihtilalci gruplar, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te toplanmışlar ve Transkafkasya Komiserliği adı altında geçici bir hükümet kurmuşlardı.³⁹ Menşevikler, Sosyal Devrimciler ve diğer gruplardan oluşan Trans-Kafkasya Komiserliği, St. Petersburg'da iktidarı ele geçiren ve kendilerini Rusya'nın yasal yöneticileri olarak ilan eden Bolşeviklerin otoritesini kabul etmeyi reddetmekteydi.⁴⁰

İngilizler ise bölgeye istihbarat subayları göndermeye başlamışlardı. Bu subaylar Tiflis'te Çarlık yönetiminin Kafkasya karargâhına bağlı olarak görev yapacaklardı.⁴¹ İngiliz subaylarının görevi, Ermeniler ve Gürcüler başta olmak üzere Kafkasya'daki çeşitli etnik ve dinsel gruplar içinde hangisinin Bolşevik propagandasına ve Türk saldırılarına karşı en ciddi direnişini gösterebileceğini, dolayısıyla hangisinin İngiliz desteğine hak kazanacağını saptamaktı.

İngiliz istihbarat subayları, İngiliz çıkarları doğrultusunda kullanılabilecek topluluğun tahmin edildiği üzere öncelikle Ermeniler olduğunu,⁴² ikinci sırada Gürcülerin geldiğini, Azerilerin ise Türkiye ile olan yakın ırkî ve tarihi bağları nedeniyle dikkatle izlenmesi gerektiğini rapor ettiler.⁴³

³⁸ Çağlayan, *age*, s. 24-25.

³⁹ Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları (1917-1918)*, Ankara 2002, s. 103-122.

⁴⁰ Hopkirk, *age*, s. 161.

⁴¹ Hopkirk, *age*, s. 163.

⁴² Kafkasya'da Rus ordusunun etkisinin azalmasından sonra İngiliz savaş amaçları doğrultusunda Ermenilerin kullanılması süreci Rus Genel Karargâhındaki İngiliz misyonunun başkanı General Barter'in İngiliz Savaş Bakanlığı'na gönderdiği 15 Ekim 1917 tarihli telgrafla gündeme geldi. General Barter'a göre, tek umutları Rus başarısına bağlı olan Ermeniler, Kafkasya birlikleri içerisinde güvenilebilecek tek unsurdur. Ayrıca Ermeni Komitesi'nin önde gelen üyeleri de savaş arzularını sürdürmekteydiler. Yine Rus ordusunda bulunan 150.000 Ermeniden 35.000'i zaten Kafkas Cephesi'nde idi ve Rus Askeri Karargâhına müraaat edilerek bu Ermeni kuvvetlerden yararlanılabilmirdi. Başak, *age*, s. 248-249.

⁴³ İngiliz istihbarat subaylarının Kafkasya'daki üç büyük unsur hakkındaki kanaatlerinde bölgenin kontrolünü elinde bulunduran Türkiye ve Almanya'nın etkisi de şüphesiz önemli rol oynamaktaydı. Azerbaycan'ın Osmanlı, Gürcistan'ın da Alman İmparatorluğu ile işbirliğine girmesi İngiliz Hükümeti ve kamuoyu nezdinde bu devletlere yönelik antipatinin oluşmasına neden olmuştu. Kafkas-

Tiflis'teki İngiliz heyetine daha sonra Binbaşı Ronald Mc. Donell adlı bir subay da katıldı ki, bu kişinin görevi Kafkasya'daki çeşitli fraksiyonlara yüklü miktarda para dağıtarak Bolşevikler ve Türklere karşı birleştirmektir.⁴⁴

Ancak Kafkaslardaki farklı unsurları Türklere ve Bolşeviklere karşı birleştirmeye çalışan İngiliz subayları çok geçmeden kendilerini etnik kıskançlıklara bağlı bir rekabet bataklığında buldular. Zira buradaki bütün halkların birbirleriyle sınır çatışmaları vardı. Bundan başka bölgede yoğun bir Bolşevik propagandası söz konusuydu.⁴⁵ Bu nedenle İngiltere bölgeyi kontrol altında tutmak için hem Bolşeviklere yönelik kuşatmasını daha da genişletmeye hem de Transkafkasya, Don, Terek Kuban ve Ukrayna'nın Rada bölgelerinde Bolşevik yönetimini reddeden grupların kurduğu hükûmetleri tanımaya ve korumaya başladı.⁴⁶ Amaç, Rusya'ya karşı oluşturulmaya çalışılan Kafkas bloğunu daha da genişleterek Karadeniz'in kuzeyini de kapsayan bir 'Güneydoğu Bloğu' oluşturmaktır. Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Rusya'daki temsilcisi Buchanon'a gönderdiği gizli bir telgrafta, Rusya'ya karşı girilen yeni politika şu şekilde açıklanıyordu: "...Romanyalılar, Ukraynalılar, Kazaklar ve Kafkasyalılardan oluşacak bir Güneydoğu bloğu muhtemelen makul bir devlet kurabilir ve kömür, hububat ve petrol kaynaklarını kontrol etmek vasıtasıyla bütün Rusya'yı etkisi altına alabilir. Bundan dolayı siz bu politikayı yürütmek için gereken adımları atmamakla yetkilendirildiniz."⁴⁷

Bu telgraftan da anlaşılacağı üzere Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslar, içeride Bolşevik kışkırtmasına, dışarıda ise merkezi güçlere karşı savaşabilmek amacıyla daha geniş ve kolektif bir organizasyonunun içine konuldu. Organizasyonun ayakta kalabilmesi için ise hem askerî ve hem de ekonomik destek sağlandı. Ancak, bölgenin karmaşık ve tahrik edici doğası ve Ermenilere

---

ya'da Türk-Alman kontrolü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara 2006; Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara 2014.

⁴⁴ Hopkirk, *age*, s. 164-165.

⁴⁵ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara 2001, s. 449-450.

⁴⁶ Çağlayan, *age*, s. 29.

⁴⁷ Çağlayan, *age*, s. 30.

yapılan para yardımlarının diğer etnik gruplar ve Bolşevikler tarafından duyulması İngilizleri büyük sıkıntıya soktu.⁴⁸

İngilizler, bölgede kontrolü tamamen kaybetmek üzereyken 1918 Ekim'inde Osmanlı Devleti'nin mütareke imzalaması İngiltere'nin Bolşeviklerle olan mücadelesine yeni bir boyut kazandırdı. Zira Osmanlı ordusunun mütareke sonrası Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan çekilmesi bu bölgelerin İngiliz kontrolüne girmesine,⁴⁹ dolayısıyla Bolşevikleri bu bölgede durdurma ihtimalini de ortaya çıkardı. Aynı şekilde Kasım 1918'de Çanakkale ve İstanbul boğazlarının müttefik donanmalarına açılması, Sovyet Rusya'yı savunmasının en zayıf yerinden, Karadeniz kıyılarından vurma imkânı veriyordu.⁵⁰ Ancak İngiliz devlet adamları arasında bu sorunun üstesinden nasıl gelineceği konusunda derin görüş ayrılıkları vardı. Örneğin Doğu Komitesi⁵¹ Başkanı Lord George Curzon bölgenin İngiliz askerî birliklerince işgal edilmesini ve İngiltere mandaterliğine alınmasını önermekteydi. Böylece İngiliz İmparatorluğu'nun gücü Hazar Denizi'nden Süveyş Kanalı'na uzanabilir, Hindistan ve Uzak Doğu ile daha kolay bağlantı kurulabilirdi. Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Sorumlusu Sir Eyre Crowe ise Trans-Kafkasya'yı Fransız yönetimine bırakıp Sykes-Picot Anlaşması ile Fransa'ya bırakılan Suriye-Filistin ve Musul'un İngiltere'de kalmasını önermekteydi. Bu durumda ise hem Ermeni meselesinden hem de Kafkasya'daki diğer problemlerinden ve muhtemel bir İngiliz-Rus sürtüşmesinden uzak kalınacaktı. Doğu Komitesi üyelerinden General Jan Smuts da Kafkasya'nın Amerikan mandaterliğine verilmesini önermekteydi. Ona göre böyle bir politika ile

---

⁴⁸ Çağlayan, *age*, s. 30-34.

⁴⁹ Osmanlı Hükümeti'nin daha Mondros Mütareke görüşmeleri başlamadan aldığı Brest-Ltovsk Antlaşması dışında ele geçirilen toprakların boşaltılması kararı daha sonra mütareke hükümlerine de girmiş ve İngilizler Osmanlı kuvvetlerinin bira an önce bu arazileri boşaltması için baskı yapmaya başlamışlardı. İngilizler, gerek Türk ordusunun bölgede muhtemel bir milli teşkilatlanma meydana getirmesini önlemek gerekse Bolşeviklere karşı bir an önce üstünlük sağlamak, bölgede anti-Bolşevik bir örgütlenme ortaya çıkarmak amacıyla daha Türk ordusunun tahliyesi tamamlanmadan Bakü'yü işgal ettiler. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı II*, Ankara 1993, s. 639.

⁵⁰ Yerasimos, *age*, s. 102.

⁵¹ Doğu Komitesi, Ortadoğu ve Orta Asya problemlerini çözmek amacıyla Britanya Savaş Bakanlığı bünyesinde kurulan birim olup, başkanlığını Lord George Curzon yapmaktaydı. Matthew Hughes, *Allenby and British Strategy in the Middle East, 1917-1919*, London and Portland, 1999, s. 115.

İngiliz Hükûmeti hem ağır bir yükten hem de gizli anlaşmalar nedeniyle maruz kaldığı sert eleştirilerden kurtulacaktı.⁵²

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Siyasî İstihbarat Bürosu tarafından önerilen görüşte ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsız devletler olarak tanınmaları ve Kafkas Dağları'nın Rusya'nın yeni sınırı olması ve gerekirse Batılı bir gücün adı geçen cumhuriyetleri federal bir devlet olarak bünyesine katması tavsiye edilmekteydi.⁵³

Bu tartışmalar devam ederken Başbakan David Llyd George, İngiliz kuvvetlerinin Bakü'yü ve Karadeniz limanlarını işgal talimatı verdi. Bu talimat üzerine Mezopotamya İngiliz Ordusu Komutanlığı General Thomson Komutası'nda Bakü'ye hareket edip 17 Kasım 1918'de burayı işgal ederken,⁵⁴ Boğazlar üzerinden hareket eden İngiliz donanması da Beyaz Rus kuvvetlerini desteklemek ve Bolşevikleri kuşatmak için Batum,⁵⁵ Novorosiski, Odessa, Azak ve Kırım gibi Karadeniz'in kuzey limanlarını kontrol altına aldılar.⁵⁶ Karadeniz limanlarının işgal edilmesiyle Bolşeviklere karşı savaşan General Denikin, Kolçak, Yudenic ve Wrangel gibi Çar taraftarı generallere bol miktarda ağır ve hafif silahlar vermeye başlandı.⁵⁷ Öyle ki İngiltere, Karadeniz limanları üzerinden yalnızca General Denikin'e; 250.000 tüfek, 200 tabanca, 30 tank, önemli ölçüde savaş donanım araç ve gereçleri ile Orduların organizasyonu için askeri ve sivil personel yardımında bulunmuşlardı.⁵⁸

⁵² Richard H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations (1917-1921) II*, Princeton, 1961, s. 59-98; Hughes, *age*, s. 115-120; Sarı, *age*, s. 286-287.

⁵³ 1 Kasım 1918 tarihli İngiliz Dışişleri Bakanlığı Siyasî İstihbarat Dairesi tarafından Hükümet için hazırlanmış the Future Settlement of Transcaucasia with Special Regard to British interests (İngiliz Menfaatleri Acısından Trans-Kafkasya'nın Halli) başlıklı memorandum.

⁵⁴ Sarı, *s. age*, s. 287-288.

⁵⁵ Batum hakkında İngilizlerin 11 Kasım 1918'de Osmanlı Devleti'ne verdikleri Elviye-i Selâse'nin tahliyesi ile ilgili notasından başka Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesi de İtilaf Devletleri'ne Batum'u işgal hakkı tanımakta idi. *T.İ.H I*, s. 234.

⁵⁶ A. Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970, s. 590.

⁵⁷ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, s. 479.

⁵⁸ Doğanay, *age*, s. 185. Karadeniz limanlarından yalnızca anti-Bolşeviklere askeri yardım için değil, Bolşevik karşıtı sivillerin İstanbul üzerinden çeşitli Avrupa devletlerine taşınmasında da kullanılmaya başlandı. Charles King, *Karadeniz*, Çev. Zühal Kılıç, İstanbul 2008, s. 258.

İngilizler, aynı zamanda Kafkasya'da kurulan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı da birer tampon devlet olarak düşündüğünden onlara da yardım etmekteydi.⁵⁹ Ancak İngilizlerin Kafkas Cumhuriyetleri'ni, General Denikin'le beraber Bolşeviklere karşı kullanma girişimi pek başarılı olmamıştı. Çünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasındaki anlaşmazlıklardan başka General Denikin'le bu cumhuriyetler arasında da anlaşmazlık söz konusuydu. "*Bir ve Bölünmez Büyük Rusya*" yaklaşımına sahip olan Denikin, Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını tanımayacağını bildirmişti.⁶⁰

Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını resmen tanıyan ve yardım eden Londra yönetimi tam bir çıkmaza girmişti. O kadar ki 31 Aralık 1918'de hem Kafkas Cumhuriyetleri'ni hem de Transkafkasya'nın bağımsızlığını tanımaya razı olmayan General Kolçak ile Denikin'i Paris Konferansı'na davet etti. Amaç Kafkas Cumhuriyetleri ile Bolşevik karşıtı generalleri uzlaştırmaktı. Ancak konferanstaki müttefik delegelerin Denikin ve Kolçak lehinde tutum almaları Kafkas Cumhuriyetleri için tam bir hayal kırıklığı oldu.⁶¹ Londra'daki ve Paris'teki İngiliz yetkililerinin tutumu savaş alanlarındaki İngiliz Kumandanları arasında da şaşkınlık yarattı. Esasında İngiliz siyasî ve askerî karar mekanizmasında derin görüş ayrılıkları söz konusuydu. Örneğin General Pole, Denikin'e askeri ve politik destek vermeyi savunurken, General Milne, Denikin Ordusunun işgali altındaki Sochi hakkında Gürcüleri destekliyordu. Özellikle Kafkaslardaki askeri yetkililer Cumhuriyetlerin desteklenmesini istiyorlardı.⁶² Belki Londra'dan gelecek net direktifler durumu kolaylaştırabilirdi. Fakat görünürde böyle bir şey de yoktu. Tam tersine, İngiliz birliklerinin bölgesel kavgalara karışması, Londra açısından zaten kararsız bir yapıdaki İngiliz

⁵⁹ Hatırlanacağı üzere, Şubat ve Ekim İhtilalleri sonucunda Kafkasya'nın üç önemli toplumunun temsilcilerinden meydana gelen Trans-Kafkasya Komiserliği oluşturulmuş, 1918'in ortalarına doğru da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri kurulmuştur. Yine aynı dönemde bu ülkelerin topraklarının bir kısmı Türk ve Alman ordularının kontrolüne girmişti. Ancak I. Dünya Savaşı'nın merkezi devletler aleyhine sonuçlanması üzerine Kafkaslar, İngiliz hâkimiyetine girmiş ve adı geçen ülkelerde İngiliz yanlısı en azından Türklere, Almanlara ve Bolşeviklere sempati duymayan yönetimler işbaşına gelmiştir. Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi I 1917-1923*, Çev. Orhan Suda, İstanbul 1989, s. 315.

⁶⁰ Çağlayan, *age*, s. 238; Gökay, *age*, s. 65.

⁶¹ Carr, *age*, s. 316.

⁶² Çağlayan, *age*, s. 240; Gökay, *age*, s. 65.

politikasında ek bir karışıklık oluşturuyordu. Zira savaş sonunda Türkiye'ye imzalatılan mütareke, başlangıçta bölgenin otomatik olarak İngiliz askeri kontrolü altına girmesinin yolunu açmakla beraber Anadolu'da başlayan direniş İngiliz birliklerini yeni sorunlarla karşı karşıya getirmişti.⁶³

Bu arada General Denikin'in Gürcistan ve Azerbaycan'ın tamamını ele geçirme düşüncesi vardı ki bu durum Bolşeviklere karşı savaşı her üç unsur arasında müthiş bir düşmanlık doğurmuştu.⁶⁴

General Milne'nin bildirdiğine göre, Denikin ona, Kafkasya devletlerinin Rusya'dan ayrılmasını kesinlikle arzu etmediğini ve bu devletlerle ilişki hâlinde bulunmak istediğini ifade etmiştir.

İngiliz Hükûmeti'nin General Denikin'e verdiği büyük miktardaki askerî destek, Gürcüler ve Azeriler arasında İngiltere'ye karşı bir şüphe yaratmıştır ve İngiltere'nin "*bağımsız güçlü devlet*" görmek istediği yolundaki deklarasyonu bundan dolayı şüphe ile karşılanmıştır.

İngiltere'den büyük miktarda para ve askerî malzeme yardımı alan Denikin de İngilizlere kuşkuyla bakmıştır. Ona göre İngiltere, Moskova'ya karşı anti-Bolşevik hareketleri desteklemekle birlikte parçalanmış bir Rus siyaseti takip etmekteydi.⁶⁵

Ocak ve Şubat 1919'da General Denikin Kuzey Kafkasya'da başarılı operasyonlar gerçekleştirdi ve Hazar Deniz'i kıyılarından Karadeniz'in güneyinin en uç vilayetlerine kadar geniş bir alanı etkisi altına alma imkânını yakaladı. Bu gelişmeler açık bir şekilde Denikin'in gönüllü ordusuyla cumhuriyetler arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi. Özellikle Gürcistan, Denikin'in Gürcü topraklarını Rusya'ya katacağına inanıyordu.

Gürcistan endişelerinde haksız değildi. Nitekim kısa bir süre sonra Denikin; İngiliz Hükûmeti'nin Gürcü Hükûmeti'ne, Gürcü topraklarının dokunulmazlığı konusunda vermiş olduğu garantiyi hiçe sayarak 6 Şubat 1919'da Sochi'ye girdi ve bu bölgeyi Sukhum sınırına kadar kontrol altına aldı.⁶⁶ Bu işgal, bölgeyi ancak İngiliz müdahalesiyle önlenebilen topyekûn bir savaşın eşğine getirdi.⁶⁷

⁶³ Gökay, *age*, s. 66.

⁶⁴ Çağlayan, *age*, s. 240.

⁶⁵ Çağlayan, *age*, s. 241.

⁶⁶ Sürmeli, *age*, s. 402.

⁶⁷ Gökay, *age*, s. 65.

Gürcistan'ı kaybetmek istemeyen İngiltere, Denikin nezdinde girişimde bulunarak Gürcistan'ın yeniden oluşturulmaya çalışılan Rusya İmparatorluğu'na dâhil edilmesine zorlanmaması ve bu ülkeye yönelik askerî operasyonların derhal durdurulmasını istemesine rağmen hiçbir sonuç alamadı.

Bu arada anti-Bolşevik güçlerin görüşlerini temsil eden İngiltere'deki Rus Büyükelçisi Konstantin Nabokoff, General Denikin'in İngiliz politikası ile ilgili endişelerini ve beklentilerini İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ilettili.⁶⁸

İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından Nabokoff'a verilen cevapta İngiliz Hükümeti'nin görüşü şöyle ifade edilmektedir:

*“İngiltere'nin, son askerî harekâtlarında Denikin'e yardım etmesi, İngiliz Hükümeti'nin General Denikin'e sempati ile yaklaştığının açık bir göstergesidir. Bununla birlikte Transkafkasya'daki yerel durumun haftadan haftaya değişiklik göstermesi ve Londra'dan zamanında talimat gelmemesi bölgenin statüsünü ve operasyonların sınırını tam olarak belirlemede sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla Paris Konferansı'nda alınan karar gereğince Transkafkasya Cumhuriyetlerinin son statüsü için Rus tarafından herhangi bir müdahale olmamalıydı ve General Denikin, operasyonları hakkında bilgi vermesi gerekirdi. Bu nedenle İngiliz Hükümeti Denikin'in kendisinin belirleyeceği bir alanda faaliyet göstermesi gerektiğini, dolayısıyla verilecek desteğin ancak bu şartların yerine getirilmesine bağlı olacağını bildirmektedir.”*⁶⁹

General Denikin, İngilizlerin şartlarını kabul etmedi; Karadeniz'de Sochi ve Terek'in tamamını işgal ettiği gibi Dağıstan'ı da tehdit etmeye başladı.⁷⁰ Tabii bu durum Gürcistan'ı tedirgin ettiği gibi, İngilizleri de Gürcistan'a vermiş olduğu sözden dolayı rahatsız etti. Bunun üzerine İngilizler 18 Şubat 1919'da Denikin'den Sochi bölgesini tamamen boşaltmasını istedi. Ancak bu isteği yerine getirmeyen Denikin Sohum Bölgesi üzerinde de hak sahibi

⁶⁸ Çağlayan, *age*, s. 242.

⁶⁹ Çağlayan, *age*, s. 244.

⁷⁰ Çağlayan, *age*, s. 244.

olduğunu iddia ederek Gürcü birliklerinin Mekhadjir Nehri'nden Bzyb Nehri'ne kadar olan sahadan geri çekilmelerini istedi.

Denikin'in bu şekilde sınırlarını tehdit etmesi, Gürcistan'ı endişeye sevk etti. İngilizler ise hem Denikin'i hem de Gürcüleri güvencesinde bulundurduğundan Gürcistan'la Denikin kuvvetleri arasında bir savaşı önlemeye çalışmaktaydı.

Hem Denikin'i hem de Gürcistan'ı uzlaştırmak amacıyla Kafkasya'daki İngiliz istihbarat subayı General Henry Beach, 16 Mayıs'ta Gürcü Başkanı Jordanya ile bir araya geldi. Beach, Jordanya'ya Denikin ile anlaşmaya varmanın Gürcistan'ın çıkarına olacağını belirtti. 23 Mayıs'ta bu defa Gürcü Dışişleri Bakanı Gegeçkori, İçişleri Bakanı Ramişvili ve General Gedavanov ile bir toplantı yapan General Henry Beach ve İngiliz Askeri Misyonu Başkanı General James Briggs konuyu tekrar gündeme getirdi.⁷¹

General Briggs, görüşme sırasında kendisinin Denikin'i temsil ettiğini belirterek Sohum'la ilgili Gönüllü Ordu'nun eski taleplerini sıraladı. Bunun üzerine Gegeçkori, Gürcistan'ın aşağıdaki koşullarda Denikin ile anlaşmaya varabileceğini söyledi:

1- Gürcü birlikleri Mekhadjir (Sochi'nin kuzeyi) nehrinde kalacak.

2- Gürcistan Ruz arazisini garanti ederek Gönüllü Ordu ile işbirliğini yeniden başlatacak.

3- Hudut anlaşmazlığının son çözümü Paris Barış Konferansı'nda yapılacak.

Gegeçkori'nin bu önerileri üzerine General Briggs de Denikin'in karşı önerilerini okudu:

1- Gürcüler Bzyb Nehri gerisine çekilmek zorunda (Sochi'nin güneyi).

2- Oradaki ve Gürcistan'daki Rus arazisi güvenceye alındığı sürece Sohum geçici olarak Gürcü yönetiminde kalabilir.

3- Gürcistan tarafından işgal edilen bölgelerde halk bu uygulamaları destekler ve sahiplerine tazminat verilirse araziler istimplâk edilebilir.

Gürcistan önerilerinin 2. ve 3. maddeleri, Gürcistan'ın 2. ve 3. karşı önerileri kabul etmesi halinde, Denikin tarafından da kabul edilecekti. Fakat birinci maddeler bir anlaşma ihtimaline en-

⁷¹ Sürmeli, *age*, s. 454.

gel olmaktaydı. Zira ne Denikin ne Gürcü de Hükûmeti Sochi'den vazgeçiyordu.

Gürcistan ve General Denikin arasındaki gerginlik Mayıs sonunda Karadeniz sahilinde askerî hareketlenmelere neden oldu. Gürcüler Denikin'e giden savaş malzemelerinin naklini engellemek üzere demiryollarına müdahale ederek birçok treni alıyordu. Aynı hareket, gemilere de uygulanmaya başlayınca İngilizlerle Gürcüler arasında yeni bir gerginliğe yol açtı. İngiliz Kumandanlığı'ndan General Corpy, Gürcü Hükûmet Başkanı Jordanya'ya Gürcistan Hükûmeti'nin İngiliz malzemelerini taşıyan gemileri alıkoymasını protesto ederken Jordanya İngilizlere ait olan her şeyin Gürcü arazisinden geçmesine izin verileceğini fakat Denikin'e giden Rus askerî malzemelerinin durdurulacağını, çünkü Denikin'in Gürcistan'la savaşta olduğunu söyledi. Bu açıklama üzerine General Corpy, takındığı düşmanca tavrı değiştirerek İngilizlere malzeme taşıyan yük araçlarının yollarına devam edeceğini ve Denikin'le anlaşma sağlanana kadar Gönüllü Ordu'ya giden araçların Tiflis'te kalacağını kabul etti.⁷² Bu arada Denikin, ileri harekâtına devam etti ve Mayıs 1919 sonunda Dağıstan'ın tümünü kontrol altına aldı.

Denikin'in bu faaliyetleri İngilizler tarafından öfkeyle izlendi. Dışişlerinden bazı uzmanlar yalnızca Denikin'i değil, İngiliz Hükûmeti'nin Bolşevik Politikası'nı da sert bir şekilde eleştirmekteydiler. Bu kişilerin başında gelen Prof. Simpson, bir raporunda şu ifadeleri kullanmaktaydı:

“Asıl zorluk, birleşik ve bütün bir Rusya oluşturulmasına mı yardım edeceğiz, yoksa Transkafkasya Devletleri'nin bağımsızlıklarını mı tanıyacağız konusunda açık bir karar vermeyişimizden kaynaklanmaktadır. İkinci projeye açık bir sempati duyuyoruz. Fakat Denikin gibi Bolşevik karşıtı orduları desteklemeye devam ediyoruz. Denikin'in zamanı geldiğinde bu yardımı Transkafkasya'yı boyun eğdirmek üzere kullanacağını biliyoruz. Burada söylediğimiz her şey self-determinasyonu desteklemektedir. Yaptığımız her şey ise bu prensibe karşı olan kişileri desteklemektedir.”⁷³

İngiliz Hükûmeti'nin Bolşeviklere yönelik faaliyetlerinde tutarlı bir politika izleyememesi ve giderek bataklığa saplanması,

⁷² Sürmeli, *age*, s. 455-456.

⁷³ Çağlayan, *age*, s. 244.

ekonomik ve sosyal sıkıntılar içinde olan İngiltere’de tepkilerin yükselmesine neden olmaktadır.

Bolşeviklere karşı askerî müdahale başlangıçta İttifak güçleri karşısında doğu cephesinin yeniden kurulması çabası olarak savunuluyordu. Ancak savaş sona erince ve İttifak güçleri mağlup olunca artık askerî müdahale konusundaki bu savaş dönemi mantığının geçerliliği kalmadı.⁷⁴

Hem İngiliz Dışişleri Bakanlığının Doğu Komitesi hem de kabine Aralık 1918’de zamanının çoğunu Rusya politikası ve Kafkaslar üzerinde ardı arkası gelmeyen tartışmalarla geçirdi. Lloyd George, 23 Aralık’ta Savaş Kabinesinde Eğitim Bakanı A.L. Fisher’in sözlerini aktararak⁷⁵; “*Bütün ülkede tekrar tekrar hükümetin Rusya’ya neden müdahale etmekte olduğu sorulmaktadır*” dedi. 1918 sonuna gelindiğinde üzerinde anlaşılmış kesin bir karar yoktu. Tartışmalarda ortaya çıkan eğilim şöyleydi: Türk ve Alman kuvvetleri tamamen çekilinceye kadar İngiliz kuvvetleri Güney ve Güneydoğu Rusya’dan ve Kafkaslardan çekilmemeliydi. Üzerinde anlaşılan tek tespit ise birlikleri olabildiğince erken geri çekme olarak görüyordu.⁷⁶ Bu amaçla İngiliz Hükûmeti barış girişimlerine dahi kalkışmıştır.

İngilizlerin Rusya sorununu barış yoluyla çözüme girişmeleri ile ilgili 2 Ocak 1919’da İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Rusya’daki çatışmanın derhal sona erdirilmesi gerektiğini belirten bir teklif hazırladı. Kalıcı bir çözümün koşullarını saptamak üzere, Moskova’daki Sovyet Hükûmeti, Omsk’taki General Kolçak, Ekaterinodar’daki General Denikin, Arhangelsk’teki M. Çaykovskiy ve eski Rus hükûmetinin çağrılacağı bir toplantı önerdi. Ancak Fransa ve İtalya, böyle bir girişimin Bolşevik rejimin tanınması anlamına geldiğini savunarak öneriyi reddettiler.

Konferansın Bolşevik temsilcilerinin kabul edilmemesi yönündeki kararına karşı Lloyd George önceki teklifini sunmaya

⁷⁴ Gökay, *age*, s. 66.

⁷⁵ Tarihiçi ve o zamanlar Lloyd George’un Eğitim Bakanı olan H.A.L Fisher, 5 Aralık 1918 tarihli momerondumda şöyle yazıyordu: “Hiç kuşku yok ki, İttifak güçleri ve onların müttefikleriyle mütareke imzalanmış olduğu halde yine de Rusya’daki askeri operasyonlarımızın sürmesi, bu ülkenin çalışan erkek ve kadınlarına fazlasıyla ters gelmektedir. Gökay, *age*, s. 67.

⁷⁶ Gökay, *age*, s. 67.

devam etti ve aksi takdirde İngiliz Hükûmeti'nin birliklerini derhal geri çekip anti-Bolşevikliklere yardımı keseceğini belirtti.⁷⁷

21 Ocak 1919 günkü konsey toplantısında ise Lloyd George ve Başkan Wilson çeşitli Rus fraksiyonlarının Paris dışında bir yere toplantıya çağrılmasını istediler ve bunun için de Marmara Denizi'ndeki Büyükkada'yı önerdiler. Böylece Sovyet delegasyonun üçüncü bir ülkeden geçmek zorunda kalmayacağı düşünülüyordu. Ancak üç Baltık Hükûmeti ve Sovyet Ukraynası Hükûmeti dışında hiçbir Rus grubu bu teklifi kabul etmedi.⁷⁸

Bu arada Bolşeviklerle görüşüp görüşülmemesi konusunda Londra'da ve Paris'te tartışmalar devam ederken Güney Rusya'da ve Kafkaslarda durum öyle bir hal almıştı ki İngilizlerin bu bölgeleri boşaltmaları işgal etmelerinden daha zor bir duruma gelmişti. Çekilmeseler daha zor bir duruma düşecekler, çekilseler çıkarlarını ve onurlarını kaybedeceklerdi. Bir de onlara güvenip yola çıkan Gürcü, Ermeni ve Rumlar gibi bölgede beklentileri olan insanlar vardı.⁷⁹ Ancak İngiltere, kendisi için akılcı yolu seçerek çekilmeye karar verdi ve İngiliz Genelkurmay Başkanı Henry Wilson 21 Şubat'ta İngilizlerin Rusya'dan mümkün olan en yakın zamanda tümüyle çekilmek istemesini öneren resmi bir yazı sundu. Henry Wilson, İtilaf Güçleri'nin Rusya sorununda ortak doyurucu bir politika oluşturamayacaklarını düşündüğünden en iyi yolun bu olduğuna inanıyordu. Sorun çok büyük ve İngiltere'nin sembolik birliklerle başa çıkabileceğinin çok ötesindeydi.

Bölgeden gelen bütün raporlara göre, Bolşevikler askerî açıdan daha güçlüydü ve kuzey, doğu ve batı cepheleriyle Kafkaslarda ilerlemeye devam ediyorlardı.

Bu kritik kararın doğrudan sonuçlarından biri Türkiye sorunuyla ilgiliydi. İngilizler için Türkiye'de altına girilen ve çok çaba gerektiren son yükümlülüklerin ardından, Rus İç Savaşı'nda az da olsa ek bir sorumluluk almak tümüyle imkânsızdı.⁸⁰

⁷⁷ Gökay, *age*, s. 68-70.

⁷⁸ Gökay, *age*, s. 73.

⁷⁹ Nitekim Hovannisian İngilizlerin Güney Rusya'dan ve Kafkaslardan çekilme kararında Beyazların ters politikaları kadar, İngiliz başbakanının bozgunculuğunun da rolü olduğunu ileri sürmektedir. Richard G Hovannisian, *The Republic of Armenia I, The First Year (1918-1919)*, University of California Press, Los Angeles, London 1971, s. 479.

⁸⁰ Gökay, *age*, s. 75-76.

Osmanlı İmparatorluğu ile mütarekenin imzalandığı 1918 yılının Ekim ayı sonlarından Güney-Rusya ve Kafkasları boşaltma kararının alındığı 1919 Mart'ına kadar geçen bu beş aylık zaman dilimi, İngiliz Hükûmeti için bir sınav dönemi oldu. Türkiye ile birlikte bu bölgeleri bir arada kontrol etmenin imkânsız olmasa bile çok güç olduğunun farkına varıldı.⁸¹

Lloyd George Hükûmeti'nin aldığı karar gereğince 1919 sonuna kadar Batum'daki bir garnizon dışında bütün İngiliz birlikleri Kafkaslardan geri çağrılacak ve bu birlikler kendilerini Boğazlardan Rusya'nın hassas Güney kesimlerine kadar Karadeniz'in kontrolüyle sınırlayacaktı.⁸² Nitekim bu amaçla 28 Ekim 1919'da bir, 2 Kasım 1919'da da iki olmak üzere toplam üç piyade alayı Batum'a gelmişti. Alayların mevcudu 500 ve 600 olup yeni gelecek kuvvetlerle beraber toplam kuvvetin 2.500'ü bulacağı tahmin edilmekteydi. Gelen bu kuvvetler Bolşeviklere karşı mücadele etmek üzere Batum, Tiflis ve Güney Azerbaycan'da konuşlandırılacaktı.⁸³ Amaç en azından Bakü petrolerini elde tutmak, İran ve Irak yolunu kapamak ve Bolşevik Rusya ile Anadolu hareketinin birleşmesini önlemektir. Nitekim Taşnak, Menşevik ve Müsavatçılara dayanan Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'dan oluşan bir müttefik bloğun kurulmasına karar verildi.⁸⁴ Bu bloğun diğer ayağını ise Boğazlardaki müttefik güçler, Karadeniz'deki Pontusçu Rumlar ve Ermeniler oluşturacaktı.

İngilizler bu konuda özellikle gayrimüslim ve gayri Türk unsurlar üzerinde durmaktaydı. Çünkü İngiltere'nin başka bir amacı da Orta Asya ile Anadolu'nun arasını kesmektir. Zira Anadolu'nun Bolşeviklerden yardım alması ne kadar ciddi bir tehlike ise Asyalı Müslümanlar ile Türk milliyetçilerinin işbirliğine girmesi de İngiltere için en az o kadar tehlikeliydi ve bu iki büyük kitlenin ilişki ve irtibat kurmasına mutlaka engel olunmalıydı.⁸⁵ İşte bu endişelerden olsa gerek Tiflis'teki İngiliz Yüksek Komiseri Oliver

⁸¹ Gökay, *age*, s. 77.

⁸² Gökay, *age*, s. 75-76.

⁸³ *H.T.V.D.*, Yıl: 4, (Mart 1995), S. 11, Ves. No: 289.

⁸⁴ Yerasimos, *age*, s. 111.

⁸⁵ İngiltere, Türklerin Panturanist bir politika güttüklerini, doğuya Türkistan'a doğru yayılmak istediklerini düşünüyor ve bu hususta Enver Paşa ile Anadolu arasında bir işbirliği olduğuna inanıyorlardı. Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1970, s. 136; Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 1978, s. 37; Doğanay, *agm*, s. 284.

Wardrop, 3 Ocak 1920'de Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bir telgraf göndererek Kafkas Seddi projesini önerdi. Wardrop aynı telgrafında, Türk propagandacı ve silahlı örgütlerin bölgede Bolşeviklere yardımcı olduklarını belirtiyor⁸⁶ ve hükûmetten Anadolu'daki millî hareketin ajanlarının girişini engellemek üzere Güney Azerbaycan ve Türkiye'nin kuzeydoğusuna askerî birlik gönderilmesini de istiyordu.⁸⁷ Aynı günlerde Çiçerin'in Tiflis ve Bakü'deki hükûmetlere işbirliği teklifinde bulunması İngilizleri endişeye sevk etti.⁸⁸ Zira bu durumda Kafkas Seddi, Türkiye, Bolşevik Rusya ve bölge ülkelerinin işbirliği içine girmesi durumunda İngiltere'nin aleyhine dönecekti. Bunun engellenmesi ancak acilen 1918 Mayıs'ında bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarının tanınmasına ve Kafkas Seddi'nin İran'ı da içine alacak şekilde Kafkas Seddi'nin hemen gerçekleştirilmesine bağlıydı.⁸⁹ Nitekim Paris'te bir araya gelen İtilaf Dışişleri Bakanları Gürcistan ve Azerbaycan'ın fiilen tanınması kararını aldılar.⁹⁰ Yine aynı toplantıda şimdiye kadar Denikin'e gönderilen tüm malzemelerin Gürcistan'a, Azerbaycan'a ve Ermenistan'a gönderilmesine karar verildi.⁹¹ Esasında İngiliz Hükûmeti Bolşeviklere karşı kullanmak üzere 1919 Mayıs'ından beri Gürcistan'a askerî yardımda bulunmaktaydı.⁹² Fakat İtilaf Devletleri oldukça geç ve yetersiz kalmışlardı. Esasında böyle bir seddin oluşturulmasına daha erken başlanması ve büyük miktarda askerî gücün acilen bölgeye gönderilmesi gerekiyordu.⁹³ Hâlbuki İtilaf Devletleri, bölgeye yeni asker göndermek şöyle dursun, mevcut askerleri-

⁸⁶ Mondros Mütarekesi sonrası İttihat ve Terakki mensupları tarafından İstanbul'da kurulan "Karakol Cemiyeti", Kuzey Kafkasya'ya çok sayıda subay göndermişti. Bu subaylar yerli İslam ahaliyi örgütleyerek Bolşeviklerle birlikte İngilizlere karşı mücadele etmekle görevlendirilmişlerdi. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz I*, İstanbul 1993, s. 541; Yerasimos, *age*, s. 108.

⁸⁷ Gökay, *age*, s. 88.

⁸⁸ Yerasimos, *age*, s. 111-112.

⁸⁹ Tevfik Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Ankara 1981, s. 30.

⁹⁰ Carr, *age*, s. 316.

⁹¹ Yerasimos, *age*, s. 112.

⁹² İngiliz Hükûmeti, Gürcistan'a yaklaşık 30.000 tüfek, 122 top ve diğer silahlarla bu silahlara ait çok miktarda cephane yardımında bulunmuştur. *Türk İstiklal Harbi III, Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara 1965, s. 47.

⁹³ Müttefik Yüksek Konseyi, Ocak 1920 başında Mareşal Foch ve İngiliz Genelkurmay Başkanı Henry Wilson'dan Kafkas Devletlerini Bolşeviklere karşı korumak için ne kadar asker gerekeceği yönünde rapor istemiş, verilen cevapta en az 60.000 askere ihtiyaç olduğu belirtilmişti. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Ankara 1994, s. 333.

ni dahi geri çekmeye çalışıyorlardı. Nitekim İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Henry Wilson, Paris'te alınan kararı gülünç bulmuş ve yakın bir zamanda Azerbaycan ve Gürcistan'ın Bolşevik olacağını söylemiştir.⁹⁴

Bu arada İngiliz Hükûmeti, Kafkas Cumhuriyetleri'nden başka bölgede Bolşeviklere karşı olan Acara ve Laz unsurlarını da desteklemekteydi. Böylece İngiltere bölgede olabildiğince çeşitli yapı meydana getirmek ve farklı güçlerin kendi kontrolü dışında birleşmesine engel olmak istemekteydi.⁹⁵ Londra yönetiminin bir diğer politikası da Türk Millî Hareketi ile Bolşevikler yönetim arasındaki işbirliğini engellemek hatta Türkiye'yi Kafkas seddinin bir parçası hâline getirmektir.⁹⁶ Nitekim Erzurum'da bulunan ve o bölgede mütarekeyi kontrol etmekle ve silahları toplamakla görevli olan Rawlinson, bu iş için bir hayli çaba harcamaktaydı. Bölgeye gidip İngilizler adına bilgi toplayan ve birkaç Türk subayına yüklü miktarda para öneren Rawlinson 12 Şubat 1920 günü de Kâzım Karabekir'e "*Bolşeviklerin içinde birkaç Müslüman alayının da bulunduğu büyük bir orduyla Kafkaslardan ilerlediğini bildirerek ondan birliklerini Bolşeviklere karşı seferber etmesini aksi takdirde İngiliz Ordusu batıdan yaklaşır ve siz arada ezilirsiniz*" diyerek Türk birliklerini Bolşeviklere karşı harekete geçmeye teşvik etmiştir.⁹⁷

Türk ordusunu Bolşeviklere karşı kullanmada kararlı olduğu anlaşılan Rawlinson, Kâzım Karabekir'i biri 19, diğeri 21 Şubat 1920'de olmak üzere iki kez daha ziyaret etti. Bu daha ileri düzey-

⁹⁴ Yerasimos, *age*, s. 112-113.

⁹⁵ Rahmi Doğanay, "Millî Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, s. 283.

⁹⁶ Türk askerlerinin Bolşeviklere karşı kullanımı ilk defa 1919'un ilk aylarında gündeme gelmişti. Odessa'daki İtilaf orduları Başkumandanı General Franchet d'Esperey, Osmanlı Hükûmeti'nin Bolşeviklere karşı kullanılması için emrine üç Türk Kolordusu vermesine karşılık barış koşullarının yumuşatılabileceğini yazıyordu. Harbiye Nezareti de cevabında "Ordunun ve halkın eğilimleri hakkında alınan bilgilere dayanarak hükümet bu isteği reddetmek zorunluluğundadır" diyordu. Yerasimos, *age*, s.102. Akdes Nimet Kurat ise Damat Ferit Paşa'nın İngiliz ve Fransızları tatmin maksadıyla amansız bir Bolşevik düşmanı kesildiğini, Kızıl Ruslara karşı yapılacak mücadelede elinden gelecek her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu bildirdiğini, ancak İtilaf Devletleri'nin bu teklifi reddettiklerini yazmaktadır. Kurat, *age*, s. 590-591.

⁹⁷ Karabekir, *age*, s. 221; Alfred Rawlinson, *Ortadoğu Hatıraları (1918-1922)*, Çev. Cengiz i. Çay, İstanbul 2016, s. 330-331.

deki görüşmelerde eğer Türkler Bolşevikleri Kafkaslarda durdurursa, İngilizlerin İstanbul ve İzmir'i onlara teslim etmeye hazır olduğunu ima ederek daha inandırıcı görünmeye çalıştı.⁹⁸

Bolşeviklere karşı bir Kafkas seddi düşüncesi İstanbul'daki Türk milliyetçileri arasında da bazı yandaşlar bulmuştu. Millî Mücadele'nin önde gelen isimlerinden Rauf Bey, 11 Şubat 1920'de Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'yla görüşerek İngilizlere şöyle bir mesaj ulaştırmasını istedi: "Eğer İngilizler bizim Türkiye'deki bağımsızlığımızı desteklerlerse, Kafkaslarda Bolşeviklerin durdurulması konusunda önemli rol oynayabiliriz." Fevzi Paşa ise daha da ileri giderek hükûmeti, Kazım Karabekir Paşa'nın Kumanda ettiği XV. Kolordu'nun Bolşeviklere karşı savunma amacıyla seferber edilmesi için İtilaf Devletleri nezdinde girişimlerde bulunmaya teşvik etmekteydi.⁹⁹

Kâzım Karabekir Paşa ise Rawlinson'la yaptığı görüşmelerden sonra Bolşeviklere karşı İngilizlerle işbirliği yapmanın mümkün olmadığı sonucuna varmış ve bu görüşünü Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir.

İngilizlerin Türkleri Kafkaslarda Bolşevik karşıtı bir mücadeleye ikna etme girişimleri, İngilizlerin Anadolu'daki milliyetçi hareketin liderlerine sağlam ve gerçek teminatlar sunmadığı ve de sunamayacağı için başarısızlığa uğradı. Konuyu ciddiye alarak Rawlinson'un taleplerini diğer milliyetçi liderlere ileten Kâzım Karabekir Paşa, bir asker olarak belirli bir risk almaya hazırdı; fakat önce İngilizlerden biraz güvenilirlik ve resmi taahhütler görmek istiyordu. Buna karşın İngiliz teklifleri açıkça iç tutarlılıktan yoksun ve Bolşevizme karşı bir İngiliz-Türk işbirliği fikrini geliştirmeye yönelik arzularından kuşku duyulmasına yol açacak nitelikteydi. Sonuçta Kâzım Karabekir Paşa, İngilizlerin bir Kafkas seddi kurmak için ne açık bir politikası ne de araçları olduğu sonucuna vardı. Mustafa Kemal'e gönderdiği 14 Şubat 1920 tarihli telgrafında bu konudaki şüphesini şöyle dile getirdi: "İtilaf Devletleri'nin bölgede hiçbir askeri güçleri yokken bir Kafkas seddi oluşturmaktan nasıl bahsedebilirler."¹⁰⁰

Böylece Rawlinson'un çabaları Türk tarafının, İngilizlerin Kafkasya politikasında ne politik vaatlerini ne de tekliflerini des-

⁹⁸ Karabekir, *age*, s. 482.

⁹⁹ Yerasimos, *age*, s. 115-116.

¹⁰⁰ Yerasimos, *age*, s. 116.

tekleyecek gerekli araçları olmadığı yönündeki inancını güçlendirdiği gibi, Türk Millî Hareketi'ne Türkiye'nin bölgedeki stratejik konumunu her iki tarafa karşı kullanma fırsatını vermiştir. Nitekim bu fırsat, milliyetçi liderler tarafından en iyi şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır.¹⁰¹

Sonuç

Görüldüğü üzere İngiltere'nin Karadeniz ve Kafkasya siyaseti I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sürecinde farklı bir seyir izlemiştir. I. Dünya Savaşı başladığında İngiltere'nin Karadeniz ve Kafkasya politikasının özünü; geçen yüzyılın sonlarından itibaren takip ettiği Filistin'den Mısır'a kadar uzanan Doğu Akdeniz kıyıları, Musul-Kerkük petroleri, Basra Körfezi ve Hindistan yolunun kontrolü oluşturmaktaydı. Savaşın hemen başında Basra Körfezi'ni, takip eden süreçte de Bağdat'ı kontrol altına alan İngiltere, Sykes-Picot gizli anlaşması ile Musul ve Suriye'yi Fransa'ya, Boğazlardan başka Doğu Anadolu'yu ve Doğu Karadeniz kıyılarını da Rusya'ya teklif ederek amacına ulaşmada bir hayli yol kat etmişti. Böylece İngiltere, hem bir süreden beri desteklediği Ermenilerin, talep ettiği toprakları Rusya ile Fransa arasında paylaşarak sorumluluğu bu iki devlete yüklemiş hem de yine bu iki devleti Basra Körfezi'nden uzaklaştırmış oluyordu. Ancak Ekim 1917'de Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşeviklerin gizli antlaşmaları deşifre etmeleri hem İtilaf hem de İttifak devletleri nezdinde şok etkisi yaptı. İngiltere ve Fransa bir taraftan Lenin'in başında bulunduğu hükûmeti tanımadıklarını ilan ederken diğer taraftan da Rus ordularının boşalttığı coğrafyaları kontrol etme yollarını aramaya başlamış, Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmesi de bu sürece önemli avantajlar sağlamıştı.

Kafkasya, Kırım ve Karadeniz sahillerine askeri operasyonlar yapmak, Bolşeviklere karşı savaşan Denikin, Kolçak, Yudenic ve Wrangel gibi Çar taraftarı generallere destek vermek ve Güney Kafkasya'da kurulan cumhuriyetlerden bir Kafkas Seddi oluşturmak şeklinde özetleyebileceğimiz bu politikalar başarısız olmuş, ne Aralık 1917'de Fransa ile imzaladıkları ve Karadeniz'in kuzeyi, Doğu Karadeniz ve Kafkasların paylaşımını içeren anlaşma uygu-

¹⁰¹ Gökay, *age*, s. 93.

lanabilmiş ne de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlıkları korunabilmişti.

Bu durum İngilizleri yeni arayışlara itmiş, boğazları kontrol altında tutmak ve Türk topraklarındaki gayrimüslim unsurları kullanmak gibi Anadolu'da Bolşeviklere karşı yeni bir tampon bölge oluşturma girişimlerine başlamış, ancak bu son girişim de Türk millî mücadelesinin zaferi ile başarısızlıkla sonuçlanınca Kafkasya yalnızca İngiltere'ye değil, uzun bir süre hemen bütün Batı dünyasına kapanmıştır.

Kaynaklar

- ARI, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul 2004.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1989.
- ARSLANIAN, Artin H., "British Wartime Pledges, 1917-18 The Armenian Case", *Journal of Contemporary History*, Vol. 13, No. 3 (Jul, 1978), pp. 519-520.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi II*, İstanbul 1997.
- BAĞÇECİ, Yahya, "İngiltere Başbakanı Genç William Pitt ve Özi Krizi", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2014, S: 12, ss. 359-379.
- BAŞAK, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Ankara 1981.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı II*, Ankara 1993.
- British Documents on Foreign Affairs*, Volume: I, Doc. 127, (174130).
- BURAK, Durdu Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, İstanbul 2004.
- CARR, Edward Hallett, *Bolşevik Devrimi I 1917-1923*, Çev. Orhan Suda, İstanbul 1989.
- ÇAĞLAYAN, Tuncer, *British Policy Towards Transcaucasia (1917-1921)*, *Basılmamış Doktora Tezi*, Edinburg Üniversitesi, Edebiyat Bölümü, Orta Doğu ve İslami Çalışmalar Bölümü, Edinburg 1997.
- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Ankara 2006.

- DEĞERLİ, Sarıkoyuncu, Esra, “İngiltere’nin Doğu (Şark) Politikası”, *Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 14, Nisan 2008, ss. 1-15.
- DENNİS, Alfred P.L., *The Foreign Policy of Soviet Russia*, New York 1928.
- DOĞANAY, Rahmi, *Milli Mücadele’de Karadeniz (1919-1922)*, Ankara 2001.
- _____, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 2, ss. 279-298.
- DUSTERVİLLE, L.C., *Dunsterforce Gizli Ordu, Bakü’de İngiliz- Ermeni İşgali*, Çev. Cengiz İ. Çay, İstanbul 2016.
- GÖKAY, Bülent, *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye*, İstanbul 1997.
- FEUCHTWANGER, E.J., *Democracy and Empire, Britain 1865-1914*, London 1985.
- H.T.V.D.*, Yıl: 4, (Mart 1995), S. 11, Ves. No: 289.
- HELLER, Josph, *British Policy Towards the Ottoman Empire (1908-1914)*, London 1983.
- HELMREİCH, Paul C., *Sevr Entrikaları*, Çev. Şerif Erol, İstanbul 1996
- HOPKİRK, Peter, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1995.
- HOVANNİSİAN, Richard G., *The Republic of Armenia I, The First Year (1918-1919)*, University of California Press, Los Angeles, London 1971.
- HUGHES, Matthew, *Allenby and British Strategy in the Middle East, 1917-1919*, London and Portland 1999.
- HUREWİTZ, J.C., *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914, Volume I*, Princeton, New Jersey, Toronto, New York, London 1956.
- INGRAM, Edward, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia (1797-1800)*, Oxford 1981.
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz I*, İstanbul 1993.
- KARACA, Taha Niyazi, *Büyük Oyun, İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı*, İstanbul 2011.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi IX*, Ankara 1996.
- KAYMAZ, İhsan Ş., *Musul Sorunu, Emperyalizm ve Kürtler*, İstanbul 2014.
- KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998.

- KİNG, Charles, *Karadeniz*, Çev. Zühal Kılıç, İstanbul 2008.
- KOZLOV, D.Yu, *Strannaya Voyna v Çernom More*, Moskova 2009.
- KURAT, A. Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1970.
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İstanbul 2006.
- ÖKE, M. Kemal, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Ankara 1992.
- ÖZÇELİK, İsmail, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, Ankara 1992.
- RAWLİNSON, Alfred, *Ortadoğu Hatıraları (1918-1922)*, Çev. Cengiz i. Çay, İstanbul 2016.
- Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri, Türkiye'nin parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917)*, Çev. Örgen Uğurlu, İstanbul 2004.
- SAGAY, Reşat, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Bazı Meseleler*, İstanbul 1972.
- SARI, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara 2014.
- SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, Ankara 1994.
- SONYEL, Salahi R., *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara 1993.
- SÜRMEİLİ, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara 2001.
- ŞAHİN, Enis, *Diplomasi ve Sınır, Gümrü Görüşmeleri ve Protokolle-ri-1918*, İstanbul 2005.
- _____, *Trabzon ve Batum Konferansları (1917-1918)*, Ankara 2002.
- Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1999.
- Türk İstiklal Harbi III, Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara 1965.
- ULLMAN, Richard H., *Anglo-Soviet Relations (1917-1921) II*, Princeton 1961.
- Uluslararası İlişkiler Tarihi (Diplomasi Tarihi) II*, Haz. Viladimir Potyemkin- S. Bakruşin vd., Çev. Attila Tokatlı, İstanbul 2009.
- YAVUZ, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri*, Ankara 1994.
- YERASİMOS, Stefanos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul 2000.

TÜRK-ALMAN KAYNAKLARI IŞIĞINDA SOVYET İHTİLALİ SONRASI KAFKASYA

Selami KILIÇ*

1- Barış Umutları (Bolşevik Devrimi ve Doğu Cephesi)

Rusya'da Bolşevik Devrimi başladığında I. Dünya Savaşı dördüncü yılına yeni girmişti. Rus ordusunun Transkafkasya topraklarını ve Doğu Anadolu'nun bir kısmını 1916'dan beri kontrol etmesine karşın, Rusya'nın Avrupa sınırlarında hâkimiyet, İttifak güçlerinin elindeydi. Alman ve Avusturya-Macaristan orduları Rus Polonya'sını işgal etmiş, Ukrayna sınırlarına dayanmıştı.

Petersburg'daki yeni rejimin acil görev olarak barışı görmesi şaşırtıcı değildi. Savaşla geçen dört yılın ardından Rus halkı yorgun ve bıkkındı. Özellikle askerler evlerine dönmek istiyorlardı. Bu bağlamda, Bolşeviklerin Ekim Devrimi arifesinde barış sözü vermeleri anlaşılır bir olgudur. Eğer barış kısa sürede gerçekleşmezse Bolşeviklerin iktidarda kalmaları pek mümkün olmayabilirdi.¹

Bolşeviklerin Petersburg'da iktidarı ele geçirmelerinin ertesi günü, 8 Kasım 1917 (eski takvimle 26 Ekim'de) de yayımlanan barış dekreti (bildirgesi) tüm savaştan devletlere, *“hemen savaşa son vermeleri, bırakışma imzalamaları, hiçbir toprak parçası ilhak etmeksizin ve savaş tazminatı ödemeksizin, tam anlamıyla demokratik, adil bir barışa varmaları”* çağrısında bulunduğu bağlaşıkların tepkisi doğrudan doğruya cephe durumlarına, bunun yanı sıra savaş güçleriyle böyle bir devrimin kendi iç işlerine yansımaları endişelerine bağlı olmuş ve bu nedenle

---

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. drselami@atauni.edu.dr.

¹ Bülent Gökay, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye 1918-1923*, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul 1998, s. 1-2.

farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır.²

Büyük güçlerden biri olan Rusya, savaş cephesinden çekiliyordu. İngiltere için bu, İngiliz-Rus işbirliğinin sonu ve Güney Rusya ile Kafkasların düşman etkisine ardına kadar açılması yakın tehlikesiyle yüz yüze kalınması demekti. Bolşeviklerin İttifak güçleriyle barış yapması durumunda, Almanya ve müttefiklerine karşı yakın bir gelecekte kesin kazanımlar elde etmeyi beklemek aşırı iyimserlik olacaktı.

Rusya'da yeni rejimin gelmesiyle İtilaf blokunda, Rus ordusunun dağılmasının Almanya ve müttefiklerini Doğu Cephesi'nde rakipsiz bırakacağı korkusu doğdu. 1917 Mart'ında Almanların Doğu Cephesi'nde 76 tümeni vardı ve İtilaf güçleri bunların batıya kaydırılmasını istemiyordu. İki milyon gibi yüksek bir sayıdaki Alman askerinin Doğu Cephesi'nden batıya aktarılması, Alman zaferi olasılığını oldukça yükseltecekti.³

2- Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk Barışı ve Görüşmeleri

Ekim İhtilali'nin ikinci günü Sovyet Rusya'nın yaptığı "*il-haksız-tazminatsız barış*" önerisi İttifak Devletleri, özellikle Osmanlı Devleti tarafından ilgi ile karşılandı. Ancak bu barış çağrısı Sovyet Rusya'nın müttefiklerini -İtilaf Devletlerini- hiç de hoşnut etmedi. Olumlu veya olumsuz herhangi bir cevap verilmedi. Bunun üzerine İttifak Devletlerine yönelen Sovyet Rusya, Almanya'ya mütareke önerisinde bulundu. Almanya ve müttefiklerinin bu öneriyi kabul etmeleri üzerine 15 Aralık 1917'de Sovyet Rusya ile İttifak Devletleri arasında Brest-Litovsk Mütarekesi imzalandı.

Brest-Litovsk Mütarekesi'nin imzasından sonra, Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki savaşa fiilen son vermek için Kafkas Cephesi'nde de ayrı bir uzlaşmanın yapılması gerekiyordu. Osmanlı Devleti, Petersburg'daki Sovyet Hükûmetini tanımadığını ilan etmekle beraber kendisini Sovyet Rusya'nın bir parçası olarak gören Maveray-ı Kafkas-Transkafkasya Komiserliği (Hükûmeti) ile ayrı bir mütareke yapmak zorunda kaldı ve 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Böylece cephelerde mütarekenin

² Stefanos Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk- Sovyet İlişkileri 1917-1923*, İstanbul 2000, s. 12.

³ Gökay, *age*, s. 10-11.

imzalanmasıyla artık barış görüşmeleri için hiçbir engel kalmadı ve derhal barış hazırlıklarına başlandı.

Mütarekeden sonra, 22 Aralık 1917'de başlayan ve üç dönem hâlinde devam eden Brest-Litovsk barış görüşmelerinin⁴ birinci döneminde barış şartları açıklandı, karşılıklı görüşler ileri sürüldü. Sovyet Heyeti görüşmelere “*ilhaksız-tazminatsız barış tezi*”nin esas olarak alınmasını talep etti. Daha sonra, Rusların isteği üzerine, İngiltere ve Fransa'nın tekrar barış konferansına davet edilmesi ve onlara son bir fırsatın daha tanınması için görüşmelere on gün ara verildi.

9 Ocak 1918'de başlayan barış görüşmelerinin ikinci döneminde anlaşmazlık konuları çoğaldı ve barış çıkmaza girdi. İngiltere ve Fransa delegelerini Brest-Litovsk'a göndermedikleri gibi, Sovyet Rusya'nın İttifak Devletleriyle ayrı barış yapmasına engel olmak için de her çareye başvurdular. Bu arada Ruslar ile yapılan görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamıyor ve görüşmeler birtakım teorik tartışmalarla uzayıp gidiyordu. Tabii ki Sovyet Heyeti barıştan çok “*proleter dünya ihtilalini*” düşünüyor, gerçekleşmesi için de ihtilalci nutuklar atılıyor ve Alman askerleri arasında ihtilalci propaganda bildirileri dağıtılıyordu. Hatta Troçki'nin başkanlığındaki Sovyet Heyeti Brest-Litovsk İstasyonu'na girerken Karl Radek, Alman askerlerine Bolşevik propaganda bildirileri fırlatıyordu. Zaten Troçki de barış görüşmelerini mümkün olduğu kadar uzatmak ve barışı sürüncemede bırakmak için Brest-Litovsk'a gönderilmiş olduğunu sonradan itiraf etmekteydi. Böylece gerek Rusların tüm uyarılara rağmen bu tür davranışlardan vazgeçmemeleri gerekse Rus görüşüne göre, Almanların aşırı isteklerde bulunmaları üzerine barış görüşmelerinin ikinci döneminden de bir sonuç alınamadı.

29 Ocak'ta başlayan barış görüşmelerinin üçüncü döneminde de Ruslar uzlaşmaz tutumlarını devam ettirdiler. Ukrayna'nın İttifak Devletleriyle ayrı barış yapmasına engel olmaya çalıştılar. Ancak, Ukraynalılarla sürdürülen görüşmeler süratle sonuçlandırıldı ve 9 Şubat 1918'de İttifak Devletleriyle Ukrayna Halk Cumhuriyeti arasında I. Dünya Savaşı'nın ilk barışı imzalandı. Ukray-

---

⁴ Brest-Litovsk barışı ve görüşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu (Brest- Litovsk Barışı ve Müzakereleri)*, İstanbul 1998.

na barışı, İttifak Devletlerine büyük avantajlar sağladı ve hatta bu barış “*Brot Frieden/ekmek barışı*” olarak adlandırıldı. Ruslarla sürdürülen barış görüşmeleri ise 10 Şubat’ta Troçki’nin dramatik bir çıkışı ile aniden kesildi. Ukrayna ile yapılan barışı şiddetle protesto eden Troçki, “*Sovyet Rusya’nın savaştan çekildiğini, ordularını tamamen terhis edeceğini, fakat toprak ilhakına dayanan böyle bir barış anlaşmasını imzalamayı reddettiklerini*” açıkladı. Troçki’nin bu beklenmeyen açıklamasından sonra konferans salonunu derin bir sessizlik kapladı. Bu sessizliği General Hofmann bozdu ve şaşkın bir hâlde “*Unerhört (duyulmamış, işitilmemiş bir şey)*” diye bağırdı.

Sovyet Heyetinin diplomatik usullere aykırı ve şaşırtıcı bu hareketi, Almanlar için olduğu kadar, Türkler için de hareket serbestisi sağladı. Nitekim Enver Paşa, Brest-Litovsk’taki çıkmazdan haberdar olunca 12 Şubat’ta 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa’ya Erzincan istikametinde ilerleme emrini verdi. Ağır kış şartlarına rağmen başarılı bir şekilde ilerleyen Osmanlı ordusu ciddi bir karşı koyma ile karşılaşmadan çok kısa bir süre içinde Erzincan, Bayburt, Tercan, Trabzon, Aşkale şehir ve kasabalarını ele geçirdi ve Ruslar tarafından silahlandırılan Ermeni çetelerinin direncini kolayca kırarak 25 Şubat’ta Erzurum önlerine ulaştı.

Diğer taraftan Troçki’nin açıklaması üzerine, Almanlar mütarekeyi feshederek 17 Şubat’ta Ruslara taarruza geçeceklerini bildirdiler. Bu haber Sovyet Rusya’da sonsuz bir heyecan ve endişe uyandırdı. Sovyet Rusya büyük bir tehlike ile karşı karşıyaydı. Alman taarruzu 18 Şubat’ta başladı ve Alman orduları hiçbir karşı koyma ile karşılaşmadan Rus topraklarında hızla ilerlediler. Bunun üzerine Sovyet Rusya, 19 Şubat’ta yeniden barış önerisinde bulundu ise de bu defa Almanya işi ağırdan almaya başladı ve cevap vermekte acele etmedi. Çünkü askeri harekât başlamışken bazı önemli yerleri ele geçirmek istiyordu. Nihayet Almanya, yeni barış şartlarını ultimatoom şeklinde Ruslara bildirdi. Brest-Litovsk’ta daha önce kararlaştırılan şartlar daha da ağırlaştırılmıştı. Bununla birlikte Sovyet Rusya’nın yapacağı başka bir şey yoktu. Nitekim Ruslar, 24 Şubat’ta Alman barış şartlarını kabul ettiklerini ve delegelerini Brest-Litovsk’a gönderdiklerini bildirdiler.

Sovyet Heyetinin 28 Şubat’ta Brest-litovsk’a ulaşmasından sonra başlayan görüşmeler süratle ilerledi. Artık Ruslar ihtilalci nutuklar atmıyorlardı ve her şeyi kabullenmek prensibini uyguluyorlardı.

yorlardı. Sovyet Heyetine başkanlık eden Sokolnikov, Rusların anlaşmayı zor ve baskı altında imzalamak mecburiyetinde kaldıklarını göstermek için ayrıntılı görüşmelerde bulunmayı kabul etmeyip barış maddelerinin okunmasını istedi. Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını öngören madde - 4.madde-, ultiatomda yer almadığı gerekçesiyle Rusların şiddetli itirazlarına sebep oldu. Fakat bunu da kabul etmek zorunda kaldılar. Nihayet 3 Mart 1918'de Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk barışı imzalandı.⁵

3- Transkafkasya Federalizmi ve Ayrılma Yolundaki Transkafkasya

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması Osmanlı ordularına Kafkaslarda ilerlemeleri için paha biçilmez değerde, diplomatik açıdan uygun, yasal bir çerçeve sağladı. Osmanlı ordularının Suriye, Mezopotamya ve Avrupa cephelerinde uğradığı moral bozucu yenilgiye rağmen, Brest'teki Osmanlı Heyeti önemli kazanımlar elde etmişti. Üç kilit sancak (Kars, Ardahan, Batum) Rusya toprağından ayrıldı. Bu, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı gerekçesiyle yapıldı. Birleşik devletlerin İsveç'teki ortaөлçisi, anlaşmanın imzalanmasının ardından İsveç basınında yer alan, Türklerin 19. yüzyılda Rusya'ya kaptırdıkları her şeyi geri alacağı yönündeki yorumları aktarıyordu. Hepsinden önemlisi de şuydu: *“Kars, dağlar arasında, savunmaya uygun bir kale olarak stratejik öneme sahip; fakat Batum, Hazar Denizi kıyısındaki büyük petrol merkezi Bakü'den uzanan borular nedeniyle, Osmanlı Devleti için en değerli yer. Bakü'deki muazzam petrol ticareti Türk kontrolü altına girecek.”*

İsveç basınında da vurgulandığı üzere, üç sancağın geri verilisinin asıl önemi, büyük Kars Kalesi'nin Türklere dönüşünde değil, Batum'un zengin Bakü petrolü açısından anahtar liman olmasında yatıyordu.⁶

Bolşeviklerin Brest-Litovsk Konferansı'nda Batum, Kars ve Ardahan'ı Osmanlı Devleti'ne bırakması, Kafkaslarda derin bir

⁵ Selami Kılıç, “Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918- Yankıları Türk ve Dünya Tarihindeki Önemi”, *Osmanlı 2 (Siyaset)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 622-623.

⁶ Gökay, *age*, s. 21-22.

bunalıma yol açtı. Petersburg'da Kerensky'nin düşüşünden sonra bölge, Rusya'nın diğer bölgeleri gibi zaten karmaşanın kıyısındaydı. Karadeniz ile Hazar Denizi arasında yer alan bu kara parçası, Kafkas dağları zinciri tarafından iki bölüme ayrılır: Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya.⁷ Kafkas Dağları'nın güneyinde, 74.000 mil kareden daha fazla bir alanı kapsayan Transkafkasya uzanır. Bu bölgede, birçok azınlık grubuyla birlikte, Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycanlılar yaşıyorlardı. Kasım'da, Bolşevikler iktidarı aldığı anda, Tiflis'te bir toplantı düzenleyen Gürcistan, Azerbaycan ve Ermeni temsilcileri bölge için "*Transkafkasya Komiserliği*"⁸ adı altında geçici bir yönetim oluşturdular. Transkafkasya Komiserliği -ya da Zakavkom- üç Gürcü, üç Azerbaycanlı, üç Ermeni ve iki Rustan oluşuyordu. Menşevik bir Gürcü olan Geçekori komiserliğin başkanlığına, aynı zamanda da dışişleri ve çalışma komiserliğine seçildi.

Yeni Transkafkasya Hükûmeti, kurucu meclis toplanana kadar iktidarı elinde tutma niyetinde olduğunu açıkladı. Rus Kurucu

⁷ "Transkafkasya" literatürde farklı isimlerle de anılmaktadır: Transkafkasya ile birlikte Maverayı Kafkasya, Cenubi Kafkasya, Güney Kafkasya, Zakafkasya, Kafkas-ötesi, Kafkas-berisi, Kafkas-ardı vb. gibi terimler hep aynı bölge için kullanılmıştır. Bu terimler her ülkenin coğrafi durumuna göre farklılık göstermektedir. Nitekim Rusya'ya göre Kafkasya'nın güneyi Kafkas-ötesi, Türkiye'ye göre ise Kafkas-berisidir. Bu bölge bugün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin bulunduğu, Kafkas dağlarının güney kısmını kapsamaktadır. Kafkasların ötesi, arkası anlamına gelen "Maverayı Kafkasya" terimi Batılı kaynaklarda, "Transkafkasya", Rus kaynaklarında ise "Zakavkazya" olarak geçmektedir.

⁸ 1917 Şubat ihtilalinden sonra Transkafkasya'da (Tiflis'te), Gürcü Menşeviklerin öncülüğünde "Transkafkasya Komitesi (OZAKOM- Osobiy Zakavkazskiy Komitet)" oluşturuldu. Bolşeviklerin, Ekim ihtilaliyle Petersburg'da iktidarı ele geçirmelerini bu komite onaylamadı. Bunun üzerine Transkafkasya için ayrı bir yönetimin oluşturulmasına karar verildi ve 28 Kasım 1917'de "Transkafkasya Komiserliği (Zakavkom)" kuruldu. Bu komiserlik Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlı temsilcilerinden oluşan bir nevi federasyondur. Bolşeviklerin 18 Ocak 1918'de "kurucular meclisini" zor kullanarak dağıtmaları üzerine "Transkafkasya Komiserliği" merkezdeki Sovyet Hükûmeti ile ilişkilerini kesti ve 23 Şubat'ta bir Diyet -Temsilciler- Meclisi (Seym) meydana getirildi. Bu meclis komiserliğin en yüksek yürütme organıydı. Gerek komiserlik gerekse Seym'de Gürcü Menşevikler lider rolündeydiler; hem komiserliğin hem de Seym'in başkanları Gürcülerdi. Ancak bir zorunluluk altında oluşturulan komiserliğin ilk büyük sarsıntıda dağılacağı kesindi. Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 83-87; Arnon Gill, *Die sowjetisch-türkischen Beziehungen von der russischen Revolution 1917 bis zum Ende des Ersten Weltkrieges und die Selbständigkeitsbestrebungen der transkaukasischen Völker (Georgier, Armenier, Aserbejdşchaner)* Offenburg/Baden 1969, s. 68-70.

Meclisi'nin 19 Ocak 1918'de Bolşeviklerce feshedilmesinin hemen ardından, Transkafkasya Komiserliği delegeleri bağımsız olarak işlev görmeye başladılar. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan temsilcilerinin katılımıyla bir temsilciler meclisi; "*Seym*", oluşturuldu. 1918 Nisanı'nda Seym, Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni ilan etti ve yürütme yetkisine sahip bir hükûmet oluşturuldu.⁹

Rusya'daki sosyal çalkantılar sonrası oldukça önemli siyasal gelişmelere sahne olan Kafkasya, Avrupa'nın ilgisini çekiyor ve bu ilgi gün geçtikçe bir çıkar kavgasına dönüşüyordu.

Bu arada Kafkasya ile uzun bir geçmişe dayanan siyasi, tarihî ve kültürel bağlarını koparmak istemeyen Osmanlı Devleti de Kafkasya'daki gelişmeleri yakından izliyor, hatta olayları arzusu doğrultusunda yönlendirmeye çalışıyordu.

Dolayısıyla Osmanlı Devleti "*Transkafkasya Komiserliği (Hükûmeti)*" ile iyi ilişkiler kurmak ve barış yapmak istiyordu. Nitekim 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa 14 Ocak 1918'de Enver Paşa'dan aldığı direktif üzerine, cephenin öbür tarafındaki Gürcü General Odişelidze'ye, Enver Paşa'nın barış yapmak amacıyla "*Bağımsız Kafkas Hükûmeti*" ile nasıl ilişki kurulabileceğini öğrenmek istediğini yazıyordu. Bu, Tiflis'tekilere atılan bir çengeldi; çünkü o tarihte kendileri bile bağımsız olduklarını iddia etmemişlerdi. İki gün sonra Vehip Paşa daha ileri gidecek, onları Brest-Litovsk Konferansı'na davet edecekti. Böylece Osmanlı siyaseti, Kafkaslarda egemenliğini kurmak için yerel partileri merkezden koparmaya çalışırken İngiltere ve Fransa bu egemenliği önlemek için aynı amacı güdüyordu.¹⁰

Transkafkasya Komiserliği, Sovyet Rusya ile tüm bağlarını koparmadı veya koparmak istemedi. Komiserlik, Petersburg'daki Sovyet Hükûmeti'ni tanımadığını ilan etmesine ve daha sonra merkezdeki Sovyet Hükûmeti ile ilişkilerini kesmesine rağmen yine de kendisinin Sovyet Rusya'nın bir parçası olduğu görüşünü koruyordu. Böylece kendisini bağımsız bir hükûmet gibi hareket etmeye hazır görmeyen Transkafkasya Komiserliği, Osmanlı Dev-

⁹ Gökay, *age*, s. 22-24.

¹⁰ Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 17; Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1994, s. 297.

leti'nin barış teklifi karşısında kararsızlık gösteriyor ve işi sürünce mede bırakmaya çalışıyordu.¹¹

Ancak olaylar o kadar hızlı cereyan ediyordu ki Tiflis'tekilerin artık barış konusunda kesin kararını vermesi gerekiyordu. Şartlar yeterince olgunlaşınca eyleme geçildi. 10 Şubat'ta Brest-Litovsk'ta Troçki'nin yaptığı "ne savaş ne barış" demeye getiren ve merkezî güçlerin dayattıkları şartları olduğu kadar savaşı sürdürmeyi de reddeden konuşmasının ardından 11 Şubat'ta Vehip Paşa, dindaşlarının Ermeniler tarafından katledilmesine eli kolu bağlı seyirci kalmayacağını belirten, ertesi gün de askerî harekâtı başlattığını bildiren bir nota gönderdi.¹²

Bunun üzerine işin ciddiyetini kavrayan Transkafkasya Komiserliği, Osmanlı Devleti'ne barış teklifinde bulundu ve görüşme yeri olarak da Tiflis'i önerdi.¹³ Yapılan barış önerisi Osmanlı Parlamentosu'nda da gündeme geldi. Konu hakkında bir açıklama yapan Dışişleri Bakanı Ahmed Nesimi Bey, Transkafkasya Komiserliği'nin Osmanlı Devleti'ne barış önerisinde bulunduğunu belirterek "Bu başvuruya doğal olarak büyük önem verdik ve hemen gereken girişimlerin yapılmasından da geri kalmadık" dedi.¹⁴

Osmanlı Devleti barış önerisini olumlu karşılmasına rağmen cevap vermekte acele etmedi. Önerinin kim tarafından ve ne amaçla yapıldığını anlamadan, Transkafkasya Komiserliği'nin sınırlarını ve etki sahasını tanımadan böyle sonu belirsiz bir maceraya atılmak istemedi. Önce ön görüşmelerin yapılmasını ve bunun için Tiflis'e bir heyet gönderilmesini uygun gördü.¹⁵

4- Trabzon Barış Konferansı

Türk ileri harekâtının başlamasından birkaç gün sonra, 13 Şubat'ta Erzincan'ın alınmasından sonra durdu. Harekâtın hedefi, büyük olasılıkla, askeri ve diplomatik alanda durumun ne merkezde olduğunu anlamak idi. 23 Şubat 1918'de toplanan Seym,

¹¹ Kılıç, *Türk- Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s. 249-250.

¹² Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 298.

¹³ ATASE, A. 4/3671, Kls. 2921, D. 159-510, F. 1-39.

¹⁴ *Osmanlı Mebusan Meclisi Zabıt Ceridesi (MMZC)*, II, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, Ankara, 1991, s. 442; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, Ankara 1991, s. 172-173; Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Der Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf, Dorste 2000, s. 486.

¹⁵ ATASE, A. 4/3671, KLS. 2909, D. 452-17, F. 2-72; Gill, *age*, s. 66-69.

Erzincan'ın ele geçirildiğini öğrenince Türklerle görüşmelerin başlatılmasına karar verdi ve barış işini görüşmek, görüşme yerini belirlemek için toplandı. 1914 sınırının savunulması kararlaştırılan konferans için “*tarafsız*” bir yer olarak o sırada içinde Rum Metropoliti'nin de yer aldığı bir sovyet tarafından yönetilen Trabzon önerildi.¹⁶ Uzun ve oldukça tartışmalı geçen görüşmelerden sonra Seym'den çıkan barış kararı şöyleydi: “*Transkafkasya Komiserliği, Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerinde bulunmak için en uygun yer olarak Trabzon'u seçmiştir. Osmanlı Hükûmeti bunu kabul etmezse komiserlik bir başka tarafsız yeri önerebilir. Temsilcilerimiz 2 Mart günü akşamı Trabzon'a gideceklerdir.*”¹⁷

Transkafkasya Seyminin almış olduğu bu karar Osmanlı Hükûmeti'ne bildirildi. Fakat 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk barışının imzalandığı ve Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakıldığı haberi Tiflis'e ulaşınca, olayı şiddetle protesto eden Transkafkasya Komiserliği, Osmanlı Devleti ile yapılacak barış görüşmelerini askıya aldı.¹⁸ Bütün mesele: Kars, Ardahan ve Batum'un elde bulundurulmasıydı ve buraların Osmanlı Devleti'ne bırakılmasına engel olmak isteniyordu.

Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk'ta elde ettiği avantajları kaybetmek niyetinde değildi ve bu diplomatik başarısını Transkafkasya Komiserliği'nin de onaylamasını istiyordu. Vehip Paşa 10 Mart'ta Transkafkasya Komiserliği'ne bir nota vererek Brest-Litovsk Anlaşması'nın imzalandığını, Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakıldığını bildiriyor ve bölgenin ne zaman Osmanlı Devleti'ne geri verileceğini soruyordu.¹⁹ Bunun üzerine Transkafkasya Komiserliği her ne kadar Brest-Litovsk Anlaşması'nı tanımadığını belirtse de, Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerine başlamaya hazır olduğunu ve temsilcilerinin Trabzon'da

¹⁶ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 299.

¹⁷ *Dokümanı i Materialı po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii*, Tiflis 1919, s. 62-66; Gill, *age*, s. 69-70.

¹⁸ Ronald Grigor Suny, *Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1990, s. 254; Gill, *age*, s. 70; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nury Mert, İstanbul 1988, s. 165.

¹⁹ A TASE, A. 4/3671, Kls. 2921, D. 159-510, F. 1-44; A. 4/3671, Kls. 2912, D. 464-, F. 5-12; Swietochowski, *age*, s. 165-166; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 21.

bulduğunu bildirdi.²⁰ Osmanlı Devleti; Kafkas meselesini barış yolu ile çözmek ve Brest-Litovsk Anlaşması'nı Transkafkasya Komiserliği'ne de kabul ettirmek için temsilcilerini Trabzon'a gönderdi.

Ancak henüz daha Trabzon'daki görüşmeler başlamadan Güney Kafkasyalıları bir dizi şaşkınlık bekliyordu. Bunlardan ilki, daha önce de değinildiği üzere, Brest-Litovsk Anlaşması'nın imzalandığı ve üç sancağın Türklere geri verildiği haberinin ulaşmasıydı. İkinci şaşkınlık, her ulusun ve her eğilimin konferansta temsil edilmek istenmesi sonucu yüzü aşkın kişiden oluşan kalabalık heyetin Batum'dan bindikleri geminin süvarileri Bolşevik olduğundan heyetin Trabzon'a değil, Kırım'a götürülmek istenmesi üzerine yaşandı. Fidyeye ödeyerek bu badireyi atlatan heyet Trabzon'a ulaştığında Türk ordusunun kenti bir gün önce ele geçirmiş olduğunu gördü. Bir başka şaşkınlık da konferansa katılan Türk Heyetinin toplantı başlar başlamaz en can alıcı soruyu masaya getirmesinden kaynaklandı. Buna göre, eğer Güney Kafkasya hâlâ Rusya'ya bağlıysa Brest-Litovsk Anlaşması'nı kabul etmek, Doğu Anadolu'daki üç sancağı boşaltmak zorundaydı. Yok, eğer konferansa ayrı bir teklifle geliyorsa görüşme masasında Osmanlı Devleti'nin karşısına bir devlet olarak oturması, bunun için de bağımsızlığını ilan etmesi gerekiyordu. Bütün bunlara tuz biber eken son şaşırtıcı gelişme de, Türk Heyetinin Trabzon'a vardığı gün, Türk ordusunun Erzurum'a girmesi oldu.²¹

Almanya'nın yardım ve destek sözlerine güvenerek ileride bağımsızlıklarını ilan edecek olan Gürcüler,²² başta Almanya olmak üzere diğer bağlaşıkların da Trabzon Barış Konferansı'na katılmalarını istiyordu. Zaten Kafkas petrolü Almanların iştahını kabartıyor ve Almanya hem Kafkas petrolünden hem de diğer yer altı zenginlik kaynaklarından yararlanmayı düşünüyordu. Dolayısıyla Almanya, Güney Kafkasyalılarla yapılacak barış görüşmelerine katılmak istiyordu. Ancak, Gürcülerin önerisini ve Almanla-

²⁰ ATASE, A. 4/3671, Kls. 2921, D. 511-, F. 1-95; A. 4/3671, Kls. 2912, D. 464-, F. 5-15; Swietochowski, *age*, s. 165-168; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 179-189; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 300-301. Gerek Vehip Paşa'nın notası gerekse buna verilen cevap için ayrıca bk. Bülow an Auswärtiges Amt, Ad. Felde, 12. März 1918, *PA-AA*, Kaukasus, R. 11042, Bd. 11, Russland Nr. 97a.

²¹ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 300; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles 1969, s. 131-141.

²² Suny, *age*, s. 274.

rın isteğini Osmanlı Devleti'nin nasıl karşılayacağını dikkate alınması gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin konuya yaklaşımını öğrenmesi için de Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi görevlendirildi.²³

Büyükelçi Bernstorff, konu ile ilgili olarak birtakım girişimlerde bulunmuş ve edindiği izlenimleri Alman Dışişleri Bakanlığı'na bildirmişti. Buna göre, Osmanlı Devleti, Almanya'nın görüşmelere katılmasını memnuniyetle karşılamakta, fakat Avusturya-Macaristan, özellikle Bulgaristan'ın görüşmelere katılmalarını istememektedir.²⁴

Sonuçta ne Almanya ne de diğer bağlaşıklar barış görüşmelerine katıldılar. Ancak Almanya'nın bu görüşmeleri ilgiyle izlediği de bir gerçektir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da istediği gibi hareket etmesini istemiyordu. Aynı zamanda Bakü petrolü Almanya için hayati önem taşıdığından bölgenin Türklerin kontrolüne geçmesini engellemeye çalışıyordu.²⁵

Osmanlı Devleti ile Almanya müttefik olmalarına karşın Bakü'nün sonunda kime kalacağı konusunda anlaşamıyorlardı. İngiltere, petrolü bağlaşıklara bırakmaya niyetli değildi, Sovyet Rusya ise bütün yabancı güçleri, Bakü'den uzak tutmaya ve şehri "Sovdepia" içinde korumaya çalışıyordu.²⁶

Türk ve Transkafkasya delegasyonları barış koşullarını tartışmak üzere Doğu Karadeniz'in liman kenti Trabzon'da bir araya geldiler ve böylece aralıklarla 14 Nisan'a kadar devam edecek olan Trabzon Barış Konferansı başladı²⁷. Osmanlı Devleti, Brest barış koşullarının kabul edilmesini istiyor, Transkafkasya Komiserliği de bu anlaşmayı tanımamakta ısrar ediyordu. Gürcüler Batum'u, Ermeniler de Kars'ı Osmanlı Devleti'ne bırakmak niyetinde değillerdi. Buna karşın Türk Delegasyonu, Brest-Litovsk Anlaşması

²³ Von OHL. an Botschaft Konstantinopel, Berlin, den 28. Februar 1918, *PA-AA*, Kaukasus, R. 11042, Bd. 11, Russland Nr. 97a.

²⁴ Der K. Botschafter an Auswärtiges Amt, Konstantinopel, den 2. März 1918, *PA-AA*, Kaukasus, R. 11042, Bd. 11, Russland Nr. 97a.

²⁵ *Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BA-MA)*, RM 5/2728, Bl.167; *Freiburg, BA-MA*, RM. 5/2728, Bl. 329-331; Winfried Baumgart, "Das 'Kaspi-Unternehmen'- Größenwahn Ludendorffs oder Routineplanung des deutschen Generalstabs, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 18 (1970), 92-93; Fischer, *age*, s. 486-495.

²⁶ *Suny, age*, s. 253.

²⁷ Trabzon Barış Konferansı hakkında geniş bilgi için bk. Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları 1917-1918*, Ankara 2002, s. 256-445.

gereğince Kars, Ardahan ve Batum'un tamamıyla Osmanlı topraklarına katılması üzerinde ısrar ediyor, zengin Bakü petrolü açısından anahtar liman konumunda olan Batum'dan asla vazgeçmek istemiyordu.

1 Nisan'da, "Bağımsız Kafkasya"ya katılma isteğiyle Kuzey Kafkasya'dan gelen bir heyetin de katıldığı Trabzon Konferansı'nda tartışmalar bitmek bilmiyordu. Sonunda, 6 Nisan'da, Türk Heyeti bir ulti-matom verdi. Buna göre; "Brest-litovsk Anlaşması tanınmalı, görüşmeleri sürdürülebilmek ve uluslararası anlaşmalara imza koyabilmek için, Transkafkasya Komiserliği Sovyet Rusya'dan ayrılmalı, bağımsız bir statü kazanmalıydı." Bu ulti-matom üzerine Transkafkasya Delegasyonu, toplantıya çağrılan "Seym"deki görüşmelere katılmak üzere, Trabzon'dan Tiflis'e hareket etti²⁸.

Bu arada Trabzon'daki Transkafkasya Delegasyonu olsun, Azerbaycan temsilcilerinin giderek Türklere yakınlaşmaya başladığı Tiflis'teki Seym olsun, sonu gelmez tartışmalar yapadursun, 12 Mart'ta Erzurum'a giren Türk kuvvetleri, 24 Mart 1914'te Osmanlı-Rus sınırına ulaşmışlardı.²⁹

Böylece Trabzon Konferansı sona erdi. Transkafkasya Delegasyonu Tiflis'e döndü. "Seym"de hararetli tartışmalar, uzun uzadıya görüşmeler devam ederken 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa aldığı emir üzerine Kafkasya'nın batısındaki iki kapısına, Kars ve Batum'a doğru ilerlemeye başladı. Seym, hiçbir sonuç alamadan bir o yana bir bu yana yalpalanırken Türk kuvvetleri 5 Nisan'da Sarıkamış'ı, 14/15 Nisan'da Batum'u, 25 Nisan'da Kars'ı ele geçirdiler ve birkaç gün sonra da 1877-1878 Osmanlı-Rus sınırına ulaştılar. Seym'deki hararetli ve çetin tartışmalar sonrası, yurdun tehlikede olduğu yolunda bir bildirin yayımlandığı akşam, Batum Türklerin eline geçmişti. Böylece Nisan sonlarında Üç Sancak

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 467-470; Gill, *age*, s. 71-72; Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, Teil: II, *Die Zeit der Versuchten Kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Wien-Köln-Weimer 1992, s. 42-46; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 302; Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia 1917-1921*, New York-Oxford 1951, s. 98-99.

²⁹ ATASE, A. 5/5649, Kls. 3920, D. 86-, F. 7-17, 18,19; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 301; Akdes Nimet Kurat, "Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan", *Türk Yurdu*, VII/3 (345), Ankara 1970, s.26.

(Kars, Ardahan, Batum) tamamen Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilmiş oldu.³⁰

Seym tarafından yetki verilen A. Çenkeli, Türk baskısına cevap verdi ve Brest-Litovsk Anlaşması'nın koşullarını kabul etti (10 Nisan). Bu görüş Tiflis'te o kadar sert tepki gördü ki üç gün sonra (13 Nisan) Seym, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.³¹ Müslüman partileri Musavat ve Rusya'da İslâm (İttihad) Türklere karşı savaşa katılmayacaklarını açıkladılar ve Transkafkasya “demokrasi birliği”nin Türk karşıtı siyasetle parçalanabileceği uyarısında bulundular. Seym, bir hafta sonra kararını değiştirdi, istemedi de olsa Vehip Paşa ile görüşmeyi kabul etti. Aynı gün (22 Nisan) Seym, Transkafkasya'nın bağımsızlığı konusunu tartıştı. Taşnaklar, Musavatçılar ve Menşevikler bağımsızlık için oy verdiler. 26 Nisan'da Çenkeli hükümeti kurdu. 26 Nisan'da “Transkafkasya Cumhuriyeti”nin ilk hükümeti kurulduğu zaman Batum ve Kars düşmüş, Türk orduları 1877 sınırına dayanmışlardı. 28 Nisan'da Vehip Paşa, hükümetinin yeni cumhuriyeti tanıdığını Tiflis'e bildirip onları Batum'da yeni bir konferansa çağırıyordu.³²

5- Kafkasya'da Alman Protektorası ve Batum Konferansı

Türk baskısı sonuç verdi ve Tiflis Seymi Trabzon'da Türk Delegasyonu tarafından ileri sürülen koşulları kabul etmek zorunda kaldı. Transkafkasya Komiserliği bağımsız bir devlet olduğunu ilan etti ve Demokratik-Federatif Transkafkasya Cumhuriyeti kuruldu. Hükümet Başkanı ve Dışişleri Bakanı Çenkeli başkanlığında bir heyet Osmanlı Devleti ile kesin barış yapmak üzere Batum'a gitti. Bu defaki görüşmeler Batum'da yapılacaktı. Barış görüşmeleri 11 Mayıs'ta başladı ve 4 Haziran'a kadar devam etti.³³

³⁰ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 302; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 473; Suny, *age*, s. 256; Carl, Mühlmann, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Verlag Koehler& Amelang, Leipzig 1940, s. 195.

³¹ Gotthard Jäschke, “Der Turanismus der Jungtürken zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg” *Die Welt des Islam*, Bd. 23, Heft. 1/2, Leipzig 1941, s. 30-31; Suny, *age*, s. 254; Kazemzadeh, *age*, s. 98-101.

³² Suny, *age*, s. 254-255; Bihl, *age*, s. 45-46; Gill, *age*, s. 73-79; Fischer, *age*, s. 487-488; Kazemzadeh, *age*, s. 105-108; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 21-22; A. Sanders, *Kaukasien-Nordkaukasien, Aserbeidschan, Armenien, Georgien*, München 1942, s. 302-303.

³³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 473-474; Gill, *age*, s. 79.

Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya'da egemenlik kurmasına karşı çıkan ve 1918 baharında Gürcülerle ilişkilerini canlandıran Almanlar, Alman yanlısı bir Gürcü Devleti, hiç olmazsa Gürcülerin egemenliğinde bir Transkafkasya federasyonu oluşturabilmek için çalışmaya koyuldular. Eğer Türkler Transkafkasya'yı tamamen ele geçirirlerse Almanların bütün çabaları boşa gitmiş olacaktı. Bu yüzden Türklerin durdurulması gerekiyordu ve Türklerin yeniden askerî harekâta başlamaları Almanları alarma geçirdi. 18 Nisan'da Karl Helfferich, Kühlmann'a Almanya'nın Kafkasya'daki beklentilerini açıklıyordu. Buna göre; Almanya Kafkasya'daki (Çiaturi) manganez kaynaklarına, bakır ve petrol yataklarına büyük ilgi duyuyor, tüm bunların Türklerin eline geçmesine engel olmaya çalışıyordu.³⁴

Güney Kafkasya'da çok kırılğan olan durum, şimdi Almanya'nın müdahalesiyle daha da karıştı. Berlin'de, Bağdat'ın İngilizler tarafından işgalinden sonra, İran ve Afganistan'a giden başka bir yolun aranması gerektiğine inanılıyordu ve Karadeniz'den Batum, Tiflis, Bakü üzerinden geçen yol, tek ve uygun bir yol olarak kabul ediliyordu. Fakat Türklerin şimdiye kadar olan hareketlerini değerlendiren Almanya, Türklerle doğrudan görüşmelerden olumlu bir sonuç alabileceğine inanmıyordu. Bu nedenle Kafkas Cumhuriyeti (Rusya dâhil) ile anlaşma yoluyla istenilen hedefe ulaşmaya karar verildi. Böylece Almanya ile Osmanlı Devleti arasında Türk-Alman ittifakını bile tehlikeye sokabilecek siyasi bir zıtlık doğmuş oluyordu.³⁵

Almanların Batum'a, daha doğrusu Gürcistan'a olan ilgisi; savaşı sürdürebilmek için büyük miktarda hammadde gereksinimi duyan Almanya'nın siyasi ve ekonomik çıkarlarıyla bağlantılıydı. Çünkü Batum, Karadeniz'de, Transkafkasya petrolü ile diğer yer altı zenginlik kaynaklarının nakledilebileceği önemli bir liman kentiydi. Aynı zamanda Batum, İç Asya'ya ve İran'a açılan yolda, stratejik bir konumda bulunmaktaydı. Böylece politik ve ekonomik nedenlerden dolayı Türklerin Batum'daki uzun süreli bir işgali, Almanların pek hoşuna gitmiyor, böyle bir gelişmeyi hiç arzu etmiyorlardı.³⁶

³⁴ Fischer, *age*, s. 487.

³⁵ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü: 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı*, Çev. Dr. Kemal Turan, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990, s. 299-300.

³⁶ Fischer, *age*, s. 488.

Transkafkasya'da basmak elde etmek için para ve askerî güçlerini seferber eden yabancı güçler yalnız İngilizler ve Türkler değildi; savaşın başından beri Almanlar, Gürcüler arasında devrimi geliştirmek için enerji harcamışlar, genel savaş amaçları için bağımsız Gürcistan'ın Alman İmparatorluğu'na stratejik ve ekonomik olarak daha yararlı olacağı kavramını geliştirmişlerdi.³⁷ 1918 Ocağı'nda Transkafkasya'nın Rusya ile yasal bağları kopmaya başlayınca bu fırsat doğdu ve Türk müttefikleri kuzeydoğuya doğru ilerlemeye başlarken Almanlar da Transkafkasya siyasetine girdiler. Durum nazikti. Almanya, Brest-Litovsk'ta görüşmeleri sürdürdüğü Sovyet Rusya'yı kızdırmak istemediği gibi, bir sınır sorunu çıkarıp müttefiki Osmanlı Devleti'yle bağları koparmayı da arzulamıyordu. Fakat Almanya, Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya'da egemenlik kurmasına karşıydı. Bu durum kendisinin İran'a ve Orta Asya'ya girmesini engellerdi.³⁸

Kafkasya'daki Türk ilerleyişi, İstanbul'daki askerî temsilci General Otto von Lossow tarafından bir Türk düşmanlığı olarak yorumlandı. Aralık ayında Filistin'deki görevinden alınan Albay (Oberst) Kress von Kressenstein başkanlığındaki bir Alman askerî heyeti, Nisan ayında Berlin'den Tiflis'e gönderildi. Albay Kress, diplomatik dehaya ve Lossow'da bulunmayan uzlaştırıcı bir özel-

³⁷ 26 Nisan 1918'de Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Freiherrn von dem Bussche, Alman İmparatoru'na, Almanya'nın Kafkas politikasından söz ederken; Almanya'nın savaşın başlangıcından itibaren, her çareye başvurarak İç Asya'ya açılan yol üzerinde, Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasında Gürcüler, Tatarlar ve Kuzey Kafkasya halklarından oluşan bağımsız bir federatif devletin kurulmasını arzuladığını, Almanya'nın denetim ve/veya gözetiminde kurulacak olan bu devlette öteden beri Almanya'ya yakınlık gösteren Gürcülerin egemen olmasını istediğini vurguluyordu. Ermenistan böyle bir oluşumun tamamen dışında bırakılıyor, fakat Kuzey Kafkasya'ya yeşil ışık yakılıyordu. 1918 baharında Kuzey ve Güney Kafkasya'da yaşanan siyasi gelişmeler, Almanya'nın işini kolaylaştıracak gibi görülüyordu. Bu yüzden ele geçen fırsatı iyi değerlendirmek isteyen Almanlar, başta von dem Bussche olmak üzere, Türklerin Kafkasya'daki yayılmacı politikasına oldukça sert tepki gösteriyorlardı. Almanya, Kafkasya'daki politik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda böyle bir savaş hedefi belirlerken Enver Paşa'nın, Türk halklarının oturduğu bölgelerde; Kırım, Kafkasya, Azerbaycan ve Rusya ile Türkistan'ın Tatarlarla meskûn bölgelerine kadar uzanacak büyük bir Türk imparatorluğu kurma planlarına karşı çıkıyordu. Çünkü böyle bir gelişme, Almanya'nın savaş sırasında milyonlar harcayarak kurmaya çalıştığı "İç Asya'ya uzanan köprüyü -Brücke nach Zentralasien- yıkacaktı Fischer, *age*, s. 488-499.

³⁸ Suny, *age*, s. 273.

liğe sahipti. Kress, kendi güvenliği için Tiflis'e giderken yanına kuvvetli bir Alman birliğini de aldı.³⁹

Bu arada 29 Nisan'da, Bayernli General von Lossow'a, Alman İmparatorluğu ile Transkafkasya Hükûmeti arasında ayrı barış yapma yetkisi verildi. 11 Mayıs'ta Batum'da yeniden başlayan barış görüşmelerinde Almanya'nın işi oldukça zor görünüyordu.⁴⁰

İlk raundu kazanmış olan Türkler, Transkafkasya'nın diğer tarafından Hazar kıyılarına doğru ilerleyişini sürdürüyordu. Daha Nisan ortalarında Batum ve Kars'ı ele geçirmişlerdi. Yeni ilan edilmiş olan Transkafkasya Cumhuriyeti bu hızlı ilerleyiş karşısında Türklerin, artık Osmanlı işgali altındaki Batum'da yapılacak, yeni bir konferans çağrısını kabul etti.⁴¹

Konferans 11 Mayıs'ta başladı ve aynı gün kendi bağımsız cumhuriyetlerini ilan etmiş olan Kuzey Kafkasya delegeleri de toplantıya katıldılar. Konferansın bir yeniliği de, bu kez uluslararası bir konferans niteliği kazandığı için Almanların da gözlemci sıfatıyla konferansa katılmalarıydı.⁴² Bu arada Sovyet Rusya'da Batum Konferansı'na katılmak istemiş ve hiç olmazsa bir gözlemci bulundurmayı arzu etmişti. Ancak aynı zamanda Batum Anlaşması'nı tanımayacağını da açıklamıştı.⁴³

Batum'da başlayan barış görüşmelerinde, kendilerinden emin görünen Güney Kafkasyalılar, Brest-Litovsk Anlaşması'nın tanınması karşılığında ufak tefek bazı değişiklikler elde edeceklerini umuyorlardı. Ancak, Halil (Menteşe) Bey'in başkanlığındaki Türk Heyetinin görüşü Trabzon'daki kadar açıktı. Brest-Litovsk

³⁹ Pomiankowski, *age*, s. 300.

⁴⁰ Fischer, *age*, s. 489.

⁴¹ Gökay, *age*, s. 29; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 22.

⁴² Freiburg, BA-MA, RM. 5/2728, Bl. 81-83; Suny, *age*, s. 274; Gill, *age*, s. 85-87; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 303. Almanya, Osmanlı Devleti ile Transkafkasya Federasyonu arasında Batum'da yapılacak barış görüşmelerine katılmak üzere General von Lossow'u görevlendirmişti (Freiburg BA-MA, RM. 5/2728, Bl. 9, 91).

⁴³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 475. Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, 11 ve 22 Mayıs'ta Brest-Litovsk Anlaşması esas alınarak Transkafkasya sorununun çözüme kavuşturulması için Türklere ve Almanlara, Moskova'da genel bir konferans yapılması önerisinde bulundu. 23 Mayıs'ta bu defa görüşme yeri olarak Vladikafkas'ı öneren Çiçerin, Transkafkasya temsilcilerinin de görüşmelere katılabileceklerini bildirdi. Ancak Transkafkasya Federasyonu 26 Mayıs'ta feshedilince, doğal olarak bu görüşmelerde gerçekleşmedi. Gill, *age*, s. 88-89.

barışı artık tarafları bağlamamaktadır ve her iki tarafın üç aydan beri savaş hâlinde bulunmaları Osmanlı Hükûmeti için yeni isteklere yol açmaktadır. Bir başka deyişle Trabzon ile Batum arasında, her iki yandan da çok kan aktığı için artık eski talepler gündeme getirilemezdi. Şimdi artık Osmanlı Devleti için hedef, 1828'den önceki sınıra ulaşmaktı ve bunun için Aras'ın batısında, kuzeydeki Ahıska ve Ahılkelek ilçeleriyle merkezdeki Sürmeli (İğdir) ilçesinin yanı sıra Alexandropol (Gümrü-Leninakan) ve bu kenti İran sınırındaki Culfa'ya bağlayan, birliklerin Kuzey İran'a kaydırılmasına olanak verecek demiryolunu elde etmek istiyorlardı.⁴⁴ Osmanlı Devleti, bu yeni toprak isteklerine ek olarak ticaret ve deniz taşımacılığı, sınır ticareti, bütün Transkafkasya boyunca transit geçiş hakları gibi konularda önemli ayrıcalıklar ve Tiflis'teki Transkafkasya Hükümetinin askeri kuvvetlerinin büyük oranda azaltılmasını da istiyordu.⁴⁵

Batum Konferansı, Türk etkinlik hülyalarının doruk noktasını açığa çıkarıyordu. Osmanlı Heyetinden Vehip Paşa, görüşmeler sırasında Türk bakış açısını şöyle açıklıyordu: *“Görülüyor ki kader Osmanlı'yı Batı'dan Doğu'ya sürükledi. Balkanları kaybettik; Afrika'yı da kaybediyoruz; ama Doğu'ya doğru genişlemeliyiz. Bizim kanımız, bizim dinimiz, bizim dilimiz orada. Ve bunun karşı konulmaz bir çekiciliği var. Kardeşlerimiz Bakü'de, Dağıstan'da, Türkistan'da ve Azerbaycan'da. Buralara doğru yönelmeliyiz.”*⁴⁶

Dolayısıyla daha önce Trabzon'da yaşanan psiko-dram bir kez de Batum'da yaşandı. Üstelik burada Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya delegelerinin her geçen gün Türklere biraz daha yaklaşımları söz konusu olduğu gibi, toplantıya katılan Alman gözlemcilerin varlığı da işi karıştırıyordu. Almanlar, General Alenby'nin Suriye'de ilerlediği ve ufukta Türklerin Bakü petrollerine el koymasının ihtimalinin belirdiği bir sırada Türklerin kalkıştıkları Kafkasya macerasından ne kadar rahatsız olduklarını gizlemekte zorlanmaya başlamışlardı.⁴⁷

15 Mayıs'ta Alexandropol alındı ve Türkler Alexandropol-Culfa demiryolu boyunca hem Tiflis'e hem de Erivan'a doğru ilerlemeye başladılar. Öte yandan Van'dan yola çıkan bir alay, 20

⁴⁴ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 303; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 474-476; Hovannisian, *age*, s. 173-175; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 22.

⁴⁵ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 474-476; Gökay, *age*, s. 28-29

⁴⁶ Gökay, *age*, s. 29; Hovannisian, *age*, s. 195.

⁴⁷ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 304.

Mayıs'ta Iğdır'ı ele geçirdi. Batum'daki Alman temsilcisi von Lossow, her gün, Türklerin ilerleyişini ve Ermeni halkının umutsuz durumunu anlatan endişeli telgraflar göndermekte ve Ludendorff bu ilerlemeyi durdurmanın yollarını aramaktaydı. Türklerin ilerleyişi karşısında 15 Mayıs'ta, Çenkeli, Gürcistan için Alman protektorası isteminde bulunarak Almanya'dan yardım ve destek istedi. Von Lossow, tüm uyarılarına rağmen eğer, Alman Hükümeti, Türklerin bütün taleplerini kabul ettiğini açıklarsa bunun Kafkasya'nın tamamen terk edilmesi ve kayıtsız şartsız Türklere bırakılması anlamına geleceğini önemle belirtiyordu. Ludendorff, Lossow'u destekliyor ve Kafkasya'daki Alman çıkarlarının sürekli olarak vurgulanması gerektiğini söylüyordu. Böylelikle artık Brest barışı esas alınarak yeni bir barış anlaşmasının yapılması pek mümkün görünmüyordu. Kafkasya'da Türk ve Alman çıkarları çelişmekteydi. Çenkeli'nin 15 Mayıs'ta von Lossow'a bildirdiklerine bakılırsa Almanya, Azerbaycan ve Ermenistan'dan vazgeçmeli ve bundan da memnun olunmalıydı.⁴⁸

Bu arada Batum'daki barış görüşmeleri çıkmaza girmişti. Transkafkasya Heyeti, Brest-Litovsk Anlaşması'yla yetinilmesinde direniyor ve Osmanlı ilerleyişini protesto ediyordu. Osmanlı Heyeti de yeni bir anlaşma yapılmasından vazgeçmiyordu. 18 Mayıs'ta von Lossow, doğal olarak kendi hükümetinden aldığı buyruk üzerine, arabulucu olmayı önerdi. Bu öneriyi Güney Kafkasyalılar kabul ettiler fakat Türkler geri çevirdiler. 22 Mayıs'ta Gürcüler Almanlara bir yaklaşımda bulundular. Gürcistan üzerinde bir Alman protektorası kurulması kararlaştırıldı. Ama bunun için Gürcülerin Kafkasya'nın geri kalanından ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmeleri gerekiyordu. Batum'daki Gürcü delegeler Tiflis'e bu doğrultuda telgraflar gönderiyorlardı. Von Lossow, Gürcü delegeleriyle bir anlaşmaya varmıştı. Buna göre; Gürcistan bağımsızlığını ilan ederse Almanya onu destekleyecek ve Kont Schulenburg Alman temsilcisi olarak Tiflis'e gidecekti. von Lossow, 25 Mayıs'ta Güney Kafkasya'nın dağılmasının an meselesi olduğunu konferansa söyleyerek bu yüzden yeni bir direktif almak üzere ülkesine dönmesi gerektiğini bildirdi. Ama aslında, Batum Limanı'ndan bindiği gemi gizlice Poti Limanı'na girerek orada demirlemişti.

⁴⁸ Fischer, *age*, s. 490; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 304; Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, New Jersey 1968, s. 178.

Gürcü delegeler de Tiflis'ten talimat almaları gerektiğini söyleyerek konferanstan ayrıldılar ve trenle Poti'ye gittiler.⁴⁹

Böylece 26 Mayıs'ta Seym'in kendi kendisini dağıttığı ve birkaç saat sonra Gürcistan Cumhuriyeti'nin ilan edildiği⁵⁰ sırada, Poti'de Gürcistan üzerinde kurulacak Alman protektorasının görüşmeleri başlamış bulunuyordu. Bu arada Batum'daki Türk Heyeti, 72 saat sonra sona ereceği bildirilen bir ultiatom vererek eski isteklerine ek olarak Gürcistan'dan Abastuman'ı ve Ermenistan'dan da Nahçıvan'ın tamamına yakını ile Şarur-Daralagez ilçesinin batısını istedi. Aynı gün, Ahıska ve Ahılkelek'in Müslüman halkları Güney Kafkasya'dan ayrıldıklarını ilan ettiler. Ama o sırada Güney Kafkasya diye bir ülke zaten kalmamıştı. Azerbaycanlılar kendi cumhuriyetlerini 28 Mayıs'ta ilan edince, Ermeniler de davanın kaybedildiğini görek hiç istemeseler de, 30 Mayıs'ta onları izlemek zorunda kaldılar.⁵¹

⁴⁹ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 304; Fischer, *age*, s. 490-491; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 192.

⁵⁰ Transkafkasya Federasyonu; Gürcü Menşevikler tarafından, Azerbaycanlıların federasyondan çok, Osmanlı Devleti'ne bağlılık göstermeleri nedeniyle dağıtılmıştı. Gürcüler, Ermenilerle devam eden bağların kendilerini Türklerle Ermeniler arasındaki savaşa iteeceğinden de korkmuşlardı. Ancak, Transkafkasya Federasyonu'nun bağımsızlığında Türk baskısı söz konusu olduğu hâlde, Gürcistan'ın federasyondan çekilmesinde ve Mayıs'ta bağımsız cumhuriyet ilan edilmesinde daha çok etkili olan Almanların destek sözleri oldu. Suny, *age*, s. 260-274.

⁵¹ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 305; Hovannisian, *age*, s.179-191; Kazemzadeh, *age*, s. 112; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 193-194; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 24-25, Trumpener, *Germany...*, s. 178; Swietochowski, *age*, s. 171-172. Mesele sadece Transkafkasya Federasyonu'nun sona ermesiyle bitmedi. Seym'in dağıldığı gün, oldukça önemli kararlar da alınmıştı. 26 Mayıs'ta Gürcistan bağımsızlığını ilan etti. Aynı gün Ermeniler de kendi bağımsız devletlerini ilan ettiler. Nihayet Azerbaycan'da 28 Mayıs'ta bağımsızlığını ilan etti. Gürcistan'ın başşehri Tiflis, Ermenistan'ın da Erivan olacaktır. Azerbaycanlılar ise hükümetlerini Gence (Elizavetpol) de kurdular; bu geçici başkentti, kısa sürede Bakü'yü kurtarmayı umuyorlardı. Böylece Haziran başlarında, Transkafkasya'da dört ayrı hükümet vardı: Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyetleri ve Bakü Komünü. Suny, *age*, s. 260; Gill, *age*, s. 82-84; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 476. Almanların teminat vermesi üzerine, Tiflis'te toplanan Gürcü Meclisi, 26 Mayıs'ta, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etti. Bu bağımsızlık deklarasyonuyla ömrü yalnızca üç ay süren Transkafkasya Cumhuriyeti sona ermiş oldu. Bu gelişmeyi, iki gün sonrada Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi izledi. Yeni bağımsız Ermenistan'ın başkenti Erivan, Azerbaycan'ınki ise Gence (Elizavetpol) oldu. Bağımsız Gürcistan'ın ilk hükümetinin başına, bir Menşevik olan ve açık bir Alman yanlısı politik kimlik sergileyen A. Çenkeli getirildi. Koltukların çoğunu Musavat'ın kontrol ettiği

28 Mayıs'ta Almanya-Gürcistan anlaşması imzalandı.⁵² Buna göre; Almanlar, Gürcistan sınırlarının korunması için güvence verecekler, askerî birliklerin taşınması için Gürcü demiryollarından yararlanacaklar ve Rusya tarafından 19. yüzyılda yerleştirilmiş olan Alman kolonlarını koruma altına alacaklardı. Anlaşmada ayrıca, madenlerin işletilmesi için verilen imtiyazlarla ilgili hükümler bulunduğu gibi, Gürcistan'da, paritesi sonradan belirlenmek üzere Alman parasının geçerli olacağı da hükme bağlanmıştı.⁵³

Bu sırada iki eski müttefik olan Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkiler çok gerginleşmişti. Alman Başbakanı Hertling, Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk sınırlarının ötesine geçmesini engellemek isterken Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Bernstorff, Alman Hükûmeti'nden aldığı direktif doğrultusunda, Kafkas-

---

ilk Azerbaycan Hükûmeti ise Khan Khoiski tarafından oluşturuldu. Lakin nerdeyse hiçbir askerî kuvveti bulunmayan bağımsız Azerbaycan tümüyle Osmanlı ordu komutanlarına bağımlıydı. Ermenistan'da siyasi otorite kesin olarak bir partinin elindeydi: Taşnaksutyun. Fakat Gürcüler ve Azerbaycanlılardan farklı olarak Ermenilerin yardım için yönelebilecekleri hiç kimse yoktu. Gökay, *age*, s. 29-30.

⁵² 28 Mayıs'taki Alman-Gürcü Anlaşması'nın tam metni ve ekleri için bk. Gotthard Jäschke, "Die Deutsch-Georgischen Abkommen vom 28 Mai 1918", *Die Welt des Islams*, N.S. Vol: XII, Leiden 1969-1970, s. 93-96. Von Lossow, Gürcistan'dan Poti Limanı yoluyla 28 Mayıs'ta ayrılır, Çenkeli'nin başkanlığında bir heyet onunla birlikte gider. Alman Generali yola çıkmadan önce Gürcülerle birtakım anlaşmalar yapmıştır. Bunlara göre: a) Gürcistan Brest-Litovsk Anlaşması'nı tanıır; b) Almanlar asker ve araç taşımak için Gürcistan demiryollarını ve Poti Limanı'nı kullanabilecekler ve bu limanla demiryolu istasyonları Alman askerlerince işgal edilecektir; c) Alman parası Gürcistan'da geçecektir; d) Savaş tutsakları karşılıklı olarak geri verilecektir; e) Almanya, Gürcü limanlarındaki gemileri kullanabilecekler; f) Poti liman tesisleriyle Gürcü demiryolları Almanya'nın Gürcistan'a vereceği borca karşılık sayılacaktır; g) Anılan liman ve demiryolları Gürcü Hükûmeti'nin malı sayılıp bir Alman-Gürcü komisyonunca işletilecektir; h) Gürcistan madenlerini tekel durumunda işletmek üzere bir Alman-Gürcü maden ortaklığı kurulacaktır. Bu anlaşma Gürcistan'ı doğrudan doğruya bir Alman sömürgesi durumuna sokuyordu. Ülkenin başlıca limanı, bütün demiryolları ve madenleri Almanların eline veya yönetimine geçiyordu. Gürcistan nasıl 1800 yılında İran ve Osmanlı korkusuyla kendini Rusya'ya peşkeş çekmiştiyse, 1918 yılında da, Osmanlı korkusuyla, kendini Almanya'ya peşkeş çekmişti. Bu da, savaş bağlaşıkların umut ettiği biçimde bitseydi bir Osmanlı-Alman karşıtlık ve çekişmesine yol açardı. Çünkü Osmanlı-Gürcü ve Alman-Gürcü anlaşmaları iki bağlaşıklık devleti, yani Osmanlı ile Almanya'yı çatıstırarak özdeydi. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 198-200.

⁵³ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 305-306; Fischer, *age*, s. 491-492; Trum-pener, *Germany...*, s. 180-181; Gill, *age*, s. 85-86.

ya'daki Türk ilerleyişini protesto ederek Sovyet Hükûmeti'ne karşı mevcut anlaşma yükümlülüklerinden dolayı, Almanya'nın, Osmanlı askerî birliklerinin Kafkasya'da daha fazla ilerlemesini ne onaylayabileceğini ne de destekleyebileceğini belirtiyor ve dahası Osmanlı Hükûmeti'ne, Berlin'in, Sovyet rızası alınır alınmaz Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımaya hazır olduğunu bildiriyordu.⁵⁴ Bu arada Kafkasya'daki Osmanlı ordusunun genelkurmayı birliklere, bölgede karşılaşılan tüm Alman askerî birliklerinin esir alınması ve silahsızlandırılması yolunda bir emir verdi.⁵⁵ Birkaç gün sonra Tiflis yolunda böyle bir durum yaşandı. Bir Osmanlı birliğiyle çatışan Alman askerleri arasında yaralananlar oldu ve birlik esir alınarak Kars'a gönderildi.⁵⁶ Bunun üzerine von Lossow, Kafkasya'daki Almanları silahlandırma yoluna gitti ve daha öncede değinildiği üzere, Albay Kress von Kressenstein başkanlığında bir askerî misyon acilen Tiflis'e gönderildi. İki eski müttefik olmalarına rağmen Osmanlı Devleti ile Almanya'nın Kafkasya'daki savaş hedefleri çelişiyor ve bu çelişki gün geçtikçe bir çıkar kavgasına dönüşerek ittifakı yaralayacak, hatta kopma noktasına getirecek büyük bir uzlaşmazlığa doğru gidiyordu. Batum Anlaşması'ndan sonra yaşananlar ise iki ülke arasındaki bu zıtlışmayı en üst düzeye çıkaracaktı.⁵⁷

Almanların bölgedeki varlığına karşın, üç yeni cumhuriyet Türklerle olan ilişkilerini düzeltmek durumundaydılar. Böylece 4 Haziran'da, Batum'da üç ayrı anlaşma imzalandı.⁵⁸ Alman desteğine yaslanan Gürcistan, Türklerin son isteklerine karşı koyduysa da, Brest-Litovsk'ta Türklere bırakılan topraklara ek olarak Ahıska ve Ahılkelek'ten vazgeçmek zorunda kaldı.⁵⁹ Azerbaycan'ın

⁵⁴ Trumpener, *Germany...*, s. 180; Gill, *age*, s. 193.

⁵⁵ Rüştü, *Büyük Harpte Kafkas Yollarında: 5. Kafkas Piyade Fırkası*, 93 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı, S. 34, İstanbul 1934, s. 8; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 306.

⁵⁶ Gill, *age*, s. 193; Hans Meier Welcker, *Seeckt*, Frankfurt am Main 1967, s. 152.

⁵⁷ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 306; Gill, *age*, s. 193; Pomiankowski, *age*, s. 300.

⁵⁸ Batum Konferansı ve Anlaşmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şahin, *age*, s. 446-640.

⁵⁹ General Lossow'un Poti'den ayrılmasından kısa bir süre sonra, Osmanlı Hükûmeti, hem Gürcistan hem de Ermenistan'a, Türk barış koşullarını derhal tanımaları yolunda ultiatom verdi. 3 Haziran'da iki Alman taburunun Poti'ye gelmesine rağmen Gürcü Hükûmeti, Türklere meydan okuyacak gücü kendinde bulamadı. Bu nedenle ertesi gün, Batum'daki temsilcilerine, Osmanlı Hükûmetinin koşullarını kabul ederek barış imzalamaları için yetki verdi. Osmanlı-

kaderi, doğal olarak Osmanlı Devleti'nin protektorası olmak yönünde geliyordu. Nitekim Azerbaycanla yapılan anlaşmanın 4. maddesinde, yeni cumhuriyetin bu yönde bir talepte bulunması halinde, Osmanlı Hükümetinin askeri yardımda bulunacağı öngörülmüştü.⁶⁰

Nihayet, Ermeni Cumhuriyeti ilk uluslararası anlaşmasını Osmanlı Devleti ile imzaladı. Gürcistan üzerindeki Alman protektorası nedeniyle Tiflis üzerinden Bakü'ye ulaşmayı sağlayan demiryolundan yararlanma olanağını kaybettiğinden Osmanlı Devleti, Bakü'ye bağlanan taşımacılığa elverişli iki yol, Alexandropol-Dilican-Akstafa-Gence yolu ile Zangezur ve Karabağ'daki Nahçıvan, Gerus ve Şusa üzerinden geçen karayollarından yararlanma hakkını elde etti. Ayrıca, Alexandropol ve Culfa arasında demiryolundan da yararlanacaktı.⁶¹

Gürcü Anlaşması'nda, Tiflis Hükümeti, 1877-78 Osmanlı-Rus sınırının doğusundaki iki bölge (Ahıska-Ahilkelek) üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçiyordu. Bunun dışında Türkler, Gürcistan demiryolu hatlarını kullanma ve gerekirse bunları kendi birlikleriyle koruma hakkını saklı tutuyorlardı. Gürcü Hükümeti, çok değil, bundan sadece bir hafta önce Gürcü demiryollarını kullanma hakkını Almanya'ya verdiği için, 4 Haziran anlaşması kendisini oldukça zor durumda bırakıyordu. Trumpener, *Germany...*, s. 181; Kazemzadeh, *age*, s. 125-127.

⁶⁰ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 306; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 477-478. Batum'da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında imzalanan "Dostluk Anlaşması"nın tam metni için bk. Gotthard Jäschke, "Türkisch-Aserbeidschanischer Freundschaftsvertrag vom 4 Juni 1918", *Vorderasien*, Bd. 1, Berlin, 1944, s. 64-73.

Osmanlı Hükümeti'nin 4 Haziran'da Azerbaycan ile imzaladığı üçüncü anlaşma özellik bakımından bütünüyle farklıydı ve Türklerin, bu bölgenin Müslüman halkı ile geliştirmek istedikleri dayanışma ruhunu yansıtıyordu. Türkler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımının yanı sıra yeni devlete askeri ve ekonomik yardım sözü veriyordu. Ek bir anlaşmada ise Osmanlı birliklerinin Bakü'ye ilerlemek için Azerbaycan demir ve kara yollarını kullanabilecekleri kabul edildi; bunun anlamı, petrol kentinin işgalinin ortak bir girişimle olacağıydı. Trumpener, *Germany...*, s. 182; Kazemzadeh, *age*, s. 127.

⁶¹ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 307; Hovannisian, *age*, s. 196-197. Türklerin Ermeni Hükümetine kabul ettirdikleri barış koşulları çok daha katı idi. Yeni doğmuş Ermeni Cumhuriyeti'ne bıraktıkları toprak sadece 12 bin mil kare idi. Bizzat Erivan, yeni çizilen Osmanlı-Ermeni sınırından açılacak top ateşi menzili içine sokuluyordu. Bunun dışında Ermeni Hükümeti, stratejik Alexandropol-Culfa demiryolu hattının sürekli olarak Osmanlı kontrolünde bulunmasını kabul etmek zorunda bırakıldı. Bu koşullar altında Türklerin, en azından "bağımsız" bir Ermeni devletinin varlığını tanımış olması gerçeği, çoğu Ermeniler için hiçte cesaret verici olamazdı. Trumpener, *Germany...*, s. 181-182; Kazemzadeh, *age*, s. 127.

4 Haziran 1918'de üç cumhuriyet, özellikle Gürcüler ve Ermeniler, Batum Konferansı'nda toprak vererek zaman kazanma umuduyla Türklerin ağır koşullarını kabul etmişlerdi. Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk Anlaşması'yla Transkafkasya'da üzerinde 600 bin kişinin yaşadığı 10 bin mil karelik bir toprak kazanmıştı. Batum'daki anlaşmaların sonucunda da ayrıca, hasta imparatorluğa taze kan verecek 8 bin mil karelik toprak ve 650 bin insan Türk etkinlik alanına eklendi. Böylece Türkler, Kafkasya'da kaybettikleri toprakları sadece 1914 Osmanlı-Rus sınırına kadar değil, 1828 sınırına kadar geri aldılar.⁶²

Batum barış görüşmelerinde önceden de değinildiği üzere, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki yakınlık büsbütün artmış ve Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Devleti ile bir de dostluk anlaşması imzalamıştı.⁶³ Böylece Osmanlı Devleti ile üç cumhuriyet arasında imzalanan barış anlaşmalarıyla uyuşma sağlanamayan sorunlar çözüme kavuşturulmuş oluyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Gürcistan ve Azerbaycan arasında bir de “*Petrol Anlaşması*” imzalandı. Gürcistan ve Ermenistan hükümetleri bu barışın baskı ve zor altında yapıldığını iddia ediyorlar; ancak, bunu değiştirebilmek için herhangi caydırıcı bir güce sahip bulunuyorlardı.⁶⁴ Özellikle Batum'un kaybı Gürcüler için büyük bir darbe

⁶² Gökay, *age*, s. 30. Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk ve Batum anlaşmaları ile belirlenen sınırı aşarak Transkafkasya'da 12421 km² toprak kazandı. Gürcistan 1828 sınırlarına itildi. Ermenistan, üzerinde 321 bin kişinin yaşadığı 9000 km² lik bir arazi ile sınırlandırıldı. Abastuman Gürcistan'a geri verildi. Gürcistan ve Ermenistan genel barışın yapılmasına kadar ordularını terhis etmek zorunda bırakıldılar. Azerbaycan, Osmanlı egemenliğine giriyor, Transkafkasya'daki demiryolu ağı Osmanlı 3. Ordusu'nun kontrolü altına geçiyordu. Batum anlaşmalarıyla Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya üzerindeki hegemonyası sağlamış oluyordu. Ayrıca bu anlaşmalar sonucunda, Transkafkasya Cumhuriyetleri ile birlikte Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti de Osmanlı Devleti tarafından tanınmış bulunuyordu. Diğer müttefik devletlerden Almanya da dâhil hiçbiri Gürcistan ile bu kadar yakın ilişkiye giremediler Bihl, *age*, s. 239-240.

⁶³ Mirza Bala, “Milletlerarası Münasebetlerde Azerbaycan”, *Kurtuluş*, S. 43, Berlin 1938, s. 6; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 477-478. Batum Anlaşması Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk diplomatik başarısıdır. Bu anlaşma ile Azerbaycan sadece Osmanlı Devleti tarafından tanınmak ve askerî yardım almakla kalmamış, aynı zamanda milletlerarası sorunlar sırasına geçmiş ve büyük devletlerin diplomatik ve askerî girişimlerine yol açmıştır. Bala, “Milletlerarası Münasebetlerde Azerbaycan”, *Kurtuluş*, S. 43, Berlin 1938, s. 6.

⁶⁴ 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında imzalanan Batum Anlaşması'na Alman Hükümeti de Büyük tepki gösterdi. Anlaşmayı şiddetle protesto eden ve kesinlikle kabul etmeyeceğini açıklayan Almanya, Transkafkasya'daki Osmanlı ilerleyişinin engellenmesi ve böl-

oldu. Bu nedenle Türk baskısına karşı durabilmek için Almanya ile yakın ilişkiler kurma yoluna gidildi. Gürcüleri Ermeniler izlediler. Almanlar da bunu, Kafkasya'da kendi çıkarlarına uygun bulduklarından, Gürcistan'ın koruyucu rolünü oynamaya başladılar.⁶⁵ Bununla beraber gerek Batum'un gerekse Tiflis'in artık Almanya için fazla bir önemi yoktu. Asıl mesele Bakü petrolüydü ve petrolün sadece Türklerin kontrolü altına girmesine kesinlikle razı olunmayacaktı.

6- Bakü İçin Mücadele: Osmanlı Devleti ve Bakü

Osmanlı Devleti için Bakü, tarihî, siyasi ve kültürel açıdan büyük bir önem taşıyordu ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye olan ilgisi sadece petrolle sınırlı değildi. Öte yandan Azerbaycanlılar, gittikçe artan Ermeni baskı ve zulümleri karşısında Osmanlı Devleti'ni (Türkleri), kurtarıcı olarak görüyorlar ve onların Bakü'ye girmelerini sabırsızlıkla bekliyorlardı. Zaten Osmanlı Devleti ile bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Batum'da yapılan anlaşma gereği, Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden yardım isteme hakkına sahipti ve Osmanlı Devleti de gerektiğinde askeri yardımda bulunmayı taahhüt etmişti.

Türklerin bütün bölgeyi kontrolleri altına almasını engelleyecek hiçbir şey yok gibiydi. Azerbaycan Müslümanları herhangi bir direnme eğilimi taşımıyorlardı; onların bir Türk egemenliği karşısındaki tek duyguları yalnızca büyük bir mutluluktan. Ermeniler böyle bir olasılıktan korku duymakla birlikte, bitkin ve dağınıktılar. Bu yüzden hiçbir karşı duruş sergileyemiyorlardı. Kendilerini umutsuz bir durumda ve tümüyle dışlanma tehlikesi içinde bulan Gürcüler, himaye talebiyle Alman General von Lossow'a başvururdular.⁶⁶

Azerbaycan ile imzalanan anlaşmanın "Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan Hükümeti'ne, ikincisi tarafından iç istikrar ve ulusal güvenlik açısından gerekli görülürse, askeri destek sağlayacaktır"

---

genin Türklerin kontrolüne geçmemesi için girişimlerini artırdı. Kurt Ziemke, *Die Neue Türkei: Politische Entwicklung 1914-1929*, Berlin- Leipzig 1930, s. 51-56; Welcker, *Seeckt*, s. 150.

⁶⁵ *Freiburg, BA-MA*, RM. 5/2728, Bl. 81-83; *BA-MA*, RM. 5/2728, Bl. 91-93, 97,128; Ziemke, *age*, s. 51-53; Gill, *age*, s. 85-88; Baumgart, "Das 'Kaspi-Unternehmen...'" s. 54-62.

⁶⁶ Gökay, *age*, s. 29.

hükümünü içeren 4. maddesi, Türklerle Azerbaycanlılar arasındaki özel ilişkiyi ortaya koyuyordu.⁶⁷ Bu uzlaşmanın ardından Osmanlı ordusu, bölgedeki Azerbaycanlı ve diğer gönüllülerle birlikte, trajik “*Mart günlerinden*” beri Bakü’nün kontrolünü ellerinde tutan Bolşevikler ve Ermenilere karşı Hazar’a doğru harekete geçti.⁶⁸ “*İslam Ordusu*” olarak adlandırılan Türk ordusu, Enver Paşa’nın aşırı Türkçü görüşleriyle tanınan küçük kardeşi Nuri (Kılıgil) Paşa’nın komutasındaydı. Nuri Paşa’nın ordusunun ilk görevi, Kars-Culfa-Bakü yolunu ele geçirmektir. Bu yapılırsa o zaman Kuzey İran bölgesini kontrol etmek de mümkün olacaktır.⁶⁹

7- Osmanlı Ordusunun Kafkasya Seferi

Osmanlı ordusunun Azerbaycan (Kafkasya) seferi, işgal niteğinden uzaktı ve yasal, politik, manevi ve askerî-stratejik temellere dayanıyordu. Her şeyden önce, seferin yasal ve politik temelini iki ülke arasında imzalanan Batum Anlaşması oluşturmaktaydı. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti, Azerbaycan Hükümeti’ne yardım edeceğini vaat etmişti. Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerinin Türklere ve diğer Müslüman halklara karşı gerçekleştirdikleri katliamları durdurmak için Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti’nden yardım istedi.

Osmanlı ordusunun kurtarıcı seferinin manevi temeli Osmanlı ile aynı dil, kültür ve maneviyata sahip olan Güney Kafkasya Türklerinin ve diğer Müslüman halklarının soykırımdan kurtarılması amacıyla ilgiliydi. İstanbul, Türklerin ve Müslümanların dini merkezi rolünü oynuyordu. Osmanlı Devleti, İslâm ve Türk dünyası karşısında sorumluluk taşımaktaydı. Türk dünyası Osmanlı Devleti’ne ümit yeri olarak bakıyordu.

⁶⁷ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 25; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 477-478.

⁶⁸ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 27-28.

⁶⁹ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 29-30; Ziemke, *age*, s. 54-55; Hovannisian, *Armenia...*, s. 174. Esad Paşa komutasındaki III. Ordu (3.11. 36. ve 37. Kafkas Tümenleri) Gürcü ve Ermeni kuvvetlerine karşı Batum-Kars hattını müdafaa edecekti. Yakup Şevki Paşa komutasındaki IX. Ordu (1. Kafkas Kolorodusu: 9 ve 10. Tümenler ve Romanya’dan kısa bir süre önce dönen 15. Tümen, IV. Kolorodu: 5 ve 12. Tümenler) Kafkasya’yı Bolşevik ve İngilizlere karşı müdafaa edecekti. Kısa bir süre önce Trablusgarp’tan dönmüş olan Nuri Paşa komutasındaki V. Ordu, Gence’ye hareket edecek ve orada Azerbaycan ordusunun, “İslâm Ordusu” şeklinde teşkilatlanmasını sağlayacaktı. Enver Paşa, bütün ordu birliklerinin komutanlığını bu amaçla Irak’taki görevinden alınan amcası Halil (Kut) Paşa’ya verdi. Pomiankowski, *age*, s. 325.

Osmanlı ordusunun kurtarıcı seferini bir dizi askerî faktör de gerekli kılıyordu. Enver Paşa, savaşta Bulgaristan ve Avusturya-Macaristan'ın yenileceğini ve Batı'dan artık yardım alamayacağını görerek Doğu'da bir güç kaynağı aramak ve destek kazanmak için Kafkasya'ya yüzünü döndü. Osmanlı Devleti, dünyada ikinci petrol merkezi olan Bakü'ye, Kafkasya'daki doğal kaynaklara ve insan kaynaklarına sahip olmalı, onların başka devletlerin eline geçmesine imkân vermemeli, Hazar Denizi ve Merkezî Asya üzerinde kontrolü kazanmalı, Hindistan güzergâhına çıkmalıydı. Genellikle Brest-Litovsk Barış Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti, artık Kafkasya'yı almakla ilgilenmekteydi. Türkler, bağımsız Türk devletleri kurma amacındaydı. Ancak, Türk ordusunun Kafkaslardaki ilerlemesini başka şekilde değerlendirenler ve bunu Panislamizm ve Pantürkizmle ilişkilendirenler de bulunmaktaydı.

Enver Paşa, Kafkasya'daki durum hakkında bilgi edinmek ve planlarını kesinleştirmek üzere 5 Haziran'da Batum'a geldi. Batum'da ordu birlikleri yeni mevzilere yerleştirildi. Sarıkamış felaketini yaşayan ve dört tümeden oluşan 3. Ordu, Güney Kafkasya'ya yerleştirilmeliydi. 9. Ordu'nun görevi, Güney Azerbaycan'da İngiliz ordularının hücumunu önlemek için Erivan-Nahçıvan-Urmiye-Tebriz güzergâhında hareket etmekte. 7-8 Haziran'da Enver Paşa'nın emri üzerine Batum'da, 3 ve 9. Ordulardan "*Doğu Ordular Grubu*" oluşturuldu. Grubun başında Vehip Paşa bulunuyordu ve bu kuvvetlerin tamamına "*Kafkas Orduları Grubu*" deniliyordu. 9 Haziran'da "*Doğu Ordular Grubu*"nda yeni bir değişiklik yapıldı. Osmanlı ve Azerbaycan birliklerinden oluşturulan "*Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı*"na Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa atandı. Nuri Paşa önce 3. Ordu'ya daha sonra da "*Doğu Ordular Grubu*"na bağlı görünse de aslında Azerbaycan'a bağlıydı.

Haziran 1918'de Türkler Kafkasya'da ilerlemeye başladı. Enver Paşa, Kafkasya Müslümanlarına yardım amacıyla başlatılan harekâtı durduramayacağı haberini Hindenburg'a ulaştırdı. 14 Haziran'da başlayan ileri harekâta, Nuri Paşa komutanlık ediyordu. 29 Haziran'da "*Doğu Orduları Grup Komutanlığı*"na Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa getirildi. Ancak, Bakü'yü kurtarmayı amaçlayan Osmanlı ve Azerbaycan hükûmetlerinin yoğun hazırlık

çalışmaları Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'da bazı tepkilere neden oldu.⁷⁰

8- Kafkaslardaki Türk-Alman Anlaşmazlığı: Almanya'nın Sovyet Rusya'ya Yakınlaşma ve Türk İlerleyişini Durdurma Çabaları

Batum'daki barış görüşmelerinde, Almanya'nın beklediği ve istediği sonuçlar çıkmadı. Almanya, her şeyden önce Osmanlı ordusunun Kafkasya'da ilerlemesine engel olmak, bu ilerleyişi bir an önce durdurmak istiyordu. Ancak Almanya'nın bunu gerçekleştirmesi pek mümkün değildi. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Kühlmann, 4 Haziran'da Alman Başkomutanlığı'na, Almanya'nın bu durumda şimdilik Gürcistan'ın güçlendirilmesi üzerinde odaklanması gerektiğini önerdi. Henüz Berlin'e yeni ulaşmış olan General von Lossow bu öneriyi destekleyerek Almanya'nın bir kez Gürcistan'da sağlam bir zemin elde etmesi durumunda, Transkafkasya'nın diğer bölgelerinin kısa zaman içerisinde kucaklarına düşebileceğini dile getirdi. Bu arada Kühlmann, Bakü'ye doğru devam eden Türk ilerleyişinin derhal durdurulması gerektiğinde ısrarlıydı; çünkü başka türlü Moskova'daki Bolşevik Hükûmeti ile ciddi birtakım sorunların yaşanması kaçınılmazdı.⁷¹

Türklerin Batum barış görüşmeleri sonucunda Transkafkasya devletleriyle yaptığı ikili anlaşmalar, Brest-Litovsk Anlaşması'nın geçerliliğini tehlikeye sokmaktaydı. Çünkü Osmanlı ordusunun Transkafkasya'daki ilerleyişinden ve Türklerin Bakü'yü ele geçirmesinden kaygı duyan sadece Almanya değildi; Sovyet Rusya da aynı endişeleri paylaşıyordu.⁷² Sovyet Dışişleri bu konuda Ga-

⁷⁰ Musa Gasımov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı", *Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)*, VII/1, Ankara 2001, s. 23-24.

⁷¹ Fischer, *age*, s. 492; Trumpener, *Germany...*, s. 182-183. Gerçekten de Sovyet Hükûmetini en çok telaşlandıran konu, Kafkaslardaki durumdu. Çünkü Batum Konferansı'nda öne sürülen isteklerle Brest-Litovsk sınırları aşıyor, Osmanlı ordusu Kafkasların içlerine kadar ilerliyordu (Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 24).

⁷² Almanya, Osmanlı Devleti'nin tek başına Kafkaslara ve özellikle Bakü petrolüne el koymasından çekinmektedir. Bunu önlemek için Gürcistan Menşevik Hükûmeti'nin koruyucusu durumuna girecek, onu Osmanlı Devleti'ne karşı destekleyecek hatta Tiflis yolunda, Kutayis'te, bağlaşıklık Alman ve Osmanlı birlikleri çarpışacak, her iki taraftan da kayıplar olacaktır. Bu durumu çok iyi kavrayan Sovyet Dışişleri, Alman İmparatorluk Hükûmeti ile anlaşarak Osman-

lip Kemali Bey'e bir nota gönderir, Brest-Litovsk sınırının aşılmasını protesto eder. Galip Kemali Bey hiçbir şeyden haberi olmadığını söyler; artık doğrudan doğruya Almanlara başvurmaktan başka çare kalmamıştır. Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin, konuyu Berlin'deki Sovyet Elçisi Joffe'ye iletir. Haziran ayı içinde Joffe ile Alman Dışişleri arasında Bakü konusunda görüşmeler yapılır ve ayın sonunda Dışişleri Bakanı von Kühlmann, Joffe'ye Rusların vereceği petrol karşılığında Almanların Türkleri Brest-litovsk sınırında durdurabileceklerini söyler. Kısaca Alman Dışişleri hem Kafkaslardaki Türk ilerleyişini önlemek hem de Sovyet Hükûmeti'ni yatıştırmak için Sovyet Elçisi Joffe aracılığıyla diplomatik girişimlerde bulundu ve Brest-litovsk Anlaşması'na ek olmak üzere bir Alman-Sovyet anlaşmasının imzalanmasını önerdi.

Almanya, Kafkasya'daki gelişmeleri Gürcistan aracılığı ile kendi kontrolünde tutmaya çalışıyordu. Bu arada yaşanan bir diğer gelişme ise Alman Orduları Başkomutanı Ludendorff'un Kafkasya devletleriyle yapılacak barış görüşmelerinin Berlin'de yapılmasını istemesiydi. Ancak barış görüşmelerinin daha önce İstanbul'da yapılmasına karar verildiği için, Alman Dışişleri yaptığı açıklamada; barış görüşmelerinin İstanbul'da yapılacağını belirtiyordu.⁷³

---

lı ordularını durdurmaya çalışacaktır. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 25-26.

⁷³ Winfried Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Wien-München 1966, s. 190. Adı geçen görüşme ile ilgili olarak I. Dünya Savaşı sürecinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Ataşesi Joseph Pomiankowski şu bilgileri vermektedir: "Haziran ortalarına doğru Almanya, Gürcistan ile Osmanlı Devleti arasında İstanbul'da bütün müttefik merkezi devletlerin de katılacağı bir konferansta barış anlaşması yapılması teklifinde bulundu. Babiali bu teklifi kabul etti, fakat Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Gürcistan'a destek sağlayacaksa o takdirde bütün Kafkas devletlerinin bu konferansa katılmaları gerektiği fikrini ileri sürdü. Bu husustaki Alman mütâlaasını beklemeden Babiali derhal konferans için davetiyeler gönderdi. Bunun üzerine Haziran ayının son günlerinde bütün Kafkas devletleri temsilcileri (Kuzey Kafkasya dâhil) İstanbul'a geldiler. Konferansta, Gürcistan'ı Gegeçori ve askerî müşavir olarak Odişelidze; Ermenistan'ı Aharonian ile Knatissian ve askerî müşavir olarak da General Kurganian (Rus ordusunda adı Kurganof olarak geçer) temsil ettiler. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya temsilcilerinin isimlerini hatırlayamıyorum. Türk temsil heyetinde heyet başkanı Halil Bey ile askerî müşavir olarak da General Vehip Paşa'yı hatırlayabiliyorum. Kafkaslılar, hâliyle İstanbul'da özel ilgi uyandırdı. Gürcü ve Ermeni memurlar tamamen Avrupalı görünümündeydi. Buna karşılık Kuzey Kafkas ve

Batum barış görüşmelerinin Almanya açısından başarısızlıkla sonuçlanması ve General von Lossow'un Batum'dan Berlin'e gönderdiği endişe verici raporlar; baştan beri Kafkasya sorununda Türk yanlısı bir tutum izleyen Ludendorff'un tavrını değiştirmesine neden oldu. Öte yandan Ludendorff, General Seeckt aracılığı ile Enver Paşa'yı sürekli uyararak Osmanlı ordusunun Kafkaslardaki ilerleyişini durdurmasını ve tüm gücüyle İran-Mezopotamya Cephesi'ne yönelmesini istiyor, ancak İstanbul, bu uyarılara pek aldırmıyordu.⁷⁴

Bunlara bir de Osmanlı Devleti'nin müttefiklerine danışmadan Transkafkasya'daki üç bağımsız devletle anlaşmalar yapması ve söz konusu bu anlaşmaların von Lossow'un Poti'de Çenkeli ile imzaladığı anlaşmalarla bazı konularda çakışması -özellikle Türk tarafının Gürcistan demiryollarının kullanımında hak iddia etmesi- eklenince Ludendorff, General Seeckt'i devreden çıkararak doğrudan doğruya Enver Paşa ile bağlantı kurdu. Ludendorff, 8 Haziran tarihli oldukça sert ve aynı zamanda tehdit edici telgrafında, Osmanlı Devleti'ni bir kez daha Brest-litovsk Anlaşması ile belirlenen sınırlara saygı göstermeye çağırıldığını vurguladıktan sonra, Kafkasya'daki Türk-Alman uzlaşmazlığının Almanya'nın tutumundan değil, Osmanlı Devleti'nin müttefiklerini ve Brest barışını hiçe sayarak Kafkasya'da ilerlemesinden kaynaklandığını, Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinin onayını almadan Transkafkasya Devletleriyle imzaladığı anlaşmaları, Almanya'nın tanımadığını belirtiyordu.⁷⁵ Carl Mühlmann'a göre: "*Böylece, dört yıldan beri devam eden Türk-Alman ittifakı ilk defa Kafkasya yüzünden kopma noktasına gelmişti.*"⁷⁶

Tatarların temsilcileri Doğu halklarının özelliklerini temsil ediyorlardı. Kaftan, çizme ve kalpak giymişlerdi ve her yerde Osmanlı subay ve memurlarının refakatinde görünüyorlardı. Bunlar aralarında hep Rusça konuşuyorlardı. Memleketleriyle olan muhaberelelerini genellikle Rus lisanıyla yapıyorlardı." Pomiankowski, *age*, s. 326-327.

⁷⁴ Mühlmann, *age*, s. 197 vd.; Welcker, *Seeckt*, s. 148.

⁷⁵ Der K. Legationssekretär an Auswärtiges Amt, Gr. Hauptquartier, den 8. Juni 1918, PA-AA, Russisch-Asien: Kaukasus, R. 11047, Bd. 16, Rußland Nr. 97a;

⁷⁶ Mühlmann, *age*, s. 200-201; Trumpener, *Germany...*, s. 183; Fischer, *age*, s. 493. General Seeckt, 25. evlilik yıldönümü (silberhochzeit) nedeniyle Enver Paşa ile Kafkasya'ya (Batum'a) yapması gereken geziyi erteledi. Ancak, evlilik yıldönümü kutlamasından hemen sonraki günü bu çok gerekli olan geziye başlandı. Aynı gün, yani 4 Haziran'da Osmanlı delegeşi Halil Bey, Batum'da, Kafkasyalılarla barış anlaşması imzaladı. General von Lossow, Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki tutumunu ve şüphesiz söz konusu barışı şiddetle protesto

Ertesi gün (9 Haziran), bu defa Hindenburg, Enver Paşa'ya bir telgraf gönderdi. Savaşın genel durumunun Kafkasya'da yeni düşmanlar edinilmesine uygun düşmediğini sert bir dille vurgulayan Hindenburg, gelinen bu noktanın Kuzey İran ve Mezopotamya'daki İngilizlerin işine yarayacağını belirttiikten sonra, özellikle savaş ekonomisi açısından çok önemli olan Bakü petrollerine bir zarar gelmemesi için, Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye doğru ilerlemesini durdurmasını, derhal Brest-Litovsk'ta belirlenen sınırlara çekilmesini ve bütün gücüyle Kuzey İran ve Mezopotamya'daki İngilizlere yönelmesini istiyordu.⁷⁷

Bu arada Transkafkasya'daki askerî ve siyasi gelişmeleri yerinde incelemek üzere Batum'a giden Enver Paşa, Alman Başkomutanlığı'nın tepkilerine aynı sertlikle karşılık verdi; Hindenburg ve Ludendorff'a, Almanya'nın Trankafkasya'da bir an önce barışın sağlanmasını arzu ettiğini hatırlattı. General von Lossow'un Batum Konferansı'nı terk etmesi Osmanlı Hükûmeti'nin hatası olmadığı gibi, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yeniden barış görüşmelerine katılmasını bekleyecek zamanı da yoktu. Osmanlı Hükûmeti'nin elde etmiş olduğu toprak kazançlarına gelince bu kazanımlar bağımsız Transkafkasya devletleriyle yapılan barış görüşmelerinin bir sonucuydu ve bu nedenle Türk-Alman anlaşmalarının ruhuna aykırı değildi. Alman Başkomutanlığı'nın Osmanlı Devleti'ni Brest-Litovsk hattına, yani 1877-78 sınırına, çekilmesi isteği kabul edilemezdi. Enver Paşa, Almanya'nın olumsuz tutumunda ısrar etmesi durumunda istifa edeceğini de sözlerine ekledi.⁷⁸

Osmanlı Devleti ile Almanya, Kafkasya konusunda artık birbirlerine olan güvenlerini tamamen yitirmiş, bölgede bulundukları kuvvetlerini caydırıcı güç olarak kullanmaya ve bölgedeki çıkarlarını ancak bu şekilde koruyabileceklerine inanmaya başlamışlardı. Nitekim sonraki dönemlerde, Tiflis'te bulunan Albay Kress, Alman Başkomutanlığı'ndan Türklere karşı devamlı yar-

---

ederken zaten Almanya da bu barışı tanımadığını açıklamıştı. Welcker, *Seeckt*, s. 150.

⁷⁷ Der K. Legationssekretär an Auswärtiges Amt, Gr. Hauptquartier, den 9. Juni 1918, *PA-AA*, Russisch-Asien: Kaukasus, R. 11047, Bd. 16, Rußland Nr. 97a; Trumpener, *Germany...*, s. 184; Mühlmann, *age*, s. 201-202; Welcker, *Seeckt*, s. 151; Friedrich von Rabenau, *Seeckt, Aus seinem Leben 1918-1936*, Leipzig, 1941, s. 34-35.

⁷⁸ Trumpener, *Germany...*, s. 184; Mühlmann, *age*, s. 201-202; Rabenau, *age*, s. 34-35.

dımcı kuvvet isteyecek ve hatta bir ara Almanya, Ukrayna'da bulunan 217. Piyade Tugayı'nın Kafkasya'ya hareketini emredecekti.⁷⁹

Enver Paşa'nın istifa tehdidi, Almanya'da temkinli bir hava yarattı, daha doğrusu Almanya üzerinde caydırıcı oldu; çünkü Enver Paşa'nın görevi bırakması durumunda, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkiler olduğundan çok daha fazla gerginleşecekti. Böylece Gürcistan topraklarında ilerleyen Osmanlı ve Alman birlikleri arasında bazı tatsızlıklar yaşanmasına, ortamın birden bire elektriklenmesine rağmen, Alman Başkomutanlığı işi hafiften almaya başladı ve Seeckt'e bir uzlaşma zemini araması için direktif verildi. Görünüşte Seeckt'in çabaları sonucunda Tiflis'e doğru ilerleyen Osmanlı birlikleri daha doğruya doğru yöneldi ve 20 Haziran'da Tiflis yerine Elizavetpol (Gence)'e ulaştı.⁸⁰

Osmanlı Devleti ve Almanya müttefik olmalarına karşın Bakü'nün kime kalacağı konusunda anlaşamıyorlardı. 1918 baharında başlayan uyuşmazlık gittikçe hız kazanmış ve yaz aylarında doruk noktasına ulaşmıştı. Öte taraftan tüm yabancı güçleri Transkafkasya'dan uzak tutmaya ve Bakü'yü ele geçirmeye çalışan Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki anlaşmazlıktan çıkarları doğrultusunda yararlanmak istiyordu. Batum barış görüşmelerinde Kafkasya konusunda bir uzlaşmaya varılamaması, Osmanlı Devleti'nin artık 1877-78 sınırını tanımadığının (Brest-Litovsk sınırlarını) belirginleşmesi, Bakü üzerindeki tartışmaları yoğunlaştırdı. Sovyet Rusya'nın Berlin Büyükelçisi Joffe, Dışişleri Bakanı Kühlmann'a "... *Eğer Türkler Kafkasya'daki ilerleyişini sürdürüp Bakü üzerine yürüyecek olurlarsa Sovyet Rusya'nın bunu savaş sebebi sayarak Türklere savaş açacağını belirtmesi, Sovyet Rusya'nın Bakü'nün Türklerin eline geçmesine kesinlikle karşı olduğunun bir göstergesiydi*⁸¹. Kühlmann'a göre, Bakü'nün Türklerin eline geçmesi, Alman-Sovyet ilişkilerini olumsuz yönde etkileyecekti. Bu yüzden Türklerin Bakü'ye doğru ilerleyişinin kesinlikle engellenmesi, Türklerin durdurulması gerekiyordu. Bakü'nün

⁷⁹ Pomiankowski, *age*, s. 324.

⁸⁰ Mühlmann, *Das deutsch-türkische...*, s. 203; Rabenau, *age*, s. 36-37; Pomiankowski, *age*, s. 326; Trumpener, *Germany...*, s. 184-185.

⁸¹ Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s. 184.

işgali, Moskova ile anlaşılacak mutlaka Alman askerleri tarafından gerçekleştirilmeliydi.⁸²

Kafkasya sorununun Almanya ile bir uzlaşmaya varılamıyordu. Alman siyaseti, Sovyet Rusya üzerinde baskı sağlamaya, Bakü petrol üretimini ele geçirmeye, Kafkasya'daki bütün hammaddeleri elde etmeye ve Kafkasya'dan İran'a, Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'a giden yolu açmaya yönelikti. Bu yüzden Almanya, Bakü'yü kendisi için almak istiyordu, ancak buna gücü yetmezdi. Bu arada Bolşevikler Bakü'de o kadar güçlenmişlerdi ki Azerbaycan Hükümeti'nin bulunduğu Gence'ye doğru ilerlemeye başlamışlardı. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi karşısında Enver Paşa'nın sözlerinden şu anlaşılıyordu: Osmanlı Devleti ile Almanya arasında çok büyük bir çıkar çatışması vardı. Bir çatışmaya sebep olacak en tehlikeli ve ihtilafli sorun, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan ile Bakü'ye doğru ilerleyişinde doğru dürüst kullanmadığı Gürcü demiryollarının Alman işgali altında bulunmasıydı. Bütün bunlara rağmen Enver Paşa yok yere Almanya ile bir çatışmaya girmek istemiyordu. Almanya zayıf askeri gücüne rağmen, Gürcistan'da kalarak diplomatik entrikalarla Kafkasya'daki Türk planlarını sonuçsuz bırakmaya ve Bakü işgalini boşa çıkarmaya çalışıyordu.⁸³

Bakü'nün Almanya açısından nedenli önemli ve vazgeçilmez olduğunu Ludendorff, Spa toplantılarında (2 Temmuz 1918) özetlemekteydi. Ona göre, Almanya'nın savaş ekonomisi için gereksinim duyduğu petrol ve hammadde ihtiyacı savaşın uzamasına doğru orantılı olarak artmaktaydı. Romanya'dan sağlanan petrol ileride oldukça yetersiz kalacaktı. Eğer Kafkaslardan Almanya'ya hammadde ve petrol akışı garanti altına alınmazsa, Almanya'nın ekonomik durumu kötüleşecekti. Dahası Ukrayna'dan sağlanan mahsulün kullanılabilir duruma getirilmesi de petrole bağlıydı.⁸⁴

Spa toplantılarında, Bakü petrolünün Almanya için ne kadar önemli olduğu ve hayati önem taşıdığı kararı çıkınca, Alman Başkomutanlığı General Seeckt aracılığıyla Enver Paşa'dan Türk or-

⁸² Protokoll der am 4. 6. im AA. Staatgehabten Besprechung über Kaukasusfragen PA-AA, Russisch-Asien: Kaukasus, R. 11046 Bd. 15, Rußland Nr. 97 a.; Fischer, *age*, s. 492.

⁸³ Pomiankowski, *age*, s. 328-329.

⁸⁴ Werner Zürner, *Kaukasien 1918-1921. Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Düsseldorf, 1978, s. 90.

dusunun Bakü'ye doğru ilerleyişini durdurmasını isterken, Alman Dışişleri de Joffe ile Bakü sorununa diplomatik çözüm bulmak üzere görüşmelere başladı. Aynı gün Joffe, Bakü petroleri konusunda Almanya ile uzlaşabileceklerini belirtti.⁸⁵ Sovyet Rusya bu şekilde davranarak Bakü'yü ele geçirmeye çalışan Türkleri, Almanya aracılığıyla durdurmanın yollarını arıyordu.

Bu arada “İslâm Ordusu” olarak adlandırılan ve Nuri Paşa'nın komutasındaki Türk birlikleri doğruya doğru ilerleyişini sürdürerek Temmuz'un ortalarına doğru Gence ile Bakü arasında bulunan Kurdemir'e ulaştı. Bunun üzerine General Hindenburg, bir kez daha Enver Paşa'ya, Transkafkasya'da bağlaşıklar (merkezi güçler) için sorun yaratabilecek herhangi bir eylemden kaçınılması gerektiğini anımsatmasına karşın, Enver Paşa, Bakü planları konusunda herhangi bir taahhütte bulunmayı reddetti.⁸⁶

Bakü petroleri konusunda Sovyet Rusya ile uzlaşabileceğini anlayan Almanya, Osmanlı ordusunun Bakü'ye doğru ilerlemesini engellemek için yeniden diplomatik atığa kalktı. 13 Temmuz'da Hindenburg, Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafında Osmanlı Devleti'nin şu anda bütün gücünü toplayarak Suriye, Mezopotamya ve İran'daki İngilizlere karşı koyması gerektiğini vurgulayarak Bakü'ye karşı yapılan operasyonların durdurulmasını istiyordu.⁸⁷ Enver Paşa'nın buna verdiği cevap olumluydu ve Osmanlı ordusunun Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Bakü'ye yönelik operasyonlarından vazgeçtiğini bildiriyordu. Ancak, Enver Paşa'nın verdiği söze rağmen Bakü'ye yönelik Osmanlı askerî operasyonları durmadı. Enver Paşa'nın bu konuda “çifte standart” mı uyguladığı yoksa Kafkasya'daki Türk komutanları ile Nuri Paşa'nın Enver Paşa'dan gelen emirlere mi uymadıkları, Almanlar tarafından pek

⁸⁵ Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s. 199. Almanların gözü Bakü petrolerindedir ve genel olarak savaşı kazanırlarsa Kafkas ülkesini kendileri için alıkoyacaklardır. Ancak o sırada Türklerin Bakü'yü almasını istememektedirler ve orasının Rusların elinde kalmasını daha uygun bulmaktadırlar. Bunun nedeni ezik durumda olan Bolşeviklerden daha kolaylıkla petrol elde edebileceklerini ummalarıdır ve bu amaçla Ruslarla bir de anlaşma yapacaklardır. Kafkasya'daki Osmanlı ordusunu ise Bakü'ye uğratmadan Culfa-Tebriz yolu ile İran'a ve oradan Irak'a göndermek istemektedirler. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 213.

⁸⁶ Trumpener, *Germany...*, s. 185; Mühlmann, *age*, s. 204-205; Rabenau, *age*, s. 39.

⁸⁷ Welcker, Seeckt, s. 154; Trumpener, *Germany...*, s. 185.

bilinmiyordu.⁸⁸ Ancak, Yusuf Hikmet Bayur'un ortaya koyduğu belgelerden, Enver Paşa'nın burada ikili oynadığı, bir taraftan Almanlara, Osmanlı ordusunun Bakü'ye girmeyeceği sözünü verirken diğer taraftan da Nuri Paşa'ya verdiği gizli emirlerle Bakü'deki Türklerin Ermeni zulmünden kurtarılmasını istediği görülmektedir.⁸⁹

Almanlar, Hazar Denizi'ne doğru Osmanlı ilerleyişi konusunda bir şey yapamazken Gürcistan'daki durumlarını sağlamlaştırmak için çok daha dikkatli şekilde çalışmaya başladılar. Hazi-
ran ayının sonunda General Kress von Kressenstein, Kafkas Alman İmparatorluğu Heyeti'nin başkanı olarak Tiflis'e vardı. Görevi,

⁸⁸ Kafkasya sorununu Berlin'le görüşerek çözmeye çalışan Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin 29 Temmuz'da Joffe'ye "Osmanlı-Alman kuvvetlerinin geri çekilmesini" yazar. Joffe, Alman Dışişleriyle görüşür ve Türklerin Alman isteklerine boyun eğerek ilerlemelerini durduracaklarını öğrenir. Ertesi gün Joffe'ye, İstanbul'dan Alman Elçisi Kont Bernstorff'un göndermiş olduğu bir telgraf gösterilir. Bu telgrafta "elçinin Bakü sorunuyla ilgili bilgiler üzerine, Enver Paşa ve Sadrazam Talat Paşa'dan başka Dışişleri Bakanı Ahmed Nesimi Bey ile de görüştüğü" ve hepsinin de Nuri Paşa'ya Bakü üzerine yürümemesi için kesin emir gönderildiği hakkında teminat verdikleri yazılıdır. Oysa Bakü'ye varan Osmanlı ordusu aynı gün (1 Ağustos) Bakü kuşatmasının ilk büyük savaşını verecektir. Burada kimin kimi oyaladığı belli değildir. Berlin, İstanbul'un arkasına saklanmaktadır, İstanbul Hükümeti ise Nuri Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin emrindedir deyip işi idare etmeye çalışmaktadır. Ancak, İngilizlerin Bakü'ye çıkmasından sonra, daha önce Osmanlı ordusunun harekâtına karşı çıkan Almanlar, harekâtın gerekliliğine inanmaya başlamış gibi görünmektedirler. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 29-30.

⁸⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 222-223; Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s. 200; Mühlmann, *age*, s. 207. Enver Paşa'nın, Osmanlı ordusunun Bakü üzerine ilerlemeyeceğine dair Hindenburg'a söz vermesine rağmen, Nuri Paşa'nın "İslâm Ordusu" ile Bakü üzerine yürümesi olayını Baumgart adı geçen eserinde (s. 200), Mühlmann'a (s.207) dayanarak bunu ya Enver Paşa'nın "ikiyüzlü" bir politikası ya da Kafkasya Cephesi'ndeki Osmanlı subaylarının İstanbul'dan gelen emirlere uyumaması şeklinde yorumlamaktadır. Bayur'un ortaya koyduğu belgelerden, burada Enver Paşa'nın ikili bir siyaset izlediği anlaşılmaktadır. Hatta bu yüzden "İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa'ya İstanbul'dan birbiri ile çelişen telgraflar geliyordu. İstanbul'da Harbiye Nezaretinde, Alman subaylarının da okuyabilecekleri resmi telgraflar, Bakü'ye yönelik ileri harekâtın durdurulmasını emrederken gizli emirler Bakü'nün zaman kaybedilmeden alınmasını istiyordu. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 222-223. Zaten Enver Paşa, Bakü ve Kafkasya işlerini mümkün olduğu kadar Almanlardan gizli olarak yürütmeye çalışıyordu. Bu maksatla akrabalarını ve en çok güvendiği subayları bu cepheye çift maaş ve yüksek rütbelerle gönderiyordu. Şöyle ki "Doğu Ordular Grubu" Komutanı Halil Paşa, Enver Paşa'nın amcası, "Kafkas İslâm Ordusu" Komutanı Nuri Paşa ise kardeşiydi. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 213-214; Gasimov, "Bakü'nün Kurtarılması Üçrüne...", s. 26.

Alman savaş ekonomisi için Gürcistan'ın hem ekonomik hem de insan kaynaklarını harekete geçirmek ve Türkleri belirli bir bölgede tutmaktı. İlerleyen günlerde savaş araç ve gereçlerinin dışında Gürcistan'daki Alman kuvvetlerinin takviyesi için Kırım'dan bazı Alman piyade taburları bölgeye nakledildi. 12 Temmuz'da, önceki ay General von Lossow ile birlikte Berlin'e gelmiş olan Gürcistan Hükûmeti delegeleriyle Almanya-Gürcistan bağıını daha da pekiştirecek olan bir dizi anlaşma imzalandı.⁹⁰

Gürcistan Cumhuriyeti'nin korunmasının ve ekonomik kaynaklarının kullanımının Berlin'de sadece bir ara çözüm olarak kabul edildiği, çeşitli Alman Hükûmeti belgelerinde açıkça görülmektedir. 28 Haziran'da Alman Hükûmeti, Büyükelçi Bernstorff'a, Almanya'nın güdümünde uzun dönemde bir "*Transkafkasya Federasyonu*"nun kurulması için gerekli hazırlıklar yapmanın zorunlu olduğunu, çünkü ancak o zaman Almanya'nın bölgedeki tüm ekonomik kaynakları kullanabileceğini bildiriyordu. Bu tarihten dört gün sonra, Spa'daki Alman Genel Karargâhı'nda Dışişleri Bakanlığı temsilcileriyle yapılan toplantıda Ludendorff, Almanya'nın hem Gürcistan'daki askerî personele hem de Bakü'nün petrol kaynaklarına gereksinim duyduğunu açıklıyordu. Ertesi gün öğleden sonra, Ludendorff ve Donanma'dan Genel Sekreteri Amiral Eduard Capelle, gelinen son noktayı tekrarlıyorlardı; Almanya'nın savaş ekonomisi için Bakü petrolünü kontrol etmesi hayati önem taşı-maktaydı ve bu nedenle Türklerin bu kenti ele geçirmelerine her ne olursa olsun engel olunmalıydı. Eş zamanlı olarak Moskova Hükûmeti ile Bakü'yü Ruslara vermeyi garanti etme karşılığında Almanya'ya, petrol kaynaklarını kullanma hakkının tanınacağı bir anlaşmayı gerçekleştirmek için diplomatik görüşmelerde bulunmalıydı. Ludendorff ve Capelle, her durumda "*petrol sorunu*"nun gerektiğinde Alman birliklerinin Bakü'ye gönderilmesini gerektirecek kadar önemli olduğu sonucuna varmışlardı.⁹¹

⁹⁰ Mühlmann, *age*, s. 197, 204-205; Fischer, *age*, s. 493; Günter Rosenfeld, *Sowjetrußland und Deutschland 1917-1922*, Berlin, 1960, s. 94-95; Trumpener, *Germany...*, s. 185-186; Welcker, *Seeckt*, s. 148.

⁹¹ Trumpener, *Germany...*, s. 186-187; Fischer, *age*, s. 493-494; Hans W. Gatzke, "Dokumentation: Zu den deutsch-russischen Beziehungen im Sommer 1918", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 3. Jahrgang, Stuttgart 1955, s. 67-97.

9- Bakü Sovyeti ve İngilizlerden Yardım Talebi

Bolşevikler Transkafkasya'da Bakü dışında hiçbir yerde tutunamışlardı. Transkafkasya'da Bolşevik kontrolündeki tek kent olan Bakü,⁹² Müslümanlarla Ermeniler arasında Mart sonlarında patlak veren etnik ve dinsel çatışmanın⁹³ ardından tamamen

⁹² Bakü her şeyden önce Sovyet Rusya için son derecede önemliydi. Bakü petrolü olmaksızın zaten çökmüş olan Sovyet ekonomisinin ayakta durmasına imkân yoktu. Özellikle iç savaşın başlaması üzerine, akaryakıt Bolşevikler (Komünistler) için hayati bir madde hâline gelmişti. Dolayısıyla Sovyet yönetimi kurulur kurulmaz, Kafkasya'nın ve ayrıca Bakü'nün elde tutulabilmesi yolunda Sovyet liderleri tarafından derhâl gerekli önlemlere başvuruldu. Aslen Ermeni olan ve Bolşevik ileri gelenlerinden sayılan Stephan Şaumyan, olağanüstü yetkilerle Kafkasya'ya gönderildi. Şaumyan, Tiflis'teki Gürcü Menşeviklerin nüfuzları ve etkinlikleri karşısında Transkafkasya'da Bolşevik yönetimini kuramadı ve bütün dikkatini Bakü üzerinde yoğunlaştırdı. Bakü'deki petrol kuyularında çalışan binlerce Rus işçisinden başka kalabalık bir Ermeni kitlesi de bulunuyordu. Cepheden dönmekte olan birçok Rus askeri de şehirde başıboş dolaşmaktaydı. Bolşevik Partisi, Bakü'de oldukça kuvvetliydi ve Bolşevik propagandası Rus işçi ve askerleri arasında olduğu gibi, Ermeniler arasında da birçok taraftar kazanmıştı. Nihayet Şaumyan, Bakü'deki Ermenilerle Rus işçi ve askerlerine dayanarak 18 Mart 1918'de bir hükümet darbesiyle yönetimi ele geçirdi ve Bakü'de "Kızıl Cumhuriyet" kuruldu. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 478-479.

⁹³ Tıkanan Trabzon görüşmelerinin ardından Osmanlı orduları güneyden ağır ağır ilerlerken 300 mil ötedeki Bakü'de yerel Müslümanlarla Bolşevikler arasında önemli çatışmalar vardı. Bolşeviklerin Ermenilerle yaptıkları zoraki işbirliği ve sonuçta Bolşeviklerin Bakü'de iktidarı ele geçirmeleri, gergin havayı iyice gerginleştirdi. Bu yeni gelişme etnik ve dinsel çatışmaların gittikçe artmasına ve Bakü'deki Müslümanların gün geçtikçe daha fazla rahatsız olmalarına yol açtı. Çatışma Mart sonlarında patlak verdi. 24 Mart'ta, Vaşî Tümen'in Müslüman askerlerini taşıyan bir gemi Bakü'ye geldi ve Bakü Sovyeti'nin silahlarını bırakma emrine karşı çıktı. Ermeniler önce bunun Müslümanların yerel Sovyet'in otoritesine karşı başlattıkları bir isyan olduğunu söyleyerek tarafsızlıklarını ilan ettiler. Fakat sonra Ermeni birlikleri de Müslümanlara karşı çarpışan kuvvetlere katılınca çatışma birden ırk ve din çatışması biçimine büründü. Ermeni birliklerin desteğini de alan Bolşevikler, Musavat liderliğindeki Bakü Müslümanlarına karşı çok sert ve kanlı bir çatışmaya giriştiler. Üç gün süren çatışma sonunda Musavat bozguna uğradı. Çoğu Azerbaycanlı Müslümanlardan olmak üzere çok sayıda can kaybı oldu. Şaumyan'ın anlatımına göre: 3000 üzerinde Müslüman gönüllü öldürülmüştü. Gökay, *age*, s. 25-27; Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev. Mehmet Harmanacı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995, s. 175-182. Lenezowski çok daha büyük bir sayı verir; ona göre 10 bin Müslüman ölmüştür. Müslüman gazetesi Azerbajjan ölen Müslümanların sayısını 16 bin olarak gösterir. Gökay, *age*, s. 27 n⁸¹. Bolşevikler tamamıyla Müslümanlara karşı yöneltilmişti. 18 Mart ile 1 Nisan tarihleri arasında Bakü'de Ermeniler tarafından Azerbaycanlılara karşı katliamlar yapıldı ve 12 bin kadar Müslüman öldürüldü. Katliam sırasında Bakü'deki Müslümanların yarısı şehirden kaçtı. Bu vahşet karşısında Sovyet Rusya suskunluğunu korudu ve bu konuda Sovyet Rus basınında tek bir haber dahi çıkmadı.

Bolşeviklerin eline geçti ve Bolşevikler, Bakü'deki Mart olayları sonrası bölgedeki konumlarını iyice güçlendirdiler.⁹⁴ Nisan 1918'de Bakü'deki yönetim, Bolşeviklerden ve Solcu Menşeviklerden oluşan "*Bakü Halk Komiserleri Sovyeti*" nin eline geçti. Başında Ermeni Bolşevik, Stephan Şaumyan'ın bulunduğu "*Bakü Sovyeti*" direktifleri Moskova'dan alıyordu ve kısa görev süresi esnasında Sovyet Rusya'ya bol miktarda petrol vermişti. Haziran'ın başlarında Bakü Sovyeti, Türklerin ilerleyişini durdurmak için Elizavetpol'a doğru bir "*Kızıl Ordu*" gönderdi. Meydana gelen çarpışmalar sırasında, çoğunlukla Ermenilerden oluşan Bakü ordusu, yol boyunca Müslümanlara karşı birçok terör eyleminde bulundu ve Türklere karşı kısa süreli bir başarı elde ettiyse de Nuri Paşa'nın komutasındaki "*İslam Ordusu*"nu durduramadı. Temmuz'un sonlarına doğru, İslam Ordusu Bakü'nün güneyinde Hazar Denizi'ne ulaştı ve şehri kuşatmaya başladı.⁹⁵

Osmanlı-Azerbaycan ordusunun yakın saldırısı karşısında Bakü Sovyeti'ndeki Bolşevik olmayan çoğunluk, İngiliz yardımını gündeme getirdi. Kuzey İran'da sadece birkaç günlük bir mesafede bulunan ve General Lionel C. Dunsterville'in komutası altındaki yaklaşık 1000 kişilik İngiliz kuvvetini yardıma çağırmaya karar

---

Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 479; Mirza Bala, "Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Menşei Hakkında", *Dergi*, S. 4, Münih 1956, s. 22; Abdulhaluk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri*, Düzenleyen: Atatürk Üniversitesi, Ankara 1985, s. 243-252.

⁹⁴ Bakü'deki Mart olayları, Bolşeviklerin bölgede konumlarını güçlendirmek için bir etnik güce karşı diğerinin desteğini arama tavrının ilk trajik örneği oldu. Çatışmanın bitişiyle birlikte Bolşevikler hemen kazanımlarını sağlamlaştırma çabasına giriştiler. Müslüman gücünün trajik bir biçimde kırılması ve yaşanan çatışmanın Ermenileri zayıf düşürmesiyle, Bolşeviklerin tümüyle ele geçirdikleri iktidar tekeline karşı çıkacak hiçbir güç kalmadı. Bolşevikler Ermeni birliklerinin bir kısmını Kafkasya Kızıl Ordusu'na sokarak erittiler, kalanları terhis ettiler, bütün muhalif parti ve gazeteleri kapattılar. 25 Nisan'da bir Bakü Sovyeti toplantısı düzenleyen Bakü Halk Komiserleri Konseyi (Sovnarkom) kendini Transkafkasya'nın ilk tam yetkili Sovyet yönetim kurumu olarak ilan etti. Böylece Bakü'nün "Ekim"i Petrograd'inkinden altı ay sonra gelmiş oldu. 1918 Mart'ı Azerbaycan Müslümanları için kesin bir dönüm noktasını ifade eder. Müslümanlar ağır kayıplarının ardından Bakü'deki yeni otoriteyi kabul etmeyerek Bolşeviklerle bütün bağlarını kopardılar; umutlarını, onları gayrimüslim yöneticilerden kurtaracak potansiyel güç olarak gördükleri Osmanlı ordusunun ilerleyişine bağladılar. Gökay, *age*, s. 28.

⁹⁵ Trumpener, *Germany...*, s. 187; Kazemzadeh, *The Struggle...*, s. 128-137.

verdi.⁹⁶ Bu arada Şaumyan, Stalin'den acele yardım istiyor, İngilizlerin de gittikçe yaklaştığını bildiriyordu. Öte yandan Haziran ayının sonundan bu yana Bakü'nün batısında Gökçay ve Şemahi bölgelerinde yapılan çarpışmalarda Bakü Sovyeti ordusu geriliyordu. Bu durumda Taşnaklar, İran'ın Hazar Denizi kıyısındaki Enzeli (bugünkü Pehlevi) Limanı'na gelen, General Dunsterville komutasındaki İngiliz birlikleriyle görüşmeler yapıyor, onları Bakü'ye çağdırmaya niyetleniyordu. Şaumyan durumu Stalin'e bildirdi. Stalin buna kesinlikle karşıydı ve Lenin de onu destekliyordu. İki emperyalist devlet arasında bir seçim yapmak kaçınılmaz-

⁹⁶ İngiltere, petrolü İttifak Devletleri'ne bırakmaya niyetli değildi. Hazar Denizi'nin güney kıyısında Enzeli'de bulunan İngiliz askerî birlikleri Bakü'ye saldırmaya hazırlanıyorlardı. Buradan Kuban bölgesiyle irtibat kurmuşlardı. Gasımov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna...", s. 19. Kuzey İran'da, İngiliz kuvvetleri, o yılın başından beri Transkafkasya'daki İtilaf yanlısı unsurlarla bağlantı kurmak üzere güneyden Hazar Cephesi'ne ulaşmak amacıyla, aktif bir şekilde hareket yürütüyordu. Bu operasyonları Tuğgeneral Lionel C. Dunsterville yönetiyordu. İngiliz misyonunun şefi olarak Kafkaslara atanan Dunsterville, aynı zamanda Tiflis'te İngiliz temsilcisiydi. Görev alanı, ana Kafkas dağları zincirinin güneyindeki bütün Rus ve Osmanlı topraklarını da kapsıyordu Gökay, *age*, s. 32; Hopkirk, *Bitmeyen Oyun*, s. 183-191. Bakü'deki Bolşevikler ve Kuzey İran'daki İngilizler kendilerini Osmanlı birliklerinin ilerleyişinden kaynaklanan ortak bir tehdit altında buldular. Eğer Türkler Bakü'yü ve çevresindeki petrol alanlarını ele geçirirse İngilizlerin -ve kaderin cilvesiyle Bolşeviklerin de- umutlarının hayal kırıklığına dönüşeceği açıkça görülüyordu. Türklerin bir kez Bakü'ye yerleşmeleri durumunda, daha da doğuya, İran ve Hazar ötesinin içlerine doğru bir Osmanlı ilerleyişini engellemek çok zor olacaktı. Bu nedenle İngilizler ile Bolşeviklerin 1918 yılı Mayıs ayında ortak bir amacı paylaşıyor olmaları şaşırtıcı değildi; Türkleri Bakü ve çevresindeki petrol yataklarından uzak tutmak. Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Bakü'ye doğru ilerlerken iki taraf da müttefikleri konusunda seçici davranabilecek durumda değildi. Ne Bolşevikler ne de İngilizler bölgede Osmanlı ordularını durdurmaya yetecek kara gücüne sahipti Gökay, *age*, s. 33. İngiltere'nin kendi başına yapabileceği fazla bir şey olmadığı yönündeki genel kabule rağmen bölgedeki askerî temsilcilerden talep geldiğinde Londra'daki İngiliz otoritelerine Bolşeviklerle birlikte yapılacak böylesi ortak operasyonlara olur vermek çok zor geliyordu. Londra, Dunsterville'in Bakü'den umudu kesmek ve petrolün düşman eline geçmesine izin vermek istememesine ve Bakü'nün savunulması için mümkün olan her türlü desteğin verilmesi yolunda birbiri ardına taleplerde bulunmasına rağmen İngiliz birliklerinin Bakü'ye gönderilmesine karşı çıkıyordu. İngiltere'nin Bolşeviklerle neden işbirliği yapmayacağı ve/veya yapamayacağını en büyük -ve belki de en anlamlı- nedeni Lloyd George tarafından açıklanmıştı. Haziran'da yapılan bir savaş kabinesi toplantısında Lloyd George, "Bizim için, Bakü'nün Türklerin elinde olması 'Rus Ayısının elinde olmasından daha iyidir" diyordu. Çünkü ona göre, Türklerin Doğu'daki İngiliz çıkarları açısından tehlike oluşturmaları söz konusu olamazdı, oysa Rusya eğer yeniden ayağa kalkarsa tehdit oluşturabilirdi. Gökay, *age*, s. 33-35.

sa en zayıfını seçmek gerekiyordu, çünkü ondan kurtulmak daha kolay olacaktı. Dolayısıyla Bakü'nün İngilizlerin eline geçmekten- se Türkler tarafından alınması daha iyiydi.⁹⁷

10- Umudun Tükenişi: İngilizler Bakü'de

Moskova'dan gelen direktifler doğrultusunda hareket eden Şaumyan ve diğer Bolşevik komiserler İngiliz emperyalistleriyle önerilen işbirliğine girmek istemiyorlardı. Ancak Osmanlı ordularının Alyat'a ulaştığı 25 Temmuz'da yapılan Bakü Sovyeti toplantısında, İngilizlerden askerî destek istenmesi yönündeki bir önerge oylandı -Şaumyan'ın muhalefetine rağmen- ve 236'ya karşı 256 gibi az bir farkla kabul edildi. Kararı "*utanç verici bir ihanet*" olarak gördüğünü açıklayan Şaumyan, Sovyet iktidarının Bakü'deki temsilcisi olarak onun sorumluluğunu yüklenmeyi reddetti. Altı gün sonra Bolşevikler Bakü Sovyeti'nden çekildiler. Bunun ertesi günü Orta-Hazar Diktatörlüğü (Centrocaspian Diktatörlüğü) - Ruslarla Ermenilerden oluşan ve Sosyal Devrimcilerin denetimindeki bir koalisyon- yönetimi devraldı. Orta-Hazar Diktatörlüğü'nün ilk girişimi ise Dunsterville'i Bakü'yü korumak üzere resmen çağırarak oldu.

Anlaşıldığı kadarıyla Bakü Sovyeti'nden gelen açık yardım çağrısına dayanarak Dunsterville Londra'yı, Bakü'nün küçük bir İngiliz kuvvetiyle Türklerle karşı başarıyla savunulacağına ikna

---

⁹⁷ Bakü Sovyeti'ndeki Taşnaklar; Sosyal Devrimcilerle birlikte, İngilizlere resmi çağrıda bulunulmasını istiyor ve bu konuda girişimlerde bulunuyorlardı. Moskova ise önceki kararını tekrarlıyor ve Şaumyan'a, Bakü Sovyeti'nin İngilizlerden yardım dilenme yönündeki "bağışlanamaz eğilimi" ne karşı mücadele etmesi direktifini veriyordu. Eğer Bakü düşecekse, Osmanlı Türklerinin - deneyimli İngiliz sömürgecilerinin değil- paha biçilmez kentini ve kaynaklarının geçici mirasçısı olması daha iyiydi. Gökay, *age*, s. 38. Moskova'nın, Bakü'nün Türklerle karşı savunulmasına yardımcı olmak üzere İngilizlerin çağrılması konusundaki tepkisinin Londra'nınki ile aynı olması hayli ilginçtir. Bolşevik Hükûmeti, Dunsterville'in engellenmeden Bakü'den geçmesine izin vermeyi reddetti. Bakü'yü İngiliz emperyalistlerinin eline bırakmaktansa Türklerin onu ele geçirmelerine göz yummak daha tercih edilir görülüyordu. Londra gibi Moskova da kentteki Osmanlı hâkimiyetinin sürekli olmayacağına inanıyordu. Bakü Bolşevikleri, kentini savunulması için İngiliz askerinin çağrılması fikrini kesin olarak reddetmeye zorlandılar. Gökay, *age*, s. 35.

etti. İlk İngiliz birliği, ayın 1'inden beri Türkler tarafından kuşatılmış olan Bakü'ye 4 Ağustos'ta ulaştı.⁹⁸

Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Bakü'nün varoşlarına girdiği ve şehirdeki Bolşevik yönetiminin görevi bıraktığı⁹⁹ haberi Alman Hükûmeti çevrelerinde bir heyecan kasırgasına neden oldu. Alman Hükûmeti, Bakü petrolünün Almanya'ya verilmesi konusunda Moskova ile yaptığı görüşmelerde önemli gelişmeler sağladığından Bakü'de İngiliz yanlısı bir yönetimin ortaya çıkması, Almanya için şehrin kontrolünün Türklerin eline geçmesi kadar nahış bir durumdu. General von Seeckt'in Alman Başkomutanlığı'nı, Bakü'nün İngiliz ve Ermenilerin elinde bulunmaktansa Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesinin daha uygun olacağı yolunda ikna etmeye çalışmasına karşın, Alman Başkomutanlığı bütünüyle ikna olmadı. Bunun üzerine 4 Ağustos'ta Ludendorff, General von Seeckt aracılığıyla Enver Paşa'ya bir telgraf göndererek Bakü'ye yönelik Türk ilerleyişi derhal durdurulmazsa Osmanlı Devleti'nin hizmetinde bulunan tüm Alman subaylarını geri çağıracağı tehdidinde bulundu ve Sovyet Rusya ile yeni bir savaşı göze alamayacağını da önemle vurguladı.¹⁰⁰

Enver Paşa herhangi bir bağlayıcı taahhütte bulunmayı reddettiğinden Alman Başkomutanlığı kısa bir süre sonra, General Seeckt'i konsültasyon için Almanya'ya çağırdı. Bu arada Kress'in 6 Ağustos tarihli telgrafı Bakü konusundaki gerginliği bir an olsun yatıştırabilirdi. Nitekim Seeckt'in İstanbul'dan ayrıldığı sırada Bakü'yü ele geçirmek için 5 Ağustos'ta ilk saldırısını başlatan Nuri Paşa'nın İslâm Ordusu geri püskürtüldü. Bunun üzerine Bakü'ye yönelik Osmanlı operasyonları geçici bir süre için durmuş oldu.¹⁰¹

⁹⁸ Trumpener, *Germany...*, s. 187-188; Kazemzadeh, *The Struggle...*, s. 136-139; Gökay, *age*, s. 36-39; Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 28-29; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 307-312.

⁹⁹ Moskova sonuna kadar Bakü Sovyeti'ni desteklemesine rağmen onun düşüşünden sonra "Orta Kafkas Diktatörlüğü" ile General Dunsterville'i Türklerle baş başa bırakarak sorunu Berlin'le görüşerek çözmeye çalışacaktır. Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 29.

¹⁰⁰ Trumpener, *Germany...*, s. 188; Mühlmann, *age*, s. 205-208; Rabenau, *age*, s. 41.

¹⁰¹ Bakü'ye yönelik Osmanlı saldırılarının geçici olarak durmasının asıl nedeni, ne Ludendorff'un söz konusu tehdit edici telgrafı ne de Hindenburg'un girişimliydi. İnsan ve silah gücü bakımından zayıf olan "Kafkas İslâm Ordusu" eksikliklerini gidermek için zaman kazanmaya çalışıyordu. Geniş bilgi için bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 573-593.

Birliklerinin karşılaştığı direnişten etkilenen Nuri Paşa, takviye kuvvetlerin gelmesini beklemeye başladı. Gelinen bu durum ise şehri savunanlara bir soluklanma dönemi kazandırdı ve General Dunsterville'ye kuvvetlerinin büyük bir bölümünü şehre nakletmesine imkân sağladı. Ağustos ayının ortalarında üç İngiliz taburu, bir sahra bataryası ile çeşitli zırhlı araçlar Bakü'ye ulaştı ve şehrin savunması için konuşlandırıldı. Ağustos'ta Bakü'ye gelen İngiliz askerlerinin gerçek sayısını vermek güçtür. Toplam adam sayısı hakkında farklı rakamlar verilmesine karşın, bunların en abartılarında bile İngiliz kuvvetlerinin 1000 kişi civarında olduğu ileri sürülmektedir. Bu küçük kuvvet, Türkleri Bakü kuşatmasını kaldırmaya zorlamak için bile tümüyle yetersizdi. Dusterville, Taşnak, Sosyal Devrimci ve Menşevik güçlere komuta ederek kenttin savunmasını güçlendirmeye girişti. Kısa süre sonra, büyük bir askerî destek sağlanamazsa Bakü'nün savunmasının mümkün olamayacağı sonucuna vardı. Görünürde böyle bir kuvvet de yoktu.¹⁰²

14 Ağustos'ta Spa'daki Alman Genel Karargâhı'nda Ludendorff ile bir araya gelen von Hintze, General Seeckt'in raporlarını da dikkate alarak Bakü'nün geleceği konusunda uzlaşmaya vardılar. Buna göre Bakü, Rus Sovyet yönetiminde kalacak "*eldeki tüm imkânlar kullanılarak*" Türklerin Bakü'ye girmeleri engellenecek ve Sovyet Rusya ile Almanya'nın Bakü petrolerinden yararlanmasını ön görecektir bir anlaşmanın imzalanması sağlanacaktı. Diğer taraftan Ludendorff'un daha önce Alman Dışişlerine önerdiği, Bakü'nün Rus, Alman ve Türkler tarafından ortak yönetilmesi düşüncesi, Berlin'de Brest-Litovsk Anlaşması'na ek olarak hazırlanmakta olan anlaşma taslaklarına aykırı düşeceği gerekçesiyle Hintze'den kabul görmedi.¹⁰³

Bu arada Bakü kuşatmasındaki sessizlik dönemi başlangıçta Alman siyasi ve askeri çevrelerinde olumlu karşılanırken İngiliz birliklerinin yavaş yavaş petrol şehrine girişleri, Almanya'yı Bakü konusundaki tutumunu yeniden değerlendirmeye almaya zorladı. 17 Ağustos'ta Enver Paşa, Almanya'ya, Bakü savunma birliklerine ek İngiliz kuvvetlerinin katıldıklarına dair tartışma götürmez kanıtlar sundu ve mümkün olduğu takdirde Alman birlikleriyle işbir-

¹⁰² Trumpener, *Germany...*, s. 188-189; Mühlmann, *age*, s. 207-208; Rabenau, *age*, s. 41-42; Gökay, *age*, s. 39-40.

¹⁰³ Bihl, *Die Kaukasus-Politik...*, II, s. 72 vd.; Trumpener, *Germany...*, s. 189-190; Welcker, *Seeckt*, s. 154.

liği içinde derhâl saldırıya geçmeyi önerdi. Şehrin ele geçirilmesi için önerilen Osmanlı-Alman birlikteliği Büyükelçi Bernstorff ve bu sırada halen daha Berlin'de bulunan General Seeckt tarafında da desteklendi. Bunun üzerine Ludendorff, Alman Hükûmeti'ne, Bakü sorununun askerî güç kullanılarak çözüme kavuşturulmasının zorunlu olduğunu bildirdi ve Bakü'nün Osmanlı-Alman ortak işgaline Moskova'nın olurunun almak için enerjik çabalarda bulunulmasını istedi.¹⁰⁴

Ağustos ortalarından itibaren hem Tiflis'ten hem de İstanbul'dan İngiliz birliklerinin Bakü'ye girdiklerine dair haberler Berlin'e ulaşmaya başladı. Bunun üzerine gerek Kress gerekse o sırada Berlin'de bulunan Seeckt, Osmanlı ordusunun Alman birliklerinin yardımıyla bir an önce Bakü'yü ele geçirmelerinin artık zorunlu olduğunu belirttiler. Bunun üzerine Ludendorff, Alman Dışişleri'nden, İngilizlerin Almanya'nın destek vereceği Osmanlı kuvvetleri tarafından Bakü'den çıkarılması konusunda, Sovyet makamlarından onay alınmasını istedi. 20 Ağustos'taki Joffe-Hintze görüşmesinde Joffe, Bakü'deki Ermenilerin, İngilizleri Türklere yeğlediklerinden Bakü'nün İngilizlerden geri alınmasında Osmanlı kuvvetlerinin kullanılmasına karşı olduğunu ve bunun zaten hazırlanmakta olan anlaşmanın 14. maddesine de aykırı düştüğünü belirtiyordu. Alman kuvvetlerinin kullanılmasına şartlı destek veren Joffe'ye göre; Alman işgalindeki Bakü'de Bolşevikler iktidarda olacak ve İngiliz tehlikesi geçirildikten sonra, Almanlar şehri boşaltacaklardı. Bu konuda Joffe'ye hak veren Hintze, Ludendorff'un yukarıdaki isteğini de Brest-Litovsk Anlaşması'nın ruhuna aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmedi.

Hintze'nin bu çıkışı üzerine Ludendorff da Sovyet Rusya ile imzalanması an meselesi olan anlaşmaya destek vereceğini açıklayarak bu arada tekrar İstanbul'a dönmüş bulunan General Seeckt'ten, bir kez daha Enver Paşa'ya, Osmanlı ordusunun Bakü'ye karşı ilerleyişini durdurması çağrısında bulunmasını ve onu ikna etmeye çalışmasını istedi. Ayrıca General Seeckt ile görüşen Ludendorff, Enver Paşa'nın Alman Başkomutanlığı'nın isteklerine uyması durumunda, Almanya'nın Osmanlı Hükûmetine finansal destek sağlayacağını ve Türklere Bakü petrolünden adil bir pay verileceğini bildirdi.

¹⁰⁴ Trumpener, *Germany...*, s. 189; Mühlmann, *age*, s. 208-209.

Ludendorff bir taraftan Bakü önlerindeki Osmanlı ordusunu hareketsiz tutmaya çalışırken diğer taraftan Tiflis'teki General Kress'e, Bakü'yü ele geçirmek üzere Kafkasya'da bulunan bütün Alman birliklerini hazır duruma getirmesi emrini veriyor ve bölgedeki Alman birliklerinin güçlendirilmesi için de Ukrayna'dan bir atlı tugayın emrine verileceğini bildiriyordu. Ancak Kress'in emrinde sadece 5 bin Alman askeri bulunuyordu ve bunların çoğunu da Gürcistan'ın güvenliğini sağlamak için kullanmak durumundaydı. Bu yüzden bölgedeki Alman birliklerinin hazır hale getirilmesi günler hatta haftalar alacaktı.¹⁰⁵

11- Alman-Sovyet Anlaşması (Brest-Litovsk Ek Antlaşması 27 Ağustos 1918)

Almanya, Türklerin Kafkasya'daki ilerleyişine ve Bakü'yü ele geçirmesine engel olmak için her türlü diplomatik girişimde bulunuyor ve bu konuda hiçbir sakınca ve çekince göstermiyordu. Türkleri durdurmak için her çareye başvuran Almanya, son çare olarak her ne pahasına olursa olsun Bakü'yü Türklere bırakmak istemeyen Bolşeviklerle yakınlaşmaya çalışıyor ve Kafkasya konusunda uzlaşma çareleri arıyordu. Öte yandan paha biçilmez kaynaklara sahip bulunan ve aynı zamanda bir bilim ve kültür merkezi olan Bakü'yü ne Türklere ne de sömürgeci bir devlet olan İngiltere'ye bırakmak istemeyen Bolşevikler, şehrin Almanlara teslim edilmesini son çare olarak görmelerine rağmen, Almanya'nın yaklaşımına kayıtsız kalamadı.

Ağustos sonlarında, Bakü Kenti'nin 1000 milden daha fazla uzağından, Türklerin Bakü'yü ele geçirmesini engellemeye yönelik bir umut ışığı parladı. Temmuz'da Berlin'de başlayan Alman-Sovyet görüşmeleri 27 Ağustos 1918'de Brest-Litovsk'a ek bir anlaşma ile sonuçlandı.¹⁰⁶ Anlaşmanın Kafkasya'ya ilişkin maddelerinde, Sovyet Rusya'nın Almanya'nın Gürcistan'ı tanımasına karşı çıkmayacağı ve Bakü'de çıkarılan petrolün ya dörtte birini ve/veya miktarı daha sonra belirlenecek aylık minimum bir kıs-

¹⁰⁵ Trumpener, *Germany...*, s. 190-191; Mühlmann, *age*, s. 208-210; Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s. 201-202.

¹⁰⁶ "Brest-Litovsk Anlaşması'na Ek" adını taşıyan 27 Ağustos 1918 tarihli Almanya-Sovyet Rusya Anlaşması'nın tam metni için bk. *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*, I, Moskova 1957, s. 443-445; John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, New York, 1966, s. 433; Bihl, *Die Kaukasuspolitik...*, s. 101-102.

mını Almanya'ya vereceği açıklanıyordu. Bunun karşılığında, Almanya, Gürcistan sınırı ötesindeki bölgelerde üçüncü bir devletin operasyonlarına destek olmayacak, dahası -belki de en önemlisi-Bakü'ye üçüncü bir gücün girmesini engellemek için çaba gösterecekti. Bu ek anlaşma, kâğıt üzerinde, Osmanlı ordusunun ilerlemesine ciddi bir engel oluşturuyorsa da, Kafkaslardaki Alman askerlerinin sayısı Türklerin askerî gücünü durdurmak için yeterli değildi.¹⁰⁷

12- Alman-Sovyet Anlaşmasına Tepkiler ve Yorumlar

Almanya-Sovyet Rusya yakınlaşması ve bu yakınlaşmanın anlaşma ile sonuçlanması İstanbul basınında, sert tepkilere yol açtı. İstanbul gazeteleri (*Vakit*, *İkdâm*, *Âti*, *Sabah* vs.), gelinen durumu şaşkınlıkla karşılıyor, Almanya'nın kendisine yönelik uzun yıllardır oluşan güveni kaybettiğini, Alman dış politikasının kararlı değil, kontrolsüz olduğunu vurguluyor ve Almanya-Sovyet Rusya Ek Anlaşması'nın imzalanmasını Osmanlı ile Almanya gibi iki müttefik devlet arasında anormal bir durum olarak değerlendirerek anlaşmanın uzun süreli olmayacağını yazıyorlardı.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Gökay, *age*, s. 40; Trumpener, *Germany...*, s. 191-194; Swietochowski, *a.g.e.*, s. 182-183; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 312; Gasımov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna...", s. 36-38; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 227-229. Osmanlı Devleti ile Almanya dost ve müttefik olmalarına karşın, zengin doğal kaynaklara sahip bulunan Bakü'nün kime kalacağı konusunda bir türlü anlaşmıyorlardı. 1918 baharında başlayan zıtlaşmalar, uyumsuzluklar gittikçe artmış ve yaz ayları ile birlikte doruk noktasına ulaşmıştı. Öte yandan bütün yabancı güçleri Transkafkasya'dan uzak tutmaya ve Bakü'yü ele geçirmeye çalışan Sovyet Rusya, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki anlaşmazlıklardan çıkarları doğrultusunda yararlanmak istiyordu. Lenin, Bakü'yü elden kaçırmamak için Almanya'nın yardımına başvurdu. Temmuz ayının ilk haftasında başlayan görüşmeler sonucunda 27 Ağustos'ta, Berlin'de Almanya ile Sovyet-Rusya arasında bir anlaşma imzalandı. "Brest-Litovsk Anlaşması'na Zeyl" adını taşıyan bu anlaşmaya göre, Almanya Kür ırmağına kadar Azerbaycan arazisinin Sovyetlere bırakılmasına yardım edecek, Osmanlı ordusunun Kafkasya'da ilerlemesine engel olacak ve buna karşılık olmak üzere Bakü petrolünün yarısı kendisine verilecekti. Ancak bu anlaşma imzalandığı sırada Stephan Şaumyan'ın Bakü Sovyeti devrilmiş bulunuyordu. Bakü'de 25 Temmuz'dan itibaren egemenliği ele geçiren "Sentrokaspi -Menşevik, Es'er ve Taşnaklardan oluşan Hükûmeti, İran'daki İngilizleri yardıma çağırılmış ve 6 Eylül'de teati edilen Alman-Sovyet Anlaşması geçerliliğini yitirmişti. Bala, "Milletlerarası Münasebetlerde...", s. 6-7; Bala, "Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti...", s. 22.

¹⁰⁸ Gasımov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna...", s. 38-41; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 230-232.

Diğer taraftan İttifak Devletlerinin katılımı ile İstanbul'da, Kafkasya sorunlarını görüşmek için bir konferans düzenlenmesi planlanmıştı. Bu maksatla yeni kurulan Kafkas Cumhuriyetleri İstanbul'a birer heyet göndermişlerdi. Azerbaycan Cumhuriyeti'ni de Mehmed Emin Resulzade'nin başkanlığında bir heyet temsil ediyordu.

12 Eylül 1918'de Resulzade, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne, bağlaşıklarına ve tarafsız devletlere birer nota göndererek 27 Ağustos'ta Almanya ile Sovyet Rusya arasında imzalanan "Brest-Litovsk Ek Anlaşması"ni protesto etti. Çünkü bu anlaşma karşılıklı çıkar ilişkileri içerisinde yalnız Sovyet Rusya'nın girişi mi sonucunda imzalanmamıştı. Almanya, Azerbaycan'ın ve özellikle Bakü'nün zenginlik kaynaklarını ele geçirmek için birtakım girişimlerde bulunuyordu. Bu anlaşma da bunun bir sonucuydu.¹⁰⁹

Alman-Sovyet Anlaşması'nın imzalanmasını gerektiren başlıca faktör, Kafkas İslâm Ordusu'nun Azerbaycan'daki hareketiyle ilgiliydi. Hem Almanya hem de Sovyet Rusya Osmanlı'nın Azerbaycan'daki nüfuzunun artmasını istemiyordu

Ek anlaşmanın imzalanmasını gerektiren ikinci faktör, Dunsterville askerlerinin Bakü'ye girmesiyle ilgiliydi. İngilizlerin Bakü'de güçlenmesi, bir bakıma Rus ve Almanların pozisyonlarının zayıflaması demektir. Aynı zamanda Almanya'nın müttefik olduğu üçüncü bir devlet -Osmanlı Devleti- aleyhine mücadelede Bakü'yü İngilizlerin yararına olarak korumayı üstlenmesi de normal bulunmamaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁹ *Yeni Kafkasya*, Yıl: 4, S. 24, 15 Eylül 1918, s. 1-7; Bala, "Milletlerarası Münasebetlerde...", s. 6-8; Swietochowski, *a.g.e.*, s. 183. Bakü'nün Azerbaycan ve Osmanlı müttehid kuvvetleri tarafından kurtarılması o zaman Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın siyasi mümânaat ve muhâlefetine maruz kalmıştı. Bu muhalefetin Osmanlı efkârıumumiyesinde doğurduğu acı aksülameli o zamanki "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinde intişâr eden bir makale hakkıyla ifade ediyordu. Bu makalede "Brest-Litovsk Muâhededesi"ne zeyl suretiyle Sovyetlerle akdelediği muahedede, temin eylediği gaz yağı mukabilinde Bakü'yü Ruslara terk eden Almanya acı bir lisanla tenkit olunuyor "müttefiklerimiz bizi bir teneke gaza sattılar" deniliyordu. Almanya Hükûmeti'nin bu muamelesi bit-tabi Azerbaycan efkârıumumiyesini de galeyana getirmiş ve bu galeyan o zaman İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyetimurahası reisi Resulzade Mehmed Emin Bey tarafından Azerbaycan Hükûmeti namına Almanya ile müttefikleri ve bitaraf devletlere verdiği notada resmi ifadesini bulmuştu. *Yeni Kafkasya*, S. 24, s. 5.

¹¹⁰ Gasimov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna...", s. 37-38.

Swietochowski'ye göre; bu anlaşma şayet uygulanabilseydi, hem Enver Paşa'nın Panturanizm tasarılarını suya düşürecek hem de Azerbaycan'ın var olmasına engel olacaktı. Ancak bu sırada Bakü'nün düşmesi kaçınılmaz hale gelmişti. Bu da büyük güçlerin elçiliklerine sunduğu bir bildiriyle Almanların Azerbaycan'ın doğal başkenti ve siyasal, kültürel, ekonomik merkezi üzerinde Rus hâkimiyetini tanımalarını protesto eden Resulzade için oldukça cesaretlendirici bir gelişme olsa gerekti.¹¹¹

Aslına bakılırsa 27 Ağustos tarihli Alman-Sovyet anlaşması ile taraflar yerine getirilmesi mümkün olmayan koşullarla kendilerini yükümlü kılmışlardı. Nitekim Ruslar Bakü'de elde edilen petrolün dörtte birini Almanlara vereceklerini taahhüt ediyorlardı. Hâlbuki Temmuz sonlarından itibaren artık Bakü yönetimi Bolşeviklerin elinde değildi ve Sovyet Rusya'nın kendisi de Bakü'den petrol alamıyordu. Bir başka ifadeyle Sovyet Rusya Almanya'ya kendisinin sahip olmadığı Bakü petrolerinden pay vermeyi taahhüt ediyordu. Alman Dışişleri gerçeği, ancak anlaşmanın imzasından sonra, 30 Ağustos'ta öğrenebildi. Petersburg basınında da Eylül başlarından itibaren bu yönde haberler çıkmaya başlamıştı.¹¹²

Yine bu anlaşmaya göre, Almanya, Bakü'yü İngilizlerden alıp Ruslara geri vermeyi taahhüt ediyordu. 2 Eylül'de Tiflis'ten yazan Kress, Rusların ısrarla dile getirdikleri "*Osmanlı askerinin katılımı olmadan Bakü'nün alınması*" istekleri şu anda Kafkasya'daki mevcut duruma göre imkânsızdı. Çünkü "*... İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti, ordunun, anlaşmada belirlenen sınırların gerisinde kalacağını belirtse de İstanbul'dan verilen emirler Kafkasya'daki subaylar tarafından dinlenmeyecektir*"¹¹³ diyerek Berlin'in bölgedeki gerçekleri göz ardı ettiğini ve masa başında alınan kararların cephenin gerçekleriyle bağdaşmadığını bildiriyordu.

13- Bakü'nün Düşüşü: Osmanlı Ordusu Bakü'de

Ağustos ayının sonlarından itibaren Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirme çabalarında bir yoğunluk görülmeye başladı. Halil Paşa 9 Eylül'de, Mürsel Paşa'nın Puta yakınlarındaki

¹¹¹ Swietochowski, *age*, s. 183.

¹¹² Baumgart, *Deutsche Ostpolitik...*, s. 203.

¹¹³ Waldburg an Auswärtiges Amt, Tiflis, den 2.9.1918, PA-AA, Russisch-Asien: Kaukasus, R. 11058, Bd. 24a. Rußland Nr. 97a.

karargâhına ulaştı. 10 Eylül'de Nuri Paşa, Bakü'nün kurtarılması operasyonlarına komuta etme görevini üstlendi. O sırada Bakü'de 18 bine yakın silahlı Ermeni, 1200 İngiliz, 1500 kişilik Biçerahov askeri bulunuyordu.

Ağustos sonlarına doğru diplomaside yaşanan şaşkırtıcı gelişmeler sırasında Türkler Bakü Kenti'nin yalnızca 35 mil uzağında idiler. Osmanlı ordusunun 5., 15., 36. Kafkas tümenlerine fiilî durumu tamamlamak üzere derhâl saldırıya geçme emri verildi. Bu güçlü Osmanlı taarruzu karşısında, Alman askerî liderleri Brest-Litovsk Anlaşması'nın ilgili maddelerini uygulamaya teşebbüs bile etmediler. Osmanlı birliklerinin kente girişine karşı çıkmadılar; hatta kendilerine de bir pay çıkarmak için, harekâta küçük bir Alman birliğinin katılmasını önerdiler.¹¹⁴

1918 yılı Ağustos ayı sonlarında Dunsterville kesinlikle “*Bakü'nün daha fazla savunulması zaman ve hayat israfıdır*” kanısına varmıştı. 1 Eylül'de Bakü yöneticilerine seslenirken aynı görüşü tekrarlıyordu; “*Yeryüzündeki hiçbir güç Bakü'yü Türklerden kurtaramaz. Savunmaya devam etmek yalnızca o kötü anı geciktirmek ve gereksiz yere daha fazla yaşam kaybına yol açmak anlamına gelir.*” 28 Ağustos'ta Londra'ya Bakü'deki durum bildirildi. Savaş Bakanlığı yanıt olarak 31 Ağustos'ta, tümüyle çekilmeyi uygun bulduğunu ifade eden bir telgraf gönderdi. Aynı zamanda, Dunsterville'ye, çekilmeden önce Bakü'deki petrol tesislerini tahrip etmesi de söyleniyordu.

12 Eylül'de Türklerin son taarruz planlarına dair kesin güvenilir bilgiler ulaştığında Dusterville kenti boşaltma hazırlıklarına girişti. 14 Eylül gecesi, Bakü ağır saldırı altındayken adamları-

¹¹⁴ Almanlar Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü tek başına kurtarmasını kışkırtıcılıkla karşıyor ve ona engel olmak istiyorlardı. Almanlar Bakü'ye doğru hareket eden Osmanlı ordusunun içerisinde küçük bir Alman askerî birliğinin bulunmasını arzuluyorlardı. Ancak Kafkas İslam Ordusu Başkomutanlığı yapılan öneriyi askeri yardım amacı taşımadığı gerekçesiyle kabul etmedi. Almanya başka bir yol denemeye karar verdi. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subayları Osmanlı ordusundan önce Bakü'ye ulaşmak için Batum-Tiflis-Bakü demiryolunu ele geçirmek ve Güney Azerbaycan'da Enzeli Limanı'nda karargâh oluşturmak istiyorlardı. Almanya, Güney Kafkasya'da Gürcü ve Ermenilere güveniyordu. Bunun için de Gürcistan'daki Alman silahlı birlikleri gün geçtikçe güçleniyor ve artık Gürcistan'da 15 bin Alman askeri bulunuyordu.

15 Eylül'de Ludendorff, Kress von Kressenstein'a Bakü'ye hücumu hazırlanmayı emretti ve bununla ilgili rapor sunulması gereğini bildirdi. Almanlar Gürcistan'daki askerlerinin bir kısmını Bakü'yü işgal etmek için ayırmaya başladılar. Gasimov, “Bakü'nün Kurtarılması Uğruna...”, s. 47-48.

nı gemilere bindiren Dunsterville şehri kaderine terk etti.¹¹⁵ Savaş Bakanlığı'nın isteğine rağmen çekilmeden önce Bakü petrol tesisleri tahrip edilmemişti; sadece Bakü'de kurulan telgrafhane devre dışı bırakılmıştı. Aynı gece Türkler Bakü'nün son direniş hatlarını da yardılar. Ertesi gün, -Almanların Türkleri engellemek için harcamış olduğu tüm çabalara rağmen- Osmanlı-Azerbaycan karma ordusunun kenti Azerbaycan Hükûmeti adına ele geçirdiği ilan edildi. Bakü'de, Gence'den henüz gelmiş olan Khan Khoiski liderliğinde yeni bir hükûmet kuruldu.¹¹⁶

¹¹⁵ Bakü üzerine kati saldırı, 15 Eylül sabahı başladı. Günün sonunda ise limanda "Dunster Gücü'nün adamlarıyla dolu gemiler şehri terk ediyorlardı, bunları Enzeli ve Bolşeviklerin elinde bulunan Astragan'a doğru yol alan diktatörlük yönetiminin adamları ve on binlerce Ermeni izledi. Swietochowski, *a.g.e.*, s. 187-188.

¹¹⁶ Gökay, *age*, s. 40-42; Gasimov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna...", s. 41-43; *Freiburg, BA-MA*, RM 5/2728, Bl. 417,433; Mühlmann, *age*, s. 210; Baumgart, "Das 'Kaspi Unternehmen'...", s. 112, 248-249; Swietochowski, *a.g.e.*, s. 187-188; Rüştü, *Bakü Yollarında*, s. 190-218; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/4, s. 234-238; Trumpener, *Germany...*, s. 195-196; *Birinci Dünya Harbinde...*, II, s. 581-593. Alman Orduları Baş Komutanlığı'nın ve Dışişleri Bakanlığı'nın, Tiflis'teki General Kress'e gönderdiği telgraflar, haberleşme ağının bozuk olmasından dolayı geç ulaşıyordu. Nitekim Dışişlerinin 21 Ağustos'ta gönderdiği ve Bakü'nün Alman askerleri tarafından alınmasına Sovyet Rusya'nın razı olduğu, fakat kesinlikle Osmanlı askerinin Bakü'ye girmesine izin verilmemesini isteyen telgrafını, Kress ancak 31 Ağustos'ta alabilmişti. Yine dışişlerinin 31 Ağustos'ta, 27 Ağustos tarihli Alman-Sovyet Antlaşması'nın içeriğini bildiren telgrafı, ancak 10 Eylül'de Kress'e ulaşabilmişti. Bihl, *Die Kaukasus-Politik...*, II, s. 116-117. Öte yandan Berlin'den gelen emir ve direktiflerin Kress üzerinden, Halil Paşa'nın "Doğu Orduları Grup Komutanlığı"nda kurmay başkanı olarak görev yapan Alman subayı, Yarbay Erns Paraquin'e ulaşması daha da fazla zaman alıyordu. Diğer taraftan kuryeler aracılığıyla yapılan haberleşmeleri Osmanlı tarafı kasıtlı olarak geciktiriyordu. Dolayısıyla Alman Orduları Başkomutanlığı'nın Bakü'ye Osmanlı askerinin sokulmasına karşı olmasına rağmen Bakü'nün Türkler tarafından alınma planları Paraquin tarafından en ince ayrıntılarına kadar hazırlanmıştı. Paraquin planları hazırlarken Alman Orduları Başkomutanlığı'nın isteği doğrultusunda hareket ettiğini sanıyordu. Bakü'ye Osmanlı askerinin sokulmaması yönündeki 21 ve 22 Ağustos tarihli telgraflar ona hiç ulaşmamıştı. Ancak Bakü Türklerin eline geçtikten sonra, 16 Eylül'de, General Seeckt'in 1 Eylül tarihli telgrafını alabildi ve Alman Orduları Başkomutanlığı'nın Bakü konusundaki isteğini öğrenebildi. Bihl, *Die Kaukasus-Politik...*, II, s. 119. Almanya, Bakü'nün Türklerin eline geçmesini sonuna kadar engellemeye çalıştı. 10 Eylül 1918'de Ludendorff, Tiflis'teki General Kress'e mümkün olduğu kadar çabuk Bakü'ye ilerlemesi emrini verdi. Fakat emir çok geç kalmıştı, beş gün sonra Bakü Türklerin eline düştü. Suny, *age*, s. 279; Trumpener, *Germany...*, s. 195.

Bakü'nün Osmanlı birliklerince ele geçirilmesi, Kafkaslardaki çalkantılı sürecin ilk aşamasının sonunu gösteriyordu. Bakü'nün düşüşü hem İngilizler hem de Bolşevikler için önemli bir kayıptı. Bu önemli noktanın Türklerin kontrolü altına girmesi ve zengin petrol yataklarının, Asya'daki İngiliz egemenliğini yakından tehdit edecek şekilde İttifak Devletlerinin kullanımına geçmesi, İngilizlerin bölgedeki konumu açısından ciddi bir engel oluşturuyordu. Bolşevikler içinse bu gelişme tüm Kafkaslarda kurabildikleri tek iktidarlarının sonu ve aynı zamanda Hazar bölgesi ve Orta Asya'ya yayılacak anti-Bolşevik Müslüman seferberliği potansiyel tehlikesinin büyümesi anlamına geliyordu.¹¹⁷

Osmanlı birliklerinin Bakü sokaklarında zafer gösterileri, Turan yolundaki ümitlerin doruk noktasını oluşturuyordu. 1918 yazının sonunda Enver Paşa'nın orduları Azerbaycan'ın sadece kuzeyini değil, güneyini de ellerinde bulunduruyorlardı. Osmanlı yayılmasını daha da genişletmek üzere, Hazar kıyısı boyunca Dağıstan'a gönderilen 15. Piyade Tümeni buraları Ekim ayında ele geçirdi.¹¹⁸

Sonuç: Kaçınılmaz Sona Yaklaşırken

İstanbul gazeteleri, Kafkas Cephesi'ndeki başarıların haberleri ile dolup taşarken Osmanlıların askerî durumu genelde giderek kötüleşiyordu. İngiliz kuvvetleri önce Filistin'de, şimdi ise Suriye'de, müttefikler Balkanlarda ilerliyor, hepsinden kötüsü Almanlar, Fransa'dan çekilmeye devam ediyorlardı. Bu acı gerçekler, Osmanlıların Azerbaycan konusundaki tutumlarını etkilemekte gecikmedi. Osmanlıların Azerbaycan ve Ermenistan'ı resmen tanınması, aslında Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin ziyareti sırasında, 23 Eylül'de imzaladığı Osmanlı-Alman protokolünün öngördüğü bir şeydi. Almanlar daha önceki itirazlarından vazgeçtikleri gibi, Sovyetlerin bu iki Transkafkasya Cumhuriyeti'ni tanınmasını güvenceye alma işini üstlenmişlerdi.¹¹⁹

¹¹⁷ Gökay, *age*, s. 42-43.

¹¹⁸ 15. Piyade Tümeni'nin Kuzey Kafkasya (Dağıstan) harekâtı için bk. *Birinci Dünya Harbinde...*, II, s.595-619; İ. Berkuk, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, 94 Numaralı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, S. 35, İstanbul, 1934, s. 1-103; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 480-488.

¹¹⁹ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 188-189. 23 Eylül 1918'de Berlin'de imzalanan Osmanlı-Alman Gizli Protokolü için bk. Trumpener, *Germany...*, s. 196-197; Bayur,

Bakü'nün alınması ile Mondros Mütarekesi'nin imzalanması arasında geçen bir buçuk ay boyunca Sovyet Hükûmeti, Bakü'yü geri almak için, son bir diplomatik girişimde bulundu. Şimdi artık asıl endişeleri Bakü'de Türklerin kalması değil, kentın İngilizlere teslim edilmemesiydi.

Sovyet Dışışleri Halk Komiserliği Osmanlı Hükûmeti'ne bir protesto notası¹²⁰ kaleme aldıktan sonra, Berlin'deki Osmanlı Elçisine verilmek üzere Joffe'ye gönderdi. Moskova'daki Alman konsolosluğuna da 27 Ağustos ek anlaşmasının yerine getirilmemesini protesto ettiklerini bildirdi. Aynı gün Karl Radek'in "*İzvestia*" da çıkan bir yazısında Türklerin Bakü'yü İngilizlere teslim edebileceklerinden endişe edildiği açığa vurulduktan sonra, "*Bakü Sovyet Rusya'nın elinde kalırsa, Almanya'nın Bakü petrolünden fazlasıyla yararlanabileceği*" belirtiliyordu. Görüldüğü gibi Bakü sorununda hâlâ Almanya'nın aracılığından medet umulmaktadır.

Joffe protestoları Alman Dışışleri Bakanı von Hintze'ye ilettili. Ancak Talat Paşa ve Ahmed Nesimi Bey Berlin'dedirler ve aynı gün Joffe ile görüşürler. Talat Paşa işi tatlıya bağlamak istedi ve Osmanlı Devleti'nin Rus toprağını kendi ülkesine katmak isteğinde olmadığını, Nuri Paşa'nın Bakü'yü almakla resmen görevlendirilmediğini anlattı. Ancak bu görüşmeden hiçbir sonuç çıkmadı. Ertesi gün ikinci bir görüşme yapıldı. Joffe'nin suçlamaları üzerine Talat Paşa, "*Osmanlı Devleti'nin Sovyet Rusya hesabına asla toprağını genişletmek istemediğini*" tekrarladı ve "*Kafkaslardan Osmanlı güçlerini hemen çekeceğini*" söyledi. Joffe bu önerileri yeterli görmedi ve Bakü'deki tüm Osmanlı birliklerinin, gönüllü-

---

Türk İnkılabı Tarihi, III/4, s. 243-245; Fischer, *age*, s. 495. Osmanlı birliklerinin Bakü'ye girmesiyle birlikte Azerbaycan artık kesinlikle Sovyet Rusya'dan ayrıldı ve bağımsız bir devlet tarih sahnesine çıktı. Doğal olarak bu yeni durum birtakım yeni ilişkiler doğurdu. Almanya, Azerbaycan'ın tam bağımsız bir devlet olarak yaşamasını ileri sürüyordu. Nitekim 23 Eylül'de Osmanlı Devleti ile Almanya arasında Berlin'de gizli bir protokol imzalandı. Buna göre, Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı boşaltacağını vaat ediyordu. Buna karşılık Almanya, bağımsız Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından tanınmasını sağlayacağına söz veriyordu Bala, Milletlerarası Münasebetlerde...", s. 6-8.

¹²⁰ Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi Sovyet Rusya üzerinde şok etkisi yarattı ve Osmanlı Devleti'ni şiddetle protesto eden Sovyet Hükûmeti, 20 Eylül'de gönderilen bir nota ile Brest-Litovsk Anlaşması'nın ihlal edildiğini öne sürerek bu barışın geçersiz olduğunu tek taraflı olarak ilan etti. *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, No. 510 vom 5.10.1918, PA-AA, Beziehungen Rußlands zur Türkei, R. 13567, Bd. 9, Türkei Nr. 153; Baumgart, "Das 'Kaspi Unternehmen'..." s. 112, 248-249; Gill, *age*, s. 136-137.

rin ve askerî malzemenin de boşaltılmasını istedi. Talat Paşa bunu da kabul etti ve “*Osmanlı Devleti'nin Sovyet Rusya ile barış içinde yaşamak istediğini ve Bakü anlaşmazlığını bu şekilde tatlıya bağlamayı düşündüğünü*” ekledi. Ancak Sovyetlerin Osmanlı diplomasisinden bir kere ağzı yanmıştı. Çiçerin cevap olarak önerinin kabul edilmesi için “*Bakü'nün Osmanlı birlikleri tarafından Sovyet makamlarına teslimi maddesinin*” eklenmesini şart koştu. Çünkü bu olmazsa Osmanlı ordusunun Azerbaycan ordusu adını alarak yerlerinde kalacakları açıktı. Gerçekten de Joffe, Talat Paşa ile iki gün sonra üçüncü kez görüştüğünde bu karşı öneriyi iletince Talat Paşa, “*Türklerin herhangi bir bölgeyi Sovyet Rusya'ya teslim edemeyeceklerini, çünkü Kafkaslardaki milletlerin içişlerine karışamayacaklarını*” bildirdi. Görüşmelerin bu noktada çıkmaza gireceği belli oluyordu. Ancak Talat Paşa, o gün İstanbul'a döndüğünden görüşmelerin Berlin elçisi Rıfat Paşa ile sürdürülmesi kararına varıldı.

3 Ekim'de Rıfat Paşa, Joffe'ye, Osmanlı ordularının geri çekilmeye başladıklarını bildirdi. Oysa o tarihte, bazı birliklerin Bulgar bırakışmasından sonra, Trakya'yı korumak için geri çağrılmalarına rağmen Osmanlı ordusu Bakü'den Dağıstan'a doğru ilerlemekteydi. Aynı gün Alman Dışişleri, İstanbul Elçisi Bernstorff'un Talat ve Enver Paşa ile görüştüğünü ve her şeyin yoluna gireceği haberini veriyordu.

Sonunda 5 Ekim'de Rıfat Paşa'dan gelen bir yazı, Kafkasya'nın dört hafta içinde Osmanlı ordusu tarafından boşaltılacağını bildiriyordu. Çiçerin, Bakü'nün Sovyet makamlarına teslim edilmesi konusunda diretiyordu. Bundan iki gün sonra Lenin, Joffe'ye bir telgraf çekerek Bakü doğrudan doğruya Sovyet makamlarına teslim edilmeden Türklerle hiçbir protokol imza edilmeyeceğini yazıyordu. Lenin, Türklerin Bakü'yü İngilizlere teslim etmek için İngilizlerle gizli bir anlaşma yaptıklarından şüphelenmekteydi. Aslında böyle bir anlaşma yoktu ama sonuç farklı olmayacaktı, çünkü bir ay sonra İngilizler, Bakü'ye çıkınca Musavatçılar onların elinde bir kukla hükûmet olmaktan ileri gidemeyeceklerdi.¹²¹

¹²¹ Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, s. 30-33; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 549-563. Kafkasya'daki bu oyunun uzun süre devam etmesine olanak yoktu. Osmanlı Hükûmeti bırakışma imzalarırken Kafkasya'yı boşaltma sözü vermişti. Enzeli'den gelen İngiliz Generali Thompson, 17 Kasım'da Bakü'de karaya çıktı ve Azerbaycan Hükûmeti tarafından görkemli bir biçimde karşılandı. Birkaç

Osmanlı kuvvetlerinin gerek Bakü'ye gerekse Dağıstan'a kadar ilerlemeleri, Osmanlı Devleti açısından büyük başarıydı. Bununla hem Azerbaycan'da hem de Dağıstan'da bağımsız iki devlet kurulmuş oluyordu. Ancak bu başarının devamlı olması için, İttifak Devletleri'nin savaşı kazanmaları gerekiyordu. Artık her şey İtilaf Devletleri'ne karşı yürütülen savaşın sonucuna bağlıydı. Fakat Kafkasya sorununun ele alınacağı İstanbul Konferansı yapılamadan İttifak Devletleri mağlup oldular ve Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi gereğince Kafkasya'yı, Brest-Litovsk Anlaşması ile elde ettiği toprakları, yani Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltarak 1914 sınırlarına çekilmek zorunda bırakıldı. Osmanlı ordusunun çekilmesiyle birlikte İngilizler ve Ermeniler tarafından işgal edilen bölge, Türk Kurtuluş Savaşı sırasında yeni birtakım mücadelelere sahne oldu.

Sonuç olarak Kafkasya'daki siyasi ve askerî gelişmeleri, Osmanlı Devleti, Almanya, Sovyet Rusya ve İngiltere'nin Kafkasya için verdikleri amansız mücadeleyi, söz konusu devletlerin Kafkasya siyasasını kısaca, İstanbul'un doğusunda oynanan büyük oyunu, Edward Hallett Carr, çok güzel bir şekilde özetlemektedir:

“Ekim devriminden beri Transkafkasya politikasının belirgin özelliği Rus iktidarının yokluğuydu. Görünüşte bu boşluk, bağımsız yerel hükümetlerce, gerçekte ise önce Almanya ve Osmanlı Devleti'nin, sonra da İngiltere'nin askeri gücüyle doldurulmuştu. Büyük Britanya sonunda geri çekildiğinde Rus iktidarı onun yerini almaya hazırdı. Sovyet Hükümeti, yabancı kuvvetlerin kuklası oldukları gerekçesiyle, üç Transkafkasya Cumhuriyetini boykot etmişti. Bu cumhuriyetler şimdi de, kendi güçsüzlüklerinden ötürü yenik düşüyorlardı.”¹²²

---

gün sonra, İstanbul'dan gelen başka İngiliz birlikleri Batum'da karaya çıkmaktaydılar. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s. 313.

¹²² Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, I, Çev: Orhan Suda, İstanbul, 1989, s. 316. 1920 Nisanı sonunda, İngiliz birliklerinin çekilirken iktidarda bıraktıkları, Ocak 1920'de İtilaf Devletlerince tanınmış olan Azerbaycan Hükümeti, Bakü'de patlak veren bir komünist isyan sonucu herhangi bir güçle karşılaşmaksızın devrildi ve 1920 Nisanı sonunda (27 Nisan 1920), Bakü'de, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. İkinci aşama Ermenistan'da gerçekleşti ve 1920 Kasımı sonlarına doğru başkenti Erivan olan yeni bir Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edildi. Transkafkasya'da Sovyet iktidarının temellerinin atılması, bir başka ifadeyle Transkafkasya'nın Sovyetleştirilmesinin son halkası Gürcistan'da gerçekleşiyordu. Önce Azerbaycan'ı, sonra Ermenistan'ı yutan Kızıl Ordu, 25 Şubat 1921'de Tiflis'e girdi ve

Kaynaklar

A. Arşivler

Bundes und Militär Archiv -Freiburg- (Alman Devlet ve Askeri Arşivi)

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes -Berlin- (Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi)

B. Resmi Yayınlar ve Yayımlanmış Kaynaklar

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Dokumentı i Materialı po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii, Tiflis 1919.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, I, Moskova 1957.

Osmanlı Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, Ankara 1991.

Yeni Kafkasya, Yıl: 4, S: 24, 15 Eylül 1918, s. 1-7.

Telif Eserler

A. Kitaplar

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi: 1914-1918 Genel Savaşı*, III, Kısım: 4, Ankara 1991.

BAUMGART, Winfried, *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Wien-München 1966.

BERKUK, İ., *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, 94 Numaralı Askerî Mecmûanın Tarih Kısım, Sayı: 35, İstanbul 1934.

BIHL, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, Teil: II, *Die Zeit der Versuchten Kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Wien-Köln-Weimer 1992.

CARR, Edward Hallett, *Bolşevik Devrimi 1917-1923*, I, Çev. Orhan Suda, İstanbul 1989.

Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Böylece Azerbaycan ve Ermenistan'dan sonra Gürcistan da tamamen Sovyet Rusya'nın egemenliğine girdi ve Transkafkasya zorla Sovyetleştirilmiş oldu. Carr, age, I, s. 316-318.

- FİSCHER, Fritz, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf: Dorste 2000.
- GILL, Arnon, *Die sowjetisch-türkischen Beziehungen von der russischen Revolution 1917 bis zum Ende des Ersten Weltkrieges und die Selbständigkeitsbestrebungen der transkaukasischen Völker (Georgier, Armenier, Aserbejdchaner)*, Offenburg/Baden 1969.
- GÖKAY, Bülent, *Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye 1918-1923*, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul 1998.
- HOPKİRK, Peter, *İstanbul'un Doğusu'nda Bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul 1995.
- HOVANNISIAN, Richard G., *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles 1969.
- KAZEMZADEH, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia 1917-1921*, New York-Oxford 1951.
- KILIÇ, Selami, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu -Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri*, İstanbul 1998.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.
- MÜHLMANN, Carl, *Das deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkriege*, Leipzig 1940.
- POMIANKOWSKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, Çev. Dr. Kemal Turan, İstanbul, 1990.
- RABENAU, Friedrich von, *Seeckt: Aus seinem Leben 1918-1936*, Leipzig 1941.
- ROSENFELD, Günter, *Sowjetrußland und Deutschland 1917-1922*, Berlin 1960.
- RÜŞTÜ, *Büyük Harpte Kafkas Yollarında: 5. Kafkas Piyade Fırkası*, 93 Sayılı Askerî Mecmûanın Tarih Kısmı, S. 34, İstanbul 1934.
- SANDERS, A., *Kaukasien-Nordkaukasien, Aserbeidschan, Armenien, Georgien*, München 1942.
- SUNY, Ronald Grigor, *Bakü Komünü: Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul 1990.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, İstanbul 1998.
- ŞAHİN, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Anlaşmaları 1917-1918*, Ankara 2002.

- Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu: Tahliller-Belgeler-Kararlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.
- TRUMPENER, Ulrich, *Germany and die Ottoman Empire 1914-1918*, New Jersey 1968.
- WELCKER, Hans Meier, *Seeckt*, Frankfurt am Main 1967.
- WHEELER-BENNETT, J.W., *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, New York 1966.
- YERASIMOS, Stefanos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923*, İstanbul 2000.
- _____, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1994.
- ZIEMKE, Kurt, *Die neue Türkei: Politische Entwicklung 1914-1929*, Berlin-Leipzig 1930.
- ZÜRRER, Werner, *Kaukasien 1918-1921. Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer*, Düsseldorf 1978.

A. Makaleler

- BALA, Mirza, "Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Menşei hakkında", *Dergi*, : 4, Münih 1956, s. 19-35.
- _____, "Milletlerarası Münasebetlerde Azerbaycan", *Kurtuluş*, S: 43, Berlin 1938, s. 6-10.
- BAUMGART, Winfried, "Das 'Kaspi-Unternehmen'-Größenwahn Ludendorffs oder Routineplanung des deutschen Generalstabs", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 18 (1970), s. 47-126, 231-278.
- ÇAY, Abdulhaluk, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Düzenleyen: Atatürk Üniversitesi, Ankara 1985, s. 243-252.
- GASIMOV, Musa, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı", *Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)*, VII/1, Ankara 2001, s. 18-55.
- GATZKE, Hans W., "Dokumentation: zu den deutsch-russischen Beziehungen im Sommer 1918", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 3. Jahrgang, Stuttgart 1955, s. 67-97.
- JÄSCHKE, Gotthard, "Der Turanismus der Jungtürken zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg", *Die Welt des Islams*, Bd. 23, Heft.1/2, Leipzig 1941, s. 1-54.

- _____, “Die Deutsch-Georgischen Abkommen von 28 Mai 1918”, *Die Welt des Islams*, N.S. Vol: XII, Leiden 1969-1970, s. 93-96.
- _____, “Türkisch-Aserbeidschanischer Freundschaftsvertrag vom 4. Juni 1918”, *Vorderasien*, Bd. 1, Berlin 1944, s. 64-73
- KILIÇ, Selami, “Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk-Mart 1918-Yankıları Türk ve Dünyatarihindeki Önemi”, *Osmanlı 2 (Si-yaset)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 622-637.
- KURAT, Akdes Nimet, “Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan”, *Türk Yurdu*, VII/3 (345), Ankara 1970, s. 25-28.

I. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NİN KARADENİZ POLİTİKASI

Hikmet ÖKSÜZ*
İsmail KÖSE**

Giriş

Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Karadeniz'e ilgisi kuruluşundan hemen sonra başlamıştır. İlk yıllarda Karadeniz, ABD için askerî olmaktan daha çok ticari öneme sahipti.¹ I. Dünya Savaşı'na savaşın başlangıcından üç yıl sonra katılan ABD, Osmanlı Devleti'ndeki mevcut misyoner mülk ve varlıklarını koruyabilmek için Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmedi. Hatta savaş devam ederken 1917 yılı sonunda Başkan Wilson'un onayı ile Osmanlı Devleti'nin İttifak Bloğu'ndan koparak ayrı barış imzalaması düşünüldü. Bu teşebbüs İngiltere ve ABD'deki Siyonistlerin engellemesi nedeniyle başarıya ulaşamadı. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Bağlaşıklar İstanbul'a büyükelçi ataması yapmadılar. Çünkü Osmanlı Devleti'ni nasıl bir sonun beklediğine henüz karar verilmemişti. Bağlaşıkların ardından ABD, Tuğamiral M. Lambert Bristol'u İstanbul'a atadı ve daha sonra Bristol'a Yüksek Komiser görevlendirmesi yapıldı. Millî Mücadele süresince Bristol'un ABD'ye gönderdiği raporlar, Yakın Doğu dış politikasının şekillenmesinde belirleyici oldu.

Diplomatik ilişkiler kesilmeden önce Amerikan kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edilmesi tartışılıyordu. 20 Nisan 1917 tarihinde diplomatik ilişkiler kesildikten sonra da zikredilen

---

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. h.oksuz@ktu.edu.tr

** Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. ismailkosetr@ktu.edu.tr

¹ İsmail Köse, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlaması, 1830 Tarihli Ticaret ve Seyrüsefayın Antlaşması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl:33, C. 97, S. 193, Temmuz-Ağustos 2011, s. 146-147.

tartışmalar gündemdeki yerini korudu. Harbin ilerleyen yıllarında savaş ilanı lobisine İtilaf Devletleri de katıldı. Buna karşın ABD, çıkarlarına zarar vereceğinden Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilanında bulunmaktan kaçındı. I. Dünya Savaşı sonrasında her ne kadar ABD izolasyonist bir politika izlese de Karadeniz'e ve Türk Boğazlarına askerî perspektifli bir yaklaşımla bakmaya başlamıştır. ABD, Anadolu'daki misyoner, tüccar ve askeri görevlileri vasıtasıyla Millî Mücadele sürecini yakından takip etti. Monroe Doktrini'ne dönüş nedeniyle takip ettiği Avrupa işlerine karışmamazlık politikasına rağmen Amerikalı görevliler gerek Millî Mücadele gerekse I. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmeler hakkında Washington'a düzenli raporlar göndermeyi sürdürdüler. ABD'nin görece nötr-pasif dış politika anlayışı nedeniyle iki savaş arası dönemde bu ülke ile kurulan ikili ilişkiler büyük oranda ticari münasebetler şeklinde gerçekleşti.

Umumi Harp sonrasında yeniden şekillenen ittifak ilişkileri kapsamında İngiltere ile İtalya arasında kurulan işbirliği Türkiye'yi Sovyetler Birliği ile İran, Afganistan ve daha sonra Balkan devletleriyle daha yakın diplomatik ilişkiler kurmaya zorladı. Hitler'in iktidara gelmesinden hemen sonra İngiltere ile İtalya'nın arasının açılması Türkiye ile İngiltere'nin yakınlaşmasına zemin hazırlamış, Doğu Akdeniz ile Boğazlar'da Türk-İngiliz dayanışmasını güçlendiren bir blok oluşmuştur. Bu esnada İran, Sovyetler Birliği'nden bağımsız politikalar üretebilmek ve Sovyet baskısından kurtulabilmek için Türkiye ile yakınlaşmaya başlamıştır. Söz konusu yakınlaşma Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye'ye yaptığı ziyaret esnasında kurulan güven platformu üzerinde şekilleniyordu. Türk-İran yakınlaşması askeri olmaktan daha çok ticaridir ve İran, kadim İpekyolu'nu canlandırarak Anadolu'yu geçip Trabzon Limanı'na ulaşmak suretiyle yeni bir ticari karayolu hattına eş bir demiryolu kurmak istiyordu.² Söz konusu girişim sebep-sonuç ilişkisi içerisinde Sovyetler tarafından yakından takip edilmekteydi. Türkiye ile İran arasındaki yakınlaşmanın önündeki en önemli engel bölgesel asayiş ile Azerbaycan sorunuydu. Sovyetler bilgilendirilerek her iki sorun da çözümlenmiştir.³ Tüm bu gelişmeler ABD tarafından yakından takip edilmiştir.

² NARA, Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3040.

³ NARA, Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3040.

Türkiye ile İngiltere arasında 1937 yılında Türk Deniz Kuvvetlerini güçlendirmeyi amaçlayan bir antlaşma imzalanmıştır. İngiltere, Türk Deniz Kuvvetleri'ni güçlendirerek olası bir savaşta Doğu Akdeniz ve özellikle Boğazların savunulmasında Türkiye'nin etkin olmasını amaçlıyordu.⁴ Karadeniz'de Alman etkinliğinin artması durumunda savaş araçları için gerekli enerji kaynaklarının durumu ve erişilebilirliği önemliydi. Keyfiyeti göz önüne alan İngiltere ve ABD istihbarat teşkilatları Türkiye'deki kömür rezervleriyle yükleme yapılabilecek limanları, Ereğli, Trabzon Limanı dâhil detaylı bir raporla başkentlerine bildirmişlerdir.⁵ İki savaş arası dönemde ABD'nin Karadeniz politikasını nötr-aktif gözlemci olarak tanımlamak olasıdır. Zira ABD Karadeniz'de doğrudan müdahaleci bir politika uygulamaktan kaçınmış fakat tüm gelişmeler detaylı raporlarla değerlendirilerek yakından takip edilmiştir.

I. Dünya Savaşı Dönemi'nde ve Mondros Ateşkesi Sonrasında ABD'nin Karadeniz Politikası

I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti, yaklaşık 1 milyon 700 bin km² toprağa sahipti. Kızıldeniz'in doğu sahilleri, tekmil Arap yarımadası, Boğazlar Osmanlı Devleti'nin egemenliğindeydi. Ege Adaları, Balkan Harbi'nde, Rodos ve Oniki Ada Trablusgarp Harbi sonrasında kaybedildiği için Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetinden söz etmek güçtü. Buna karşın Asya'yı Avrupa'ya bağlayan büyük karayolları Osmanlı topraklarından geçiyordu. Osmanlılar, Irak üzerinden Hindistan'a giden yolları kısmen denetleyebilmekte, Boğazlardaki konum Osmanlılara doğu-batı arasında eşsiz bir stratejik konum sağlamaktaydı.⁶ Savaş başladığında Avrupalı büyük güçler, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının an meselesi olduğundan emindi. Asıl belirsizlik, Anadolu sahilleriyle Boğazların yeni sahibinin kim olacağı ya da kim olamayacağı idi.

Koca imparatorluk, ormandan geçerken şakiler tarafından soyulan savunmasız bir adama benziyordu. Pazarlık gücü hâlen en değerli varlığı olan coğrafyasıydı. İstanbul'daki Alman Sefiri Wangenheim, Türkiye'nin bir müttefik olarak herhangi bir değer

⁴ NARA, Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3040.

⁵ NARA, Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3041.

⁶ Mim Kemâl Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK, Ankara 1991, s. 24-25.

ifade etmediği, savaş esnasında da Almanya'ya herhangi bir katkı sunamayacağı görüşündeydi. Bu düşüncesine rağmen Wangenheim, bizzat İmparator II. Wilhelm'den gelen talimat üzerine savaş öncesi Türk-Alman ittifak görüşmelerini başlatan diplomattır. İttifak Antlaşması 2 Ağustos'ta imzalanmıştır. İngiltere'nin parası peşin ödenen iki savaş gemisine el koyması, son yüzyılda koşulsuz Yunan taraftarı bir politika izlemesi, Temmuz ayında Paris'te Cemal Paşa tarafından yapılan ittifak teklifinin karşılıksız bırakılması Bâbıâli'yi Almanya'ya doğru itmekteydi.⁷

Savaş başladığında ABD, İngiliz yanlısı bir dış politika takip ediyordu. Bu nedenle ABD ile Osmanlı Devleti birbirleriyle harp halinde olmasalar da savaşın iki karşıt tarafında bulunmaktaydılar. ABD, resmen savaşa dâhil oluncaya kadar Amerikan ticaret gemileri "tarafsızlık" statüsünden yararlanarak Karadeniz dâhil, Osmanlı sularında seyrüsefere devam ettiler. Savaşın ilk yıllarında ABD'nin Karadeniz'e yönelik belirleyici bir askerî politikasından bahsedilemez. ABD Deniz Kuvvetlerine bağlı savaş gemileri de Osmanlı sularında seyrüsefer hâlindeydiler. Amerika'nın savaşa girmesinden sonra, 10 Nisan 1917 tarihinde verilen nota ile Amerikan savaş gemilerinin 24 saat içinde Türk sularını terk etmesi istendi. Nota verildiği anda İstanbul önünde bulunan Amerikan savaş gemisi *Scorpion* verilen sürede Türk sularından ayrılmadığı için uluslararası hukuk kurallarına göre enterne edildi. Gemi mürettebatının memleketlerine dönmelerine izin verilmediği için Amerikalı askerler İstanbul'da kaldı. *Scorpion*'un harp ekipmanı ve telsizleri söktürüldü. Mürettebata diplomatik kurallar çerçevesinde nazik davranılıp barış dönemindeki muamele yapıldı. *Scorpion* Haliç önünde demirliydi ve bir keresinde İngiliz denizaltıların fırlattığı torpido, *Scorpion*'un birkaç metre uzağında infilak etmiştir.⁸

Savaş, Osmanlı Devleti dâhil İttifak Bloğu'nun mağlubiyetiyle sona erdiği için, Osmanlı topraklarının parçalara ayrılacağı Washington tarafından biliniyordu. Buna karşın ABD görünürde, Osmanlı Devleti üzerinde Bağlaşıklar ekseninde çıkar arayışı siyaseti gütmüyordu. Karadeniz'de seyrüsefer serbestisi başta olmak üzere, ABD sermayesinin serbest ve eşit dolaşımı, yer altı kaynak-

⁷ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Hzl. Alpay Kabacalı, 5. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 127-129.

⁸ *New York Times*, "Kind to Scorpion's Men", August 26, 1918.

larından yararlanma hakkı, ticari anlamda Amerikan Hükûmeti'nin savaş sonrasında elde etmeyi umduğu kazanımların başında geliyordu. Coğrafi ve siyasi olarak Boğazlar'daki seyrüsefer serbestliğinin garanti altına alınması, Amerikan gemilerinin Karadeniz'de serbest dolaşımı, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması, bu devletin güney ve kuzey Anadolu'da iki limana (Trabzon ve İskenderun limanlarına) sahip olması ve misyoner müesseseleri ile okullarına dokunulmaması ABD politikasının genel çerçevesini oluşturuyordu. Dikkat çekici şekilde Amerikan Hükûmeti, kendi güdümünde kurulacak Ermeni Devleti'nin kuzeyde, Karadeniz kıyısındaki Trabzon'da bir limana sahip olmasını da istiyordu. Bu sayede Amerikan ticaret gemileri ve gerekli durumlarda askeri gemileri Boğazlardan geçerek Trabzon'a gelebilecek, gerek Karadeniz'in güney sahillerinde gerekse Kafkaslar'daki Amerikan çıkarları korunabilecekti.

Savaş'ın hemen ertesinde işgal güçleri boğazları, bir müddet sonra da Yunanistan ile İtalya Akdeniz (Ege) sahillerini, Fransa Kilikya'yı işgal ettiği için Türklerin elinde denize kıyısı olan ve belli alanlarda kontrol edilebilen yegâne deniz ve sahil şeridi Karadeniz ile sınırlı idi. Her ne kadar savaş esnasında Amerikan yardımına hayati ihtiyaç duymuşlarsa da savaş sonrasında İngiltere başta olmak üzere İtilaf Devletleri, ABD'nin eski Osmanlı coğrafyasında çok fazla etkinlik kurmasını istemiyorlardı. Oysa, Amerikan deniz araçları sivil ya da askerî olarak en rahat Karadeniz'de seyrüsefer yapabilmekteydi.⁹ Savaş sonrasında yeniden şekillendirilmeye çalışılan Yakınoğu politikasında söz sahibi olmak isteyen ABD Hükûmeti, Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan iki ay sonra, 30 Aralık'ta Deniz Tuğamiral Mark Lambert Bristol'un İstanbul'da görevlendirilmesine karar verdi. Bir deniz amiralinin başkent İstanbul'da görevlendirilmesi, ABD'nin Karadeniz politikasına ve boğazlara verdiği önemi açıkça göstermekteydi. Nitekim Bristol'un yetki alanı Korfu'nun doğusunda kalan bölge, özellikle Karadeniz ve yakın çevresiydi. İstanbul'daki ABD diplomatik misyonunun en üst yetkilisi Bristol olacaktı. Bu nedenle İstanbul'daki Amerikan diplomatik temsilcisine de Bristol'un emrinde görev yapacağı bildirildi.¹⁰

⁹ NARA, Report on Greek-Turk Military Operations, Box No. 3056.

¹⁰ Library of Conges Manuscript Division (LCMD), *The Papers of Mark L. Bristol-VII*, "Enclosure, Adress Broadcasted, October, 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gim-

Karadeniz ve Boğazlar ile güneydeki gemilere kumanda edecek olan Amiral Bristol göreve başladığında devriye gemisi *Nahma* ile durum tespiti için ilk olarak Karadeniz'in kuzeybatı kıyısındaki Köstence'ye gitti. Gezinin amacı, Romanya ve Bulgaristan başta olmak üzere Karadeniz'in kuzey ve batı kıyıları hakkında bilgi toplayarak mevcut gelişmeleri Washington'a raporlamaktı. *Nahma*, Mondros sonrası Türk karasularına gelen ilk yardım gemisiydi. *Nahma'nın* mürettebatı Köstence'de Tuna Nehri'nin seyrüsefayın durumu ile Romanya'da ve Balkanlardaki son gelişmeleri gözlemlemekle görevlendirilmişti.¹¹ *Nahma* ve mürettebatı Köstence'ye vardığında buğday yüklü Amerikan kuru yük gemisi *Western Plain* de yükünün bir kısmını boşaltmak üzere limanda bulunuyordu.¹² 1919 yılı başında İstanbul'daki görevine başlayan Amiral Bristol ve Karadeniz'deki Amerikan savaş gemilerinin öncelikli görevi savaş sonrası düzensizliği içinde bu bölgede faaliyet gösteren Amerikalı tacirlerin çıkarlarının korunmasıydı. Bu nedenle öncelikle Amerikan ticaret gemilerinin yoğun olarak faaliyet gösterdiği liman ve bölgeler kontrol edilerek Amerikan askerî varlığının görünürlüğü ön plana çıkarılmaktaydı.

Scorpion uzun süre kullanılmadığı için açık denize çıkarılmamıştı. Buna rağmen Amiral Bristol, daha sonraki aylarda da Karadeniz'e denetim gezileri yaparken de amiral gemisi olarak *Scorpion*'u kullanmıştır.¹³ Nisan ayı başında Amiral Bristol, Washington'dan gelen emir üzerine denetim yapmak, Amerikan deniz gücünün görünürlüğünü artırmak için Odesa ve Sivastopol'a gitti.¹⁴

Ziyaretin amacı Bolşeviklere karşı savaşan General Denikin komutasındaki Beyaz Ordu'nun durumunu yerinde gözlemlemek, Karadeniz'deki Amerikan çıkarlarının korunmasını sağlamaktır. Umumi Harp sonrasında 1919 senesinin ilk yarısında Karadeniz'de ABD Donanması'na ait üç gemi *Scorpion*, *Noma* ve *Nahma* ile 28,

---

bell Building NY", Confidential Diary, Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 2).

¹¹ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, US Naval Forces Operating in European Waters, US *Nahma*, February 5, 1919. RPMcC-H, File 110. s. 1-5.

¹² LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, US Naval Forces Operating in European Waters, US *Nahma*, February 5, 1919. RPMcC-H, File 110. s. 2.

¹³ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, USS *Scorpion*, Constantinople, Turkey, February 2, 1919.

¹⁴ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Operations for two Weeks Ending April 13, 1919. Part two.

128, 129 ve 215 numaralı dört denizaltı avcı gemisi bulunuyordu.¹⁵ Denizaltılar, Mustafa Kemal ve arkadaşları 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkıp Millî Mücadele'yi başlatmadan önce, Karadeniz'de görevli Amerikan filosuna katılmışlardı. Destroyerlerden daha kısa olan bu gemiler sıkça arıza yapıyor ve tamirleri problemlere neden oluyordu. İstanbul'da yedek parça yoktu ve İngiliz işgal güçleri de Amerikan gemilerine yedek parça vermeye istekli değildi.¹⁶

Amerika'dan binlerce mil uzaklıkta, sayısı ve gücü sürekli takviye edilen bu filonun görevi Karadeniz ve Boğazlardaki Amerikan çıkarlarının korunması, bu bölgeye yönelik Amerikan politikalarının uygulanması için gerekli alt yapının hazırlanması ve Karadeniz etrafında güçlü bir varlık gösterilmesiydi. Söz konusu dönemde Rusya'da iç savaş yaşanıyor, Balkanlar'da savaş sonrası oluşan kaos henüz düzene girmemişti. Anadolu kısmen işgal altındaydı, Yakınoğu'nun kalbi Arap yarımadası sömürgeleştirilmekteydi. Karadeniz'deki Amerikan varlığı, savaş dönemi ticari fırsatlarının Amerikalı tüccarlar tarafından makro düzeyde kazanca dönüştürülmesine katkı sağlamaktaydı. Türk limanlarını ziyaret eden kuru yük gemileri Amerika'dan un, battaniye, ilaç, ambulans, yiyecek, yaşam malzemesi vb. gibi ekipmanları özellikle Ermenilerin yoğun yaşadığı kentlerin yakınlarındaki limanlara taşıırken, dönüşte genellikle tütün yüklüyorlardı.¹⁷

Amerikalı tacirlere ait kuru yük gemileri Amerika'dan yükledikleri malzemeleri Karadeniz'deki limanlara boşaltıyor ve belli limanlardan ticari yük alarak geri dönüyorlardı. Amerikalı tacirler, yerel temsilciler, misyonerler ve askeri görevliler buldukları yerlerdeki gelişmeleri Karadeniz'deki savaş gemilerinin marifetiyle İstanbul'a göndermekteydiler. Bu sayede, MÖ 800-700 yılları arasında Karadeniz etrafında kümelenmiş Miletli kolonicileri hatırlatacak şekilde bölgede faaliyet gösteren Amerikalılar, istihbarat bilgilerinin İstanbul'da toplanarak değerlendirilmesi sağlıyorlardı. Bu zincirde, Karadeniz ve bölgedeki Amerikan filosu hayati

---

¹⁵ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Operations for two Weeks Ending April 13, 1919. Part two.

¹⁶ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Operations for two Weeks Ending April 13, 1919. Part two.

¹⁷ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Operations for two Weeks Ending April 13, 1919. Part three.

bir görev üstlenmişti. Bu nedenle ilerleyen yıllarda filodaki gemi ve denizaltıların sayısı arttırılacaktır.

Karadeniz'de bulunan Amerikan donanmasına ait savaş ve yük gemileri, özellikle; İzmit, İnebolu, Sinop, Samsun, Trabzon, Batum, Poti, Sivastopol, Odesa, Feodosiya, Novorrossisk, Suhumi, Köstence ve Varna limanlarına uğrayarak buralardaki gelişmeleri rapor ediyordu. Açıkça görüldüğü üzere Amerikan filosu, Karadeniz'in hemen hemen bütün kıyılarını içine alacak genişlikte bir daire çizecek şekilde görev yapıyordu. Amerika bir an önce bu dönemde İngiliz işgal güçlerinin denetiminde bulunan Kafkaslar'da ve bu amaca yönelik olarak Batum'da da varlık göstermek istiyordu.

Karadeniz'in doğu ucunda en aktif liman olan Batum, tarih boyunca kolonicilerin de dikkatini çekmişti. Bu konumundan ötürü Amerikan Devleti'nin Kafkaslara yönelik bir politika oluşturabilmesinde Batum kilit bir role sahipti. Bu amaçla 1919 yılı Mart ayı başında, *Westmount* isimli kuru yük gemisi Amerika'dan yüklendiği un ve hastane ekipmanları ile birlikte Batum Limanı'na geldi. Geminin seyir raporunda, Batum'da bol miktarda manganez cevheri bulunduğu ve Amerika'ya nakledilmesinin planlandığı görülür. *Westmount*, Amerika'ya dönerken Batum'dan yün, kuzu derisi, pamuk, keçe ve tütün yükleyerek Amerika'ya dönecekti. Gemi kaptanının Ermenistan Cumhuriyeti yetkilileri ile yaptığı görüşmede, Ermeni yetkililer 8.000 ton buğday talep etmişlerdi. Un karşılığında, pamuk ve kereste verilecekti.¹⁸

Sivil şahıslardan oluşan gemi mürettebatının ticari faaliyetlere ek olarak Kafkaslardaki siyasi durum hakkında da rapor düzenlemiş olması dikkat çekicidir. Karadeniz'deki askeri filo, aynı anda hem bu sulardaki Amerikan çıkarlarını korumak hem de istihbarat bilgisi toplamak için yetersiz kaldığından ticaret gemilerine de bilgi toplama görevi verilmekteydi. *Westmount* kaptanı belirtilen nedenle bir diplomat gibi davranarak Kafkaslar'da devletleşmeye çalışan yapılarla siyasi görüşmeler de yapmıştı. Bundan iki ay sonra, Mayıs ayı başında Batum'a yük getiren *Noma*'nın kaptanına da Kafkaslardaki gelişmeler ve siyasi, askerî durum hakkında incelemelerde bulunması talimatı verildi. Kaptan, bölgedeki Bolşevizm eğiliminin yükseldiğini, siyasi istikrarsızlığın

¹⁸ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, USS *West Mount*, Batum, Russia, March 17, 1919. Con 2031-19.

sürdüğünü, Bolşeviklere karşı savaş için gönüllülerin ekipman ve desteğe ihtiyaç duyduğunu rapor etti.¹⁹

Amerikan filosu, ağırlıklı olarak Kafkaslar ve Anadolu'da faaliyet gösteren yarı gönüllü Amerikan yardım kuruluşu, *Yakın Doğu Yardım Örgütü* (*Near East Relief - NER*) çalışanlarının Karadeniz liman kentleri arasındaki faaliyet ve yolculuklarına da lojistik destek sağlıyordu. NER çalışanları büyük oranda misyonerlerden oluşuyordu ve ilk tercih Hristiyan halka yardım ulaştırılması olarak şekillenmişti. *Gregory* isimli destroyer Mayıs ayı ortalarında İstanbul'daki Amerikan subay ve yardım örgütü çalışanlarını Batum'a götürürken, burada işi biten yardım örgütü çalışanlarını alarak İstanbul'a getirdi.²⁰ Batum Limanı o dönemde İngilizlerin denetimindeydi.

Yunanlıların İzmir'i işgal etmesi sonrasında gelişen olaylar yüzünden Karadeniz'deki Amerikan filosunun faaliyetleri artmıştır. Bu duruma biraz da Beyaz Ordu ile Kızıl Ordu arasındaki Rus iç savaşının seyri etki etmiştir. İzmir işgal edildikten hemen sonra Amerikan destroyerleri, İzmir Limanı dâhil, Karadeniz'deki liman kentlerine Amerikan askerî yetkilileri ile yardım çalışanlarını taşıma faaliyetlerini yoğunlaştırdılar.²¹ Bu dönemde, Romanya'nın Köstence, Sulina, Galati; Rusya'nın [Gürcistan'ın] Batum limanlarına yönelik çok yoğun bir yük gemisi trafiği vardı.²²

Amerikan Savaş Gemilerinin Karadeniz'de Artan Varlığı

Amiral Bristol 1919 Haziran ayı ortalarında *Manley* destroyeri ile Kafkasya'ya bir inceleme gezisi yaptı. Gezinin amacı, bu bölgeye ve Ermenilere yönelik Amerikan politikalarının oluşturulması için gerekli verilerin sağlanmasıydı. Bu inceleme gezisi esnasında Bristol, Ermenistan Başbakan Vekili Taşnak mensubu Alexander Hatisyan ile bir görüşme gerçekleştirdi. Kafkasya dönüşünde Bristol, Trabzon, Giresun, Samsun ve Zonguldak limanlarına uğrayarak bu kentlerdeki mevcut durumu ve Millî Mücade-

¹⁹ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, USS Noma, Batum, Russia, Mary 6, 1919. Con 3095-19.

²⁰ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, USS Gregory, Batum, Russia, Mary 17, 1919. Con 3139-19.

²¹ NARA, Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3040.

²² LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Operations for Week Ending June 1, 1919. Part one.

le'nin sahil şehirlerindeki gücünü gözlemledi.²³ Bu dönemde Amerikan gemileriyle birlikte Karadeniz'de varlık göstermeye başlayan diğer güç Yunan donanmasıdır. İşgalci Yunan donanmasına ait torpidobotlar kasıtlı olarak Türk sahillerini ziyaret edip Rum halkı ayaklandırmaya çalışmaktaydı. Yunan torpidobotlarının limanlara girişi Rum halk ve özellikle piskoposlar tarafından büyük sevinç gösterileriyle karşılanmaktaydı.²⁴

Karadeniz'deki denizcilik faaliyetlerinin yanında Amerikalı görevliler Millî Mücadele'yi de dikkatle izliyordu. Zira Erzurum Kongresi'nin toplanma çalışmaları ABD tarafından da takip edilmişti. Belirtilen amaçla *McLanahan* isimli ve 264 numaralı destroyer, Temmuz ayı başında Batum, Trabzon ve Samsun limanlarına gelerek incelemelerde bulundu. McLanahan'ın seyir raporuna göre; 10 Temmuz'da Trabzon'da 30 ton dinamitin infilakı ile bir patlama meydana gelmiş ve 15 kişi ölmüştü. Patlama sonucunda, Türklere, Ermenilere ve Rumlardan ölenler vardı. Evlerin çatıları ve camları hasar görmüştü. Batum'da Mayıs ayından itibaren çok fazla değişiklik yoktu, Samsun'da 1.500 kişilik İngiliz işgal askeri bulunuyordu.²⁵

Millî Mücadele'nin örgütlenme çalışmaları Amerika'nın Karadeniz politikasını yakından etkilemiştir. Nitekim Erzurum Kongresi sonrasında silahlı kruvazör sınıfı savaş gemisi *Olympia*'ya Karadeniz'in güney sahillerinin denetlenmesi ve gözlenmesi görevi verildi. Amerika-İspanya savaşına da katılmış olan *Olympia*, arşivlerde yer alan seyir defteri kayıtlarına göre; 1919 yılı Ağustos ayına kadar Karadeniz'de görevlendirilen en yüksek tonajlı muharip gemidir.²⁶ Amerikan'ın Karadeniz filosuna daha sonra *Patoma* isimli tanker gemisi de katılmıştır.

Anadolu'da yürütülen Millî Mücadele'ye ek olarak diğer savaş sahası Rus sahilleri de yakından takip ediliyordu. Zira Amerika'nın Karadeniz politikası sadece güney kıyıları değil, açıkça görüldüğü üzere kuzey, doğu ve batı kıyıları da kapsamaktaydı. Bu nedenle Amerikan savaş gemileri ve saha görevlileri Anado-

²³ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, War Diary, June 22, 1919.

²⁴ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, War Diary, Confidential, June 22, 1919. Part Three, Con. 4052-19. s. 3.

²⁵ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, USS McLanahan at Sea, July 13, 1919. Con 4385-19.

²⁶ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-I*, Report of Operations for Week Ending August 31, 1919. Part two.

lu'daki İstiklal mücadelesinin yanında, Beyaz Ordu birlikleri ile Bolşevikler arasındaki savaşı da yakından takip ediyorlardı. Belirtilen amaçla 1920 yılı başından itibaren Amerikan donanmasına bağlı destroyerler Karadeniz'in kuzey sahillerini sıklıkla ziyaret ederek General Wrangel komutasındaki Beyaz Ordu birlikleri hakkında bilgi toplamakla görevlendirildi.²⁷

Karadeniz'deki Amerikan savaş gemileri, gözlem, istihbarat, kontrol, ticarî çıkarları koruma ve bu sulara Amerikan varlığını gösterme görevine ek olarak Amerikalı misyonerlerin, gazetecilerin, işadamlarının ve istihbarat görevlilerinin bir yerden diğer yere ulaşımını da üstleniyorlardı.²⁸ Amerikan gemilerinin diğer görevi haberleşmeyi sağlamaktı ve telsizleri ile haberleşmeye katkı yapıyor, limandan limana mektup getirip götürüyorlardı.

Geleneksel tarih yazını incelendiğinde Mondros sonrasında Karadeniz'de ABD Devleti'nin makro düzeyli bir çıkar güttüğü ya da yoğun faaliyet gösterdiği şeklinde bir bilgiye rastlanmaz. Oysa dönemin arşiv kayıtlarının açıkça gösterdiği gibi, 1918 yılı Kasım ayı başından itibaren ABD Devleti, Karadeniz'deki filosunu sistematik bir şekilde takviye ederek bu denizdeki gücünü artırmıştır. Amerikan deniz gücünün azalması ya da artması büyük oranda Karadeniz çevresindeki gelişmelerle sıkı ilişki içindeydi. Nitekim 1920 yılının sonuna varıldığında Amerikan filosundaki gemilerin sayısında belli bir artış gözlemlenir. Aynı dönemde Karadeniz'in her iki yakasında, güney ve kuzey kıyılarında önemli gelişmeler meydana gelmiştir.

Karadeniz'in kuzey sahillerine kimin hükmedeceğinin belirlendiği dönem 1920 yılıdır. Bu dönemde General Wrangel komutasındaki Beyaz Ordu birlikleri Bolşevikler karşısında Kırım'a doğru başarılı bir ricat gerçekleştirmiş, fakat yenilgiden kurtulamamıştı. Wrangel yenildiğinde *Overton* destroyeri Sivastopol Limanı'nda bulunuyordu ve hemen İstanbul'daki ana üsten yardım istendi.²⁹ İstanbul'dan gönderilen *John D. Edwards*, *Humphreys*, *Fox*, *Whipple*, *St. Louis*, *Long*, *Faraby* ve *Navaho* destroyerleri tarafından Kırım'da faaliyet gösteren misyoner, yardım örgütü

²⁷ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-II*, Report of Operations for Week Ending July 25, 1920.

²⁸ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-II*, Report of Operations for Week Ending September 26, 1920.

²⁹ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-II*, Report of Operations for Week Ending November 7, 1920. Con 11641-20.

çalışanları, Rus mülteciler ve diğer Amerikan vatandaşları tahliye edildi.³⁰ Kırım'ın tahliyesi Amerikan donanma gemilerinin Karadeniz'de gerçekleştirmiş olduğu en geniş çaplı operasyondur.

Kuzey Karadeniz kıyılarının Bolşevikler tarafından denetlenmeye başlanmasından sonra Amerika için Karadeniz'deki en önemli liman Samsun'dur. Amerikan ticaret gemileri Millî Mücadele devam ederken Samsun'dan tütün ithalini sürdürüyordu. Ayrıca, Rum ve Ermeni çetecilerin faaliyetleri Samsun'un hinterlandı olarak adlandırılabilir alanda, Merzifon, Harput, Sivas, Havza, Amasya başta olmak üzere yoğunlaşmıştı. Bu nedenle, bölgedeki Amerikan çıkarlarının korunması amacıyla 1919 yılının başından itibaren Samsun Limanı'nda her ay dönüşümlü olarak bir destroyerin sürekli hazır bulundurulmasına karar verilmişti.³¹

Daha önce de belirtildiği gibi, Millî Mücadele döneminde Karadeniz'de Amerikalılara ek olarak Yunan deniz gücü aktif faaliyet göstermekteydi. Yunan savaş gemileri, belli aralıklarla sahil şehirlerini bombardıman ederek Millî Mücadele'nin deniz bağlantısını sekteye uğratmaya ve Türk halkının moralini bozmaya çalışıyordu. Türk donanmasının yokluğunda Yunanlıların rahat bir şekilde Bağlaşıklar denetimindeki boğazlardan geçerek Karadeniz limanlarını bombalaması Anadolu ile ticaret yapmak isteyen Amerikalı iş adamlarının ticari girişimlerini yavaşlatmalarına neden oluyordu.³²

Karadeniz'deki varlığını garanti altına alabilmek için 1920 yılında ABD'nin önüne tarihi bir fırsat çıktı. Amerika'nın Karadeniz politikasının seyrini değiştirebilecek nitelikteki bu fırsat Sevr görüşmeleri esnasında gelişti. 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması'yla İtilaf Devletleri Türk boğazları üzerindeki isteklerine kavuştular. Boğazlar paylaşmadığı için boğazlar rejiminin Bağlaşıklar tarafından oluşturulacak uluslararası bir komisyonunun denetimine verilmesi kararlaştırıldı.³³ İngiltere,

³⁰ Peers, *agm*, s. 216.

³¹ *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II*, Report of Operations for Week Ending April 21, 1921. Part three.

³² *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV*, Report of Operations for Week Ending 11 June 1922. Confidential, Part Three, June 13, 1922; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV*, Report of Operations for Week Ending 2 July 1922, Confidential, Part Three, July 5, 1922.

³³ *NARA, Records of the War Department General and Special Staffs*, RG. 165, Ent. 77, Box 3056.

savaş sonrası sömürge ve yayılma planları doğrultusunda boğazların uluslararası bir komisyon yerine, tarafsız ve güvenilir bir ülkenin idaresine bırakılması gerektiğini düşünüyordu. İngiltere'ye göre en uygun devlet ABD idi. Sevr delaletiyle boğazlar askersizleştirilmiş, barış ve savaş zamanlarında Boğazların kullanımını uluslararası bir komisyonun denetimine bırakılmış ve Antikçağ benzeri bir geçiş serbestisi getirilmişti. Sevr öncesinde boğazlar üzerindeki manda idaresi ABD'ye teklif edilmişti, fakat ABD Senatosu bu dönemde kendi toprakları dışındaki idare ya da inisiyatiflere sıcak bakmadığı için; teklif Washington tarafından kabul edilmedi.³⁴

Karadeniz sahillerindeki Yunan mezalimi Amerikan görevlileri tarafından nötr-pasif bir tutumla izlenmekte ve sadece raporlara yansımaktaydı. Söz konusu raporlarda önemli bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, filonun seyir raporlarına göre, 1921 yılının Temmuz ayında, İzmit'i boşaltan Yunan ordusu, Ermeniler ve Rumları da yanına alıp arkasında bıraktığı köyleri yakmıştır. İzmit açıklarında bulunan Amerikan filosuna ait 236 numaralı *Humhpreys* destroyer mürettebatı, 13 köyün Yunan ordusu tarafından yakıldığının görgü tanığı olarak hadiseyi seyir defterine kaydetmişti.³⁵ Karadeniz'de görev yapan Amerikan destroyerleri, 1922 yılı başında, Wrangel çekildikten iki yıl sonra tekrar Sivasopol, Odesa ve Novorossisk limanlarını ziyaret ederek mevcut durumu tespit etti. Amaç, Amerikan çıkarlarının yeni duruma uyum sağlamasıydı. Belirtilen dönemde Bolşevikler ile ABD arasında diplomatik ilişki bulunmuyordu.³⁶

Amerikan arşiv belgeleri Yunan ordusunun Büyük Taarruz öncesindeki durumu hakkında detaylı bilgi vermektedir. Nazilli ile Afyonkarahisar arasındaki Yunan cephe hattı da, demiryollarından kolaylıkla iâşe ve nakliye için faydalanabilmekteydi. Bu hat İzmir-Alaşehir-Uşak demiryolu tarafından besleniyordu. Amerikan arşiv belgeleri Yunanlıların, İzmir'den demiryolunu kullanarak Afyonkarahisar'a yığınak yaptığını göstermektedir. Afyonkarahisar'da, 100.000 askeri 15 gün süreyle besleyip donatabilecek

³⁴ BCA, 30100.101.625.13/ 21.01.1948.

³⁵ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-III*, Report of Operations for Week Ending July 3, 1921. Part three.

³⁶ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-III*, Report of Operations for Week Ending April 16, 1922. Part three; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-III*, Report of Operations for Week Ending April 23, 1922. Part two.

büyük bir depo kurulmuş, gerekli malzemeler demiryoluyla buraya nakledilmişti. Afyonkarahisar'da bir de büyük askerî giyim malzemesi bulunan depo vardı. Harita üzerinde bakıldığında, Yunanlılar Afyonkarahisar'dan Bilecik'in kuzeyine kadar uzanan Bağdat demiryolunu da kontrol etmekteydi. Bu yol da Yunan ordusunun savunma hattına paralel bir şekilde uzanıyordu. Bu kısımda demiryolu ile ön cephe arasında belli bir mesafe mevcuttu. Ön cepheye malzeme aktarılırken belli güçlüklerle de karşılaşılmaktaydı.³⁷

Lozan görüşmelerine kadar rotasyona tabi olarak ABD'nin 20 savaş gemisi Karadeniz'de faaliyet gösterdi. Millî Mücadele süresince Karadeniz ve boğazlarda görev yapan Amerikan gemilerinin sayısı 24'e kadar yükselmiştir. Bu dönemde, Karadeniz'de ortalama 12.000 Amerikalı denizci görev yapmıştır. Dört yıllık sürede Karadeniz ve boğazlarda görevde bulunan Amerikan gemilerinin toplam sayısı ise 87'dir.³⁸ Millî Mücadele'den hemen sonra, Karadeniz'deki Amerikan deniz gücü hızla azaltılmaya başlanmış, temsil düşük profilli olarak gerçekleştirilmiştir. Lozan Konferansı müzakereleri devam ederken 1923 yılı başında 12 Amerikan destroyeri ABD'ye geri döndü. Antlaşmanın imzalanmasından sonra geride kalan destroyerler, Türk sahillerindeki faaliyetlerini artırdılar ve istihbarat çalışmalarına ağırlık verdiler. Destroyerler gittikleri limanlardaki yerel gazete haberlerinin İngilizce özetlerini de Bristol'a sundukları haftalık operasyon raporlarına eklemeye başladılar.³⁹

Bağlaşıklar İstanbul'dan çekilirken Dışişleri Bakanlığının İstanbul temsilcisi Adnan Bey (Adivar), 20 Eylül 1923 tarihindeki görüşmesinde Türk karasularındaki donanma gemilerine komuta eden ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'dan, Karadeniz ve Boğazlar başta olmak üzere Türk karasularındaki Amerikan do-

³⁷ NARA, Report on Greek-Turk Military Operations, Box No. 3056.

³⁸ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-VII*, "Enclosure, Adress Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", Confidential Diary, Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 8); LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-VII*, To press in America, Confidential Diary from August 1 to December 31 1925, s. 16 (Ek s. 1).

³⁹ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, Report of Operations for Week Ending September 23, 1923. Part Three; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 20, 1923. s.2-3; Peers, agm, s. 219-20.

nanmasına ait gemilerin de ayrılmasını istedi.⁴⁰ Gerek Karadeniz'de gerekse Karadeniz'in yakın havzasında 1923 yılında, 1919'dan farklı bir siyasi durum şekillenmişti. Kuzey'de Sovyetler Birliği'ni kuran Bolşevikler hâkimdi. Bu nedenle Karadeniz'in kuzey ve Kafkasları kapsayan doğu sahilleri ABD tarafından resmen tanınmayan Sovyetler'in idaresindeydi. Güneyde ise artık Türkiye Cumhuriyeti Devleti kontrol sahibiydi ve Karadeniz'in güney suları ile Boğazlar sınırlı da olsa Türkiye'nin denetimi altındaydı. Her ne kadar Lozan, boğazlardan geçişi büyük oranda Türkiye'nin denetiminden çıkararak uluslararası bir komisyonun idaresine vermiş olsa da ABD bu komisyonda temsil edilmiyordu. Buna karşın Karadeniz'deki Amerikan çıkarları önemliydi. Belirtilen nedenle uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olan Amiral Bristol, Amerikan gemilerinin Türk sularından ayrılması gibi çok haklı bir talep karşısında uzlaşmaz bir tavır takındı.⁴¹

Amerikan Hükûmeti durum değerlendirmesi yaptıktan sonra, 26 Eylül'de gerçekleşen ikinci görüşmede Bristol destroyerlerin büyük bir kısmını göndermeyi kabule etti.⁴² Bağlaşık işgali 6 Ekim'de tamamen sonra erdiğinde ABD'nin İstanbul önlerinde dört savaş gemisi kalmıştır. Bunlardan bir tanesi uzun süredir istasyon gemisi görevini yerine getiren *Scorpion*'dur.⁴³ Bristol her ne kadar ilk başta kabule yanaşmamış olsa da Bağlaşıklar İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Amerikan destroyerleri de ayrılmak zorunda kalmıştır. 1924 yılı başına gelindiğinde artık Karadeniz'de Amerikan destroyeri kalmamıştı.

Savaş gemilerinin ayrılması, II. Dünya Savaşı sonuna kadar ABD'nin Karadeniz'deki askerî varlığının büyük oranda sona er-

---

⁴⁰ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 20, 1923. s. 2-3; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 26, 1923. s. 3; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, Report of Operations for Week Ending September 30. Part Three.

⁴¹ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 20, 1923. s. 2-3; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 26, 1923. s. 3; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, Report of Operations for Week Ending September 30. Part Three.

⁴² LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 20, 1923. s. 2-3; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 26, 1923. s. 3; LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, Report of Operations for Week Ending September 30. Part Three.

⁴³ LCMD, *The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 26, 1923. s. 2-3; Henry P. Beers, "United States Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924", *Military Affairs*, S. 7, No: 4, Winter 1943, s. 219.

mesi anlamına gelmekteydi. Buna karşın Amerikan saha görevlileri II. Dünya Savaşı'na gidilen dönemde Türkiye'nin Balkanlarda kurduğu ittifakları ve olası bir savaşta takınacağı tutumu yakından takip ederek Washington'a raporlamışlardır.⁴⁴ ABD'nin Karadeniz'deki varlığı ve ilgisi, 22 yıl sonra, II. Dünya Savaşı'nın ertesinde yeniden yükselecek, fakat bu denizdeki Amerikan savaş gemilerinin sayı ve tonajı, 1919-1924 yılları arasındaki kontrolsüz dönemin aksine, 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin amil hükümleri tarafından sınırlandırılacaktır.

Sonuç

Amerika Birleşik Devletleri 20. yüzyıla iç savaş problemlerini halledip hızlı bir sanayileşme sürecinden geçerek girmişti. Sanayi Devrimi'nin üçüncü aşamasının yaşandığı bu dönemde dünya üzerinde hâkim ideoloji olan liberalizm, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, 1917 yılında Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik İhtilal sonucunda karşısında alternatif bir ideoloji bulmuştu. 2 Nisan 1917'de I. Dünya Savaşı'na dâhil olan Amerika Birleşik Devletleri, savaşın son yılına girilirken Başkan Wilson'un Kongreye sunmuş olduğu ve kabul ettirdiği prensipleriyle savaş sonrası dünyaya yön verme amacıyla olduğunu göstermekteydi. 8 Ocak 1918'de kabul edilen ve 14 maddeden ibaret olan bu ilkelerden 12. Madde doğrudan Osmanlı Devleti'ni ilgilendirmekteydi. 12. Madde içerisinde İstanbul ve Çanakkale boğazlarının dünya ticaretine açık olacağına dair liberalizmin temel prensibini içeren ifadeler yer almaktaydı. Bu durum ABD'nin Yakındoğu coğrafyasında 1830'da Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu Ticaret Antlaşması'ndaki hassasiyetini koruduğu ve sürdürme arzusunda olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Çünkü ABD'nin ekonomik çıkarlarını sürdürme ve geliştirmek için Akdeniz ve Karadeniz hattında bulunması gerekiyordu. Dünyanın en önemli suyollarının bulunduğu bu hat, Amerikan stratejisi açısından son derece önemliydi. Küreselleşme sürecinin bu ilk aşamasında burada kalmak ve belirleyici olmak ABD'nin olmazsa olmazlarından. Amerikan çıkarlarını korumak ve dünyanın en kritik coğrafyalarından biri olan Karadeniz havzasında olup bitenleri takip etmek için ABD

⁴⁴ NARA, Records of the War Department General and Special Staffs, RG. 165, Ent. 77, Box 3039.

Hükûmeti, Amiral Bristol'u Yüksek Komiser sıfatıyla 1919'da İstanbul'a görevlendirmiştir. Bristol, 1927 yılına kadar bu görevinde kalmıştır. Görev süresi içerisinde Bristol bir yandan büyük siyasî değişimlerin yaşandığı bu coğrafyada olup bitenleri izlerken diğer yandan 1920 yılından itibaren yeniden Monroe Doktrini'ne dönüş yapan Amerika Birleşik Devletleri'nin çıkarlarını gözetmeye çalışmıştır. Şüphesiz bu hat içerisinde en ön planda tutulan yerlerden birisi Karadeniz havzasıdır. Bristol'un bu havza içerisindeki liman şehirlerine yapmış olduğu ziyaretler bunun en somut kanıtı niteliğindedir. II. Dünya Savaşı sonuna kadar Amerika'nın Karadeniz politikası bu eksende sürmüş, savaş sonrası oluşan dengeler içerisinde aktif bir askerî stratejiye dönüşmüştür.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

NARA, Records of the War Department General and Special Staffs,
RG. 165, Ent.

77, Box3039-3057.

Library of Conges Manuscript Division (LCMD), The Papers of
Mark L. Bristol-I.

Library of Conges Manuscript Division (LCMD), The Papers of
Mark L. Bristol-II,

Library of Conges Manuscript Division (LCMD), The Papers of
Mark L. Bristol-III,

Library of Conges Manuscript Division (LCMD), The Papers of
Mark L. Bristol-IV,

Library of Conges Manuscript Division (LCMD), The Papers of
Mark L. Bristol-V,

Library of Conges Manuscript Division (LCMD), The Papers of
Mark L. Bristol-VI,

Library of Conges Manuscript Division (LCMD), The Papers of
Mark L. Bristol-VII,

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

New York Times

Telif Eserler

BEERS, Henry P., "United States Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924", *Military Affairs*, S. 7, No: 4, Winter, 1943.

- CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, Haz. Alpay Kabacalı, 5. Baskı, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- KÖSE, İsmail, “Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlaması, 1830 Tarihli Ticaret ve Seyrüsefayin Antlaşması”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Yıl: 33, C. 97, S. 193, Temmuz-Ağustos, 2011, ss. 145-188.
- ÖKE, Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK, Ankara 1991.

STRATEJİK AÇIDAN I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ROMANYA

Ömer METİN*

Dünya'nın İttifak ve İtilaf devletleri olarak ikiye ayrıldığı Büyük Savaş öncesi, Romanya'nın iki önemli dış politika hedefi vardı. Bunlar; Besarabya ve Transilvanya'nın Romanya'ya topraklarına katılması meseleleriydi. 1877-1878 Romanya'nın, Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın yanında savaşa girip savaşın kaderini Rusların lehine çevirmesine rağmen çok değerli Besarabya bölgesi, Romenlerin elinden alınmış ve Rusya sınırlarına dâhil edilmişti. Bu durum Ruslara karşı Romanya kamuoyunda bir kin oluşturmuş ve bu bölgenin mutlaka geri alınması başlıca hedef hâline gelmişti. Büyük Romanya hayalinin ikinci hedefi ise Transilvanya idi. Bu bölgede de çoğunluk Romen olmasına rağmen Transilvanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içindeydi.¹

Romanya'nın dış politika stratejisi öncelikli olarak (Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na güvenmemekle birlikte) Rusya'ya karşı kendisini koruma altına almaktı. Bu bağlamda Romanya'nın çıkarları Almanya ile kesişmekteydi. Romanya'nın ilk kralı I. Carol'un Almanya'yı yöneten Hohenzollern Hanedanı'ndan olması, Romen dış politikasında Almanya lehine bir rüzgâr estirmekteydi. Almanya, sömürgecilik yüzünden çıkacak muhtemel bir büyük savaşta Fransa ile Rusya arasında kalmak istemiyordu. Almanya'nın deneyimli siyasetçisi Başbakan Bismarck; Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya arasında 1882'de savunma amaçlı bir "Üçlü İttifak" antlaşması yaptı. Bismarck, "Barış Ligi" adını verdiği bu ittifakı,

---

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

¹ Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım IV, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 524.

Balkanlara da yayarak Rusya'yı çevrelemek istiyordu.²

Bu nedenle Romanya, Alman stratejisi için oldukça önemliydi. Romen Kralı I. Carol ve Başbakanı Brătianu'nun Berlin'i ziyareti sırasında Alman Başbakanı, Romanya'yı "Üçlü İttifak"a katılmaya davet etmiştir. Romanya böyle bir ittifaka girerek Besarabya Bölgesi'ni Rusya'dan almayı umut etmiştir. Bismarck'ın, bu ittifakın yapılmasındaki asıl amacın barışın korunması olduğu, savaşın istenmediği, ancak bir savaş çıkarsa da ganimetin paylaşılacağı şeklindeki sözlerini, Romanya için tatmin edici bulan Romen devlet adamları, bu teklifi hemen kabul etmişlerdir. Avusturya Macaristan sınırları içinde bulunan Transilvanya ve Bukovina'da üç milyon kadar Romen yaşıyordu ve Romanya bu topraklarla yakından ilgileniyordu.³

Romanya Barış Ligi'ne katılırsa Transilvanya ve Bukovina'nın Avusturya Macaristan'da kalmasını kabul etmiş olacaktı. Ancak Rusya'nın saldırması halinde hemen yardıma koşabilecek devlet Avusturya-Macaristan olacaktı. Ayrıca Romanya için Rus tehdidi ve Besarabya'nın, Avusturya-Macaristan'ın egemenliğindeki Transilvanya ve Bukovina'dan daha önemli olduğundan Romanya Krallığı, 30 Ekim 1883'te Üçlü İttifak'a katılmıştır.

Romanya Kralı I. Carol'un aksine Romen siyasi seçkinlerinin büyük çoğunluğu, Brătianu ve onun Ulusal Liberaller grubundan muhafazakâr hizip liderlerine kadar (Ionescu ve Filipescu), bariz şekilde Fransız ve İngiliz hayranlığı sergiliyorlardı. Buna bağlı olarak 1914-1916 arası dönem, Romanya'nın herhangi bir savaş olmadan ortaya çıkan, diplomatik yönelimi anlamında bir değişim dönemi olarak görülebilir. Büyük Romanya hayalini gerçekleştirmek için diplomasinin tüm yollarını ustalıkla kullanan Başbakan Brătianu'nun 1914 ve 1916 arası dönemde bazı önemli hedefleri vardı. Her şeyden önce, son derece tehlikeli bir dönemde mümkün olduğu ölçüde Romanya'nın kazanımlarını en yüksek seviyeye çıkaracak, sınırların dışındaki bölgelerde yaşayan Romen ırkına mensup tüm soydaşlarını, Romanya Krallığı topraklarıyla bütünleştirme programı hedefiyle bağlantılı olarak Romanya'nın özgürleşme hareketini korumaya kendini adanmıştı. Bunu gerçekleştiren-

² Erkan Cevizlililer - Ali Servet Öncü," Romanya'nın Birinci Dünya Savaşından Çekilişi ve Bükreş Barış Antlaşması", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 14, 2013, s. 101-102.

³ Nicu Pohoata, "Romania and Triple Entente", *Revista Cogito*, vol. II, Nr. 4, 2010, s. 1-2.

ken Brătianu sadece “en iyi anlaşmayı” aramıyordu. Bundan ziyade, birçok Romanyalının Romanya Ulusal Devleti'ne ait olduğunu düşündüğü bölgeleri Romanya topraklarına katmak için mücadele ediyordu.⁴

Romanya halkının tarihî bağları ile kendilerine ait olduğunu iddia ettiği bölgelerin başında Avusturya-Macaristan dâhilinde Transilvanya geliyordu. 1914 ve 1916 yılları arasında savaşta İttifak Devletleri'nin şansı iyi gidiyor gözükütüğünden, bu toprakların Romanya'ya katılmasında diplomatik ve askeri gecikme söz konusuydu.

Başbakan Brătianu, Romanya Krallığı'nın güvenliğini ve Krallık hanedanını mümkün olduğu kadar muhafaza etmek istemişti. Elbette kendisi Romanya'yı bir sonraki ulusal bütünleşme seviyesine getirme konusunda istekliydi; ama aynı zamanda kurulmasında kendi babasının önemli rol oynadığı devletini tehlikeye atmayacak kadar da bilinçliydi. İttifak Devletleri'ne karşı bir savaş 1400 kilometrelik Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Türkiye ve Alman askerlerine dönük olarak iki cephe (Kuzey ve Batı'da Karpatlar; Güney ve Doğu'da Tuna) üzerinden yürüyebilirdi. Yetenekli Alman generallerin idare ettiği bu askerler Romanya'nın endişesi değildi, esas sorun çok geniş bir alanda birkaç devletle birden savaşıyordu.

Bütün bunların farkında olan Romen başbakanı, Romanya'yı savaşa başarılı şekilde hazırlama arzusundaydı ve savaşa, Romanya'nın çıkarlarına en uygun olduğu ve kazanma şansının en yüksek olduğu zamanda girmeyi istiyordu. Bu hazırlık hem Romanya'nın diplomatik hem de askeri durumunun uygun hale getirilmesini gerektiriyordu. 1913 yılındaki tüm diplomatik başarılarla karşın, İkinci Balkan Savaşı, Romanya ordusunun savaşa hazır olmadığını çok iyi göstermişti. Brătianu, 1914 yılında hem Savaş Bakanlığını hem de Başbakanlığı devir almıştı. Sadece bütçe, malzeme temini ve eğitimin yanında, İttifak Devletlerinden stratejik olarak İtilaf Devletlerine doğru yönelmek için zamana ihtiyacı olduğunu biliyordu. Romanya planlaması, Avusturya-Macaristan'la koordinasyon hâlinde Rus tehdidine yönlendirilecek şekilde yapılmıştı; artık bunun tersine çevrilmesi gerekiyordu.

---

⁴ Ömer Metin-Liliana Boşcan, “Birinci Dünya Savaşında Bir Tarafsızlık Örneği: Romanya”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, ATAM Yayınları, 2015, s. 829.

Askerî bütçe %20 artırılırken (1913 yılında 81,6 milyon ley; 1914 yılında 97,9 milyon ley), silahlar ve cephane için destekleyici bütçe tahsisi 1914-1915 tarihinde toplamda 203 milyon leye ulaşmıştı. Asker ve silah toplama gayretleri yurtdışına uzanmıştı. Subay eğitimleri genişletilmiş 1916 yılında 20.000 rütbeliye ulaşılmıştı; bu rakam 1913 yılında sadece 8.500 idi. Savaş mevzileri desteklenmiş ve 1913 yılındaki 400.000 asker sayısı 1916 yılında 833.000'e ek olarak 416.000 yedek askere çıkmıştı. Elbette bunlar etkileyici başarılarıydı, ama görüldüğü kadarıyla yetersizdi. Aynı zamanda Romanya ekonomisinin tamamen hükümet kontrolüne alınmasının ciddi anlamda olumsuz etkiye neden olduğu da hatırlanmalıdır.⁵

Romanya'nın I. Dünya Savaşı'ndaki stratejisinin baş aktörü olan Başbakan Brătianu bir yandan inatla öfkeli gruplara, fırsatçılara direnirken diğer yandan elini güçlendirmek isteyen tüm tarafların baskısı altındaydı. Bu durum, Romanya'nın seçeneklerinin sonuna gelmeden önce iki yıl kazanım sağlama kararlılığını ve yeteneğini göstermesinin bir ödülüydü. 1914-1916 yılları arasında Bükreş, diplomatik pazarlıklar ve dezenformasyon çabalarıyla, herkesin herkesle konuşması sonucu siyasi bir girdap içinde dönüyordu. Başbakan Brătianu, amacına ulaşmak için tüm bunlardan, kararsızlık suçlamasıyla yıkılmış kendi imajı da dâhil her şeyden faydalandı; ama hiçbir zaman Romanya'nın İttifak Devletleri'ne karşı savaşa gireceğinden şüphesi olmamış ve hiçbir zaman ihtiyatını bozmamıştı. Savaşın ilk yıllarında ne pahasına olursa olsun tarafsız kalmayı hedefleyen Brătianu, muhalefet tarafından ağır eleştirilere maruz kalsa da tarafsızlık konusunda kararlı kalmayı başardı. Romanya siyasi tarihinde Brătianu'nun elinden geldiğince ölümcül anlardan başarıyla kurtulabilmesi hayranlık vericidir.

Başbakan Brătianu, tarafsızlık sonunda kesinlikle İttifak devletlerine karşı savaşa girileceği ve Romanya'nın hedefinin sadece İtilaf Devletleri tarafına katılmasıyla başarılabilceği düşüncesine göre karar aldığı için, ana sorun Avusturya-Macaristan İmparatorluğu değil, Rusya'ydı. Rusya İmparatorluğu bariz şekilde yayılmacı bir karakterde ve Romanya topraklarına (1878'de Romanya'nın bağımsızlığı karşılığında Besarabya bölgesini Romanya'dan söküp alması yüz kızartıcı bir durumdu) yerleşme

⁵ Metin-Boşcan, *agm*, s. 829-830.

eğilimi göstermekteydi. Rusya aynı zamanda İngiltere ve Fransa'dan Romanya ile ilgilenmesini istemekteydi. Romanya'nın savaşa İtilaf Devletleri tarafında başarılı şekilde dâhil olması için, Rusya'nın İngiliz ve Fransızların lojistik ihtiyaçları ve ihtiyaç duyulan çok büyük miktardaki askerî destek için bir boru hattı gibi hizmet etmesi gerekiyordu. Aynı zamanda Rusya'nın güvenli şekilde politik ve askerî müttefikler edinmesi gerekiyordu bu sayede 1878 yılı için günah çıkarmış ve Romanya Krallığı'nın hak ettiği sonucu garanti altına almış olacaktı. Başbakan Brătianu'nun babası 1878 Osmanlı-Rus Savaşında, Rusya'nın kurbanı olmuş ve kendisi Rusya'ya tekrar güvenerek tarihin günahını yeniden çıkarmaya hazır değildi.⁶

Avusturya'nın 29 Temmuz 1914 günü Sırbistan'a saldırması ve Sırlara destek veren Rusya'ya da Almanya'nın 1 Ağustos 1914'te savaş ilan etmesi ile I. Dünya Savaşı patlak vermişti. Bu durumda Romanya 1883 tarihli Üçlü İttifak Antlaşması gereğince yükümlülüklerini yerine getirmeliydi. Özellikle Almanya'ya gönül ve kan ağı olan Romanya Kralı I. Carol böyle düşünmekteydi. Fakat başta Başbakan Brătianu olmak üzere devlet adamlarının çok büyük ekseriyeti bu antlaşmanın bir savunma-barış birliği olduğunu, Avusturya ve Almanya'nın saldırgan taraf olması nedeniyle geçerliliğinin ortadan kalktığını düşünmekteydiler. Çünkü antlaşmanın ikinci maddesine göre, Romanya barışçıl politikaya devam ederken herhangi bir saldırıya uğraması durumunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu kayıtsız şartsız Romanya'ya her türlü desteği verecekti. Aynı durum Avusturya-Macaristan'ın başına gelirse bu sefer Romanya, desteğini müttefikinden esirgemeyecekti.⁷ 3 Ağustos 1914 günü Kral I. Carol başkanlığında toplanan Kraliyet Konseyinde yapılan görüşmelerde Kral I. Carol'un Almanya'nın yanında savaşa girme isteğine rağmen diğer tüm devlet adamları savaşta tarafsızlık ilanının özlenen Büyük Romanya için stratejik önemine vurgu yapmışlardır. Kral I. Carol istemeyecek de olsa Kraliyet Konseyinde alınan karara saygı duymuş ve Romanya'nın tarafsızlığı Dünya kamuoyuna ilan edilmiştir.

I. Dünya Savaşı çıktığında Romanya, savaşa bulaşmamak ve elinden geldiğince tarafsızlığını korumak niyetindeydi. Roman-

⁶ Metin-Boşcan, *agm*, s. 830-831.

⁷ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins ve diğerleri, *Istoria României*, Bucureşti, 1998, s. 414.

ya'nın bütün komşuları ile pürüzlü meseleleri, toprak talepleri ve savaşa girmek için silah ve donanım istekleri vardı. Savaşta tam iki sene kesin bir tarafsızlık politikası izleyen Romanya, 800.000 kişilik taze güç ve stratejik bir noktada bulunmasıyla da hangi tarafa katılırsa ona büyük bir yarar sağlayacak konumdaydı. Bunun bilincinde olan Romanya da en çok ödünü koparmaya ve savaşa yeterince hazırlık için zaman kazanmaya çalışıyordu.⁸ Ordusunun güçlü olmasından başka Romanya'nın her iki tarafa sunacağı "Petrol ve Buğday" gibi çok değerli iki kaynağı da Romen Hükûmeti'nin pazarlık gücünü arttırmaktaydı.

Romanya için 1914-1916 yılları arasında büyük bir diplomasi ve müzakere oyunu başlamıştı. Her iki tarafta da Romanya'nın hayalini kurduğu ve hak iddia ettiği toprakları elinde tutan büyük devletler bulunması, Romen Hükûmeti'nin kararsızlığının uzun sürmesine neden oldu. Romen kamuoyunda İtilaf Devletleri'nin başını çeken İngiltere ve Fransa'ya büyük oranda sempati vardı; ama Rusya'nın da aynı safta yer alması büyük sıkıntı idi. Romanya devleti, Rusya'ya asla güvenmiyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının en kritik aşamasında Romanya Prensiği, Rus Çarının sözüne güvenerek Osmanlı Devletine saldırmış, savaşın kaderini değiştirmişti. Buna rağmen Rusya, Romanya'nın bağımsızlığını sağlamasına rağmen o dönemde halkın neredeyse tamamının Romen olduğu verimli Besarabya (Osmanlı döneminde Boğdan, günümüzde Moldova) topraklarını Rus Çarlığına bağlamıştı. Bu nedenle İtilaf Devletleri, Besarabya'yı Romanya'ya vaat etse de Rusya'nın asla bu bölgeyi bırakmayacağını Romen hükümeti geçmiş deneyimlere dayanarak çok iyi bilmekteydi.

Romanya'nın coğrafi konum olarak Rusya ve Avusturya-Macaristan arasında yer alması, hem İttifak hem de İtilaf devletlerinin Romanya'ya çeşitli tekliflerde bulunmaya zorlamıştır. Her iki taraf da savaşın başlarında eğer kendi taraflarında savaşa katılmayacaksa Romanya'nın tarafsız kalması durumunda hayalini kurduğu toprakları elde edebileceği sözünü vermiştir. Almanya daha 1914 Temmuz'unda Besarabya'nın Rusya'dan Romanya'ya geçmesini garanti etmiştir. Fakat aynı Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bünyesindeki 3 milyon Romen'in yaşadığı Transilvanya (Erdel) toprakları için Romanya'ya aynı garan-

⁸ Şefik Ertem, *Birinci Dünya Savaşında Avrupa'da Yüzbin Türk Askeri*, İstanbul 1992, s. 201.

tiyi verememiştir.⁹ Aynı şekilde Rus Çarı 3 Haziran 1914 günü Romanya'nın Karadeniz sahilinde bulunan Köstence şehrinde Kral I. Carol'u ziyaret etmiş, Erdel üzerinde Romanya'nın hakları noktasında diplomatik destek verilirken Besarabya gündeme dahi getirilmemiştir.¹⁰

İngiltere daha çok Batı Avrupa Cephesi ile denizlerdeki durumlarla ilgilendiğinden Romanya'nın Besarabya ve Transilvanya talepleriyle doğrudan ilgilendiği söylenemez. Fransa ise Rusya'yı karşısına almamak için Romanya'nın tarafsız kalması durumunda sadece Transilvanya için garanti verebilmiştir. Rusya ise Avusturya ile girdiği savaşta riske girmemek için Besarabya konusunda yumuşamaya başlamış Romanya ile Rusya arasında çok karışık diplomasi oyunları diyebileceğimiz bir süreç başlamıştır.¹¹

Romanya ile Rusya arasında sürdürülen görüşmeler sonunda 1 Ekim 1914'te Romanya-Rusya Antlaşması imzalandı. Buna göre göre Romanya savaşta tarafsız kalmakla birlikte Rusya'nın Sırbistan'a malzeme göndermesine izin verecek ama Almanya'nın Türkiye'ye benzer teçhizatı geçirmesine izin vermeyecekti. Bunun karşılığında ise Rusya; Erdel ve Bukovina'yı Romanya'ya bırakacaktı.¹² Bu antlaşmanın ilk somut sonucu 11 Ekim 1914'te yaşanmış, Romanya'nın Petersburg Elçiliği, Türkiye'ye gönderilen askeri teçhizatın Romanya sınırlarında durdurulup geçişine izin verilmediğini Rus hükümetine bildirmiştir.¹³

Bu durum karşısında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bükreş Elçisi, Türkiye'ye İttifak devletlerinin gönderdiği teçhizatın transit geçişinin engellenmesinin vahim sonuçlar doğuracağı noktasında Romen Hükümeti'ni açıkça tehdit etmiştir. Bundan başka Romanya'nın İstanbul Elçiliği, Bükreş'e göndermiş olduğu telgrafta; Romen Hükümeti'nin Büyük Güçler arasında mücadeleye erken dâhil olmakla büyük risk aldığını, eğer savaş İttifak Devletleri kazanırsa Romanya'nın mevcut topraklarının

⁹ Nicu Pohoata, "The International Crisis of 1914 and The Great Diplomatic Battle for Romania", *Revista Cogito*, Vol. III, Nr. 2, 2011, s. 2-3.

¹⁰ *Arhivele Ministerul Afacerilor Externe (Romanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi)*, fond 71/1914, E2, Bölüm II, C. 13, Petersburg'dan Politik Raporlar, 1914.

¹¹ Ion M. Oprea, *Romania and the Russian Empire, 1900-1924*, Bucharest 1998, s. 69.

¹² Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, çev. Zehra Savan-Hatice Uğur, 2. Cilt, 3. Baskı, İstanbul, 2013, s. 126.

¹³ *Arhivele National Istoric Centrale (Romanya Ulusal Arşivi)*, fond Casa Regală, Dosar no 2, Telegrama din 11 Octombrie 1914.

hatta bağımsızlığının dahi tehlikeye girebileceği uyarısında bulunmuştur.¹⁴

Romanya'nın tarafsız olduğu süreç içerisinde hem ittifak hem de itilaf devletleri, Romanya'yı yanlarına çekmek için uzun süre çabalamışlardır. Almanlar, ihtiyacı olduğu petrolü Romenlerden talep etmiş fakat Romanlar bu talebin karşılığında değerinden çok fazla sıhhi malzeme ve cephane istemişlerdir. Almanya bu istekleri kabul etmeyince Romenler, petrolerinin büyük bir bölümünü İngilizlere sattılar. Romanya'nın yönü 1916 başlarından itibaren yavaş yavaş İtilaf devletlerine doğru dönmeye başladı. St. Petersburg, Londra ve Paris'le devam eden pazarlıklar ilk başta yavaş ilerliyordu. Bunun sebebi ise Romanya'nın, İtilaf Devletleri'nden Transilvanya'nın, Banat'ın ve Bukovina'nın Romanya ile birleşeceği konusunda yazılı garanti alma konusunda ısrar etmedi.

İttifak Devletleri'nin Romanya'ya yaptığı teklife bakacak olursak; Besarabya ve Bukovina'nın Romanya Krallığına devrini kapsıyordu. Üç milyon Romen azınlığın yaşadığı Transilvanya, Avusturya-Macaristan'da kalmaya devam edecek ama bunlar için daha iyi statü sağlanacaktı. Bunlara ek olarak Almanya ile 1915 yılında yapılan avantajlı bir ekonomik anlaşmanın uygulamaya geçmesi planlanmaktaydı. Rusya'nın Galiçya'daki taarruzunun 1916 yılında durması ve batı mevzilerinde savaşın tıkanmaya başlaması Romanya'nın elini güçlendirmişti. Romanya Hükûmeti nihayet karar vermişti; Büyük Romanya Krallığı için tüm şartlar olgunlaşmıştı. Romen makamları tarafsızlıktan vazgeçip İtilaf Devletleri safında savaşa katılma kararı verdi. Romanya ve İtilaf Devletleri arasındaki politik ve askeri anlaşmalar Bükreş'te 17 Ağustos 1916 tarihinde imzalandı. Müttefikleri Romanya'nın Transilvanya, Banat ve Bucovina üzerindeki haklarını tanıdılar ve bu bölgelerin Romanya Krallığı ile savaş sonrası barış konferansı sırasında bütünleşmesi konusunda resmi söz verdiler. Bundan başka Romanya, muhtemel bir barış konferansında İtilaf Devletleri'nin eşit bir ortağı olarak masadaki yerini alacaktı.¹⁵

Romanya'nın İtilaf Devletleri'ne katılmasını sadece toprak vaatleriyle açıklayamayız. 1914-1916 yılları arasında Romanya ile

¹⁴ *Arhivele National Istoric Centrale*, fond Casa Regală, Dosar no 52, Telegrama din 29 Octombrie 1914.

¹⁵ Metin-Boscan, *agm*, s. 835.

yürütülen diplomaside, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Romen kamuoyuna güven verememiştir. Romanya bütünlüğü için daha tehlikeli olan Rusya, Romanya ile yaptığı pazarlıklarda Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna nazaran daha yapıcı politika izlemiştir. Bunun dışında Almanlar, Romanya üzerinden Osmanlı Devleti'ne harp malzemesi göndermek isteğinin reddedilmesi karşısında Avusturya, Romanya sınırını kapatarak bölgeye asker yığmaya başlamıştır. Avusturya'nın bu hareketi Romenleri, İtilaf Devletleri'ne bir adım daha yaklaştırmıştır. İttifakların Romanya'yı kazanma adına bundan başka kritik hataları da olmuştur. Örneğin Avusturya-Macaristan İmparatorluğunda yaşayan Romen unsurların Romanya'ya katılması vaat edilmemiş sadece bunlara bazı siyasi haklar verilmiştir. Oysaki Romanya'nın bu savaştaki ana hedefi, Romanya dışında yaşayan Romenleri de ana vatanlarına katmaktı. İttifakların bu gibi kaba ve haşiyene politikaları, Romanya'yı hızla İtilaflara yanaştıracaktır. İtilaf Devletleri, ittifakların aksine Avusturya-Macaristan İmparatorluğu parçalandığında buradaki Romenlerin yaşadığı toprakları Romanya'ya vermeyi teklif ettiler. İtilaf devletleri, 1916 yazında Romanya'dan bütün kuvvetleri ile kendilerine katılmasını aksi halde büyük Romanya fikrinden ebediyen vazgeçmeleri yönünde ultimatolara verdiler. Savaşın başından itibaren tarafsız kalmayı başaran Romanya, 17 Ağustos 1916'e İtilaf Devletleri ile bir antlaşma yapacak ve 27 Ağustos'ta da İttifak Devletleri'ne savaş ilan edecektir.¹⁶ 28 Ağustos'ta Almanya, Romanya ile diplomatik ilişkilerini kesecek, 30 Ağustos'ta Osmanlı İmparatorluğu, 1 Eylül 1914 günü ise Almanya ve Bulgaristan, Romanya ile savaşın başladığını deklare etmişlerdir.¹⁷

Romanya'nın 27 Ağustos'ta savaşa katılması Alman Genelkurmay Başkanı Erich von Falkenhayn'ı oldukça şaşırtmıştır, ona göre Romanya çok stratejik bir hata yapmıştı ve iki ateş arasında kalması kaçınılmazdı. Özellikle Romanya üst askeri yetkililerinin Avusturya sınırında ilk başta kazandıkları hızlı ilerlemeyi durdurup güneydeki Bulgar cephesine ağırlık vermesi, hem Alman ka-

¹⁶ A. Hristoff, *Büyük Harbe Tarihi Bir Bakış ve Bulgaristan'ın Harbe İştiraki*, çev. M. Murat, İstanbul, 1932, s. 194-195.

¹⁷ Siviou Daniel Niculae, "Declaration of War by Bulgaria Against Romania on 1 September 1916", *Scientific Research ad Education Research*, 2016, s. 625.

rargâhına hazırlık planı yapılması hem de Avusturya-Macaristan ordusunun durumu dengelemesi için yeterli zamanı tanımıştır.¹⁸

Büyük Romanya ümidiyle İtilaf Devletleri'nin tekliflerini kabul eden Romanya, Avusturya Macaristan'a savaş ilan ettikten sonra on gün içinde yaklaşık 500.000 askerle Transilvanya'ya girip Karpatların güneyinde Bükreş'e batıdan girişi kontrol altında tutan altı geçidi ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine müttefik devletler diğer cephelerden getirdikleri kuvvetlerle Romen Ordusu'na taarruza karar vermişler ve bu kuvvetlerin başına Alman Orgeneral Falkenhayn getirilmiştir. Türk Genelkurmay Başkanlığı ise Romanya Cephesi'nde savaşmak üzere en seçkin askerlerden oluşan 6. Kolorduyu bölgeye göndermiştir. Bu kolordu 6 Ekim 1916 tarihinde Romanya cephesine ulaşmış ve merkezi Sofya'da bulunan İttifak devletlerinin Mackenzen Ordusu'nun komutasına verilmiştir.¹⁹

Romanya savaşa girdikten yaklaşık bir ay sonra Almanya-Bulgar birlikleri Romanya'nın güneyinden Dobruca'dan yaptıkları bir saldırı ile Romenlerin savunma hattını tam ortadan yarmış ve İttifak askerleri kuzeye, Tuna deltasına doğru hızla ilerlemişlerdir. Bundan sonra öldürücü darbeyi 11 Kasım'da Alman General Falkenhayn'ın Transilvanya'dan başlattığı bir saldırı vurmuş ve Romen hatlarını Bükreş'in batısındaki Jiu Vadisi'nde yarmıştır. Başkentini işgal altına girme riski üzerine Romanya Kralı ve Hükümeti ile İtilaf Devletleri temsilcileri ülkenin kuzey doğusuna Rusya sınırına doğru tahliye edilmişlerdir. Yine Romen ordusunun dağılmasını engellemek ve mücadeleye devam edebilmek için ordunun Iasi'e (Yaş) çekilmesi kararlaştırıldı. Bükreş'te sadece ABD elçiliği kalmış ve itilaf devletlerinin haklarını bu elçilik temsilcilerle başlamıştır. Ülkenin geçici başkenti olarak Yaş şehri ilan edilmiş ve Başbakan Brătianu, Milli Birlik Hükümeti kurarak ülkenin işgal altında olmayan bölgelerini yönetmeye devam etmiştir.

Savaşa sadece 3-4 ay önce katılmasına rağmen Aralık 1916 itibarıyla Romanya, ordusunun 1/3'ünü ve başkent Bükreş de dâhil olmak üzere topraklarının önemli bir bölümünü kaybetmişti.

¹⁸ Jacob Lee Hamric, "Germany's Decisive Victory: Falkenhayn's Campaign in Romania, 1916", *Michigan War Studies Review*, 5/1, 2005, s. 1-3.

¹⁹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan- Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Ankara 1993, s. 179.

Romanya'nın batı ve güneyini tamamen işgal eden İttifak devletleri, Alman Feldmareşal Von Mackensen'in yönetiminde sert bir askerî rejim kurmuşlar ve ülkenin ekonomik kaynaklarını ordularının emrine vermişlerdir. İtilaf Devletleri savaşın başlangıcında Romenlere günde üç yüz ton savaş malzemesi vermeyi vaat etmelerine rağmen, bu da yapmayı vaat ettikleri saldırılar gibi sözde kalmıştır. Topraklarının yarısını, sanayilerinin büyük bir kısmını, hemen hemen bütün verimli topraklarını ve petrol yataklarını kaybeden Romenler, bütün bu olumsuz duruma rağmen İtilaf Devletleri'nin olası bir zaferinde elde edecekleri kazançları düşünerek savaşmaya devam etmişlerdir.²⁰

Fakat Rusya savaştan çekilince ekonomik olarak büyük zorluklar çeken ve kıtlıkla karşı karşıya kalan Romenler için de yapacak bir şey kalmamıştır. Sürgündeki Romanya Hükûmeti, Mareşal Von Mackensen'in Romen topraklarında kurduğu baskı rejimine dayanmamış, ülkenin içine düştüğü kaotik durumun daha da derinleşmesini engellemek adına İttifak Devletleri ile mütareke koşullarını görüşmek için zemin yoklamaya başlamıştır. Taraflar arasında yapılan görüşmeler sonunda 9 Aralık 1917 günü İttifak devletleri ile Romanya arasında ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Daha sonra Romanya ile yapılacak barış antlaşması için İttifak ülkelerinin temsilcileri Bükreş'e gelmiş ve 25 Şubat 1918 tarihinde Bükreş yakınlarındaki Buftea'da müzakereler başlamıştır.²¹

Almanya ve Osmanlı Devleti, Romanya ile sınırları bulunmamasından dolayı özel taleplerde bulunmamışlardır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Bulgaristan'ın doğal olarak toprak istekleri olacaktı. Bulgaristan, II. Balkan Savaşı'nda Romanya'ya kaybettiği Güney Dobruca coğrafyasını topraklarına katmayı talep etti. Avusturya-Macaristan ise Erdel'in kendilerine ait olduğu konusunda teminat ve ekonomik çıkarlar istemekteydi. Bu ve diğer talepleri içeren ayrıca 2 Mart 1918 tarihine kadar Romanya'dan müspet bir yanıt gelmezse 9 Aralık 1917 tarihli Foşcani Ateşkes Antlaşması'nın iptal olup savaşın yeniden başlayacağı yönündeki ültimatomen Romen Hükûmeti'ne verilmiştir.²²

Bunun üzerine Romen Hükûmeti çaresiz bir şekilde ittifakların tüm taleplerini kabul ederek 5 Mart 1918'de Buftea'da Ön

²⁰ Cevzililer-Öncü, *agm*, s. 106.

²¹ Cevzililer-Öncü, *agm*, s. 107.

²² *Sabah*, 7 Mart 1918.

Antlaşmayı imzaladı. Bu ön antlaşmaya göre, Romanya, Dobruca'yı Bulgaristan'a bırakıyordu ve Transilvanya sınırı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun istediği şekilde yeniden düzenlendi. Bundan başka Rusya sınırındaki güvenliği sağlayacak küçük askeri birliklerin dışında tüm Romen ordusu terhis edilecek ve Romanya ordusunda görevli İtilaf Devletleri'ne ait tüm subayların Romanya ülkesinden çıkarılma işlemi İttifak Devletleri yetkileriyle yapılacaktı.²³

Romanya ile yapılacak kesin barış antlaşması yaklaşık iki ay gecikmeyle başlamıştır. Bunun sebepleri arasında Dobruca'nın geleceği ve özellikle de Romanya petrollerinin nasıl işletileceği konusunda İttifak Devletleri arasında görüş ayrılığının bulunması gösterilebilir. Hatta bir ara müzakerelerin tıkanması üzerine delegeler ülkelerine dönmüşlerdi. 1918 yılı Mayıs ayının ilk haftası İttifak Devletleri'nin dışişleri bakanları tekrar Bükreş'e gelerek nihai antlaşmayı imzalamak üzere çalışmalara başladılar. Yapılan müzakereler sonunda 7 Mayıs 1918 günü Cotroceni Kraliyet Sarayı'nda, Romanya ile İttifak Devletleri arasında Romanya için I. Dünya Savaşı'nı bitiren barış antlaşması imzalandı.²⁴

Bükreş Antlaşması 31 maddeden oluşmaktaydı ve 5 Mart 1918'de imzalanan ön antlaşmanın detaylanmış hâlini ihtiva etmekteydi. Görüşmeler sırasında en çok üzerinde durulan konular, İttifaklar lehine bırakılacak topraklar ve bunların tahliye meselesi idi. Almanya ve Osmanlı Devleti'nin böyle bir talebinin olmadığı daha önce belirtilmişti. Bulgaristan, II. Balkan Savaşı'nda kaybettiği Güney Dobruca bölgesini, Bükreş Antlaşmasınının 13. Maddesine istinaden tekrar sınırları içine alıyordu. Bundan başka Üç milyon Romen azınlığın yaşadığı Transilvanya toprakları üzerindeki Avusturya-Macaristan hâkimiyeti Romen hükümeti tarafından kabul edildi. Diğer başlıca konular ise Romanya'dan alınacak savaş tazminatı, işgal altındaki Romen topraklarının boşaltılması, Romen petrollerinin İttifaklar tarafından kullanımı ve Romanya ordusunun terhisi meseleleriydi.²⁵

Sonuç

I. Dünya Savaşı'na girerken Büyük Romanya Krallığını inşa

²³ BOA. HR. SYS., Dosya No: 2299, Gömlük No: 8.

²⁴ *Vakit*, 9 Mayıs 1918.

²⁵ Cevizliler-Öncü, *agm*, s. 112-113.

etmek üzere planlarını yapan Romen hükümeti, savaşa girdikten kısa bir süre sonra İttifak devletleri tarafından kesin bir mağlubi-yete uğratıldı. Buna rağmen savaşı İtilaf devletleri kazandığı ve Rusya'da ihtilal olup savaştan çekildiği için Avusturya Macaristan'dan Transilvanya'yı Rusya'dan da Besarabya'yı alarak Büyük Romanya Krallığını oluşturmuştur. Ayrıca Bükreş Antlaşması ile Bulgaristan'a bıraktığı Güney Dobruca'yı da tekrar Romanya sınırları içine dâhil etmiştir.

Romanya savaşın ilk yıllarında (1914-1916) stratejisini tarafsızlık üzerine kurmuştu. Teoride bu tarafsızlık en azından hedeflerin %50'sini tutturmak anlamına geliyordu. Hesap çok basitti. Bu tarafsızlığın karşılığında İtilaflar, Transilvanya'yı; İttifaklar ise Besarabya'yı teklif ediyorlardı. Bu da hiç savaşa girmeden Büyük Romanya için elde edilmesi gereken Besarabya ve Transilvanya'dan birinin kesin kazanılması anlamına geliyordu. Buna rağmen Romanya, tarafsızlığını ancak 1916 Ağustosuna kadar koruyabilmiş ve İtilaf devletlerinin baskı ve vaatlerine dayanamarak İttifak devletlerine savaş açmıştır.

Romanya ordusu belki sayı olarak yeterli olabilirdi, yaklaşık 800.000 civarında taze kuvveti savaşa sürmüştü fakat teknik ve taktiksel olarak bazı hatalar Romanya'yı kısa sürede felakete sürükledi. Peki, bu stratejik hatalar nelerdi; öncelikle nicelik olarak yeterli olan Romen ordusu, nitelik açısından çok yetersizdi. İtilaf devletleri, söz verdikleri halde yeterli teknik desteği Romen ordusundan esirgemişti. Bundan başka Romanya, çok uzun ve geniş bir cephede mücadeleye girişti. Dobruca için Bulgaristan'dan, Ukrayna'da bulunan Bucovina'ya, Macaristan'ın kuzeyindeki Galiçya ve Romanya'nın kuzey ve batısındaki Transilvanya'ya kadar yaklaşık 1200 km'lik bir hatta savaşmak askeri strateji açısından çok da mantıklı değildi. Bir başka taktiksel hata ise Romanya'nın Transilvanya ve Dobruca için hazırlamış olduğu savunma planları idi. Romen Genelkurmayı, ordunun gücünü ikiye bölerek Transilvanya'da Almanlara karşı dayanmaya çalıştı ki bu çok büyük felaketi beraberinde getirdi. Romanya'nın savaşa katılmasından birkaç ay sonra başkent Bükreş, İttifakların eline geçmiş oldu.

Stratejik açıdan birçok hayati hata yapılmasına rağmen, Balkan coğrafyasında I. Dünya Savaşından en kârlı çıkan devlet Romanya oldu. Savaşta net şekilde mağlup olmasına rağmen, Büyük Savaş öncesi hayalini kurduğu tüm toprakları sınırları içerisine dâhil etti. Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan İmparator-

luğu ve Bulgaristan'ın barış antlaşmalarında kaybettiği toprakları ve ağır yaptırımları göz önüne aldığımızda Romanya'nın I. Dünya Savaşı'nda uyguladığı stratejinin ne kadar başarılı olduğu daha iyi anlaşılabilir.

Kaynaklar

1) Arşivler

Arhivele Ministerul Afacerilor Externe (Romanya Dışişleri Bakanlığı Arşivi)

Arhivele National Istoric Centrale (Romanya Ulusal Arşivi)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

2) Gazeteler

Sabah, Vakit

3) Araştırma Eserler

BARBULESCU, Mihai-DELETANT, Dennis-HITCHINS, Keith ve diğerleri, *Istoria României*, Bucureşti, 1998.

BAYUR, Y. Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, kısım IV, TTK, Ankara, 1983.

CEVİZLİLER, Erkan - ÖNCÜ, Ali Servet, "Romanya'nın Birinci Dünya Savaşından Çekilişi ve Bükreş Barış Antlaşması", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, sayı 14, 2013, s. 99-132.

ERTEM, Şefik, *Birinci Dünya Savaşında Avrupa'da Yüzbin Türk Askeri*, İstanbul, 1992.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklâl Harbi*, Ankara, 1993.

HAMRIC, Jacob Lee, "Germany's Decisive Victory: Falkenhay's Campaign in Romania, 1916", *Michigan War Studies Review*, 5/1, 2005, 1-45.

HRISTOFF, A. , *Büyük Harbe Tarihi Bir Bakış ve Bulgaristan'ın Harbe İştiraki*, çev. M. Murat, İstanbul, 1932.

JELAVICH, Barbara, *Balkan Tarihi*, çev. Zehra Savan-Hatice Uğur, 2. Cilt, 3. Baskı, İstanbul, 2013.

METİN, Ömer-BOSCAN-Liliana, " Birinci Dünya Savaşında Bir Tarafsızlık Örneği: Romanya", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, ATAM Yayınları, 2015, 821-840.

NICULAE, Sivi Daniel, " Declaration of War by Bulgaria Against Romania on 1 September 1916", *Scientific Research ad Edu-*

cation Research, 2016, 624-628.

OPREA, Ion M., *Romania and the Russian Empire, 1900-1924*, Bucharest, 1998.

POHOATA, Nicu, "Romania and Triple Entente", *Revista Cogito*, vol. II, Nr.4, 2010, 1-20.

PHOATA, Nicu, "The International Crisis of 1914 and The Great Diplomatic Battle for Romania", *Revista Cogito*, Vol. III, Nr. 2, 2011, 89-98.

**I. DÜNYA SAVAŞI'NIN BAŞLARINDA BATUM LİMANI'NIN
STRATEJİK ÖNEMİ VE OSMANLI DONANMASININ BATUM
LİMANI'NI BOMBALAMASI**

Ozan TUNA*
Mucize ÜNLÜ**

Giriş

15. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti tarafından fethedilen Batum, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Trabzon'a bağlı bir sancak olarak teşkilatlandırılmıştır. 16. yüzyıl sonlarında müstakil eyalet statüsünde olan, büyük ve tahkim edilmiş bir kalesi bulunan Batum, Kafkasya üzerinden yapılan ticaret için önemli bir liman durumundadır. 19. yüzyıl ortalarında Rus ticaret şirketi burada bir acentelik açmış ve Batum, Kırım-Anadolu-Kafkasya ticaret hattının son iskelesi olmuştur.¹ Bu önemine binaen 19. yüzyılda Ruslar Batum Limanı üzerindeki saldırgan politikalarını yoğunlaştırıp bu limanı kullanarak Kafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzey İran'a hâkim olmayı amaçlamışlardır.² Osmanlı Devleti açısından ise Batum, Rusya'nın ileri harekâtına karşı önemli bir savunma merkezi olup Osmanlı ordusunun Kafkas harekâtı için kusursuz bir iâşe merkezi ve harekât üssü vazifesi görmüştür.³ Osmanlı donanması, özellikle Abdülaziz döneminde dünyanın en güçlü savaş filolarından birisine sahip olmasına rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda kendisinden beklenen performansı gösterememiş ve Karadeniz'de Rus

---

* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ozan.tuna@omu.edu.tr

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, munlu@omu.edu.tr

¹ İdris Bostan, "Batum", *TDVİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 210.

² Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S. 1, 2016, s. 71-72.

³ İlhan Ekinci, "Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi: Batum (1878-1886)", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 14, Yaz 2007, s. 64.

Donanmasına yenilmişti.⁴ Osmanlı donanmasının bu savaşta yenilmesinde, Rus donanmasının uyguladığı torpidobot taarruzları son derece etkili olmuştu.⁵ Bu savaşta Batum, Ruslar tarafından işgal edilmemiş olmasına rağmen Ayestefanos Antlaşması'na göre ödenecek harp tazminatının bir kısmına karşılık Batum, Ruslara bırakılmıştır.⁶ Daha sonra imzalanan Berlin Antlaşması'na göre Batum, ticarete mahsus serbest bir liman kabul edilse de 1886 yılında Rusya bu statüyü kaldırmış ve şehrin pek çok noktasına batarya ve garnizonlar yerleştirerek şehre askerî bir hüviyet kazandırmıştır.⁷ Diğer taraftan 1900 yılında Bakü-Batum petrol boru hattının döşenmesiyle birlikte Bakü'den çıkarılan petrol, Batum Limanı üzerinden sevk edilmeye başlanmış ve limanın iktisadi açıdan da önemi artmıştır.⁸

1- Batum Limanı'nın Askerî Yapısı

Doğu Karadeniz'in en önemli limanı olan Batum Limanı, şehir içerisinde ve dışarısında toprak istihkâmlar ve mayın tarlaları ile korunmaktaydı. Sahil ise doğu ve batı kısmından oluşmakta olup sahilin doğu kısmı sığdı.⁹ 1880 yılından itibaren tahkim

⁴ Rasim Ünlü, *İnce Donanma*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2005, ss. 110-115; Ali İhsan Gencer, "Abdülaziz Donanması ve Özellikleri", *Üçüncü Deniz Harp Tarihi Semineri Bildirileri*, (19-21 Nisan 2006-Gölcük), Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss. 5-16; Fatih Erbaş, "19. Yüzyıl Doğu Akdeniz Donanma Mücadelesinde Öne Çıkan Devletler ve Faktörler", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 8, Güz 2016, s. 139.

⁵ Evren Mercan, "93 Harbinin Ortaya Çıkarttığı Bir Deniz Harp Stratejisti: Stepan Osipovich Makarov", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, Bahar 2015, s. 142.

⁶ *Deniz Tarihi Arşivi (DTA)*, Şura-yı Bahriye Kataloğu, Dosya No: 124, Sayfa No: 65A, 26 Ekim 1878; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 230; Mahir Aydın, "Elviye-i Selase", *TDVİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 68; Ali Arslan, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s. 154.

⁷ *DTA*, Şura-yı Bahriye Kataloğu, Dosya No: 265, Sayfa No: 33A, 11 Temmuz 1886; Bay, *agm*, s. 73-75.

⁸ *DTA*, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 266, Sayfa No: 8167, Lef: 2, Tarih Yok. ; Bostan, *agm*, s. 210.

⁹ *DTA*, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 266, Sayfa No: 8167, Lef: 2, Tarih Yok; Şemsettin Bargut, *Birinci Dünya Harbinde ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk Deniz Harekâtı: Seferberlikten Lozan'a*, Deniz Basımevi, İstanbul 2001, s. 58.

edilmeye başlanan Batum Limanı'nda, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın ardından özellikle kara tahkimatı üzerinde farklı bir formasyona gidilmiştir.¹⁰ 1909 yılına kadar Rus Karadeniz filosunun önemli bir limanı olan Batum, 1910-1913 yılları arasında çift nam-lulu 30,5 cm'lik ve 15,2 cm'lik toplarla tahkim edilmişti.¹¹ I. Dünya Savaşı öncesinde Batum'da bulunan mevcut istihkâmların ve taburların üçü sahilde ve beşi arkadaki dağlar üzerinde konumlanmıştı.¹² Liman sürekli devriye gezen ve üzerinde makineli tüfek bulunan bir vapurla tarassut altında bulunduruluyordu.¹³ Şehirde tersane ve havuz bulunmamasından ötürü ağır tonajlı Rus savaş gemilerine ev sahipliği yapamayan Batum'da, 79. ve 80. Piyade Alayları, Birinci Kafkas ve Kazak Fırkası, Üç Kıta Topçu Taburu, Bir Kıta İstihkâm Bölüğü, Bir Kıta Tayyare Bölüğü, Bir Kıta Şimendüfer Bölüğü ile savunma konsepti oluşturulmuştu.¹⁴ Şehirde bahri istasyonun olmaması ve yukarıda zikredilen kara unsurlarının askeri kapasitelerinin zayıf olması, Batum'u dışarıdan gelebilecek bir tehdiye açık hale getirmiştir.¹⁵

1914 yılı boyunca yapılan tahkimatlar neticesinde Batum'un müdafaası, altı tabyadan oluşmuş olup en müstahkem tabyalar şehrin güney batısındaki tepeler üzerinde mevzilendirilmiştir.¹⁶ 1914 yılında şehirde, üç numaralı tabyada dört adet 27 cm'lik, altı adet 15 cm'lik; beş numaralı tabyada iki adet 15 cm'lik, dört adet 22 cm'lik; yedi numaralı tabyada dört adet 22 cm'lik, dört adet de 15 cm'lik top bulunmaktaydı.¹⁷ Dört numaralı tabyadaki toplar

---

¹⁰ DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 266, Sayfa No: 8167, Lef: 2, Tarih Yok.

¹¹ DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 266, Sayfa No: 8167, Lef: 2, Tarih Yok; A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 471

¹² DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 6, 26 Mart 1914.

¹³ DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 266, Sayfa No: 8167, Lef: 3, Tarih Yok.

¹⁴ DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 6, 26 Mart 1914; DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 266, Sayfa No: 8167, Lef: 3, Tarih Yok.

¹⁵ DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 6, 26 Mart 1914; DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 266, Sayfa No: 8167, Lef: 3, Tarih Yok.

¹⁶ DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 14, Tarih Yok.

¹⁷ DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 8, Tarih Yok.

tamamen, iki numaralı tabyadaki toplar ise kısmen çıkartılmış olup üç numaralı tabyada ise aynı zamanda iaşe depoları da bulunmaktaydı.¹⁸ Rus kumpanyaları tarafından Sivastopol ve Odesa'dan Kafkasya üzerine yapılan sevkiyatlar Batum Limanı üzerinden gerçekleştirilirken savaşın başlaması üzerine Rus vapurlarının Kafkas ordusuna gerçekleştirdiği sevkiyat da yine Batum Limanı üzerinden yapılmıştır.¹⁹

2- I. Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı Donanması

Birinci Dünya Savaşı'na girerken Osmanlı donanmasının savaş gücüne bakıldığında Osmanlı donanması 1911-1912 Trablusgarp Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşları'nda etkili faaliyet gösterememiş ve yenilgiye uğramıştı.²⁰ Özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra Osmanlı donanması üzerinde bir revizyon uygulanmış ve yeni savaş gemileri satın alınma yoluna gidilmiştir. Bu surette İngiltere'de inşa halinde bulunan Reşadiye dretnotunun²¹ inşa süreci hızlandırılmış ve yine İngiltere'den Sultan Osman dretnotu satın alınmıştır.²² Aynı zamanda Çanakkale ve Karadeniz Boğazı'nın savunulması açısından denizaltılara da önem verilmiş,

¹⁸ DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 10, Tarih Yok.

¹⁹ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE)*, Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH Kataloğu), Klasör No: 492, Dosya No: 81, Fihrist No: 009-01, 17 Kasım 1914; DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 1, 7 Nisan 1914.

²⁰ Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Adanın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Belleter*, C. 29, S. 113, Ocak 1965, s. 77-121; Ali Haydar Emir, *Balkan Harbinde Türk Filosu*, Deniz Matbaası, İstanbul 1932, s. 306; Balkan Savaşlarında Osmanlı donanması kısmi başarılar da göstermiş olup özellikle Çatalca Savaşı esnasında Osmanlı donanması gerçekleştirdiği topçu ateşi ile Bulgar ordularının İstanbul önlerinde durdurulmasında kara unsurlarına büyük bir destek sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ozan Tuna, "Çatalca Savaşı'nda Türk Donanmasının Desteği", *Studies of the Ottoman Domain*, C. 6, S. 10, Şubat 2016, s. 42-43.

²¹ Dretnotlar, dönemin en üstün savaş gemileri olup hem sahip oldukları silahlar hem de türbün motorları sayesinde eriştikleri yüksek sürat sayesinde diğer savaş gemilerinden ayrılmaktadırlar. Dretnotlar, asgari 18.00 ton ağırlığında olup 21 mil sürat ve 10 kıta 30,5 cm'lik topa sahip bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Charles H. Fairbanks, "The Origin of the Dreadnought Revolution: A Historical Essay", *The International Historical Review*, Vol. 13, No:2, May 1991, pp. 246-272; *Tasvir*, "Dretnot Nedir?", 25 Şubat 1914, s. 7.

²² DTA, *Şura-yı Bahriye Kataloğu*, Dosya No: 851, Sayfa No: 35a, 23 Mart 1914; Rasim Ünlü, "Balkan Savaşı Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dretnot Politikasına Örnek", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, (22-24 Ekim 2003-İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 567-591.

bu hususta daha profesyonel olan Fransa'dan iki adet denizaltı satın alınmıştır.²³ Yavuz zırhlısı ve Midilli kruvazörünü de satın alan Osmanlı Devleti, muazzam bir motivasyonla savaş hazırlıklarına başlamış ve Karadeniz'de faaliyet göstermiştir.²⁴ Rus donanması Karadeniz Boğazı önünde mayınlama faaliyetleri yürütmesine rağmen bu motivasyonla Rus donanması üzerinde psikolojik üstünlüğü ele geçiren Osmanlı donanması, Rus donanmasına saldırarak savaşı başlatmıştır.²⁵

3- Osmanlı Donanmasının Batum Limanı'nı Bombalaması

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Osmanlı donanması Yavuz zırhlısı ve muharebe gücü daha iyi durumda olan diğer savaş gemilerini Karadeniz'de görevlendirmiştir.²⁶ Osmanlı donanmasının Karadeniz'de görevlendirdiği savaş gemileri; Yavuz zırhlısı, Midilli kruvazörü, Mecidiye kruvazörü, Hamidiye kruvazörü, Berk-i Sadvet torpido kruvazörü, Peyk-i Şevket torpido kruvazörü ve çok sayıda muhrip ile torpidobottan oluşuyordu.²⁷ Savaş gemileri açısından yoğunluğun Karadeniz'de olmasının önemli bir nedeni de Kafkas Cephesi'nde Ruslarla mücadele eden Hasan İzzet Paşa komutasındaki Osmanlı III. Ordusunu Trabzon üzerinden destekle-

²³ DTA, *Mülga-yı Bahriye Kataloğu*, Dosya No: 770, Sayfa No: 365, 30 Mayıs 1930; Sultan Osman ve Reşadiye dretnotlarına, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine İngiltere tarafından el koyulurken yine aynı gerekçe ile Fransa'da inşa edilmekte olan denizaltıların inşası da durdurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz; BOA, *BEO Kataloğu*, Dosya No: 4304, Gömlek No: 322782, Lef: 4, 5 Ağustos 1914; Raşit Metel, *Türk Denizaltıcılık Tarihi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1960, s. 26-27.

²⁴ BOA, *HR. SYS.* Kataloğu, Dosya No: 2095, Gömlek No: 3, Lef: 5, 30 Ağustos 1914; Matti E. Makela, *Yavuz (Goeben)'un İzinde*, Çev. Namık Kemal Ebiz, Deniz Basımevi, İstanbul 2006, s. 64-65; Salih Kış, "Birinci Dünya Savaşı'nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl: 15, S. 22, Bahar 2017, s. 68-72.

²⁵ Stepline Kamensky, *Karadeniz'de Mayın Harbi 1914-1918*, Çev. S. Gökdeniz, Deniz Kuvvetleri Basımevi, İstanbul 1938, s. 6; Ozan Tuna, "Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 36, Güz 2014, s. 213-218.

²⁶ DTA, *Defterler Bölümü*: 14 Kasım 1914 Tarihinde Osmanlı Deniz Kuvvetlerinde Mevcut Gemiler Dosyası, Defter No: 3692, Sayfa No: 3, 14 Kasım 1914.

²⁷ DTA, *Defterler Bölümü*: 14 Kasım 1914 Tarihinde Osmanlı Deniz Kuvvetlerinde Mevcut Gemiler Dosyası, Defter No: 3692, Sayfa No: 3, 14 Kasım 1914.

mek gerekliliği idi.²⁸ Özellikle Yavuz zırhlısı, yüksek ateş gücü ve sürat üstünlüğü ile Ruslara karşı önemli bir koz oluşturuyordu.²⁹ Bunun farkında olan Rus donanması, Karadeniz Boğazı'nı mayınlayıp Osmanlı donanmasını Marmara Denizi'ne hapsetmek istiyordu.³⁰

29 Ekim 1914 harekâtının ardından Rus donanması Kogol ve Merkür zırhlıları ile 6 Kasım 1914'de Zonguldak ve Kozlu'yu bombalamış ve Osmanlı donanması yetişmeden Sivastopol'e geri çekilmiştir.³¹ Rus donanmasının bu hareketi karşısında Osmanlı donanması Midilli kruvazörü tarafından Poti Limanı'nı bombalayıp şehirde tahribat yaratmıştır.³² Savaşın ilk günlerinde Osmanlı donanması için tali bir hedef olmasına rağmen özellikle Sarıkamış Harekâtı nedeniyle Osmanlı donanması Trabzon, Rize ve Batum'a yoğunlaşmıştı.³³ Osmanlı Devleti, elinde Kafkaslara kadar uzanan kara ve demir yolu bulunmadığı için sevkiyatlarını deniz yolundan gerçekleştirmek zorundaydı.³⁴ Rus Kafkas Ordusu'nun 1 Kasım 1914'ten itibaren Türk sınır birliklerini geri atarak ilerlemeye başlaması bölgedeki Osmanlı ordusunun takviye edilmesini zorunlu kılıyordu.³⁵ Aynı zamanda III. Ordunun savaş gücü

²⁸ ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 89, Dosya No: 867, Fihrist No: 001-20, 12 Kasım 1914; Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 1-2; Umut C. Karadoğan, *Türk Donanması ve Faaliyetleri (1914-1922)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 91.

²⁹ Evren Mercan, "Osmanlı'nın Son Meydan Okuması: Yavuz ve Midilli", *Harp Tarihi*, C. 4, S. 20, s. 92.

³⁰ ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 89, Dosya No: 867, Fihrist No: 001-19a, 29 Ekim 1914 (Osmanlı Donanması Birinci Komutanı Amiral Souchon'dan Baş Komutan Vekili Enver Paşa'ya Gönderilen Şifre); Tuna, *agm*, s.218.

³¹ ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 89, Dosya No: 867, Fihrist No: 001-21, 6 Kasım 1914 (Donanma Birinci Komutanı Amiral Souchon'a Gönderilen Şifre); Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 354.

³² T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, İstanbul 2013, s. 31; Mithat Atabay, "Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Breslau (Midilli) Kruvazörü", *Çanakkale Araştırmaları*, Yıl: 13, S. 18, Bahar 2015, s. 121.

³³ Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 132.

³⁴ Ferdi Uyaniker, *Türk Donanmasında Mecidiye Kruvazörü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 257-258.

³⁵ Hüner Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu: Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 55.

ve yeteneğinin muhafazası için Karadeniz yoluyla sağlanan lojistik desteğin devam etmesi gerekiyordu.³⁶ Bu çerçevede 17 Kasım 1914'de Osmanlı birlikleri Rus hatları üzerine saldırı düzenlemiş ve Artvin civarından gerçekleştirilen saldırı sonucunda Osmanlı kıtaları Batum'a doğru ilerlemeye başlamıştır.³⁷ Aralık 1914 tarihi itibarıyla Batum bölgesinde 6 mil ilerleme kaydeden Osmanlı birlikleri karşısında Ruslar karşı taarruzla Osmanlı askerlerini durdurmuştur.³⁸ Bu yüzeysel taarruz sonrasında düzenlenecek kapsamlı Sarıkamış Harekâtı'nda amaçlardan birisi olan Batum, Osmanlı donanması için de hedef olmuştur.³⁹

Rus donanmasının Karadeniz filosu Rustivlav ve Evastafi zırhlıları ile Tri Sviatitelia, Ioann Zlatoust, Georgiy Pobedonasseç, Pantolemon, Kogol ve Merkür kruvazörlerinden oluşmaktaydı.⁴⁰ Rus donanması için bu savaş gemilerinin haricinde Nikolayef tersanesinde dretnot tipi iki savaş gemisi inşa edilmekte olup, bu savaş gemileri ancak 1915 yılının ikinci yarısında Karadeniz'de görev alabilecekti.⁴¹ Rus donanmasına bir bütün olarak bakıldığında savaşın başında sahip olduğu savaş gemilerinin hiç birisi Yavuz zırhlısının muharebe gücüne denk değildi.⁴² Aynı zamanda Osmanlı donanması, Rus donanmasından daha önce faal duruma geçmiş ve savaşa hazır durumda bulunmuştu.⁴³ Bunun farkında olan Osmanlı donanma erkânı, Yavuz zırhlısını Rus donanması ile doğrudan mücadele için görevlendirmiştir.⁴⁴ Bu bağlamda Rus donanmasının 17 Kasım 1914'de Trabzon-Araklı'yı bombalaması-

---

Önder Duman, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Karadeniz'de Osmanlı Kayık Taşımacılığı", *International Journal of Black Sea Studies*, S. 2, 2007, s. 141.

³⁷ BOA, HR.SYS Kataloğu, Nr. 2108/6, Lef: 10; BOA, HR.SYS. Kataloğu, Nr. 2108/6, Lef: 15.

³⁸ BOA, HR.SYS Kataloğu, Nr. 2108/12, Lef: 28; *The Times*, "German War News", 2 Aralık 1914, s. 7; *The Times*, "Alleged Success For Turkey", 30 Kasım 1914, s. 7.

³⁹ Gökhan Durak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, S. 9, Mart 2015, s. 508; L. Hilal Algül, "I. Dünya Savaşı ve Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşı İçerisinde Batum", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 1, Haziran 2005, s. 118.

⁴⁰ DTA, Mülga-yı Bahriye Kataloğu, Dosya No: 809, Sayfa No: 17, Tarih Yok.

⁴¹ DTA, Bahriye Nezareti Kataloğu, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 1, 7 Nisan 1914.

⁴² Ahmet Güleriyüz, *Yavuz ve Midilli*, Deniz Basımevi, İstanbul 2007, s. 109.

⁴³ DTA, Mülga-yı Bahriye Kataloğu, Dosya No: 484, Sayfa No: 71, 14 Kasım 1914.

⁴⁴ İskender Tunaboşlu, "Tarihin Son Dretnotu: Yavuz (Goeben)", *Turkish Studies*, S. 10-1, Kış 2015, s. 777.

nın ardından 18 Kasım 1914 tarihinde Sivastopol yakınlarında Rus donanması ile Yavuz zırhlısı ve Midilli kruvazörü arasında bir deniz savaşı olmuş fakat savaşta her iki taraf da başarılı olamamıştır.⁴⁵ 21 Kasım 1914'de de Hamidiye kruvazörü, Poti ile Novorossik arasındaki Tuapse'yi bombardıman etmiştir.⁴⁶

I. Dünya Savaşı'nda Rus donanması için Batum Limanı ana hedefleri Trabzon ve Erzurum olan Rus Kafkas Ordusu'nun ikmalini sağlamak için konvansiyonel üs olarak planlanmıştı.⁴⁷ Savaşın Karadeniz'de başlaması üzerine Ruslar Batum'a ilave ganbotlar göndermiştir.⁴⁸ Batum'da askeri bir fabrika kurulmuş, cephane ve mühimmat için büyük askeri depolar tesis edilmişti.⁴⁹ Aynı zamanda yapılacak harekât bağlamında zaman zaman kruvazörler de gelmiş, buradaki küçük filo Osmanlı sahillerine bombardıman gerçekleştirmiştir.⁵⁰ Bu filo Batum Limanı hattında dolaşp kordon araması yaparak liman haricinde de top atış talimleri gerçekleştirmiştir.⁵¹ Özellikle modern savaş gemileri için önemli bir üs olan Batum limanı, savaşta Ruslar tarafından Osmanlı deniz cephesinin doğu tarafını vurmak için uygun görülmüştür.⁵² Bu çerçevede Batum'da konuşlu olan Rus filosu, Hopa'yı bombalayıp yer yer Batum ile Hopa arasındaki noktalara çıkarma girişiminde bulunmuş,⁵³ Hopa-Trabzon hattında bölgede tarassut faaliyetleri

⁴⁵ BOA, HR. SYS Kataloğu, Nr. 2108/6, Lef: 24; Bayur, *age*, s. 354; Mehmet Akif Bal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Araklı'da Yaşanan İşgal Olayları ve İşgal Acıları (1914-1918)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2016, C. 15, S. 30, s. 35.

⁴⁶ BOA, HR. SYS Kataloğu, Nr. 2108/6, Lef: 5.

⁴⁷ M. I. Simirnov, "Admiral Kolchak", *The Slovanic and East European Review*, Vol: 32, January 1933, s. 379.

⁴⁸ N. Monastratev, *Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi*, Çev. Afif Tuğrul, Deniz Basımevi, İstanbul 1948, s. 11.

⁴⁹ Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 26.

⁵⁰ ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 14, Dosya No: 38, Fihrist No: 010-01, 18 Kasım 1914.

⁵¹ ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 117, Dosya No: 541, Fihrist No: 005, 11-12 Kasım 1914; ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 117, Dosya No: 541, Fihrist No: 005-01, 13 Kasım 1914.

⁵² Monastratev, *age*, s. 4-5.

⁵³ ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 90, Dosya No: 920, Fihrist No: 003, 15 Kasım 1914; ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 14, Dosya No: 38, Fihrist No: 010-03, 20 Kasım 1914.

yürüterek daha sonra Batum'a çekilmiştir.⁵⁴ Hopa liman riyasetinden Batum'da bulunan Rus filosunun faaliyetleri hakkında ma-lumat verilirken 3000 ton ağırlığında bir Rus gemisinin bölgede keşif faaliyetleri yaptıktan sonra Batum'a geri çekildiği bildirilmiştir.⁵⁵ Diğer taraftan Batum Limanına nakliye gemileri ile seviyatlar da devam etmekteydi.⁵⁶ Rus donanma komutanı Amiral Eberhart, Batum'un Osmanlı donanmasının saldırısına maruz kalmaması için modern toplarla takviye edilmesini istemiş ise de bu tahkimatın yapılması uzun zaman alacaktı.⁵⁷

Osmanlı donanması, Batum'da bulunan Rus filosunun faaliyetleri üzerine harekete geçmiştir.⁵⁸ 6 Aralık 1914'de Yavuz zırhlısı⁵⁹, Mecidiye kruvazörü⁶⁰, Berk-i Sadvet ve Peyk-i Şevket⁶¹ torpido kruvazörü korumasında dört nakliye gemisi İstanbul'dan Trabzon'a doğru yola çıkmıştır.⁶² Nakliye gemilerinde iki piyade taburu bulunmaktaydı.⁶³ Aynı zamanda Yavuz zırhlısında Sarıkamış Harekâtı'nı hazırlamak üzere cepheye giden Enver Paşa ve Genel-

⁵⁴ ATASE, BDH Kataloğu, Klasör No: 90, Dosya No: 920, Fihrist No: 003-024, 28 Kasım 1914.

⁵⁵ ATASE, BDH Kataloğu, Klasör No: 90, Dosya No: 920, Fihrist No: 003-25, 28 Kasım 1914.

⁵⁶ ATASE, BDH Kataloğu, Klasör No: 492, Dosya No: 81, Fihrist No: 030-01, 28 Kasım 1914.

⁵⁷ Monastratev, *age*, s. 4-5.

⁵⁸ Mehmet Ali Karaman, *Birinci Dünya Savaşı'nın İlk Yıllarında Tanın: Kasım 1914-Kasım 1915*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, s. 51; Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 84.

⁵⁹ Yavuz zırhlısı, 1908 yılında Almanya Bahriye Nazırı Tirpitz'in Moltke sınıfı bir savaş gemi inşası fikri üzerine 12 Ağustos 1909'da kızağa konulmuş, 28 Mart 1911'de de denize indirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ersan Baş, *Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2008, s. 62.

⁶⁰ Mecidiye kruvazörü, 1900 yılında ABD'deki William Cramp şirketine sipariş edilmiştir. 3900 ton ağırlığında ve 22 mil süratinde olan bu kruvazör 1904 yılında Osmanlı Devleti'ne teslim edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Uyanıker, *agt*, s. 82-101.

⁶¹ Berk-i Sadvet ve Peyk-i Şevket torpido kruvazörleri II. Abdülhamit döneminde 1903 yılında Almanya'nın Schiffs Maschinenbau firmasına sipariş edilmiştir. 1906 yılında kızağa konulan savaş gemileri ancak 1909 yılının Temmuz ayında İstanbul'a getirilebilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Şakir Batmaz, *II. Abdülhamit Devri Osmanlı Donanması*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2002, s. 218-219.

⁶² Şirokevad, *age*, s. 470.

⁶³ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, C. 4, Deniz Basımevi, İstanbul 1984, s. 366.

kurmay Heyeti de bulunuyordu.⁶⁴ Nakliye gemileri yüklerini boşalttıktan sonra Mecidiye kruvazörü ve Berk-i Sadvet torpido kruvazörünün korumasında İstanbul'a gönderilmiştir.⁶⁵ Yavuz zırhlısı ile Peyk-i Şevket torpido kruvazörü de Batum'u bombalamak üzere doğuya doğru seyretmeye başlamıştır.⁶⁶ Batum limanı, Berezan Avizozu ve Duxton mayın dökme gemileri tarafından Ekim 1914 başından itibaren mayınlanmıştır.⁶⁷ Hem mayınlama hem de sis sebebiyle kıyıya ancak 15000 m yaklaşabilen Yavuz zırhlısı, 10 Aralık 1914'te Batum Limanı'nı bombalamaya başlamıştır.⁶⁸ Yavuz zırhlısının gerçekleştirdiği dokuz dakikalık bombardımanda sahil bataryaları hedef alınmazken liman ve deniz sahili üzerine yoğunlaşmıştır.⁶⁹ Yavuz zırhlısı Batum'a 15 adet 28 cm'lik top mermisi atarken Rus bataryalarının açtığı top ateşi Yavuz zırhlısının menziline yetişmemiştir.⁷⁰ Yavuz zırhlısı, bombardımanın ardından öğleden sonra saat dörtte bombardımanı kesip bölgeden uzaklaşmıştır.⁷¹ Gerçekleştirilen bu bombardımanın ardından Rus donanma komutanı Amiral Eberhart, Batum Limanı'nın savunması için bölgeye Giorgi sınıfı torpidobotları yollamış,⁷² kendisi de ana filo ile beraber Batum'a doğru yola çıkmıştır.⁷³

Osmanlı donanmasının 1914 yılındaki ikinci Batum harekâtı, Hamidiye kruvazörü⁷⁴ tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷⁵ 21 Aralık

⁶⁴ Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı*, Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 490; Zehra Arslan - Yeliz Usta, "Rize'de Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu (1915-1917)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 9, S. 17, Güz 2014, s. 73.

⁶⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Deniz Harekâtı*, C. 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 81.

⁶⁶ Çakmak, *age*, s. 490.

⁶⁷ Monastratev, *age*, s. 10; Bölgenin mayınlı olması ve Yavuz zırhlısının Osmanlı donanmasının elindeki tek savaş gücü yüksek savaş gemisi olmasından ötürü Yavuz'u riske atmamak Osmanlı donanmasının bu dönemki temel prensibi idi. Ayrıntılı bilgi için bkz; Mercan, "Osmanlı'nın Son...", s. 92.

⁶⁸ ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 492, Dosya No: 81, Fihrist No: 058-06, 10 Aralık 1914 (Hopa Liman Riyasetinden Alınan Şifre).

⁶⁹ Şirokorad, *age*, s. 471.

⁷⁰ Baş, *age*, s. 128.

⁷¹ ATASE, *BDH Kataloğu*, Klasör No: 492, Dosya No: 81, Fihrist No: 058-04, 10 Aralık 1914 (Hopa Liman Riyasetinden Alınan Şifre).

⁷² Monastratev, *age*, s. 20.

⁷³ Uyanıker, *agt*, s. 259.

⁷⁴ Hamidiye kruvazörü İngiltere'ye sipariş edilmiş olup 1903 yılında denize indirilmiştir. 3900 ton ağırlığında zırhlı kruvazör sınıfından bir savaş gemisi olan Hamidiye, Armstrong-Whitworth şirketi tarafından 1904 yılında Osmanlı do-

1914'de Midilli ve Hamidiye kruvazörleri cephane götüren Akdeniz vapurunu korumak üzere Karadeniz'e çıktılar.⁷⁶ Hamidiye kruvazörü, özellikle Batum'da konuşlu filonun Rus ordusunun ileri harekâtını denizden desteklemesini engellemek amacıyla Batum'u bombalama kararı alır.⁷⁷ Aynı zamanda bu tarihlerde Rus filosunun ana limanlarında demirli olduğunun bildirilmesi, Hamidiye kruvazörünün harekât yapmasında etkili olmuştur.⁷⁸ 24 Aralık 1914'de Hamidiye kruvazörü limanın 8000 m yakınına kadar gelip karartma yapılamayan limanı bombalamıştır.⁷⁹ Hamidiye kruvazörünün gerçekleştirdiği bombardıman, daha önceki Yavuz zırhlısının bombardımanı kadar etkili olmamış, kruvazörün attığı tüm mermiler Çoruh Vadisi'ne düşerken şehre zarar vermemiştir.⁸⁰ Osmanlı donanmasının Aralık 1914'ün son günlerinde Batum'u hedef alan bombardımanlarının ardından savaşın ilerleyen günlerinde de Ruslar tarafından Batum'a kruvazör ve torpidobotlar gönderilerek bölge denizden tahkim edilmiştir.⁸¹

Sonuç

Batum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmasının ardından Rusya tarafından dönemin şartlarına göre modernize edilmiştir. Özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren donanmalarda zırhlı savaş gemilerinin ve bu gemilerdeki uzun menzilli topların daha yaygın kullanılması, Rusya'nın Batum'u daha korunaklı bir liman haline getirmesine ne-

---

nanmasına teslim edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ahmet Küçüköğlü, *Türk Donanmasında Hamidiye Zırhlısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2003, s. 30-33.

⁷⁵ Çakmak, *age*, s. 491; Osmanlı donanmasının bu harekât için bir kruvazör kullanılması, kruvazörlerin ana filo haricinde bağımsız bir şekilde operasyon icra edilen gemilere biçilen rolleri tanımlamasında kullanılmasından ötürü idi. Ayrıntılı bilgi için bk. Evren Mercan, "Kruvazörlerin Tarihçesi", *Analiz*, S. 16, s. 96.

⁷⁶ Küçüköğlü, *agt*, s. 126.

⁷⁷ Monastratev, *age*, s. 24.

⁷⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi; Deniz Harekâtı*, s. 81.

⁷⁹ Çakmak, *age*, s. 491; Arı, *age*, s. 64

⁸⁰ Monastratev, *age*, s. 24; Karadoğan, *agt*, s. 129.

⁸¹ *BOA, DH. EUM. 2. Şb. Kataloğu*, Nr. 04/037, Lef: 3, 31 Ocak 1915.

den olmuştur. Batum Limanı, I. Dünya Savaşı'nın başlarında Rus donanması için hem Kafkas ordusunun ikmalini yapma hem de Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz'deki limanlarını vurmak üzere üs olarak kullanılmıştır. Savunmada ise deniz mayınları kullanılmış, Rus donanmasının mütevazı bir görünüme sahip olması nedeniyle Batum Limanı'nın savunmasına ancak gambotlar tahsis edilebilmiştir.

Osmanlı donanmasının 1914 yılı sonu itibarıyla savaş gücünün Rus donanmasından üstün olması Karadeniz'deki diğer Rus limanları gibi Batum Limanı'nı da hedef hâline getirmiştir. Özellikle Batum'da üslenen Rus filosunun Trabzon, Rize ve Hopa'da faaliyet göstermesi ve Rus Kafkas ordusunun Batum üzerinden takviyesine devam edilmesi, Osmanlı donanmasının Batum'u bombalamasına neden olmuştur. Yavuz zırhlısının 10 Aralık 1914 ve Hamidiye kruvazörünün 24 Aralık 1914'deki Batum bombardımanları, şehirde askerî açıdan ciddi bir tahribat yaratmasa da limanda konuşlu topların ve Rus filosunun bu bombardımanları savuşturamaması ve Rus ana filosunun bu bombardımanlara karşı ciddi hamle gerçekleştirememesi, Osmanlı donanmasının Rus donanmasından daha üstün olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda bu bombardımanlar Rusların, Osmanlı donanmasının Batum'a çıkarma yapacağı endişesi ile Batum'daki askeri kuvvetlerini cepheye sevk etmesini de engellemiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

- Deniz Tarihi Arşivi (DTA), Bahriye Nezareti Kataloğu
- Deniz Tarihi Arşivi, Mülga-yı Bahriye Kataloğu
- Deniz Tarihi Arşivi, Şura-yı Bahriye Kataloğu
- Deniz Tarihi Arşivi, Defterler Bölümü
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS.)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Emniyet-i Umumiye (DH. EUM. 2. ŞB.)

Sürelî Yayınlar

Tasvir

The Times

Referans Eserler

- ALGÜL, L. Hilal, "I. Dünya Savaşı ve Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşı İçerisinde Batum", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 1, Haziran 2005, s. 116-140.
- ARI, Kemal, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.
- ARSLAN, Ali, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Batum'un Statüsü", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1996, s. 153-168.
- ARSLAN, Zehra - USTA, Yeliz, "Rize'de Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Donanmasının Faaliyetleri ve Göçmenlerin Durumu (1915-1917)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 9, S. 17, Güz 2014, s. 71-84.
- ATABEY, Mithat, "Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Breslau (Midilli) Kruvazörü", *Çanakkale Araştırmaları*, Yıl: 13, S. 18, Bahar 2015, s. 117-129.
- AYDIN, Mahir, "Elviye-yi Selase", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s.68.
- BAL, Mehmet Akif, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Araklı'da Yaşanan İşgal Olayları ve İşgal Acıları (1914-1918)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 2016, C. 15, S. 30, s. 31-58.
- BARGUT, Şemsettin, *Birinci Dünya Harbinde ve Kurtuluş Savaşı'nda Türk Deniz Harekâtı: Seferberlikten Lozan'a*, Deniz Basımevi, İstanbul 2001.
- BAŞ, Ersan, *Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2008.
- BATMAZ, Şakir, *II. Abdülhamit Devri Osmanlı Donanması*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2002.
- BAY, Abdullah, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, C. 26, S. 1, s. 61-80.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C: III, Kısım: 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

- BOSTAN, İdris, “Batım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 201-2011.
- BÜYÜKTUĞRUL, Afif, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması*, C. 4, Deniz Basımevi, İstanbul 1984.
- ÇAKMAK, Fevzi, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekatı*, Haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- DUMAN, Önder, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Karadeniz’de Osmanlı Kayık Taşımacılığı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 2, 2007, s. 137-147.
- DURAK, Gökhan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Kafkas Siyaseti ve Sarıkamış Harekâtı”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, S. 9, Mart 2015, s. 506-520.
- EKİNCİ, İlhan, “Karadeniz’de Bir Serbest Liman Denemesi: Batım (1878-1886)”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 14, Yaz 2007, s. 63-77.
- EMİR, Ali Haydar, *Balkan Harbinde Türk Filosu*, Deniz Matbaası, İstanbul 1932.
- ERBAŞ, Fatih, “19. Yüzyıl Doğu Akdeniz Donanma Mücadelesinde Öne Çıkan Devletler ve Faktörler”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 8, Güz 2016, s. 133-158.
- FAİRBANKS, H. Charles, “The Origin of the Dreadnought Revolution: A Historical Essay”, *The International Historical Review*, Vol: 13, No: 2, May 1992, pp. 246-272.
- GENCER, Ali İhsan, “Abdülaziz Donanması ve Özellikleri”, *Üçüncü Deniz Harp Tarihi Semineri Bildirileri*, (19-21 Nisan 2006-Gölcük), Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 5-16.
- Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Deniz Harekâtı*, C: 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976.
- GÜLERYÜZ, Ahmet, *Yavuz ve Midilli*, Deniz Basımevi, İstanbul 2007.
- KAMENSKY, Stepline, *Karadeniz’de Mayıs Harbi*, Çev. S. Gökdeniz, Deniz Kuvvetleri Basımevi, İstanbul 1938.
- KARADOĞAN, C. Umut, *Türk Donanması ve Faaliyetleri (1914-1922)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 9, Ankara 1996.
- KARAMAN, Mehmet Ali, *Birinci Dünya Savaşı’nın İlk Yıllarında Tanin: Kasım 1914-Kasım 1915*, Gece Kitaplığı, Ankara 2016.

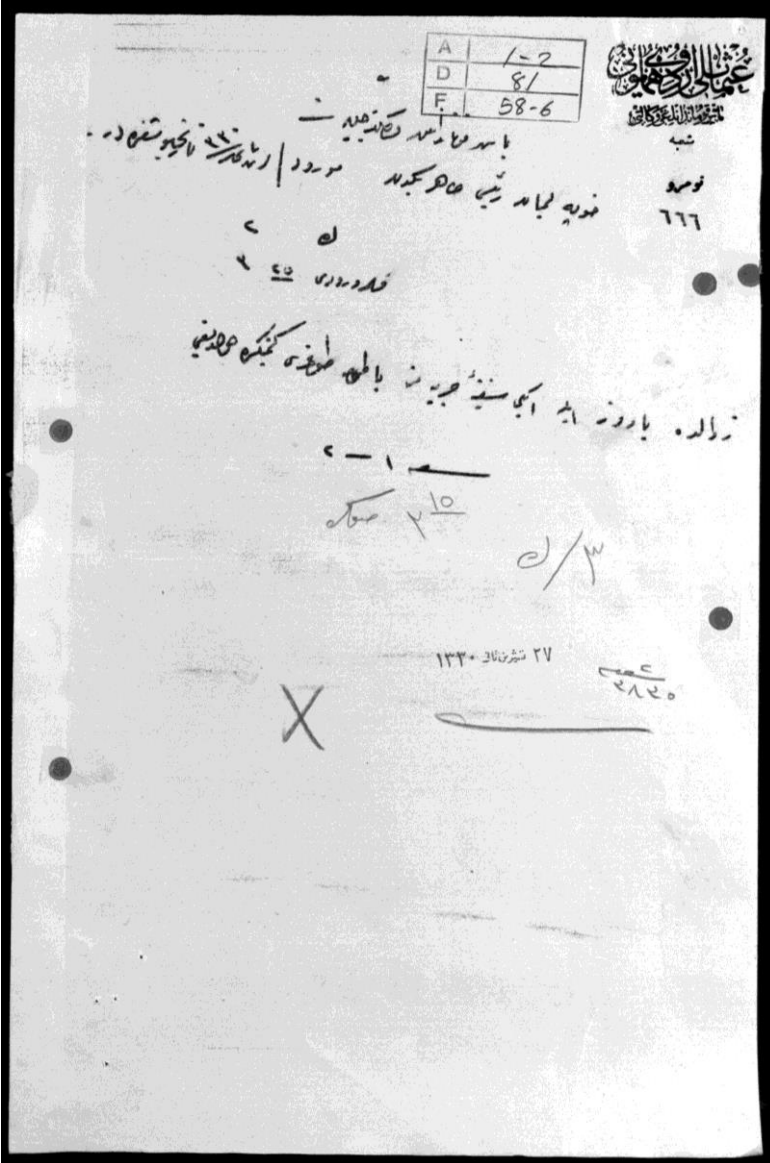
- KIŞ, Salih, “Birinci Dünya Savaşı'nın Seyrini Değiştiren Goeben ve Breslau Gerçeği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 15, S. 22, Bahar 2017, s. 63-86.
- KÜÇÜKOĞLU, Ahmet, *Türk Donanmasında Hamidiye Zırhlısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2003.
- MAKELA, E. Matti, *Yavuz (Goeben)'un İzinde*, Çev. Namık Kemal Ebiz, Deniz Basımevi, İstanbul 2006.
- McMEEKİN, Sean, *I. Dünya Savaşı'nda Rusların Rolü*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- MERCAN, Evren, “93 Harbinin Ortaya Çıkardığı Bir Deniz Harp Stratejisti: Stepan Osipovich Makarov”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2015, S. 22, s. 133-144.
- _____, “Kruvazörlerin Tarihçesi”, *Analiz*, S. 16, s. 96-104.
- _____, “Osmanlı'nın Son Meydan Okuması: Yavuz ve Midilli”, *Harp Tarihi*, C. 4, S. 20, s. 83-89.
- METEL, Raşit, *Türk Denizaltılık Tarihi*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1960.
- MONASTRATEV, N., *Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi*, Çev. Afif Tuğrul, Deniz Basımevi, İstanbul 1948.
- ÖZEL, Sabahattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- SARI, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- SİMİRNOV, M. I., “Admiral Kolchak”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 32, January 1933, pp. 373-387.
- ŞİROKORAD, A. B., *Rusların Gözünden Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, İstanbul 2013.
- TUNA, Ozan, “Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)”, *OTAM*, S. 36, Güz 2014, s. 201-227.
- _____, “Çatalca Savaşı'nda Türk Donanmasının Desteği”, *Studies of the Ottoman Domain*, S. 10, Şubat 2016, s. 25-58.
- TUNABOYLU, İskender, “Tarihin Son Dretnotu: Yavuz (Goeben)”, *Turkish Studies*, S. 10-1, Kış 2015, s. 771-802.

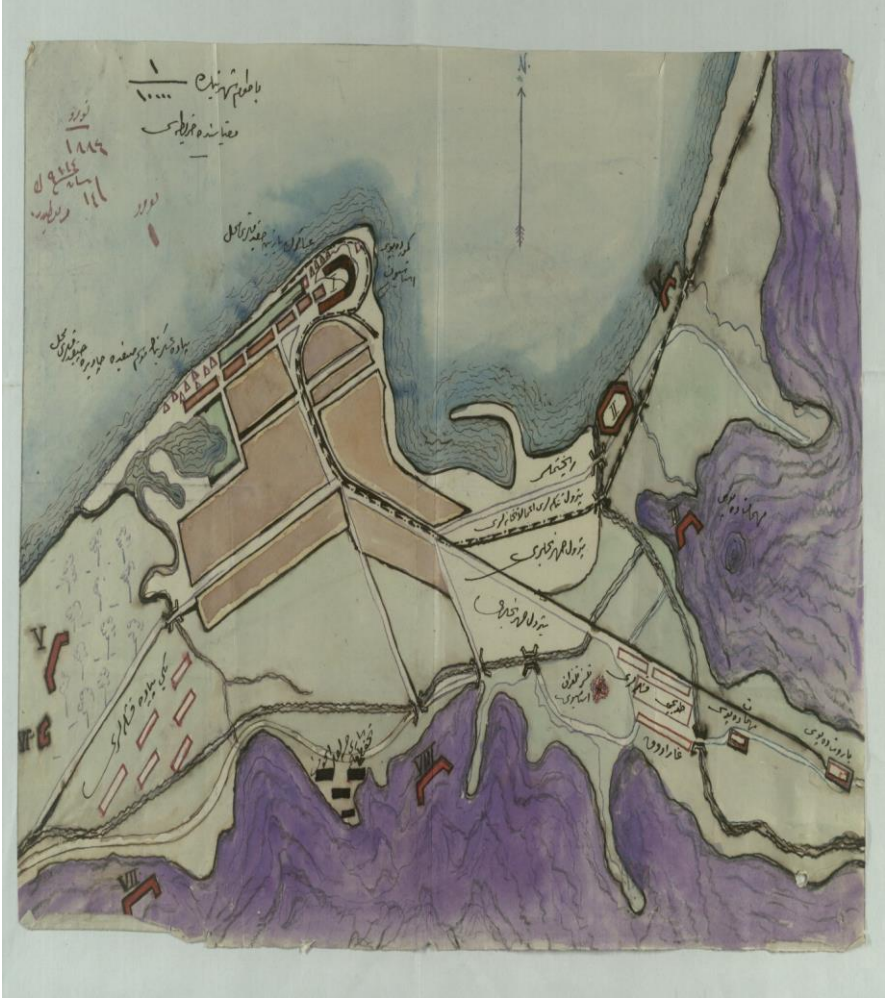
- TUNCER, Hüner, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu: Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
- TURAN, Şerafettin, "Rodos ve 12 Adanın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Bellekten*, C. 29, S. 113, Ocak 1965, s. 77-121.
- UYANIKER, Ferdi; *Türk Donanmasında Mecidiye Kruvazörü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2009.
- ÜNLÜ, Rasim; "Balkan Savaşları'nın Öncesinde ve Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Dretnot Politikasına Örnek", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, (22-24 Ekim 2003- İstanbul), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 567-591.
- _____, *İnce Donanma*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2005.

EK: 2- ATASE, BDH Kataloğu, Klasör No: 492, Dosya No: 81, Fihrist No: 058-06, 10 Aralık 1914 (Hopa Liman Riyasetinden Yavuz Zırhlısı'nın Batum Limanı'nı Bombardımana Gittiği Bilgisi)

EK: 3- DTA, *Bahriye Nezareti Kataloğu*, Dosya No: 62, Sayfa No: 1200, Lef: 7, 14 Nisan 1914 (Batum Şehri ve Limanının Haritası)

BREST LİTOVSK MÜZAKERELERİNİN TÜRK KAMUOYUNA YANSIMALARI (Aralık 1917-Nisan 1918)*

Zehra ASLAN**

Giriş

I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri grubunda yer alan Osmanlı Devleti'nin, İtilaf Bloğu'ndaki Çarlık Rusya'ya karşı düzenlenmiş olduğu Sarıkamış Harekâtı başarısızlıkla sonuçlandı. Fırsattan yararlanamayan Ruslar, 1915 yılında karşı taarruza geçerek Van, Erzurum, Bitlis, Muş, Trabzon ve Erzincan'ı işgal ettiler. Çanakkale savaşlarında gelen büyük başarı, Rusların arzularını bir süre için dizginlemiş olsa da 1915-1917 yılları arasında İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında yaptıkları gizli anlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından nasıl paylaşılacağını belirledi. Bundan sonraki süreçte Almanya, 1917 yılına kadar Rusya ile ayrı bir barış yapmanın yolunu ararken Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya'daki Müslümanlara yaklaşacak ileri bir adım olarak da onlarla birlik oluşturacak arayışlar içerisine girdi. Rusya ise boğuştuğu iç çalkantılardan savaşta elde edeceği bir zaferle kurtulmayı ve yüzyıllardır süregelen nihai amaçlarına ulaşmayı hedefliyordu. Fakat Çanakkale Savaşı'ndan sonra ekonomik olarak da büyük bir çöküntü içerisine giren Rusya'da, 1917 yılında Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi engellenemedi.

---

* Bu metin, Türk Tarih Kurumu tarafından 12-15 Kasım 2015 tarihleri arasında düzenlenen Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumunda (Türk-Rus Penceresi) "Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları (Aralık 1917-Nisan 1918)" adıyla sunulmuş; fakat özeti, bildiri kitaplarında veya başka bir yerde yayımlanmamıştır.

** Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. zehra_arslan2009@hotmail.com

Rusya'da 1917 yılında ilki Şubat (12 Mart)¹ ikincisi ise Ekim (Kasım)² olmak üzere iki ihtilal gerçekleşti. İhtilal, İtilaf Devletleri'nde endişe uyandırırken İttifak Bloğu'nda umutların yeşermesine neden oldu. Özellikle büyük menfaat beklentisi içine giren Almanya, Bolşevik Lenin'e yardım ellerini uzatarak onun Nisan 1917'de İsviçre'den Rusya'ya dönmesini sağladı. Bundan sonraki süreçte Bolşevikler savaş karşıtı propagandalarını gittikçe arttırırken Rusya'da ihtilal sonrası kurulmuş olan Geçici Hükümet zor durumda kalmış ve savaştan yana olduğunu açıklamıştı. Bolşevikler ve Geçici Hükümet arasındaki iktidar mücadelesi en fazla İttifak Devletleri'ne özellikle de Almanya'ya yaradı. Bu süreçte Alman-Rus barışı yapılması yönünde girişimler yeniden başlamış fakat Çarlık Rejimi sona erene kadar barış yapmak mümkün olmamıştı.³

Bolşevik Devrimi, I. Dünya Savaşı'nın seyrinde İttifak Devletleri lehinde değişikliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Çünkü Bolşevikler, Çarlık sonrası işbaşında olan ve Almanlara karşı başarısız bir taarruz gerçekleştiren Kerenski Hükümeti'ni düşürdükten sonra İttifak Devletleri'yle savaşa devam etmeme kararı almış ve ateşkes antlaşması talep etmişlerdi. 26 Ekim (8 Kasım) 1917 tarihinde toplanan Sovyetlerin II. Kongresi'nde de Lenin tarafından kaleme alınmış olan ve içeriğinde savaş halindeki tüm devletlerin ilhaksız, tazminatsız ve demokratik bir barış yapmalarının istendiği "*barış bildirgesi*" kabul edilmişti. Sovyet Sosyalist iktidarının dış politikadaki ilk adımı olarak kabul edilen ve gizli diplomasiyi ret etmesi ile de dünya siyasetine yenilik getiren bu bildirme, Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra bir genelge haline getirilerek yayınlanmıştı. Böylece Bolşevikler, bu bildirme ile savaştan devletlere ilhak ve tazminat olmaksızın gerçekleşmesini istedikleri barış tekliflerini yapmışlardı.⁴

Lenin'in Barış Bildirgesi, İttifak Devletleri tarafından ilgi ile karşılandı. Osmanlı Devleti için ise ayrı bir umut oldu. Türk basınında Lenin ve Bolşevikler lehinde ve yakında barış olacağına dair

¹ Rus takvimine göre 27 Şubat. Bu tarih, ihtilalin galip geldiği gün olarak tarihe geçti. Üç gün sonra Çar II. Nikola tahttan çekilmiş ve Duma'da "Geçici Hükümet" kurulmuştur. Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul, s. 23.

² 24-25 Ekim/ 6-7 Kasım 1917 gecesi Lenin ve Trocki önderliğindeki Bolşevik Partisi, bir darbe ile Geçici Kerenski Hükümeti'ni devirerek iktidarı ele geçirmişlerdir. Kılıç, *age*, s. 26.

³ Kılıç, *age*, s. 24.

⁴ Kılıç, *age*, s. 31

yazılar yayınlandı. 3 Aralık 1917 tarihinde Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmede, Bolşeviklerin barış teklifinden duyulan memnuniyet dile getirildi.⁵ Bolşevikler nihayet 13/26 Kasım 1917 tarihinde Alman Başkomutanlığına tüm cepelerde mütareke yapılması teklifinde bulundular. Almanlarla birlikte aynı gün içerisinde Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti de bu teklifi kabul ettiklerini bildirdiler. Mütareke görüşmeleri için Brest Litovsk şehri uygun görülmüş ve 15 Aralık 1917 tarihinde imzalanan mütareke ile de tüm Rus cephelerindeki çatışmalar durmuştur.⁶ 22 Aralık 1917 tarihinde Brest Litovsk şehrinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Bolşevikler arasında barış görüşmeleri başlamış ve 3 Mart 1918'de tarihinde görüşmelerin yapıldığı şehrin adıyla anılan antlaşma imzalanmıştır.⁷

1. Brest Litovsk'ta Müzakere Dönemi (Aralık 1917- Şubat 1918)

Brest Litovsk Antlaşması'na giden süreçte İttifak Devletleri ile Bolşevik Ruslar arasında çetin bir müzakere süreci yaşanmıştır. Bu süreç, müzakerelerin başlaması, kesintiye uğraması ve sonuçlanması göz önüne alındığında devrelere ayrılabilir. İlk dönem müzakereleri 22 Aralık 1917 tarihinde başlamış ve 4 Ocak 1918 günü kesintiye uğramıştır. 9 Ocak 1918 tarihinde yeniden büyük ümitlerle başlayan müzakereler, 19 Ocak günü kesintiye uğramıştır. 30 Ocak günü ise müzakerelerin 9 Şubat'a kadar sürecek olan üçüncü devresi başlamıştır.

Müzakereler, Rusya Hükümeti ile İttifak Devletleri arasında ayrı olarak yürütülmüş, sadece bu devletler süreçle ilgili birbirlerini bilgilendirmişlerdir. Bu sayede her devlet kendi problemini bir diğer devletin müdahalesi olmaksızın tartışabilmiştir. Osmanlı Devleti idarecileri ilk başta benimsemedikleri bu durumu, müdahalelerin ve müzakerelerin uzamasının engellenebileceği inancıyla sonradan olumlu karşılamışlardır. Bu tecrübeden olarak daha

⁵ Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey'in verdiği uzun beyanat, bu memnuniyetin en bariz ifadesidir. *Meclis-i Mebusan Tutanakları*, C. 1, İ: 13, 3 Kanunievvel 1333, s.176.

⁶ Brest Litovsk Mütarekesi'nde Enver Paşa tarafından görevlendirilen Birinci Ferik Zeki Paşa, Osmanlı ordusu adına görüşmelerde bulunmuştur. Müzakereler sonucunda yedi gün önce fesih şartı ile 28 günlük mütareke yapılmıştır.

⁷ Barış Metin, "Urmiye Ve Havalisinde Ermeni ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917-1918)", *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010, s. 153; Kılıç, *age*, s. 53-54.

sonra Osmanlı Devleti ile Maverayı Kafkas Hükûmeti arasında başlayan görüşmelerin de aynı şekilde devam etmesinin sağlanması, Sadrazam Talat Paşa tarafından Batum'da Heyet-i Murahhas Başkanı Halil Bey'e bir şifre ile bildirilmiştir.⁸ Kendisinin de müzakerelere başkanlık etmesine karar verilmesi ile Brest Litovsk'a giden ve orada birinci murahhas olarak görev yapan Talat Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne vekâlet etmesi için yerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa'yı bırakmıştır.⁹ Talat Paşa, gerek duydukça müzakereler süresince İstanbul ve Brest Litovsk şehirleri arasında gidip gelmiş ve telgraflarla hükûmeti bilgilendirmiştir.¹⁰

Brest Litovsk müzakerelerinde ilk oturum 22 Aralık 1917 tarihinde öğleden sonra başlamıştır. Bu oturumda barış teklifini yapmış olan Bolşevikler, 8 Kasım günü açıklamış oldukları genel barış prensiplerini, "ilhaksız-tazminatsız barış" düsturu ile Merkezi Devletlere bildirdiler.¹¹ Sovyetlerin barış şartlarını, Berlin Kongresi'nde kaybettiği ve işgal altında bulunan topraklarını savaştan alabilme şansını elde edebileceği için, Osmanlı Devleti olumlu bulmuştu. Osmanlı Delegeşi ve Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey, Rusların bu isteğine dayanarak Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Türk topraklarının boşaltılmasını istemiştir. Fakat Sovyetlerin prensibinin olduğu gibi kabulü halinde işgal altında bulundukları Polonya, Kurland ve Litvanya'yı boşaltmak durumunda kalacaklarının farkında olan Alman heyeti için aynı durum geçerli değildir. Nihayetinde Almanların ısrarı sonucu Ahmet Nesimi Bey, ilk aşamada talebinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Sovyet teklifine karşı Merkezî Devletler, ilhaksız-tazminatsız barış esaslarını kabul ettiklerine dair hazırladıkları ortak notayı müzakerelerin ikinci oturumu olan 25 Aralık günü Ruslara sunmuşlardır.¹²

1918 yılına girildiğinde müzakerelerle ilgili Osmanlı kamuoyunda iyimser bir hava hâkimdir. 3 Ocak 1918 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde, müzakerelerin hem iyi niyet hem de itimat

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, HR. SYS., "Şifre", 2398/5, 09.05.1334.

⁹ *BOA*, DH. KMS, 46/25, 18 Ra (Rebiulevvel) 1336; *BOA*, İ.DUİT, 9/21, 3 Kanunisanı 1334.

¹⁰ Brest Litovsk'ta Osmanlı diğer Osmanlı murahhasları Birinci Ferik Zeki Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey ve Eski Harbiye Nazırı Birinci Ferik Ahmet İzzet Paşa olmuşlardır. *BOA*, MV, 211/107, 26 Ca (Cemaziyyevvel) 1336; *BOA*, HR. HMs.İŞO, 68/41, 12 Şubat 1337.

¹¹ Leon Trotsky, *History of the Russian Revolution to Brest-Litovsk*.

¹² Kılıç, *age*, s. 146.

üzerine kuru olarak devam ettiği belirtilerek yakın bir zaman içerisinde barışın imzalanmış olacağına dair öngöründe bulunulması kamuoyunun bakış açısını göstermesi açısından kayda değerdir.¹³ Bu bakış açısının oluşmasında Brest Litovsk'ta ilk dönem müzakerelerinin Osmanlı Devleti için olumlu geçmiş olmasının önemli bir rolü vardır. Çünkü öncelikli olarak işgal altındaki topraklarını kurtarmayı hedefleyen Osmanlı için günün şartları düşünüldüğünde Rusların, işgal ettikleri Türk topraklarını boşaltmaya hazır olduklarını söylemeleri başlı başına bir zafer olarak görülebilirdi.

Öte taraftan bu süreçte Osmanlı kamuoyunun dikkati, İtilaf Devletleri'nden gelecek yanıtla kilitlenmiştir. Bolşeviklerin İtilaf Devletleri'ne sundukları ve mühleti 4 Ocak 1918 tarihinde sona erecek olan barış tekliflerine verilecek cevap, dünya savaşının seyrini de belirlemesi açısından önemliydi. Müzakereler süresince günü gününe gelişmeleri Osmanlı kamuoyuna duyuran *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 4 Ocak 1918 tarihli yayınının ilk sayfası Brest Litovsk müzakerelerine ayrılmış ve Ahmet Ağaoğlu tarafından içeriğinde dünya barışının sağlanması için neler yapılması gerektiğine dair öneri ve öngörülerin bulunduğu bir yazı kaleme alınmıştır. Savaşın anlamsızlığına dikkat çekilen makalede, Brest Litovsk müzakerelerinin sadece Osmanlı için değil tüm beşeriyet için büyük bir önem taşıdığına vurgu yapılmıştır:

“Bugün saat onda bütün beşeriyet için pek kat'i mahiyete haiz bir dakika hulûl etti. Ya tekrar nihayetsiz, manasız, düşüncesiz kavgaya dişiyle tırnağıyla devam olunacak yahut artık üç bucuk seneden beri vesait-i tahribenin her türlü sü isti'mal olunmak suretiyle dökülen kanlara bir nihayet verilecektir... İnsafsızca yapılan tahribatı tamir için her memleket yine sükûn içinde faaliyetine devam edecek... Bu senelelerin ruhlara soktuğu kin ve husumet yavaş yavaş unutulacak...”¹⁴

Barış beklentilerinin gerçekleşmesi için öncelikle İtilaf Devletleri'nin Rus teklifine olumlu cevap vermeleri gerekmektedir. Fakat ne İtilaf Devletleri'nden beklenen yanıt gelmiş ne de Brest Litovsk'ta müzakereler olumlu bir havada sürdürülmüştür. Brest Litovsk'ta devam etmekte olan sulh müzakereleri, 5 Ocak 1918 günü kesintiye uğramıştır. 6 Ocak 1918 gününden itibaren konuya dair

¹³ *Tercüman-ı Hakikat*, 3 Kanunisanı 1334.

¹⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Kanunisanı 1334.

basında yer alan haberlerde, Rus murahhaslarının tayin olunan zaman içerisinde Brest Litovsk'a gelmedikleri ve Petersburg'tan çektikleri bir telgrafla müzakerelerin Brest Litovsk yerine Stockholm'de devam etmesini istedikleri şeklindeki bilgilere yer verilmişti. İttifak Devletleri murahhaslarının bu talebi ret etmeleri üzerine de müzakereler kesilmişti.¹⁵ Aslında Bolşevikler, başından itibaren müzakerelerin tarafsız bir yerde yapılması konusunda ısrarcı olmuşlar fakat Almanya'nın direnişi karşısında Brest Litovsk'a gelmeyi kabul etmişlerdir.

Osmanlı kamuoyunda görüşmelerin kesilmesi nedeniyle büyük bir rahatsızlık duyulduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle görüşmelerin kesilmesinin gerçek nedeninin bilinmediği şeklindeki değerlendirmeler dikkat çekmektedir. Çünkü Osmanlı basınına müzakerelerin kesilmesi ile ilgili yansıyan bilgiler, sadece Alman başvekilinin nutkundan ve Alman Dışişleri Encümeni'ndeki müzakerelerden elde edilmişti. Alman başvekilinin açıklamasında sorumlu olarak Ruslar gösterilmiş ve görüşmelerin kesilmesi iki sebebe bağlanmıştı. İlk neden Rusların, müzakerelerin Stockholm'de devamı konusunda ısrarlarıydı. İkinci neden ise Bolşeviklerin savunduğu milletlerin kendi kaderlerini tayin hakları konusunda ileri sürdükleri maddelerdi. Almanlar, müzakerelerin Stockholm'de olması durumunda İttifak Devletleri basınının rahat çalışamayacağını ve İttifak Devletleri ile Rusların yakınlaşarak kendilerine türlü müşkülâtlar çıkartabileceklerini iddia ediyorlardı. Milletlerin kendi kaderlerini tayini hususunda da Almanlar arasında tam bir fikir birliği mevcut değildi. Osmanlı basınındaki değerlendirmelerden, Almanya'dan gelen açıklamaların pek tatmin edici bulunmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü barış teklifini ilk Rusların yaptığı ve Brest Litovsk'a gelip on gün müddet ile müzakerelere iştirak ettikleri dikkate alındığında, yer hususunda ısrar sonucunda müzakerelerin kesilmesi ancak bir bahane olarak görülmüştür.¹⁶ Ayrıca Rus Hükümeti'nin tazminatsız ve ilhaksız barış şartları zaten kabul edilmişti. Milletlerin kendi kaderlerini tayini hususunda da anlaşmaya varılmış sadece bunun uygulaması konusunda görüş birliğine varılamamıştı. Bu esasın, Osmanlı Devleti'nin emellerini gerçekleştirmede bir araç olduğu yönünde değerlendirmeler yapan Ahmet

¹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Kanunisanı 1334.

¹⁶ Fakat Rusların, rejimlerinin propagandasını yapabilecekleri daha uygun bir yerde müzakerelere devam etmek istedikleri bilinmekteydi. Brest Litovsk'u benimsememelerinin esas nedenini bu durum oluşturuyordu.

Ağaoğlu, konuya dair kaleme aldığı makalesinde barış karşıtı olarak bilinen Ukrayna murahhaslarının müzakerelere dâhil olmasının müzakerelerin kesilmesi ile bir bağlantısı olabileceği izlenimini vermişti.¹⁷ Fakat aynı gazetede yer alan bir başka başlıkta müzakerelerin kesilmediği Rus Heyeti'nin ve Trocki'nin yolda olduğuna dair bilgiler mevcuttu.¹⁸

Müzakerelerin geleceği ile ilgili endişeler tartışılırken Talat Paşa, 5 Ocak günü Berlin'de basına yaptığı açıklamada, Rusya'daki durumun görüşmelerin daha fazla uzamasına imkân vermeyeceğini belirterek barış için umutlu olduğunu söylemiştir. Ayrıca Ukrayna ile Osmanlı Devleti'nin de barış yapmasının önünde bir engel görmeyen Talat Paşa, Rus murahhasların şahsı üzerinde iyi bir tesir bıraktığını söylemiştir. Brest Litovsk'tan gelen haberler de Talat Paşa'nın açıklamalarını teyit ediyordu. Ruslar, yeniden Brest Litovsk'a gelmişlerdi.¹⁹ Müzakerelerin kesilme endişesi böylece sona ermiş ve heyetler barış esaslarını yeniden masaya yatırmışlardı. Bu aşamada İttifak Devletleri murahhasları ortak bir nota yayımlayarak her devletin kendi kanunları uyarınca konunun halli hususunda milletler esası üzerinde daha önce kararlaştırılmış olan esasların aynen geçerli olduğunu bildirdiler. Osmanlı Devleti için Bolşeviklerin istekleri ile ilgili esas mesele, sulh tekliflerinin tüm savaşan devletlerde kabul olmasını talep etmeleri ile ilgili olmuştu. Çünkü savaşın son aşamalarına yaklaşıldığı 1918 yılının başlarında sadece kendi istiklalini sağlamaya çalışan Osmanlı Devleti'nin, başka devletlerin bu husustaki politikaları ile ilgilenmeyi pek de benimsediği söylenemezdi.²⁰

Sadrazam Talat Paşa ve Rus murahhaslarından gelen haberlerde, barış görüşmelerinin 9 Ocak günü tekrar başlayacağı bildirilmiş ve böylece müzakerelerin ikinci devresi başlamıştır. Bu dönemde görüşmelerin başından itibaren barıştan yana olan tavır ile bilinen Trocki'nin Rus Heyeti'nin başında olması, barışın uzak olmadığına dair iyi niyetli düşünceleri pekiştirmiştir. Rusların ilhaksız ve tazminatsız sulh şartları esas itibarıyla kabul edilmiş, yalnız bu düsturların fiilî ve ameli tarzda tatbiki ciheti kalmıştı. Basında yapılan değerlendirmeler, iki tarafta da iyi niyetli bir yaklaşımın

¹⁷ Ahmet Ağaoğlu, "Sulh Müzakeratının İnkita'ı", *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Kanunisanı 1334.

¹⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Kanunisanı 1334.

¹⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, 7 Kanunisanı 1334.

²⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 8 Kanunisanı 1334.

söz konusu olduğu, bu sebeple de tatbik hususunun mesele olmayacağı yönündeydi.²¹ Bu düşüncelerle 9 Ocak günü başlayan müzakerelerde taraflar şekil ve program üzerinde anlaştıktan sonra Ukrayna ile İttifak heyetleri arasında görüşmeler başlamıştı.²² 12 Ocak günü yapılan müzakerelere Ukrayna Heyeti'nin, açıklamaları damga vurmuştur. Tüm dünya tarafından ayrı bir cumhuriyet olarak kendilerinin tanınması arzusunda olan Ukraynalılar, müzakerelerde buldukları Merkezî Devletler'den bu yönde bir beklenti içerisinde olduklarını açıkça ifade etmişlerdir. Bu hususta İttifak Grubu tarafından ortak yapılan bir açıklamayla, Ukrayna'nın ayrı bir cumhuriyet ve heyetinin de müzakerelerde salahiyet sahibi olarak tanındığı bildirilmiştir.²³

Barış beklentisi içerisinde olan Osmanlı basınına, Bolşeviklerin teklifine ilgi göstermeyen İngiltere'nin, Rusların şartlarından rahatsızlık duyduğu şeklinde haberler yansımıştır. Yapılan değerlendirmelerde tüm dünyada derin tesirler bıraktığı ileri sürülen topraksız tazminatsız barış şartlarının, İngiltere'de işçiler arasında da geniş yankı bulduğu fakat İngiliz Hükümeti'nin barış yapmak konusunda taviz vermediği belirtilmiştir. Fransız ricalinin ise sulh değil zafer istedikleri dolayısı ile İtilaf Devletleri'nin barıştan yana bir tavır almalarının pek mümkün görülmediğine dikkat çekilmişti. Üstelik Amerika Başkanı Wilson da Brest Litovsk'ta müzakere edilen programı onaylamadığını konuya dair yaptığı açıklamada ilan etmişti. Wilson, Bolşeviklerin şartlarına karşılık 14 maddeden oluşan kendi barış programını açıklamış ve bu ilkelerin tüm dünyanın özgür ve güvenli olması üzerine kurulu olduğunu bildirmişti.²⁴ Böylece İtilaf Grubu'nun barış konusunda ortak bir tutum takındığı ve Amerika'nın da onlara destek verdiği anlaşılmıştı. Bu durumun ise Osmanlı kamuoyunun, genel bir barışın yapılması yönündeki beklentisini yok ettiğini ve tüm dikkatleri daha yoğun bir şekilde Brest Litovsk'a yönelttiğini söylenebilir.²⁵

²¹ Ahmet Ağaoğlu, "Brest Litovsk'ta", *Tercüman-ı Hakikat*, 9 Kanunisanı 1334.

²² *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Kanunisanı 1334.

²³ *Tercüman-ı Hakikat*, 14 Kanunisanı 1334.

²⁴ Bu program, savaş sonrasında da sürekli gündeme gelmiş olan Wilson İlkeleridir. *New York Tribune*, 9 January 1918.

²⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 10 Kanunisanı 1334; *Tercüman-ı Hakikat*, 13 Kanunisanı 1334.

16 Ocak 1918 günü Brest Litovsk müzakerelerinde Rusya Hükümeti, daha önce tarafların işgal etmiş oldukları arazilerin gelecekte alacağı şeklin belirlenmesi için bir teklifte bulunmuştur. Rusya, ilhaksız bir sulh istediklerini aleni bir şekilde beyan etmiş bu meyanda hem Avusturya Macaristan hem de Almanya'ya üç maddelik bir sulh teklifi yapmıştır. Teklife göre birbirlerinin arazilerine saldırılmayacak, tazminat ödenmeyecek ve işgal altındaki arazilerdeki yerli halka, bu bölgeler askersizleştirildikten sonra kendi geleceklerini tayin hakkı verilecekti. Bu müzakereler etrafında yapılan görüşmelerde Alman ve Avusturya Macaristan Devletlerinin Ruslarla yaptıkları müzakerelerin son derece olumlu cereyan ettiği dair haberler alınmıştır.²⁶

Kamuoyunda Brest Litovsk'u, uzun ve müthiş bir mücadelenin hesabının görülmesi olarak değerlendiren yorumlarda, müzakerelerde birtakım zorluklarla karşılaşılması doğal bulunuyordu. Her şeyden önce Rusların ortaya attıkları barış söylemlerinin alışılmış bir geleneğin temsili olmadığı üzerinde görüş birliği vardı. Ayrıca Osmanlı devlet adamlarına göre bu düsturlar, o güne kadar bilinen tüm beynelmül hukuk kaidelerini altüst edecek yenilikleri de beraberinde getiriyordu. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde konu ile ilgili kaleme aldığı yazısında Rusların teklifleri ile ilgili “*beşeriyeti ve muhtelif akvamın ve milletlerin münasebet ve alakalarını yeni ve tamamen başka esaslar üzerine tertip etmek fikrine matuftur...*” diyen Ahmet Ağaoğlu çatışmanın temel sebebini, Alman Murahhas Heyeti Başkanı Kühlman'ın uygulama konusundaki endişelerine karşılık, Rus Heyet Başkanı Trocki'nin düşünce kısmına odaklanması olarak görüyordu. Rus tekliflerinin tazminatsız ve ilhaksız barış şartlarında taraflar arasında anlaşmazlık yoktu. Bunlar anlaşılmaz değildi fakat “*...işte bir düstur ki tarih-i beşeriyette hiçbir zaman tatbik olmamıştır...*” denilen “milletler esastır” düsturu ile her millete geleceğini tayin hakkı verilmesinden oluşan Rusların üçüncü şartı ve bunun ne şekilde uygulanacağı büyük bir problem olarak ortadaydı.²⁷ Aslında Brest Litovsk'ta yapılan müzakerelerde taraflar arasında sulhun şekil ve tatbik sureti hakkında ortaya çıkan ihtilaflar, doğal karşılanıyordu. Tazminat ve ilhak

²⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 18 Kanunisanı, 1334.

²⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Kanunisanı 1334.

şartlarını içeren Rus tekliflerinde ihtilaf yoktu. İlhaksız ve tazminatsız bir sulh olması zaten kabul edilmişti.²⁸

Bununla birlikte Rusların ortaya attığı üçüncü şart olan milletler esasları üzerinde anlaşmazlıklar mevcuttu. Tamamen yeni olan bu esasa göre her millet, geleceğini tayin etme hakkına sahip olacaktı. Böyle bir uygulama ise daha önce tatbik edilmemişti. Müzakerelerde bu esasın nasıl tatbik edileceği üzerinde anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Fakat Komanef'in bu maddenin tatbiki hakkında yaptığı açıklama sonrası Almanlar tatmin olmuştu. Kısacası Ruslar, millet esasının tüm cihana tatbik edilmesini istemişler ve bu durumu Almanlara kabul ettirmişlerdi. Ahmet Ağaoğlu, milletlerin kendi iradeleri ile geleceklerini tayin hakkını elde etmesinin uygulamaya geçirilmesi halinde tüm İslam âleminin ihya olacağı düşüncesindeydi. Savaş sonrasında yapılacak barışın esasının da bu husus etrafında oluşturulması temenni ediliyordu.²⁹

Brest Litovsk'ta meseleler, oluşturulan ilgili komisyonlarca müzakere edilmekteydi. 18 Ocak 1918 tarihli müzakerelerde arazi komisyonları, savaş sırasında buldukları yerlerden başka bölge veya memleketlere göç eden halkın geri dönüşleri meselesini görüşmüştü. İttifak Grubu adına Almanya Murahhası Köhlman, göç eden halkın ülkelerine iadesini benimsediklerini ve sorunun mübadele ile çözümü için ilgili komisyona havale edilmesini önermiştir. Bu meseleler görüşülürken Rusya'daki iç çalkantılar yüzünden Troçki'nin bir haftalığına ülkesine dönmesi gerekmiş ve tekrar müzakerelere ara verilmiştir.³⁰

Genel görüşmelere verilen arada Ukrayna Heyeti ile Merkezî Devletler arasında müzakereler devam etmiş ve sulh esasları hazırlanmıştır. Böylece Ukrayna ile Merkezî Devletler arasındaki savaş durumuna son verilmişti. Ayrıca anlaşmaya göre, tarafların barış içerisinde yaşayacakları ilan edilecek, askerler geri çekilecek, ülkeler arasında hukuki ve iktisadi faaliyetler yapılacak, konsolosluklar hızlıca tesis edilecekti. Bu arada Brest Litovsk'ta oluşturulan İktisat Komisyonu da gayri resmi toplantısını 18 Ocak 1918 tarihinde yapmış ve burada alınan karar mucibince ilk resmi toplantı-

²⁸ Ahmet Ağaoğlu, "Siyaset-Birest Litovsk'ta", *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Kânunusani, 1334.

²⁹ Ahmet Ağaoğlu, "Siyaset-Birest Litovsk'ta", *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Kânunusani, 1334.

³⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Kanunusani 1334.

nın 19 Ocak günü saat 11.00'da yapılmasına karar verilmiştir. Alman ve Rus İktisat Komisyonları arasında 20 ve 21 Ocak günlerinde devam eden müzakerelerde iki ülke arasında gelecekte yapılacak faaliyetler için çalışmalar yapmak üzere bir tali komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir.³¹

Ara verilen müzakerelerde sessizlik, 29 Ocak 1918 tarihli Troçki'nin, Brest Litovsk'a doğru hareket ettiğine dair gelen bir telgrafla bozulmuştur.³² Ayrıca yeni teşkil edilmiş olan Tatar Cumhuriyeti'nden de üç murahhasın müzakerelere katılmak üzere Brest Litovsk'a doğru yola çıktığı haber alınmıştır. Basına yansıyan ana mesele olarak görülen milletlerin kendi kaderlerini tayini konusunda tarafların ilke olarak birbirlerine yaklaştıkları belirtilen yorumlardan, bu dönemdeki müzakerelerle ilgili daha umutlu bir beklenti içerisine girildiği söylenebilir.³³

31 Ocak günü yapılan müzakereler Talat Paşa'nın riyasetinde tek çelse olarak gerçekleşmiştir. Talat Paşa'nın, Brest Litovsk'a yeni gelen murahhasların tanıtılmasını heyet başkanlarından istemesiyle ilk mesai gerçekleşmiştir. Almanya'ya bağlı olmakla birlikte ayrı bir hükümet olan Bavyera da Brest Litovsk'a murahhas göndermiştir. Bu durum Osmanlı basınında tabii karşılanırken, belirsizliğini koruduğu için Ukrayna konusunda aynı düşünceler paylaşılmamıştır. Ukrayna ikiye bölünmüştü. Bunlardan birisi Bolşeviklerin onaylamadığı nasyonalist fikirlerin hâkim olduğu ve Ukrayna'nın Rusya'dan ayrılarak müstakil olması, kendi başına barış görüşmeleri yapması gerektiğini savunan Merkezî Hükümet'ti. Fakat milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı esasını ortaya atan Bolşevikler, sistemlerini onaylamadıkları Finlandiya ve Ukrayna gibi ülkelerde bu hakkı teslim etmeye taraftar olmayıp kendilerine bağlı Bolşevik hükümetler oluşturmuşlardı. Bu noktada Troçki, Ukrayna Sovyetlerinin de konferansa ayrı murahhaslar gönderme hakkı olduğunu, bunların tanınması gerektiğini iddia etmişti. Merkezî Devletler adına Alman Dışişleri Bakanı Kühlman, henüz teşkil edilmeyen Ukrayna Sovyet'inin konferansa murahhas göndermesini onaylamadıklarını açıklamıştır.³⁴

³¹ *The Ogden Standard*, 21 January 1918; *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Kanunisani 1334.

³² *The Ogden Standard*, 29 January 1918.

³³ *Tercüman-ı Hakikat*, 30 Kanunisani 1334.

³⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, 1 Şubat 1334; *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Şubat 1334.

Şubat ayı müzakereleri çetin başlamıştır. Taraflar arasında gittikçe artan uyumsuzluk ve fikir ayrılıkları konferansın bu safhasında daha fazla ortaya çıkmıştı. Bu durum Osmanlı basınında yer alan habere ve değerlendirmelere de yansımıştır. Umutlu hava gittikçe yerini belirsizliğe bırakmış ve Bolşevikler aleyhinde yazılara daha sık rastlanmıştır. Bu durum Brest Litovsk müzakerelerini başından itibaren ilgi ile takip eden dış basına da yansımıştır. *New York Tribune* gazetesinin 1 Şubat 1918 tarihli haberinde 30 Ocak 1918 tarihinde açılan ve tüm üyelerin hazır bulunduğu Brest Litovsk görüşmelerine Sadrazam Talat Paşa'nın başkanlık ettiği bildirilmiştir.³⁵ İlk dönem görüşmelerinde baskın olan isim, Alman General Holfman olmuştu. 8 Şubat 1918 Perşembe günü yapılan müzakerelerden sonra gazetelerde, görüşmelerin sürdüğü belirtilmekle birlikte Almanların barış şartlarının, Ruslar tarafından reddedildiği şeklinde haberler yayınlanmıştır.³⁶

Şubat ayının ilk günlerinden itibaren Osmanlı basınında beklentilerin gerçekleşmeyeceğine dair olumsuz hava, yazıların ortak dili olmuştur. Gelen telgraf ve haberlerin karmaşıklığından yakınılmakta ve özellikle Lehistan ve Ukrayna başta olmak üzere arazi mevzularında itilafların ortada olduğuna değinilmektedir. Bunun dışında heyetler arasında Alman ve Rus basınında çıkan bazı haberlerin yarattığı rahatsızlıkların müzakerelerde özellikle Troçki tarafından gündeme getirilmesinin, barış görüşmelerinde Osmanlı kamuoyunda rahatsızlık yarattığı anlaşılmaktadır. Bir diğer rahatsızlık konferansın, Ukrayna ve Lehistan meseleleri nedeniyle uzaması olmuştur. Çünkü Osmanlı Heyeti'nin dâhil olmadığı bu meselelerin görüşmeleri, Ruslar ile Avusturya-Macaristan ve Almanya arasında sürdürülmekteydi.³⁷

Osmanlı kamuoyunun müzakerelerde neticeye varılamamasından, ağırlıklı olarak Rusları sorumlu tuttuğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ukrayna Radası muhtariyetini ilan etmiş ve İttifak Grubu'nca bu durum kabul edilerek heyetleri müzakerelere dâhil olmuştu. Hatta Bolşevikler, Ukrayna adına onların sulh müzakerelerine katılmasını önermiş ve teşvik etmişlerdi. Fakat müzakereler olumlu bir seyirde ilerleyince Ruslar, Ukrayna Radası'nın Sovyet

³⁵ *New York Tribune*, 1 February 1918.

³⁶ *New York Tribune*, 7 February 1918; *New York Tribune*, 8 February 1918.

³⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, 6 Şubat 1334.

meclislerinden oluşmadığı gerekçesiyle görüşmelerde söz sahibi olmasına itiraz etmişler sonra da Finlandiya'da yaptıkları gibi Kızıl Ordularını Rada aleyhinde Ukrayna'ya sevk etmişlerdi.³⁸ Aynı durum Lehistan için de geçerliydi. Alman ve Avusturya Macaristan devletleri, bazı şartlar karşılığında Lehistan'ın, Brest Litovsk'ta kendilerini temsil etmeleri için hususi murahhaslar göndermesini onaylamışlardı. Şimdi ise Rusya, bu devletlerde oluşturdukları Sovyetlerin de ayrı murahhaslarla konferansa kabulünü istiyordu. Böylece hem Lehistan hem de Ukrayna birbirlerinin fikirlerine zit iki ayrı heyet tarafından temsil edilmiş olacaktı.³⁹

Bu zorlu süreçte barış için umut, Rusya'daki iç karışıklıkların Rus Heyeti'ni zor durumda bırakmasına kalmıştı ki çok geçmeden Rusları barışa zorlayacak gelişmelere dair haberler gelmeye başlamıştır. 8 Şubat tarihli gazetelere, 36.000 kişiden oluşan Leh kuvvetlerinin ilerleyerek Lehistan Sovyet Hükûmeti'ni dağıttıkları ve Amele Komiserleri ile Rus ve Leh sosyalistlerini tutukladıklarına dair bir gelişme yansımıştı. Brest Litovsk'la irtibat adeta kesilmiş⁴⁰ ve bu olayla birlikte Rusya'daki karışıklıklar gittikçe artmıştı.

Rusya'da karışıklıkların devam ettiği bu dönemde Bolşeviklerin tepkisine rağmen İttifak Devletleri murahhasları, meşruiyetini kabul ettirmiş olan Ukrayna'nın Merkezî Hükûmeti ile anlaşmaya vardılar.⁴¹ Anlaşmayla birlikte Ukrayna ile akdedilen sulh kadar Bolşeviklerin barışa gösterecekleri tepkiler ve bu durumun Brest Litovsk'taki müzakereleri ne yönde etkileyeceğine dair tartışmalar başladı. Bolşeviklerin Ukrayna Radası'nın salâhiyetini kabul etmekle birlikte sonraki süreçte bu meselenin Brest Litovsk'taki anlaşmazlığın temel sebebi haline geldiğine dikkat çeken yorumlar yapıldı. Ayrıca Bolşeviklerin ilk hedeflerinin Lehistan ve Ukrayna'yı tamamen kontrole almak olacağı ileri sürüldü.⁴²

³⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1:55, C. 1, 23 Şubat 1334, s. 441.

³⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Şubat 1334. Ukrayna'da iki hükûmet vardı. Birisi Merkezi Kiev olan hükûmet ki temsilcisi Rada idi. Diğeri Amele ve Köylü Hükûmeti olup temsilcisi Sovyetler idi. Bolşevikler, Ukrayna'da kurdukları Sovyet Hükûmeti'nin temsilcilerini Brest Litovsk'a dâhil etmek istemişlerdi. *Tercüman-ı Hakikat*, 10 Şubat 1334.

⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 8 Şubat 1334.

⁴¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1:55, C. 1, 23 Şubat 1334, s. 441.

⁴² *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Şubat 1334.

Ukrayna meselesine dikkatler yoğunlaşmışken 11 Şubat günü Bolşevikler ile İttifak Devletleri'nin barış yaptıklarına dair bir şayia duyuldu. Şayanın kaynağı, biri Petersburg diğeri Brest Litovsk'tan gelen iki telgraftır. Telgrafta ordularını terhis eden Rusların, Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye, Bulgaristan ile iktisadi ve diğeri alanlarda ilişki kurmaya hazır olduğu bildiriliyordu. Yani resmi barış olmadan devletler ilişki kuracak ve savaşa son vereceklerdi. Bu durum, Osmanlı kamuoyunda Bolşeviklerin barış imzalamaktan çekindikleri şeklinde değerlendirilmiştir.⁴³ Troçki'nin, 10 Şubat 1918 tarihli beyanatı sonrası Brest Litovsk'ta müzakereler bir kez daha çıkmaza girmiş ve barışın imzalanması ümidi sönmüştür.

Troçki'nin açıklamalarından sonra gözlerin çevrildiği Almanya'dan yapılan açıklamalar, 10 Şubat sonrası müzakerelere verilen yedi günlük ara olduğu ve bu süreçte Almanya'nın serbest hareket etme hakkı bulunduğu şeklindedir. Bir nevi tehdit olarak algılanabilecek bu açıklama ve yaşanan gelişmeler, dünya basınında da geniş yankı bulmuştur. *Harrisburg Telegraph* gazetesinde “*Brest Litovsk barış görüşmeleri tartışma ile sona erdi*” başlığı altında 15 Şubat 1918 tarihinde yayınlanan haberde, Alman ve Rusların aralarında imzalanacak barış antlaşmasının tehlikede olduğu ve Almanların, Ruslara karşı yeniden askeri bir operasyona başlayabileceği ileri sürülmüştü. Hatta iddiaya göre Alman askerî karargâhında Ruslara karşı olası bir askeri operasyonla ilgili görüşmeler yapılmaktaydı. Bu iddiaları destekler şekilde Rusya Dışişleri Bakanı Troçki de “*savaş yok fakat barış da yok*” diyerek görüşmelerin çıkmaza girdiğini ilan etmiştir.⁴⁴ Gerçekten de 9 Şubat günü Brest Litovsk müzakerelerinde yapılan toplantı ve buna mukabil Troçki'nin beyanatı sonrası görüşmeler çıkmaza girmiş, buna mukabil Troçki de Brest Litovsk'u terk etmiştir. Gelişmeler, “*Ruslar Almanya ile barışı sonlandırdı*” gibi başlıklar altında dünya basınında yer bulmuştur.⁴⁵

Osmanlı kamuoyu, Troçki'nin aniden Brest Litovsk'u terk etmesine anlam verememiştir. Neden ve niçinler sorgulanmıştır. Müzakereler kesilmeden önce 9 Şubat 1918 tarihli Brest Litovsk'un son oturumunda Troçki'ye Ukrayna ile İttifak Devletleri'nin arasında

⁴³ *Tercüman-ı Hakikat*, 12 Şubat 1334.

⁴⁴ *Harrisburg Telegraph*, 15 February 1918.

⁴⁵ *Weekly Journal-Miner*, 13 February 1918; *Williston Graphic*, 10 January 1918; *Harrisburg Telegraph*, 11 February 1918.

yapılan sulh muahedenamesi sunulmuştu. Troçki, bu sulhu tanımayacaklarını söylemişti. Aynı durum Finlandiya ve Litvanya için de geçerli idi. Oysa Bolşeviklerin ileri sürdüğü milletlerin kendi mukadderatlarını tayin hakkı düsturuna son derece uygun olarak Rusya'daki bu milletler, bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Yapılan değerlendirmelere göre, Bolşevikler ileri sürdükleri düsturun kendi aleyhlerinde işlediğini görünce yüzlerindeki maskeler düşmüştü. İleri sürdükleri düsturlarına da kendi yararlarına sonuçlanabilecek farklı bir şekil vermek istemişlerdi.⁴⁶ Buna göre Ukraynalılar, Finlandiyalılar ve Litvanyalılar gibi Rusya'ya bağlı milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkını elde edebilmeleri, Rusya'ya bağlı kalıp onun himayesinde kalmak ve sosyalist bir cumhuriyet kurarak onun tarafından yönetilmek üzere iki şarta bağlanmıştı. Sonuç olarak Bolşevikler kendileri ile çelişmişlerdi ve tüm olup bitenler bir plandan ibaretti. Kendi planlarına yarar sağlayacağından Ukrayna'daki durumu bahane yapıp Brest Litovsk'taki müzakereleri kasıtlı olarak uzatmışlardı.⁴⁷ Sonra da Troçki, salahiyetinin sona erdiğini ileri sürüp hiçbir çağrıya ve öneriye aldırış etmeden aceleyle Brest Litovsk'u terk etmişti.⁴⁸

Bundan sonrası için ise 10 Şubat 1918'e gelindiğinde yaklaşık iki aylık bir uğraşı sonucunda Brest Litovsk sulh müzakerelerinde, tam bir belirsizlik hâkimdir. Troçki'nin, Rus Heyeti'nin başında Brest Litovsk'a geleceği haberini aldıktan sonra Osmanlı kamuoyuna hâkim olan iyimser hava zamanla yerini, biraz şaşkınlık, hayal kırıklığı ve nihayetinde umutsuzluğa terk etmiştir. Gelinen noktada müzakerelerin kesilme nedeni Troçki'nin tavrı ve beyanatları olarak görülüyor ve yapılan değerlendirmelerde Troçki'nin barış imzalamaktan çekindiği belirtiliyordu. Bununla birlikte yine Troçki'nin Rus ordusunun terhis edildiği ve savaş olmayacağına dair açıklamalarına da dikkat çekilmiştir. “*Şimdi ne olacak?*” sorusu zihinleri kurcalamıştır. Çünkü Troçki'nin açıklamalarına rağmen barış imzalanmamış ve iki aylık bir aradan sonra, Rusya ve İttifak Devletleri yeniden savaş durumuna gelmişlerdi.

Osmanlı Devleti açısından durum biraz daha karmaşıktır. Çünkü Bolşeviklerin anlaşmaya yanaşmadıkları meseleler, ağırlıklı

⁴⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1:55, C. 1, 23 Şubat 1334, s. 441.

⁴⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, Ahmet Ağaoğlu, “Siyaset”, 18 Şubat 1334.

⁴⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1:55, C. 1, 23 Şubat 1334, s.441.

olarak Almanya kaynaklı idi. Ayrı bir sulh müzakeresi olması halinde Osmanlı Devleti ve Bolşevik Rusların anlaşmasının önünde büyük bir engel bulunmuyordu. Fakat müttefikleri ile birlikte Osmanlı Devleti de çok arzu etmesine rağmen barışa kavuşamamış ve topraklarının halen bir bölümünü işgal altında bulunduran Ruslarla savaş durumunun devamını engelleyememiştir. Bu durumun Osmanlı kamuoyunda yarattığı hayal kırıklığı, gazete sütunlarına yansımıştır. 19 Şubat 1918 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde “*Hâsıl Olan Vaziyet*” başlığı ile kaleme aldığı makalesinde Ahmet Ağaoğlu, müzakerelerin kesilmesinde Osmanlı Devleti’nin etkinliği ve kontrolü olmadığından şöyle yakınmıştır: “...İşlerin cereyanı bizim idaremize tabi olsaydı, belki mesele başka bir şekil alırdı. Fakat emri vaki karşısında yalnız hadiseleri sebat-ü zapt etmek ve bunlar hakkında bazı tahminlerde bulunmaktan başka elimizden bir iş gelmeyeceğini iyi takdir ettiğimizden bu kere de emri vaki olduğu gibi kabul ederek onun etrafında dolaşmak mecburiyetindeyiz...”⁴⁹

Fakat Rusların durumundan haberdar olan Osmanlı kamuoyunda, umutlu bir bekleyişin olduğu söylenebilir. Çünkü en az İttifak Devletleri kadar Bolşeviklerin barışa gereksinim duydukları ortadaydı. İşte bu durum Rusları geri adım attırabilir ve yeniden müzakere masasına oturtabilirdi. Üstelik Almanya tarafından Ruslara karşı yeniden askeri harekât başlatılmıştı. Tüm bunların sonucunda barış beklentileri uzun sürmedi. 20 Şubat 1918 tarihinde Ahali Komiserleri yaptıkları toplantıda, özellikle barış yanlılarının başını çeken Lenin’in ısrarlarının bir sonucu olarak İttifak Devletleri’nin barış şartlarını kayıtsız şartsız kabul etmeye hazır olduklarını bildirdiler.⁵⁰ Bu karar, altında Lenin’in ve Troçki’nin imzalarının bulunduğu bir telgrafla Alman Hükümeti’ne iletildi.⁵¹

2. Brest Litovsk Antlaşması ve Yankıları (Mart 1918)

Brest Litovsk’ta taraflar arasındaki çetin müzakereler sonunda Bolşevikler, İttifak Devletleri’nin tüm şartlarını kabul ettiklerini bildirmeleri ile beklenen barış, sadece imzaya kalmıştı. Berlin’den alınan haberlere göre taraflar arasında ne Brest Litovsk’ta

⁴⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, Ahmet Ağaoğlu, “Hasıl Olan Vaziyet”, 19 Şubat 1334.

⁵⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 21 Şubat 1334; *Tercüman-ı Hakikat*, 22 Şubat 1334.

⁵¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1:55, C. 1, 23 Şubat 1334, s.441.

nede başka bir yerde tekrar müzakere yapılmayacak, İttifak Devletleri tarafından barış şartları, Ruslara bildirilecek ve alınacak cevaba göre de anlaşma imzalanacaktı.⁵²

Barışın imzalanacağına dair haberler hem dünya hem de Osmanlı kamuoyunda geniş yankı bulmuştur.⁵³ 23 Şubat 1918 tarihli oturumda da Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, barış görüşmeleri ile ilgili Meclis-i Mebusan'ı bilgilendirmiştir. İki aydır sürdürülen görüşmelerin oldukça zorlu geçtiğine işaret eden Nesimi Bey, bunun nedenini Rus murahhasların tutumuna bağlamıştır. Nesimi Bey'in açıklamalarından müzakere süresince Osmanlı devlet adamlarının Bolşeviklere karşı şüpheli yaklaşımlarının olduğu anlaşılmaktadır. Birçok müşkülle karşılaşılmasının ana nedeni olarak ahali komiserlerinin barıştan ziyade özellikle Avusturya ve Almanya'daki işçi sınıflarına yönelik propaganda yapmayı amaçlamaları görülüyordu. Bununla birlikte Bolşeviklerin sözlerinin arkalarında durmalarından duyulan memnuniyet de dile getirilmiştir.⁵⁴

Ahmet Nesimi Bey'in açıklamaları Meclis-i Mebusan'da büyük bir memnuniyet yaratmıştır. Bu memnuniyeti dile getirenlerden birisi olan Musul Mebusu Mehmet Emin Bey, savaştan bıkmış, yorgun düşmüş, barışı gözleyen Osmanlı kamuoyunun hislerine şu sözleriyle tercüman olmuştur:

“Aylar, yıllar var ki milletimizin kahramanlık, şan ve şeref meydanları, ecdadımızın hatıra ve anane ocakları, hepimizin milli aşk ve rüyalarımızın diyarları, düşmanlarımızın ayakları altında çiğneniyordu. Bu vilayetlerimizin burçlarında Osmanlı bayrakları dalgalanmaz olmuştu. Bu vilayetlerin birçok mabedi yıkılarak mihraplarının enkazı üzerinde baykuşlar ötüyordu. Bu vilayetlerin namus ve ismet harimleri olan çatıları altında düşman sesleri işitiliyordu...”⁵⁵

Mehmet Emin Bey'in konuşmasından, yapılacak bir barış ile Rusya ve Osmanlı arasındaki savaşa nihayet vermekten daha büyük beklentilerin olduğu anlaşılmaktadır. Barış sayesinde vatanlarını terk etmek zorunda kalan binlerce göçmen, tekrar yurtlarına döne-

⁵² *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Şubat 1334.

⁵³ Hopkinsville Kentuckian gazetesi Brest Litovsk barışını “Rusya toprakları ile barış satın aldı” başlığı ile okuyucularına duyurmuştur. *Hopkinsville Kentuckian*, 5 March 1918.

⁵⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, İ: 55, 23 Şubat 1918, s. 440-441.

⁵⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C. 1, İ: 55, 23 Şubat 1918, s. 442.

bileceklerdi. İngiliz ve Fransızların, Türkleri Avrupa'dan atma istekleri sekteye uğrayacaktı. Mehmet Emin Bey, “Bizim için ayrılmaz kardeş Osmanlı toprağı, kardeş Osmanlı İmparatorluğu, işte bizim harpten sulhtan gayemiz”, diyerek Osmanlı Devleti'nin barış gayesini de kısaca açıklamıştır.⁵⁶

Konu üzerinde söz alan Trabzon Mebusu Servet Bey'in değerlendirmesine göre Ukrayna ile akdedilen sulh, her ne kadar Ruslarla müzakerelerin kesintiye uğramasının nedenlerinden birisi olsa da, Bolşeviklerin ortaya attıkları esasların bir neticesi olarak gerçekleşmişti. Troçki ve Lenin sadece bu sebepten bile saygı ile yâd edilmeliydiler. Servet Bey, konuşmasının sonunda Hariciye nazırının Bayburt, Ahlat, Polathane ve Rize'ye tekrar Türk askerinin girdiğine dair izahatından duyduğu mutluluğu şöyle dile getirmiştir: “...Bu sözler bizim üzerimize ne suretle icrayı tesir ettiğini, bizi ne derece mütehasıs kıldığını tasvir etmek kudretim haricindedir. Bunu tasvir edebilmek için süruruma karşı gözyaşları dökmekle mukabele ediyorum...”⁵⁷

Brest Litovsk gerçekten de Osmanlı Devleti için en zor dönemlerinde büyük ve yeni bir umut olmuştur. Musul Mebusu Mehmet Emin Bey'in Brest Litovsk Antlaşması'nı, aylar hatta yıllardır çiğnenen şerefler, kahramanlık ve hatıraların ve ezan sesleri susturulup Osmanlı bayraklarının dalgalandırılmadığı Osmanlı vilayetlerinin acılarının artık sona erdiğinin müjdesi olarak yansıttığı sözleri, diğer mebusların güçlü alkışları ile tasdik edilmiştir. Öte yandan Bolşeviklerle müzakerelere başlanması şüphesiz en fazla Rus işgaline maruz kalan ahaliyi memnun etmiştir. Hükümeti tebrik etmek için Trabzonlular adına Meclis-i Mebusan'da bulunan Trabzon mebuslarına gönderilen bir telgrafta yer verilen “Vatanın yolları bağ-ı emelin gülleri açıldı...” şeklindeki sözler, duyguların en açık ifadesi olmuştur.⁵⁸

Osmanlı kamuoyunda barış sözcüğü gündemin ilk sırasına otururken Almanya, Rusya'ya on maddeden oluşan son sulh şartlarını ve ültimatomunu 26 Şubat 1918 günü vermiştir. Rusların kabul ettikleri bu ültimatomda; Alman ve Rusların sulh içinde yaşamaları, sınır konusunda Almanların şartları, Litvanya, Estonya, Ukrayna, Finlandiya arazilerinin Kızıl Ordu ve Ruslar tarafından terk

⁵⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 1, İ: 55, 23 Şubat 1918, s. 443.

⁵⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 1, İ: 55, 23 Şubat 1918, s. 443.

⁵⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C. 1, İ: 55, 23 Şubat 1918, s. 444.

olunması, Rusya'nın Ukrayna Ahali Cumhuriyeti ile sulh akdetmesi, Rus ordusunun terhisinin derhal icrası, Rus savaş araçlarının boşaltılması ve savaş dışı kalmaları, anlaşma sağlandığı takdirde Karadeniz yolu ile ticari ilişkilere başlanması gibi maddeler vardır. Alman notasında Osmanlı Devletini beşinci madde alakadar ediyordu. Bu maddede “Rusya, Anadolu vilayet-i şarkiyesinin Türkiye’ye iadesi hususunda teminat verecek ve Türkiye’de kapitülasyonların ilgasını tasdik eyleyecektir” denilmektedir.⁵⁹

Alman ve Avusturya-Macaristan heyetlerinden sonra 26 Şubat 1918 tarihinde Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın riyasetindeki Osmanlı Heyeti, anlaşmayı imzalamak üzere Brest Litovsk'a gitmiştir. Alman, Avusturya Macaristan ve Osmanlı murahhasları bir taraftan 27 Şubat günü geleceklerini bildiren Bulgar ve Rus murahhaslarını beklerken diğer taraftan barış metnine son şeklini vermek üzere toplantılar yaptılar.⁶⁰ Tüm heyetlerin Brest Litovsk'a gelmesi ile de 28 Şubat günü tekrar müzakerelere başlanmıştır. Rus Heyeti'ne bu sefer Sokolnikov başkanlık etmiştir.⁶¹ 3 Mart 1918 tarihinde nihayet beklenen barış Osmanlı Devleti adına İbrahim Hakkı Paşa ile Zeki Paşa tarafından imzalanmış ve bu memnuniyet verici gelişme, Hakkı Paşa tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen bir telgrafla bildirilmiştir.⁶²

Hakkı Paşa'nın telgrafı, hükümete ulaştıktan sonra 4 Mart 1918 tarihli Mebusan Meclisi oturumunda Adliye Nazırı ve Hariciye Vekili Halil Bey, Brest Litovsk Barış Antlaşması hakkında uzun bir beyanat vermiştir. Yakın bir zamanda Romanya ile de sulh akdinin beklendiğine dair görüşlerini⁶³ de dile getirdiği konuşmasında Halil Bey, Osmanlı Devleti'nin Ruslar tarafından kabul edilen barış şartlarının; işgal edilen Osmanlı arazilerinin derhal tahliye ve iadesi, 93 Harbi sonucunda Rusya tarafından alınmış olan Kars, Ardahan, Batum halklarının kendi geleceklerini tayin hususunda serbest bırakılmaları ve son olarak Rusya ve Osmanlı devletleri ara-

⁵⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Şubat 1334.

⁶⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Şubat 1334.

⁶¹ *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Mart 1334.

⁶² *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Mart 1334.

⁶³ 4 Mart 1918 tarihinde de Romanya ile barış imzalanmıştır. *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Mart 1334.

sında savaş durumu sona erdiğinden her türlü hukuki ve ticari ilişkilerin kurulması olmak üzere başlıca üç esas çerçevesinde toplandığını söylemiştir.⁶⁴

Halil Bey'in açıklamaları üzerine ilk sözü alan Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, duygularını dile getirirken zaman zaman yaşadıkları felaket ve korkuların Brest Litovsk Sulhu sayesinde son bulduğunu ifade etmiştir:

“...Bugün de Osmanlı Devlet ve Milletinin ve Âlem-i Mâmin elhamdülillâhi Teâlâ büyük bir yevm-i saadeti, büyük bir yevm-i inşirahı olduğunu ve o suretle bir târihî gün yaşayacağımızı Hükümetimizin bugün kemâl-i şükranla tebşir ettiğini görüyoruz...” Fehmi Bey'in sözlerinde İttihat ve Terakki'ye de övgüler vardı: “...Biz inâyet-i Hak ile hiçbir şeye malik olmasak dahi büyük bir hüsnüniyetle bütün Âlem-i İslâmi kurtarmaya gayret eden ve gayret ettiğini gördüğümüz İttihat ve Terakki Cemiyeti ve İttihat ve Terakki Hükümeti, elhamdülillâh Teâlâ...”⁶⁵

Musul Mebusu Mehmet Emin Bey, Van Mebusu Asaf Bey, Kahrisar-ı Sahip Mebusu Ağaoglu Ahmet Bey ve Enver Paşa da Brest Litovsk Antlaşması üzerine Meclis-i Mebusan'da söz aldılar. Enver Paşa, konuşmasında Kafkasya'da oluşan ve Türk ırkına mensup yeni hükümetleri tanımaya ve bu oluşumlara yardım etmeye devam edeceklerini ve Bolşeviklerle yaptıkları anlaşma mucibince terk ettikleri arazilerde de kurulan hükümetlerle temas etmekte sakınca görmediklerini söyledi.⁶⁶

Brest Litovsk'ta kararlaştırılan esaslar kısa sürede hayata geçirilmiştir. Antlaşma ile nihayet Osmanlı Devleti'nde Rus işgali sona ermiş, altı veya sekiz hafta zarfında Rus ordusunun, Doğu Anadolu'yu boşaltması karara bağlanmıştı. Evliye-i Selâse olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum halkına kendi geleceklerini tayin etme hakkı verilmiş ve kısa sürede Osmanlı Devleti'ni adı geçen yerlerde temsil edebilecek kişiler belirlenerek Kars'a, Ardahan'a ve Batum'a gönderilmişlerdir.⁶⁷ 14 Temmuz 1918 tarihinde buralarda yapılan halk oylamasının sonucunda da Evliye-i Selâse

⁶⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ: 62, C. 1, 4 Mart 1918, s. 656.

⁶⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ: 62, C. 1, 4 Mart 1918, s. 656.

⁶⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ: 62, C. 1, 4 Mart 1918, s. 658.

⁶⁷ Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Aydın, Edirne Vilayetleri ile İzmit mutasarrıflığına çekilen telgraflar. *BOA*, DH. ŞFR, 88/137, 4. Ramazan.1336; *BOA*, DH. ŞFR, 88/39, 23.Şaban.1336; *BOA*, DH.ŞFR, 88/38, 23 Şaban 1336.

Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmuştur.⁶⁸ Brest Litovsk Antlaşması'na göre ayrıca Rus ordusu boşaltılan yerlerde güvenliği sağlayıp, öç alma ve soygun olaylarını önleyecekti. Ermeni çeteleri silahlılandırılarak dağıtılacak ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında şimdiye kadar yapılan bütün antlaşmalar yürürlükten kaldırılacaktı.

Brest Litovsk, Çarlık Rusya'nın tüm uyruklarını da kapsamına almıştı. Bu nedenle antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Rus esirlerin serbest bırakılmasında herhangi bir zorluk çıkartılmaması gerektiğine dair Dâhiliye Vekâleti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından bir yazı yayınlanarak ilgili yerlere gönderilmiştir.⁶⁹ Dışişlerinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen başka bir yazıda da Kırım, Ukrayna tabiiyetinden olup, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş sona erdikten sonra Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan esirlerin durumunun ne olacağına dair Ankara vilayetinden sorulan bir soru üzerine yapılacak uygulamanın gerekçesi bildirilmiştir. Buna göre ister Kırım ister Ukrayna tabiiyetinden olsun bu esirlerin eski Rusya vatandaşı oldukları vurgulandıktan sonra, 13 Temmuz 1918 tarihinde tasdiknameleri teati edilmiş olan Brest Litovsk Antlaşması gereğince hareket edilerek tüm esirlerin taraflarca serbest bırakılması hükmünün uygulanması kararlaştırılmıştır. Yazıda, Ukrayna asıllılarından serbest bırakılan esirlerin, Odesa'ya gidecek boş bir vapur ayarlanarak ülkelere dönmeleri sağlanacağı belirtilmiştir.⁷⁰

Brest Litovsk Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'ni hem Bolşeviklerle hem de Almanya ile karşı karşıya getiren gelişmeler yaşanmıştır. Haziran 1918'de Bolşeviklerin Bakü'yü kaybetmemek için Ermeni silahlı birlikleri ile hareket etmesi ve oradaki Türk ve Müslüman ahaliye karşı giriştikleri faaliyetler ve İngilizlerin de Bakü'ye yönelik hedefleri Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmiştir. Azerbaycan'ın da yardım isteği üzerine yüzünü artık Kafkaslara döndüren Osmanlı Devleti, Bakü'ye sefer yapmaya karar vermiştir.⁷¹ Türk ordusu Azerbaycan'a yardım etmiş, Güney Azerbaycan'ı kurtarmış, Bakü'ye doğru ilerlemiştir. Enver Paşa'nın amacı, Kafkaslardan Osmanlı topraklarına yönelebilecek olası bir Rus tehdit ve istilasına karşı Kafkas Müslümanlarını

⁶⁸ 8 Eylül 1918 tarihli yazı. BOA, DH. UMVM, 124/176, 2 Zilhicce 1336.

⁶⁹ BOA, DH. EUM, 5.Şb, 74/15, 24.M.(Muharrem)1337.

⁷⁰ BOA, DH. EUM, 5.Şb, 74/15, 13.M.1337.

⁷¹ Bu seferin hukuki dayanağı 5 Haziran'da imzalanan Batum Antlaşmaları idi.

içine alacak büyük bir tampon İslam Devleti meydana getirmektir. Böylece Sovyet Rusya ile Osmanlı arasında da bir set çekilmiş olacaktır.⁷² Fakat bu durumdan en büyük rahatsızlığı Osmanlı'nın müttefiki Almanya duymuştur.⁷³

Gerçekten de Brest Litovsk Antlaşması ve sonrasında yaşanan gelişmeler özellikle Kafkasya politikası konusunda Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki farklılıkları gün yüzüne çıkarmıştır. I. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde Osmanlı Devleti ile Almanya'nın Kafkasya politikaları hiçbir surette örtüşmemektedir. Osmanlı'nın Kafkasya politikası sınır güvenliği üzerine kurulmuşken Almanya Rusların dostluğunu kazanmaya yönelmişti. Sadece Gürcistan'ın bağımsızlığına önem veren Alman politikasına karşı ise Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Ermenistan'ı da kapsayan Rusya ile arasında bir hat çekmeye muktedir olacak yeni müstakil hükümetlerin kurulmasını destekliyordu.⁷⁴

Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin menfaati karşısında Rusya'nın dostluğunu elde etme çabasına girmesi ve bu meyanda Alman basınında yayınlanan makaleler, Osmanlı kamuoyunda hayal kırıklığı ile birlikte müttefiklerine karşı olumsuz bir algı oluşturmuş ve bu yönde yazılar kaleme alınmıştır. Bunlardan biri 2 Eylül 1918 tarihli *Vakit* gazetesinde Ahmet Emin tarafından kaleme alınan makedir. Burada Brest Litovsk Sulh Muahedesi müzakerelerinde müttefik devlet Almanya'nın Kafkasya politikası ile ilgili hayal kırıklıklarına yer verilmiştir. Harbe girmeden önce Osmanlı kamuoyunun ve İslam âleminin Almanya'ya derin bir itimat beslediği hatırlatıldıktan sonra bu itimadın Alman menfaatleri uğruna kullanıldığı ima edilmektedir. Bu doğrultuda da Almanya'nın Kafkasya'da Osmanlı aleyhinde izlediği ve makede hesapsız olarak nitelendirilen politikası eleştirilmektedir.⁷⁵ Kısacası Brest Litovsk Antlaşması akabinde Kafkasya'da gittikçe belirsizlik ve güç mücadelelerin olduğu ve bu amaçla da hedefleri farklı müttefik devletlerin dahi siyasetlerinin birbirleriyle çatıştığı yeni bir döneme girilmiştir.

⁷² Elnur Hasan Mikail, "Atatürk Dönem Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1923), II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu, Kars 2009, s. 247.

⁷³ Musa Gasimov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğrunda Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, C. 7, S. 1, s. 18-27.

⁷⁴ Ahmet Emin, "Almanya'nın Kafkas Siyaseti", *Vakit*, 26 Zilkade 1336.

⁷⁵ Ahmet Emin, "Almanya'nın Kafkas Siyaseti", *Vakit*, 26 Zilkade 1336.

Sonuç

Brest Litovsk müzakerelerinin ilk döneminde taraflar, temkinli bir tutum izlemeyi tercih etmişlerdir. Önce Ruslar, sonra İttifak Devletleri olmak üzere karşılıklı barış şartları ve programları açıklanmıştır. Rusların ilhaksız-tazminatsız barış programı, İttifak Devletleri içerisinde en çok Osmanlı Devleti'ni memnun etmişti. Çünkü savaşta büyük yaralar alan, toprak kaybeden, toprakları işgal altında kalan Osmanlı Devleti için öncelikli mesele işgal altında kalmış olan topraklarının boşaltılması olmuştur. Bu sebeple de gerek Osmanlı devlet adamlarının yaptıkları açıklamalarda gerekse Osmanlı kamuoyunda müzakerelerin, büyük bir umutla ve merakla sona ermesi beklentisi oluşmuştur. Oysa Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinden Almanya ve Bulgaristan aynı düşüncede değildir. Çünkü ilhaksız tazminatsız sulh teklifi, Bulgaristan'ın, Sırbistan ve Romanya'dan Almanların ise eski Çarlık Rusya'dan ele geçirmiş oldukları toprakları korumalarını engellerken, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği toprakları geri kazanmasının yolu olmuştur. Müttefiklerin bir diğer ayrılık noktası, Almanların müzakereleri her devletin Ruslarla ayrı yürütmesi konusundaki tutumunun Osmanlı Devleti'ni yalnız kalma endişesi ile rahatsız etmesi olmuştur.

Osmanlı kamuoyunda Brest Litovsk müzakerelerinde bulunan Rus temsilcileri ile ilgili gidişata göre değerlendirmeler yapılmıştır. Müzakerelerin başında Rus temsilcilerine dair intiba, son derece zeki oldukları, siyasi alana hâkimiyetleri ve gelecekte hem bu alanda hem de iktisat alanında önemli bir yer edinecekleri şeklindedir. Ayrıca Rus temsilcilerin Almanca ve Fransızcayı bilmelelerine rağmen Rusça konuşmayı tercih etmelerine dikkat çekilmiştir.⁷⁶ Fakat özellikle 9 Şubat 1918 tarihinde görüşmelerin kesilmesi ve 10 Şubat günü Troçki'nin açıklamaları Bolşevikler aleyhinde bir hava oluşturmaya başlamıştır. Bu dönemde Bolşeviklere yöneltilen eleştiriler genellikle barış yapmaktan çekindikleri, kasti olarak müzakereleri uzattıkları, çıkarları için kendi düsturlarına aykırı davrandıkları ve amaçlarının rejimlerinin propagandasını yaparak bunu yaymak olduğu şeklindeki yorumlar etrafında toplanmıştır.

Müzakereler süresince milletlerin kendi geleceklerini tayin hakkının uygulanması ile Ukrayna meselesi sorunu anlaşmazlığın temel nedenleri olmuştur. Tarafların bu hususlarda farklı düşün-

⁷⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 4 Kanunisanı 1334.

celeri ve amaçları müzakerelerin kesintiye uğraması sonucunu doğurmuştur. Nitekim 9 Şubat 1918 tarihinden sonra barış konusunda tam bir belirsizlik hâkimdir. Bu belirsizlik Almanya'nın ileri harekâtı ve Rusya'da yaşanan iç karışıklıkların sonunda Bolşeviklerin, Merkezi Devletlerin şartlarını kabul ettiklerini bildirmeleri ile sona ermiştir. Haber, Osmanlı kamuoyu ve hükümet çevrelerine derin bir nefes aldırılmıştır. Uzun yılların matemi adeta bir anda kırılmış ve yeni bir umut doğmuştur. Barışın imzalanması aynı zamanda konvansiyonel Türk-Rus politikasında bir değişim döneminin başladığının işareti olmakla birlikte, Brest Litovsk sonrası Kafkasya'da yaşanacak gelişmeler, devletlerarası politikalarda hızlı değişimlerin yaşanacağını göstermiştir.

Kaynaklar

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS., "Şifre", 2398/5, 09.05.1334.*
BOA, İ.DUİT, 9/21, 3 Kanunisani 1334.
BOA, DH.EUM, 5.Şb, 74/15, 13.M.1337.
BOA, DH.EUM, 5.Şb, 74/15, 24.M.(Muharrem)1337.
BOA, DH.KMS, 46/25, 18 Ra (Rebiulevvel) 1336
BOA, DH.ŞFR, 88/137, 4.Ramazan.1336
BOA, DH.ŞFR, 88/38, 23 Şaban 1336.
BOA, DH.ŞFR, 88/39, 23.Şaban.1336
BOA, DH.UMVM, 124/176, 2 Zilhicce 1336.
BOA, MV, 211/107, 26 Ca (Cemaziyellevvel) 1336
BOA,HR.HMŞ.İŞO, 68/41, 12 Şubat 1337.
 GASIMOV, Musa, "Bakü'nün Kurtarılması Uğrunda Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, C. 7, S. 1
Harrisburg Telegraph, 15 February 1918.
Hopkinsville Kentuckian.
 KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Ülke Kitapları, İstanbul.
 Leon Trotsky, *History of the Russian Revolution to Brest-Litovsk*.
Meclis-i Mebusan Tutanakları.
 METİN, Barış, "Urmiye Ve Havalisinde Ermeni ve Nasturilerin Faaliyetleri (1917-1918)", *Akademik Bakış*, C. 4, S. 7, Kış 2010.
 MİKAİL, Elnur Hasan, "Atatürk Dönem Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1923)", *II.Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, Kars 2009.

New York Tribune

Tercüman-ı Hakikat, 3 Kanunisanı 1334.

The Ogden Standard

Vakit

Weekly Journal-Miner

Williston Graphic

ELVIYE-İ SELÂSE'NİN BÜTÜNLÜĞÜ VE BATUM MESELESİ (1878-1921)

Ali Ata YİĞİT*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde stratejik açıdan coğrafi bütünlüğü ifade etmek üzere Kars, Ardahan ve Batum sancakları, üç liva veya üç sancak anlamında Elviye-i Selâse adıyla anılmıştır. Bu adlandırmanın aynı yaklaşımla Selanik, Manastır ve Kosova için de kullanıldığı bilinmektedir, ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçları Kars, Ardahan ve Batum'u öne geçirdiği için daha çok bu üç sancağın ortak adı olmuştur. Böylece Kuzeydoğu Anadolu'dan Kafkasya'ya ve Karadeniz'e uzanan bu sancakların önemi, özelliği ve ortak tarihine dikkat çekilmiş olduğunu da belirtmek gerekir.

Batum, Elviye-i Selâse'nin Karadeniz'e açılan kapısı olup, sahip olduğu limanı ile Kırım-Anadolu-Kafkasya ticaretinin merkezi konumundaydı. Ayrıca verimli toprakları ile dikkat çekmekteydi. Doğu Karadeniz bölgesinde kıyı şeridinin düzlüğü oldukça dar ve yanı başında yüksek dağlar sıralanırken, Sarp'tan sonra düz alanlar genişlemekte ve ovaya kavuşmaktadır. Nitekim iç kesimde 3225 m rakımlı Mescit dağlarından doğan Çoruh Nehri de yaklaşık 400 km sonra geniş düzlüklere ulaşarak Batum topraklarından Karadeniz'e dökülmektedir.

Batum'un 15. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti tarafından alınmasıyla birlikte İslamlaşma sürecine girdiği ve nüfus yapısının giderek değiştiği açıktır. Hiç şüphesiz bu değişim, ihtida edenlerin yanı sıra göç hareketleriyle sağlandı. Coğrafi konumu dolayısıyla hem iktisadi hem de askerî bakımdan önem verilmesi ve bu meyanda imar edilmesi, nüfus hareketleri üzerinde etkili oldu. 19. yüzyılda ticaretin gelişmesi ve uluslararası nakliyatın artması, bu sürece ivme kazandırdı. Meydana gelen gelişmelerin bir sonucu olarak Rusya, İngiltere ve Fransa konsolosluklarını

---

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

açtılar. Öte yandan Rusya'nın Güney Kafkasya üzerinde yoğunlaşması Batum'un stratejik özelliğini artırmaktaydı.

Muhtemel bir askerî harekâtı dikkate alan Osmanlı Devleti, bölgedeki kuvvetlerini takviye etmeye mecbur kaldı. Henüz Kırım Savaşı bile başlamış değildi, fakat Rusya ile Çürüksu bölgesinde sınır anlaşmazlığı ortaya çıkmıştı. Bunun için sevk edilen yeni birliklerin yanı sıra Donanma-i Hümayun'dan Gülsefid isimli korvet devamlı kalmak üzere Batum Limanı'na gönderildi.¹ Ayrıca gerekli ikmalin kolaylıkla yapılabilmesi için Mühendishane-i Berr-i Hümayun hulefasından Kolağası İsmail Efendi, Batum yolunun tamiri ve genişletilmesine yönelik etütleri yapmak üzere görevlendirildi. Çürüksu'ya kadar uzanan yolların yapılması, yaklaşık beş yıl süren çalışmalarla tamamlandı.² Ne var ki mevcut vergilerin yanı sıra, iane-i umumiye akçesine ihtiyaç duyulması ve askere almaların artması dolayısıyla kırsal kesimde tepkiler olmuş, hatta çok sayıda Müslüman aile Rus tebaasına geçmek üzere göç etmiş ve daha başka göçlerin olmaması için güvenlik tedbirleri alınmıştır. Söz konusu tepki ve göçlerin ortaya çıkmasında Rus konsolosun kışkırtıcı rol oynadığı, destek verdiği resmî kayıtlarda yer almaktadır.³ Bu durum Rusya'nın Batum üzerindeki emellerini aşikâr ederken, Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu zafiyeti göstermekteydi.

Esasen Rusya'nın çok daha etkili olduğu bölge Balkanlardı. Slav kökenli kavimler üzerinde oluşturduğu kültürel bağ siyasi ilişkilerini de kolaylaştırmış, hareket kabiliyetini artırmıştı. Nitekim Eflâk-Buğdan'a gönderdiği kuvvetleri geri çekmeyerek savaşın çıkmasını sağladı. Açık olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak istiyordu. Bu sırada Batum'daki askerî birliklere erzak ve mühimmat götüren Türk filosunun Rus filosu tarafından Sinop Limanı'nda bir baskınla imha edilmesi ve Sinop Müslüman mahal-

¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Kalemî (A.MKT), 39/86, 18 Rebiyülahir 1262; BOA, A.MKT, 228/94, 21 Zilkade 1265; BOA, A.MKT, 217/28, 15 Ramazan 1265; BOA, Âmedî Kalemî, 9/69, 23 Ramazan 1265; BOA, Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), 753/87, 18 Zilkade 1265.*

² *BOA, A.MKT, 134/32, 12 Recep 1264; BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir, 99/25, 7 Safer 1270.*

³ *BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ, 14/94, 10 Cemaziyelahir 1265; BOA, A.MKT, 218/75, 24 Ramazan 1265; BOA, A.MKT, 209/10, 5 Şaban 1265; BOA, Sadâret Divan Kalemî, 82/29, 17 Muharrem 1269.*

lelerini ateşe vermesi⁴ dengeleri değiştirdi. Rusya'nın nihai hedefinden endişe duyan İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti ile ittifak yaparak Kırım'da yeni bir cephenin açılmasını sağladılar. Böylece Kırım Savaşı (1853-1856) adını alan savaş, Karadeniz'i ve Kafkasya'yı içine alarak büyüdü. Savaşın sonuna doğru Rus kuvvetleri Kars'a taarruz ettiler. Osmanlı belgelerinde, “*Anadolu sınır boylarının kilidi makamında olduğu*” ifade edilen Kars'ın saldırıya uğraması, Osmanlı yönetimini ciddi olarak kaygılandırdı. Bunun için müttefiklerden yardım istendi.⁵ Yaklaşık altı ay süren savunmaya rağmen Kars işgal edildi. Öte yandan savaşın genişlemesi ve uzaması Rusya'nın aleyhine oldu ve asıl cepheyi teşkil eden Kırım'da yenildi. 30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması ile Kars'tan çekildi.⁶

Rusya'nın Kırım Savaşında yenilmiş olması, Osmanlı Devleti'ne ve müttefiki olan Batılı devletlere karşı Rus halkında millî bir infiale yol açtı. Böylece dil ve kültür birliğini amaçlayan Panslavizm hareketi süratle siyasi bir akıma dönüştü. Öyle ki 1870'li yıllara gelindiğinde Rusya'nın önderliği altında bütün Slav kavimlerinin siyasi dayanışmasını sağlamaya yönelik bir hareket olarak güç kazandı ve Osmanlı İmparatorluğu bu durumdan çok fazla etkilendi.⁷ Rusya amacını değiştirmemiş, fakat Kırım Savaşından gerekli dersleri çıkarmak suretiyle dış politika stratejisini değiştirmiş bulunuyordu.

Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri Batum veya bir bütün olarak Elviye-i Selâse ile sınırlı değildi. Doğu Anadolu'ya hâkim olmak ve oradan İskenderun Körfezi'ne ulaşmak istiyordu. Aynı zamanda Balkanlara sarmak ve İstanbul'u ele geçirmek amacındaydı. Bunun için bir taraftan Osmanlı Devleti'nin iç meseleleri ile ilgilenerek etnik farklılıkları ve iktisadi sıkıntıları değerlendirirken diğer taraftan Osmanlı Devleti'ni uluslararası ilişkilerde yalnızlaştırmaya çalıştı. Yalnızlaştırma çabasını stratejik olarak sürdürdü. Bilhassa Balkanlarda ortaya çıkan ayrılıkçı hareketleri desteklemek suretiyle Osmanlı Devle-

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 235.

⁵ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım*, 1190/20, 18 Zilkade 1271.

⁶ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 345.

⁷ Akdes Nimet Kurat, “Panislavizm”, *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2-4, Ankara 1953, s. 241.

ti'ni daha sert tedbirler almaya mecbur bırakmakta ve böylece Hristiyanların mağdur edildiği kanaatini oluşturmaktaydı. Rusya'nın bu politikasında son derece başarılı olduğu ve Avrupa'daki büyük devletlerin çıkar çatışmalarından ustalıkla yararlandığı bilinmektedir. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebeplerini izah eden Kurat; siyasi ve askerî bütün avantajları eline geçiren Rusya'nın, tek başına bırakılmış Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşa girdiğini belirtmektedir.⁸ Bu savaş, konumuzun esasını teşkil eden Batum meselesinin doğduğu, felaketle sonuçlanan meşum bir savaş oldu.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Barış Antlaşmalarında Kars, Ardahan ve Batum

Rusya Kırım savaşında yenilmiş, fakat Panslavizm hareketini siyasi alana taşıma başarısını göstermişti. Osmanlı Devleti ise Kırım Savaşını kazanan taraf olmuş, ancak daha savaş sona ermeden dış borç almaya mecbur kalmıştı. Kaldı ki, savaşı sona erdiren Paris Antlaşmasının bazı maddeleri, bazı bölgelerde Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını ortadan kaldırmaktaydı. Zira Karadeniz tarafsız hâle getirilerek askerden ve savaş gemilerinden arındırılmakta ve tersanelerin yıkılması hükmü yer almaktaydı. Ayrıca Eflâk ve Buğdan'a özerklik verilmekte ve özerk Sırbistan'a Osmanlı Devleti'nin asker göndermesi yasaklanmaktaydı. Dahası Hristiyanlara tanınan bu ayrıcalıkların korunması taraf olan devletlerin ortak garantörlüğüne bırakılmaktaydı.⁹ Henüz Paris Antlaşması imzalanmadan evvel Osmanlı Devleti'nin Islahat Fermanı'nı yayınlaması ve böylece taraf olan devletleri memnun etmeye çalışması ise, zafer kazanmış bir devletin çelişkilerini ve zafiyetini yansıtan önemli bir karinedir.

1877-1878 savaşını tetikleyen Hersek isyanı çıktığında (1875), Osmanlı Devleti on beşinci dış borç anlaşmasını imzalamış bulunuyordu. Borçların toplamı yaklaşık 240 milyon Osmanlı lirasına ulaşmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Panslavist politikalara karşı etkili olmasının mümkün olmadığı, aksine iktisadi sıkıntıları büyüdüğü için giderek daha zayıf bir konuma düştüğü açıktır. Bu sebeple Hersek isyanı kısa zamanda büyümüş, Kara-

⁸ Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, C. 26, S. 103, Ankara 1962, s. 592.

⁹ Söz konusu antlaşmanın tam metni için bk. Erim, *age*, s. 341-353.

dağ'dan başlayarak bütün Slav toplulukları arasında destek bulmuş ve Rusya'nın müdahil olmasıyla uluslararası bir mesele haline gelmiştir.

Hersek isyanının bastırılmaması ve meselenin dış müdahalelere açık olarak büyümesi, yeni isyanlara zemin hazırladı. Önce Filibe bölgesinde Bulgar isyanı çıktı, daha sonra Sırbistan ve Karadağ ittifak yaparak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler (1876). Bu sırada Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş, yerine V. Murad tahta çıkmıştı. Saray çekişmelerine rağmen Bulgar isyanı bastırıldı, Sırp ve Karadağ kuvvetleri hezimeteye uğratıldı. Ancak Osmanlı Devleti'nin mütareke için ileri sürdüğü şartlar, başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkeleri ve Rusya'yı rahatsız etti. Bundan cesaret alan ve Rusya'dan gerekli ikmâli yapan Sırbistan, Rus Generali Çernayef ve Sırp komutan Horvotoviç komutasında tekrar savaşa başladı. Bu sırada V. Murad tahttan indirilmiş, yerine II. Abdülhamid çıkmıştı. Dolayısıyla iç meseleler devam ediyordu, buna rağmen Sırp lar yeniden mağlup edildiler ve panik içerisinde mevzilerini, savunma hatlarını terk ederek dağıldılar.

Sırbistan'ın sonunu getirecek bir ortam hâsıl olmuştu, fakat Prens Milan'ın çağrısı üzerine Rusya harekete geçti. 48 saat içinde kayıtsız, şartsız mütareke yapılmasına ve yapılmaması durumunda ilişkilerin kesileceğine dair Osmanlı Hükûmeti'ne nota verdi. Bunun üzerine Hersek, Sırbistan ve Karadağ ile mütareke yapılması kabul edilerek Osmanlı ordularının ilerleyişi durduruldu.¹⁰ Bununla birlikte mesele kapanmadı. Rusya'nın çabaları sonucu "Avrupa barışının korunması" meselesine dönüşerek büyük devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı ortak hareket ettiği bir konu hâline geldi. Mehmet Arif hatıralarında, büyük devletlerin ummadıkları bir şekilde Osmanlı Devleti'nin galip geldiğini, fakat mağlup olmuş gibi barış yapmaya çalıştıklarını ifade eder.¹¹ Sonuçta Londra Protokolü olarak hazırladıkları çok ağır şartlar, bağımsızlığa ve toprak bütünlüğüne aykırı olduğu için Osmanlı Devleti tarafından reddedildi.¹² Böylece Rusya'nın beklediği savaş yolu açılmış oldu.

¹⁰ BOA, *Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE)*, 84/83, 14 Şevval 1293; BOA, *Y.EE*, 84/85, 2 Zilkade1293.

¹¹ Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, C. 1, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, Tarihsiz, s. 75-76.

¹² BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)*, 273/16552, 16 Rebiyülevvel 1294; BOA, *İ.HR*, 273/16552, 20 Rebiyülevvel 1294; BOA, *İ.HR*, 273/16552, 25 Rebiyülevvel 1294.

Zaten protokol imzalanmadan evvel sınırlara askerî yığınak yapmıştı. Elçiliklerden gelen bilgiler de Rusya'nın savaş istediği yönündeydi.¹³

Rusya'nın savaş hazırlıkları biliniyordu, ancak bu safhaya gelmeden evvel alınması gereken tedbirlerin alındığı söylenemez. Nitekim Mehmet Arif, Kafkas Cephesi'nde ordunun hareket hattını tayin etmek için hudut arazisinin büyük ölçekte yapılmış doğru bir haritasının bulunmadığını belirtmektedir.¹⁴ Savaşın yaklaştığı zamanlarda ise, asker sayısının artırıldığı ve bazı teknik çalışmaların yapıldığı belgelerde yer almaktadır. Mesela, Doğu Anadolu'da Rus sınırlarına yakın ve askerî açıdan önemli olan mevkilere uzatılacak telgraf hatları tespit edildi.¹⁵ Erzurum, Kars ve Muş halkından ve Çerkez muhacirlerinden asakir-i muavene birlikleri oluşturuldu.¹⁶ Batum sahillerinde görev yapmak üzere iki korvet ve bir vapur tam donanımlı olarak sevk edildi.¹⁷ Zira Rusya'nın önceki savaşlarda olduğu gibi hem Balkanlardan, hem Kafkaslardan harekete geçeceği tahmin ediliyordu. Bununla birlikte Erzurum Valisi Sâmih Paşa'nın izniyle Kars ve civarından Rusya'ya zahire satışına izin verilmesi ve bu satışın şikâyetler üzerine hükûmetin yasaklamasına kadar devam etmesi dikkat çekicidir.¹⁸ Dolayısıyla devletin en önemli birimleri arasında düzenli bir irtibatın olmadığı veya bu irtibatı tesis edecek bir koordinasyonun kurulamadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki savaş ihtimalinin belirlediği günlerde, Sultan II. Abdülhamid ordu mevcudunu öğrenmek istemiş, fakat paşaların farklı sayılar verdiğini, sağlam bilgiye sahip olmadıklarını görmüştü.¹⁹ Buna rağmen Karal, Meclis-i Mebusan ile Meclis-i Ayan'ın ve devlet erkânından ekseriyetin savaş tarafı olduğunu belirtmektedir.²⁰ Söz konusu öz güvenle Rumeli ve

Ayrıca bk. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, C. 2, TTK Yayınları, Ankara 1957, s. 261-270.

¹³ BOA, Y.EE, 84/91, 22 Rebiyülevvel 1294; BOA, İ.HR, 273/16552, 25 Rebiyülevvel 1294.

¹⁴ Mehmet Arif, *age*, s. 99.

¹⁵ BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH)*, 741/60613, 19 Safer 1294; BOA, *İ.DH*, 744/60823, 22 Rebiyülevvel 1294.

¹⁶ BOA, *İ.DH*, 743/60759, 9 Rebiyülevvel 1294; BOA, *İ.DH*, 743/60733, 24 Rebiyülevvel 1294; BOA, *İ.DH*, 744/60859, 1 Rebiyülahir 1294.

¹⁷ BOA, *İrade Meclisi Mahsusa (İ.MMS)*, 55/2507, 15 Zilhicce 1293.

¹⁸ Mehmet Arif, *age*, s. 95-96.

¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, 4. bas., TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 43.

²⁰ Aynı yer.

Doğu Anadolu'da cephe hatları güçlendirilmiş ve savunma stratejileri geliştirilmişti, ancak asker sayısı yeterli değildi.

Tuna cephesinde Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa komutasında bulunan Osmanlı ordusunun mevcudu, Rus kuvvetlerine denk sayılırdı, ancak Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne bağlı prenslik konumunda bulunan Romanya (Eflâk-Buğdan) ile antlaşma yapması²¹ dengeyi değiştirmiş bulunuyordu. Kafkas Cephesi'nde Ahmet Muhtar Paşa komutasında bulunan Osmanlı ordusunun mevcudu ise Rus kuvvetlerinin ancak yarısı kadardı. Ayrıca levazımata taşıyacak olan mekkâre hayvanlarının sayısı da yeterli değildi.²²

Rusya, 23 Nisan 1877'de İstanbul'daki elçiliği vasıtasıyla bir nota vererek Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkilerini kesti ve resmen savaş ilan etti.²³ 24 Nisan'da harekete geçen Rus ordusu Kalas'da Tuna'yı geçerek Maçin'i aldı ve ilerledi.²⁴ Aynı gün Kars civarında sınır hatlarını aşan Rus kuvvetleri karakolları işgal etti, ikinci süvari alayını esir aldı.²⁵ Akabinde üç koldan Ardahan, Kars ve Doğubayazıt üzerine yürüyerek çok geniş bir cephe açtılar. Rusya'nın taarruz gücünü ve asker çokluğunu yansıtan bu hareket tarzı, aynı zamanda Rusya için riskli bir tercihti. Herhâlde Türk kuvvetlerinin taarruzdan ziyade savunmaya odaklandığını ve bu sebeple birlikler arasında irtibat ve intikal kabiliyetinin zayıf kaldığını biliyorlardı. Kaldı ki Doğubayazıt'ta savunma amaçlı bir kuvvet bile bulunmuyordu. Sadece iki tabur piyade, iki bölük süvari vardı ve Rusların şehre girmeleri hâlinde çarpışmaya girmeksizin geri çekilerek Van istikametinde Bargiri mevkiinde toplanan Faik Paşa komutasındaki fırkaya katılmaları emredilmişti. Dolayısıyla Rusların Doğubayazıt'a girmeleri zor olmadı. 30 Nisan 1877'de şehre hâkim olduktan sonra Eleşkirt üzerine yürüdüler.²⁶ Bu sırada Ardahan cephesinde çarpışmalar devam ediyordu. Rusların ilk taarruzları geri püskürtülmüştü,²⁷ ancak buradaki Osmanlı askerlerinin sayısı Rus kuvvetlerine göre çok azdı. Bu sebeple kuşatmayı engelleyemedikleri gibi, hücumlara karşı uzun süreli bir mukavemeti gösteremediler. Erzurum ve

²¹ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat*, 1/5, 14 Rebiyülahir 1294.

²² Mehmet Arif, *age*, s. 103.

²³ BOA, *İ.HR*, 273/16577, 12 Rebiyülahir 1294; Mehmet Arif, *age*, s. 107.

²⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 47.

²⁵ Mehmet Arif, *age*, s. 107.

²⁶ Mehmet Arif, *age*, s. 113-116; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 54.

²⁷ BOA, *Yıldız Perakende Maarif Evrakı*, 1/2, 3 Cemaziyevvel 1294.

Kars'tan gönderilen takviye birlikleri yetişmeden 17 Mayıs'ta Ardahan zapt edildi²⁸ ve çok sayıda sivil insan Rus askerleri tarafından öldürüldü.²⁹

Bu bölgedeki asıl çarpışmalar Kars cephesinde oldu. Zira stratejik bakımdan Kars daha önemli olduğu için kuvvetler daha çok bu cephede toplanmış, daha fazla tahkimat yapılmış ve Kars kalesi güçlendirilmişti. Bunun için Rus ordusu hem kuşatma, hem de taarruz yoluyla zapt etmeye çalıştı, ancak bütün çabalarına rağmen başarılı olamadı. General Melikof komutasındaki kuvvetlerin Halyaz ve Zivin'de haziran ayında gerçekleştirdikleri taarruzlar püskürtüldü, 25 Ağustosta Gedikler'de ağır biçimde mağlup edildi.³⁰ Kuşatmayı da bırakmak zorunda kalan Ruslar Gümrü'ye çekildiler. Doğubayazıt'tan Delibaba mevkiine kadar ilerlemiş bulunan Hugosof birlikleri de çekilmeye mecbur kaldı.³¹

Yeni takviye birlikleri ile kayıplarını telafi eden Rus ordusu, önce Alacadağ'da, daha sonra Deveboynu'nda Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğrattı.³² Erzurum'a çekilen Osmanlı kuvvetlerini takip ederek 9 Kasım'da Aziziye tabyasını ele geçirdi. Burada ortaya çıkan ve Nene Hatun'la özdeşleşen bir müdafaa ve kıyam hareketi karşısında mağlûp oldu.³³ Bununla birlikte geri çekilen Rus ordusu takip ve imha edilemedi. Hareket kabiliyeti sınırlanamadığı ve taarruz gücü kırılmadığı için Kars'ı ikinci defa kuşatmayı başardı. Defalarca taarruzda bulunarak 19 Kasım'da ele geçirdi.³⁴

Batum'da Derviş Paşa komutasında bulunan kuvvetler ise devamlı surette savunmada kalmış, zaman zaman düşmanı yıpratmaya yönelik hücumlarda bulunmasına rağmen, kesin sonuç almaya yönelik bir taarruzdan imtina etmiştir. Oysa Çürüksu'nun kuzeyinde mevzilenen Rus birliklerinin çok kuvvetli olmadığı biliniyordu. Bu sebeple Mehmet Arif, Derviş Paşa'nın kendisinden beklenen hamleyi yapmadığını, dolayısıyla Ardahan ve Kars'taki

²⁸ Mehmet Arif, *age*, s. 189-191.

²⁹ BOA, Y.EE, 42/91, 19 Cemaziyelahir 1294.

³⁰ Gedikler Muharebesi Zaferinden dolayı Müşir Ahmet Muhtar Paşa'ya Meclis-i Vükelâ kararıyla "Gazi" unvanı ve nişan verildi. Ayrıca kılıç ve donanımlı iki at hediye edildi. BOA, Y.EE, 84/102, 19 Ramazan 1294.

³¹ Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler*, C. 2, s. 479-491; Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 55.

³² BOA, İ.DH, 758/61870, 7 Zilkade 1294.

³³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 56-57.

³⁴ BOA, A.MKT.MHM, 482/23, 30 Zilkade 1294.

kuvvetlerin zor durumda kaldığını belirtmektedir.³⁵ Bununla birlikte Batum'a yönelik Rus taarruzlarının geri püskürtülmesi ve şehrin korunabilmiş olması önemlidir.

Rus kuvvetlerinin inatla sürdürdükleri taarruz ve kuşatmalar daha çok Balkanlarda görüldü. Üç ay içinde Zıştovi, Tırnova ve Niğbolu Rusların eline geçti. Bu olumsuzluklar üzerine, Filibe'nin kuzey kesiminde yer alan ve Edirne'ye uzanan yollar açısından stratejik bir mevkide bulunan Şıpka geçidinin savunulması zorlaştı. Nitekim burada çok kanlı çarpışmalar oldu. Şıpka'yı kuşatan General Gurko kuvvetlerine Bulgar gönüllüleri de katıldı.³⁶ Daha fazla mukavemet edemeyeceğini anlayan Osmanlı kuvvetleri 19 Temmuz 1877'de geri çekilmeye mecbur kaldı. Akabinde Bulgaristan'da Türklere karşı misli görülmemiş bir öldürme hareketi başladı. Köyler, kasabalar yakıldı. Rus ve Bulgarlardan oluşan birlikler Yeni Zağra ve Eski Zağra dolaylarına kadar bütün bölgeyi kan ve ateş içinde bıraktılar. Umum Balkan Komutanlığına atanan Müşir Süleyman Paşa kuvvetlerinin Karadağ'dan bölgeye intikal etmesi ve General Gurko kuvvetlerini mağlup etmesi üzerine Eski Zağra kurtarıldı. Ruslar Kızanlık'tan da çekildiler.³⁷

Batı Bulgaristan ve Balkan geçitlerine giden yolların kavşak noktası olan Plevne'yi de Osman Paşa savunuyordu. Taarruz eden Rus kuvvetlerini iki defa mağlup etmiş, fakat geri çekilen Rus ordusunu takip edecek süvari kuvvetinden mahrum olduğu için kesin sonuç alamamıştı. Bunun üzerine gerekli ikmâlî yapan ve kuvvetlerini takviye eden Rus ordusu, üçüncü defa taarruz etti. Başında Çar ve başkomutanları olmasına rağmen 12 Eylülde tekrar mağlup oldular.³⁸ Bunun üzerine taarruzdan vazgeçen Ruslar, yeni kuvvetlerle Plevne'yi kuşatmaya karar verdiler ve karşılaştıkları şiddetli mukavemete ve maruz kaldıkları zayiata rağmen tatbik ettiler. Yiyecek ve mühimmat sıkıntısıyla karşı karşıya kalan Türk kuvvetleri, kuşatmayı yarmak istediler. Büyük ölçüde yarmalarına rağmen tamamlamaları mümkün olmadı ve 10 Ara-

³⁵ Mehmet Arif, *Başımıza Gelenler*, C.2, s. 430-431.

³⁶ BOA, *Sadâret Eyalet-i Mümtaze Evrakı*, 176/2, 17 Ramazan 1296.

³⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 47- 49; BOA, Yıldız Perakende Umum Vilayetler ve Mutasarrıflıklar, 1/33, 18 Şevval 1294.

³⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 49-50; Plevne müdafaasından dolayı Müşir Osman Paşa'ya Meclis-i Vükelâ kararıyla "Gazi" unvanı ve nişan verildi. Ayrıca kılıç ve donanımlı iki at hediye edildi. BOA, *Y.EE*, 84/102, 19 Ramazan 1294.

lıkta teslim oldular.³⁹ Plevne'nin düşmesinden sonra, Sofya da Rusların eline geçti. Bu sırada Niş de Sırpaların eline geçmiş bulunuyordu. Filibe önlerinde Rusları durdurmaya çalışan Süleyman Paşa komutasındaki kuvvetler de mağlup oldular. Böylece bütün engelleri aşan Rus ordusu, 20 Ocak 1878'de Edirne'ye girdi.⁴⁰

Ruslar henüz Edirne'ye girmeden evvel, Osmanlı devlet adamları İstanbul'un güvenliği konusunda endişe içindeydiler. Hükûmet bir taraftan Hariciye Nazırı Server Paşa ve Hazine-i Hassa Nazırı Namık Paşa vasıtasıyla mütareke talebinde bulunurken, diğer taraftan İstanbul ve Bolayır istihkâmlarının güçlendirilmesi için alınacak tedbirler üzerinde durmaktaydı.⁴¹ Rus ordusunun Edirne'ye girmesi üzerine, İstanbul'u alabileceği ve bu sebeple payitahtın nakli gibi hususlar tartışılmaya başlanmıştı. Bu endişeler içinde 31 Ocakta Edirne Mütarekesi yapıldı. Böylece Rus kuvvetlerinin Çatalca'ya kadar gelmesi ve Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilerek iki taraf arasında tarafsız bölge oluşturulması kabul edildi.⁴²

Mütareke yapılmış, fakat İstanbul'un güvenliği teminat altına alınmış değildi. Rus ordularının İstanbul önlerine gelmiş olması İngiltere'yi rahatsız ettiği için donanmasını harekete geçirmiş, Mudanya önlerine gelmişti. Böylece İstanbul'un savunulmasının son derece güçleştiği bir zamanda İngiltere ile Rusya arasındaki rekabetin yeniden ortaya çıkması, sorunun aşılmasını kolaylaştırıldı. Ayrıca Avusturya'nın da İngiltere yanında yer alması Rusya'yı kaygılandırdığı için 3 Martta Ayastefanos'ta kabul edilen antlaşma, "*Mukademat-ı Sulhiye*" başlığı altında imzalandı. Böylece imzalanan antlaşmanın ön barış olduğu, tekrar müzakere edilebileceği belirtilmiş olmaktaydı.

Osmanlı Devleti adına Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve Berlin Elçisi Sadullah Bey ile Rusya adına Kont Nikola İgnatief ve Aleksandr Nelidof tarafından imzalanan Ayastefanos Mukademat-ı

³⁹ BOA, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, 109/92, 3 Eylül 1293; BOA, *DH.ŞFR*, 109/93, 3 Eylül 1293; BOA, *A.MKT.MHM*, 482/16, 4 Ramazan 1294; BOA, *İ.DH*, 758/61828, 21 Şevval 1294; BOA, *Y.EE*, 76/26, 21 Şevval 1294.

⁴⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, s. 52.

⁴¹ BOA, Sadaret Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kısmı, 24/4, 9 Muharrem 1295; BOA, *İ.DH*, 763/62204, 13 Muharrem 1295; BOA, *Y.EE*, 42/93, 16 Muharrem 1295; BOA, *Y.EE*, 84/113, 17 Muharrem 1295; BOA, Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 159/32, 17 Muharrem 1295; BOA, *İ.MMS*, 58/2707, 18 Muharrem 1295.

⁴² Mütarekenin tam metni için bk. Erim, *age*, s. 381-385.

Sulhiyesi 29 madden oluşmaktadır.⁴³ Bu antlaşma ile Karadağ, Sırbistan ve Romanya'ya bağımsızlık verilmekte ve Osmanlı Devleti'ne bağlı, muhtar Bulgaristan Prenslığı kurulmaktaydı. Konumuz açısından önemli olan taraf ise, Osmanlı Devleti'nin savaş tazminatına mahkûm edilmesi ve bu tazminatın bir kısmına karşılık olmak üzere Batum, Ardahan, Kars, Bayazıt ile Soğanlı'ya kadar olan yerlerin Rusya'ya bırakılmasıydı. Buna göre, Karadeniz sahilinden başlayan ve Hopa Çayı ile Çoruh Çayı'nı ayıran dağların tepesinden geçen bir hatla Borçka, Artvin, Oltu, Narman, Sarıkamış, Eleşkirt ve Doğubayazıt'ı Rusya tarafında bırakan ve İran'a kadar ulaşan bir sınır çizilmekteydi (Madde: 19). Rusya'ya terk olunan bölgelerin halkından isteyenler Rusya tabiiyetinde kalabilecekleri gibi, üç yıl içinde sahip oldukları emlakı satıp istedikleri ülkeye gitmekte serbest olacaklardı (Madde: 21). Ayrıca Van'ın doğusunda yer alan Kotur şehri ve arazisi de İran'a bırakıldı (Madde: 18).

AYASTEFANOS ANTLAŞMASI'nın çizdiği sınırlar Osmanlı Devleti'ni çok büyük toprak kayıplarına maruz bırakırken, aynı zamanda uluslararası dengeleri Rusya lehine değiştirmekteydi. Bilhassa Avusturya ve İngiltere'nin aleyhine gelişecek bir durum söz konusuydu. Yeni kurulan devletlerle Avusturya'nın genişleme veya nüfuz oluşturma alanı kalmadığı gibi, Rusya'nın etkin olduğu bir coğrafyada güç mücadelesine girmesi gerekecekti. İngiltere ise, Rusya'nın Karadeniz'de daha fazla güçlenmesinden ve Akdeniz'e doğru ağırlık kazanmasından rahatsızdı.

İki ülkenin savaş hazırlığı yaparak gösterdiği tepkiler üzerine antlaşmanın tadil edilmesi konusunda bir mutabakat oluştu ve bu amaçla Berlin Kongresi yapıldı. Bir ay süren çalışmalardan sonra, 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalandı.⁴⁴ Bu antlaşma ile İngiltere ve Avusturya'nın istediği tadilatının tamamı kabul edildi. Mesela Bulgaristan'a verilen Doğu Rumeli, Batı Trakya ve Makedonya geri alındı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin lehine fazla bir düzenleme yapılmadı. Hatta Osmanlı Devletinin parçalanmasını kolaylaştıracak hükümler getirildi. Şu farkla ki parçalanmanın Rusya'nın denetiminde değil, Avrupa'nın denetiminde olması amaçlandı. Makedonya'da ıslahat yapılması şartı,

⁴³ Antlaşmanın tam metni için bk. BOA, Yıldız Perakende Hariciye Evrakı, 3/35, 28 Şaban 1295; Erim, *age*, s. 387-400.

⁴⁴ Antlaşmanın tam metni için bk. Erim, *age*, s. 403-424.

Doğu Rumeli'de Hristiyan bir valinin idaresinde özerk bir yapı oluşturulması, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından geçici olarak işgal edilmesi ve Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde özel bir ıslahatın yapılması gibi düzenlemeler bu mealdedir.

Ayastefanos Antlaşması ile belirlenen doğu sınırları, Berlin Antlaşmasında da büyük ölçüde korundu. Buna göre; Batum, Ardahan ve Kars Rusya'ya verilirken, Eleşkirt ve Bayazıt Osmanlı Devleti'nde bırakıldı. Kotur yine İran'a verildi. Ayrıca Batum Limanı'nın ticarete mahsus olmak üzere serbest statüde olması kabul edildi (Madde: 58, 59, 60). Yapılan bu değişiklikler hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin lehineydi, ancak beraberinde aleyhine getirilen hükümler daha fazlaydı. Mesela Ayastefanos Antlaşması'nın Ermenilerin meskûn olduğu vilayetlerde ıslahat yapılmasına dair hükmü korunurken Berlin Antlaşması ile ayrıca taraf olan devletlere denetim hakkı verilmekteydi (Madde: 61). Böylece Doğu Anadolu'da bir Ermeni meselesi ihdas edilmiş oluyordu. Belirtmek gerekir ki Rusya, Batum'dan başlayarak ele geçirdiği topraklar üzerinden Osmanlı'ya karşı bir Ermeni meselesi oluşturmayı; İngiltere ise bu meseleyi Rusya'ya karşı geliştirmeyi amaçlıyordu. Diğer taraftan hiç ilgisi olmadığı hâlde Yunanistan'ın lehine sınır düzenlemesinin yapılacak olması (Madde:24) ve İngiltere'nin henüz Berlin Kongresi toplanmadan evvel Kıbrıs'ı istemesi ve Osmanlı Devleti'nin egemenlik hakkını saklı tutarak adanın idaresini devretmeye mecbur kalması dikkat çekici hususlardır.

Berlin Antlaşması'nın onaylanmasından sonra Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden ilk talebi, Varna ve Batum'un tahliye edilmesi oldu.⁴⁵ Henüz Berlin Kongresi toplanmadan evvel Batum'a yakın bölgelere girmek suretiyle aceleci tavrını ve Batum'a olan ilgisini göstermiş bulunuyordu.⁴⁶ Yapılan müzakereler sonucu tahliye işlemi ve Rus askerlerinin Batum'a girmesi belirli bir takvime bağlanarak gerçekleştirildi.⁴⁷ Ancak Batum Müslümanlarını çok büyük sıkıntılar bekliyordu. Bunun için Şubat 1879'da Batum Şehbenderliği kuruldu ve şehbender olarak ataması yapılan Rıfkı Efendi'nin ilk işi göçmenlerin işlerini düzenlemek oldu. Zira Batum Müslümanlarının büyük bir kısmı Rus idaresinde kalmak istemiyordu. İlk tespitlere göre yetmiş bin kişinin göç etmesi bek-

⁴⁵ BOA, *İ.HR*, 277/16949, 4 Şaban 1295.

⁴⁶ BOA, *Yıldız Perakende Sadâret Maruzatı (Y.PRK.A)*, 1/103, 12 Cemaziyelevvel 1295.

⁴⁷ BOA, *Y.EE*, 78/13, 24 Şaban 1295.

leniyordu. Rusya tarafında kalan Artvin (Livane), Batum, Çürüksu ve Acara'dan Trabzon'a gelen ilk kabilelerin Anadolu'nun uygun yerlerinde iskân edilmeleri için çalışılmaktaydı. ⁴⁸ Diğer taraftan Batum sancağından kalan Pazar (Atina) ve Hopa kazaları ile Trabzon vilayeti merkez sancağına bağlı Rize kazası birleştirilerek Lazistan adlı bir sancak teşkil edildi. ⁴⁹

Batum'u Tiflis'e bağlı bir oblast olarak idari yapısına dâhil eden Rusya, limana verilen serbest statüden rahatsızdı. 1886 yılı haziran ayının ilk günlerinde yapılan resmî açıklamalarla, bu durumun bazı meselelere yol açtığı ve kaldırılmasına karar verildiği belirtildi. Ayrıca olabilecek tepkileri önlemek maksadıyla, Batum Limanı'nın Karadeniz'deki diğer Rus limanları gibi hizmet vereceği ve Berlin Antlaşması'na sadık kalındığı açıklandı. Rusya'nın bu kararı Osmanlı Devleti'ni ve İngiltere'yi rahatsız etmekle birlikte, önlenmesi için bir çaba sarf edildiği söylenemez. Zira diğer ülkelerden destek gelmemiş, Berlin Antlaşması'nın esas hükümlerinin korunmuş olması yeterli görülmüştür. ⁵⁰

Batum Limanı'nın serbest olan statüsünün sona ermesiyle Osmanlı Devleti'nin yalnız iktisadi kayıplara değil, aynı zamanda güvenlik sorunlarına maruz kalması söz konusuydu. Limanın ticari olduğu kadar, askerî amaçlarla da kullanılması kolaylaştığı için tehdit alanı genişlemiş olmaktadır. Zaten Batum'la birlikte Ardahan ve Kars'ın Rusya'nın hâkimiyetine geçmiş olması, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum hattının savunulmasını stratejik olarak zorlaştırmış bulunuyordu. Diğer taraftan sınırların iki tarafında birbirine akraba olan veya birbirlerini yakinen tanıyan insanların yaşaması sınır ihlallerini artırmakta, kaçakçılığı kolaylaştırmaktaydı. En önemlisi sınırların iki tarafında Ermeni nüfusunun olması, Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik faaliyetler için uygun bir zemin oluştuyordu.

⁴⁸ BOA, İ.HR, 278/17077, 3 Rebiyülevvel 1296; BOA, İrade Şurayı Devlet, 45/2435, 22 Cemaziyevvel 1296; BOA, Şurayı Devlet (ŞD), 1830/38, 14 Safer 1296; BOA, Y.A.HUS, 162/63, 18 Şevval 1296; BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 4/31, 11 Ramazan 1296.

⁴⁹ BOA, ŞD, 1830/21, 10 Zilkade 1295.

⁵⁰ BOA, Y.PRK.A, 4/50, 5 Şevval 1303; BOA, Y.PRK.A, 4/53, 18 Şevval 1303; BOA, Y.A.RES, 34/7, 12 Şevval 1303; BOA, İ.DH, 997/78760, 10 Şevval 1303; BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 10/92, 12 Şevval 1303.

Kars, Ardahan ve Batum'un Geri Alınması

I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devlet adamları arasında Rusya'nın yenileceğine ve Elviye-i Selâse'nin kurtarılacağına dair düşüncelerin olduğu muhakkaktı.⁵¹ Ne var ki böylesi bir imkân, ancak Rusya'da çarlığın yıkılması ve yeni yönetimin savaştan çekilmesiyle ortaya çıktı. Rusya'dan gelen teklif üzerine Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta mütareke imzalandı. Akabinde Erzincan'da Osmanlı ve Rus delegeleri bir araya gelerek Doğu Anadolu'daki durumu açıklığa kavuşturan ayrı bir mütareke imzaladılar. Belirtmek gerekir ki Rusya iç meseleleri dolayısıyla zor durumdaydı, fakat mümkün olduğu kadar bir taviz vermeden barış antlaşmasını gerçekleştirmek istiyordu. Ayrıca mütareke imzaladığı devletlere yeni rejiminin propagandasını yapmak suretiyle ihtilal çıkarmak amacındaydı. Osmanlı Devleti'ni doğrudan rahatsız eden durum ise, Rusya'nın "*milletlere hürriyet*" ve "*milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin etmeleri haklarının olduğuna*" dair fikirleri öne geçirmesi ve aynı zamanda Doğu Anadolu'da Ermenileri silahlandırmasıydı.⁵² Bunun için 22 Aralıkta Brest-Litovsk'ta başlayan müzakerelerden kolaylıkla sonuç alınamadı, ancak Rusya'nın geri adım atmasıyla 3 Mart 1918'de barış antlaşması imzalandı.

Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın dördüncü maddesi doğrudan Osmanlı Devleti ile ilgili olup, Elviye-i Selâse dâhil Rusya'nın ele geçirdiği toprakların iadesini düzenlemektedir. Buna göre; Rus ordusu işgal ettiği Doğu Anadolu vilayetlerinden çıkacak ve Osmanlı Devleti'ne düzenli şekilde teslim edilmesi için yapabileceği çalışmaları en kısa zamanda yapacaktır. Ayrıca Kars, Ardahan ve Batum'da bulunan Rus askerleri de hemen çekilecektir. Rusya, bu bölgenin genel hukuk ve uluslararası hukuk açısından kazanacağı yeni duruma karışmayacaktır. Bölge halkını komşu devletlerle ve özellikle Osmanlı Devleti ile anlaşarak yeni idare şeklini belirlemesi konusunda serbest bırakacaktır.⁵³ Söz konusu tahliye ve teslim işlemlerine dair iki ülke arasında yapılan ek ant-

⁵¹ Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)", *Belleten*, C. 31, S. 123, Ankara 1967, s. 395.

⁵² Kurat, "Brest- Litovsk...", s. 381-390; Tefik Çavdar, *Talât Paşa-Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 2. Baskı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1984, s. 433-444.

⁵³ Erim, *age*, s. 505.

laşmaya göre, Rusya, altı ile sekiz haftalık bir zaman zarfında Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerlerdeki asker ve memurlarını savaş öncesi sınırların gerisine çekecektir. Aynı şekil Kars, Ardahan ve Batum sınırları 1877-1878 savaşından önceki durum esas alınarak belirlenecek ve bunun için iki taraf arasında ortak komisyon kurulacaktır.⁵⁴

Şu var ki Osmanlı kuvvetleri Ermeni saldırıları sebebiyle Brest-Litovsk Antlaşması ve ekleri imzalanmadan harekete geçmek mecburiyetinde kalmış, Erzincan ve Trabzon başta olmak üzere bazı bölgeleri kurtarmıştı. Antlaşmadan dokuz gün sonra da Erzurum alındı ve akabinde 1914 sınırlarına ulaşıldı. Sıra Kars, Ardahan ve Batum'a gelmişti, fakat Sovyet devriminin akabinde Maverayı Kafkas Komiserliği adıyla kurulan ve daha sonra Tiflis merkezli Maverayı Kafkasya Cumhuriyeti adını alan Gürcü, Ermeni, Azeri birliği, Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımak niyetinde değildi. Dağılan Rus ordusunun silahlarını ele geçiren Gürcüler ve Ermeniler hâkim oldukları bölgeleri korumak istiyorlardı.

Osmanlı Hükûmeti, meselenin önce Maverayı Kafkas Hükûmetiyle müzakere edilmesini tercih etti. Bunun için Trabzon'da düzenlenen konferansa Maverayı Kafkas Hükûmeti adına Çkenkeli başkanlığında Gürcü, Azeri ve Ermeni temsilcileri katıldı. Konferans 12 Marttan 14 Nisana kadar sürmesine rağmen, hiçbir anlaşma sağlanamadı. Bunun üzerine Rauf Bey (Orbay) başkanlığındaki Türk heyeti tarafından Brest-Litovsk Antlaşması'nın tanınmasına dair 48 saatlik bir ultimatom verildi. Aynı zamanda Vehip Paşa komutasında bulunan kuvvetler harekete geçirildi. Bunun üzerine Çkenkeli, Tiflis'ten aldığı yetkiye dayanarak kabul ettiğini yazılı olarak bildirdi. Bu kabule rağmen Tiflis'te savaş taraftarları ağırlık kazandığı için Gürcü ve Ermeni kuvvetleri geri çekilmediler ve Türk kuvvetleri savaşmak suretiyle 14 Nisan'da Batum'u Gürcülerden, 25 Nisanda Kars'ı Ermenilerden aldı.⁵⁵ Ardahan ise daha evvel kurtarılmış bulunuyordu. Bölge halkının mücadelesiyle şehrin denetimi Ermenilerden çıkmış ve bir belirsizlik hâkim olmuştu. Bu durum üzerine Oltu'yu kurtaran Türk kuvvetleri ileri harekâtına devam ederek 3 Nisan'da Ardahan'ı almışlardı.

⁵⁴ Erim, *age*, s. 511-517; Çavdar, *age*, s. 447-448.

⁵⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkıâbı Tarihi*, C.3/4, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1983, s.186-189; Kurat, "Brest- Litovsk...", s. 399-400.

Taraflar arasında barış yapılması için 11 Mayıs 1918'de Batum Konferansı toplandı. Adliye Nazırı Halil Bey (Menteşe)'in başkanlığındaki Osmanlı heyetinin öncelikli isteği, Ardahan sınırlarına yakın olan Ahıska ve Ahılkelek'in de Türk topraklarına dâhil edilmesiydi. Zira bu bölgede nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Müslüman Türkler, Gürcü ve Ermeni çetelerinin zulmü altındaydı. Binlerce sivil insan öldürülmüş, malları yağmalanmış, köyleri yakılmıştı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ne resmî müracaatta bulunarak iltihak etmek istediklerini, zaten 1828 yılından evvel Osmanlı yurdu olduklarını bildirmişlerdi.⁵⁶ Esasen Türklere yönelik baskı, şiddet ve katliam yalnız Ahıska ve Ahılkelek'te değil, devlet otoritesinin kalmadığı ve Rus ordusunun silahlandığı, Gürcü ve Ermenilerin olduğu bütün beldelerde söz konusuydu. Nitekim konferansın başlamasına rağmen, bazı yerlerde Türk ordusunun Gürcüler ve Ermenilerle savaşı devam etmekteydi.⁵⁷ Talep edilen topraklar arasında Gümrü, Sürmeli, Serdarabad, Kamerli, Uluhanlı, Şerur ve Nahçıvan da bulunuyordu. Talep edilen bütün toprakların Batum ve Kars'ta dökülen Türk kanına karşılık diyet olarak istendiği Halil Bey tarafından ifade edildi.⁵⁸

Bu talepler karşısında Maverayı Kafkas Hükûmeti zor durumda kaldı. Zira kabullenmekte zorlandıkları Brest-Litovsk Antlaşması'nın sonuçlarından daha ağır şartlar söz konusuydu. Öte yandan Ermenilerin en muntazam birlikleri bile Türk kuvvetlerinin ilerleyişini durduramamıştı. Bu durum kendi içlerindeki fikir ayrılıklarının artmasına ve federatif yapıda olan Maverayı Kafkasya Cumhuriyetinin 26 Mayıs'ta dağılmasına yol açtı. Böylece Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Tiflis'te Maverayı Kafkasya Cumhuriyeti'nin dağılma kararı aldığı gün, Halil Bey de Batum'da muhatabı olan Çkenkeli'ye verdiği ultiमतomda; *“sınırdış olduğumuz topraklarda, bizimle aynı soy ve aynı dinden olan bir halkın maruz kaldığı zulme, hükûmet olarak seyirci kalamayız”* demişti. Nitekim 28 Mayıs'ta Karakilis yakınlarında Ermeni ordusu kesin olarak mağlûp edildi. Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettikleri için 4 Haziranda bu devletlerin temsilcileriyle ayrı ayrı antlaşmalar

⁵⁶ Bayur, *age*, s. 190.

⁵⁷ *Aynı eser*, s. 191.

⁵⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 475.

yapıldı. Böylece Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Karakilis ve Nahçıvan kazaları ile Gümrü-Culfa demiryolu Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Azerbaycan'la yapılan dostluk antlaşmasının dördüncü maddesi, Azerbaycan Hükûmetinin talep etmesi hâlinde Osmanlı kuvvetlerinin yardımıda bulunacağını belirtiyordu. Nitekim bu talebin gelmesi üzerine Nuri Paşa komutasında bulunan Türk kuvvetleri bölgeye gelerek Rus ve Ermenilerin işgali altında bulunan Bakü'yü 15 Eylülde kurtardı.⁵⁹

Öte yandan Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devletine ilhaki için Brest-Litovsk Antlaşması'nın dördüncü maddesine göre, halk oylamasının yapılması gerekiyordu. Bunun için öncelikle kamu düzeni tesis edilerek personel atamaları yapıldı. Mülki teşkilatı oluşturmak üzere Nezaret Müsteşarı Abdülhalik Bey yetkili kılındı. Mutasarrıf, kadı, jandarma tabur komutanı, polis amirleri ilk atamalar arasında yer aldı.⁶⁰ Akabinde Rus kayıtları esas alınarak oylamaya katılacak 19 yaşını bitiren erkeklerin listeleri çıkarıldı. Üç sancakta toplam 138.582 Müslüman, 23.326 gayrimüslim bulunuyordu, ancak oy hakkı olanların sayısı 87.263 idi. Ağustos ayı başlarında tamamlanan oylamaya göre; 85.129 kişi evet, 441 kişi hayır demiş, 1693 kişi ise çekimser kalmıştı. Böylece seçmenlerin tamamına yakın bir çoğunlukla ilhak kararı verilmiş oldu. Batum özelinde ise seçmen sayısı 4312 olup bunlardan 2669'u evet, 160'ı hayır oyu vermiş, 1483'ü çekimser kalmıştır. Oylama sonuçları ve ilgili tutanaklar Abdülhalik Bey'in hazırladığı raporla birlikte sadaret makamına arz edildi.⁶¹

Gürcü ve Ermeni Hükûmetleri halk oylamasının Türk baskısı altında yapıldığını belirterek sonuçlarını tanımadıklarını açıkladılar. Rusya başlangıçta sessiz kalmıştı, fakat Türk ordusunun 14 Eylülde Bakü'ye girmesi üzerine, sessizliğini bozdu. Verdiği nota ile Bakü'den çıkılmasını istemesinin yanı sıra, söz konusu halk oylamasının meşru olmadığını belirterek bu şartlar altında

⁵⁹ Bayur, *age*, s. 191-194, 197-198; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 477; Halil Menteşe'nin *Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 228-230; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 9, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 529-530. Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s. 446-455.

⁶⁰ BOA, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti, 172/83, 20 Recep 1336; BOA, Babîâlî Evrak Odası (BEO), 4515/338588, 1 Şaban 1336; BOA, BEO, 4522/339077, 21 Ramazan 1336; BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), 20/12, 8 Şaban 1336.

⁶¹ Kurat, "Brest- Litovsk...", s. 400; BOA, DH.İ.UM, 20/13, 29 Şevval 1336.

hem halk oylamasını hem de Brest-Litovsk'ta Türk tarafı ile varılan anlaşmayı tanımadığını bildirdi.⁶² Osmanlı Hükûmeti yapılan protestoları dikkate almayarak Elviye-i Selâsenin ilhakını idari düzenlemeyle tamamladı. Buna göre, Batum adıyla yeni bir vilayet teşkil edildi. Kars, Ardahan, Batum livaları ile bunlara bağlı 23 kaza ve 100 nahiyeden oluşan yerleşim merkezleri ve köyleri bu vilayete bağlandı.⁶³

Mondros Mütarekesi'nin Kars, Ardahan ve Batum'da Uygulanması

Mondros Mütarekesi imzalandığında Türk orduları 1877 sınırlarının çok ilerisinde bulunuyordu. Merkezi Kars olan ve Yakup Şevki Paşa komutasında bulunan 9. Orduya bağlı tümenler Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Serdarabad ve Hoy'daydı. Ayrıca karargâhı Bakü'de olan ve kuzeye doğru Petrovsk'a kadar çeşitli noktalara yerleşen Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusu ile karargâhı Tebriz'de olan ve Nahçıvan'a kadar geniş bir sahada görev yapan Kâzım Karabekir Paşa komutasında Birinci Kafkas Kolordusu vardı. Mütareke haberi sınır ötesinde zafer kazanma sevincini yaşayan bu ordular için son derece üzücü oldu. Karabekir'in ifadesiyle, "*med gibi taştıkları bu yerlerden, cezir gibi hangi mıntıklara çekileceklerini düşünmekle endişe içindeydiler.*"⁶⁴ Zira Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddelerine göre, Kuzeybatı İran'da ve Maverayı Kafkasya'da bulunan Osmanlı kuvvetlerinin savaş öncesi sınırların gerisine çekilmesi söz konusuydu. Ayrıca Batum'un ve Bakü'nün İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edileceği ve Osmanlı Hükûmeti'nin bu duruma karşı gelmeyeceği açıkça zikredilmişti.⁶⁵

Belirtmek gerekir ki, mütarekeden kısa bir süre önce Talat Paşa Hükûmeti istifa etmiş, yerine İzzet Paşa'nın sadaretinde yeni hükûmet kurulmuştu. İzzet Paşa Hükûmeti'nin ilk işi muhasım devletlerle mütareke akdine teşebbüs oldu.⁶⁶ Bu meyanda zemin olması için Kuzeybatı İran'da ve Kafkasya'da bulunan orduların

⁶² Kurat, "Brest- Litovsk...", s. 400-401.

⁶³ BOA, DH.İ.UM, 20/13, 28 Zilkade 1336.

⁶⁴ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C.1, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 2.

⁶⁵ Mondros Mütarekesinin tam metni için bk. Erim, *age*, s. 519-524.

⁶⁶ Ali Fuad Türk geldi, *Görüp İştiklerim*, 4.bas., TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 153.

Brest-Litovsk Antlaşması ile kabul edilen sınırların gerisine çekilmesi emri verildi.⁶⁷ Mütareke imzalandığında henüz bu emir tatbik edilmiş değildi. Bu sebeple 11. maddede; “Kuzeybatı İran’daki Osmanlı kuvvetlerinin derhal savaş öncesi sınırların gerisine çekilmeleri için evvelce verilmiş bulunan emir icra edilecektir” denilmekteydi. Devamında yer alan, “Maverayı Kafkasya’nın Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen tahliye edilmesi evvelce emredildiğinden kalan kısmı müttefikler tarafından yerinde yapılacak tetkikten sonra talep olunursa tahliye edilecektir” hükmü ise Elviye-i Selâseyi kapsamaktaydı. Zaten İngilizlerin sunduğu ilk teklifte 11. madde “Kuzeybatı İran’da ve Maverayı Kafkasya’da bulunan Osmanlı kuvvetlerinin derhal savaş öncesi sınırların dâhiline çekilmesi” şeklindeydi.⁶⁸ Müzakereler sonucu Maverayı Kafkasya iki kısımda mütalaa edilmiş ve ikinci kısım için “yapılacak tetkikten sonra talep olunursa” kaydı eklenmek suretiyle, zaman kazanılması ve aynı zamanda Elviye-i Selâse nüfusunun büyük çoğunlukla Türk ve diğer Müslümanlardan oluştuğunun görülmesi amaçlanmıştı. Böylece Osmanlı kuvvetlerinin tahliye edilmesi isteğinden vazgeçilebileceği umulmaktaydı.

Ne var ki Osmanlı Hükûmeti’nin beklentileri kısa zamanda boşa çıktı. Mütareke hükümlerini keyfi biçimde uygulayan İngiltere, mütarekeye ek madde getirmek gibi tamamen hukuk dışı bir yola girmekten imtina etmedi. 11 Kasım 1918 tarihli yazı ile 11. maddeye ek olmak üzere, “bütün Türk kıtalarının ve görevlilerinin Türk-Rus savaşından evvelki hudut gerisine alınarak buraların tamamen tahliye edilmesini” istedi. Bu isteğin yerine getirilmesi hâlinde mütarekenin bu maddesinde yer alan hükmün yapılmış olduğunun kabul edileceği ayrıca vurgulandı.⁶⁹ Osmanlı Hükûmeti bu isteği kabullenmek ve gereğini yerine getirmek durumunda kaldı, ancak silahlı kuvvetler söz konusu çekilme işleminin kolaylıkla hemen yapılamayacağını ve mevsimin de kış olduğunu belirterek zaman kazanmaya çalıştı. İngiliz yetkililer, “nasıl gidildiyse öylece gelinir” yaklaşımıyla olumlu cevap vermediler.⁷⁰ Bununla

⁶⁷ BOA, BEO, 4539/340383, 14 Muharrem 1337.

⁶⁸ Bk. Erim, *age*, s. 521.

⁶⁹ Tevfik Bıyıkhoğlu, “Mondros Mütarekenamesinde Elviye-i Selâse İle İlgili Yeni Vesikalar”, *Bellekten*, C. 21, S. 84, Ankara 1957, s. 573-574.

⁷⁰ BOA, MV, 213/37, 26 Safer 1337; BOA, BEO, 4543/340683, 18 Safer 1337; BOA, BEO, 4544/340752, 25 Safer 1337; Bıyıkhoğlu, *agm*, s. 575-576; Karabekir, *age*, s. 9-10.

birlikte yapılan görüşmeler ve yazışmalar bir müddet gecikmeyi sağlamış oldu. Böylece 1919 yılı ocak ayı sonuna kadar Kars, Ardahan ve Batum'daki kuvvetlerin ve resmî görevlilerin tahliyesi gerçekleştirilirken çekilme sonrası süreci yönetmek üzere bazı millî heyetlerin kurulması için çalışıldı. Zira korumasız kalan Müslüman halkın Gürcü ve Ermeni saldırılarına maruz kalmasından endişe ediliyordu.

Batum'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edileceği mütareke hükmü olarak belliydi. Bu sebeple İngiliz kuvvetleri Türk kuvvetlerinin çekilmesini beklemeden 24 Aralık 1918 tarihinde Batum şehrini işgal ettiler.⁷¹ Bir taraftan sivil idareyi tasfiye ederken, diğer taraftan 12. Fırka Komutanı Miralay Ali Rıfat Bey ile 5. Kafkas Fırkası Komutanı Mürsel Paşa'yı tutukladılar. Tutuklamalar mütareke ahkâmına aykırı davrandıkları gerekçesiyle yapılmıştı. Ali Rıfat Bey, ayrıca Kars Telsiz Telgraf İstasyonunu tahrip etmekle suçlanıyordu. Bunun için Tiflis'e davet edilmiş ve oradan Batum'a götürülmüştü.⁷² Hükümet bu olayı takip etmekle beraber acz içindeydi. Nitekim İngiliz savaş mahkemesinin tutuklama haricinde Ali Rıfat Bey'e verdiği 2000 İngiliz lirası para cezasının hazine tarafından ödenmesini hâl çaresi olarak görmekteydi.⁷³ Diğer taraftan sivil memurların tahliye edilmesinin mütareke ahkâmından olmadığı Batum Mutasarrıflığına çekilen telgrafla bildirilmiş,⁷⁴ fakat ek madde getirilmesi zamanında önlenemediği için sonuç alınmamıştır.

Batum'da Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesi, Müslüman olan halkın çoğunluğu için kaygı verici bir durumdu. Bu sebeple Trabzon'a ve Trabzon üzerinden diğer illere göçler oldu. İşgal kuvvetleri iktisadi ve sosyal hayatın sarsılmasına ilgisiz kalırken, temin etmekte zorlandıkları gıda ihtiyaçları için Osmanlı Hükümeti'ne talepte bulunarak ihraç edilmesini sağladılar. Bu meyanda günlük beş sığır veya aylık 600 keçinin ihracına izin verildi.⁷⁵

⁷¹ BOA, DH.ŞFR, 607/56, 24 Şubat 1334.

⁷² Mehmet Okur, "Mütareke Sonrası İngilizlerin Türk Ordu Kumandanlarını Sindirmeye Yönelik Bir Uygulaması: Ali Rıfat ve Mürsel Beylerin Tutuklanmaları" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/61, (Mart 2005), s. 185-190.

⁷³ BOA, BEO, 4549/341112, 27 Rebiyülevvel 1337; BOA, Dâhilye Kalem-i Mahsus, 55/9, 8 Muharrem 1338; BOA, BEO, 4597/344774, 2 Safer 1338; BOA, BEO, 4601/345073, 29 Safer 1338; BOA, MV, 217/117, 26 Safer 1338.

⁷⁴ BOA, DH.ŞFR, 93/298, 23 Safer 1337.

⁷⁵ BOA, BEO, 4600/344932, 17 Safer 1338; BOA, BEO, 4613/345922, 5 Cemaziyelevvel 1338.

İngiliz işgal kuvvetleri Batum ve çevresinde Gürcülerin, Kars ve çevresinde ise Ermenilerin hâkimiyetini sağlamak istiyor-du. Bu durum önceden bilindiği için Türk silahlı kuvvetleri çekilmeden evvel millî heyetler oluşturulmuş, bölgenin savunulması amaçlanmıştı. Bu meyanda 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükûmeti Muvakkatı, 3 Kasımda Iğdır merkezli Aras Türk Hükûmeti, 5 Kasımda Kars İslâm Şûrası kuruldu. Bilahare birleşme kararı alınarak Cihangiroğlu İbrahim Bey başkanlığında Kars merkezli ortak hükûmet teşkil edildi ve 17 Ocak 1919 tarihinde Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkata-i Millîyesi adını aldı. Kısa zamanda bağımsızlık kararı alınarak Artvin, Batum, Gümrü, Ardahan, Sarıkamış, Iğdır, Nahcivan ve Ordubad'ı sınırları içine alan Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti ilan edildi.⁷⁶

Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti bölgedeki İngiliz kuvvetlerine rağmen, çok sınırlı imkânlarla millî mukavemeti sağlayarak Ermenilerin hareket alanını daraltmayı başardı. Türk ordusunun çekilmesinden sonra herhangi bir desteğe sahip olmaksızın mücadele etti. Harbiye Nazırı Cihangirzade Hasan (Aydın)'ın Osmanlı Hükûmeti'nden talep ettiği para, silah, cephane ve sağlık malzemeleri İngiliz denetimi dolayısıyla gönderilemedi.⁷⁷ Elllerinde ordunun çekilirken bıraktığı bazı silahlarla geri çekilmeyen ve terhis olmayan az sayıda gönüllü asker vardı. Asıl kuvvetleri halka dayalıydı. Buna rağmen İngiliz kuvvetleri hükûmetin varlığından rahatsız oldular. Zaten Batum'un işgalinden sonra Kars ve Ardahan'ı denetim altına almışlardı. 12 Nisan 1919 tarihinde Kars'ı işgal ettiler, Millî Meclis'i dağıttılar ve üyelerini tutuklayarak hükûmeti yıktılar.⁷⁸ Bununla birlikte işbirliği içinde oldukları Denikin kuvvetlerinin Bolşeviklere karşı başarılı olamaması bölgedeki İngiliz kuvvetlerini zor durumda bıraktı. Azınlıktaki Ermenileri etkin kılmak ve giderek hâkim konuma getirmek suretiyle ağustos ayı sonlarında Kars'tan çekildiler. Böylece Kars ve Ardahan topraklarının bir kısmı Ermenilerin eline geçti.

⁷⁶ Ayrıntılı bilgi ve belgeler için bk. Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, TKAE Yayınları, Ankara 1989; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadelede Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler", *Belleten*, C. 48, S. 189-190, Ankara 1985, s. 109-165.

⁷⁷ *BOA, DH.ŞFR*, 616/68, 20 Nisan 133; *BOA, DH.ŞFR*, 617/1, 23 Nisan 1335; *BOA, DH.ŞFR*, 99/49, 4 Şaban 1337.

⁷⁸ Hükûmet üyeleri dâhil tutuklanan devlet adamları Malta'ya sürgün edildiler. Bk. Bilâl Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 1985, s. 107-112.

Batum'daki İngiliz işgali daha uzun sürdü. Batum, liman kenti olması dolayısıyla İngilizler açısından daha önemli ve daha güvenliydi. Nitekim son savaşını da kaybeden ve dağılan Denikin kuvvetlerinden otuz bine yakın asker ve çok sayıda subay, 1920 yılı Mayıs ayı sonlarında Batum'a sığındı.⁷⁹ Bu durum karşısında Batum'daki varlığını yeniden değerlendiren İngiliz kuvvetleri, Ardahan ve Batum'da Gürcülerin hâkimiyetini kolaylaştıracak düzenlemeleri müteakip 7 Temmuz 1920 tarihinde çekildiler.

Misak-ı Millî'de Kars, Ardahan ve Batum'un Durumu

Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan ve 17 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'da okunarak oybirliği ile kabul edilen Misak-ı Millî metni,⁸⁰ özü itibariyle tam bağımsızlığı esas almakta ve ülke sınırlarını belirlemektedir. Bu meyanda Kars, Ardahan ve Batum Misak-ı Millî'ye dâhildir. Birinci maddede genel çerçeve çizildiği için dolaylı olarak ikinci maddede ise Elviye-i Selâse adı zikredilmek suretiyle doğrudan yer almaktadır.

Birinci maddede; Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihi itibariyle tarafların denetimi altında bulunan hatlar fiilî olarak sınır kabul edilirken düşman ordularının işgali altında kalan bölgelerin mukadderatının da halkın serbestçe vereceği karara göre tespit edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bilindiği üzere mütareke imzalandığında Kars, Ardahan ve Batum Türk ordularının denetimi altındaydı. Hatta daha ileri hatlara ulaşılmıştı. Dolayısıyla birinci maddeye göre, bu üç sancak Türkiye topraklarına dâhildir. İkinci madde ise dâhil olma durumunu gerekirse halk oylaması kaydına bağlamaktadır. Burada, "*halkı ilk serbest kaldıkları zamanda halkoylaması ile anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selâse için gerekirse tekrar serbestçe halkoyuna müracaat edilmesini kabul ederiz*"⁸¹ denilmekteydi. Böylece Rusya'ya bir mesaj verildiği açıktır. Zira Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamaya mecbur kalan Rusya'nın bu antlaşma gereğince yapılan halk oylaması sonuçlarını da gerçekte kabul etmediği biliniyordu. Bunun için diplomatik bir yaklaşımda bulunduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁹ Karabekir, *age*, s. 656.

⁸⁰ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, Devre: 4, C. 1, İçtima Senesi:1, 17 Şubat 1336 (1920), s. 144. (<http://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>).

⁸¹ *Aynı yer.*

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı tarihteki şartlar ile Misak-ı Millî kararının alındığı tarihteki şartlar çok farklıydı. Daha evvel karşı karşıya bulunan Türkiye ve Rusya'nın bu defa ortak bir zeminde buluşabilecekleri bir konjonktürün hâsıl olduğunu, Mustafa Kemal Paşa görüyor ve değerlendirmek istiyordu. Başka bir deyişle İtilaf Devletleri'ne karşı işbirliği yapabilmek için ikinci madde yoluyla müzakere kapısını açık bırakmıştı. Öte yandan halk oylamasının tekrarlanması hâlinde sonucun değişmeyeceği bilinmekteydi.

Sevr Antlaşması'nda Kars, Ardahan ve Batum'un Durumu

Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Macaristan ile yapılan barış antlaşmalarından sonra, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti ile Sevr'de barış antlaşması imzalandı.⁸² Tarafların müzakeresiyle değil, bütünüyle galiplerin kendi aralarındaki uzlaşmayla hazırlanan ve bir dayatmayla imzalanan antlaşmanın bazı maddeleri Batum'la ilgilidir. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya ile olan doğu ve kuzeydoğu sınırlarının tespitinde 1914 yılı esas alındığı için (Madde: 27/4) Kars ve Ardahan'ın durumuna dair hiçbir şekilde yer verilmemektedir. Böylece bu vilayetlerin zımnen Ermenistan'ın bir parçası olarak kabul edildiği anlaşılmaktaydı. Zaten başka maddelere göre, sınırın Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'ten geçeceği belliydi. Kendi aralarında bir anlaşmaya varamadıkları için bu vilayetler üzerinden Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasındaki sınırın tespit edilmesinde ABD Başkanı'nın hakemliğine gidilmesi kararlaştırılmıştı. Açıkçası Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis kısmen veya tamamen Ermenistan'a bırakılacaktı (Madde: 89, 90).

Batum ise, Kars ve Ardahan gibi Osmanlı sınırları dışında kabul edildiği için Osmanlı hukuku açısından hiçbir şekilde zikredilmemektedir. Zaten kuralları daha sonra belirlenecek olan özel yönetimli uluslararası limanlar grubuna dâhil edilmiş bulunuyordu. Ayrıca Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Ermenistan'a Batum Limanı'ndan Karadeniz'e serbest geçiş hakkı tanınmaktaydı (Madde: 335, 351).

---

⁸² Sevr Antlaşmasının tam metni için bk. Erim, *age*, s. 525- 691.

Kars, Ardahan ve Batum'un Kurtarılması

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk kuvvetlerinin savaş öncesi sınırlara çekilmiş olması ve İngiliz işgalinden sonra Kars, Ardahan ve Batum'un Ermenilerin ve Gürcülerin eline geçmesi bölgeyi tartışmalı ve çatışmalı hâle getirdi. Büyük çoğunluğu Müslüman olan bölge halkının can ve mal güvenliği tamamen tehlikeye düştü. Nitekim kısa zamanda binlerce Müslüman katledildi. Bilhassa Oltu ve havalisinde Ermeniler tarafından büyük bir katliam yapıldı. Köyler yakıldı, yıkıldı. Hayatta kalan insanlar göçe zorlandı.

TBMM'nin açılmasından sonra ele alınan ilk işlerden biri sınırlar meselesi ve Elviye-i Selâse konusuydu. 24 Nisan 1920 tarihinde yapılan gizli ve açık oturumlarda söz konusu üç sancağın doğu sınırlarına dâhil olduğu bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından ifade edildi.⁸³ Dolayısıyla bölgede meydana gelen olaylara ve Müslümanlara yönelik katliama meclisin seyirci kalması söz konusu olamazdı. Ancak İtilaf devletlerine karşı Sovyet Rusya ile dostane ilişkilerin geliştirilmesi stratejik açıdan önemli olduğu gibi, bölgenin selameti bakımından da elzem görülmekteydi. Bunun için Ermenistan'a karşı yapılması kararlaştırılan harekâtın Rusya üzerindeki muhtemel etkileri üzerinde durulmuş ve sabırla hareket edilmiştir. Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa ise durumun aciliyetine binaen acele edilmesi taraftarıydı. Taarruza hazır olduğunu ve gerekli izni beklediğini belirtiyordu.⁸⁴ Beklenen izin 20 Eylül'de verildi. 28 Eylül'de başlayan ve iki gün süren taarruz sonucu Sarıkamış ve Merdinik kurtarıldı. Bir ay sonra yapılan ikinci harekât sonucunda ise Ermeni ordusu bozguna uğratıldı ve Kars alındı. Daha sonra Arpaçay'a ulaşılması üzerine Ermenistan mütareke teklifinde bulundu. Bu teklif Gümrü'nün teslim edilmesi şartıyla kabul edildi ve 2 Aralık 1920'de Gümrü Barış Antlaşması imzalandı.⁸⁵ Bu antlaşma

⁸³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 1, İçtima Senesi:1, 24 Nisan 1336 (1920), s. 16. (<http://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>); *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 1, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 4.

⁸⁴ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C. 2, s. 789-790, 799-804, 851-852, 860-863.

⁸⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 325-326; Karabekir, *age*, s. 984-987, 991-1001.

ile Iğdır'dan itibaren Kars ve çevresinin Türk toprağı olduğu Ermenistan tarafından da kabul edildi.⁸⁶

Ermenistan'ın mağlup olması ve Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Bolşevik Ermeniler Taşnak Hükûmetine karşı isyan ettiler. İsyancıların daveti⁸⁷ üzerine Sovyet Kızıl Ordusu Ermenistan'ı işgal etti ve Sovyet idaresi kuruldu. Böylece Türkiye ile Rusya yeniden sınırdaş olurken Gürcistan'ın durumu iki tarafın da öncelikli meselesi hâline geldi. Gelişmeleri endişeyle izleyen Gürcistan, antlaşma yapılması için Türkiye'ye teklifte bulundu. Bu antlaşmayla Ardahan'ı bırakmaya hazır olduklarını, ancak Artvin ve Batum'u bırakmak istemediklerini bildirdiler. Böylece hem Türkiye'yi memnun etmek, hem de Rusya'ya karşı Türkiye'nin yardımını almak veya Türkiye ile Rusya'yı karşı karşıya getirmek istiyorlardı.

Ankara'da Gürcistan elçisiyle müzakereler devam ederken, Rusya'nın Gürcistan üzerine askerî harekâta başladığı öğrenildi. Mustafa Kemal Paşa, 21 Şubat 1921'de TBMM'nin gizli oturumunda yaptığı konuşmada; Gürcistan'ın galip gelmesi hâlinde İngiltere ve Fransa'nın sürekli yardımına kavuşarak kuvvetleneceğini, mağlup olması durumunda ise komünizmin hâkim olacağını belirterek Misak-ı Millî'ye dâhil olan bu toprakların kurtarılması için tam zamanı olduğunu açıkladı. Öyle ki "almak istiyor isek alınacak zaman bu defadır, alınacak an bu dakikadır. Sulh ile alınır, sulh ile alınmazsa bittabi cebren alınır" dedi.⁸⁸ Böylece bölgedeki askerî kuvvetler Ahılkelek istikametinde harekete geçirilirken, Gürcistan'a da katî bir ultiatom verildi. Önce Ardahan ve Artvin, iki hafta sonra da Ahıska, Batum ve Ahılkelek alındı.⁸⁹ Aynı zamanda Kızıl Ordu birlikleri de Tiflis dâhil Gürcistan'ın önemli bir kısmına hâkim oldular. Akabinde Gürcistan'da Sovyet idaresi kuruldu.

---

⁸⁶ Gümrü Antlaşmasının tam metni için bk. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C. 1, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 19-23.

⁸⁷ A. Şemsutdinov- Y.A. Bagirov, *Bir Karagün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri*, Çev. A. Hasanoğlu, Bilim Yayınları, İstanbul 1979, s. 28.

⁸⁸ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 1, s. 453.

⁸⁹ Atatürk, *age*, s. 327; Karabekir, *age*, s. 1024-1028.

Moskova Antlaşması'nda Batum

Ardahan'dan Ahılkeleke'e kadar Gürcistan'ın elinde olan Türk topraklarının kurtarılması üzerine, Moskova'da Türk ve Sovyet Rusya heyetleri arasında yaklaşık bir aydır devam eden müzakereler de sonuçlandı. 24 Ağustos 1920'de parafe edilen, ancak Rusya tarafından geciktirilerek imzalanmayan antlaşma metni, son şekliyle 16 Mart 1921 tarihinde imzalandı.⁹⁰ Buna göre, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki sınırların Ermenistan tarafı, Gümrü Antlaşması'nda kararlaştırıldığı gibi muhafaza edildi. Gürcistan tarafında ise Sarp köyünden başlayarak Borçka, Şavşat, Artvin ve Ardahan'ın Türkiye'ye ait olduğu kabul edilirken, Türkiye'nin Ahıska, Batum ve Ahılkelele üzerindeki egemenlik hakları bazı şartlarla Gürcistan'a bırakıldı. Bu şartlara göre, söz konusu bölgede özerk bir yapı oluşturulacak ve Türkiye, Batum Limanı üzerinden getireceği veya göndereceği bütün maddeler ile ticaret mallarını hiçbir engelle karşılaşmaksızın serbest olarak sevk etme hakkına sahip olacak ve her türlü vergi ve ücretten muaf tutulacaktır.

Belirtmek gerekir ki iki ülke ordularının Batum'da karşı karşıya gelebilecekleri bir durum ortaya çıkmıştı. Kazım Karabekir Paşa'nın ifadesiyle Gürcü Hükûmeti'nin üyeleri firar ederken Gürcü halkı da Bolşevikliği ilan etmişti.⁹¹ Zaten Gürcistan ve İngiltere'nin beklentisi Türk-Rus çatışmasının çıkmasıydı. Bunun için Gürcülerin Türkiye'nin himayesine girmeleri bile söz konusu olmuştu.⁹² Türkiye ise Rusya ile işbirliğini artırmak, doğu sınırlarını emniyet altına almak ve bu cephedeki kuvvetlerini batı cephesine sevk etmek istiyordu. Bu sebeple Moskova Antlaşması'nın imzalanmasını önemli görmekteydi.

Şu var ki antlaşmanın TBMM'de tasdik edilmesi için yapılan müzakerelerde Batum milletvekilleri haklı olarak itirazda bulundular. Ali Rıza Bey, Ahmet Fevzi Bey, M. Edip Bey, Ahmet Nurettin Bey ve Ahmet Âkif Bey'in ortak imzayla verdikleri önergede, Batumluların anavatana iltihak etmekten başka gayesi olmadığı belirtilerek antlaşmayı kabul etmediklerini açıkladılar. Batum'un bırakılması konusuna açıklık getiren Hariciye Vekili Yusuf Kemal

⁹⁰ Moskova Antlaşmasının tam metni için bk. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. XI, İçtima Senesi: 2, 21 Temmuz 1337 (1921), s. 321-325; Soysal, *age*, s. 32-38.

⁹¹ Karabekir, *age*, s. 1032.

⁹² Aynı yer.

Bey ise Türkiye'nin ve *Türklüğün menfaatlerinin* bu tercihi zorunlu kıldığını ifade etti.⁹³

Sonuç

Elviye-i Selâse, “*üç liva*” veya “*üç sancak*” anlamında olup aynı zamanda Kars, Ardahan ve Batum'un stratejik açıdan coğrafi bütünlüğünü ifade eder. Bu durum son derece açıktır. Bilhassa 1877 sonrası dönemin tarihi için bu üç sancağı birbirinden ayrı yazabilmek âdeta imkânsızdır. Bu meyanda “*Batum meselesi*” ifadesi, nihai anlamda söz konusu birlikteliğin bozulmasını yansıtmaktadır.

Elviye-i Selâse, Berlin Antlaşması ile savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere Rusya'ya bırakıldı. Kırk yıl sonra Brest-Litovsk'ta imzalanan bir başka antlaşmayla Osmanlı Devleti'ne iade edildi, ancak bu durum uzun sürmedi, Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk orduları önceki sınırların gerisine çekilmeye mecbur edildi. Böylece Kars, Ardahan ve Batum önce İngilizlerin, daha sonra Gürcülerin ve Ermenilerin işgaline maruz kaldı. Bölgeden yeni göçler oldu. Zira Gürcüler ve Ermeniler ele geçirdikleri topraklarda hâkimiyet kurabilmek ve nüfus ekseriyeti sağlayabilmek için Müslümanlara yönelik her türlü şiddete başvurdular ve katliam yapmaktan çekinmediler. Baskın yaptıkları köyleri yaktılar, yıktılar, malları yağmaladılar.

Gerçekte Türk toprağı olan Elviye-i Selâse üzerinde, Ruslardan sonra Gürcüler ve Ermenilerin de hak iddia etmeleri çok büyük çatışmalara yol açtı. Türkiye en zor yıllarında bu meselenin tarafı ve takipçisi oldu. Misak-ı Millî kapsamında millî hassasiyet oluşturuldu. Aynı zamanda Rusya'da Sovyet rejiminin kurulmasıyla ortaya çıkan yeni konjonktür, Mustafa Kemal Paşa'nın öngörüsüyle başarıyla değerlendirildi. Böylece savaş ve diplomasi eş zamanlı olarak yürütüldü. Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki kuvvetlerin kazandığı zaferler, Türkiye'nin diplomasi sahasında güçlü olmasını sağladı.

Rusya ile ilişkilerin nirengi noktası sınırlar meselesiydi. Sınırların Ermenistan tarafı, Ermenilerin mağlûp olması ve Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıyla çözüme kavuştu. Rusya'nın Tiflis'e doğru Gürcistan'ı işgale başladığı sırada, Türkiye'nin de Gürcis-

⁹³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C. 11, s. 332-333.

tan'a ultiमतom vererek Ardahan, Artvin, Ahıska, Batum ve Ahılkelek'i alması yeni bir durum oluşturdu. Zira Batum'da Türk ordusu ile Rus ordusunun karşı karşıya gelmesi ihtimali vardı. Gürcü Hükümeti'nin üyeleri firar etmiş, Bolşevik Gürcüler de idareyi ele geçirmişlerdi. Bu sırada Türk heyetinin Moskova'da sürdürdüğü müzakereler tamamlanmak üzereydi, ancak antlaşmanın imzalanabilmesi Batum meselesine bağlı hâle gelmişti.

Gürcistan ve İngiltere'nin beklentisi Türk-Rus çatışmanın çıkmasıydı. Bu durumda Yunanistan bile rahatlayacak, Batı Anadolu'daki işgalini kuvvetlendirme imkânı bulacaktı. Moskova Antlaşması imzalanınca Türkiye'ye Sevr Antlaşması'nı dayatanların beklentileri boşa çıktı. Antlaşmanın birinci maddesinde, "*tarafaların herhangi birine zorla kabul ettirilmek istenilen bir barış antlaşmasını tanımama ilkesi*" yer almakta ve Türkiye adı ile Misak-ı Millî'nin kapsadığı toprakların anlaşıldığı belirtilmekteydi.

Moskova Antlaşması ile Kars ve Ardahan'dan başlayarak Ardanuç, Şavşat, Artvin ve Borçka'nın Türkiye toprakları olduğu kabul edildi. Böylece 1878 ve 1918 yıllarında olmak üzere, iki defa kaybedilen ve büyük acılara sürüklenen Kars ve Ardahan tamamen; Batum sancağı ise kısmen kurtarılmış oldu. Buna mukabil Ahıska, Batum ve Ahılkelek bazı şartlarla Gürcistan'a bırakıldı. Antlaşmadan sonra doğudaki kuvvetlerin önemli bir kısmı batı cephesine sevk edildi. Ayrıca Rusya'dan önemli miktarda silah, cephane ve nakdî yardım alındı.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul:

BOA, Âmedî Kalemî A.AMD, 9/69, 23 Ramazan 1265.

BOA, Sadâret Divan Kalemî A.DVN, 82/29, 17 Muharrem 1269.

BOA, Sadâret Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Kısmı, 24/4, 9 Muharrem 1295.

BOA, Sadâret Mektubî Kalemî (A.MKT), 39/86, 18 Rebiyülahir 1262; *BOA, A.MKT*, 228/94, 21 Zilkade 1265. *BOA, A.MKT*, 217/28, 15 Ramazan 1265; *BOA, A.MKT*, 134/32, 12 Recep 1264.

BOA, A.MKT, 218/75, 24 Ramazan 1265; *BOA, A.MKT*, 209/10, 5 Şaban 1265.

- BOA, Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM), 753/87, 18 Zilkade 1265.*
- BOA, A.MKT.MHM, 482/23, 30 Zilkade 1294; BOA, A.MKT.MHM, 482/16, 4 Ramazan 1294.*
- BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ, 14/94, 10 Cemaziyela-hir 1265.*
- BOA, Sadâret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devâir, 99/25, 7 Safer 1270.*
- BOA, Sadâret Eyalet-i Mümtaze Evrakı, 176/2, 17 Ramazan 1296.*
- BOA, Babîâli Evrak Odası (BEO), 4515/338588, 1 Şaban 1336; BOA, BEO, 4522/339077, 21 Ramazan 1336.*
- BOA, BEO, 4539/340383, 14 Muharrem 1337; BOA, BEO, 4543/340683, 18 Safer 1337.*
- BOA, BEO, 4544/340752, 25 Safer 1337; BOA, BEO, 4597/344774, 2 Safer 1338.*
- BOA, BEO, 4601/345073, 29 Safer 1338; BOA, BEO, 4549/341112, 27 Rebiyülevvel 1337.*
- BOA, BEO, 4600/344932, 17 Safer 1338; BOA, BEO, 4613/345922, 5 Cemaziyelevvel 1338.*
- BOA, Emniyeti Umumiye Müdüriyeti, 172/83, 20 Recep 1336.*
- BOA, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), 20/12, 8 Şaban 1336.*
- BOA, DH.İ.UM, 20/13, 29 Şevval 1336; BOA, DH.İ.UM, 20/13, 28 Zilkade 1336.*
- BOA, Dâhiliye Kalem-i Mahsus, 55/9, 8 Muharrem 1338.*
- BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞFR), 109/92, 3 Eylül 1293.*
- BOA, DH.ŞFR, 109/93, 3 Eylül 1293; BOA, DH.ŞFR, 607/56, 24 Şubat 1334.*
- BOA, DH.ŞFR, 93/298, 23 Safer 1337; BOA, DH.ŞFR, 616/68, 20 Nisan 1335.*
- BOA, DH.ŞFR, 617/1, 23 Nisan 1335; BOA, DH.ŞFR, 99/49, 4 Şaban 1337.*
- BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, 1190/20, 18 Zilkade 1271.*
- BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH), 741/60613, 19 Safer 1294; BOA, İ.DH, 744/60823, 22 Rebiyülevvel 1294.*
- BOA, İ.DH, 743/60759, 9 Rebiyülevvel 1294; BOA, İ.DH, 743/60733, 24 Rebiyülevvel 1294.*
- BOA, İ.DH, 744/60859, 1 Rebiyülahir 1294; BOA, İ.DH, 763/62204, 13 Muharrem 1295.*

- BOA, İ.DH, 758/61870, 7 Zilkade 1294; BOA, İ.DH, 758/61828, 21 Şevval 1294.
- BOA, İ.DH, 997/78760, 10 Şevval 1303.
- BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)*, 273/16552, 16 Rebiyülevvel 1294; BOA, İ.HR, 273/16552, 20 Rebiyülevvel 1294.
- BOA, İ.HR, 273/16552, 25 Rebiyülevvel 1294; BOA, İ.HR, 273/16552, 25 Rebiyülevvel 1294.
- BOA, İ.HR, 273/16577, 12 Rebiyülahir 1294; BOA, İ.HR, 277/16949, 4 Şaban 1295.
- BOA, *İrade Meclisi Mahsusa (İ.MMS)*, 55/2507, 15 Zilhicce 1293; BOA, İ.MMS, 58/2707, 18 Muharrem 1295.
- BOA, *İrade Şurayı Devlet*, 45/2435, 22 Cemazıyelevvel 1296.
- BOA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)*, 10/92, 12 Şevval 1303; BOA, MV, 213/37, 26 Safer 1337.
- BOA, MV, 217/117, 26 Safer 1338.
- BOA, *Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)*, 162/63, 18 Şevval 1296.
- BOA, Y.A.HUS, 159/32, 17 Muharrem 1295.
- BOA, *Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES)*, 34/7, 12 Şevval 1303.
- BOA, Y.A.RES, 4/31, 11 Ramazan 1296.
- BOA, *Şurayı Devlet (ŞD)*, 1830/38, 14 Safer 1296; BOA, ŞD, 1830/21, 10 Zilkade 1295.
- BOA, *Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE)*, 42/91, 19 Cemazıyelahir 1294; BOA, Y.EE, 84/102, 19 Ramazan 1294.
- BOA, Y.EE, 84/102, 19 Ramazan 1294; BOA, Y.EE, 76/26, 21 Şevval 1294.
- BOA, Y.EE, 42/93, 16 Muharrem 1295; BOA, Y.EE, 84/113, 17 Muharrem 1295.
- BOA, Y.EE, 84/83, 14 Şevval 1293; BOA, Y.EE, 84/85, 2 Zilkade 1293; BOA, Y.EE, 78/13, 24 Şaban 1295.
- BOA, Y.EE, 84/91, 22 Rebiyülevvel 1294.
- BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı*, 1/5, 14 Rebiyülahir 1294.
- BOA, *Yıldız Perakende Sadâret Maruzatı (Y.PRK.A)*, 4/50, 5 Şevval 1303.
- BOA, Y.PRK.A, 1/103, 12 Cemazıyelevvel 1295; BOA, Y.PRK.A, 4/53, 18 Şevval 1303.
- BOA, *Yıldız Perakende Hariciye Evrakı*, 3/35, 28 Şaban 1295.
- BOA, *Yıldız Perakende Maarif Evrakı*, 1/2, 3 Cemazıyelevvel 1294.

BOA, *Yıldız Perakende Umum Vilayetler ve Mutasarrıflıklar*, 1/33, 18 Şevval 1294.

Yayınlar

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.

BAYUR, Yusuf Hikmet , *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. 3/4, 2.bas.,TTK Yayınları, Ankara 1983.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik , “Mondros Mütarekenamesinde Elviyei Selâse İle İlgili Yeni Vesikalar”, *Belleten*, C. 21, S. 84, Ankara 1957, s. 567-580.

ÇAVDAR, Tevfik, *Talât Paşa-Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 2.bas., Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1984.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, *Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, TKAE Yay., Ankara 1989.

Halil Menteşe'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, C. 1-2, 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1995.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. 8, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1995.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. 9, TTK Yayınları, Ankara 1996.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Millî Mücadelede Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler”, *Belleten*, C. 48, S. 189-190, Ankara 1985, s.109-165.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

_____, “Panislavizm”, *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 2-4, Ankara 1953, s. 241-278.

_____, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)”, *Belleten*, C. 31, S. 123, Ankara 1967, s. 375-413.

KURAT, Yuluğ Tekin, “1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”, *Belleten*, C. 26, S. 103, Ankara 1962, s. 567-592.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre: 4, C. 1, İçtima Senesi: 1, 17 Şubat 1336 (1920).

- MEHMET ARİF, *Başımıza Gelenler*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, C:1, 2, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, Tarihsiz.
- OKUR, Mehmet “Mütareke Sonrası İngilizlerin Türk Ordu Kumandanlarını Sindirmeye Yönelik Bir Uygulaması: Ali Rifat ve Mürsel Beylerin Tutuklanmaları” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXI/61, (Mart 2005), ss. 183-201.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, C.1, TTK Yayınları, Ankara 1983.
- ŞAHİN, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- ŞEMSÜTDİNOV, A. - BAGİROV, Y.A., *Bir Karagün Dostluğu, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri*, Çev. A. Hasanoğlu, Bilim Yayınları, İstanbul 1979.
- ŞİMŞİR, Bilâl, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, Ankara 1985.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 11, İçtima Senesi: 2, 21 Temmuz 1337 (1921).
- TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C. 1, İçtima Senesi:1, 24 Nisan 1336 (1920).
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.1, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuad, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, C. 2, Hzl. Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yayınları, Ankara 1957.
- _____, *Görüp İşittiklerim*, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1987. <https://www.tbmm.gov.tr/arsiv.htm>

BÜYÜK SAVAŞTAN ZORUNLU İTTİFAKA TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE İZLENEN DENGE POLİTİKASI (1917-1921)

Ömer ERDEN*

Giriş

20. yüzyıl başlarında Çarlık Rusyası ekonomik olarak oldukça zor bir durumdaydı. 1905'te Japonya karşısında ağır bir yenilgiye uğraması, Rusya'daki sıkıntıları daha da arttırdı. I. Dünya Savaşı'na, Boğazlar bölgesine yerleşme ve Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarını ele geçirme hayalleri ile İtilaf Devletlerinin safında giren Çarlık Rusyası, Almanya karşısında ağır mağlubiyetler yaşadı. Bu mağlubiyetler Rusya'daki karışıklıkların daha da artmasına ve Çarlık rejiminin sona ermesine neden oldu. Ekim ihtilali ile iktidarı ele geçiren Bolşeviklerin ilk işi İttifak Devletleri ile bir an önce barış yapmak oldu. Brest-Litovsk Antlaşması ile Rusya savaştan çekildi. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, 1878'de kaybettiği Elviye-i Selase'yi (Kars-Ardahan-Batum) tekrar topraklarına katmayı başardı.

Rusya'daki yeni yönetim savaştan çekilirken daha önce çarlık rejiminin imzalamış olduğu gizli antlaşmaları da dünya kamuoyuna ilan etti. Böylece çarlığın eski müttefiklerine karşı düşman olduğunu da açıkça göstermiş oldu. Zaten Bolşevik liderler her fırsatta emperyalist devletlere karşı mücadele edeceklerini açıklamaktan çekinmiyorlardı. Onlara göre en büyük emperyalist devletler ise İngiltere ve Fransa idi. İngiltere ve Fransa ise Bolşevizmi kendileri için büyük bir tehdit olarak görüyor, Rusya'daki iç savaşı destekliyordu. Osmanlı Devleti ise I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmış, imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile ülke yer yer işgal edilmeye başlanmıştı. Bu işgaller karşısında Türk Milleti silahına sarılarak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının liderliğinde mücadeleye başladı. Anadolu'daki Millî Mücadele'yi ezmek

---

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. academicien25@hotmail.com

için ellerinden geleni yapan İngiltere ve Fransa, adeta Türk Milletini yok etmeyi amaçlayan Sevr tasarısını hazırlayarak İstanbul'daki kukla hükümete kabul ettirmişlerdi. Bu arada İngilizlerin 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ederek Son Osmanlı Mebusan Meclisi'ni dağıtmaları, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına zemin hazırladı. Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da açılmasıyla yeni Türkiye'nin de temelleri atılmış oldu. Hem Sovyet Rusya, hem de Türkiye, İngiltere ve Fransa'ya karşı mücadele ediyordu. Düşmanların ortak olması bu iki devleti birbirine yaklaştırdı.

Türk-Sovyet Yakınlaşması ve İzlenen Denge Politikası

Millî Mücadele döneminde Ankara Hükümeti'nin oldukça ihtiyaç duyduğu dış yardımı alabileceği tek büyük devlet Sovyet Rusya idi. Ancak Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasındaki ilk resmi görüşmeler oldukça sancılı geçti. Sovyet Hükümeti'nin Ermenistan'ı himaye eder tavrı ve nihayetinde Ermeniler lehine Van, Muş, Bitlis'ten toprak talep etmeleri görüşmelerin kesilmesine neden oldu.¹ Ankara Hükümeti Ermenistan meselesi çözülmeden Sovyetlerle ilişkilerin arzu edildiği şekilde olmayacağını anladı. Bu durum Ermenistan üzerine yapılacak olan askeri harekâtın bir an önce başlamasına neden oldu. 28 Eylül'de başlayan doğu harekâtıyla Türk ordusu, Sarıkamış- Laloğlu hattına kadar ilerledi² ve yaklaşık bir ay kadar bu hatta bekledi. 28 Ekim'de başlayan Doğu Harekâtı'nın ikinci safhası sonucunda Kars'ı kurtaran³ Türk ordusu, Ermeni kuvvetlerini tamamen yenilgiye uğratarak Gümrü'yü de işgal etti.⁴ Ermenilerin barış istemesi ve ardından yapılan Gümrü Antlaşması ile birlikte Ermeni meselesi Türkiye açısından kapanmış oldu.

Millî Mücadele döneminde İtilaf devletlerinin Ankara Hükümeti ile ilişki kurma çabaları, Sovyet liderleri tarafından hep endişe ile takip edildi. Aslında Sovyet liderleri bu endişelerinde haksız da değillerdi. İngiltere'nin Kafkasya özel temsilcisi Albay

¹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 30-18-1-1/1-15-9; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. I, s. 158-173.

² Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Metis Yayınları, İstanbul 1988, s. 848-849.

³ *Hakimiyet-i Millîye*, 1 Teşrin-i Sani 1336/1 Kasım 1920.

⁴ Karabekir, *age*, s. 858.

Stokes'in eski Kafkas Seddi projesini⁵ 1920'lerin sonunda tekrar canlandırma çabaları hiç de ciddiye alınmayacak gibi değildi.⁶ Bu projeye göre; Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında oluşturulacak bir ittifakla bölgede Sovyet yayılmasına engel olunacak, Bolşevizm tehlikesine karşı bir güvenlik hattı oluşturulacaktı.⁷ Ayrıca bu devletlerarasında ekonomik işbirliği de sağlanacaktı. Her ne kadar bu proje, İngiliz siyasi mahfillerinde kabul görmese de Sovyet yöneticilerini hayli endişelendirdiği anlaşılmaktadır. İngiliz ve Fransızların Mustafa Kemal başkanlığında Ankara'da yeni kurulmuş olan milli hükümetle ilişki kurma çabaları Sovyet Rusya'yı bir hayli endişelendirdi.⁸ Zira Sovyetler bu dönemde Azerbaycan'ı yeni Bolşevikleştirmiş olmakla birlikte bölgede tam olarak hâkimiyet kuramamışlardı. 1920 yılının Eylül ayı sonunda Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, Mustafa Kemal tarafından gayri resmi olarak Moskova'ya gönderilen Halil Paşa ile yaptığı görüşmede, vaziyetlerinin Ermenilerle dahi başa çıkacak durumda olmadığını, esasen Kafkasya'daki kuvvetlerinin bir kısmını da Vrangeli Cephesi'ne göndermek mecburiyetinde olduklarını söylüyordu.⁹ Bu dönemde Sovyet ordusunun büyük kısmı bir taraftan General Vrangeli'e karşı mücadele ederken diğer taraftan da Lehistan cephesinde savaşıyordu. Bu nedenle Sovyet Rusya'nın Kafkasya'daki durumu oldukça zayıftı.¹⁰ Bu durumu Ankara Hükümeti'nin bölgedeki askeri temsilcisi Seyfi (Düzgören) Bey de şu cümlelerle teyid ediyordu: "Bakü'de ve Bakü'den Karakilise'ye kadar Kızılları teçhizatça perişan, bakımsız buldum. Daha müti ve yeni ruha daha mûnis yetiştirmek için efrad pek genç toplanmış."¹¹

Bekir Sami Bey 21 Eylül 1920'de gönderdiği telgrafında şu bilgileri veriyordu:

⁵ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 179.

⁶ Stefanos Yerasimos, *Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 195; Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 30-31.

⁷ Mehmet Okur, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Karadeniz Politikası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 11, Güz 2011, s. 37.

⁸ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.2, 3036/A.

⁹ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.1, 3033/C.

¹⁰ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.1, 3033/E.

¹¹ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.1, 3032.

“Ermenistan’daki muvaffakiyetimiz muhtelif cereyanlar hâsıl etti. Mamafih ekseriyet memnundur. Buranın en büyük endişesi İstanbul Hükümeti ile itilaf ve dolayısıyla İngiliz siyasetine takarrübümüzdür. Kafkasya’da ihtilal çıkarmak, Bakü’yü İngilizlerle müştereken işgalimizden cidden endişe ediyorlar. Kendilerine böyle bir şeyin mümkün olmayacağını ve İngiltere ile itilafın bizim için gayri kabil olduğunu, ancak şimdiye kadar bize karşı kullandıkları oyalama siyaseti devam ettikçe Ankara Hükümeti’nin gayri ihtiyari İngiltere ile telif-i beyn mecburiyetinde kalabilmesi ihtimali de var ve hatır olabileceğini ihsas ettim.”¹²

Sovyetlerin 1921 yılı ortalarına kadar Kafkasya’da otoriteyi sağlayabilmek için yeterince kuvvetinin olmadığına dair yukarıda verdiğimiz belgelere benzer birçok belge ve bilgi mevcuttur. Kafkaslardaki bu otorite boşluğunun ise Sovyetlerin en büyük endişelerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Kazım Karabekir Paşa, Gümrü’den 27 Kasım 1920’de gönderdiği telgrafında aynı gün, Sovyet Büyük Elçisi Midivani ile üç buçuk saat süren görüşmesi ile ilgili Ankara Hükûmetine bilgi veriyordu. Bu görüşmede Midivani, Sovyet Hükûmeti’nin yegâne endişesinin; Ankara Hükûmeti’nin İngilizlerle anlaşarak kendilerine karşı bir cephe oluşturma ihtimali olduğunu ve bu hususta sürekli propaganda yapıldığını açıkça ifade etti. Midivani, Ankara Hükûmeti’nin bu siyasete meyil etmediğinden emin oldukları takdirde Anadolu’ya her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını, Kars vilayetinin Türkiye sınırına dâhil edilebileceğini hatta bu kâfi gelmezse Batum’un da Türkiye’ye bırakılabileceğini belirtti. Kazım Karabekir Paşa’nın tüm bunların karşılığında kendilerinden ne istedikleri sorusuna cevaben Midivani, herhangi bir askerî yardım beklemediklerini, hatta Türkiye’de Komünizmin tatbiki gibi bir emellerinin dahi olmadığını, yegâne emel ve arzularının Türkiye’nin İngilizlerle birleşmemesi olduğunu söyledi.¹³ Geniş yetkilerle Ankara’ya gönderilen Midivani’nin bu ifadeleri Sovyetlerin bu dönemde Türkiye’nin İngilizlerle anlaşarak kendilerine karşı cephe alacağından ne denli endişe ettiklerini açıkça gösteriyordu. Kazım Karabekir Paşa’nın Gümrü’de aynı günlerde Azerbaycan İctima-i Şura Cumhuriyeti’nin fevkalade yetkili vekili Bahdud Şahtahtinski ile gerçekleştirdiği görüşmede ise oldukça

¹² Cumhuriyet Müzesi Arşivi, D.2, 3034.

¹³ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Eski Tasnif, A.3-7-B/D.20/F.1-7.

ilginç bilgilere rastlıyoruz. Bahdud Şahtatinski bu görüşmede, Türk ordusunun Gümrü'yü işgal etmesinden dolayı Sovyet Rusya'nın çok endişelendiğini belirtti. Sovyetlerin, bu hareketin Ankara Hükümeti'nin İngilizlerle anlaşarak Azerbaycan'ı istilasıyla sonuçlanacağını düşündüklerini ifade etti. Şahtatinski'nin sarf ettiği şu cümleler ise oldukça önemliydi;

“Lenin Eylül’ün son günlerinde gizli bir celsede irad ettiği bir nutukta ‘Rusya Şuralar Hükümeti, düşmanlarının bir kısmını memnun ederek bir kısmını mahf ederek galip vaziyete girmiştir. Şimdi iş Şark’a tevcih ediyor. Şark ya İngilizlerin veya Şura Hükümeti’nin mezarı olacaktır. Türkler hangi tarafın ittifakına geçerse galebe o tarafta kalacaktır’ demiştir. Bugün Türklerin de İngilizlerle sulh akdinin üç şekilde olacağını tasavvur ediyorlar. Birincisi İngilizlerle mütefikan Rusya aleyhine, mesela İngilizler Azerbaycan’ı Türkiye’ye vaad edebilir. İkincisi bir harekât-ı ittifak olmaz fakat Türkler, İngilizlere karşı İslam âleminde aleyhlerine propaganda yapılmasına mani olacaklarını vaad ederler. Bu da Ruslar için pek zararlıdır¹⁴. Zira Enver, Cemal vesair arkadaşlarının yaptıkları propagandalar Anadolu Hükümeti’nin aksi ilanâtı ile tesirsiz kalır. Üçüncüsü hiçbir tekeffül olmayarak alelade bir haldir. Bundan o kadar endişe etmiyorlar.”¹⁵

Bu iki telgraftan da anlaşılacağı üzere Türkiye bu dönemde kilit konumdadır. Sovyetlerin Türkiye’ye karşı tavrı tamamen değişmiş, bırakın Ermeniler için toprak istemeyi, şartsız olarak Türkiye’ye her türlü yardımı yapmayı, Türkiye’nin istediği şekilde sınırı tanzim etmeyi kabul etmişlerdir. Sovyetlerin her ne pahasına olursa olsun, Türkiye ile anlaşmayı istediği, Ankara Hükümeti’nde etkili olan milliyetçileri etkisiz bırakarak Türkiye’yi İtilaf Bloğu’ndan uzaklaştırmaya çalıştığı, bunun için de her türlü vaatte bulunduğu görülmektedir.

Bu dönemde Kafkasya’daki durum da bir hayli karışıktı. Moskova’ya gönderilen ikinci Türk Heyeti’nin¹⁶ Bakü’den 7 Şubat 1921’de gönderdiği telgraftan anlaşıldığı kadarıyla Rus Bolşevik

¹⁴ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Eski Tasnif, A.3-7-B/D.20/F.25.

¹⁵ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Eski Tasnif, A.3-7-B/D.20/F.25-1.

¹⁶ Bu Heyet’te Moskova Büyükelçiliğine atanan Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk), Rıza Nur Bey ve askeri müşavir olarak da Saffet Bey (Arıkan) bulunuyordu. Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 190-191.

Fırkasının Avrupa'daki işçilerin yakın zamanda büyük bir inkılap hareketinde bulunacağına dair beslediği ümitler boşa çıkmıştı. Şimdi yegâne ümitleri şark milletlerindeydi. Bu milletler üzerinde Türkiye'nin büyük bir nüfuzu olduğu için İnkılapçı Türkiye ile sıkı sıkıya bağlanmayı ve onun hegemonyası altında Şarkta emperyalistlere karşı bir kuvvet oluşturmayı istiyorlardı. Bolşevikler Azerbaycan'da, Türkistan'da, Kırgızistan'da, Kuzey Kafkasya'da, Buhara'da, Hive'de, İran'da ve ayak bastıkları her yerde halkı çok gücendirmişlerdi.¹⁷ Bu bölgelerde genel bir hoşnutsuzluk vardı. Hatta bazı yerlerde Bolşeviklere karşı Müslümanlar harekete bile başlamışlardı. Buhara'da bu hareket çok daha fazlaydı. Burada idareyi elinde tutan Rus XI. Ordusu erkânının bu konudaki endişeleri her geçen gün artmaktaydı. Azerbaycan'da ve diğer yerlerde halk sıkıntı içerisindeydi. Temel ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak duruma gelmişlerdi ve durum her geçen gün daha da kötüye gidiyordu. Tüm bu bölgelerin halkı, umudunu Türkiye'ye bağlamıştı.¹⁸

Kafkasya Sovyet Rusya için ekonomik bakımdan da çok değerliydi. Bakü ve Grozni Sovyet Rusya için hayati öneme sahipti. Buralardan elde edilen petrol Sovyet ekonomisini ayakta tutuyordu. Sovyetler, İngiltere ve Fransa'nın Ankara Hükümeti ile yakınlaşma girişimlerini endişe ile takip ediyor ve İngilizlerin Türklerle ittifak kurarak bölgeye hâkim olmalarından böylece de kendileri için hayati öneme sahip Bakü ve Grozni petrol kaynaklarının ellerinden alınacağından çok korkuyorlardı. Bu nedenle de Azerbaycan'ı Bolşevikleştirdikten sonra hızla hareket edip Ermenistan ve Gürcistan'ı da Bolşevikleştirmek ve Ankara Hükümeti'nin İngiltere ve Fransa ile anlaşmasına engel olmak istiyorlardı. Gürcistan, özellikle de Batum Rusya için çok önemliydi. Zira petrol fazlasını dışarıya satıp yerine ihtiyacı olan maddeleri almak için Batum Limanı'na ihtiyacı vardı. Bu nedenle Sovyetler 1920'nin aralık ayında Ermenistan'ı Bolşevikleştirdikten sonra 1921 Şubat ayında da Gürcistan'ı Bolşevikleştirmek için harekete geçti.¹⁹

Sovyet Rusya'nın bu ülkeleri Bolşevikleştirme çabaları Kafkas Seddi projesinin daha yoğun bir şekilde tartışılmasına neden oldu. Bölgedeki İngiliz temsilcisi Albay Stokes, Lord Curzon'a

¹⁷ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.5-3030/C.

¹⁸ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.5-3030/D.

¹⁹ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.2, 3036/A; *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.1, 3032.

gönderdiği telgrafta; artık Türklere karşı Yunanlıları desteklemekten vazgeçilmesini, Kafkasya'da Bolşevik ilerlemesine engel olmak için Türklerin desteklenmesi gerektiğini tavsiye etmekteydi.²⁰ 1921 Şubat ayında Ankara Hükûmeti bir taraftan Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması yapmak ve çok ihtiyaç duyduğu para ve silah yardımını Ruslardan almak için Moskova'ya bir heyet gönderirken diğer taraftan İtilaf devletlerinin daveti üzerine Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında başka bir heyeti Londra'ya gönderiyordu. Bekir Sami Bey Londra'da İngiliz ve Fransız devlet adamları ile Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında kurulması planlanan Kafkas Seddi ile ilgili, görüşmeler yapıyor ve bu konuda neredeyse anlaşma sağlanıyordu.²¹ Hatta durum o kadar ciddi bir hal almıştı ki Ankara'dan Dışişleri Bakanı Vekili Ahmet Muhtar Bey ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa Sovyetlere karşı Kafkas Seddi'nin kurulmak üzere olduğunu Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir'e müjdeliyordu.²² Sovyetlerin bu konudaki endişeleri ise her geçen gün artmakta ve bu konudaki tedirginliğini sürekli dile getirmekteydi.²³ Millî Mücadele'nin önde gelen isimlerinin bir kısmı Kafkas Seddi'nden yana tavır koyuyor ve Bolşeviklere nefretle bakıyordu bir kısmı ise İtilaf Devletleri'nden hiçbir fayda sağlanamayacağını mutlaka Sovyet Rusya ile anlaşma yapılmasının gerekli olduğunu savunuyordu.²⁴ Ankara'da tüm bu tartışmalar yaşanırken Bekir Sami Bey'in Londra'da Kafkas Seddi'nin kurulması yönünde yaptığı görüşmeler sonuçsuz kaldı. İtilaf Devletleri'nin Sevr tasarısını biraz daha yumuşatarak Ankara Hükûmeti'ne kabul ettirmeye çalışması, Londra Konferansı'nın aslında Türkiye'yi oyalamak ve Sovyet Rusya ile arasını açmak için yapılmış bir girişim olduğunu gösterdi.²⁵ Bu durumda Ankara Hükûmeti için en akıllıca yol bir an önce Sovyet Rusya ile anlaşmaktı.

²⁰ Yerasimos, *age*, s. 195.

²¹ Yerasimos, *age*, s. 210-213.

²² Karabekir, *age*, s. 879-880.

²³ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, D.1, 3045.

²⁴ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A-3-7-B, D-20, F-29.

²⁵ Kazım Karabekir, bu konudaki düşüncelerini 27 Mart 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafında şu cümlelerle ifade etmektedir: "Londra Konferansı'nın iç yüzünün Rus ve Gürcü harbinde Türkleri Kafkas emelleri peşine saldırap Gürcülerle müttefikan Ruslar aleyhine harp açmak ve bu suretle Türkiye'yi ateş çemberi içinde eritmek veya hiç olmazsa Gürcüler aleyhine Ruslar-

Zaten tüm bu projelerin belki de hayallerin ötesinde gerçekler vardı. İngiliz ve Fransız hükûmetleri hâlâ Yunan ordusunu desteklemekteydi. Bu iki devlet de Yunanistan'ın müttefikiydi ve Yunanistan İzmir'i işgal etmiş Batı Anadolu'yu da işgal etmek istiyordu, yani Türklerle savaş hâlindeydi. İstanbul İtilaf Devletleri'nin işgali altındaydı, Güneyde İngiliz- Fransız işgali devam ediyordu. Bunlara karşılık Türk Millî Mücadele'sine tek destek veren büyük devlet Sovyet Rusya idi. Sovyet Rusya da İngilizlerin, Fransızların ve onların müttefiklerinin düşmanıydı. Düşmanlar birdi ve dolayısıyla Türkiye ve Sovyet Rusya doğal müttefikti. Az da olsa Ruslardan yardım alınıyordu ve Moskova'da dostluk antlaşması imzalandıktan sonra daha çok yardım alınabilecekti. Bekir Sami Bey'in Kafkas Seddi teklifi ile gitmiş olmasına rağmen Londra'dan boş dönmesi üzerine Kafkas hattı sevdasından tamamen vazgeçildi ve²⁶ 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Türkiye arasında Moskova Dostluk Antlaşması imzalandı.

Türk Heyeti ile yapılan görüşmeler esnasında Çiçerin, Bekir Sami Beyin Londra'da Kafkas Seddi kurulması için yaptığı çalışmalarını korku ve endişe ile takip ettiklerini şu cümle ile itiraf etmişti: *“Bizim için de yalnız korktuğumuz Bekir Sami'ye istinad olunan sözlerin tahakkuku yani bizim aleyhimize bir ittifaktır. Bunu red etmenizden dolayı hükümetim bunu memnuniyetle görecek.”*²⁷

Millî Mücadele'yi tam manasıyla anlayabilmek için Kafkasya'daki gelişmelerin göz önünde bulundurulması gerekir. Bu dönemde Kafkasya karışıklık içerisindedir. Sovyet Rusya Kafkasya'ya tam manasıyla hâkim olamamış, otorite boşluğu 1921 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Sovyet Rusya Kafkasya'da tutunabilmesi için Türkiye'nin kilit konumda olduğunu görmüş ve Ankara'ya yaklaşmaya çalışmıştır. İtilaf Devletleri için ise Bolşevizm büyük bir tehlikedir. Bolşevik rejiminin Kafkasya'ya yerleşmesi ve Anadolu'ya yayılarak İstanbul'u ve Boğazları tehdit etmesi hiç de istemedikleri bir şeydir. İngiltere-Fransa bu nedenle önce Amiral Kolçak'ı sonra General Vrangel ve Denikin'i var güçleri ile destekleyerek Sovyet iç savaşını körüklemişler ve Rus-Leh savaşını kıskırtmışlardır. Bu durum Ankara Hükümeti'ne önemli bir siyasi

---

la müttefiklikten men etmek için bir oyun olduğu artık gün gibi aşikâr oldu.” bk. *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A-3-7-B, D-20, F-29.

²⁶ *TİTE*, K.324, G.15, B.15/1; Yerasimos, *age*, s. 221-229.

²⁷ *Cumhuriyet Müzesi Arşivi*, 3045.

manevra kazandırmıştır. İtilaf Devletleri ile yapılan görüşmelerde Bolşevik tehlikesinden söz edilerek Anadolu'nun Bolşevikleşebileceği uyarısında bulunulmuştur. Böylece İtilaf Devletleri millî çıkarlar doğrultusunda bir anlaşma yapmaya zorlanmıştır. Aynı şekilde Ankara Hükûmeti, Moskova ile yapılan görüşmelerde emperyalizm tehlikesinden söz ederek eğer gerekli yardımlar yapılmazsa ve Misak-ı Milli dâhilinde bir anlaşmaya varılamazsa İtilaf Devletleri ile anlaşmak zorunda kalabileceklerini, Milliyetçi kesimlerin bu konuda büyük baskı yaptıklarını, böyle bir durumda emperyalist İngiltere ve Fransa'nın Kafkasya'ya hâkim olacağını ileri sürmüştür.

Sonuç

İtilaf Devletleri'nin Bolşevizm korkusu, Sovyet Rusya'nın ise Emperyalizm korkusu Ankara Hükûmeti'ne iki güç arasında etkin bir denge politikası uygulama imkânı sağlamıştır. Gerek Moskova Antlaşması'na gerekse Lozan Antlaşması'na baktığımızda, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Millî Mücadele'nin liderlerinin çok yerinde bir denge politikası izledikleri görülür. Bu denge politikasının, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasında önemli katkıları olmuştur. Sovyet Rusya'dan ihtiyaç duyduğumuz yardımların gelmesinde ve İtilaf Devletleri'nin Misak-ı Milli'ye yakın bir antlaşmayı kabul etmelerinde izlenen bu denge politikasının oldukça etkisinin olduğunu söylememiz mümkündür. Bu nedenle Millî Mücadele dönemi araştırılırken izlenen bu denge politikasının araştırmacılar tarafından göz ardı edilmemesi gerekir.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Cumhuriyet Müzesi Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Gazete

Hakimiyet-i Millîye

Kitaplar

- KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Metis Yayınları, İstanbul 1988.
- OKUR, Mehmet, “Mütareke Döneminde İngiltere’nin Karadeniz Politikası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 11, Güz 2011, ss. 37-50.
- SONYEL, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2014.
- _____, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003.
- TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I.
- YERASİMOS, Stefanos, *Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadele’ye*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

RUSYA'NIN KARADENİZ'E YÖNELİK "RUM-ERMENİ İTTİHADI" PROJESİ (1916-1917)

Önder DUMAN*

Giriş

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim unsurların büyük devletler tarafından kullanılması, esasında devletin zayıflamaya başlaması ile eşzamanlıdır. Bu devletlerden Rusya 17. yüzyıl başlarında güneye doğru yayılma politikası kapsamında Ermenilerle ilgilenmeye başlarken I. Petro, İran ile yapılan savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi, onları Rus topraklarına göç etmeye teşvik etti.¹ 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kuran² Rusya, 1828-1829 savaşı sonrası Revan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek bir Ermeni vilayeti kurdu ve buraya önemli miktarda Ermeninin yerleşmesini sağlayarak Ermeniler nezdinde ciddi bir saygınlık kazandı.³ Rusya bu tarihten itibaren söz konusu vilayeti Osmanlı Devleti aleyhine yürüteceği tüm faaliyetlerin "operasyon üssü" olarak kullanacaktır.⁴

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi gerek savaş içindeki gelişmeler ve gerekse de sonuçları itibarıyla bir dönüm noktasıdır. Nitekim Rusların savaşta Doğu'dan Osmanlı topraklarına girmesi sonrası bölgedeki Ermeniler askerî ve sivil sahada Rusların hizmetine girerken, savaştan sonra imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Rusya diğer büyük devletlerle

---

* Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. onder.duman@omu.edu.tr.

¹ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 368.

² Davut Kılıç, "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusyası'nın Rolü", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler) Elazığ 17-19 Ekim 2001, Elazığ 2002*, s. 494.

³ Mehmet Saray, "Çarlık Rusyası'nın Ermeni Siyaseti", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul 2001, s. 257.

⁴ Fikrettin Yavuz, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü", *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa, Sakarya 2006*, s. 22.

birlikte Osmanlı Ermenileri ile ilgili her konuda söz sahibi oldu.⁵ Artık bundan sonra Rusya ve Avrupalı büyük devletler Ermenilerin sakin oldukları bölgelerde ıslahat yapılmasını bahane ederek kolaylıkla Osmanlı içişlerine müdahale etmeye başladılar. “*Anadolu Islahatı*” adı altında politik bir terimle adlandırılan bu mesele I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde Osmanlı Devleti’ni meşgul edecektir.

Rusya sadece Ermeni konusunda değil, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı topraklarında Yunan-Rum ulusçuluğunun gelişmeye başlaması ile bu meselede de ciddi biçimde inisiyatif aldı. Akdeniz’in ılık sularına inmek isteyen Rusya, bu amaç etrafında tıpkı Ermeniler gibi Rum-Ortodoks nüfusu da himayesi altına almak için sahada etkin olarak faaliyet yürüttü. Öncelikle onların dinî duygularını ve ulusal emellerini kışkırtma yoluna gitti.⁶ Hatta Rusya bu kapsamda 1814’de Odesa’da Filiki Eteryaya adlı bir cemiyetin kurulmasına ön ayak oldu. Avrupa’daki gizli mason cemiyetlerinin kuruluş ve işleyiş usullerini benimsemiş olan bu cemiyetin esas amacı, Rumları Osmanlı yönetimine karşı ayaklandırmak ve bu arada mümkün olursa diğer Balkan Hristiyan topluluklarını da bu isyana dâhil etmektir.⁷ İlerleyen süreçte Rusya bu amacına ulaşamamış olmakla birlikte, başlayan Rum isyanı sonrasında 1829’da Yunanistan bağımsızlığını ilan etti ve bu sonuç Osmanlı topraklarındaki diğer gayrimüslim unsurlar için bir rol model oluşturdu.

Rusya sonraki yıllarda Ermeni meselesinde olduğu gibi bu konuda da mümkün olduğu kadar inisiyatifi elden bırakmamak için çaba sarf etti. Rum Ortodoks Patrikhanesi ile münasebetlerini devam ettirdi, hatta kimi zaman metropolit atamalarına müdahil olmaya çalıştı ve kimi zaman da bunu başardı.⁸ 1866’da Giritli Rumlar Osmanlı yönetimine karşı isyan ederek “*enosis*”, diğer bir ifade ile Yunanistan ile birleşmek için pek çok adalı Türk’ü katlederken

⁵ Yusuf Sarınoy, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. I, S. 2, Yaz 2008, s. 74-75.

⁶ Salâhi Sonyel, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, *Bellekten*, 49/195, Aralık 1985, s. 651.

⁷ Selahattin Salışik, *Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri ve Etnik-i Eteryaya*, İstanbul 1968, s. 47; Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 43-47.

⁸ Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesinin Siyasi Faaliyetleri 1908-1923*, TATAV, İstanbul 2001, s. 9-12.

Rusya'dan diplomatik destek gördüler. Hatta 1868'deki ikinci isyanda Rusya fiilî olarak Girit'te Rumlara yardım etti.⁹ Rumlara yönelik ilgisi bundan sonra da devam ettiren Rusya, “*megali idea*” olarak da nitelenen 19. yüzyıl sonlarında doruk noktaya ulaşan “*Büyük Yunanistan*” düşünün kendi himayesinde gerçekleşmesi için yine sahada etkin olarak varlığını hissettirdi.

Dolayısıyla 20. yüzyılın başı itibarıyla Rusya'nın Osmanlı sınırları içinde Ermeni ve Rumlara karşı ciddi bir ilgisinin olduğunu ve gerektiğinde kendi emperyal çıkarları doğrultusunda bu unsurları kullanmak niyetinde olduğu gayet açıktır. Rusya'nın Rum ve Ermeniler üzerinden yürütmek istediği bu politika esasında I. Dünya Savaşı yıllarında çok daha belirgin biçimde kendini göstermiş ve bunun fiilî bir örneği Orta ve Doğu Karadeniz'de görülmüştür. İşte mevcut çalışma daha çok Milli Mücadele yıllarındaki varlığı ile bilinen “*Rum-Ermeni İttihadı*” düşüncesinin çok önceden savaş yıllarında Rusya tarafından Karadeniz'de hayata geçirildiği tespitinden hareketle bu birliğin nasıl tesis edildiği ve bunun bölgedeki etkilerini ortaya koymak amacına yöneliktir. Konu ile ilgili tespitler Osmanlı arşiv kayıtlarına istinat etmektedir.

Savaşın Başlarında Rusya'nın Osmanlı'ya Yönelik Politikası; Rumlar ve Ermeniler

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “hasta adam” olarak nitelenen Osmanlı Devleti'nin paylaşılması ve toprakları üzerinde nüfuz bölgeleri oluşturulması ile ilgili Balkan Savaşları sonrasında bazı çalışmaların yapıldığı, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında cereyan eden görüşmeler sonunda Trabzon ve vilayat-ı sitte olarak bilinen Erzurum, Sivas, Elazığ, Van, Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerinin Rus nüfuz sahası olarak kabul edildiği bilinmektedir.¹⁰ Bu paylaşım ile birlikte Rusya bir yandan yaklaşmakta olan savaş için askerî hazırlıklar yaparken bir yandan da söz konusu bölge ile ilgilenmeye başlamış, bölgedeki gayrimüslim unsurlarla ve bilhassa Ermenilerle irtibata geçmeye çalışmıştır. Bu dönemde Ermenilerin de böyle bir işbirliğine çoktan hazır olduklarını söylemek mümkündür. Çünkü 1913-1914 döneminde Ermeniler Anadolu'nun hemen

⁹ Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101. Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 36.

¹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 333-473.

her yerinde yoğun bir silahlanma faaliyeti içerisindeydiler.¹¹ Hınçak Komitesi vasıtasıyla yürütülen bu silahlanma faaliyetlerine çok geçmeden Rusya'nın da katkı sağladığı tespit edilmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Kars Konsolosunun 13 Temmuz 1913 tarihli bir telgrafında Rusya'nın Rus yapımı dört yüz Berdinga tüfeğini sınırdan iç bölgelere sevk ettiği bilgisine yer verilmekteydi.¹²

Rusya bu dönemde silahlanmaya destek olmakla beraber Ermeni komiteleriyle görüşerek onları muhtemel bir Rus-Osmanlı savaşında kendi yanında seferber edebilmek amacındaydı. Patrikhannenin de aracılık ettiği bu görüşmeler sonunda Taşnaksutyun Komitesi'nin 1914 Haziranı'nda Erzurum'da yapmış olduğu VIII. Genel Kongresi'nde bizzat Rusya dikte ettirmişçesine oldukça önemli kararlar alındı.¹³ Buna göre savaş ilanına kadar sükûnet ve itaatın muhafazası ile bu zaman zarfında silahlanma faaliyetlerine devam edilmesi, savaşla birlikte Türk ordusunda Ermeni efradın firar ile Rus ordusuna katılması ve nihayet Rus ilerleyişi ile birlikte iç bölgelerdeki çeteler vasıtasıyla Türk ordusunun gerisinde asayiş sorunu çıkarılması kararlaştırıldı.¹⁴

Rusya bugünlerde ayrıca Kuzey ve Doğu Anadolu'daki Ermeniler üzerinde daha fazla etkinlik kurmak üzere Eçmiyazin Katogigosu V. Kevork'la da işbirliği içine girmiş bulunuyordu. Kafkasya Genel Valisi Vorontzov Daşkov aracılığıyla yürütülen görüşmelerde Ermenilerden beklentiler şu şekilde dile getirilmişti¹⁵:

“... gerek bizim Ermenilerin ve gerek hududun öte tarafındakilerin hareketlerinin bu sırada benim talimatıma uygun olmasını isterim. Cemaatiniz üzerinde yetkilerinizi kullanıp, bizim Ermenilerin hudut memleketlerinde bulunan Ermenilerle ortaklaşa ve Türkiye'nin bugünkü belirli durum olduğu gibi, gelecekte de, bir Rus-Türk savaşı halinde de kendilerine yapılmasını bildireceğim, yapımını kendilerine vereceğim görevleri, hizmetleri gerçekleştirmelerinin teminini rica ederim.”

¹¹ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, Hzl. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s. 86-89.

¹² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dahiliye Siyasi (DH. SYS.), 3/41.

¹³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 579; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1988, s. 253.

¹⁴ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 83, Belge No: 1903, s. 61.

¹⁵ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 256.

Aynı günlerde Kafkasya Genel Valisi ile bir görüşme gerçekleştirilen Taşnaksutyun Partisi'nin dış ilişkiler koordinatörü Dr. Zavrıyev, beklentileri karşılayacaklarını dile getirmekle birlikte ayrıca partisinin ve Ermeni milletinin çıkacak savaşta Türklere karşı Rus ordusuna elden gelen bütün desteği göstereceğine ve verilecek her emre hazır olduklarına dair bir teminat vermişti.¹⁶

Tüm bu görüşmeler sonrasında savaşın ayak seslerinin duyulmaya başlanması ile birlikte 1914 yılı ortalarından itibaren Anadolu içlerinden Ermenilerin gönüllü sıfatıyla Rusya'ya kaçma vak'aları çoğalmaya başladı. Sivaslı Murat, Antranik gibi çete başlarının yanı sıra Osmanlı Meclis Mebusanı'ndan Erzurum Mebusu Karekin Pasdırmacıyan (Armen Garo) da kaçanlar arasındaydı. Fırrar vak'aları bilhassa doğuda 3. Ordu bünyesinde sıkça görülüyordu.¹⁷ Kaçan Ermenilerin doğrudan Rus ordusuna katıldıklarını tahmin etmek zor olmasa gerekti. Nitekim Rus Generali Maslovski Rus ordusunda Keri, Amazasp, Dro ve Antranik komutasında bu Ermenilerden müteşekkil dört tabur oluşturulduğunu ifade eder.¹⁸ Dolayısıyla daha savaş başlamadan evvel Rusya ile Ermeniler arasında bir ittifak kurulmuş olup ve bu ittifakın kuvveden fiile geçmesi için askerî harekâtın, savaşın başlaması bekleniyordu.

1914 Haziran ayı sonunda savaşın patlak vermesi, akabinde Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesi ve nihayetinde kasım ayı başında Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi ile artık harekete geçme vakti gelmişti. Rus ordularının 7 Kasım'da sınırda Osmanlı birlikleri ile çatışmaya başlaması ile birlikte ittifak kararının bir sonucu olarak doğuda 3. Ordu geri bölgesinde Ermeni çete faaliyetleri bir anda yoğunluk kazandı. "Sivaslı Murat" adlı bir çete başının liderliğinde örgütlenen Ermeniler, Osmanlı ordusundan kaçan Ermeni askerlerle birlikte Sivas, Hafik, Suşehri ve Şebinkarahisar'da oldukça etkin konumdaydılar.¹⁹ Sivaslı Murat'ın sevk ve idaresindeki bu çeteler adı geçen bölgede köy basma, kervan soyma, yangın çıkarma ve hatta toplu isyan gibi pek çok eyleme imza atarak Osmanlı 3. Ordusunun geri bölgesinde

¹⁶ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s. 172.

¹⁷ BOA, Dahiliye Şifre Evrakı (DH. ŞFR.) 47/107; Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967, s. 189.

¹⁸ M. Âdil Özder, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ankara 1971, s. 97.

¹⁹ Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara 1995, s. 220-269.

ciddi bir asayiş sorunu oluşturdular.²⁰ Burada temel amaç beklenildiği üzere 3. Ordunun geri bölgesinde bir güvenlik sorunu çıkarmak ve dolayısıyla Rus ordusunun ilerleyişine katkı sağlamak idi. Bu şekilde savaş öncesi konuşulan Osmanlı birliklerini iki ateş arasında bırakmak planı temin edilmiş oluyordu.

Ermeni çetelerinin cephe gerisinde güvenliği ortadan kaldırmaya yönelik bu faaliyetlerine karşılık Osmanlı 3. Ordusu bir yandan bu asayiş sorunu ile uğraşırken, bir yandan da Rus ilerleyişine karşı koymaya çaba sarf ediyordu. Ancak bu pek mümkün olamadı. Rusya'nın Karadeniz'de kontrolü tümüyle ele geçirmesi ve denizden ikmal imkânlarını ortadan kaldırması ile zor duruma düşen Osmanlı birlikleri 1915 yılı başından itibaren geri çekilmeye başladı. 27 Mart 1915'te Artvin Rus birliklerinin eline geçti. Mayıs ayında Van'a giren Rus birlikleri 1916 yılı başından itibaren saldırılarını yoğunlaştırarak 15 Şubat 1916'da Erzurum'a hâkim oldular. Sahilden ilerleyişe devam eden Rus birlikleri mart ayı başında Rize'ye, Nisan ayı ortalarında Trabzon'a girdiler ve sonradan Rus işgali Tirebolu'ya, Harşit Vadisi'ne kadar uzandı.²¹

Savaşın başından 1916'ya kadar Ermenilerle bu şekilde bir ittifak ilişkisi içinde bulunan Rusya, bu dönemde Rumlarla da ilişki kurmaya çalıştı ve bunda nispeten başarılı oldu. Rumların savaşın başlarında Ermenilerden farklı olarak Rusya lehine daha düşük yoğunluklu bir çalışma içinde bulduklarını söylemek mümkündür. Rusya sahildeki ilerleyiş ile birlikte Rumlarla ilişki kurarken onlardan daha çok istihbarat ve casusluk faaliyeti kapsamında faydalanmıştır. Nitekim Artvin'in düşmesi sonrasında Mart 1915'ten itibaren Rusların Türk ordusunun durumu ve mevki ile ilgili istihbarat bilgilerini ve çıkarmaya elverişli yerleri çoğunlukla Rize ve çevresindeki Rumlardan öğrendiği tespit edilmektedir.²² Sonraki günlerde sahildeki Rus ilerleyişi ile birlikte Rumlar arasında ve bilhassa Trabzon'da içten içe bir hareketlenme kendini göstermeye başladı. Metropolit Hrisantos liderliğindeki Rumlar Rus ilerleyişinden aldıkları cesaretle ayaklanma ve casusluk amacıyla kurdukları

²⁰ Bk. Önder Duman, *I. Dünya Savaşı Sırasında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Ermeni Terör Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2002, s. 38-49.

²¹ Bk. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, C. I-II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

²² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi...*, C. II, s. 191.

komiteleri harekete geçirdiler.²³ Bu dönemde özellikle casusluk faaliyetleri önemli oranda ivme kazandı.²⁴ Rumlar ayrıca Ruslara karşı savunma tertibatı almaya çalışan Türk ordusunun moral-motivasyonunu bozmak için yoğun çaba sarf etmekteydiler. Bu kapsamda Rumların Osmanlı ordusunun savaşta aldığı mağlubiyetlerden bahseden ve Almanya ile yapılan ittifakın sona erdirilmesini salık veren beyannameler hazırlayarak Osmanlı askerleri arasında gizli bir biçimde dağıtılmasını sağladıkları tespit edilmektedir.²⁵

Çarlık ordularının Trabzon'a girişini kolaylaştırmaya yönelik tüm bu faaliyetlerin Metropolit Hrisantos tarafından yönetildiği açık olmakla birlikte, Hrisantos'un kendisini oldukça iyi bir biçimde gizlediğini söylemek gerekir. Hrisantos'un bu günlerde gizliliği korumak adına Vali Cemal Azmi Bey ile oldukça iyi geçindiği ve onun güvenini kazanmaya çalıştığı görülmektedir.²⁶ Ancak Rusların 18 Nisan akşamı herhangi bir direnişle karşılaşmadan Trabzon'a girmeleri sonrası Hrisantos'un gerçek kimliği ortaya çıktı. Rusların şehre girişi ile birlikte gayrimüslimler sevinç ve heyecanla sokaklara dökülürken Metropolit Hrisantos öğrendiği Rusça dualar ile Rus askerleri onuruna bir ayin düzenledi. Hrisantos vakit kaybetmeden geçici bir hükümet kurarak Rus komutanı Lyakhov'a onaylattı ve yine onun izniyle belediye seçimlerini yaptırarak çoğunluğu Rumlardan oluşan bir belediye meclisi oluşturdu.²⁷

Rus İşgali ve Rum-Ermeni İttihadı Projesi

Yukarıda da anlatıldığı üzere savaşın başından 1916'ya kadar geçen süre içerisinde Rusya Osmanlı bünyesindeki Ermeni ve Rumlardan Osmanlı 3. Ordusunun geri bölgesinde güvenlik zafiyeti yaratmak ve istihbarat temin etme noktasında istifade yoluna gitmiş ve dolayısıyla bu şekilde kendi askerî ilerleyişini kolaylaştırmıştır.

²³ Mahmut Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Kalite Matbaası, Ankara 1973, s. 238.

²⁴ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Trabzon 1986, s. 16.

²⁵ *Pontus Meselesi*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1338, s. 13.

²⁶ Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)", *Toplum ve Bilim*, S. 43/44 Güz 1988-Kış 1989, s. 41.

²⁷ Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 6-7; Mesut Çapa, "Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları", *Türk Kültürü*, S. 433, Mayıs 1999, s. 268-270; Yorgo Andreadis, *Tamama Pontus'un Yitik Kızı*, Belge Yayınları, İstanbul 1996, s. 55-56.

1916'da Karadeniz'de Harşit Vadisine kadar olan sahayı işgal eden Rusya bundan sonra işgal sahasında kalıcı olabilmek ve hatta mümkün olursa ilerleyişe devam etmek adına yine bölgedeki Rumlardan ve dağlardaki Ermeni çetelerinden istifade yoluna gitmiştir. Ancak bu sefer ayrı ayrı değil, kendi koordinasyonunda bir Rum-Ermeni birliği tesis ederek onlardan yararlanma yoluna gitmiştir.

Rusya bu hedefe ulaşmak için öncelikle Rum ve Ermenilere güven aşılama zorunda olduğunu gayet iyi bildiği için ilk günlerde işgal bölgelerinde bazı aşırılıklara göz yummayı tercih etti. Nitekim bu noktada Trabzon'da yaşananlar dikkate değerdir. İşgal sonrası şehre yerleşen Ruslar Rusça, Rumca ve Türkçe bir bildiri yayımlayarak Trabzon'da artık Rus kanunlarının uygulanacağını, bütün eski düşmanlıkların unutulması gerektiğini ve kanunlara uymayanların şiddetle cezalandırılacağını, hatta Sibiryaya gönderileceklerini ilan etmişti.²⁸ Ancak buna rağmen Rumlar hemen harekete geçmiş ve "*Rum İttihadı Millî*" adıyla bir cemiyet kurmuşlar, camiye çevrilmiş yedi kilisede namaz kılmayı yasaklatmışlar ve bu kiliselerin duvarlarındaki Hristiyan fresk ve mozaiklerin ortaya çıkarılması için çalışmalarına başlamışlardır.²⁹ Eşzamanlı olarak günlerce dinî ayin ve kutlamalar yapan Rumlar, daha sonra Ermenilerle birlikte şehirdeki Türkleri tahkire yöneldiler. Gruplar halinde dolaşan gayrimüslimler mahalle ve sokak aralarında rastladıkları Türkleri dövmekte, köprüden geçerken itip aşağı düşürmekte ve hatta denizde gördüklerini boğmaktaydılar.³⁰ Yine ayrıca Rusların gözü önünde Türklerin evlerini soymakta ve hatta yıkmaktaydılar. Nitekim Nüzhet Haşim İstikbal gazetesinde yazdığı bir yazıda bu yağmanın boyutlarını şu cümlelerle dile getirmekteydi³¹:

"...sonra harb-ı umumide Ruslar tarafından istilaya uğrayan şu Trabzonumuzda yerli Rumlar tarafından soyulmadık, yıkılmadık bir Türk evi kalmamıştı. İzleri değil de soyulan eşya ile yıkılan evler meydanda (Kadınlar Pazarı) denilen çarşıda yüzlerle Rum karısının sata sata bitiremedikleri mangallar,

²⁸ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Kalite Matbaası, Ankara 1975, s. 260; Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1996, s. 354.

²⁹ Özel, *age*, s. 7; Çapa, *agm*, s. 270.

³⁰ Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeni'nin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı*, Ülkü Basımevi, Konya 1955, s. 89.

³¹ Çapa, *agm*, s. 270.

karyolar, şunlar, bunlar hep Türk evlerinden yağma edilmiş eşyadır.”

Yapılan yağma ve talan sadece şehirle sınırlı değildi. Bedros adlı bir Ermeni subayının örgütlediği Rumlar, Ermenilerle birlikte Rus askerî kıyafeti ve silahlarıyla Türk köylerini basmakta, köylülerin mallarını zorla almakta, yağma yapmaktaydılar. Karşı gelenleri ise diri diri evlerinde yakmaktaydılar. Tüm bu tecavüzlere Ruslar seyirci kalırken Rus ordusundaki Türk ve Müslüman askerlerin bunlara engel olabilmek için çaba sarf ettikleri gözlenmekteydi.³²

Rus işgal yönetimi bu ve benzeri olaylara göz yumarak taraflara güven kazandırdıktan sonra çok geçmeden Rum-Ermeni ittihadına yönelik çalışmalara başladı. Rusya bu kapsamda işgal sahasının ötesinde Samsun-Sivas hattında dağlarda faaliyet gösteren Rum ve Ermeni çeteleriyle irtibat kurmaya çalıştı. Rus işgal yönetimi bu çetelerin para, silah ve cephane ile takviye edildiği takdirde, bölgede geniş çaplı bir isyan hareketinin başlatılabileceği, Osmanlı 3. Ordusunun geri bölgesinde bir güvenlik sorunu yaratılabileceği ve hatta bunun sonucunda Türk ordusunun iki ateş arasında bırakılabileceği düşüncesindeydi.

Rus işgal yönetiminin bu planının ciddi bir temeli olduğunu, bölgede 1915'ten itibaren ordudan kaçan firariler tarafından oluşturulan pek çok çetenin bulunduğunu söylemek gerekir. İdam cezasına çaptırıldıkları için köylerine dönemeyen Rum ve Ermeni firarilerce teşkil edilen bu çeteler, Bafra'nın dağlık kesimlerinde saklanmakta ve Türk köylerinden gasp ettikleri yiyeceklerle hayatlarını idame ettirmekteydiler. Söz konusu çeteler ilk zamanlarda birbirinden bağımsız ise de 1916'da Amasya Metropolidi Germanos Karavenghelis'in gayretleri ile zamanla bir araya gelmişler ve bir amaç doğrultusunda eylem birlikteliğine girmişlerdi.³³ Karavenghelis tüm bu çalışmaları yürütürken Bafra'da Piskopos Zinon ve Havza'da Piskopos Aristias gibi yerel dinî liderlerden de önemli yardım almaktaydı.³⁴

³² Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş- Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949, s. 329; Goloğlu, *Trabzon'un Tarihi...*, s. 260.

³³ Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökeni*, Çev. İbrahim Onsunnoğlu, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s. 216.

³⁴ Yorgo Andreadis, *Tolika "Bacikam al beni"*, Helenceden Çeviren. Tanju İzbec, Belge Yayınları, İstanbul 1999, s. 32.

İşte böyle bir ortamda Rus işgal yönetimi 1916 yılı Mayıs ayı ortalarında Vanlı Murat ve Haydar Paşa adlı iki Ermeni başkanlığındaki bir heyeti çete başlarıyla görüşmek üzere Samsun'a gönderdi. Söz konusu heyet Samsun'da Ayı Tepesi denilen bir mevkide Çemenli Dimitri Hoca, Kadıköylü Büyük İstil, Kadıköylü Omilos ve Vasil Usta adlı çete başlarıyla bir araya geldi. Burada yapılan görüşmelerde çete başları Trabzon'daki Rus komutanın emrine girdiklerine dair "*namusları üzerine söz*" verirken gelecek talimat doğrultusunda hareket edeceklerini açıkça taahhüt ettiler. Dolayısıyla bölgedeki Rum çeteleriyle Rusya arasında şifahi de olsa bir ittifak anlaşmasına varıldı. Rus heyeti görüşmelerden sonra Büyük İstil, Omilos ve Vasil Usta'yı yanına alarak Trabzon'a döndü.³⁵

Adı geçen Rum çete liderleri Trabzon'da Albay Artatov tarafından karşılandı. Yapılan görüşmelerde çetelerin bundan sonra takip edecekleri faaliyet programı tespit edildi. Buna göre çeteler sorumluluk bölgelerinde şu esaslar dâhilinde hareket edeceklerdi:³⁶

- a) Rumların Osmanlı birliklerinde askerlik yapmalarına engel olunacak,
- b) Osmanlı ordularının geri bölgesinde istenildiği zaman harekete geçebilecek, birbirleriyle irtibatlı silahlı büyük çeteler oluşturulacak,
- c) Rus orduları ileri harekâta geçtiği takdirde bu çeteler telgraf ve telefon hatlarını kesecek, Osmanlı ordusu geri çekilirken baskınlarla tehdit edilecek,
- d) Rus ordusunun ilerlemesiyle eşzamanlı olarak Türk köy ve kasabaları basılacak,
- e) Osmanlı Hükûmeti Hristiyan ahaliyi çete faaliyetleri nedeniyle iç bölgelere sevk etmeye kalkıştırsa topluca isyan edilecek ve buna engel olunacaktı.

Rus işgal yönetimi böylelikle Rum-Ermeni ittifakı projesini hayata geçirirken kurulan bu ittifakı kurumsal hale dönüştürmek

³⁵ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH. EUM. KLH) 3/39-A, Heyet-i Tahkikiyece Hazırlanan Rapor, 12. 5. 1333 (12 Temmuz 1917); Ahmet Tetik, "Çeteler, Venizelos ve Patrikhane", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Serander Yayınları, Trabzon 2007, s. 213; Önder Duman, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 68.

³⁶ BOA, DH. EUM. KLH. 3/39-A, Heyet-i Tahkikiyece Hazırlanan Rapor 12. 5. 1333 (12 Temmuz 1917); Duman, *Emperyal...*, s. 68.

üzere bir de cemiyet tesis etti. Albay Artatov'un başkanlığında kurulan bu cemiyetin üyeleri arasında Kadıköylü Büyük İstil, Haydar Paşa (Ermeni Artin), Ermeni Antranik Paşa, Çemenli Dimitri'nin oğlu Haralombos Haralambidis ile birkaç Ermeni ve Rus bulunuyordu.³⁷

Bu şekilde kurulan ittifak sonrası Rum çete başları Rusların kendilerine vermiş olduğu 500 silah ve cephaneye ile Samsun'a döndüler ve vakit kaybetmeksizin Osmanlı 3. Ordusunun geri bölgesindeki silahlı çeteleri bir çatı altında toplamak üzere hemen çalışmalarına başladılar.³⁸ Vasil Usta önderliğinde yürütülen çalışmalar kapsamında Samsun-Sivas hattı boyunca Rum ahalinin katılımını temin edilmeye çalışıldı. Bu hususta Amasya Metropoliti Germanos Karavenghelis başta olmak üzere Hristiyan din adamlarının oldukça faal oldukları gözleniyordu. Piskopos ve papazlar köylere kadar gitmekte ve çetelere katılım hususunda dinî ve siyasal propagandalar yapmaktaydılar. Bu çalışmalar bilhassa Bafra'da oldukça kısa bir sürede sonuç verirken, buradaki Rum köylerinde eli silah tutan tüm erkekler çetelere katıldılar.³⁹ Bu süreçte ayrıca dağlarda gezen Ermeni çeteleri de bu organizasyonun içine dâhil edilmeye çalışıldı.

Bölgedeki Rum-Ermeni birlikteliğini organize etme çalışmalarını bu şekilde yürütülürken, eşzamanlı olarak yukarıda Trabzon'da kurulduğu bahsedilen cemiyetin Ermeni üyelerinin bölgedeki Rum çete başları ile irtibat kurarak birlikteliğin devamı yolunda çaba gösterdikleri tespit edilmektedir. Nitekim Haralombos Haralambidis'in babası Dimitri'ye yazdığı bir mektup bu durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır:⁴⁰

"... şimdi buraya Murat ve Haydar Bey geldi. Çok memnun kaldı. Beni tanıdı ve buna binaen tanınması dolayısıyla iltifat etti. Ve teessüf ediyor ki sizi burada bulamadı. Ve size rica ediyor ve diyor ki baba[n] bütün çeteleri toplansın, elbirliğiyle çalışsın... Murat Bey diyor ki, babanız buradaki kumandana gayet tafsilatlı mektup yazsın ve bütün çetelerin ittifak ve ittifak ettiğini bildirsın ve aralarında kat'iyen nifak ve imtiyazsızlık olmadığını bildirsın ve bütün mevcudiyetiyle Rus

³⁷ BOA, DH. EUM. KLH. 3/39-A, Heyet-i Tahkikiyece Hazırlanan Rapor 12. 5. 1333 (12 Temmuz 1917); Duman, *Emperyal...*, s. 69.

³⁸ Yerasimos, agm, s. 38; Andreadis, *Tolika...*, s. 43.

³⁹ BOA, DH. EUM. KLH. 3/39-A, Kumandan Artatov'dan Dimitri Haralambidis'e gönderilen 27 Ağustos 1916 tarihli mektup tercümesi ; Duman, *Emperyal...*, s. 69.

⁴⁰ ATASE, BDH, K: 300, D: 1219, F: 2-5.; ATASE, BDH, K: 2895, D: 390, F: 1-2, 3-a.

hükümeti lehine çalışacaklardır diye söz vermişler diye bil-dirsin. Bunun üzerine Rus Hükümeti hazırlanmış olan bin adet silahı göndereceklerdir. Ve Murat Bey diyor ki: Rus Hükümeti bu havaliye asker göndermez ise... Murat Bey adamlarını ve hazırlanan bin silahı ve dört mitralyözünü ve bir telsiz telefon makinesini ve ufacık bir topu alarak o tarafa gelecektir...”

Mektuptan da anlaşılacağı üzere Rum ve Ermeni taraflar ku-rulan birliktelikten oldukça memnun olup ve bunun devamı yo-lunda da elden gelen tüm gayreti göstermek niyetinde idiler. İrti-batı ve birlikteliği devam ettirmek adına bu mektuplaşmalar devam ederken, Trabzon’daki cemiyet Rum ve Ermeni çetelerine önemli ölçüde lojistik destek sağlamaktaydı. Trabzon’dan para, silah ve cephane yüküyle yola çıkarılan Rus torpidoları Bafra-Terme ara-sında önceden belirlenen noktalara indirilmekte ve buralardan çe-telere sevkiyat yapılmaktaydı.⁴¹ Samsun’daki yerel makamların tahminlerine göre Temmuz 1917’ye kadar Ruslar tarafından Rum çetelerine bu şekilde gönderilen silah adedi beş bini bulmaktaydı.⁴²

Ruslar bu süreçte para, silah ve cephane göndermenin yanı sıra dağlardaki çetecilerin eğitilmesine de katkı sağlıyorlardı. Ni-tekim bu amaç için sahillere yavaşan Rus gemileri, “*posta*” tabir edilen belirli sayıdaki çeteciyi alarak Trabzon’a götürmekte ve çe-teciler burada Rus ve Ermeni subayların denetimi altında on-on beş gün silah ve bomba eğitimi aldıktan sonra tekrar Samsun sahille-rine bırakılmaktaydılar. Postaların indirme ve bindirme işlemleri Bafra’nın Balık Gölü, Beylik, Kürtün Irmağı, Samsun’un Derbent, Ağcasaz, İsmail Boğazı, Terme ile Ünye kazası arasındaki Çobanta-bağı Ormanı ile Fatsa ve Bolaman arasındaki Yenipazar mevkile-rinden icra edilmekteydi.⁴³

Rus torpidolarınca bu şekilde kıyı boyunca silah, cephane ve personel sevkiyatı yapılırken Osmanlı yerel makamlarının buna ne-den engel olmadığı haklı olarak sorulabilir. Anlaşıldığı kadarıyla

⁴¹ BOA, DH. EUM. KLH, 3/39-A Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti’ne gönderilen 12. 5. 1333 (12 Temmuz 1917) tarihli rapor; Duman, *Emperyal...*, s. 71.

⁴² BOA, DH. EUM. KLH, 3/39-A, Kumandan Artatov’dan Dimitri Haralambidis’e gönderilen mektup tercümesi 27 Ağustos 1916.

⁴³ BOA, DH. EUM. KLH, 3/39-A, Haralambidis’ten Pederi Çemenli Dimitri’ye gön-derilen mektup tercümesi 9 Eylül 1916; DH. EUM. KLH, 3/39-A, Kumandan Ar-tatov’un 27 Ağustos 1916 tarihli mektubunun tercümesi; Duman, *Emperyal...*, s. 69-70.

Samsun'daki mülkî ve askerî makamlar bu durumdan haberdar olmakla beraber alınan tedbirler pek bir işe yaramamaktaydı. Gözetleme müfrezeleri kurulmuş ve bölgeye seyyar jandarma birlikleri sevk edilmiş olsa da maalesef silah ve personel sevkiyatına engel olunamamıştır. Bu durumun en önemli sebebi savaş döneminin de genel bir sıkıntısı olan, Osmanlı jandarma birliklerinin savaş koşullarında yeterince teçhiz edilememesiydi. Buna karşılık Rum çeteleri Rusların göndermiş olduğu modern ve ateş gücü yüksek silahlar kullanmaktaydı. Nitekim bundan ötürü jandarmalar sevkiyat esnasında baskın yapsalar bile çıkan çatışmalarda üstünlük sağlayamamakta ve hatta çoğu zaman çatışmalarda kayıplar vererek çekilmek zorunda kalmaktaydılar.⁴⁴

Rusların bu şekilde askerî eğitimlerinden başlamak üzere silah, cephane, elbise ve para gibi her türlü ihtiyaçlarını karşılamaları ile 1916'nın ikinci yarısından itibaren Samsun-Çorum hattında Osmanlı 3. Ordusunun hemen gerisinde Rum ve Ermenilerden oluşan çeteler kuruldu. Sahile yakın bölgelerdeki çeteler Çemenli Dimitri'nin idaresinde iken diğer çete başları Vasil Usta ve Kara İlya Kavak, Havza, Lâdik, Tokat, Çorum gibi iç bölgelerdeki çetelerden sorumluydu.⁴⁵ Bu teşkilat yapısı içinde örgütlenen ve çoğunlukla Rum ve kısmen Ermenilerden müteşekkil çeteler Ruslarla yapılan ittifakın gereği olarak 1916 yılı sonları itibariyle bölgede ciddi bir güvenlik sorunu oluşturdular. Osmanlı makamlarının raporlarına göre buradaki çeteler ortalama 40-50 mevcutlu olup, Japon ve Rus silahlarıyla Yunan Gra'sı gibi modern ve ateş gücü yüksek silahlar taşımaktaydılar. Bafra'daki Rum çeteleri gerek faaliyetleri gerekse eş güdüm dâhilinde hareket etme kabiliyetleriyle daha ön plana çıkmaktaydılar. Çok iyi bir koordinasyon zinciri kurmuş olan bu çeteler, oldukça kısa bir sürede toplanmakta ve büyük çaplı baskınlar gerçekleştirebilmekteydiler. Canik mutasarrıfının ifadesine göre Türk köylerine yapılan baskınlarda 8-10 çete bir araya gelmekte ve bunların toplam sayısı 500'ü bulabilmekteydi. Çarşamba, Terme ve Ünye taraflarında Rum çeteleri az olmakla birlikte, Rumlar buralarda Ermeni çetelerini yönlendirmekte ve birlikte hareket

⁴⁴ BOA, DH. EUM. KLH, 3/39-A, Mücrimin-i Siyasiye Hakkında Heyet-i Tahkikiyece Elde Edilen Vesaik Malumatı Havi Defter; Duman, *Emperyal...*, s. 73.

⁴⁵ BOA, DH. EUM. KLH, 3/39-A Mücrimin-i Siyasiye Hakkında Heyet-i Tahkikiyece Elde Edilen Vesaik, Malumat-ı Havi Defter 12. 5. 1333 (12 Temmuz 1917); BOA, DH. EUM, 6. Şb. 24/31 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tezkire 13 Teşrin-i Evvel 1333 (13 Ekim 1917).

etmekteydiler. Raporlar bu çetelerin kimi zaman asker firarilerinden oluşan Türk çeteleriyle de işbirliğine gittiklerine dikkat çekmekteydi.⁴⁶

Sahil bölgesindeki tüm bu çetelerin adedi hakkında raporlarda farklı rakamlar zikredilmektedir. Nitekim 1917 yılı başında Dâhiliye Nezaretince Samsun'a gönderilen bir heyetin raporunda Samsun'da 11, Çarşamba'da 8, Terme ve Ünye'de 3 çetenin bulunduğu ifade edilirken Canik Mutasarrıflığı Samsun ve Çarşamba'da 15'er, Terme'de 6, Giresun'da 3 ve Ordu'da bir çetenin faaliyette bulunduğunu dile getirmekteydi.⁴⁷ Orta Karadeniz bölgesindeki Rum çeteleri bunlarla sınırlı değildi. Sahil bölgesi dışında iç bölgelere doğru Havza, Lâdik, Vezirköprü, Erbaa ve Çorum dolaylarında da oldukça fazla sayıda Rum çetesi mevcuttu. İç bölgelerdeki çeteler sahil bölgesindeki çetelere kıyasla daha küçük çaplı olup, 10-15 mevcutlu idi.⁴⁸ Dolayısıyla Orta Karadeniz olarak nitelenebilecek olan Samsun, Çorum, Sivas ve Ordu arasında kalan bölgede Rusya'nın desteği ile büyüklü ve küçüklü 200 civarında Rum ve Ermeni çetesinin faaliyet hâlinde bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu çetelerin toplam efradı hakkında net bir rakam vermek mümkün olmamakla birlikte, çetelerin örgütlenmesinden sorumlu olan Vasil Usta anılarında, sahilden Sivas'a kadar uzanan bölgede 10 bin kadar gönüllü topladığını ifade etmektedir.⁴⁹

Rusya'nın himayesinde kurulan bu çeteler planlandığı üzere 1916 ortalarından itibaren eş güdüm hâlinde 3. Ordunun hemen geri bölgesinde köy basma, yakma, adam öldürme gibi pek çok eylemde bulundular. Ekim 1917 ortalarında Çemenli Dimitri, Kara İlya, Piç Vasil, Kel Sava, Deli Andon gibi çete başlarının idaresinde toplam 600'e yakın çetecinin katılımıyla Bafra'nın Çağşur köyüne yapılan ve 38'i kadın ve kız çocuğu olmak üzere toplam 68 kişinin katledildiği baskın⁵⁰ ile Rum ve Ermenilerden oluşan toplam 300

⁴⁶ ATASE, BDH, K: 2888, D: 399, F: 1-10 ; Duman, *Emperyal...*, s. 73-74.

⁴⁷ BOA, DH. EUM. KLH, 3/39-A Mücrimin-i Siyasiye Hakkında Heyet-i Tahkikiyece Elde Edilen Vesaik, Malumatı Havi Defter 12. 5. 1333 (12 Temmuz 1917); BOA, DH. EUM, 6. Şb. 24/31 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tezkire 13 Teşrin-i Evvel 1333 (13 Ekim 1917); Duman, *Emperyal...*, s. 74.

⁴⁸ Duman, *Emperyal...*, s. 77.

⁴⁹ Yerasimos, "Pontus Meselesi", s. 38.

⁵⁰ BOA, DH. EUM, 6. Şb. 27/10 Bafra Kazası Kaimakamlığı ve Jandarma Alay Kumandanlığı'nın 18 Teşrin-i Evvel 1333 (18 Ekim 1917) tarihli raporu; BOA, DH. EUM. 6. Şb. 28/57-A Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire 29 Teşrin-i Sani 1333 (29 Kasım 1917).

kişilik çetenin 2 Kasım 1916'da gerçekleştirdiği ve 9 kişinin hayatını kaybettiği, 3.100.000 kuruşluk maddi zararın meydana geldiği baskın bu dönemde en dikkat çekici eylemler olarak dikkat çekti.⁵¹ Bu baskınların dışında söz konusu çeteler Samsun, Amasya, Tokat çizgisinde Osmanlı kayıtlarına geçen yüzlerce yol kesme, adam öldürme, iaşe ambarı yakma vb. pek çok eyleme imza attılar.⁵²

1916 yılı ortalarında başlayan ve 1917'de adeta zirveye çıkan bu Rum-Ermeni şekavetine karşı Osmanlı Hükümeti savaş koşullarının da etkisiyle hazırlıksız yakalanmıştı. 1916 yılı itibarıyla mevcut jandarma birliklerinin üçte ikisinin düzenli ordu bünyesine alınması bölgede asayişin temin noktasında önemli bir handikapı. Mevcut açık silahlı alınılmamış olan ve askerlik hizmeti hariçinde bulunan "ikmal efradı" ile doldurulmaya çalışılmış ise de söz konusu yeni jandarmalar yeterli eğitimden geçmeden karakollara gönderildiği için ilk zamanlarda şekavet ile etkin bir mücadele yürütülemedi. Çetelerin neden olduğu asayişsizlik ciddi bir noktaya ulaştıkça hükümet bu kez sadece çetelere karşı iyi eğitilmiş ve modern silahlarla donatılmış "takip müfrezeleri" ikame etti. Yine ayrıca ahaliye silah dağıtıldı ve çete takibine katılanlara nakdi mükâfat verildi. Ancak tüm bu tedbirlere rağmen yukarıda da bahsedilen Rum ve Ermeni çete şekavetinin önü bir türlü alınamadı. Bu sonuç esas itibarıyla çete takip harekâtı sorumluluğunun sivil ve askerî otorite arasında sürekli el değiştirmesiyle yakından ilgiliydi. Çünkü çeteleri takip görevi ilk zamanlar Samsun ve Havalisi Kumandanlığında, yani askerî otoritede iken, sonra bu görev mülki makamlara devredilmiş, sonra bundan da dönüş yapılarak görev askerî otoriteye verilmişti. Dolayısıyla süreklilik ve kararlılık gerektiren çete takip harekâtının bu kadar sık el değiştirmesi yetki karmaşası ile birlikte, asayişin bir türlü temin edilememesi sonucunu doğurdu.⁵³

Rum ve Ermeni çete faaliyetlerine karşı alınan askerî tedbirlerin beklenen neticeyi vermemesi karşısında Osmanlı Hükümeti eşzamanlı olarak idarî bir tedbir mahiyetinde 27 Mayıs 1915 tarihli "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyyeye İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat" ini,

⁵¹ Duman, *Birinci Dünya Savaşı...*, s. 89-96; Duman, *Emperyal...*, s. 95-104.

⁵² Duman, *Emperyal...*, s. 90-113.

⁵³ Duman, *Emperyal...*, s. 114-117.

diğer bir ifadeyle sevk ve iskân kanununu uygulamaya soktu. Nitekim yapılan planlama ile önce 1916 yılı sonlarında Rus işgal sahasına yakın bölgeler, Trabzon'un batısı ve Giresun çevresinde, 1917 yılı başlarında da Samsun ve çevresindeki Rum ahali iç bölgelere sevk ve iskân edildi.⁵⁴ Ancak bu tedbir de Rum ve Ermeni çete faaliyetlerine çok fazla set çekemedi. Çünkü uygulama ile sadece sivil halk sevk edilmiş, buna karşılık çeteciler yine dağlarda şekavete devam etmekteydi.

Alınan tüm bu tedbirlere rağmen Orta Karadeniz bölgesindeki bu Rum ve Ermeni çete faaliyetleri yukarıda da ifade edildiği üzere 1917 ortaları itibariyle zirve noktaya çıkmıştır. Ancak tam bu dönemde Rusya'da patlak veren ihtilaller gerek genel askerî harekât ve gerekse bu çetelere karşı yürütülen mücadele açısından Osmanlı Devletinin imdadına yetişti. Bilhassa "Ekim İhtilali" sonrası Rus ordusunun çözülmeye başlaması ve işgal edilen bölgelerden çekilme hazırlıklarının başlaması ile bahsi geçen çeteler adeta hamisiz kaldı. Çarlık rejiminin devrilmesi ile doğal olarak Rum-Ermeni ittifakı projesi de çöktü. Meçhul olan gelecek ve lojistik konusunda yaşanan sıkıntılar karşısında doğal olarak Rum ve Ermeni çetelerin birlikteliği de yavaş yavaş sona erdi. Ermeni çeteler Rus ordusuna katılarak doğuya doğru çekilirken, Rum çeteler savaş sonu itibariyle eskisi kadar etkin olamasalar da Pontus hedefinden vazgeçmiş değillerdi ve halâ Samsun ve çevresinde hatırı sayılır bir çeteci grubu faaliyetlerine devam ediyordu.

Sonuç

Netice itibarıyla 1916'da Trabzon'dan Van'a doğru uzanan bir yayın doğusunu işgal etmiş olan Rusya'nın Osmanlı toprakları içerisindeki Rum ve Ermenilerle bir müttefiklik içerisine girmeye çalıştığını ve bu kapsamda bir Rum-Ermeni ittifakı projesi hayata geçirdiğini söylemek mümkündür. Bu proje kapsamında işgal bölgesine yakın bölgelerde Rum ve Ermeni çeteleriyle irtibata geçen Rusya, bir cemiyet çatısı altında onları birleştirmiş, onlara her türlü lojistik desteği sağlamış, Samsun-Sivas hattı boyunca bu çeteler vasıtasıyla Osmanlı aleyhine bir güvenlik sorunu yaratmak istemiş ve bunu da önemli ölçüde başarmıştır. Sahilden iç bölgelere

⁵⁴ Duman, *Emperyal...*, s. 122-125.

uzanan bir sahada yaratılmak istenen asayiş sorunundan Rusya'nın iki noktada istifade etmek istediği anlaşılmaktadır.

1. Asayiş sorunları ile Osmanlı askerî birliklerinin mümkün olduğu kadar meşgul etmek ve dolayısıyla Kuzey ve Doğu Anadolu'daki işgal bölgelerine yönelik askerî bir baskıyı ortadan kaldırmak.

2. Söz konusu çete faaliyetlerinin etki boyutu arttırılabildiği takdirde Osmanlı 3. Ordusunu iki ateş arasında bırakmak ve hatta bundan sonra mümkün olursa batıya doğru ilerleyişe devam etmek.

Bakıldığında Rusya 1917 yılı sonlarına kadar bu beklentilerinden ilkinin sorunsuz olarak gerçekleştirmiş görünmektedir. Esasında ikinci aşama için de neredeyse uygun bir ortam oluşmak üzereydi. Yukarıda da anlatıldığı üzere çeteler kendilerinden beklenen yetkinliği göstermişler, Samsun'dan Sivas'a uzanan bölgede ciddi bir asayiş sorunun ortaya çıkmış bulunuyordu. Ancak 1917 ihtilalleri adeta sonun başlangıcı oldu. Rusya bölgeden çekildi ve proje çöktü.

Kaynaklar

Arşivler

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Arşivi (ATASE)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

- Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi (DH. EUM. KLH)
- Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 6. Şube (DH.EUM.6. Şb.)
- Dâhiliye Siyasi (DH. SYS.)
- Dâhiliye Şifre Evrakı (DH. ŞFR.)

Hatıra, Araştırma Eser ve Makaleler

ANDREADİS, Yorgo, *Tolika "Bacikam al beni"*, Helenceden Çeviren: Tanju İzbek, Belge Yayınları, İstanbul 1999.

ANDREADİS, Yorgo, *Tamama Pontus'un Yitik Kızı*, Belge Yayınları, İstanbul 1996.

ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1996.

ATALAY, Bülent, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesinin Siyasi Faaliyetleri 1908-1923*, TATAV, İstanbul 2001.

- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- BEYDİLLİ, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, C. I-II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- CLOGG, Richard, *Modern Yunanistan Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- ÇAPA, Mesut, "Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları", *Türk Kültürü*, S. 433, Mayıs 1999, s. 267-274.
- DUMAN, Önder, *I. Dünya Savaşı Strasında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Ermeni Terör Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2002.
- _____, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Meselesi (1908-1918)*, Berikan Yayınları, Ankara 2010.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi İlân-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, Hzl. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Kalite Matbaası, Ankara 1973.
- _____, *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Kalite Matbaası, Ankara 1975.
- GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1988.
- HATİPOĞLU, Murat, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101. Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.
- KILIÇ, Davut, "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusyası'nın Rolü", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler) Elazığ 17-19 Ekim 2001*, Elazığ 2002.
- KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1967.
- LERMİOĞLU, Muzaffer, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949.
- NAKRACAS, Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökeni*, Çev. İbrahim Onsunoğlu, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s. 216.
- ÖZDER, M. Âdil, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Ay Matbaası, Ankara 1971.
- Pontus Meselesi*, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1338.

- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, İkinci Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984.
- SALIŞIK, Selahattin, *Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri ve Etnik-i Etery*, İstanbul 1968.
- SARAY, Mehmet, “Çarlık Rusyası’nın Ermeni Siyaseti”, *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul 2001.
- SARINAY, Yusuf, “Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. I, S. 2 (Yaz -2008).
- SELÇUK, Sadi, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeni’nin Trabzon’u Düşmandan İstirdadı*, Ülkü Basımevi, Konya 1955.
- SONYEL, Salâhi, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, 49/195, Aralık 1985.
- TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, *Trabzon’un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Trabzon 1986.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.
- YAVUZ, Fikretin, “Ermeni Meselesi’nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü”, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Sakarya 2006.
- YAVUZ, Nurcan, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara 1995.
- YERASİMOS, Stefanos, “Pontus Meselesi (1912-1923)”, *Toplum ve Bilim*, S. 43/44, Güz 1988-Kış 1989.

RUSYA'NIN PONTUS MESELESİ'NDEKİ ROLÜ VE BOLŞEVİK İHTİLALİ'NİN BU MESELENİN SEYRİNE ETKİSİ

Yüksel KÜÇÜKER*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıldan itibaren, sahip olduğu kudretinden uzaklaşmaya başlamasıyla birlikte, sahip olduğu coğrafya dönemin başat devletleri için bir rekabet alanı haline dönüşmeye başlamıştır. Doğu Sorunu denilen sorunsal da işte bu rekabet ortamının bir neticesi olarak belirmiştir. Osmanlı coğrafyası üzerinde hesaplar yapan güçlerden biri de Rusya olmuştur. Nitekim Karlofça Anlaşması'yla başlayan süreçte Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı takip ettiği agresif ve saldırgan siyaset bunu çok açık bir şekilde ortaya koyacaktı. Çar I. Petro, bu dönemde giriştiği reform hareketleriyle, ülkesini İnalıcık'ın tabiriyle "öteki Avrupa"¹ konumuna taşımayı başarmıştı. 1689 senesindeki Viyana Seferi esnasında, kutsal ittifak kurarak Osmanlı'ya karşı ortak hareket eden Avrupalı devletlerin Rusya'nın desteğine ihtiyaç duymaları Rusya'yı dikkate alınmaya değer bir güç merkezi yapmıştır. Gelecekteki planları için bu isteği yanıtsız bırakmayarak bu ittifakta yer almayı kabul eden Rusya, gelişen süreçte değerini çok daha artırarak kendini Avrupa medeniyetinin ve Hıristiyanların savunucusu olarak görmeye ve bunun bir gereği olarak Osmanlı'ya karşı daha saldırgan bir tavır takınmaya başladı.

Çar I. Petro'dan sonra tahtın sahibi olan II. Katerina, hırslı kişiliğiyle ülkesini bölgenin en güçlü devleti haline getirmek gibi iddialı bir politika gütmeyi tercih etti. Katerina'nın Bizans İmparatorluğu'nu canlandırma düşüncesi Rumlar nezdinde de müspet

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü. ykucuker@gmail.com

¹ Halil İnalıcık, *Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 231.

yanıtlar bulabilmekteydi.² Bu durumda, Osmanlı vatandaşı olan bazı Rum Ortodoks din görevlilerinin Rus korumacılığının haklılığına dair görüşlerini, Rum tebaa arasında yaymaktan geri durmamalarının da payı vardı. Bu doğrultuda gelişen süreçte, Rumlar arasında Osmanlı'nın "sarı ırk" tarafından yok edileceği inancı yayılma alanı buldu. Rumların bu şekilde Ruslara kurtarıcı gözüyle bakmaları, 15. yüzyılda Bizans'la kurulan akrabalık bağından hareketle, tarihî ve manevî inanç noktasında bir zemine de oturtulmuştu.³ Katerina'nın bu amacına ulaşmak için beklediği fırsat, Polonya meselesi sürecinde eline geçmiştir. Bu dönemde Polonya'da Ruslara karşı baş gösteren direnişi, kendisi adına fırsata çevirmek isteyen Osmanlı İmparatorluğu, 1768 senesinde Rusya'ya savaş ilan etmenin mantıklı bir adım olacağı düşüncesine kapıldı. Fakat süreç bu şekilde gelişmedi. Osmanlı orduları hem karada hem de denizde büyük bir hezimete uğrattılar. İngilizlerin de yardımıyla,⁴ Çeşme'de bulunan Osmanlı donanmasını dahi yakmayı başaran Ruslar, önemli bir galibiyet elde etmiş oldular.⁵

Bu galibiyet sonrası Küçük Kaynarca kasabasında Rusya ile Osmanlı arasında 1774 yılında imza edilen anlaşma, dünya siyasi dengelerini değiştirecek bir sürecin de önünü açmıştır. Öyle ki etkileri uzun seneler hissedilecek olan bu anlaşma, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nu "tarihte bir hatıra" olarak bırakacak sürecin de önemli kilometre taşlarından birini teşkil etmiştir. Rusya bu anlaşma ile kesin bir şekilde Karadeniz sahillerine

² Ruslarla Rumlar arasındaki işbirliğinin başlangıcını teşkil eden ilk somut olay 1736-1739 Osmanlı-Avusturya-Rusya savaşı sonrasına denk gelmektedir. Ruslar Akdeniz'e düzenlemeyi düşündükleri harekât öncesi, harekâtı desteklemeleri için bir Yunan ayaklanması çıkarmayı düşünmüşlerdi. Bu amaç için binlerce Yunan silaha sarılmışlarsa da, Yunanların yeterince hazır ve kararlı olmamaları ve Ruslarla yaşanan kopukluk, bunun tam bir ayaklanma olmasını engelledi. Neticede Osmanlı tarafından bastırılan bu ayaklanmaya katılanlar da sürgün edilerek cezalandırıldılar. Giles Veinstein, "Balkan Eyaletleri (1606-1774)", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, C. I, Ed. Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul 1999, s. 385, 386.

³ Albert Sorel, *The Eastern Question in the Eighteenth Century, The Partition of Poland and The Treaty of Kainardji*, Methuen & Co., London 1898, s. 7-9.

⁴ Ali İhsan Bağış, "İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, 15-17 Ekim 1997, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 46.

⁵ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 212.

ulaşmış ve bu bölgedeki geniş ve verimli arazilerin de sahibi olmuştur. Aynı zamanda, Kırım Hanlığı'nı hâkimiyeti altına almak için önemli bir adım atmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Karadeniz'in kuzeyindeki sahadaki hâkimiyetinden vazgeçip Kırım Türklerinin bağımsızlıklarını tanımak zorunda kalırken,⁶ Rusya Karadeniz'de serbest ticaret yapma hakkı elde etmiştir. Üstelik bu haktan kendi bayrağı altında olmak kaydıyla, istediği yabancıları yararlandırma ayrıcalığına da sahip olmuştur.⁷ Rusya buna ek olarak Kırım ve civarındaki sahada ticareti geliştirmek amacıyla batılı devletlerle birlikte, Osmanlı tebasına mensup Rum ve Ermeniler gibi kesimleri de özendirme yoluna gitmiştir.⁸ Bu gelişmelerle ilintili olmakla birlikte, daha elzem ve Türk-Rus ilişkileri açısından bu antlaşmayı bir dönüm noktası kılan olay, *hâmiyet* konusunda olmuştur.⁹ Buna göre Osmanlı padişahı Küçük Kaynarca Antlaşması'na konulan bir maddeyle, Rusya Müslümanları üzerinde halife olarak diplomatik bir koruyuculuk hakkı elde ederken, Rusya da aynı şekilde, diplomatik açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks halkının hâmilliği hakkını elde etmiştir.¹⁰ İlk bakışta gayet makul ve âdil görünen bu madde, gelecekte daha ziyade Osmanlı'nın aleyhine işlemiştir. Zira Rusya, bu antlaşmayla sahip olduğu "*hâmilik silahı*"nı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı etkin bir şekilde kullanmasını bilmiştir. Bunu yaparken de Küçük Kaynarca Antlaşması ile elde ettiği "hakları" kendine referans olarak almıştır. Rusya, bu antlaşma sayesinde iç işlerine karışmak suretiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatmak için büyük bir fırsatı da eline geçirmiş oldu. Çariçe Katerina'nın aklında, İstanbul merkezli ve Rusya'nın

⁶ Sadri Maksudî Arsal, "Teokratik Devlet ve Lâik Devlet", *Tanzimat; Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetile*, C. I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 80.

⁷ Rumlar bu fırsatı değerlendirmeyi bilmişler ve bu sayede Karadeniz ticaretinde çok önemli bir yer sahibi olmayı başarmışlardır. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, 2. Baskı, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 68.

⁸ Bağış, *agm*, s. 45, 46.

⁹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 290, 291.

¹⁰ 1853 Kırım Savaşı da esasında Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşmasına koyduğu bu yedinci maddenin kendi çıkarlarına uygun bir tefsiriyle, Ortodoks tebaaları himaye etmek istemesi üzerine, Avrupalı güçlerin de Hristiyanların hâmilğine aday olmaları arzusu üzerine çıkmıştı. Cemil Bilsel, "Tanzimatın Harici Siyaseti", *Tanzimat; Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetile*, C. I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 690; Veinstein, "Balkan Eyaletleri (1606-1774)", s. 387.

himayesi altında bir “*Rum İmparatorluğu*” emeli vardı. Fakat bu emel, o dönem için gerçekleşmesi zor bir hayal olarak kaldı.¹¹ Ancak, Ortodoksların Rus himayesinde olması tartışması 19. yüzyıla taşınarak¹² Osmanlı İmparatorluğu’na karşı baş ağrıtıcı bir malzeme olarak mütemadiyen kullanılmıştır. Zira Rusya’nın Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı’nın iç işlerine olası bir müdahale için bahane imkânı yakalamış olması, daha sonraları diğer Avrupa ülkelerinin de benzer haklar sahip olmak istemeleri sonucunu doğuracaktı. Buna bağlı olarak da Osmanlı İmparatorluğu’nun değişik bölgelerinde yaşayan Hıristiyanlar, kendileri için ayrı ayrı koruyucu bir güç arayışında olmuşlardır.¹³

Küçük Kaynarca Antlaşması Rumların durumunda önemli değişikliklere yol açtı. Antlaşma ile birlikte, ticaretin yoğun olduğu şehirlerde ve sahil kesimlerinde Rum nüfusu fark edilir derecede arttı. Bu dönemin aynı zamanda Osmanlı idaresinin ekonomik bakımdan hassas olduğu bir dönem olması, imparatorluğun Türk tebaasının fakirleşmesine neden olurken, Rumların zenginleşmesini ve siyasî bakımdan güç kazanmalarını da beraberinde getirmiştir.¹⁴

Gelişen süreçte Rusya tarafından Osmanlı İmparatorluğu üzerine geliştirilen sinsi projelerin, kurulan gizli ve açıktan ittifakların birçoğu, Osmanlı’nın stratejik önemi gereği pay edilmesi zor bir coğrafyada hüküm sürmesinden dolayı, Avrupalı güçlerle Rusya’nın aralarındaki çıkar uyumsuzluklarına takılmıştır. Kendinden bağımsız gelişen bu durumun yanında, Osmanlı’nın muasırı olan devletlere kıyasla, hâkimiyeti altındaki unsurları, uzun yıllar kendine has ilkeler çerçevesinde şekillendirdiği ve *millet sistemi* olarak adlandırılan bir idarî anlayışla yönetmeyi başarabilmesi de yapılan planların boşa çıkmasında önemli bir yere sahiptir. Ancak, Osmanlı siyasî durumundaki bozulmaya bağlı olarak beliren ekonomik ve sosyal sorunların, dış tahriklerin ve mil-

¹¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 291.

¹² Yuluğ Tekin Kurat, “XIX. Yüzyılda Rusya’nın Balkanlar’daki Panslavizm ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, 15-17 Ekim 1997, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 173.

¹³ George Finlay, *History of the Greek Revolution*, c. I, William Blackwood and Sons, Edinburgh ve London 1861, s.6.

¹⁴ Finlay, *History of the Greek Revolution*, s.130; İlber Ortaylı, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 1491-1992*, 12-14 Aralık 1992, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 133.

liyetçi hareketlerin de etkisiyle, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasının muhtelif bölgelerinde vuku bulan ayaklanmalara, zaman içinde çarkları bozulan bu sistem de çare olamamıştır.

Rusya'nın Pontus Meselesi'nin Ortaya Çıkışındaki Rolü

Özü itibariyle Anadolu'nun kuzeydoğu kıyılarında müstakil bir devlet kurmak gayesi üzerine bina edilen Pontuşçuluk fikriyatının temelleri, Yunanistan'ın bağımsızlığını elde ettiği 19. yüzyılın ilk yarısına kadar götürülebilir. Yunanistan'ın bağımsızlığı sürecinde yaşanan isyanlardan meyve alınması, benzer başka taleplere de kapı aralamış ve aynı yol takip edilerek arzu edilen amaca ulaşılabilineceği noktasında cesaretlendirici olmuştur.¹⁵ Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu'nun son asrında yaşanan bazı gelişmelerin, istismara dayalı ve ayrılıkçı bir kimliğe sahip olan bu sürecin hız kazanması açısından önemli oranda etkileri olduğu tespiti de yapılmalıdır.

Özellikle 19. yüzyılda, etkileri içeride ve dışarıda iyiden iyiye hissedilen olumsuz gidişat, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde birtakım etkili önlemler alması yönünde baskılar oluşturmuştur. Bu baskıların membaında *Doğu Sorunu* temeline oturan dış etmenlerin yanı sıra, imparatorluğun iç işleyişinde mütemadiyen görülen çürüme emarelerine paralel olarak yaşanan isyan hareketleri, bozulan ekonomik sistem ve aşınan sosyal yapının da önemli oranda yeri olduğunu zikretmek gerekir.

İmparatorluğun tüm hücrelerine sirayet etmiş olan hastalıkları tedavi etmek refleksiyle hayata geçirilen reformlar, genel itibariyle başta Rumlar olmak üzere imparatorluğun gayrimüslim tebaası üzerinde umulan tesiri bırakmadığı gibi, daha başka marazların doğmasına da vesile olmuştur. Tanzimat ve Islahat Fermanı süreçleri, bu yönüyle Anadolu'nun kuzeydoğusunda bir *Pontus Devleti* teşkil edilmesi fikrine istinat noktası olabilecek yan

¹⁵ George Finlay, Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinin, dünya üzerindeki diğer Yunanlar için de umutlandırıcı nitelikte önemli bir olay olduğu düşünce-sindedir. "...Osmanlı'nın bugünkü durumu ve Helen Krallığı'nın kurulması, tüm Yunan milleti için çok büyük siyasî önem arz etmektedir. Yunan dilini konuşan herkesin gönlüne, bir gün aynı kanunların, aynı kurumların ve aynı idarenin altında yaşama umudu doğdu." George Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, John Murray, London 1836, s. III.

etkileri de uhdesinde barındırmıştır.¹⁶ Öyle ki, bu dönemlere kadar çok büyük toplumsal hareketliliklerin yaşanmadığı Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan Rumlar, özellikle Ruslar tarafından müstakil bir Pontus devleti kurmaları yönünde teşvik edilmeye başlandılar. Rusya'nın bu yolu izlemesinin temelinde, geleneksel politikalarının yanında Tanzimat ve Islahat fermanlarına olan tepkisi de etkili olmuştur. Osmanlı ıslahatlarını, İngilizlerin kılavuzluğu ile Babıâli'nin İslam dinini yenileme çabası olarak okuyan Rusya, bu girişimleri esasında kendisini hedef alan İngiliz siyasetinin bir parçası olarak yorumlamıştır.¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte Doğu Karadeniz bölgesindeki Rumların kışkırtılmasına yönelik çabalar gündeme gelmiştir.¹⁸ Megali İdea'nın, Doğu Karadeniz bölgesinde bağımsız bir Pontus devleti kurulması ayağını oluşturan ve Pontuşçuluk fikriyatıyla ideolojik açıdan temellendirilen bölümü, 19. yüzyılın ortalarından itibaren, uluslararası sahada destek bulmakta zorlanmadı. Kurulması düşünülen devlet için gerekli olan her türlü altyapısal ihtiyaç başta Yunanistan ve Çarlık Rusya'sı olmak üzere dönem dönem İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nden alınan desteklerle karşılandı.¹⁹ Bu destekler muhtelif vesilelerle olmuştur. Örneğin, Rusya Kırım ve çevresinde kontrolü ele geçirdikten sonra Karadeniz'in kuzey taraflarında yaşayan Rumları Kafkasya bölgesine yerleştirerek bu bölgenin demografik yapısıyla oynama politikası takip etmiştir. Buraya yerleştirilen

¹⁶ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C. 18, 2. Baskı, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1981, s.11126; Mahmut Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Goloğlu Yayınları, Ankara 1973, s.234; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1985, s.507. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde, Pontus Meselesinin safhalarının özetlendiği bir belgede, meselenin dayanağı olarak 1840 senesine işaret edilmiş ve şu ifadeler kullanılmıştır: "1840 senesinden beri Karadeniz havzasında (Rize'den İstanbul Boğazı'na kadar) eski Yunanlığın ihyası hülyasıyla çalışan bir Rum zümresi mevcut idi." *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Arşiv: IV-15-a, Dosya 62, Fihrist 9/1.

¹⁷ Taner Timur, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s. 84.

¹⁸ Mesut Çapa, *Pontus Meselesi; Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 3, 4.

¹⁹ Hamit Pehlivanlı, "Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.81; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s.95; *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi*, 451, 5, 40, Belge No 1; *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi*, 273, 10, 78, Belge No 1.

Rumlar da Ruslara hizmet etmekten geri durmamışlardır.²⁰ Ruslar, Doğu Karadeniz havalisinde yaşayan Rumlar için çok çeşitli politikalar geliştirip dil dökmüştür.²¹ Rusya'nın Pontusçu faaliyetlerde diğer ülkelere göre daha fazla ön plana çıktığı bu ilk dönemlerde attığı adımlar dikkat çekicidir. Topraklarına giriş yapmak isteyen Osmanlı Rumlarına sağladığı sahte pasaportlarla yardımcı olan Rusya,²² yalnızca bu şekilde arka çıkmıyor, aynı zamanda kanun dışı teşkilatların ve çete üyelerinin Rus topraklarındaki icraatlarına da destek veriyordu.²³ Çarlık Rusya'sı Yunan milliyetçilik hareketleri ile birlikte, Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan Rumlar üzerindeki etkili güçtü. Ruslar, gerek Balkanlar'da gerekse Kafkasya üzerinden Anadolu'nun doğusunda yaşayan Hıristiyan unsurların millî ve manevî hislerini okşamak suretiyle, bunlar üzerindeki Osmanlı otoritesini sarsma gayretinde olmuştur. Kendilerini Osmanlı otoritesine alternatif olarak öne süren Ruslar, bu şekilde Rus toprakları ile Anadolu toprakları arasında bir nüfus akışının önünü açmışlardır. Rumlar bu vesileyle Rus topraklarına giriş yaparken, ekseriyeti Kafkaslarda yaşayanlar olmak üzere, önemli oranda bir Müslüman nüfusu da Karadeniz sahillerine göç etmiştir.²⁴

Çarlık Rusya'sının Anadolu'da yaşayan gayrimüslimleri kul lanma noktasındaki gayretkeşliğinin yanında, özellikle Osmanlı Rumları üzerinden geliştirdiği tahrik ve çabalar da belirleyici

²⁰ Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 31. Kırım Savaşı'ndan sonraki süreçte Kafkasya'ya yönelik göç dalgası artarak devam etti. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan Osmanlı-Rus savaşları esnasında, Trabzon, Kromni Vadisi, Sürmene ve Rize dolaylarından binlerce Rum, batı ve kuzey Kafkasya'ya göç etti. Apostolos Karpozilos, "The Greeks in Russia", *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, Ed. Richard Clogg, Macmillan Press, London 1999, s. 137, 138.

²¹ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları; Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev. Devrim Evcı, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, s. 333.

²² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi*, 1502/66.

²³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi*, 1490/29. Osmanlı tebaasına mensup olan unsurların başka bir ülkenin vatandaşı olmaları ve bunun sağladığı kolaylıklardan yararlanmaları istismara müsait bir durumdu. Bu durum Osmanlı uyruklarının kimliklerinin bilinmesini gerekli kılmıştır. 1869 tarihinde yayımlanan "Tâbiyyet-i Osmaniye Kanunnâmesi" bu tehlikenin bertaraf edilmesi için düşünülmüş bir yasaydı. Fevzi Demir, "Osmanlı Kimliği Üzerine Osmanlı'nın Son Tartışması: Osmanlı'nın Hüviyet Cüzdanı Nasıl Olmalı?", *Kebikeç*, 10, Kebikeç Yayınları, Ankara 2000, s. 240.

²⁴ Neal Ascherson, *Karadeniz*, Çev. Kudret Emiroğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 235,236.

derecede önemli olmuştur.²⁵ Yine, Balkan coğrafyasında Osmanlı İmparatorluğu'na isyan ederek bir bir bağımsızlıklarını elde eden yeni ulus devletlerin varlığı da bölgede yaşayan Rumları cesaretlendiren somut bir örnek olmuş ve bu yönüyle Pontus Rum Devleti projesine umut vermiştir.

I. Dünya Savaşı Sürecinde Gelişen Pontusçu Faaliyetler ve Rusya'nın Rolü

Fikrî temelleri 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren atılmaya başlayan Pontusçuluk hareketinin fiilî safhaya geçişi, 20. yüzyılın başlarına denk düşmektedir. Sultan II. Abdülhamid, iktidarda bulunduğu dönemde, ağırlıklı olarak Rusya ve Yunanistan destekli bu hareketin, imparatorluğun toprak ve millet bütünlüğü için orta vadede ciddi bir tehdit olduğunun farkına varmıştı. Başka bir ifadeyle, Bizans'ın diriltilmesi hedefiyle hareket eden Rumların, Karadeniz bölgesinde Yunanistan'ın ikiz kardeşi olacak²⁶ bir Pontus devleti teşkil etmek niyetinde oldukları Sultan'ın bilgisi dâhilindeydi.²⁷ II. Abdülhamid'in hal edilmesinin ardından dâhilde ve hariçte zor günler geçiren Osmanlı İmparatorluğu, kısa bir süre sonra, aralarında Yunanistan'ın da bulunduğu Balkan devletlerinin meydan okumasına muhatap olmuştur. Balkan Savaşlarında oldukça büyük bir yara alan ve hemen ardından da kendini I. Dünya Savaşı'nın merkezinde bulan Osmanlı İmparatorluğu, bu son savaşında da mağluplar safında yer almıştır. On yıl içinde baş döndürücü bir süratle gelişen bu olaylar, bağımsızlığını elde etmesinden bu yana daima Osmanlı karşısında genişleyen Yunanistan'a siyasi nüfuzunu artırması noktasında önemli fırsatlar sunmuştur. Geride kalan yaklaşık bir asırlık evrede elde edilen felsefi, kültürel ve siyasi birikimin ardından, Balkan Savaşları ve Dünya Savaşı ile beraber, içerideki ayrılıkçı ve Pontusçu Rumlar da açıktan mücadele safhasına geçmiş oldular.

²⁵ Bestami S. Bilgiç, *Doğu Karadeniz Rumları: İsyan ve Göç (1919-1923)*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s.5.

²⁶ *HTVD*, Yıl: 4, S. 11, Vsk. 256.

²⁷ Abdülhamid Han, ana gayeleri Bizans İmparatorluğu'nun ihya edilmesi olan Rumların bir yandan Yunanistan'ı büyütme çalışırken, diğer yandan Bizans'ı ve Karadeniz sahillerinde eskiden var olduğunu ileri sürdükleri Pontus Devleti'ni diriltme düşüncesinde olduklarını ifade etmiştir. Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Yay. Hzl. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 94, 95.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda savaştığı Rusya'ya karşı doğu cephesinde aldığı mağlubiyet, Rusya'nın Anadolu'nun doğusu ile Doğu Karadeniz kıyılarını işgaline kapı açtı. Dük Nicholas komutasındaki Rus Kafkas birlikleri Tiflis'ten Erzurum'a uzanan sahayı çok hızlı bir şekilde işgal etmeyi başardı.²⁸ Rus orduları Kafkasya önlerinde Osmanlı orduları ile yaptığı zorlu savaşı kazanarak kendisine Erzurum ve Trabzon yolunu açmış oldu.²⁹ Trabzon, Erzurum'la birlikte Rus ordularının işgaline maruz kalan en kritik şehirlere biriydi. Türk orduları açısından çok önemli bir müstahkem mevki niteliğinde olan Trabzon, müttefik güçleri için gelecekte bu güzergâh üzerinde ciddi bir engel olarak görülmekteydi.³⁰ Nitekim 1916'da Osmanlı hâkimiyetinden çıktığında olduğu gibi 1918 senesinde Rus işgalinden arındırıldığında da bölgedeki gelişmeleri doğrudan etkileyecek bir olay olarak duyurulmuştur.³¹ Üç gün denizden ve karadan süren ağır çatışmaları müteakip Trabzon'daki Osmanlı garnizonunun Gümüşhane ve Erzincan'a doğru geri çekilmesi³² ile Trabzon Rusların eline geçti. Bu gelişme Rus ordularına pratik faydalar sağlamıştır. Ruslar için deniz yolu ile sevkiyat kara yolundan daha süratli ve güvenli olduğundan Trabzon gibi stratejik bir noktanın ele geçirilmesi büyük rahatlama sağlamıştır.³³ Aynı şekilde, Rus orduları arasındaki kuzey-güney bağlantısı Trabzon'un ele geçirilmesi ile kolaylıkla kurulabilmiştir.³⁴

Trabzon ve Erzurum'un oldukça ses getiren düşüşünün ardından yaklaşık yüz bin kişi mülteci durumuna düşmüş, varlıklarını geride bırakarak Anadolu'nun iç bölgelerine hicret etmek zorunda kalmışlardı.³⁵ Bu sayıya işgaller öncesindeki mülteci sayısı da eklenince, Trabzon, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden Sivas'a ve Ankara'ya göç edenlerin tahminî sayısı 500 bini bulmuştu.³⁶ Trabzon'un işgali şehrin Müslüman unsurlarının büyük acılar yaşamalarına yol açarken, Pontusçu çevrelerin faaliyetlerine de ivme katmıştı. Rumlar, bölgede gelişen Rus işgallerinin de verdiği

²⁸ NYT, 21 Şubat 1916, s. 1.

²⁹ MG, 17 Nisan 1916, s. 5.

³⁰ MG, 23 Şubat 1916; s. 5; NYT, 19 Nisan 1916, s. 1, 3.

³¹ NYT, 10 Mart 1918, s. X9.

³² MG, 24 Nisan 1916, s. 5; *The Observer*, 23 Nisan 1916, s.9.

³³ IT, 27 Temmuz 1916; s. 4.

³⁴ NYT, 28 Temmuz 1916, s. 1.

³⁵ MG, 8 Haziran 1916, s. 3.

³⁶ IT, 23 Nisan 1916; s. 5.

cesaretle, düzensiz çeteler kurarak taşkınlıklar çıkarmaya başladılar. Türklerin yaşadıkları köylere saldıran bu çeteler, bu tür faaliyetlerinde Ruslardan büyük destek görüyorlardı. Rum çetelerinin en etkili liderlerden birisi olan Vasil Usta ile Rus gizli servisinin görüşmesi bu desteği açıkça ortaya koyması açısından önemlidir. Bu görüşmede Vasil Usta'ya Rus birliklerinin güvenliğini sağlamak amaçlı çeteler kurma görevi verilmişti.³⁷ Bu, her iki tarafın da çıkarına uygun, stratejik bir adımdı. Nitekim bir taraftan işgal ettiği bölgelerde kalıcı olmak istediği anlaşılan Ruslar Rum çetelerini milis kuvvetleri konumuna taşıyarak onlar sayesinde kendilerini anî saldırılardan koruyacak tampon bir güce kavuşurlarken diğer taraftan Rumlar da bölgede Türklere yönelik saldırılarına göz yumacak hatta açıktan destekleyecek güçlü bir koruyucuya sahip oluyorlardı.

Ruslar işgal ettikleri topraklarda yaşayan Türklerin direniş göstereceğini kuvvetle muhtemel görüyor olmalıydı ki bölgedeki çıkarlarına ses çıkarmayacak diğer unsurların baskın konuma gelmeleri için onları cesaretlendirecek adımlar atmaktan geri durmamışlardır. Vasil Usta ve Dimitrios Haralambidis gibi ön plana çıkan Rum çetelerine sağladıkları iki bin kadar tüfekte Türklerin katledilmesine doğrudan aracı olmuşlardı.³⁸ Kuşkusuz Rusların bu yaklaşımları kendileri açısından reel-politik gereğiydi. Fakat Rus işgallerinin kalıcı olabilmesi için devreye sokulan planların ömrü çok uzun olmadı. Zira Vasil Usta öncülüğünde başlatılan ayaklanmaların Türk birlikleri tarafından bastırılması, onun Rus işgalinin sonuna kadar kalacağı Trabzon'a kaçmasına ve bölgede nüfus hareketliliklerine yol açtı. Tirebolu, Kadıköy, Çarşamba, Ünye, Bafra, Ordu ve Sinop bölgelerindeki Rumlar, Türk otoriteleri tarafından Süşehri, Çorum, Şebinkarahisar ve Ankara taraflarına göç ettirildiler. Olayların arka planında olduğu bilinen metropolit Germanos'un da İstanbul'daki evinde gözaltına alınmasına karar verildi.³⁹ Suların durulmasından sonra Hrisantos'un gizli yazışmaları arasından bölgede yaşanan Rus işgallerine Rumların verdikleri casusluk desteğini tüm çıplaklığıyla gözler önüne

³⁷ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar; Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, 5. Baskı, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 360.

³⁸ Yusuf Sarınoy, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Pontus Politikası", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 9; Yerasimos, *age*, s. 361.

³⁹ Yerasimos, *age*, s. 361-365.

serecek belgeler çıkmıştı.⁴⁰ Hrisantos'a hitaben yazılmış bir istihbarat mektubu bunlardan biridir. Mektupta, Poylchronos Partenopoulos isimli bir Rum casusun Rus işgal güçlerinin gelişinin ardından bölgedeki Türk birliklerinin durumunu tespit etmek üzere kendisinden aldığı casusluk görevi hakkında malumat verdiği görülmektedir.⁴¹

Türk birliklerinin Trabzon'dan ayrılmasının ardından, belediye meclisini feshederek çoğunluğu Rumlardan oluşan yeni bir meclis kuran Hrisantos,⁴² 18 Nisan 1916'da şehre giren Rus birliklerini oldukça sıcak bir şekilde karşıladı.⁴³ Böylece, Trabzon için yaklaşık iki sene devam edecek olan bir esaret dönemi başlamış oldu. Ermeni ve Pontusçu Rum milislerinin taşkınlıklarının sınır tanımayacağı bu esareti tecrübe etmek istemeyen Trabzonlu Müslümanlar için ise ıstıraplı muhacirlik hadisesi başlayacaktı.

Rusların Trabzon işgalinin ardından Trabzon gibi önemli bir şehirde mevzi elde eden Trabzonlu Rumlar ve onların ruhanî lideri Hrisantos, Türklerin terk etikleri yerlerde köy köy Müslüman ve Rumlardan müteşekkil teşkilatlar oluşturmaya çalışmıştı. Hrisantos, Trabzon'un iç kısımlarında meskûn Rum köylüleri Rusların bıraktığı silahlarla donatmakla da meşgul olmuştu.⁴⁴

Bolşevik Devrimi'nin Pontus Olaylarına Etkisi ve Pontusçuluğun Sonu

Bölgedeki Rum ve Ermeniler açısından işler oldukça yolunda ilerlerken, Rusya'da baş gösteren Bolşevik ayaklanma bütün hesapların altüst olmasına sebep oldu. En önemli istinat güçlerinin ortadan kalkması anlamına gelen bu gelişme, Rum ve Ermeniler için şok etkisi yaratmıştır. 1917 Ekim'inde Rusya'da yaşanan ihtilâl, Rus birliklerinin bütün cephelerden çekilmesini de berabe-

⁴⁰ Ahmet Refik de anlarında Rumların Ruslar için casusluk yaptıklarını belirtmekle birlikte, bölgedeki birçok Müslümanın Ruslar aleyhinde casusluk yaptıklarını iddiasıyla öldürüldükleri bilgisini de vermektedir. Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında; Hâtıralar ve Tahassüsler*, Yay. Haz. Yunus Zeyrek, MEB Yayınları, İstanbul 2001, s. 28.

⁴¹ *Pontus Meselesi*, Yay. Haz. Yılmaz Kurt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995, s. 65.

⁴² Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi: Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Serander Yayınları, Trabzon 2000, s. 175.

⁴³ Çapa, *Pontus Meselesi*, s. 269, 270.

⁴⁴ Yerasimos, *age*, s. 366.

rinde getirmişti. Rusya, Osmanlı Devleti ile imzaladığı 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi sonrasında Anadolu'da işgal ettiği cephelerden süratle çekilmeye başladı.⁴⁵ Yaklaşık iki senelik bir esaret döneminin ardından, 24 Şubat 1918'de Trabzon'un Türk birlikleri tarafından geri alınmasıyla birlikte hamisiz kalan Rum ve Ermeni milislerin bir kısmı kendi imkânlarını kullanarak deniz yoluyla, bir kısmı da çekilen Rus askerlerine eşlik ederek Rusya'ya kaçmak zorunda kaldılar. Böylelikle bu bölgede bulunan Rum ve Ermeni milis güçler büyük oranda temizlenmişse de⁴⁶ Bafra yakınlarındaki Nebyan dağlık bölgesinde faaliyet gösteren Dimitrios Haralambidis yönetimindeki çete, bu bölgede kendine göre kurularılmış bölge oluşturmak suretiyle çatışmayı sürdürmüştür.⁴⁷ Zaman içinde bölgede devletin ağırlığı hissedildikçe Pontusçuların yerel boyutlu faaliyetleri de geçici bir süreliğine duruldu. Bu dönemde daha ziyade Yunanistan, Avrupa ve Amerika gibi yerlerdeki faaliyetler öne çıkmıştır.

Anadolu'nun muhtelif bölgeleri, merkezî yönetimin geleceğinin tartışıldığı ve otorite boşluğunun yaşandığı mütareke günlerinde, ayrılıkçı düşünceye sahip olanlar ile işgallere karşı direnen ve mallarını ve namuslarını korumaya çalışanlar arasındaki çetin mücadelelere şahitlik etmiştir. Bu atmosferde, birçok bölgede çok sayıda çeteler oluşturulmuştu. Bu tür çetelerin yoğun olarak görüldüğü bölgelerden biri de Karadeniz Bölgesi'ydi. Bu bölgede çetelerin yoğun olması, esasında Trabzon'un Rus işgali döneminden kalan bir mirastı. Nitekim bu dönemde Rus varlığından cesaret alan Rumlar ve Ermeniler, çeteleşme konusunda bir hayli tecrübe kazanmışlardı. Rum ve Ermeni çetelerinin bölgede meskûn Müslüman nüfusu bezdiren ve hicrete zorlayan faaliyetlerinin⁴⁸ altında yatan gerekçeler arasında, gelecekte olası bir plebisit du-

⁴⁵ Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşında Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 485.

⁴⁶ Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, s. 14; Beyoğlu, *agm*, s. 485; Mesut Çapa, "Giresun Mutasarrıfının Pontus Meselesiyle İlgili Bir Raporu", *BTTD*, S. 29, İstanbul 1987, s. 54; *MG*, 27 Şubat 1918, s. 5; *NYT*, 27 Şubat 1918, s. 2.

⁴⁷ Yerasimos, *age*, s. 364.

⁴⁸ Mondros Mütarekesi'ni izleyen yaklaşık iki senelik süre zarfında, Karadeniz bölgesinde yalnızca Rum çetelerinin sebebiyet verdiği felaketin boyutları korkunç düzeydedir. Bu dönemde 700 Türk'ün ölümünün, Türklere ait 41 köyün ve 26 değirmenin yakılmasının ve çok sayıda Türk kadının tecavüze uğramasının vebalini yüklenmişlerdir. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 90.

rumunda ellerini kuvvetlendirmek vardı. Bu şekilde, diplomatik sahada Rum ve Ermeni iddialarının savunuculuğuna soyunmuş mihraklara da malzeme sağlanmış olacaktı. Aynı amaç doğrultusunda, Rusya'da yaşayan Rumlar ve Ermeniler de peyderpey Anadolu kıyılarına gönderilmekteydi.⁴⁹ Trabzon Vilayeti'ne adeta elini kolunu sallayarak gelen Rum ve Ermeniler, yerel otoritelerin İtilaf Güçlerinin temsilcilerinden çekinmelerini fırsat bilerek bölgedeki çetelere katılmaktaydılar.

Kazım Karabekir Paşa 30 Temmuz 1335 (1919) tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta “*Pontus hükümeti teşkili hülyasiyle Trabzon ve Samsun havalisine muhacir sıfatiyle akın akın müsellâh Rum çeteleri çıktığı*” uyarısında bulunarak yakın tehlikeye dikkat çekmiştir.⁵⁰ Karabekir Paşa bu dilekçeden bir hafta sonra yine Harbiye Nezareti'ne çektiği bir başka telgrafta da bölgede kurulması planlanan Pontus devleti için Trabzon ve Samsun havalisine akın eden çetelerden bahsederek çok geniş bir sahada Rumların ve Ermenilerin fiilen silahlandırıldıklarına işaret etmiştir.⁵¹ Millî Mücadele'nin önemli duraklarından biri olan Erzurum Kongresi'nde yayımlanan beyannamede de “*Karadeniz sahilinde Pontus hayalini tahakkuk ettirmek gayesiyle hazırlıklar yapılması ve sırf bu maksatla Rusya sahillerinden akın akın muhacir namı altında gelen yabancı Rumların ve bu meyanda da müsellâh eşkiya çetelerinin sevk ve celb edilmesi*” ifadeleriyle aynı

⁴⁹ Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından Rusya'dan Trabzon ve Samsun vilayetlerine yönelik yaşanan yoğun göç hareketliliği sürecinde mültecilerin durumları Osmanlı Mebusan Meclisi'nin de gündemine taşınmıştı. Konuyla ilgili olarak cevaplanması istemiyle hükümete şu tahrir sunulmuştu: “Dersaadet'te takriben bir aydan beri 2-3 bin nüfus Batum ve Trabzon cihetleri muhacirleri, vapura muntaziran perişan bir haldedir. Samsun'da da aynı hal daha elemnak bir surette ve İspanyol nezlesinden günde yüzden ziyade telefât vâki olduğu mesmudur. Veliş-i hale nazaran kömür buhranının izalesi zamana mütevakıftır. Binlerce nüfus-u beşeriyenin bu hal-i ıstırabı hissiyat-ı insanıyyeye münafi olduğundan serian yurtlarına nakilleri için (Reşit Paşa) gibi büyük bir vapur tahsis olunarak sırf bu nakle mahsus olmak üzere icap eden mahdut miktarda kömürün düvel-i itilafıyye mümesilleri tarafından ilası diriğ olunmayacağı ümit olunduğundan bu babta icra-yı icabının Hükümet-i Seniyye'ye teklifi lüzumunu Hey'et-i Umumiyye'ye arz eyleriz.” Tahririn okunmasının ardından söz alan Birinci Reisvekili Topçu Ferikî Rıza Paşa, bahsi geçen mültecilerin perişan halde oldukları ve Hükümetin üzerine düşen vazifeyi yerine getireceğini ifade etmiştir. *Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi*, Ondördüncü İnikad, 9 Kânunuevvel 1334 (1918), s. 157.

⁵⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 99.

⁵¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 110.

tehdit ve tehlikeye değinilmiştir.⁵² Trabzon, Giresun, Samsun ve Zonguldak'ı kapsayan bir gezisinde, buralardan edindiği izlenimleri raporlarına geçen dönemin Amerikan Yüksek Komiseri Mark Lambert Bristol de aynı noktaya değinmiştir. Rusya'dan Trabzon'a önemli sayıda Rum getirildiğini yazan Bristol, sadece Samsun'a yerleştirilen Rumların sayısını 1300 olarak vererek Trabzon'a gelmek üzere on bin Rum'un Novorissisk'te hazır beklediğine dikkat çekmiş ve Samsun civarında yaşanan eşkıyalık olayları ile bu göçler arasında ilişki kurmuştur.⁵³

Anadolu'daki durum belirsizliğini korurken doğu sorununa bir nihayet vermek ve sorunun nesnesi olan Osmanlı Devleti'ni bölerek bu defteri tamamen kapatmak üzere Paris'in Sevr banliyösünde bir müzede "bitirici bir taslak proje" sahneye sürüldü. Bu projenin muhatabı olan Osmanlı Devleti'nin kaderine rıza göstermekten başka bir çaresi olmadığı düşünülüyüğünden, ondan on gün içinde bu taslağı onaylaması istenmişti. Olumsuz bir cevap verilmesi durumunda uygun görülen tedbirlerin alınacağı ifade edilerek aba altından sopa göstermekten de geri durulmamıştı. Osmanlı Devleti'nin paylaşımının hedeflendiği bu proje, Anadolu topraklarının bölünmesini ve burada yaşayan Türklerin etraflarının sarırlarak etkisizleştirilmelerini öngörmekteydi.⁵⁴ Muhatabına nefes alma hakkı tanımaması sebebiyle tarihe geçmiş kadük anlaşmalardan yalnızca biri olmaktan öte bir anlam taşımayacak olan Sevr Anlaşması, umutlarını yitirme noktasına gelen Pontusçuların da son acabası olmuştur.

Sevr'in yol açtığı yeni konjonktürde, taşlarını doğru zamanda ve doğru yere oynamak isteyen İngiltere, bu yolda Anadolu'daki işgallerini fütursuzca ve barbarca sürdüren Yunan orduları ile senkronize hareket etmiştir. Ancak Anadolu'da gelişen millî direniş hareketi, Sevr'in ardındaki güçlerin canını sıkı yegâne olgu olarak hesapları bozmaktaydı. Bu sebeple, Osmanlı hükümetinin elini kolunu bağlayan Müttefik Güçler ve onların küçük ortağı konumundaki Yunanistan, Anadolu'daki direnişi kırmak ve

⁵² İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1998, s. 7.

⁵³ *Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol*, I, 22 Haziran 1919.

⁵⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, 6. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 515, 518.

Sevr'i kabule mecbur bırakmak için Pontusçu çeteleri canlandırmayı da bir baskı ve tehdit aracı olarak kullanmak istemişlerdir. Bu doğrultuda bir taraftan bölgedeki çetelere destek çıkılırken, diğer taraftan Doğu Karadeniz bölgesine askerî bir müdahale yapmak suretiyle sahada sonuç alınmak istenmiştir. Bu yöndeki çabalar kısa zamanda sonuç vermiş ve bir süre sonra başta Samsun olmak üzere bölgedeki Rum çeteleri nicelik ve nitelik bakımından önemli mesafe kat etmişlerdi. Öyle ki Rusya'dan gelenlerin de katılımı ile sayıları 25 bine ulaşan çeteler, düzenli ordu birliklerine benzer teşkilatlanmaları ile de etkili eylemler gerçekleştirme "başarısı" göstermişlerdir.⁵⁵ Böylece üç-dört sene öncesine kadar büyük oranda Rusya'nın desteği ile milis güç düzeyinde faaliyetlerde bulunan Pontusçu çeteler, Rusya'nın bölgeden umulmadık bir şekilde çekilmesinin ardından rölantiye aldıkları faaliyetlerine bu defa İngiltere ve Yunanistan'ın güçlü desteği ile yeniden başlamış oldular. Kendilerine altın tepside sunulan bu yeni fırsatı iyi değerlendirmek isteyen ayrılıkçı Rum milisleri, bölgede her geçen gün daha da fazla palazlanmışlar ve karşılıklarında hiç olmadığı kadar zayıf haldeki Müslüman nüfusun canına, malına ve ırzına göz dikecek kadar alçalmışlardır. Yakın zamanda yaşadıkları Rusya hamiliği tecrübesinin ne şekilde sonuçlandığını unutmuş görünen bu çevreler, son faaliyetleri ile adeta *altın vuruş* yapmışlardı.

Rus güçlerinin Anadolu'nun doğusundaki bölgelerden çekilmesi sonrası büyük bir tehdidin ortadan kalkması ile birlikte, Ermeni ve Rum çetelerine olan Rus desteği kesildiği gibi, Ankara yönetimi ile Bolşevik Rusya arasında kurulan siyasî köprü üzerinden Anadolu'daki direniş hareketi ciddi yardımlar elde etmiştir. Rus ordularının çekilmesinin ardından, bölgede oluşabilecek otorite boşluğunu engellemek ve doğudan gelebilecek tehditleri kesin olarak bertaraf etmek amacıyla Eylül 1920'de başlatılan Doğu Harekâtı, yaklaşık üç ay gibi kısa sayılabilecek bir sürenin ardından başarıyla sonuçlandırılarak 2 Aralık 1920 tarihinde imza edilen Gümrü Antlaşması ile taçlandırılmıştır. Doğu'daki bu muvafakiyetin, Türk ordularına moral-motivasyon anlamında pozitif yansımaları olduğu gibi, ayrılıkçı çevreler ve işgalci güçler üzerinde de ucu çözülmeye varacak olan olumsuz tesirleri olacaktır. Bundan sonra tüm gücü ile Batı Anadolu'daki Yunan işgallerini

---

⁵⁵ Sarınoy, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Pontus Politikası", s. 34, 35.

sonlandırmaya odaklanan TBMM hükümeti, bir taraftan da Millî Mücadele'nin ayağına bağ olan yerel parazitlerin faaliyetlerine son vermeye yönelmiştir.

TBMM Hükümeti tarafından alınan tedbirlere ve Batı Anadolu'da Türk ordularının elde ettiği başarılı neticelere paralel olarak dışardan aldığı destek büyük oranda kesilen Pontusçu çeteler daha fazla direnemediler. Bölge halkının gösterdiği hassasiyetin de etkisiyle,⁵⁶ takvimler 6 Şubat 1923 tarihini gösterdiğinde Pontusçuların isyanı tamamen bastırılmış oldu.⁵⁷

Sonuç

Pontus Meselesi Yunanistan'ın mesnetsiz ve asılsız birtakım iddiaları üzerine üretilmiş yapay bir meseledir. I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde yaşanan ve o günün şartları içinde değerlendirilmesi gereken birtakım olaylar, Yunanistan tarafından çağdaş dünyaya bir müsebbibi Türkler olan Pontus Rum soykırımı olarak tanıtılmaya çalışılmaktadır. Günümüzde Yunanistan'ın yürüttüğü yoğun propaganda faaliyetleri ile tarihi dayanaktan yoksun ve tamamen siyasi hedefler gözetilerek gündeme getirilmeye çalışılan bu mesele oldukça eski bir geçmişe dayanmaktadır. Şark meselesinin bir uzantısı olarak değerlendirilebilecek bu meselenin ortaya çıkmasında dış kaynaklı birçok aktör bulunmaktadır. Çarlık Rusyası da bu aktörlerin başında gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nin gücünün aşınmaya başlamasına paralel olarak gelişen yeni durum karşısında, önceliğini bu devletin ortadan kaldırılmasına veren Rusya, 18. yüzyıldan itibaren bu doğrultuda etnik temelde birçok proje geliştirmiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması ile elde ettiği *Ortodoks hamiliği* silahı Rusya'ya bu noktada önemli bir fırsat sunmuştur. Bir yandan izlediği Panslavist politika ile Balkanlarda yaşayan Ortodoksları hâkimiyeti altında yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtan Rusya, diğer yandan da Anadolu'da yaşayan Rumların isyan etmelerini teşvik etmek için büyük bir uğraş içinde olmuştur. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin içeriden çözülebileceği düşünen Rusya, dönemin diğer başat güçlerinin de benzer politikalara yönelmeleriyle birlikte 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren bu politikasının meyvelerini top-

⁵⁶ Mesut Çapa, "Anadolu'da Yunan Kızılhaçı'nın Faaliyetleri (1919-1920)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. VII, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1992, s. 223.

⁵⁷ *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Arşiv: IV-15-a, Dosya 62, Fihrist 9/8.

lamaya başlamıştır. Balkan coğrafyasında başlayan kopuşlar ilerleyen dönemlerde artarak devam etmiş ve bu durum I. Dünya Savaşı ile birlikte geri dönülemez noktaya gelmiştir.

Balkanlarda gelişen durum, bir süre sonra Anadolu'ya da sırayet etmiştir. Ermeniler ve Rumlar zaman içinde bağımsızlıklarını elde etmek için harekete geçmişler, bu yolda yabancı devletlerin desteğini görmüşlerdir. Özellikle Ermeniler Büyük Ermenistan hayallerine hiç olmadığı kadar yaklaşmışlardır. Bu doğrultudaki düşüncelerden biri de Anadolu'nun kuzeydoğusunda bir Pontus Cumhuriyeti kurmaktır. Fikri altyapısı 19. yüzyıldan itibaren oluşturulan bu düşüncenin en önemli destekleyicisi Rusya olmuştur. Rusya Ermenilerle birlikte Pontusçu çevrelere de fikri, askerî ve siyasi anlamda her türlü desteği vermiştir.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin doğu cephesinde Rusya'ya karşı aldığı mağlubiyet, Anadolu'nun doğusu ile Doğu Karadeniz kıyılarını Rusya'nın işgaline açtı. Bu şekilde bölgeye adım atan Rusya burada yaşayan Müslümanların sıkıntılı bir sürece girmelerine vesile olduğu gibi Ermeni ve Rumların da daha fazla silahlanmaları ve organize bir şekilde Osmanlı Devleti'ne karşı hareket etmeleri yönünde cesaretlendirici olmuştur. Ancak Rusya'da baş gösteren Bolşevik ayaklanma bölgedeki bütün dengelerin yeniden değişmesine yol açmıştır. 1917 Ekim'inde Rusya'da yaşanan bu ihtilâlle birlikte Rus birlikleri bütün cephelerden çekilme kararı almış ve böylece doğu cephesinde süreç Rum ve Ermenilerin aleyhine dönmüştür. Bu şekilde hamisiz kalan Rum ve Ermeni milislerin bir kısmı kendi imkânlarıyla, bir kısmı da çekilen Rus askerlerine eşlik ederek Rusya'ya kaçmak zorunda kalmışlardır.

Kaynaklar

Arşivler, Resmî Yayınlar ve Gazeteler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol

Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi

The Irish Times

The Manchester Guardian
The New York Times
The Observer

Tetkik Eserler

- Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında; Hâtıralar ve Tahassüsler*, Yay. Haz. Yunus Zeyrek, MEB Yayınları, İstanbul 2001.
- ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923, Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, 2. Baskı, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- ARSAL, Sadri Maksudî, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, *Tanzimat; Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*, C. I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- ASCHERSON, Neal, *Karadeniz*, Çev. Kudret Emiroğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- AUGUSTINOS, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları; Ondokuzuncu Yüzyılda İnanç, Cemaat ve Etnisite*, Çev. Devrim Evcı, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.
- BAĞIŞ, Ali İhsan, “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, 15-17 Ekim 1997, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 45-54.
- BEYOĞLU, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşında Trabzon (1914-1919)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 1999, s. 479-488.
- BİLGİÇ, Bestami S., *Doğu Karadeniz Rumları: İsyân ve Göç (1919-1923)*, TTK Yay., Ankara 2011.
- BİLSEL, Cemil, “Tanzimatın Haricî Siyaseti”, *Tanzimat; Yüzüncü Yıldönümü Münasebetile*, C. I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 661-722.
- ÇAPA, Mesut, “Anadolu’da Yunan Kızılhaçı’nın Faaliyetleri (1919-1920)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S:VII, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1992, s. 217-226.
- ÇAPA, Mesut, “Giresun Mutasarrıfının Pontus Meselesiyle İlgili Bir Raporu”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S: 29, İstanbul 1987, s. 54-58.
- ÇAPA, Mesut, *Pontus Meselesi; Trabzon ve Giresun’da Milli Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1993.

- DEMİR, Fevzi, “Osmanlı Kimliği Üzerine Osmanlı'nın Son Tartışması: Osmanlı'nın Hüviyet Cüzdanı Nasıl Olmalı?”, *Kebikeç*, 10, Kebikeç Yayınları, Ankara 2000.
- EZHERLİ, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1998.
- FINLAY, George, *History of the Greek Revolution*, C. I, William Blackwood and Sons, Edinburgh ve London 1861.
- FINLAY, George, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, John Murray, London 1836.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Goloğlu Yayınları, Ankara 1973.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi: Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Serander Yayınları, Trabzon 2000.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960.
- KARPOZİLOS, Apostolos, “The Greeks in Russia”, *The Greek Diaspora in the Twentieth Century*, Ed. Richard Clogg, Macmillan Press, London 1999, s.137-157.
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1985.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlar'daki Panslavizm ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, 15-17 Ekim 1997, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.173-189.
- KUTAY, Cemal, *Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C. 18, 2. Baskı, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1981.
- OKYAR, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, yay. haz. Cemal Kutay, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980.
- ORTAYLI, İlber, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl, 1491-1992*, 12-14 Aralık 1992, TTK Yay., Ankara 1999, s.125-134.
- ÖZEL, Sabahattin, *Milli Mücadele'de Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

- PEHLİVANLI, Hamit, “Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, *Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.79-120.
- Pontus Meselesi*, Yay. Hzl. Yılmaz Kurt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995.
- SARINAY, Yusuf, “Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Pontus Politikası”, *Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.1-77.
- SOREL, Albert, *The Eastern Question in the Eighteenth Century, The Partition of Poland and The Treaty of Kainardji*, Methuen & Co., London 1898.
- TANSEL, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C. IV, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- TİMUR, Taner, *Yakın Osmanlı Tarihinde Aykırı Çehreler*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, 6. Baskı, Der Yay., İstanbul 2006.
- VEINSTEIN, Giles, “Balkan Eyaletleri (1606-1774)”, ed. Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, XIX. Yüzyılın Başlarından Yıkılışa*, C. I, Çev. Server Tanilli, Adam Yayınları, İstanbul 1999, s. 349-413.
- VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.
- YERASIMOS, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar; Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, 5. Baskı, Çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TRABZON VE ÇEVRESİNDE YAŞANAN ASAYİŞ SORUNLARI

Volkan AKSOY*

Giriş

Çok uluslu bir devlet yapısına sahip olan Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarından itibaren şiddetini gittikçe arttıran ayrılıkçı hareketlerle yüzleşmek durumunda kaldı. Özellikle Sırp ve Yunan isyanları devlet içerisindeki diğer gayrimüslim toplulukları da etkiledi. Yunanlılar 1829 Edirne Antlaşması'yla bağımsızlığını elde ederken Balkanlardaki Sırp, Bulgar, Karadağ gibi uluslar için önce özerkliğin sonrasında bağımsızlığın yolunu açtı. Osmanlı Devleti ise Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları ve anayasalı monarşi (1876) şeklinde kendisini gösteren bir dizi siyasi, hukuki, sosyal, askerî ve mali düzenlemelerle devletten kopuşları engellemeye gayret gösterdi. Ancak liderliğini Rusya'nın yaptığı İngiltere, Avusturya ve Fransa gibi büyük devletler, kendi çıkarları doğrultusunda ve Osmanlıların aleyhine tavır alıp bu ayrılıkçı unsurları destekleyince "*milliyetler çağı*" olarak adlandırılan dönem, Osmanlı Devleti için başarısızlıkla sonuçlandı.

Bu süreçte Anadolu'da yaşayan Rum ve Ermenilere yönelik kışkırtmaların da artması, adı geçen coğrafyayı ve burada yaşayan müslim ve gayrimüslim unsurları derinden etkiledi. Rum azınlık Orta ve Doğu Karadeniz merkezli bir Pontus-Rum Devleti kurmaya çalışırken Ermeniler, Doğu Anadolu ve sonrasında Trabzon'u da içerisine alan bölgeyi kendilerine hedef seçti. Özellikle I. Dünya Savaşı'nı kendileri için kaçırılmayacak fırsat olarak gören Rum ve Ermeniler Osmanlı Devleti'ne cephe aldı. Her iki topluluk amaçlarına ulaşabilmek adına bir dizi faaliyette bulundu. Biz bu çalışmada söz konusu iki unsuru ve gerçekleştirdikleri eylemleri I. Dünya Savaşı ekseninde incelemeye çalıştık.

---

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü. v_aksoy@ktu.edu.tr

1. Rum Faaliyetleri

Asayiş konusunda Trabzon'da en önemli meselelerden biri, Rumların, özellikle Pontus Cemiyeti'nin 1904 yılında Merzifon'da kurulmasıyla¹ daha etkin takip ettikleri, Doğu Karadeniz'i de içine alan bir Pontus Devleti kurma istekleri² ve bu amaç etrafında giriştikleri düzen bozucu faaliyetleridir. Bu sorunun ortaya çıkmasında Yunanistan'ın 1829 yılında kurulması ve yayılmacı faaliyetleri etkili olmuştur.³ Ardından 1877-1878 senesinde meydana ge-

¹ Merzifon Amerikan Koleji, 1860'lı yılların ortalarında İstanbul Hasköy'deki yatılı Amerikan misyoner okulunun İstanbul'dan, Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletlerin siyasi denetiminden uzaklaşmak istemesi ile 1865 yılında Merzifon'a taşınmasıyla açıldı. Kolejin açılma kararıyla ilgili ilk adım 1880 yılında Amerikan Misyoner Teşkilatı BOARD tarafından atılmış, 8 Eylül 1886 yılında ise herhangi bir sözleşmesi olmadan eğitim öğretime başlamıştır. Resmi olarak kendilerine devlet tarafından izin verilmesi 1899 yılında bir yüksekokul olarak değil de Amerikan Mektebi olarak gerçekleşti. Resmi izin süresinin uzamasında bu okulun 1895 yılında bölgede meydana gelen Ermeni olaylarında kısırtıcı bir rol oynaması etkili oldu. İlk dönemlerinde Türk öğrencisi bulunmayan okula, 1908 yılından sonra sayıca az da olsa Türk öğrenci alındı. Birinci Dünya Savaşı'nda hükümet burayı askeri hastane olarak kullanmış, öğretim tekrar 1 Ekim 1919 yılında başlayabilmiştir. Kız okulu kısmı da bulunan okul, 16 Şubat 1921 tarihinde Türk askerî kuvvetleri tarafından yapılan baskınla kapatılmıştır. Bk. Rahmi Çiçek, "Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Meselesindeki Yeri", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999*, Samsun 2000, s. 69-71. Ayrıca bk. Mesut Çapa, "Pontus Meselesinde Rum Cemiyetlerinin Rolü", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi (BTDD)*, S. 35, Ocak 1988, s. 68. Bu baskın tarihini 1920 yılı olarak belirten Rahmi Doğanay ise baskında Pontus haritaları ve Yunanistan'a katılma ile ilgili kitapların, Müdür White'ın yazdığı, Türkiye'yi Hristiyanlığın en büyük düşmanı gösteren ve parçalanmasını tavsiye eden mektubunun bulunduğunu belirtmekte ve böylece kolejin düşmanlığı ne dereceye vardırıldığını göstermektedir. bk. Rahmi Doğanay, "Milli Mücadele Döneminde İtilaf Devletleri'nin Pontusçu Faaliyetlere Yaklaşımı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 3, Güz 2007, Trabzon 2007, s. 61.

² Bu amaç etrafında birleşen Pontus'çular devletin sınırlarını çizirken Trabzon, Giresun, Ordu, Canik, Sinop, Gümüşhane, Karahisar-1 Şarki, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat sancaklarını tamamen; Erzurum Vilayeti, İspir ve Bayburt kazalarını kısmen, Erzincan Sancağının Refahiye ve Kuruçay kazalarını tamamen; Sivas Vilayeti ile merkez Koçgiri, Hafik, Yenihan kazalarını kısmen, Kastamonu Vilayeti'nin Tosya ve Taşköprü kazalarının bütünü ve İnebolu kazasını kısmen içine alan bir bölgeyi hedef belirlemişlerdir. Bk. Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", *OTAM*, S. 4, Ankara 1993, s. 91. İstanbul'da yayınlanan Patris Rum gazetesinin 17 Ocak 1919 yılındaki bir yazısında da sınırların içerisindeki bölgeler bu şekilde verilmektedir. Bk. Salim Gökçen, *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 60.

³ Mesut Çapa, "Karadeniz'de Pontusculuğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sadakatleri, Hristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu", 19

len Türk-Rus Harbi'nde alınan yenilgi, Avrupa'da Fransız İhtilali'yle gelişen milliyetçi akımları ve büyük devletlerin Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla özellikle gayr-i Müslimlere yönelik yaptıkları kışkırtmalar⁴ başta Pontus meselesi olmak üzere bağımsızlık adına yapılan hareketlerde önemli rol oynamıştır.⁵ Yunanistan'ın ve zaman içerisinde İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nin,⁶ başta Trabzon ve Samsun olmak üzere Karadeniz Bölgesi'ne yönelik, bölge Rumlarına Pontus terimi etrafında suni bir tarih bilinci kazandırmaya çalışması ve bütün Karadeniz kıyıları ile burada yaşayan Rumların tarihi Pontus Devleti'nin unsurları olduğunun gösterilmesi siyasetinin⁷ daha sonraki süreçte oldukça başarı kazandığı görülmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdüren Pontusçu kuruluşlar, ortaya çıkan hürriyet ve serbesti ortamını suiistimal etmiş, Balkan Savaşları sürecinde açığa çık-

---

Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999, Samsun 2000, s. 53; Doğanay, *agm*, s. 60. Yunanistan'ın ortaya çıkışına kadar Türkiye'de yaşayan Rumları resmen teşvik edecek bir devlet yoktu. Yunanistan'ın amacı, Türkiye'de yaşayan Rumları ayaklandırmak, Türklerin zararına karışıklıklar yaratarak Avrupa'nın müdahalesini sağlamaktı. Bk. Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995, s. 31.

⁴ Avrupa'da meydana gelen Sanayi İnkılabı'yla, yeni Pazar ve hammaddelere ihtiyaç duyan batılılar, kendilerine hedef olarak Osmanlı Devleti'ni de seçmişler ve bu hedeflerine ulaşmada Anadolu'daki Hıristiyanların hamiliğini, sosyal, iktisadi, idari haklarının temini ile muhtariyet ve bağımsızlık hareketlerini teşvik etmekle kalmamış ayrıca desteklemiştirlerdir. Bk. Mehmet Okur, "Milli Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Yay. Hzl. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta, C. 2, Trabzon, 2007, s. 899.

⁵ Balcıoğlu, *agm*, s. 91; Aydın Özgören, "Trabzon Rum Metropoliti Hrisanthos Flippides'in Pontus Rum Devletini Kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Yıl: 5, S. 9, Ankara, 2007, s. 145.

⁶ II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi de Pontus Devleti kurma amacına yönelik çalışan Rumları destekleme faaliyetlerini arttırmıştır. Patrikhane öncelikle siyasi faaliyetler olmak üzere, cemiyetlerin teşkilatlandırılması, çetelerin desteklenmesi, gösterilerin düzenlenmesi, kültürel çalışmaların yürütülmesi, propagandaların yaygınlaştırılması gibi işleri düzenleyen, destekleyen bir kuruluş olma özelliğini arttırdı. Bk. Zeki Çevik, "Pontus Terörünün I. Meclise Yansımaları (1920-1923)", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun 2009, s. 402.

⁷ Mehmet Okur, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 14, Yaz 2007, s. 5.

maya başlayan çetecilik faaliyetleri ise I. Dünya Savaşı sırasında daha belirgin hale gelmiştir. Üstelik bu çetecilik faaliyetleri başta Fener Rum Patrikhanesi olmak üzere Rusya ve Yunanistan tarafından hararetle desteklenmiştir.⁸ Bir başka ifadeyle Pontus'la ilgili siyasi bir eylemin mümkün olduğu fikri II. Meşrutiyet'le doğmuş, 1912 Balkan savaşlarıyla gelişmiş⁹ ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla siyasetin gündemine girmiştir.¹⁰ Yapılanlar sadece bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Pontus Cemiyeti bünyesinde 1908 yılında Müdafaa-i Meşruta isimli gizli bir örgüt ve yine 1910 yılında bu gizli örgütün yayın organı olarak çalışan Pontus adında bir dergi yayınlamaya başladı. Bunları Mukaddes Anadolu Rum Cemiyeti isimli örgütün kurulması takip etti.¹¹ Ayrıca Trabzon'da Pontus Muavane Cemiyeti, Samsun Muhacirin Cemiyeti, yine Sam-

⁸ Okur, Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler, s. 8; Hamit Pehlivanlı, "Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", Pontus meselesi ve Yunanistan'ın Politikası, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM), Ankara 2006, s. 85-88; Hadiye Yılmaz, *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, ATAM, Ankara 2010, s. 58-68.

⁹ Balkan Savaşları meydana geldiği zaman Trabzon'daki Rumlar, Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmak için patrikhaneye sürekli şikâyet dilekçeleri göndermişlerdir. Amaçları dikkatleri savaştan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine çekmek ve yönetimi Rumları katil ve sürgün ettiği gerekçesiyle sıkıştırmaktı. Rusların Trabzon Rus Konsolosluğu, metropolitlik ve daha önce işgal ederek faaliyetlerinin merkezleri haline getirdikleri Batum vasıtasıyla bu işleri organize ederek Rumlar arasında propaganda ve kışkırtma yaptıkları biliniyordu. Öyleki Balkan Savaşları esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti öncülüğünde bir Rum katliamı yapılacağı onların bu propagandalarının ana ekseniydi. Oysa Balkanlarda çok önemli merkezlerin kaybedilmesine rağmen Trabzon'un Müslüman halkı, çıkış yolları aramak adına yaptıkları toplantı ve müzakerelere Trabzon'un itibarlı Rumlarını da davet etmişler, öfke ile değil onların görüşlerine de müracaat ederek ortak kararlar almaya çalışmışlardır. Bunun sonucu Vali Mehmet Ali Bey, Nemlizade Cemal'in önderliğinde Ermeni ve Rum azalar da Dâhiliye Nezareti'ne telgraf göndererek bu iddiaları ve haberleri yalanlamışlardır. Bk. Osman Köse, "Balkan Savaşları Sırasında Rusların Trabzon ve Gümüşhane Rumlarını Tahriki", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkışyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun 2009, s. 243-247. Bütün bu olumlu görünen gelişmelere rağmen Balkan Savaşları'nın Müslüman ve gayri Müslim Osmanlı vatandaşları nezdinde oluşturduğu uçurum ve karşılıklı güvensizlik, en büyük etkenlerden biri olarak unutulmamalıdır.

¹⁰ Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)", *Toplum ve Bilim*, S. 43-44, Güz 1988-Kış 1989, s. 35.

¹¹ A. Mehmet Kocaoğlu, "Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devleti'ne Uzanan Süreç", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1997, s. 243.

sun'da Teceddüd ve İhya Cemiyeti, Küçük Asya Cemiyeti, Rum Matbuat Cemiyeti kurulan diğer cemiyetlerdi.¹²

Pontusçu emellere hizmet etmek adına ilk çete teşkilatı ise Yerasimos'un ifadesiyle "*herhangi bir yerel huzurluksuz yok iken*" Samsun'da ünlü Amasya Metropoliti Germanos tarafından 1908 İnkılâbı'nın hemen sonrasında atılmıştı. Samsun'un Kadıköy denilen bölgesinde kurulan çeteye Yunanlı Destounis (Destony) şirketinin bir gemisi ile de elli kadar tüfek getirilmişti. Ardından Balkan Savaşları, seferberlik emrine uymak istemeyen, orduya alınsa bile kitleler halinde kaçan Rumlar, çetelerin kurulmasında devamlılığı sağladılar.¹³ Benzer bir durum I. Dünya Savaşı sürecinde de yaşandı. Savaşın başlamasıyla birlikte bölgede yaşayan Rumlar, Osmanlı askerî birlikleri arasında yer almaktansa, Rusların yanında yer alarak oluşturdıkları çetelerle Türk köylerini yağmalama ve yakma eylemlerini hayata geçirdiler.¹⁴ Bu süreçte Trabzon açısından felaketi başlatan Rus ordularının Doğu Anadolu ve Doğu

¹² Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman", *Giresun Tarihi Sempozyumu 24-25 Mayıs 1996*, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1997, s. 259; Balcıoğlu, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki*, s. 92; Pontus Meselesi, *age*, s. 64-65. Müdafaa-i Meşruta, Muhacirin, Küçük Asya ve Matbuat Cemiyetleri hakkında bilgi için bk. Çapa, *Pontus Meselesinde Rum Cemiyetlerinin Rolü*, s. 68-70. Ayrıca bk. Hikmet Öksüz ve Hayati Aktaş, "Pontus Meselesi'nin Tarihsel Arka Planı ve İngiliz-Amerikan Belgelerine Yansımaları", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara, 2007, s. 314-315; Umut Erbaş, *Milli Mücadele Döneminde Pontus Rum Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 18-54.

¹³ Yerasimos, *agm*, s. 36. Karadeniz'deki Rum çetelerinin saldırılarının ilk fitili, Haziran 1914 yılında bir papaz idaresindeki müfrezenin silahlı olarak Samsun'a gelmesi ve bunu durdurmak isteyen Canik Mutasarrıfına papazın müdahale etmesiyle ateşlenmiştir. Mutasarrıfıla birlikte gelen jandarmanın olaya müdahalesiyle çatışma çıkmış, ihtiyar bir Rum bacağından vurulmuş, hastaneye tedavi amaçlı gönderilmişse de ertesi gün ölmüştür. Bunu fırsat olarak değerlendirmek isteyen çete ve cemiyetlerse otuz bin kişilik bir katılımla cenazeyi sokak sokak dolandırıp Hükümet ve Müslüman halkın milli ve dini hislerini rencide edici nümayişlerde bulunmuştur. Geniş bilgi için bk. Mesut Çapa, "Giresun Mutasarrıfının Pontus Meselesiyle İlgili Bir Raporu", *BTTD*, Sayı:29, Temmuz 1987, s. 54-56.

¹⁴ Çiçek, *agm*, s. 72; Pontus Meselesi, s. 187-188. Bu şekilde ifade ettikleri düşünceleri doğrultusunda Rumlar, çıkarılan mükellefiyet-i askeriye kanununa da rağmen askerden kaçış ve çoğu zamanda Rus birlikleri arasına katılma faaliyetlerini sürdürünce cephe gerisine alınmış ve amele taburlarına kaydırılmışlardır. Amele Taburları hakkında geniş bilgi için bk. Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Karadeniz istikametinde ilerlemeleri olmuştur. 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon'un işgaliyle birlikte Harşit nehrinin doğu kıyılarına kadar işgalin uzaması Rumların faaliyetlerinde artışa etki ettiği gibi, Rumların Ruslar tarafından desteklenmesi sonucunu da doğurmuştur.

Bu şekilde Trabzon merkez olmak üzere Orta ve Doğu Karadeniz'de Rumlar, Ruslar lehinde casusluk faaliyetlerinde bulundular.¹⁵ Savaş esnasında bu savaşın zorluklarından ve halk arasında meydana getirdiği bezginlikten faydalanarak halk ile hükümetin arası açılmaya çalışılmış, Osmanlı askerlerine çeşitli propaganda yazıları dağıtılmıştır.¹⁶ Ayrıca Pontusçu çetelerin önde gelen isimlerinden Vasil Usta on kadar adamıyla 1916 Haziranının sonlarında Trabzon'a gelmiş, burada karşı casusluk faaliyetlerini idare eden Albay Artatov'la buluşmuş ve ondan aldığı direktifler doğrultusunda Rus hattının gerisinde silahlı çeteler oluşturma görevi kendisine verilmiştir. Vasil usta ve adamları bu doğrultuda faaliyete geçmişler, Türk köylerine saldırdıkları gibi jandarmaya da saldırmışlar, Ordu'da Türk askerleriyle giriştikleri bir çatışmanın sonrasında Ekim 1916 yılında Trabzon'a kaçmış ve savaş sonuna kadar burada kalmışlardır.¹⁷ Ruslar Vasil Usta ile birlikte yine diğer bir çeteci Dimitrios Haralambidis'i 2000 tüfekle silahlandırmışlar ve faaliyetlerine göz yummuşlardır.¹⁸

Yine Ermeni çeteleriyle de işbirliği yapan Save, Deli Andon, Totor (Dikran), Kara İlya, Payas, Dimitri gibi çete reisleri¹⁹ Savaş esnasında Trabzon'a gelmişler ve güç birliği yaparak; Rumların Osmanlı birliklerinde askerlik yapmasını engellemek, Rus ordusuna destek olmak, Rus ileri harekâtlarında telgraf ve telefon hatlarını kesmek, ilerleyen Rus ordusuyla birlikte girdikleri yörelerde Müslümanları katletmek ve olası bir Hıristiyanların iç böl-

¹⁵ Rumların Trabzon Metropolitliği ile işbirliği içerisinde yaptıkları casusluk faaliyetlerine ait birkaç belge için bk. *Pontus Meselesi*, s. 141-142.

¹⁶ Trabzon Metropoliti Hrisantos'un evrakı arasında bulunan böyle bir propaganda bildirisi için bk. *Pontus Meselesi*, s. 66-67.

¹⁷ Yerasimos, *agm*, s. 38-39.

¹⁸ Yusuf Sarımay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM), Ankara, 2006, s. 9.

¹⁹ Özellikle Samsun ve çevresini bozgunculuklarının merkezi haline getiren çetelerin nerelerde, kimlerin reisiğinde, kaçır mevcutla bulduklarına dair bilgi için bk. Önder Duman, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 93-102.

gelere sevki kararına silahlı olarak direnmek ve sevke engel olmak gibi kararlar almışlardır.²⁰

Daha sonraki süreçte Trabzon silahsız çete elemanlarının Rus torpidolarıyla taşınıp eğitildiği bir merkez haline gelmiştir. Bu şekilde işleri organize eden gurubun görünürdeki adı Cemiyet-i Islâhiye, idare yeri de Gâvur (Hürriyet) meydanındaki Trabzon Postanesi olmuştur.²¹ Pontus çeteleri, Karadeniz'deki Türk nüfusunu azaltmak ve bir taraftan da göçe zorlamak yoluyla bölgede nüfus üstünlüğünü de ele geçirmek adına bu faaliyetlerini yürütüyorlardı. Artık dini kuruluşlar, Pontus Devleti kurulması yolunda birer siyasi yapıya dönerken dini liderlerde siyasi birer kişiliğe²² bürünmüşlerdi.²³

Bütün bu faaliyetler neticesi Osmanlı Devleti birtakım tedbirler almak durumunda kaldı. Zira Rumlar iyiden iyiye düşmanla işbirliği içerisinde casusluk, çete, cephe gerisinde bozgunculuk faaliyetlerini arttırmışlardı. Bu amaçla ilk olarak sahil kesiminde taşımacılık faaliyetlerinde bulunan Rum kayıkçılarla ilgili güvenlik tahkikatı yapılmıştır. Ardından Rum kayıkları kefalete bağlandı, Rumları deniz yoluyla yolculuk yapmaları yasaklandı. Casusluk faaliyetlerini engelleyebilmek için sahillerde sabit polis karakolları kuruldu, devriye kolları oluşturuldu.²⁴ Daha başka olaylara meydan vermemek ve işgale uğrayan yerlerin dışında kalan sahillerin asayişinin sağlanması için Trabzon'dan gelen deniz araçları-

²⁰ Ahmet Tetik, "Çeteler, Venizelos ve Patrikhane", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara, 2007, s. 213.

²¹ Tetik, agm, s. 213-214.

²² Bir din adamı olarak Trabzon Metropoliti Hrisanthos'un yürüttüğü siyasi faaliyetler için bk. "Trabzon Rum Metropoliti Hrisanthos Flippides'in Pontus Rum Devletini Kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Genelkurmay Atase Başkanlığı Yayınları, Yıl:5, Sayı:9, Ankara, 2007. Bülent Atalay, "Trabzon Metropoliti Hrisanthos'un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu* 3-5 Mayıs 2001, Yay. Hzl. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, C. 1, Trabzon, 2002; Ulvi Keser, "Milli Mücadele Döneminde Ayrılkçı Faaliyetlerde Kilisenin Rolü ve Hrisostomos-Hrisantos Girişimlerine Kesitsel Bir Bakış", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, Ed: Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun, 2009.

²³ Okur, Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler, s. 8.

²⁴ Balcıoğlu, Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman, s. 260; Balcıoğlu, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki, s. 94.

nın taşıdıklarına dikkat edilmesi, haydutların gidiş gelişlerine izin verilmemesi ve gemi sahiplerinin belirlenen limanların dışına yanaşmalarına meydan verilmemesine çalışıldı.²⁵ Buna rağmen askere alınan Rumların firarlarına destek olma, İtilaf Devletleri'ne istihbarat sağlama, ihtilal cemiyetleri ve çeteler oluşturma faaliyetleri devam edince, Osmanlı Devleti özellikle cephe hattında, sahil kesimlerinde yer alan Rumları daha iç bölgelere sevk etme kararı aldı.²⁶

Bu kararın alınmasıyla birlikte Osmanlı Devleti, sevkiyattan doğabilecek her türlü suiistimalin önüne geçebilmek için gerekli yerlere emir vermekten geri kalmadı. Daha önce yaşanan Ermeni Tehciri dolayısıyla yapılan suçlama ve düşmanlıkların seyrini yakından bilen ve gören yetkililer, Ermeni Tehcirinde gösterdikleri gayreti burada da, hatta daha fazlasıyla gösterdiler. Üstelik mahalli idarecilerin hemen her Rum'un dâhile sevklerini istemesine rağmen dönemin Harbiye Nazırı Enver Paşa bu isteği yerinde bulmayarak sadece eşkıyalığa bulaşmış, suç işledikleri sabit olmuş kişilerin gönderilmesine rıza gösterdi.²⁷ Kafilelerin emniyetlerinin sağlanması için vali, jandarma ve kaymakamlar görevlendirildi. Sevkleri ve iskânları sırasında günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret edildi.²⁸ Ev, arsa, bahçe, tarla gibi taşınmazlarının korunması ve işletilmesi için vilayet merkezlerinde emval-i metruke komisyonları oluşturuldu.²⁹

Bu doğrultuda Trabzon vilayetinde ilk sevk işlemi Tirebolu Rumlarına uygulanmış, bunu daha sonra Giresun ve çevresindeki Rum köyleri ile Çarşamba ve Ünye'deki Rumların sevk edilmesi

²⁵ BOA, DH. ŞFR, Dosya no:64, Gömlek no:271, 28 Mayıs 1332/10 Haziran 1916.

²⁶ Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD), VI/14, Bahar 2007, s. 29-30; Süleyman Beyoğlu, "Giresun'da Pontusçu Faaliyetler ve Osman Ağa", Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara, 2007, s. 367; Balcıoğlu, Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman, s. 260-261; BOA, DH. ŞFR, Dosya no:66, Gömlek no:73, 13 Temmuz 1332/26 Temmuz 1916.

²⁷ Balcıoğlu, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki, s. 95.

²⁸ BOA, DH. ŞFR, Dosya no:65, Gömlek No: 166, 25 Haziran 1332/8 Temmuz 1916.

²⁹ Özdemir, agm, s. 31-33; Duman, age, 150-151. Örneğin İskân-ı Aşair Muhacirin Müdüriyeti Giresun'dan dâhile sevk olunan Rumların emval-i menkule ve gayri menkulelerinin itina ile korunmasını ve emval-i metruke komisyonu riyasetine yardımda bulunulmasını Trabzon Vilayeti'ne çektiği telgrafla istemiştir. Bk. BOA, DH. ŞFR, Dosya no:77, Gömlek no:182, 21 Haziran 1333/21 Haziran 1917.

işlemi takip etmiştir.³⁰ Giresun'da sevke bir takım direnişler olmuşsa da gereken etkiyi yapamamıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, devlet tarafından bütün Rumların sevki öngörülmemişse de Giresun'da sevk dışında kalan Rumlar Trabzon Valisi Cemal Azmi bey'in de şikâyet ettiği gibi biran olsun çetelere, Rusya'ya yardım etmekten geri kalmamıştır.³¹ Görele, Vakfıkebir kazaları ile Şarlı nahiyesinden çıkarılan Rumlar ise Şebinkarahisar ve Suşehri bölgesine doğru sevk edilmişlerdir.³² Trabzon merkezde ise Metropolit Hrisantos'un yetkililerle daha iyi geçinme yolunu takip etmesi neticesi bir sevk yaşanmamıştır.³³

Bu gelişmelere rağmen işgal yıllarında Rumlar, Ermenilerle de birlik olarak şehirde göç edemeyip de kalan Türk nüfusu tahkir etmişler, guruplar hâlinde dolaşmak suretiyle mahalle ve sokak aralarında yakaladıkları, rastladıkları Türkleri darp etmişler, hatta daha da ileri giderek köprüde rastlamışsa oradan iterek aşağı atmış, denizde gördüklerini ise boğmuşlardır.³⁴ Muzafer Lermioğlu ise işgal döneminde yaşananları şu sözlerle anlatmıştır:

“Savaş buradan uzaklaşınca Türk idaresinin bir daha avdet etmeyeceği kanaatini güden, asırlarca bizimle bir arada yaşayan ve bizden çok daha hür ve mesut bir hayat süren, refah ve huzur içinde gelişen Rumlar, Rus ordusu ve bu ordu ile buralara sarkan Ermenilerle birleştiler. Evvela talana³⁵

³⁰ Yerasimos, *agm*, s. 39-40.

³¹ Balcıoğlu, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman*, s. 261-262. Bu yardımlar hususunda casusluk faaliyetleri en önde gelmiş ve bu maksatla daha içerilere sevkler olmuştur. Bk. BOA, DH. ŞFR, Dosya no:65, Gömlek no:166, 25 Haziran 1332/8 Temmuz 1916.

³² BOA, DH. ŞFR, Dosya no:65, Gömlek no:114, 15 Haziran 1332/28 Haziran 1916.

³³ Yerasimos, *agm*, s. 40-41. Hrisantos duruma göre hareket etmesi ve uzak görüşlü davranmaya çalışması sonucu bölgede Türk yetkililerle sıcak ilişkiler kurmaya çalışmış ve bir denge politikası takip etmeye gayret etmiştir. Örneğin daha sonraki süreçte, Trabzon'da Rus işgali döneminde, bahsettiğimiz denge siyaseti gereği açıktan açığa bu işgali tasvip eder görünmemiş, ancak Ruslar lehine her türlü girişimde ön ayak olmuştur. Bu ihtiyatlı siyasetin Trabzon merkezde bir Rum sevkini engellediği düşünülebilir. Bk. Keser, *agm*, s. 355-356.

³⁴ Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeni'nin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı*, Ülkü Basımevi, Konya, 1955, s. 89.

³⁵ Rum ve Ermeniler, Rusların da göz yummasıyla birlikte şehri terk edemeyerek kalmış olan Türklere kötülüklerde bulunmuşlardır. Rumlar ise soyulmadık, yıkılmadık bir ev bırakmadıkları gibi evleri yağma etmişler ve buradan elde et-

ve sonrada rast geldikleri ve fırsatını düşürdükleri Türkleri kadın, erkek ve çocuk demeksizin, bir tefrik yapmaksızın öldürmeye koyuldular. Her Rum öldürmeye muktedir olmadığı yerde ağır bir hakaretle Türk komşusunu manen olsun ezmeye gayret ediyordu.”

diyerek Sadi Selçuk'un da anlattıklarını doğrulamaktadır. Ardından devamla Rum ve Ermenilerden bazılarının asker kıyafet ve silahlarıyla dağlarda dolaştıklarını, kendilerine Rus askeri süsü vererek Türk köylüsünün elinde son kalan hayvanını, yiyeceğini zorla aldıklarını, yağmada bulduklarını ifade etmiştir.³⁶ Tarakçoğlu ise Türk asker ve jandarmasının çekilmesiyle, bazı Rumların silahlanıp başlarında erkekleri bulunmayan kadın ve çocukların yollarını kestiklerini, savunmasız halkı soyarak karşı gelenleri öldürdüklerini ifade etmektedir.³⁷

Rus işgalinden de güç alarak yukarıda belirttiğimiz kötü muameleleri yüzyıllarca beraber yaşadıkları Müslüman Türk halka reva gören Rumların faaliyetleri Rusya'da Ekim Devrimi'nin yaşanması ve Rusya'nın işgalinin sona ereceğinin belirtilerinin görülmesi neticesi Rumlar arasında heyecana sebep oldu. Bu heyecan elbette ki arkalarında önemli bir destekçilerini kaybedeceklerini görmelerinin doğurduğu bir heyecandı. Bunun üzerine Rum siyaseti Hrisantos'un da etkisiyle Trabzon'da tekrar belirlenmiştir. Metropolit Hrisantos başta olmak üzere Rum ileri gelenleri işgal edilen yerlerin kendilerine bırakılacağını umut ederlerken Rusya'nın Trabzon ve havalisinin self determinasyon ilkesine göre yönetilmesi yönünde planlar yapması Rumlar arasında şüpheyle karşılandı.³⁸ Bunun üzerine Rumlar faaliyetlerini mütarekeye kadar gizli yürütme kararına vardılar.

Tarihi gelişim sürecine baktığımızda Rumlar tarafından yürütülen Pontus Devleti kurma hedefine yönelik en etkili mücadele Mütareke döneminde yürütülmüştür.³⁹ Rumlar bu süreçte daha

---

tikleri değerli eşyaları pazarlarda satmışlardır. Bk. Mesut Çapa, “Trabzon'da Rus İşgali ve Sonuçları”, *Türk Kültürü*, S. 433, Yıl: 37, 1999, s. 14.

³⁶ Lermioğlu, *age*, s. 328-329.

³⁷ Tarakçoğlu, *age*, s. 14.

³⁸ Duman, *age*, s. 81.

³⁹ Mütareke döneminde yürütülen Rum ve Pontus Devleti kurma faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Yerasimos, *agm*, s. 42-69; Hadiye Yılmaz, *age*, s. 73-187; Ali Güler, “Milli Mücadele'de Rum-Yunan Terör Örgütleri”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara, 2007; Ayhan Yüksel, “Milli Mücadele Yıllarında Giresun'da Rumlar ve Haçika

önceki faaliyetleriyle kıyaslanamayacak bir oranda silaha başvurmuşlar, Türk kasaba ve köylerini yağmalamışlar, İtilaf Devletleri ve Yunanistan'ın başlattığı işgal harekâtlarından da güç alarak bu dönemi amaçlarına ulaşabilecekleri bir tarihi zaman dilimi olarak görmüşlerdir.⁴⁰ İstanbul'da yayımlanan Pontus isimli Rumca gazetenin 4 Mart 1919 tarihli birinci sayısında ifade ettiği gibi, Trabzon İlinde bir Rum Cumhuriyeti kurulması için çalışacaklardı.⁴¹ Bu süreçte Patrikhane, başta Hrisantos olmak üzere, onun Anadolu'daki metropolitleri, Rum çeteleri bu devletler nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesinden sonra Mondros Ateşkes Antlaşması gereği ordusunu terhis ve silahlarını teslim etmek mecburiyetinde kalması da Müslüman Türk ahaliyi bu faaliyetler karşısında savunmasız bırakmıştır. Bunun üzerine Türkler de oluşturdukları Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri ve millî kuvvetlerle direnişe geçmişler, vatanlarını düşmanın taarruzundan kurtarabilmek için her türlü fedakârlığa katlanmışlardır.

Çetesi”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara, 2007; *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri 1918-1922*, Genelkurmay ATASE Yayınları, C. I, Ankara, 2009; Okur, Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi'nde Pontusçu Faaliyetler, s. 10-28; F. Rezzan Ünalp, “Mondros Mütarekesi Döneminde (1918-1919) Trabzon ve Yöresinde Yaşanan Ayrılıkçı Rum Faaliyetleri ve Türk Halkının Karşı Mücadelesi”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, S. 13, Şubat 2009; Abdullah Saydam, “Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi”, *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM), Ankara, 2006.

⁴⁰ Bu konuda TBMM tarafından hazırlanan Pontus Meselesi isimli eserden bir örnek oluşturması için şu bilgiyi aktarmak aydınlatıcı olacaktır. “İngilizler Samsun'a çıktıkları zaman Rum çetelerine, 10.000 silah dağıttılar. Sonra Pontus bölgesinde sayıları pek az olan Rumları çoğaltmak için Rusya'da oturan ve Bolşevik idaresinde yaşayamayan Rumları, vapur vapur Samsun çevresine çıkarmaya ve bizim topraklarımızda yerleştirmeye başladılar. Aynı zamanda böyle yurt dışından doldurma suretiyle İslam nüfus çoğunluğuna yetişmek mümkün olamayacağı tabii olduğundan, çeteler artık çekinmeksizin ve açıkça İslam ezici çoğunluğunu ortadan kaldırmak için rast geldikleri Müslümanları öldürmeye ve daha sonra çeteler İslam köylerine baskınlar yaparak katliamlar yapmaya başladılar.” Burada ifade edilenler çetelerin faaliyet gösterdikleri hemen her yerde ve elbette konumuz açısından açıklığımıza çalıştığımız Orta ve Doğu Karadeniz'de o dönemde yoğun bir biçimde görülmüştür. Bk. Pontus Meselesi, s. 188; ayrıca bk. Mehmet Okur, “Pontus'çu Faaliyetlerde Batılı Devletlerin Rolü”, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun, 2009, s. 383-397.

⁴¹ Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 39.

2. Ermeni Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin sağladığı din ve kültür serbestisi içerisinde iyi bir yaşam süren bir diğer unsur ise Ermenilerdi. Ermeniler Türklerle bir arada süren uzun yaşantıları neticesi Türkçeyi iyi konuşan hatta zaman zaman dini ibadetlerinde dahi Türkçeyi kullanan, yaygın bir ifadeyle de “*Tebaa-i Sadıka*” olarak anılan bir millettir. Ancak sayılabilecek birçok sebebin yanı sıra gelmesiyle birlikte XIX. yüzyıldan itibaren Ermeniler arasında, büyük devletlerin menfaatleri doğrultusunda kışkırtmalarıyla da birlikte, ayrılıkçı faaliyetler baş göstermeye başladı. Amaç, başarabilirlerse bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak, bunu gerçekleştiremezlerse en azından özerk bir Ermenistan kurmaktır. Bu ayrılıkçı faaliyetlerin ortaya çıkmasında başrolü oynayan devlet ise Rusya'dı. Ruslar çok daha evvel I. Petro zamanından itibaren Ermenilerle ilgilenmeye başlamışlar ve bu ilgiyi II. Katerina zamanında arttırmışlardır. Ancak ifade ettiğimiz gibi, asıl büyük gelişmeler XIX. Yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda önemli bir gelişme ise 1816 yılında Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nün kurulmasıyla sağlanmış, ardından Ermeniler Rusya ile İran arasında yapılan savaşta Rusya'nın yanında yer almışlar,⁴² 1828-1829 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise Rus ordularının Kars ve Erzurum'a doğru ilerlemesine yardım etmişlerdir. Bu savaşın sonunda yapılan Edirne Antlaşması'ndan sonra ise 100.000 kadar Ermeni Rusya'ya göç etmiştir.⁴³ Bu savaş sonunda Ruslar Kafkasya'yı ele geçirmiş ve Ermenileri çıkarları doğrultusunda kullanabileceklerini görmüşlerdir. Ruslar böylece Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle dinî, siyasi ve askerî münasebetlerini arttırmıştır. Bu duruma gelmesinde Rusya'nın Osmanlı coğrafyasına doğru ilerlemesi, bazı Ermenilerin Rusların hâkimiyetinde olması⁴⁴ ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz koşullarda da katkı yapmıştır. Hâlbuki bu tarihi olaylara kadar Osmanlı Ermenileri, devlet içinde sakin bir hayat sürüyorlar, ticaret ve sana-

⁴² Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 10. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 85.

⁴³ Yusuf Sarınoy, “Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)”, *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EU-SAS-II) 22-24 Mayıs 2008, Yay. Hzl. M. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Güllbadi Alan, C. 4, Kayseri, 2009, s. 377-381; Gürün, *age*, s. 86.

⁴⁴ Ali Güler ve Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR), 2. Baskı, Ankara, 2007, s. 105.

yi ile uğraşıyorlar, askerlikten muaf tutulmaları neticesinde nüfusları gittikçe artıyor ve toplumsal durumları gelişme halinde bulunuyordu.⁴⁵

Ermeniler üzerine bu dönemden sonra İngiltere ve Fransa'da eğilmeye başlamıştır. Her iki devlet de kendilerine ait bir Ermeni din gurubu yaratabilmek için misyoner faaliyetlerde bulunmuştur. Bu amaçla İngilizler, yanlarında Amerika'da olmak üzere Protestanlık üzerinden bir çalışma yürütürken, Fransızlar Katolik bir Ermeni cemaati oluşturabilmek için gayret göstermişlerdir.⁴⁶ Böylece Ermeniler, üzerlerinde çeşitli emperyalist oyunların oynandığı, bu büyük güçlerin çıkarlarının çatıştığı bir millet haline gelmiştir. Burada vurgulanması gereken bir husus da, kendi gücüyle bağımsız bir Ermenistan kurmanın neredeyse imkânsızlığının farkında olan Ermenilerin, büyük güçlerin yardımına gereksinim duymasıdır. Onlarda bu bağımsızlık hedeflerini gerçekleştirebilmek adına “*şimdilik*” kaydıyla bu oyunu sürdürmüştür.

Bu doğrultuda dönüm noktalarından birisi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. Bu savaşta yine Rusya'nın yanında yer alan Ermeniler önce Yeşilköy (Ayestefanos) Antlaşmasınının 16. Maddesiyle ardından Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesiyle kendi oturdukları bölgelerde ıslahat yapılması yönünde karar alınmasını sağlamışlardır. Böylece Ermeni meselesi uluslararası bir statü kazanmış, öncelik Osmanlı Devleti'nin elinden çıkma yoluna girmiştir.⁴⁷ Ermenilerle ilgili konuların uluslararası gündeme taşın-

⁴⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, 1987, s. 150.

⁴⁶ Bu ülkelerin Ermenilerle olan ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, C. IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 76, Ankara, 2005; *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C. I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 58, Ankara, 2002; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C. II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 86, Ankara, 2007. Ayrıca kısa bir değerlendirme için bk. Şenol Kantarcı, *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 30-50.

⁴⁷ Bu tarihlerde Ermeni Patriği olan Nerses düşüncelerini İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'e yolladığı 13 Nisan 1878 tarihli muhtırasında “Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşamaları imkânsızdır.” Sözleriyle ifade ettikten sonra tek çözüm yolunun Ermenilerin Lübnan gibi özerk olmasında ve kendi kendilerini idare etmesinde olduğunu ifade etmiştir. Oysa Salisbury, Lübnan'daki gibi bir özerkliğin Osmanlı'nın Asya vilayetlerinde uygulanamaya-

masıyla birlikte Ermeniler, hedeflerine ulaşabilmek adına ihtilalci parti ve dernekler de kurmaya başladı. 1878 yılında Van'da Kara Haç Cemiyeti kuruldu. Ardından 1881 yılında Erzurum'da Anavatan Müdafileri Derneği, 1885 yılında yine Van'da İhtilalci Armenekân Partisi, 1887 yılında Cenevre'de ünlü Hınçak Partisi ve 1890 yılında Tiflis'te yine ünlü Taşnaksutyun (Ermeni İhtilal Federasyonu) kuruldu. Hemen hepsinin de ortak amacı hedefe ulaşabilmek için çeteler kurmak, Ermenileri kıskırtmak ve silahlandırmak, isyanlar çıkarmaktı.⁴⁸ Bu doğrultuda en geniş isyan hareketleri çok geçmeden 1895 yılında nerdeyse bütün Osmanlı sınırları içerisinde gerçekleşti.⁴⁹ Bunlardan başka ilerleyen süreçte, 1896 yılında gerçekleştirdikleri Van isyanı ve İstanbul'daki Osmanlı Bankası saldırısı, 1904 yılında Sasun isyanı ve 1905 yılında II. Abdülhamit'e yapılan suikast girişimi diğer önemli isyan faaliyetleri olarak tarihteki yerlerini aldı. Bu isyanlarda Ermenilerin en büyük hedefi büyük devletlerin bakışlarını kendi üzerlerine

---

çağı görüşündedir. Çünkü buralarda Ermeniler, Müslümanlara göre sayıca azdır ve dağınık haldedirler. Oysa Eski Patrik Hırimyan'ın belirttiği gibi Ermeniler bu tarih ve antlaşmadan sonra Ermeni devleti kuracaklarına inanmışlardı. 1879 yılında yayımladığı broşürde dediği gibi "Avrupa bize özerklik vermedi, ama bize öyle bir madde bağışladı ki, bu bizi erişmek için yapıp tuttuğumuz amacımıza ulaştıracaktır." İşte Berlin Antlaşması'nın önemi zihinlerde oluşturduğu bu inançtan gelmektedir. Bk. Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 25-31.

⁴⁸ Güler ve Akgül, *age*, s. 110-111; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, s. 4; Abdurrahman Çaycı, "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 89-90; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ed. Tülay Duran, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 421-457; Gürün, *age*, s. 186-194.

⁴⁹ Bu isyan bölgeleri hakkında bk. Güler ve Akgül, *age*, s. 150-174; Çaycı, *agm*, s. 90-96; Gürün, *age*, s. 195-242; Uras, *age*, s. 458-531. Yirmi beş civarında gerçekleşen bu dönem isyanları arasında Trabzon'da gerçekleşen Ermeni hadisesi de oldukça ses getirdi. Trabzon'da meydana gelen 1895 yılı Ermeni hadiseleri için bk. Rahmi Çiçek, "Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Sayı: 16, İzmir, 2001, s. 121-139; Enis Şahin, "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı:1, Güz 2006, Trabzon, 2006, s. 123-140; Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsoloslu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", s. 19-26. Trabzon'a yakınlığı dolayısıyla etkileri bakımından incelenebilecek bir diğer ayaklanma da Bayburt'ta gerçekleştirilmiştir. Bu ayaklanmayı Trabzon'da meydana gelen ayaklanma ile karşılaştırmak için bk. Yunus Özger, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

çekmek, ezilen bir toplum görüntüsü vermek ve bu sayede Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale sağlayarak bağımsızlık ya da özerkliklerini gerçekleştirmektir. Hâlbuki hemen her alanda hürriyete sahip olan Ermenileri ayaklanmaya sevk edecek herhangi bir yönetim baskısı, devlet baskısı söz konusu değildi. Buna rağmen, kendilerini de bir maceranın içine sürükleyen İngiltere ve Rusya gibi devletlerin kıskırtmalarına kanarak iki toplumu birbirine düşürdüler.⁵⁰

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Ermenilerin hedefi, bu faaliyetlerle birlikte bağımsız ya da özerk bir devlet kurabilmektir. Bunun için kendilerine seçtikleri ise Vilayet-i Sitte diye bilinen Erzurum, Sivas, Elazığ, Bitlis, Van ve Diyarbakır'dan oluşan bölgeydi. Bu bölgeye daha sonra Trabzon'da eklendi. Ermeniler için Trabzon'u önemli yapan unsur, bölgenin en gelişmiş liman şehri olmasından⁵¹, kurulacak Ermeni Devleti için Karadeniz'e açılan bir kapı olarak değerlendirilmesinden kaynaklanıyordu.⁵² Ermeniler, kendileri açısından bu fırsatın, en elverişli biçimde I. Dünya Savaşı'nda ellerine geldiğini düşünerek faaliyetlerine kiliseleri, cemiyetleri ve patriklikleri vasıtasıyla hız verdiler. Zira Hınçak Partisi'nin programında da bu husus vurgulanmıştı. Kendileri açısından ihtilali gerçekleştirmek için en müsait zaman Türkiye'nin harbe girdiği dönem olacaktı.⁵³ Bu durumdan hükümet yetkililerinin haberdar olmasıyla birlikte Talat Paşa, Erzurum mebusu Varteks Efendi'yi Osmanlı'ya karşı eylemlere yöneldikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını bildirmiştir. Harbiye

⁵⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılığı, 20. Baskı, İstanbul, 2011, s. 33.

⁵¹ Selma Yel, "1914-1919 Seneleri Arasında Trabzon'un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İddiaları", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Yay. Hzl. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, C. 1, Trabzon, 2002, s. 560.

⁵² Çiçek, Trabzon'da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları, s. 125.

⁵³ Gürün, *age*, s. 190. Aslında Ermeniler sadece Birinci Dünya Savaşı esnasında değil, Trablusgarp'ın işgali ve Balkan Savaşları döneminde de kendi bağımsızlıkları doğrultusunda, Osmanlı'nın içine düştüğü sıkıntılardan istifade etmeye çalıştılar. Katogikos başta olmak üzere patrikhane, Ermeni siyasetçileri, Rusya'nın müdahalesiyle yeniden doğu illerinde ıslahat sorununu gündeme taşıdılar. Hınçak komitesi 1913 yılında gerçekleştirdiği Köstence kongresinde açıkça Türkiye'ye karşı düşmanlığın başlamasına karar verdi. 1908 sonrası Taşnaklar, teşkilatlarına hız vermiş, komiteci sayısını arttırmış, silah depolarını kurmuş ve saldırgan bir tavır içerisine girmişti. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce herhangi bir hücumu karşılayabilecek güce erişmişti. Uras, *age*, s. 577-578.

Nazırı Enver Paşa da Ermeni Patriği'ni davet etmiş, Ermenilerden bu savaşta bağlılık beklerken, silâh altına çağrılmış Ermenilerin silahlarıyla birlikte taşraya kaçtıklarını, köylere saldırıp memurları öldürdüklerini resmi raporlarda gördüklerini, bundan dolayı Ermenilere iyi öğütlerde bulunmasını istemiştir. Enver Paşa da Talat Paşa gibi bu olayların devam etmesi halinde askeri idarenin en sıkı tedbirleri almak zorunda kalacağını ilave etmiştir.⁵⁴

Devlet ve düzenini koruma gayreti içerisinde yapılan uyarılara rağmen, I. Dünya Savaşı'nın başlaması, Ermeniler için amaçlarına ulaşma yolunda giriştikleri yeni ve hareketli bir dönemin başlangıcı oldu. Bağımsız bir Ermenistan kurma emellerine ulaşabilmek için, daha etkili ve sistemli bir mücadeleye giriştiler.⁵⁵ Avrupalı büyük devletlerin ve özellikle Rusya'nın askerî, siyasi, ekonomik ve kültürel yönden destekleriyle birlikte Osmanlı Devleti aleyhine İstanbul, Adana, Erzurum, Elazığ, Erzincan, Sivas, Trabzon, Samsun, Diyarbakır, Bitlis, Van ve çevrelerinde isyan ve anarşist eylemlere başladılar.⁵⁶ Burada önemli noktalardan birini

⁵⁴ Talat Paşa, *age*, s. 61; Berna Türkdöğün, 1915'ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler), 2. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 94. Muhiittin Birgen anılarında derhal Ermeni Patriği Zaven Efendi ve Taşnak komitecileri ile temasa geçildiğini ve onları herhangi bir olumsuz tutumdan sakındırmak adına her türlü girişimin yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca Enver Paşa'nın da bizzat Zaven Efendi'yi ziyaret ettiğini, Talat Bey'in bunları anlatırken şunları söylediğini ifade etmiştir. "Zaven Efendi'ye Enver Paşa'yı mahsus gönderdim. Harbin amir ve mesulü odur. Onun ne kadar enerjik ve şakaya gelmez bir adam olduğunu da herkes bilir. Onun söyleyeceği sözlerin tesiri de başka türlü olur." Bk. Birgen, *age*, s. 252-253.

⁵⁵ Talat Paşa anılarında, Hınçak Komitesi'nin Saraybosna suikastından sonra yayımladığı bir bildiri de "...Hınçakyan Komitesi maddi ve manevi bütün güçlerini toplayarak ihtilal kılıcıyla, milletlerin varlığı uğrunda yapılan bu büyük mücadeleye katılacak ve Üçlü İttifak'ın ve özellikle Rus ordularının müttefiki olarak elinde olan bütün ihtilalci ve siyasi araçlarla, Ermenistan'da, Kilikya'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da zaferi sağlamak için İtilaf Devletlerine yardım edecektir. Vatanseverce zorunluluklar gereği olarak kendisine ve uygarlığa karşı olan görevini yerine getirecektir... O halde arkadaşlar, ileri ve iş başına! Kendi ölümümüzle Ermenistan'ı tehdit eden ölümü boğalım ki, o sonsuza kadar yaşasın!" sözlerini söylediğini ifade etmektedir. Bu da bizlere Ermenilerin artık emellerine ulaşmak için her yolu deneyeceklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bk. Talat Paşa, *age*, s. 60.

⁵⁶ Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in 8 Ekim 1914 tarihili şifreli bir telgrafı bu desteği ortaya koyar mahiyettedir. Cemal Azmi Bey bu telgrafında, Rusya'daki Osmanlı ve Rus Ermenilerinden 800 kişilik bir çetenin silahlandırıldığını, bunların geceleyin Batum üzerinden Artvin ve çevresine çıkarıldıklarını, Rusların bağımsızlık vaadinde bulunması ile birlikte guruplara ayrılarak Osmanlı ülkesinde güvenliği bozmak ve saldırmak amacıyla olduklarını belirtmiştir. Ayrıca

Trabzon oluşturdu.⁵⁷ Zira bölge Anadolu'ya açılan kapılardan biri olması dolayısıyla silah kaçakçılığı ve casusluk faaliyetlerinin Ermeniler tarafından gerçekleştirildiği bir şehir oldu.⁵⁸

Bu kaçakçılığın nasıl yapıldığını dönemin tanıklarından Celal Ferdi Kocal'ın anlattıkları çok canlı bir şekilde gözler önüne sermektedir. O hatıralarında şöyle demektedir:

“Ermenilerin ihtilalcı iki partisi vardır, Taşnak ve Hınçak. Bu iki parti, Ermenilerin Anadolu'da kesif olarak buldukları Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Erzincan Adana, Trabzon ve civarında kesif faaliyet gösteriyorlardı. Bu ihtilalcı cemiyetler Ermeni zenginlerini haraca bağlayarak bir yandan da kıskırtıcı neşriyat ile Ermeni gençler üzerinde işleyerek devlete karşı ayaklanmış ve isyana hazırlıyorlardı... Bu emellerine ulaşmak için süratle silahlanıyorlardı. Bunun için de takip ettikleri yol şuydu: O zamanlar devletin postası Avusturya'nın Luit (Lloyt olmalı) vapurlarıyla gönderilirdi.

Kaçakçılığın Trabzon, Samsun'a kadar olan deniz kısmı vapurla temin edildikten sonra kara sevkiyatı için bir formül bulunmuştu. Osmanlı Devleti zamanında tütün ve daha birkaç maddenin imali, alım-satımı Reji denilen şirketin inhisarında idi. Bu şirketin tütün, sigara fabrikası İstanbul'da Cibali'de idi. Böyle mühim bir kaçakçılığı basit bir şekilde halletmek başarısı ile Anadolu'nun mühim bir kısmını cephanelik deposu haline sokmuşlardı. Şöyle ki: Tütün sandığı

---

bu çetenin Rum ve Ermenilerin daha da katılmasıyla 7000 kişiye vardırılabileceğini, sınırlarda saldırı ve kötülükler yapmaya kalkışacaklarının haber alındığını Bu arada Rusların çete örgütlerini genişletmek istediklerini, bunda iyice yol aldıklarını ve askeri kitalardan Ermeni kaçak sayısının arttığını da eklemiştir. Tedbir olarak ise kaçan ve vatan hainliği yapanların aileleri hakkında sert önlemler alınmasını, bu çeteleri koruyan köylülerin cezalandırılmasını, köyünse dağıtılıp uzaklaştırılmasını ve bunun etrafa da duyurulmasını öne sürmüştür. Bk. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 81, Belge No: 1809-1810, Ankara, 1982, s. 31-41. Yine Nisan 1915 yılında Ermenilerin Van'da gerçekleştirdikleri ayaklanma sonrası Ruslar bu bölgedeki sınırlara Kafkasya'dan gelme 4000 kişilik bir Ermeni gönüllü birliği ile Anadolu'dan gelme çeteleri göndermişlerdir. Bk. Justin McCarthy, *Ölümler ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1998, s. 196.

⁵⁷ Okur, Milli Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri, s. 899.

⁵⁸ Okur, Milli Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri, s. 900-901; İbrahim Ethem Atnur, “Trabzon'da Tehcir ve Sonrası Azınlıklara Dair Çeşitli Problemler”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Yay. Hzl. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, C. 1, Trabzon, 2002, s. 521.

şekil ve ebadındaki sandıklarda hazırlanan silah ve cephaneye, katranlı brandalara sarılarak Cibali-Van veya Cibali-Erzurum etiketi sandığın birkaç yerine yapıştırılırdı. Sonra sıra gafiller ve hainlere gelirdi. Bunlar; polisler, gümrükçüler, kayıkçılar, hamallar ve nakliyecilerden ibarettir. Bunlar vazifelerini para mukabili fenaya kullanırlardı... Nihayet gecenin karanlığında vapurun deniz tarafındaki ambarları açılır, kayıkçılar çaparlarını getirirler, Cibali-Van etiketli sözde tütün sandıklarını, hakikatte ise silah ve cephaneye yüklü sandıkları Trabzon'un Değirmendere mevkiine çıkarırlar. Orada bekleyen hain ve gafillerin son vazifeleri bu yükleri devlet yolundan beklenen yere götürmek olurdu. Bu suretle komitacıların ellerine geçen silah ve cephaneye mağara ve mahzenlerde gelecek zaman için saklanırdı.”⁵⁹

Kocal ayrıca, I. Dünya Savaşı'nda hükûmete yapılan bir ihbar üzerine gerçekleştirilen baskında, bir orduya yetecek mühimmatın ele geçtiğini, Reji Dairesi'nde çalışan dayısı Murathanoğlu Ali Bey'in daire arkadaşı Satrak Efendi'nin komitenin Trabzon lideri olduğunu da ifade etmektedir.⁶⁰ Silah temini konusunda Ermenilere yardımcı olan ülkelerin başında ise Rusya gelmiş ve Ermenilerin yaşadığı yerler birer silah deposu hâline getirilmiştir.⁶¹

Trabzon Alman Konsolosu Bergfeld'in 13 Mart 1914 tarihli raporu da bu konuda aydınlatıcı bir özellik taşımaktadır. Adı geçen raporda Trabzon'da yıllardan beri büyük çapta silah ve mermi kaçakçılığı yapıldığı, Silahların genellikle Yunanistan, İspanya ve İsviçre'den geldiği ve Ermenilerce organize edildiği, gelen mühimmatın yabancı gemiler vasıtasıyla sahte beyanlarla, geceleyin gümrük ve polise rüşvet vererek limana boşaltıldığı ifade edilmektedir. Raporun sonunda ise şu dikkat çekici ifadeler yer almaktadır: “*Bu şehirde her kötülük açık bir sırdır. Herkes her şeyi*

⁵⁹ Celal Ferdi Kocal, *Ömrümün 90 Yılından Bazı Hatıralar*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1983, s. 46-47.

⁶⁰ Kocal, *age*, s. 47.

⁶¹ 26 Nisan 1915 yılında geçici bir kanun çıkarılmış, bu kanunla gayr-i Müslimlerin, özellikle de Ermenilerin ellerinde bulunan silah, cephaneye, bomba ve bunların yapımında kullanılan her çeşit maddenin Harbiye Nezaretince toplatılması istenmiştir. Bunun üzerine Ermenilerin ev ve işyerlerinde yapılan aramalarda binlerce silah ele geçirilmiştir. Derinlemesine olmayan bu aramada Trabzon'da 100 tüfek ve çok sayıda mermi ve el bombası ele geçirilmiştir. Bk. Durdu Mehmet Burak, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Faaliyetlerinden Kısa Bir Kesit”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 12, Kış 2007, s. 29-30

*bilmektedir. Fakat sadece memurlar yasa dışı ticaretten habersiz görünmektedirler. Çeşitli kaynaklardan alınan bilgilere göre, silah kaçakçılığını Anadolu'daki Ermenileri silahlandırmak için Ermeni komitesi Taşnak organize etmektedir.”*⁶²

Görüldüğü üzere Alman Konsolosu'nun raporuyla Celal Ferdi Kocal'ın anlattıkları birbiriyle uyum içerisindedir. Zira II. Meşrutiyet öncesi hedeflerine ulaşma yolunda engel gördükleri II. Abdülhamit'e karşı İttihatçılarla işbirliğine giden Ermeniler, ilan sonrası gerçek niyetlerini ortaya koymuşlar ve Meşrutiyeti Osmanlı Devleti'nden ayrılmanın yollarından biri olarak görmüşlerdir.⁶³ Bu gelişmelerde en üzücü olan Türk yetkililerden bir kısmının bu olaylar içerisinde yer alması ve olayların ileride yol açabileceği kötü durumu görmezden gelmeleridir. Bu noktada II. Meşrutiyet'in ilanı ve idealleri, özellikle onlara atfedilen milli bir anlayış yaratma düşüncesi, güçlü sayıldıkları bir dönemde bile sıkıntılar içerisindedir.

I. Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Trabzon'u silah kaçakçılığı ve casusluklarının merkezlerinden biri haline getiren Ermeniler⁶⁴ sadece bunlarla yetinmemiş, savaş boyunca her türlü baskı ve zulmü uygulamaktan geri kalmayarak Trabzon'da güvenliği, asayişi ortadan kaldırmıştır. Bu girişimlerinde Ermenilerin

⁶² Muzaffer Tepekaya ve Ramazan Çalık, “Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeni Tehcirinin uygulanması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 20, S. 1, Temmuz 2005, s. 172-173.

⁶³ Ahmet Oğuz, “Meşrutiyet'in Ermeni Milliyetçiliğinin Doğmasına Etkisi ve Bu Dönemde Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu İlişkilerin Basına Yansımaları”, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) 22-24 Mayıs 2008, Yayına Haz: M. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, C. 1, Kayseri, 2009, s. 167-168.

⁶⁴ Örneğin resmî mevkisinden yararlanarak gördüklerini ve duyduklarını, yabancı ülkelere ve düşmanla ilişkisi olanlara haber verdiği çok açık şekilde bilinen Trabzon İstinaf Mahkemesi üyelerinden Karabet Efendi ve Trabzon Merkez Bıdayet Mahkemesi üyelerinden Arşak ile Serkis Efendilerin işlerine Padişah emriyle bakanlık tarafından 13 Mayıs 1915 yılında son verilmiştir. Bk. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. V, ATASE Yayınları, Ankara, 2006, s. 8-9. Yine Giresun iskelesinde komisyonculuk yapan Vahan Badilyan ve Kel Artin, gizlice saman balyalarının içinde silah ve cephane geçirmek isterken balyalardan biri kopmuş ve etrafa silah ve mühimmat saçılmıştır. Bunun üzerine Gümrük memurları arama yapmış ve 400 martin tüfeği, silah ve bol miktarda mermi ele geçirilmiştir. Bk. Güler ve Akgül, *age*, s. 168.

en önemli destekçilerinden birisi Ruslar olmuştur.⁶⁵ Bununla birlikte Rumların da Ermeni yağma ve saldırılarında kışkırtıcı bir siyaset takındıkları görülmekteydi. Bunlara örnek vermek gerekirse Rus işgalinden önce 30 Mayıs 1915 yılında Maçka'nın Kapıköy köyünde yedi kişilik bir Ermeni çetesi hükümet ve Müslümanlar aleyhine faaliyette bulunmuş, bunun üzerine Ajdaroğullarından Ömeroğlu Temel şehit düşmüştür. Yine Van ve Şebinkarahisar isyanında bulunan silahlı beş kişilik bir çetenin Yomra nahiyesinin Hobşera köyünde rastladıkları ahali ve jandarma birliklerine karşı saldırması sonucu merkez bölüğü askerlerinden Vakfıkebirli Abidin oğullarından Mehmetoğlu Hasan şehit düşmüştür. 15 Temmuz 1915 yılında Karlık köyüne beş kişilik bir çete, 6 ve 13 Temmuz 1915 yılında Zefanos köyüne dört Ermeni çetesi, 11 Temmuz 1915 yılında Maçka ile Gümüşhane arasındaki Mescit yaylası mevkiine altı Ermeni çetesi, Yomra'nın köylerine ve Şana köprüsü civarına sekiz Ermeni çetesi saldırmış ve birçok jandarma ve ahaliden kimselerin ölüm ve yaralanmasına sebep olmuştur.⁶⁶

Ermenilerin bu gibi asayiş ortadan kaldırıcı faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nin savaş içerisinde bulunması dolayısıyla cephe-lerine, ordunun ikmal yollarına, halkın emniyetine zarar vermesi ve ardından Rus işgal kuvvetlerinin ilerleyişine menfaat sağlaması sonucunu doğurmuştur. Bunun üzerine mevcut durum Osmanlı Devletini, savaş bölgelerindeki Ermenileri henüz savaşın olmadığı

⁶⁵ Bilindiği üzere Ruslar Ermenileri Osmanlı ordusuna yönelik askeri harekâtlarında öncü kuvvet olarak kullanmak istiyorlardı. Bu amaçla Ermeni gönüllü birlikleri hazırlanması ve silahlandırılması için savaşın başlarında bu işe 242.900 ruble vermişti. Hazırlıklar yapıldıktan sonra kendi sınırları içerisindeki Ermenileri de Osmanlı sınırından içeri geçirecek ve böylece Türk ordusunun cephe gerisinde bir anarşi çıkararak kendi ilerleyişini kolaylaştıracaktı. Ruslar Osmanlı Devleti'ne karşı başlattıkları askeri harekâtlarında ilerledikçe Müslümanların elindeki silahları almış, Ermenilere vermiş ve onların cesaretlerini arttırmıştı. Bk. Mustafa Budak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelelerinin Müslüman Kıyımları", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Ed: Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 112. Ermeniler üzerinde özellikle Eçmiyazın Katagiosluğunun etkisini bilen Ruslar, bu gücü de kullanmış ve Doğu Anadolu'daki Ermenileri Osmanlı Devleti'ne karşı bu yolla da kışkırtmıştır. Bk. Ali Arslan, "Ermeniler ve Eçmiyazın Papalığı", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 84.

⁶⁶ BOA, DH. EUM.2.Şb, Dosya no:68, Gömlek no:56, 20 Ağustos 1331/2 Eylül 1915, Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, C. 1, Trabzon, 2007, s. 69-71.

bölgelere, “tehcir”⁶⁷ diye bilinen, zorunlu bir göçe tabi tutmak zorunda bırakmıştır.⁶⁸ III. Ordu'nun emrinde bulunan askerin yarıya yakını isyan ve tedhiş hareketlerini bastırmak için kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, bu tür faaliyetlerin hem Türk halkının katledilmesi, hem de cephe gerilerini tehdit etmesi bakımından Osmanlı Devleti'ni ne kadar zor durumda bıraktığı anlaşılır.⁶⁹

Gelişmelerin yukarıda ifade edilen seyri üzerine hükümet, önce vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yollanmış, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve elebaşların tutuklanması istenmiştir.⁷⁰ Ardından Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, durumun nezaketinden kaynaklı sorumluluğu alarak Ermenileri tehcir işini başlatmışsa da, büyük devletlerin Ermenilerin öldürüldüğüne dair yaptıkları iddialar karşısında Sadarete 27 Mayıs 1915 tarihinde tezkire vermiştir. Bu tezkire Meclis-i Vükelaca okunmuş ve 30 Mayıs 1915 tarihinde geçici bir kanun çıkarılarak⁷¹ Ermenilerin devlete zarar veremeyecekleri bölgelere nakli başlatılmıştır. Naklin yapılacağı vilayetler arasında Trab-

---

Gürün, “tehcir” kelimesinin “hicret” kökünden, “göç ettirme” anlamına geldiğini belirtirken kelimedeki bir “temerküz kampına koymak” manasının olmadığını, “yer değiştirmek” manasının olduğunu belirtmiştir. Fransız ve İngilizlerin tehcir yerine kullandıkları “deportation” kelimesinin ise kasten seçildiğini ve tehcirin anlamını karşılamadığını ifade etmiştir. Bu kelimenin Ermeni sevkini “cezaen bir yerde ikamete tutmak, sügün etmek” manasına geldiğini, hâlbuki tehcirde bu manalar olmadığı gibi, alınan kararlarda dahi “tehcir” kelimesinin kullanılmadığını özellikle ifade etmiştir. Gürün, *age*, s. 300-301.

⁶⁸ McCarthy, *age*, s. 216-217. Enver Paşa'da bu türden bir göç hareketinin yalnızca isyan ve karışıklık çıkarılan bölgelerdeki Ermenilere uygulanmasını istiyordu. Bu amaçla 2 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gerekçelerini de bildiren bir yazı yazmıştı. Bk. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 7. Bu sevk ve iskân kararının alınmasını zorlayan gelişmeler için ayrıca bk. Berna Türkdoğan, *age*, s. 81-90; Gürün, *age*, s. 297-298; Y. Halaçoğlu, *age*, s. 65; Kantarcı, *age*, s. 59-62.

⁶⁹ Atnur, *agm*, s. 521.

⁷⁰ Y. Halaçoğlu, *age*, s. 62-63. Alınan bu kararların haklı gerekçeleri üzerinde dönemin İstanbul Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Askeri Ataşesi Joseph Pomiankowski de durmuş, Ermenilerin Talat ve Enver Paşa yoluyla uyarılmalarına rağmen Rusya tarafında yer alarak Türklere düşmanca tavırlar takındıklarını belirtmiştir. Bkz Y. Halaçoğlu, *age*, s. 63-64. Ayrıca geniş bilgi için bk. Yusuf Sarıınay, “24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri”, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 129-145.

⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 28-30; Y. Halaçoğlu, *age*, s. 68-70.

zon'da yer almıştır.⁷² Zira Trabzon'da olayların arkası alınamamıştır. Örneğin kanunun çıkmasından sonraki Haziran ve Temmuz ayları içerisinde Ermeni komite mensuplarından Serkisyan Artin, Ardaş, Korkin Serkisyan, Terzi Haçikyan ve Minas Tütüncüyan gibi kişiler devriye memurlarına ateş etme ve yaralama olaylarında bulunmuşlar, bunlardan Minas Tütüncüyan teslim olmayarak kendi silahıyla intihar ederken diğerleri hayatlarını kaybetmiştir. Bu olaylar Ermenistan kurulması "*hayal-i hâmina bir şekl-i hakiki vermek emeline matuf*" bulunmuştur.⁷³ Zira tehcir kararının alınmasına rağmen, Ermeni komiteci ve yıkıcı faaliyetlerinin azalmadan devam etmesi, Ermeni ihtilal komitelerinin aldıkları kararları uygulamada gösterdikleri kararlılıktan kaynaklanmaktaydı.⁷⁴

Bu ve benzer olayların meydana gelmesi Ermeni tehcirinin uygulanmasında önemlidir. Bunun üzerine Trabzon'da öncelikle komiteci ve zararlı kişilerin aileleriyle birlikte sevkine karar verilmiş, esnaf ve tüccar olan Ermenilerin ise vilayet içinde yerlerinin değiştirilmesi uygun görülmüştür.⁷⁵ Bununla birlikte Duyun-ı Umumiye'de çalışan Ermeni memurların şimdilik kalması,⁷⁶ Katolik ve Protestan Ermenilerin sevk edilmeyerek nüfus miktarlarının bildirilmesi,⁷⁷ Eski mebus, asker ve zabitan ve sıhhiye ailelerinin sevk edilmemesi bildirilmiş, bunlar istisna tutulmuştur.⁷⁸ Ancak tehcir dışı tutulan bu guruplar içerisinde devlet aleyhinde bir çalışma görülürse sevke tabi tutulmaları bildirilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti Trabzon'dan sevkleri kararlaştırılan Ermenilerin beraberlerinde götüremeyecekleri taşınır-taşınmaz mallarının korunmasını isterken⁷⁹ bu terk edilen mallara uygulanacak yön-

⁷² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 6-9.

⁷³ *BOA, DH. EUM. 2. Şb.*, Dosya No: 68, Gömlek No: 63, 23 Ağustos 1331/5 Eylül 1915. Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri, s. 74-75.

⁷⁴ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I*, ATASE Yayınları, Ankara, 2005, s. VI.

⁷⁵ *BOA, DH.ŞFR*, Dosya No: 54, Gömlek No: 287, 21 Haziran 1331/ 4 Temmuz 1915.

⁷⁶ *BOA, DH.ŞFR*, Dosya No: 54, Gömlek No: 221, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 52.

⁷⁷ *BOA, DH.ŞFR*, Dosya No: 54-A, Gömlek No: 252; *BOA, DH.ŞFR*, Dosya no:55, Gömlek no:20, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.70, 75.

⁷⁸ *BOA, DH.ŞFR*, Dosya No: 55, Gömlek No: 19; *BOA, DH.ŞFR*, Dosya no:55, Gömlek no:18, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 76, 83.

⁷⁹ *BOA, DH.ŞFR*, Dosya No: 54, Gömlek No: 202; *BOA, DH.ŞFR*, Dosya no:54, Gömlek No: 393, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 51, 62.

temi de Trabzon vilayete bildirmiştir.⁸⁰ Yine devlet bu malların ucuza değil değerleri üzerinden satışlarının yapılmasını, eğer ucuza mal almış olanlar varsa satışın iptal edilmesi, memurların ise ancak gerçek değerleri üzerinden eşya satın alabileceği üzerinde durmuştur.⁸¹ Kimsesiz kalan Ermenilerin korunması,⁸² seve tabi tutulanların işlerinin temini ve uygunsuz harekette bulunan jandarmalar olursa bunların Divan-ı Harbe gönderilecekleri tehcirle ilgili diğer dikkate değer hususlardır.⁸³ Bütün bunlara ilave olarak Ermeni kabilelerinin sevki sırasında ihmali veya yolsuzluğu görülen görevlileri tespit etmek üzere “Tahkik Heyetleri” kurulmuştur. Nitekim başkanlığını Bitlis eski Valisi Mazhar Bey’in yaptığı ve Dersaadet Bidayet Müdde-i Umumisi Nihat Bey ile Jandarma Binbaşısı Ali Naki Bey’den oluşan böyle bir heyet, İçerisinde Trabzon Vilayetinin de bulunduğu bölgede görevlendirilmiş-

⁸⁰ Trabzon Vilâyeti'ne: C. Fî 27 Haziran sene [1]331.

1- Şimdilik buradan muhacir i'zâmına imkân yoksa da Batum ve civarından gelen mültecilerin her hâlde tahliye edilen kurâ ve kasâbâta iskânı ve emlak ve arazinin te'mîn-i imarı zımında mukâbilinde veyahut varidatı münâsafeten taksim edilmek üzere icarı lâzım olub şimdilik hiç bir suretle bey'î câ'iz değildir.

2- Durmakla bozular eşya ve hayvanatın talimatnamedeki tarifât dairesinde bey'î.

3- Hanelerde cem edilen eşya ve emvâlin ma'lûm olduğu takdirde ashâbı nâmına olmadığı takdirde bulunduğu mahall namına kayd edilerek mahfûz mahallere bâ-mazbata vaz'ı ve sebt-i defter edilmesi.

4- Emlâkin hiç bir suretle eşhasa veyahut müessesâtdan birine tahsis olunmaması.

5- Saatlerle mücevherat ashâbı malûm olduğu takdirde ashâbı namına malûm olmadığı takdirde bulunduğu mahall namına nev' ve kıymetleriyle sebt-i defter edilerek bankada ayrıca tutulacak bir kasaya bir heyet huzurunda sebt-i defter edilerek vaz'ıyla muhafazası.

6- Sevk olunan Ermenilere âid vergilerin tehir-î tahsili der-dest bulunduğundan takîbâtda bulunulmaması ve bu emlakın hiçbir zaman uhde-i diğere kaydalarının tashih edilmemesi.

7- Muvâza'alı vekâlet ve senedâta itibar olunmaması. Fî 29 Haziran sene [1]331. Bk. BOA, DH.ŞFR, Dosya No:54, Gömlek No:420, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 64-65.

⁸¹ BOA, DH.ŞFR, Dosya No:54, Gömlek No:381; BOA, DH.ŞFR, Dosya no:55, Gömlek no:107, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 73-74, 84.

⁸² BOA, DH.ŞFR, Dosya No:63, Gömlek No:142, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 139-140.

⁸³ BOA, DH.ŞFR, Dosya No:57, Gömlek No:309, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 119-120; Türkdoğan, age, s. 99-104; Y. Halaçoğlu, age, s. 82-90.

tir.⁸⁴ Osmanlı Devleti ve Hükûmeti'nin, sevk işine bu derece dik-
kat göstermesi, yetkilileri her fırsatta uyarması, yapmış oldukları
birçok asayişsizliklere rağmen Ermenileri ve onların geride bı-
rakmak zorunda kaldıkları insan ve eşyaları koruma refleksi
önemli ve bugünün sözde soykırım tartışmalarına ışık tutacak
niteliktedir. Bu doğrultuda Trabzon Vilayeti'nde kütüğe kayıtlı
olarak sayıları verilen 34.500 (Bu rakam Trabzon merkez için
14.409'dur.) Ermeni'den 28.000'i Gümüşhane yoluyla Zor ve Mu-
sul bölgesine doğru sevke tabi tutulmuştur.⁸⁵

Tehcirin uygulanmasına 15 Mart 1916 yılında Talat Paşa'nın
bütün vilayet ve sancaklara gönderdiği emirle son verildi.⁸⁶ Ancak
Rus ileri harekâtının Doğu Karadeniz'de ilerlemesi ile 18 Nisan
1916 yılında Trabzon işgal edilmiş, Ermeniler tarafından yapılan
isyan ve saldırı girişimleri bölgenin Rus işgaline düşmesiyle daha
vahim sonuçlar doğurmuştur. Rus işgal komutanlarından Sergei
Rudolphovich Mintslov "*Trabzon Epopesi*" ismiyle Berlin'de yayın-
ladığı günlüklerinde, bölgeden kaçmış olan Ermenilerin geri dö-
nüş çeteler oluşturarak talan yaptıklarını, göç edemeyip yerinde
kalan sivil Türklerden intikam aldıklarını, hayvanları çalıp, insan-
ları dövdüklerini, öldürdüklerini ifade etmektedir. Ayrıca Tiflis,
Batum ve Bakü'den Trabzon'a dökülen Ermeni komite mensupları-
nın önce birinci kısmının, yetmiyormuş gibi ardından ikinci bir
kısmının yağma yaptıklarını, dağdaki eşkıyaların tümünün Erme-
niler olduğunu ve yaptıkları gaspların hakları olduğunu, ellerinde
hayvanların onlara parasız verilmesine dair hükümet belgesi bu-
lunduğunu iddia ettiklerini eklemektedir.⁸⁷

İşte bu sebepten İşgalden ve onun getireceği zulümden ken-
dileri ve aileleri için endişe eden Türkler, çareyi göç etmekte bul-
muş, ancak göç edemeyip geride kalan veya göç anında işgale
yakalanan kimseler ise özellikle Mintslov'un görgü tanıklığıyla da

⁸⁴ Bu heyetin sorumluluk bölgesinde ayrıca Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Elazığ,
Bitlis ve Canik bölgeleri de bulunuyordu. Heyetlere verilen talimatlara göre,
jandarma, polis, memur ve amirleri, haklarında yapılacak soruşturmalara göre
Divan-ı Harbe sevk edileceklerdi. Ayrıca Vali ve Kaymakamlar Dahiliye Nezareti-
ne, yine yolsuzluklara bulaşmışsa Divan-ı Harp başkanları, üyeleri ve de as-
keri memurlar bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildireceklerdi. Y. Hala-
çoğlu, *age*, s. 80-81.

⁸⁵ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. I*, s. 147, 156.

⁸⁶ Atnur, *agm*, s. 523; Çaycı, *agm*, s. 99-100; Y. Halaçoğlu, *age*, s. 103.

⁸⁷ Enver Uzun, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, Trabzon,
2008, s. 51, 61-64

ifade ettiğimiz Ermeni mezalimiyle yüz yüze kalmıştır. Asayiş ortadan kaldıran ve zalimane davranışları ortaya koyan kanıtlar sadece Rus komutanın anlattıklarıyla sınırlı değildir. Örneğin Osmanlı resmi belgelerinde Vakfıkebir kaymakamlığından 23 Mayıs 1916 tarihli Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen şifreli telgrafta, Ermeni çetelerinin Ruslarla birlikte Of ve Maçka kazalarında kadın ve çocukları ve hatta birçok ulema ve müftü efendiyi katlettikleri, Akçaabat köylerinde ise çetelerin halkın elindeki hayvanları toplayarak evleri yaktıklarını belirtmektedir. Yine Of'un Kono köyüne giren bir Rus birliğinin ahalinin elindeki silahları topladığı, ardından içinde Ermenilerin bulunduğu ikinci bir Rus birliğinin gelerek insanları katlederek tecavüzlerde bulunduğu bildirilmiştir. Yomra'nın köyleri de benzer felakete uğramaktan kurtulamamıştır.⁸⁸ Özellikle işgale uğrayan mevkielerde Ermeniler her türlü fenalığı, asırlarca birlikte yaşadıkları Müslüman Türk halkına reva görmüşlerdir.⁸⁹

Ermenilerin Doğu Karadeniz'de yürüttükleri bu faaliyetler, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.⁹⁰ Özellikle Rusların Ekim Devrimi sonrası yavaş yavaş bölgeden çekilmesini fırsat bilerek onların boşalttığı yerleri kendi çete birlikleriyle doldurmaya çalışmıştır. Rus ordusu ile işbirliği yapan Ermenilerin ve onların çetelerinin, cephede Rus kuvvetinin taraflı olmasından ve ayrıca yalnız Ermeni subay ve askeri kalmasından faydalanarak silahsız ve savunmasız bulunan Müslüman Türk halkına saldırılarını arttırmıştır. Böylece Rus birliklerinin yerini çoğunlukla Ermeniler almaya başlamış, şehir ve kasabalarda idare Ermenilerin

⁸⁸ BOA, HR.SYS, Dosya No:2872, Gömlek No:3, 10 Mayıs 1332/23 Mayıs 1916, Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri, s. 77-79.

⁸⁹ Yapılan bu fenalıklar için ayrıca bk. BOA, HR.SYS, Dosya No:2872, Gömlek No:4, 23 Mayıs 1332/5 Haziran 1916.

⁹⁰ İstanbul'da Karargâh-ı Umumi İkinci Şube Müdüriyeti'ne 1 Mayıs 1918 yılında Erzincan'dan telgraf çeken Memur Yüzbaşı Ahmet Refik (Altınay) şunları söylemektedir. "Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köyler birer harabedir. Kısım-ı azamı Rusların tahliye anında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Bu tahribatta Rumların da iştiraki vardır. Ruslardan ziyade gayrimüslim vatandaşlarımızın mezaliminden bizardır. Trabzon İslam Mahallesi yerle edilmiştir. Mezarlıklar Ruslar tarafından tiyatro yapılmıştır. Camilerin duvarları en şeni resimler döşenerek gübrelere duruyor. Trabzon Erzincan yolu üzerinde meyve ağaçları kesilmiş, evleri yıkılmış, aç kadınlar yollarda palaspareler içinde dileniyorlar..." Bk. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 81, Belge No:1875, Ankara, 1982, s. 407-411.

eline bırakılmıştı.⁹¹ Trabzon başta olmak üzere Batum'a kadar bölgenin kurtarılmasıyla bir müddet geriye çekilmişler, ancak mütareke sonrası faaliyetlerini tekrar arttırmışlardır.⁹² Bu şekilde cereyan eden olaylar Türkler ve Ermeniler arasında etkileri günümüze kadar varmış bulunan bir ayrılığın en büyük ayaklarından birini oluşturmuştur. O zamana kadar Trabzon'da yaşantı ve gelir olarak iyi bir durumda bulunan Ermeniler, bu ortamlarını ve doğup büyüdüğü yerleri kaybettiği gibi Türkler de bir müddet yurtlarından olmuş, büyük insan kayıpları yaşamış ve maddi manevi yıkıntıya uğramıştır. I. Dünya Savaşı esnasında Ermeniler, Türkleri göçe zorlamaktan ziyade öldürmeyi, hem de işkence ederek öldürmeyi hedeflemesi⁹³ iki toplum arasına onulmaz bir yara açtı.

Sonuç

Gerek Rumlar gerek Ermeniler, Osmanlı tebaası olarak devletin sınırları içerisinde dinî ve millî kimliklerini koruyarak görece rahat ve imtiyazlı bir yaşam sürmüşlerdir. Öyle ki, devletin üst kademelerinde görev almış, Meşrutiyet sonrası mebus ve nazırlık-

⁹¹ Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 2. Baskı, Ankara, 1983, s. 33-35; McCarthy, age, s. 221-222. Ermenilerin Rusların boşalttığı yerlerde kötülüklerine devam ettiğini göstermesi bakımından, 2. Kafkas Kolordusu Komutanı Şevki tarafından 3. Ordu Komutanlığı'na Ocak 1918 yılında yollanan bir yazıda: "Rusların boşalttıkları bölgelerde emniyet ve asayiş tamamen bozulmuştur. Sığınan erlerden birisi Polathane ile Yoroz burnu arasında Ermeniler tarafından soyulmuştur. Ermeniler, 20 gün boyunca Çavuşlu'nun 7,5 km güneyindeki Kırıklı köyü ile haritada ismi olmayan ve Görele'nin doğusunda Filtiroğlu (?) ile Göğeli arasında Aralıkos adıyla anılan bir köyü basmışlar ve yağmalamışlardır... Ertesi gün Ermeni oldukları anlaşılan 40 kişilik bir Rus müfrezesi tekrar Görele'ye gelerek Görele Türk irenışçileriyle çarpışmışlar ve çarpışma sonunda Türk Direniş Reisi Çakır Çavuş kolundan aralanırken, Ruslardan dört er yaralanmış, bir er de ölmüştür." Bilgisi verilmektedir. Bk. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. II*, ATASE Yayınları, Ankara, 2005, s. 119-120. Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru zulümlerini ve saldırılarını sürdürdüklerine dair Rus Kafkas Ordusu Komutanlığında görev yapan General Odişelidze ve General Przevalskiy'den Osmanlı Grup Komutanına gelen 1 ve 16 Ocak 1918 tarihli iki resmi mektup için bk. Türközü, age, s. 36-38.

⁹² Mütareke sonrası Ermenilerin yürüttükleri faaliyetler hakkında bk. Mehmet Okur, "Kafkasya'dan Karadeniz'e "Büyük Ermenistan Projesi" İddialar ve Gerçekler", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C. XII, S. 2, Güz 2010, s. 13-34; Okur, Milli Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri, s. 899-911; Güler ve Akgül, age, s. 215-255; Uras, age, s. 651-738.

⁹³ McCarthy, age, s. 207.

lara kadar yükselmişlerdir. Ancak Osmanlı hâkimiyetinin er geç sona ereceği üzerinde yoğunlaşmaya başlayan fikirleri neticesinde bağlı buldukları devlete karşı isyan bayrağı açtıkları gibi senelerce beraber yaşadıkları Müslüman Türk komşularına da yaşam hakkı tanımak istememişlerdir. Batının emperyalist devletleri ise çıkarları gereği kendi menfaatleri için faydalandıkları Rum ve Ermenileri, daha yoğun yaşadıkları yerlerde isyana teşvik etmiş, silah ve mühimmatın yanı sıra nakdi yardımlarla desteklemiştir. Bütün bunların sonucu Anadolu'daki Rum ve Ermeniler kendi iyi yaşam koşullarından mahrum oldukları gibi doğup büyüdüleri coğrafyayı da terk etmek zorunda kalmıştır. Asayişin alt üst olduğu Anadolu'da, yüz binlerce Müslüman Türk göç etmek zorunda kalırken birçoğu göçün zorlu koşullarından (İaşe yetersizliği, ulaşım yokluğu, salgın hastalıklar) ya da Rum ve Ermeni çetelerinin tedhiş hareketlerinden hayatlarını kaybetmiştir. Tarihi sürecin bu yönde gelişmesi ise söz konusu toplumlar arasında onulmaz yaralar açmış, ancak yaşanan bütün bu acılara rağmen Rum ve Ermenilerin Türkiye'ye yönelik emperyalist arzuları son bulmamıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye (DH. E.UM)
Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH. ŞFR)
Hariciye Nezareti, Siyasi Kalemi (HR. SYS)

Kitap ve Makaleler

ALAP, Cevdet, *Bir Ömür Bir Şehir*, 2. Baskı, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yay., Trabzon 2011.
ARSLAN, Ali, "Ermeniler ve Eçmiyazın Papalığı", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, ss. 78-85.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1982), S. 81, Belge no: 1809-1810, ss. 31-41.
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, (1982), S. 81, Belge no:1875, ss. 407-411.
ATALAY, Bülent, "Trabzon Metropolit Hrisanthos'un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*,

- (3-5 Mayıs 2001), C. 1, Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Trabzon 2002, ss. 599-609.
- ATNUR, İbrahim Ethem, “Trabzon’da Tehcir ve Sonrası Azınlıklara Dair Çeşitli Problemler”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. Mithat Kerim Aslan-Hikmet Öksüz, C.1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Trabzon 2002, ss. 521-526.
- AYDIN, Abdurrahim,-ÖZGÖREN, Aydın, “Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumlarının Faaliyetleri”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:5, S. 10, 2007, ss. 233-246.
- BALCIOĞLU, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz’de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki”, *OTAM*, S: 4, 1993, ss. 91-97.
- _____, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında ve Sonrasında Rumlar ve Topal Osman”, *Giresun Tarihi Sempozyumu (24-25 Mayıs 1996)*, Giresun Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 1997, ss. 259-266.
- Başbakanlık Devlet Arşivi (1995), *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.
- _____, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, C: II, Yayın Nu:86, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.
- _____, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*, C: IV, Yayın Nu:76, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara 2005.
- _____, *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, C: I, Yayın Nu:58, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002.
- BEYOĞLU, Süleyman, “Giresun’da Pontusçu Faaliyetler ve Osman Ağa”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yay., Ankara 2007, ss. 365-385.
- BİRGEN, Muhittin, *İttihat ve Terakki’de On Sene*, C: 1, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- BUDAK, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerinin Müslüman Kısımları”, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, ss. 109-128.
- BURAK, Durdu Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni

- Faaliyetlerinden Kısa Bir Kesit”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C: 3, S: 12, 2007, ss. 25-34.
- ÇALIK, Ramazan.-Tepekaya, Muzaffer, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Anadolu’daki Salgın Hastalıklar ve Ermeniler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 16, 2006, ss. 205-228.
- ÇAPA Mesut, “Giresun Mutasarrıfının Pontus Meselesiyle İlgili Bir Raporu”, *BTTD*, S. 29, 1997, ss. 55-58.
- _____, “Pontus Meselesinde Rum Cemiyetlerinin Rolü”, *BTTD*, S. 35, 1988, ss. 68-70.
- _____, “Trabzon’da Rus İşgali ve Sonuçları”, *Türk Kültürü*, S. 433, 1999, ss. 267-274.
- _____, “Karadeniz’de Pontusculuğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Sadakatleri, Hristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu”, *19 Mayıs ve Millî Mücadele’de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999*, Samsun 2000, ss. 53-66.
- ÇAYCI, Abdurrahman, “Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)*, TTK Yay., Ankara 1992, ss. 75-114.
- ÇEVİK, Zeki,-ÖZKAN, Filiz, “Pontus Terörünün I. Meclise Yansımaları (1920-1923)”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun 2009, ss. 399-412.
- ÇİÇEK, Rahmi, “Merzifon Amerikan Koleji ve Pontus Meselesindeki Yeri”, *19 Mayıs ve Millî Mücadele’de Samsun Sempozyumu, (20-22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000, ss. 67-78.
- _____, “Trabzon’da Ermeni Nüfusu ve 1895 Ermeni Olayları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: 16, 2001, ss. 121-139.
- DOĞANAY, Rahmi, “Millî Mücadele Döneminde İtilaf Devletleri’nin Pontusçu Faaliyetlere Yaklaşımı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl: 2, S: 3, 2007, ss. 59-74.
- DUMAN, Önder, *Emperyal Bir Araç Olarak Rum-Pontus Sorunu (1908-1918)*, Berikan Yay.. Ankara 2010.
- ERBAŞ, Umut, *Millî Mücadele Döneminde Pontus Rum Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C: I, ATASE Yay., Ankara 2005.
- GÖKÇEN, Salim, *Türkiye’de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*, IQ Kül-

- tür Sanat Yay., İstanbul 2010.
- GÜLER, Ali, “Millî Mücadele’de Rum-Yunan Terör Örgütleri”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yay., Ankara 2007, ss. 335-364.
- _____, *Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar*, 2. Baskı, Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR), Ankara 2007.
- GÜLER, Ali,-AKGÜL, *Suat, Sorun Olan Ermeniler*, 2. Baskı, Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu (TÜRKAR), Ankara 2007.
- GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, 10. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul 2010.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)”, *Belleten*, C: LXVII, S: 250, 2003, ss. 1-26.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, 20. Baskı Babıali Kültür Yay., İstanbul 2011.
- KANTARCI, Şenol, *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.
- KESER, Ulvi, “Millî Mücadele Döneminde Ayrılıkçı Faaliyetlerde Kilisenin Rolü ve Hrisostomos-Hrisantos Girişimlerine Kentsel Bir Bakış”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun 2009, ss. 339-370.
- KOCAL, Celal Ferdi, *Ömrümün 90 Yılından Bazı Hatıralar*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1983.
- KOCAOĞLU, A. Mehmet, “Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devleti’ne Uzanan Süreç”, *Giresun Tarihi Sempozyumu*, (24-25 Mayıs 1996), Giresun Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 1997, ss. 231-248.
- KÖSE, Osman, “Balkan Savaşları Sırasında Rusların Trabzon ve Gümüşhane Rumlarını Tahriki”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun 2009, ss. 235-249.
- Lermioğlu, Muzaffer, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949.
- McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yay., İstanbul 1998.
- MEHMED TAL’AT PAŞA, *Talât Paşa’nın Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007.
- MUTLU, Cengiz, *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.

- OĞUZ, Ahmet, “Meşrutiyet’in Ermeni Milliyetçiliğinin Doğmasına Etkisi ve Bu Dönemde Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu İlişkilerin Basına Yansımaları”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, (22-24 Mayıs 2008), Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) C. 1, Haz. M. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, Kayseri 2009, ss. 165-177.
- OKUR, Mehmet, “Millî Mücadele Döneminde Karadeniz Bölgesi’ne Yönelik Ermeni Faaliyetleri”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, (25-26 Mayıs 2005), C.2, Haz. Kenan İnan-Hikmet Öksüz-Mehmet Okur-Veyssel Usta, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 2007, ss. 899-911.
- _____, “Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi’nde Pontusçu Faaliyetler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.14, 2007, ss. 1-28.
- _____, “Pontus’çu Faaliyetlerde Batılı Devletlerin Rolü”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü, Samsun 2009, ss. 383-397.
- _____, “Kafkasya’dan Karadeniz’e “Büyük Ermenistan Projesi” İddialar ve Gerçekler”, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C: XII, S: 2, 2010, ss. 13-34;
- Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yay.. Ankara 2000.
- ÖKSÜZ Hikmet,-Aktaş, Hayati, “Pontus Meselesi’nin Tarihsel Arka Planı ve İngiliz-Amerikan Belgelerine Yansımaları”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veyssel Usta, Serander Yay., Ankara 2007, ss. 307-334.
- ÖZDEMİR, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, C: 6 S: 14, 2007, s. 27-40.
- ÖZGER, Yunus, *1895 Bayburt Ermeni Ayaklanmaları*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007.
- ÖZGÖREN, Aydın, “Trabzon Rum Metropolit Hrisanthos Flippides’in Pontus Rum Devletini Kurmaya Yönelik Siyasi Çalışmaları”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:5, S. 9, 2007, ss. 145-161.
- PEHLİVANLI, Hamit, “Tarih Perspektifi İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri”, *Pontus Meselesi ve*

- Yunanistan'ın Politikası*, ATAM Yay., Ankara 2006, ss. 79-120.
- PERİNÇEK, Mehmet Bora, *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Ermeni İlişkileri (1915-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Pontus Meselesi*, Yayına Haz. Yılmaz Kurt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 1995.
- SARINAY, Yusuf, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası*, ATAM Yay., Ankara 2006, ss. 1-77.
- _____, "24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, ss. 129-145.
- _____, "Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS-II) (22-24 Mayıs 2008), C. 4, Haz. M. Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, Kayseri 2009, ss. 375-415.
- SAYDAM, Abdullah, "Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni-Rum Tehdidi", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası*, ATAM Yay., Ankara 2006, ss. 121-143.
- SELÇUK, Sadi, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37. Kafkas Tümeninin Trabzon'u Düşmandan İstirdadı*, Ülkü Basımevi, Konya 1955.
- SONYEL, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 3. Baskı, TTK Yay.. Ankara 1995.
- ŞAHİN, Enis, "Arşiv Belgelerine Göre 1895 Trabzon Ermeni Olayları", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl:1, S: 1, 2006, ss. 123-140.
- ŞİMSİR, Bilal, *Osmanlı Ermenileri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986.
- Tarakçıoğlu, Mustafa Reşit, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, Trabzon 1986.
- TEPEKAYA Muzaffer,-ÇALIK, Ramazan, "Türk ve Alman Belgeleri Işığında Trabzon'da Ermeni Tehcirinin Uygulanması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: 20, S: 1, 2005, ss. 169-195.
- TETİK, Ahmet, "Çeteler, Venizelos ve Patrikhane", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yay., Ankara 2007, ss. 211-223.

- Trabzon Belediyesi, *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri*, C: I, Haz. Süleyman Bilgin ve Diğerleri Trabzon Belediyesi Kültür Yay.. Trabzon 2007.
- TÜRKDOĞAN, Berna, *1915'ten Günümüze Tehcir (Türkler ve Ermeniler)*, 2. Baskı, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006.
- TÜRKÖZÜ, Halil Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ed. Tülay Duran, Belge Yay.. İstanbul 1987.
- UZUN, Enver, *Rus İşgal Komutanı S. P. Mintslov'un Trabzon Günlüğü*, Trabzon 2008.
- ÜNALP, F. Rezzan, "Mondros Mütarekesi Döneminde (1918-1919) Trabzon ve Yöresinde Yaşanan Ayrılıkçı Rum Faaliyetleri ve Türk Halkının Karşı Mücadelesi", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, S: 13, 2009, ss. 87-117.
- YEL, Selma, "1914-1919 Seneleri Arasında Trabzon'un Genel Durumu ve Rum/Ermeni İddiaları", *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, (Trabzon, 3-5 Mayıs 2001)*, C: 1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., Trabzon 2002, ss. 559-566.
- YERASİMOS, Stefanos, "Pontus Meselesi (1912-1923)", *Toplum ve Bilim*, S: 43-44, 1988-1989, ss. 33-76.
- YILMAZ, Hadiye, *Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi*, ATAM Yay.. Ankara 2010.
- YÜKSEL, Ayhan, "Millî Mücadele Yıllarında Giresun'da Rumlar ve Haçika Çetesi", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, Ed. Veysel Usta, Serander Yay., Ankara 2007, ss. 387-396.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA TRABZON'DAN MÜSLÜMAN GÖÇÜ

İbrahim Ethem ATNUR*

Osmanlı Devleti'nin en büyük vilayetlerinden biri olan Trabzon, nüfusu, stratejik konumu ve özellikle 19. yüzyıldan itibaren giderek artan önemde bir liman şehri olmasıyla dikkat çekmektedir. Karadeniz üzerinden Doğu'daki Anadolu vilayetleri ve özellikle İran ile yapılan ticarete önemli liman şehri olan Trabzon, askerî ulaşım açısından da dikkat çekicidir. Coğrafi yapısından dolayı tarımsal faaliyetin az olduğu bölgede, insanların ciddi anlamda ticarete yöneldiği, bu durumunda nüfus artışına sebep olduğu görülmektedir. Döneme göre değişiklik arz eden bölgedeki nüfus yapısı, 1914 yılı itibarıyla şu şekildedir: Müslüman: 921.128, Rum: 161.574, Ermeni (Gregoryan): 37.549, Ermeni (Katolik): 1350, Protestan: 1338, Yahudi: 8. Toplam nüfus: 1.222.947.¹

Rusların 19. yüzyılın başlarında Kafkasya'ya inisi ile birlikte, başlayan Türk-Rus mücadelesi tabii olarak bölgeyi savaş alanı haline getirip, Osmanlı topraklarının işgaline yol açmıştı. Savaşlar ve işgaller beraberinde sivil Müslüman nüfusun Anadolu içlerine göçüne sebep olmuş, milyonlarca insan evlerinden, yurtlarından ayrılmak zorunda kalmış, önemli bir kısmı da yollarda hayatını kaybetmişti.² 29 Ekim 1914 tarihinde Türk Donanması tarafından Rus limanlarının bombalanması, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğu kısımlarından yeni bir sivil göçünün habercisi oldu. Artık Osmanlı Dev-

---

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. iethem@atauni.edu.tr

¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 218-219.

² Göçler için bk. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 1997; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991; Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Eser Ofset Matbaacılık, Kars 2011; Jülide Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig*, S. 46, Yaz 2008, s. 37-56.

leti de Rusya-İngiltere-Fransa bloğuna karşı, Almanya ve Avusturya yanında savaşa dâhil olmuş, bölge, Karadeniz'den İran hududuna ve oradan Süleymaniye çizgisine kadar savaş alanı haline gelmiştir.

Türk-Rus savaşının hemen başlangıcında, 1 Kasım 1914 tarihinden itibaren Erzurum'un doğusunda başlayan küçük çaplı savaşlar³ esnasında sivil göçlere şahit olunmaktadır. Nitekim Bayezid, Karaköse (Ağrı), Eleşkirt ve özellikle Türk-Rus Savaşı'nın ana merkezini teşkil eden Köprüköy, Azap ve Horasan çizgisi üzerindeki sivil halkın savaşlardan ciddi zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Daha savaş başlamadan sınırı geçen Rus ordusu içerisinde bulunan Ermeni çetelerinin özellikle Bayezid ve Eleşkirt civarlarında Müslüman halka ciddi zarar verdiği, bundan dolayı halkın iç bölgelere doğru göçe başladığı görülmektedir.⁴ Savaşın başlaması ile birlikte sınır boylarındaki Müslüman halk savaşların yanı sıra, Rus ordusu içerisinde bulunan Ermeni çete veya askerlerinin saldırı ve katliamlarından perişan oldu ve dolayısıyla artan sayıda insan göçe başladı, yani eski ifadesiyle muhacir oldu.⁵ Henüz 1914 yılı bitmeden Erzurum, Van ve Bitlis, göçen halk yüzünden birer sefalet merkezi hâline geldi. Şehir merkezleri ve etraftaki köylere sığınan bu halk, açlık ve salgın hastalıklar yüzünden perişan hale gelmişti.⁶

22 Aralık 1914 ve 9 Ocak 1915 tarihleri arasında şiddetli kış şartlarında devam eden Sarıkamış muharebeleri, iki tarafa da çok ağır kayıplar verdirmiş ve sonuç itibarıyla özellikle soğuk ve kar-

³ Dönem hakkında bk. Yavuz Özdemir, *Enver Paşa'nın Üçüncü Ordu Günleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1994; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı*, I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

⁴ *Arşive Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I*, 1908-1918, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 144.

⁵ Dönemin kayıtlarında, genel olarak kelime anlamından farklı olarak sevk edilen Ermenilere muhacir, evlerinden kaçmak zorunda kalan Müslümanlara mülteci denmiştir. Bu çalışmada mülteci yerine göçmen ve muhacir kelimesi kullanılacaktır.

⁶ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri I, 1914-1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 101; *İki Kardeşten Seferberlik Anıları*, Yay. Hzl. Yıldırım Sezen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 53-54.

dan ağır bir darbe yiyen Türk ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı.⁷ Türk ordusunun mağlubiyeti ve küçük çaplıda olsa Rus kuvvetlerinin ilerleyişi, ilk önce Ardahan, Oltu, Narman, Artvin, Borçka ve Hopa üzerinde etkisini gösterdi. Sivil halk çetin kış şartları altında iç bölgelere göçe başladı. Hopa ve Arhavi'nin Rusların eline düşmesi sonucu o civar ahalisi önce Fındıklı, Pazar ve Rize'ye göçmüş, fakat Rusların bölgeye asker yağmaları sonucu endişeye kapılan Müslüman halk, tekrar yollara düşmüş, Rize'de bulunan mülki memurlar da ailelerini Samsun'a nakletmek için izin talebinde bulunmuşlardı.⁸ Kayıtlardan görüldüğü üzere halkın ciddi bir kısmı Karadeniz kısmında kendileri için daha güvenli gördükleri Trabzon'a yönelirken daha güney doğudaki halk Erzurum'a göç etti. Ancak dönemin basınına yansıdığı üzere bu kaçış beraberinde mütahiş acılar barındırmakta, yürekleri yaktaktadır. Tanin gazetesinin Erzurum'da yayınlanan Albayrak'dan alarak "*Moskof Şenaatinden Feci Levhalar*"⁹ başlığıyla okuyucularına duyurduğu haberde özetle şu bilgiler yer almaktadır:

"Ardanuç'un Müslüman ahalisi de zulmün son derecesine uğradıklarından, canlarını kurtarabilenler aç, çıplak bir halde Tavusker¹⁰e iltica etmişlerdi. Rus Ordusu ile birlikte hareket eden Ermeniler, "efendileriyle" beraber bu masumları takip ederek rast geldikleri çoluk çocuğu öldürmeğe, kadınlara tecavüz etmeye koyulduklarından, kadınlar, namuslarını kurtarmak için kucaklarındaki ciğer parelerini karlar içerisine atıp, firara teşebbüs etmişlerdi. Bu acıklı hallerden zerre kadar etkilenmeyen canavarlar, kadınların tamamına tecavüz etmiş, sonra memedeki çocukların yanaklarını, annelerin memelerini süngüleyerek onları öldürmüşlerdi. Bunlar arasında bulunan bir kadın, kendisinin yaralarına bakmak isteyenlere; şehid olacağından dolayı asla pişman olmadığını ve vücudundaki yaralardan ziyade iffetine tecavüz edilmesinin kendisini perişan ettiğini söylemiş ve feryatlar içerisinde vefat etmişti.

"Şenaatin, vahşetin bu derecesini tarih kayd etmemiştir. Bu hallere karşı beşeriyetin vicdanı ilelebed titresin".

⁷ Konu hakkında bk. Özdemir, *agt*; Ramazan Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, Nesil Yayınları, İstanbul 2006.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH-ŞFR), 465/97, 19 Mayıs 1915.

⁹ *Tanin*, 8 Temmuz 1331, 21 Temmuz 1915.

¹⁰ Erzurum-Olur-Çataksu Köyü.

Savaş alanlarından kaçıp, bölgenin iki önemli şehri olan Trabzon ve Erzurum'a ulaşan bu yorgun ve perişan göçmenler, mahalli yetkililer ve yerleşik halkın yardımları sayesinde bir müddet bu şehirlerde kaldı.¹¹ 1915 başlarından itibaren sonuçları itibariyle daha korkunç sivil Müslüman dramı Van-Muş-Bitlis çizgisinde yaşandı. Ruslar ile işbirliği yapan Ermeni asker ve çete gruplarının adı geçen bölgedeki katliamları ve nihayet Van'ı işgalleri canını kurtarabilen on binlerce Müslüman'ın savaş sahası dışına göç etmesine sebep oldu.¹²

1916 yılı Kafkasya'daki Türk-Rus savaşlarının seyri açısından önemlidir ve artık kesin Rus başarısı ile neticelenmiştir. 11 Ocak 1916 tarihinde savaşın ana eksenini olan Erzurum'a yönelik başlayan Rus taarruzu kısa sürede başarı elde etti. Köprüköy, Hasankale ve nihayet 16 Şubat 1916 tarihinde Erzurum, Rusların eline geçti. Rus kuvvetleri bir taraftan Erzincan'a yönelik askeri harekâta devam ederken diğer taraftan Bayburt ve Rize üzerinden Doğu için stratejik bir liman şehri olan Trabzon'a yöneldi. Bayburt'a yönelik Rus taarruzu Kop dağlarında müthiş bir Türk direnişi ile karşılaştı ve Mayıs 1916 sonlarına kadar çok kanlı mücadeleler vuku buldu.¹³ Karadeniz kıyı çizgisinden Trabzon'a yönelik başlayan Rus ilerleyişi bir önceki hatta göre daha başarılı oldu. Çoğunluğu yerel halk ile Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarından oluşan az sayıdaki Türk kuvvetleri ciddi bir direniş gösterebilir de donanmalarının da desteğini alan Ruslar, kısa sürede Rize (8 Mart), Of (26 Mart) ve Sürmene

¹¹ *Kafkas Cephesi I*, s. 604-619; Volkan Aksoy, *Birinci Dünya Harbi'nde Doğu Karadeniz'de Muhacirlik*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2003, s. 21.

¹² Konu hakkında bk. *Österreich-Armenien 1872-1936 Faksimilesammlung Diplomatisch-er Aktenstücke (Fotokopien) Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VI (1914-1915)*, Wien 1995, s. 4626-4627, 4548-4552; Justin McCarthy, *The Armenian Rebellion at Van*, Utah Series in Turkish and Islamic Studies, Utah, Eylül 2006; Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s. 102-123; Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ebabil Yayınları, Ankara 2004; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehciri Olayı*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, s. 78-79; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 38-39; Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi II*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 437.

¹³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı, II*, Ankara 1993, s. 9-117, 151-189; Kurat, *age*, 288-289.

(14 Nisan)'yi işgal ederek Trabzon önlerine dayandı. Akçaabat limanına bir Rus çıkarması muhtemel görülmesi üzerine Türk yetkililer, 15-16 Nisan gecesi Trabzon'u tahliye etti ve durumun Ruslara haber verilmesi ile birlikte onlar, 18 Nisan'da şehri işgal etti.¹⁴

Erzurum ve çevresinin işgali, çetin kış şartları içerisinde yüz binlerce sivilin göç etmesine sebep oldu. Vali Tahsin Bey, önceki dönemlerde kış şartlarında gerçekleşen göçlerin trajik sonunu bildiğinden halka yerlerinde kalmaları yönünde telkinde bulundu ise de sonuç değişmedi. Savaş ve işgal sahalarında halkın özellikle Ermeni gruplardan gördüğü insanlık dışı uygulamalar, onları çetin kış şartlarında evlerinden uzaklaşmalarına neden oldu. Yürüyecek hali olanlar, araba vs. imkânı bulunan insanlar kabileler halinde -20,-40 derece soğukta ve karlar içerisinde meçhul bir ufka doğru göçmeye, aslında ölüme yürümeye başlamıştı.¹⁵

1916 yılında Karadeniz kıyı çizgisindeki Rus ilerleyişi de halkı tedirgin etmiş, bir taraftan Ruslar halkı göçe mecbur ederken, diğer taraftan halkın kulaktan kulağa duyduğu korkunç hikâyeler ve Erzurum'un düşmesi, onların Trabzon'a doğru kaçmasına sebep olmuştu. Hopa-Rize dolaylarında başlayan göçe, müteakip günlerde Of ve Sürmene halkı da katıldı. İmkânı olanlar küçük kayıklar, diğerleri askeri hizmete alınmayacak derecede kötü at, eşek ile veya yaya yürüyerek Karadeniz'in geçit vermez dağları ve derelerini aşmaya çalışmışlardı.¹⁶ Şubat ayı ortalarından itibaren yoğunlaşan bu göç, karlı tepeler, çamurlu ve engebeli derelerde insanlara hayli sıkıntı yaşattı. Nitekim göç kabilelerinden birinde yer alan H. Hilmi Umur, hatıratında şu bilgiyi vermektedir:

¹⁴ *Kafkas Cephesi II*, s. 191-199; Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 7; Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaş'ında Trabzon (1914-1918)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 1999, s. 482; Enis Şahin, "İngiliz The Times Gazetesine Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 7, Güz 2009, s. 120-128.

¹⁵ İbrahim Ethem Atnur, "Zihinlerde Yaşatılan Göç", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Ankara 2003, s. 56-63.

¹⁶ Aksoy, *agt*, s. 21; Fevzi Güvemli, "Fevzi Güvemli'nin Anılarında Trabzon", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Hzl. Mehmet Akif Bal, ABP Yayınları, Trabzon 2004, s. 129-130; H. Hilmi Umur, "Birinci Dünya Savaş'ında Of Direnişi", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Hzl. Mehmet Akif Bal, ABP Yayınları, Trabzon 2004, s. 158-160; Hikmet Öksüz-Veyssel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2008, s. 131.

“Yollar müthiş çamurdur, akşam karanlıktır, köprüye bir türlü varamıyoruz. Aile efradımızın hepsi taşıyabilecekleri kadar eşya yüklenmişlerdir. Ben ise iki yaşındaki bir kız çocuğunu sırtıma, bir yaşlarındaki diğer bir çocuğumuza kucağımda taşımaktayım, bir elimle sırtımdaki çocuğu tutarken, diğer elimle kucağımdaki küçük çocuğu tutuyorum. (..) Tutmak için kolumun takati tükenmiştir, ıstırabımın hududu yoktur, kollarım tamamen tutmaz bir hale gelmiştir, yakın köprü uzak da uzak olmuştur, bütün gayretler sona ermiştir. Arkamızda düşman, hava karanlık, vakit gece, yol çamurdan bir derya ve bize yabancı vücudumuzda ise takatten eser kalmamıştır. İşte hicretin en acı, en felaketli bir zamanını geçiriyoruz. Kendi halimizi misal olarak yazıyorum, bütün muhacirler bizim gibidir.”¹⁷

Trabzon’a doluşan muhacirler, burada da müthiş bir kaynaşmaya şahit olmuştur. Daha önce bu şehre göçenler ve Trabzon’un sakinleri göç hazırlığı yapmaktadır. Erzurum’un düşmesi, zaten bombardımanlardan ve Rus ilerleyişinden maneviyatı bozulan halk ve yetkilileri oldukça tedirgin etmiş, şehrin ağır ağır tahliyesini gündeme getirmişti. Vali Cemal Azmi Bey, şehre ait önemli resmi evrakları ve arşiv vesikalarını sandıklara doldurup, kayıklarla Ordu’ya nakletmiş, kendisi de aynı istikamete hareket etmişti. Valinin Trabzon halkına tavsiyesi, Giresun doğrultusunda şehri tahliye etmeleridir.¹⁸ Halk çaresiz, üzgün ve şaşkındır, bombardıman tehlikesini bahane eden varlıklı ve “*kibar*” ailelerin bir kısmı, aslında yaklaşan düşman nedeniyle ilk göç eden kitleyi oluşturmuştur.¹⁹ Diğer imkânı olanlar bulabildikleri kayık veya at ile şehri terk çabasındadır. Ancak sorun geride mağaza ve evlerde kalan malların ne olacağıdır. Mallarını satmak isteyenler ise alıcı bulamamakta, alıcı konumundaki Rum ve Ermeniler, nasılsa Türkler gittikten sonra her şey kendilerine kalacağı düşüncesiyle satın alma işlemi yapmamaktadır. Nitekim dönemi yaşayan Mustafa Tarakçıoğlu,

¹⁷ Umur, *age*, s. 159-160.

¹⁸ Öksüz-Usta, *age*, s. 127; Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949, s. 219-220; Erol Kaya, “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon Muhacirleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Trabzon 2002, s. 533.

¹⁹ Lermioğlu, *age*, s. 219-220.

çarşıda yeni Singer dikiş makinelerine 20 kuruş, büyük bakır tencerelere 5 kuruş veren olmadığını ifade etmektedir.²⁰ Bu arada insanlar kayıklarla göçe etmekte, sahilde izdiham yaşanmaktadır. Tarakçıoğlu iskelede gördüklerini şöyle anlatmaktadır:

“Bir gün iskeleyle gittim, imkan bulabilse idim, ben de bir kayak kiralayıp kocaları askerde olan yengelerimle, çocukları, ihtiyar annem ile babamı Giresun’un Bulancak bucağına gönderecek idim. İskelede hükümet, “Sevkiyat gönderme merkezi” adı ile bir teşkilat kurmuş idi. Sevkiyat merkezi hükümete ait kaçırılacak eşya ile memur ailelerini ve onların eşyalarını yine hükümetin kayıklarına doldurtuyor, o arada bazı ileri şehir halk tabakasından olanların da bu kayıklardan faydalanmakta olduklarını, başka herhangi bir kimsenin sevkiyat merkezinden istifadelerine imkan olmadığını gördüm. Sevkiyat merkezine toplanmış üstü başı eski, sökkük fakir kadın ve çocuklar toplanmışlardı. (...) Sevkiyat memurlarına, “bizim erkeklerimiz asker dediler; paramız, önümüze düşecek erkek, herhangi bir kimsemiz yok, bizi şu çocukları düşünmana ezdirtmeyiniz, ne olur bizi de kayıklara alarak kurtarınız, ırz ve namusumuz devletindir, siz bilirsiniz bizi de alınız” dediler. Bu feryat ve gözyaşları sevkiyat memurlarının ne kulaklarına giriyor ve ne de vicdanlarını kımlıdatıyordu. Sevkiyat kayıklarına kimlere ait olduklarını bilmediğim eşyalar arasında çiçek saksıları da taşınıyordu. Vicdan parçalayan o hissiz manzaraya daha çok dayanamadım, kendi başımın çaresini bulmak için oradan uzaklaştım.”²¹

Halk varlıklı ailelerin eşyalarının dahi taşındığı bir durumda, kendilerinin kayıklara alınmamasından oldukça şikâyetçidir. Taşımacılık yapan kayakçıların halka kötü davrandığı ve fahiş fiyatlar talep ettiği de görülmektedir.²² Buna karşın deniz de yüzlerce küçük yelkenli ve kayak, sıcak yuvalarını ve mallarını geride bırakan insanlarla dolu olarak batıya doğru hareket etmektedir. Elbette ki her an Rus donanmasının saldırısına uğrama tehlikesine karşın sahile yakın seyretmektedirler. Karadan gitmek zorunda olanlar için hayat daha zordur. 20 Şubatтан itibaren hızlandığı görülen bu göç, yerine göre karlı, tipili ve yağmurlu havalarda yapılmaktadır. Diğer bölgelerde olduğu gibi, Karadeniz kıyı şeridinde yaşanan göçün ön

²⁰ Öksüz-Usta, *age*, s. 127.

²¹ Öksüz-Usta, *age*, s. 128.

²² Aksoy, *agt*, s. 22; Lermioğlu, *age*, s. 221; Kaya, *agb*, s. 535.

safında yer alanlar genellikle kadınlardır. Lermioğlu karşılaştığı ve tabii olarak yaşadığı bu göç hakkında şu ifadeleri yazmaktadır:

“Ekseriyetini kadınlar ve çocuklar teşkil eden bu kabileler içinde çocuklar soğuktan sızlanıyor, büyükler bu geceyi geçirmek için yer arıyor, tanıdıklarını soruyorlar. Hepsinin sırtında eşya, bir kısmının arkasında küçük çocuklar bağlı. Bir gece evvel sıcak odalarında uyuyan bu zavallılar şimdi ayaz soğuğunun altında, yol üstünde, yuvalarının 15 kilometre uzağında titreşiyor, inliyor, sığınacak yer arıyorlar. Bu bedbahtların çoğu asker aileleri ve çocukları. (...) Aynı günde (21 Şubat) kasabamız (Akçaabat) halkı da hicrete başladı. Bir kayığı Ordu kasabasına kadar kiralamak için bedelinin birkaç mislini ödemek lazım. Kiralanan kayıklarla hicret eden ailelerin eşyası taşınıyor. Yeis, fütur, hüznün ve keder her dakika bir vesile ile artıyor. Kasabayı terk edenlerin ayrılıkları cidden hazin ve yürek paralayıcı. Evinin kapısını kapatan her aile, bir canlı cenaze gibi yakınlarını komşularını gözyaşlarına boğuyor. İstila ve işgal tehdidi altında asırlık mes’ut yuvalarını, maddeten manen bağlı oldukları bu toprakları, tek-mil varlıklarını, refahlarını, istirahatlarını, düzenlerini, sıcak ocaklarını terk ederek gidenlerin ızdırabı kalemle ifade edilmeyecek kadar taşkın.”²³

Ruslar Trabzon’a yaklaşımadan şehrin Müslüman halkı göçü hızlandırmış, şehrin sokakları tenhalaşmış, caddelerde gelip geçen muhacir kabileleri ve askerlere tesadüf edilmektedir. Boşalan evler ve mahalleler işgal gerçekleşmeden viraneleşmeye başlamıştır. Şehirde kalanlarda biçare bir şekilde yaşamlarını sürdürmeye devam etmektedir. Rumların yoğun yaşadığı kısımlarda ise hayat eskisi gibi akmaya devam etmektedir.²⁴ Ruslar 18 Nisan’da Trabzon’u işgal ettiklerinde şehrin Müslüman ahalisi çoğunlukla evlerini terk edip, göçe katılmış durumdadır.

İşgallerin yaşandığı diğer alanlarda olduğu gibi, Karadeniz kıyı şeridinde de insanlar meçhul bir ufka yönelmiş, yürekleri burkan bir kaçış yaşanmaktadır. Rusların ilerleyişine göre, muhacir kabileleri birbirlerini iterek ilerlemeye devam etmektedir. Aslında nereye gitmek istediklerini kendileri de bilmemekte, açlık, yokluk

²³ Lermioğlu, *age*, s. 221.

²⁴ Lermioğlu, işgal öncesi Trabzon’da ağlamasına şahit olduğu yaşlı bir Müslüman kadına neden göç etmediğini sorduğunda aldığı cevap, kalp yakıcıdır: Kadın, oğlunun savaşta yaralanıp geldikten sonra şehit olduğunu, gelini ve torunları göç ettiği halde, kendisinin oğlunun mezarını bırakamayacağı cevabını vermektedir. Lermioğlu, *age*, s. 222-223.

ve sefalet içerisinde daha iyi yaşayabilecekleri yerler aramaktadırlar. Başlangıçta canlı olan kabileler gittikçe erimekte, önce hayvanlar yok olmakta, sonra insanlar açlık, hastalık, eşkıya saldırısı veya Rus bombardımanı sonucu ölmekte, çocuklar kaybolmaktadır. Sivil halkın arasına, bölgede savaşan yerli bir kısım asker ve gönüllülerin de aile endişesi veya bahanesi ile katılması, Ruslara saldırı için sebep vermektedir. Bundan dolayı Rus gemilerinden sık sık göçen halk üzerine ateş açıldığına şahit olunmakta, hatta bir keresinde Rus bombardımanı sonucu aralarında tek asker dahi bulunmayan 182 masum sivilin katledildiği dönemin kayıtlarına yansımaktadır.²⁵

Trabzon ve çevresinden batıya doğru kaçan sivil halkı mağdur eden en önemli sorunlardan biri de aşılması gereken dere ve özellikle nehirlerdir. Mevsimin özelliklerinden dolayı azgın akan sular, özellikle Harşit Çayı'nda bir drama yol açmış, insanlar üzerinde köprü olmayan suyu geçmek için günlerce yağmur ve çamur içerisinde beklemek zorunda kalmıştı. Ancak bu bekleyiş bir müddet sonra drama dönüştü. Halkın bir kısmı *kelek* denilen kayıkla karşıya geçmek isterken sulara karışmakta, özellikle kadın ve çocuklar hayatlarını kaybetmektedir. *Keleğe* binme imkânı olmayan veya korkan bir kısım kadınların, çetin tabiat şartları altında ve uzun bekleyiş sonucu kendilerini kaybettiği, bazılarının çıldırarak artık taşımaktan bitkin düştüğü çocuklarını azgın suya fırlattığı anlatılmaktaydı.²⁶

Tirebolu'ya ulaşan muhacirler, burada da durmayarak Giresun'a yöneldi Giresun cadde ve sokaklarını dolduran muhacirlere, hükümet tarafından ilk olarak burada ekmek dağıtıldı. Ancak onlar burada kendilerini rahat hissetmediklerinden Trabzon Valisi Cemal Azmi'nin de bulunduğu Ordu'ya yöneldiler.²⁷ Cemal Azmi'nin gayretleri sonucu muhacirler biraz nefes alma imkânı bulsa da arkadan akıp gelen yeni göçmenler, ciddi bir izdihama ve sağlık sorunlarına yol açıyordu. Dönemin şartları gereği bu insanlara yeterince yardım etme imkânı yoktu. Bulunan çözümlerden biri, Rus ilerleyişinin durdurulması sonucu kaçan sivil sayısını azaltmaktı. Bundan dolayı Cemal Azmi, Dâhiliye Nezaretinden sivil halkın sefaletten

²⁵ Kaya, *agb*, s. 534.

²⁶ Lermioğlu, *age*, s. 234-235; Öksüz-Usta, *age*, s. 131; Aksoy, *agt*, s. 26.

²⁷ Kaya, *agb*, s. 536.

kurtarılması için bir an önce bölgeye yeni askerî kuvvet gönderilmesini talep etti, eldeki yaşlı ve yetersiz güçlerle bu mümkün değildi. Ayrıca o, “*hicret eden ahalinin sefaletini görüp de ağlamamak kabil değildir*”, diyordu.²⁸

Konu hakkında Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya benzer bir müracaat Canik Mutasarrıfı Kemal Bey tarafından yapıldı. Kemal Bey, Talat Bey'e aslında Merkez-i Umumi Azası Rıza Bey'in ifadesini aktarıyordu ve özetle şöyle deniyordu: *Trabzon'un sükûtu bütün sahil halkını telaşa düşürdü. İç bölgelere kaçmakta olan muhacirler, yapılan yardımlara rağmen perişan durumdadır ve göç iç bölgelere yansımaktadır. Bu durumu önlemek amacıyla İstanbul'dan bir alay nizamiye askeri ve Canik Mutasarrıflığınca istenen 500 adet silahın bir an önce gönderilmesi gerekmektedir.* Böylece şımarık bir şekilde ilerlemekte olan Rus ilerleyişi durdurularak muhaceretin önü alınacaktı.²⁹

Yerel makamların, özellikle askeri anlamdaki isteklerinin dönemin şartları içerisinde pek yerine getirilmediği, getirilse de yeterli olmadığı görülmektedir. Nitekim Ruslar, karşılarında ciddi direniş görseler dahi her açıdan üstün kuvvetleri sayesinde Tirebolu'ya kadar ilerlemiş, bu durum sivil halkın artan bir surette daha iç bölgelere kaçmasına sebep olmuştu. Giresun ve Ordu bölgelerine yığılmış durumdaki göçmenler, bu yeni hareketlenme üzerine kitleler hâlinde Ünye ve Samsun'a yönelmiş, gittikleri yerlerde izdihama, açlığa, yokluğa ve ciddi sağlık sorunlarına yol açmışlardı. Osmanlı makamları, göçün Samsun ve çevresine yapılmasına karşındır ve özellikle muhacirlerin beraberinde taşıdığı bulaşıcı hastalıkları askere kaptırmalarından korkmaktadır. Talat Paşa bu anlamda Trabzon Valiliğini uyarmış, muhacir göçünün engellenmesini, izinsiz hareket eden muhacirlere yardım yapılmayacağını duyurulmasını istemişti.³⁰ 3. Ordu'nun iâşe depolarından biri olan Samsun'un durumu her açıdan askeri makamlar açısından önemliydi. Ancak şartlar gereği, göçün ve beraberindeki sorunların önlenemediği de aşıkârdı.

²⁸ BOA, DH-ŞFR, 516/113. 21 Nisan 1916.

²⁹ BOA, DH-ŞFR, 517/72. 25 Nisan 1916.

³⁰ BOA, DH-ŞFR, 76/93. 12 Mayıs 1916.

Başta Trabzon Valisi Cemal Azmi olmak üzere, yerel yetkililerin muhacirlerin sorunlarını çözme hususunda gayret gösterdikleri dönemin kayıtlarında görülmektedir.³¹ Ancak mevcut şartlar altında cephedeki askerine dahi bakamayan bir devletin, muhacirler için ne denli imkânlar sunabileceği de tartışmalıdır. Dönemin kayıtları, yetkililerin bu anlamdaki yaptıkları yanında çaresizliklerini, yapamadıklarını ve beceriksizliklerini de yansıtmaktadır. Sorunun temelinde mali sorunlar yatmaktadır ve bundan dolayı İstanbul'dan para talebi yoğunudur.³² Osmanlı ülkesinde, sayısı 1 milyonu aşan göçmenlere yeterli para bulmak mümkün olmayınca geçici tedbirler alındı. Nitekim Ordu-Ünye çizgisinde izdihama yol açan iskân ve geçim sıkıntısı yaşayan muhacirlerin dağ köylerine yerleştirilmesi, Muhacirin Müdürü Şükrü (Kaya) tarafından Trabzon Vilayeti ve Canik Mutasarrıflığından istenmiş,³³ elbette ki alınan bu ve benzeri tedbirler yeterli olmamıştı. Kendilerini bölgeye geldikleri ilk günlerden itibaren Karadeniz çizgisinde emniyette görmeyen, ciddi oranda iskân, iaşe, güvenlik³⁴ ve sağlık sorunları yaşayan göçmenler, daha iç bölgelere hareketlendi. Onlar kendileri için her açıdan daha rahat edecekleri bölgeler aramaktaydı.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği telgrafta; Trabzon havalisinden deniz yoluyla Sinop ve Bolu taraflarına giden ve oradan da iç bölgelere yönelen göçmenlerin, daha sonra talimatnamede gösterilen iskân yerlerine iade sıkıntısı yaşamamaları için, Bolu, Kastamonu ve Sinop'ta geçici şekilde yerleştirilmeleri gerektiğini, bunların kesinlikle Eskişehir, Kütahya, İzmit, Bursa ve İstanbul taraflarına geçirilmemesini emrediyordu.³⁵ Dönemin kayıtları, muhacirlerin iskânı hakkındaki talimatnameye ve Talat Paşa'nın konu hakkındaki emirlerine pek uyulmadığını göstermektedir. Nitekim diğer bölgelerin muhacirleri

³¹ Giresun, Ordu civarına gelen göçmenlerin sayısı ve bunlara yapılan yardımların maddi karşılığı, dönem dönem Vali Cemal Azmi tarafından Dâhiliye Nezaretine iletilmektedir. *BOA, DH-ŞFR, 667/90*. 19 Eylül 1916. Ayrıca yardımlar için bk. Aksoy, *agt*, s. 30-39; Kaya, *agb*, s. 536.

³² *BOA, DH-ŞFR, 527/26*, Cemal Azmi'den Dâhiliye Nezaretine, 2 Ağustos 1916.

³³ *BOA, DH-ŞFR, 71-117*, 30 Aralık 1916.

³⁴ Samsun'da muhacirlere kötü muamele yapıldığı hatta bazı devlet memurları tarafından bunlara tecavüz edildiği istihbaratını alan Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Mutasarrıfı sert bir şekilde uyarıp, konunun incelenmesini ve gereğinin yapılmasını emretmişti. *BOA, DH-ŞFR, 67/19*. 13 Eylül 1916.

³⁵ *BOA, DH-ŞFR, 64-279*. 10 Haziran 1916.

gibi, Trabzon Vilayetinden kaçan ahali de Anadolu'nun çeşitli kısımlarına dağılmış, Merzifon, Çorum, Yozgat, Ankara, Konya, Niğde, Eskişehir, İzmit ve hatta İstanbul'a kadar ulaşmışlardı.³⁶

Muhacirler kendileri için yasak olan bölgelere izinsiz gidince, kendilerine ödenen, (aslında pek düzenli verilemeyen) yevmiyelerin verilmemesi istenmiş ise de,³⁷ özellikle İç Anadolu'ya ulaşanlar, geçim ve hayatta kalma açısından diğerlerine göre daha şanslı olmuşlardı. Göçmen gruplardan, sevk edilen Ermeni ve Rumların evlerine geçici olarak iskân edilenler kendilerini şanslı saymış, bunlar nispeten hayatta kalmayı başarabilmişti. Savaş döneminin genel sorunları ile mücadele eden muhacirler, daha iyi şartlar ararken sürekli sağa sola sürüklenmiş, sonuç olarak I. Dünya Savaşı bittiğinde göçmen kitleleri, nüfuslarının büyük bir kısmını kaybetmiştir. Nitekim Trabzon Vilayetinden kaçan ve sayıları resmi makamlarca 324.826 olarak ifade edilen göçmenlerden hayatını kaybedenlerin sayısı döneme ait farklı iki kayıta 223.000 ve 224.143 verilmekte,³⁸ McCarthy tarafından ise bu rakam 204.000 olarak hesaplanmaktadır.³⁹ Aynı dönemde Trabzon, Erzurum (287.474), Van (102.808) ve Bitlis (128.288) bölgelerinden kaçanların toplamı 843.396 kişi olarak verilmektedir.⁴⁰ Muhacirin Umum Müdürü Hamdi Bey'in verdiği rakama göre, toplam mülteci sayısı: 825.991 kişidir, ancak bu rakam kayıtlara geçirilmeyenlerle birlikte 1.500.000 civarındadır.⁴¹ Başka bir kayıt Erzurum Vilayetinden kaçanların sayısını 448.277 olarak vermekte ve bunların 207.105'inin hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.⁴²

Kayıtlardan anlaşılan, verilen rakamların devletin bir şekilde yardım elini uzattığı kişilere ait olduğudur. Günümüzde dahi toplumsal yıkımlarda sağlıklı rakam vermenin zor olduğu düşünülürse döneme ait sağlıklı veri bulmak elbette mümkün değildir. Kaçış esnasında çeşitli sebeplerden ölenlerin (ciddi ölümler zaten bu esnada vuku bulmuştur), dağılan çocukların, sağa sola sürüklenip

³⁶ Kaya, *agb*, s. 538; Aksoy, *agt*, s. 24-25.

³⁷ Kaya, *agb*, s. 538.

³⁸ Kaya, *agb*, s. 539.

³⁹ Justin McCarty, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1988, s. 145.

⁴⁰ *İleri*, 10 Nisan 1336/1920; Ögün, *age*, s. 38.

⁴¹ Ögün, *age*, s. 39.

⁴² Erol Kaya, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993, s. 38.

devletle pek irtibatı olmayanların, şartlar icabı hesaba dâhil edilmesi çok zordur. Ancak her ne olursa olsun resmi makamların verdiği ölüm rakamları dahi korkunçtur ve aslında dönemin yıkımını çok acı bir şekilde anlatmaktadır.

Sonuç

İşgal edilen bölgelerin 1918 başında kurtarılması ile birlikte, Anadolu'nun değişik yörelerine kaçan ve sağ olan muhacirlerin önemli bir kısmının eski yurtlarına dönmeye başladığı görülmektedir.⁴³ Bu anlamda işgal altına düşen Karadeniz sahil şeridinin 14 Şubat 1918 tarihinden itibaren Türk kuvvetlerinin eline geçmeye başlaması ile birlikte, bölgeye ters istikamette göç gündeme gelmiştir. 1916'da göçmen olup, hayatta kalmayı başaranlar, dönemin zorlukları içerisinde tekrar evlerine dönmeye başlamıştır. Sahillerde toplanan muhacirlerin bir kısmı devletin tahsis ettiği vapurlarla yurtlarına taşınırken diğerleri yine yollara düşmüş durumdadır.⁴⁴ Ancak özlemle evlerine dönen muhacirler, büyük bir yıkımla ve açlıkla karşı karşıyadır. Bölge henüz düşman istilasından kurtulmuş, evleri dâhil çoğu mekân yakılıp yıkılmış olup iaşe sıkıntısı had safhadadır. Buna karşın yetkili makamlarında yardımıyla insanlar bir şekilde hayata tutunup, eski yaşamlarına geri dönmeye başlamış, çektikleri acıları zihinlerinde saklayarak yeni bir mücadelenin içerisine girmek zorunda kalmışlardır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

AKÇORA, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.

AKSOY, Volkan, *Birinci Dünya Harbi'nde Doğu Karadeniz'de Muhacirlik*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2003.

AKYÜZ, Jülide, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig*, S. 46, Yaz 2008, s. 37-56.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I, 1908-1918, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.

⁴³ Dönüşler için bk. Öğün, *age*, ; Kaya, *agt*.

⁴⁴ Aksoy, *agt*, s. 44-51; Kaya, *agb*, s. 544-546.

- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri I, 1914-1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.
- ATNUR, İbrahim Ethem, “Zihinlerde Yaşatılan Göç”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)*, Ankara 2003.
- BALCI, Ramazan, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, Nesil Yay., İstanbul 2006.
- BEYOĞLU, Süleyman, “Birinci Dünya Savaş’ında Trabzon (1914-1918)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 1999.
- BİCE, Hayati, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3’ncü Ordu Harekâtı*, I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- GÜVEMLİ, Fevzi, “Fevzi Güvemli’nin Anılarında Trabzon”, *Hatıralarda Trabzon’un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Haz. Mehmet Akif Bal, ABP Yayınları, Trabzon 2004.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- İki Kardeşten Seferberlik Anıları*, Yay. Hzl. Yıldırım Sezen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- İleri*
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KAYA, Erol, *I. Dünya Savaşı’nda Erzurum ve Çevresinden Göç Eden Müslümanların Dönüşleri ve İskânları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993.
- , “Birinci Dünya Savaşı’nda Trabzon Muhacirleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Trabzon 2002.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- LERMİOĞLU, Muzaffer, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, Kardeşler Basımevi, İstanbul 1949.
- ORAT, Jülide Akyüz, ARSLAN, Nebahat Oran, TANRIVERDİ, Mustafa, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi Yay., Kars 2011.

- ÖĞÜN, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ebabel Yayınevi, Ankara 2004.
- ÖKSÜZ, Hikmet-USTA, Veysel, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu Hayatı, Hatıratı ve Trabzon'un Yakın Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2008.
- Österreich-Armenien 1872-1936 *Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke (Fotokopien) Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Band VI (1914-1915)*, Wien 1995.
- ÖZDEMİR, Yavuz, *Enver Paşa'nın Üçüncü Ordu Günleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1994.
- ÖZEL, Sabahattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- McCARTHY, Justin, *The Armenian Rebellion at Van*, Utah Series in Turkish and Islamic Studies, Utah, Eylül 2006.
- _____, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1988.
- SABİS, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi II*, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 1997.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehciri Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990.
- ŞAHİN, Enis, "İngiliz The Times Gazetesine Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 7, Güz 2009, s. 117-140.
- Tanin*
- UMUR, H. Hilmi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Of Direnişi", *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Haz. Mehmet Akif Bal, ABP Yayınları, Trabzon 2004.

KENDİ KAYITLARI IŞIĞINDA RUSYA İMPARATORLUĞU'NUN KAFKASYA'DA İSKÂN POLİTİKASI

Marziye MEMMEDLİ*

Batı ve Doğu'nun önemli kavuşma noktalarından birinde bulunan Kafkasya, hem zengin bir tarihe hem de çok çeşitli bir etnik yapıya sahip olan bir bölgedir. Konumu sebebiyle tarih boyunca birçok devletin kendi topraklarına katmak amacıyla uğruna savaşması tesadüf değildir. Ortaçağda Kafkasya kendisine komşu devletler olan Safevi ve Osmanlı imparatorluklarının kuruldukları günden itibaren en önemli çekişme alanlarından birine dönüşmüş, 18. yüzyıldan sonra bu çekişmelere Rusya da katılmıştır.

19. yüzyılın başlarında Rus-İran ve Osmanlı-Rus savaşlarının sonucunda bölgeyi topraklarına katan Rusya, Kafkasya'yı tamamen kendine bağlamak amacıyla farklı alanlarda politikalar izlemeye başlamıştır. Bunlardan ilki bölgenin Hristiyanlaştırılması siyasetiydi. Kafkasya'yı kendi topraklarına kattıktan sonra buradaki Müslüman ahalinin her zaman onun için zayıf bir halka olacağını anlayan Rus devleti din faktörünü kullanarak yerli ahalinin Hristiyanlaştırılması girişimlerinde bulundu. Bu nedenle 18. yüzyılın sonlarında Tiflis'te Osetya Dini Komisyon'u kuruldu.¹ Bu komisyon ile birlikte 1815 yılında Rus Dışişleri Bakanı'nın emriyle yine aynı niyetle İskoç Misyonerleri Cemiyeti kuruldu.² Ayrıca İskoçlarla beraber İsviçre'den de misyonerlerin faaliyetlerine izin verildi. Yalnız bu siyaset Kafkasya'da tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. Kafkas halklarının uzun yıllar boyunca kendi kimliğini İslam'da bulduğunu dikkate almayan Rus imparatorluğu bu sefer yerli halklar arasında Ortodoksluğu yaymaya karar verdi. Bu nedenle de 1829 yılında Misyonerlik Cemiyeti'ni kurarak Çarlı-

---

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. marziyemammedli@karabuk.edu.tr

¹ *Akti, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey (AKAK)*, T.VIII. Tiflis 1881, s. 248, 249, 253.

² *AKAK*, s. 248, 249, 253.

ğın bu yanlış siyasetini devam ettirdi. Ortodoksluğu kabul ettirmek niyeti ile birçok şehir ve kasabalarda kilise inşa ettirilse de, örneğin 1854'te Gah ve 1889-98 yıllarında Bakü'de, yerli Müslüman halkı dininden ayırmak mümkün olmadı.³

Rus imparatorluğu'nun bu bölgenin tamamen kontrol altına alınması için gerçekleştirdiği diğer siyaset göç siyasetiydi. Kafkasya'da göç askeri-siyasi, sosyal-ekonomik, millî-kültürel ve diğer sebepleri kendiliğinde birleştiren bir olguydu. 19. yüzyılda ortaya çıkan göç hareketleri bazen zorlama yoluyla bazen de gönüllülük esasında yapıyordu ve bu göçlere imparatorluğun birçok siyasi, sosyal ve etnik grupları dâhildi. Göç siyasetinin esas nedeni bu bölgede yerli ahaliye nazaran İmparatorluğun güvenebileceği ve onun siyasetini gerçekleştirecek bir etnik grubun oluşturulmasıydı. Ama bu göçü etnik olarak sadece Rus göçü olarak adlandırmak doğru olmazdı. Çar Hükûmeti göçe bağlı özel siyaset yürüterek bu olaylarda sadece Rus ahaliyi değil, imparatorluk içerisinde yaşayan diğer halkları da kullanıyordu. Örneğin 1762 yılında II. Katerina'nın fermanı imparatorluk topraklarında yaşayan yabancıları Rusya'nın uç bölgelerine göçe davet ediyordu. 1763 yılındaki yeni bir ferman ile ülke dâhilindeki göç şartlarında düzenleme yapıldı. Buna göre yer seçimi için gönüllülük prensibi getirildi, 30 yıllığına vergiden ve devlet hizmetinden muaflık, evlerinin yapılması, hayvanlarının alınması için geri ödemesi 10 yıl sonra başlayacak destek verilmesi hakkı kanunileştirildi.⁴ Bu düzenlemeler sadece o dönem göç edecekler için değil, onlardan sonra gelecek nesiller için de geçerliydi. 1778 yılındaki "*Volga'nın step bölgelerinden insanların Mozdok ve Azov arasındaki arazilere göç ettirilmesi*" fermanının II. Katerina tarafından onaylanmasıyla ilk göçler başlasa da 19. yüzyılın ortalarına kadar bu siyaset Rusya'da yaşayan topluluklar arasında fazla rağbet görmedi.⁵

Göç politikasının yeterli rağbeti görmemesi üzerine 19. yüzyılın başlarından itibaren farklı etnik grupların Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilmeye zorlandıklarını görüyoruz. Rusya'nın merkezî vilayetlerinden olan Çernigov ve Poltava'dan 1809-1811 yıllarında Karadeniz bölgesine 41.534 kişi, 1821-25 yıllarında 48.382, 1848

³ Aynı eser, Dok. 172, s. 258.

⁴ V. S. Belozarov, *Etniçeskaya karta Severnogo Kavkaza*, Moskova: OĞİ, 2005, s. 42-44.

⁵ Belozarov, *age*, s. 42-44.

yılında 14.327 kişi yerleştirildi.⁶ Bunun yanında aynı yüzyılın ortalarına doğru Kuzey Kafkasya bölgesinde etnik durumla ilgili bir dizi değişiklikler ortaya çıktı. 1817-1864 yıllarını kapsayan Kafkas savaşı sonucunda bölgenin kuzey-batı ve kuzey-doğusunda oturan yerel halk Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldı. Özellikle 1858-1865 yıllarını kapsayan göçler sonucunda Kuzey Kafkasya'nın etnik haritası köklü bir değişikliğe uğramış oldu. Linden'e göre, bu yıllarda 470 bin Çerkez kendi anavatanlarını terk etmek zorunda kaldı.⁷ Adıg, Abazin ve Ubih'ların Türkiye'ye göç etmeleriyle Kuzey Kafkasya'da bu halkların yaşadığı toprakların da boşaldığını görüyoruz. Ayrıca 1860'lı yılların sonlarına doğru Rus devleti önce Çerkezlerin önceden oturdukları dağlık bölgelere Rus Kazaklarını daha sonra ise Rusları, Ukraynalıları, Yunanları, Çekleri, Estonları ve Ermenileri yerleştirmeye başladı. 1880'li yıllarda burada artık 10.700 Rus, 2.300 Yunan, 1.000 Ermeni ve 1.000'e yakın Çek oturuyordu.⁸

Göç siyaseti Kuzey Kafkasya ile sınırlı kalmadı. 19. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'nın (Zakafkasya) tam işgalinden sonra burada da aktif göç siyasetinin yürütülmesine başlandığını görüyoruz. Kendine dayanak olacak yeni etnik yapının gruplaştırılmasına çalışan Rus çarlığı bu arazilere de her milletten gruplar yerleştirmeye çalışıyordu. Örneğin Şavrov "*Biz Güney Kafkasya'nın iskânına Ruslardan değil, diğer yabancılardan başladık*" demiştir. 1819 yılında Tiflis ve Elizavetpol vilayetlerine Vurthemberg Almanlarından 500 aile, 1828-30'lu yıllarda Güney Kafkasya topraklarına 40.000 İran Ermeni'si, 84.600 Osmanlı Ermeni'si iskân edildi.⁹ Böylece Kuzey Kafkasya'ya yerleştirilen nüfus çoğunlukla Rus, Alman, Çek ve diğer halklardan oluşmasına rağmen, Güney Kafkasya arazilerine daha çok Ermeni, Rus köylü-tarikatçıları

⁶ L. Y. Apostolov, *Geografiçeskiy oçerk Kubanskoy oblasti, Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, Vıpusk 23, Tiflis 1897, s. 223-233.

⁷ V. Linden, "*Kratkiy istoriçeskiy oçerk bılogo obşestvenno-politiçeskogo i pozemel'nogo stroya narodnestey, naselyayuşix musulmaskie rayonu Kavkazskogo kraya*", V kn.: *KK na 1916 god. Otdel obşiy*, s. 252.

⁸ Linden, *age*, s. 252 ve devam eden sayfalar. Türk ve İngiliz kaynaklarına göre ise belirtilen yıllarda Kuzey Kafkasya'ya göç ettirilen Slavların sayısı 780.000'i geçmişti. Mehmet Okur, "İngiliz Belgelerine Göre Kırım Savaşı Sonrasında Kafkasya'dan Anadolu'ya ve Balkanlara Yapılan Göçler", *Zamanın İzleri: İşgal, Göç ve Muhacirlik*, Trabzon, 2016, s. 60.

⁹ N. Şavrov, "*Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkazye: predstoyaşaya rasprodaja Mugani inorodsam*", V kn.: *İstoriya Azerbaydjana po dokumentam i publikasiyam*, Baku 1990, s. 63.

(Malakan'lar), az sayıda Alman, Rum ve Polonyalı yerleştirildiğini görüyoruz. Bu iskân politikasında büyük çoğunluğu Ermenilerin oluşturmalarının nedeni Rusların onları doğu Hristiyanları olarak kendi stratejilerine yakın görmeleri ve Ermenilerin Müslüman halklarla beraber yaşama tecrübeleriydi. Ruslar kendi siyasetlerini gerçekleştirmek amacıyla Ermenilerden başka diğer doğu Hristiyanları da Kafkasya topraklarına davet ettilerse de Ermeniler kadar karşılık bulamadılar. Mesela 1804 yılında Rusya'nın Kafkasya Ordusunun başkomutanı P. Sisiyanov İran'dan 16.000 Asur'u Güney Kafkasya topraklarına davet etmiştir.¹⁰ Sisiyanov Asurlara eğer Ermenilerle birlikte hareket ederlerse kendilerini yerli Müslümanlara karşı daha kolay savunacaklarını vaat etmişti. Ama Asurlar Sisiyanov'un bu davetine pek sıcak bakmadılar. Ayrıca Sisiyanov'a göre Rusların Doğu Hristiyanları içinde esas güvenecekleri halk Ermenilerdi.¹¹

Ermeniler Rusya'nın göç siyaseti için daha uygundular. Bir defa Ermeniler diğer doğu Hristiyanlarına göre çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Ayrıca Ermeniler Rusya'nın kendisine asıl rakip olarak gördüğü İran ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşamaktaydılar. Ermeniler bu devletlerin zayıf ve güçlü noktalarını daha iyi biliyorlardı ve bu yüzden Rusya'nın bu devletlerle sonraki rekabetinde Ruslara yardımda bulunabilirlerdi. Nitekim 1804-13 ve 1826-28 yıllarındaki Rus-İran savaşlarında Ermeniler İran'a karşı Rusya tarafında savaşmışlardır. Bunun karşılığında 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesinde İran Ermenileri için özel bir şart eklenmiştir. Ruslarla Ermenilerin bu dayanışmasında Rus yazar ve diplomatı A. Griboyedov'un ve Çar ordusunda Albay olarak görev yapan Ermeni asıllı İ. Lazarev'in müstesna hizmetleri bulunmaktaydı. İ. Lazarev Ermenilere Kuzey Revan arazilerinde özerklik verilmesini teklif etmişti. Bu teklif sonucunda 21 Mart 1828 yılında Rus imparatorluğu Senatusunun kararıyla, 10 Şubat 1828 yılında İran'la yapılan Türkmençay Antlaşmasına dayanılarak Rusya'ya katılan Revan ve Nahçıvan Hanlıkları Erivan Vilayeti adı altında birleştirildiler.¹² Kurulan yeni Vilayete Ruslar tarafından Ermenilerin göçü başlatıldı. Bu

¹⁰ N. Dubrovin, *Zakavkazye*, s 1803 po 1806 godı. SPb., 1866, s. 412.

¹¹ H. Verdiyeva - R. Huseynzade, *Rodoslavnaya armyan i ix miğrasiya na Kavkaz s Balkan*, Baku, Elm, 2003, s. 16.

¹² *Gosudarstvenny İstoriçeskiy Arhiv Rossiyskoy Federatsii*, F. 880, o. p. 5, d. 389, l. 18 o b.

yüzden daha fazla göçü Güney Kafkasya'nın alması tesadüfi değildi. Rusların bu siyaseti Azerbaycan topraklarında ezici çoğunlukta olan Türk ve Müslüman ahalinin bu arazilerden çıkarılması ve o topraklarda Müslüman olmayan bir halktan imparatorluğa sadık bir dayanak noktasını yaratmak çabasından başka bir şey değildi. Böylece, 1828-29 yıllarında İran'dan Nahcivan arazisine yaklaşık 40.000 Ermeni, Edirne Antlaşmasından sonra ise Osmanlı arazilerinden yaklaşık olarak 84.000 Ermeni Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiş oldu. Böylece Türkmençay ve Edirne antlaşmalarının sonucunda Azerbaycan arazisine 20.600 aile, yani 119.500 Ermeni yerleştirildi. 1830'lu yıllara gelindiğinde bölgedeki Ermeni nüfusun artmaya devam ettiğini görüyoruz. Erivan Vilayetinin demografik yapısının değiştirilmesi için General Nikolay Sipyagin'e göre buraya 15.000 Ermeninin yerleştirilmesi gerekliydi. Bu yüzden 1828-29 yıllarında Erivan vilayetinde 25.151 Ermeni oturduğu halde, 1830 yılına gelindiğinde yapılan göçler sonucunda bu sayı 81.610 kişiye ulaşmış oldu.¹³

Ermenilerin bu topraklara yerleştirilmesinin en önemli sonucu orada oturan Azerbaycan Türklerinin yüzyıllarca oturdukları bölgeyi terk etmeleri ve böylece Kafkasya'da demografik yapının değişmesi oldu. 1827-28 yıllarında Nahcivan hanlığı arazisinde yaşayan 4.600 aileden 4.170 aile Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı, 1832 yılına gelindiğinde bu sayı 2.791 aileye inmişti. İ. Şopen'e göre, göç siyaseti sonucunda Erivan hanlığında yaşayan 2.984 Türk ailesinden sadece 847 aile kalmıştı.¹⁴

Böylelikle Çarlık Rusya'sı kendi amacına doğru adım-adım ilerliyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus Hükümeti Ermenilere özel haklar sunmasa da onların göç etmelerini engel olmadı. Bu yüzden 1832 yılında Erivan vilayetinde 81.610 olan Ermeni nüfus, 1873 yılına gelindiğinde 221.191'e ulaştı. Demografik kanunlara göre, bir yerde nüfusun doğal yollarla çoğalması 25 yılda o nüfusun ikiye katlanması demektir, ancak Ermenilerin nüfusu 25 yıl içerisinde 3 kat artmıştı.

Öte yandan 19. yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin Kafkasya'ya göç etme nedenlerinin bir diğer nedeni de tebaası olduk-

---

¹³ V.L. Veliçko, *Russkoe delo i mejdunarodnie voprosi. – Polnoe sobranie publisistiçeskix soçineniy. Tom I. SPb. – 1904.*

¹⁴ İ. Şopen, *İstoriçeskiy pamyatnik sostayaniya Armyanskoy oblasti v epoxu ee prisoeğineniya k Rossiyskoy imperii, SPb, 1852, s. 541.*

ları Osmanlı İmparatorluğuna karşı yaptıkları birkaç isyanın başarısızlıkla sonuçlanmasıydı. 1895-96 yıllarında “*Hınçak*” ve “*Taşnaksütyun*” partilerinin başarısız isyan girişiminde bulunmaları Ermenilerin Kafkasya’ya yeni bir göç dalgası başlatmalarıyla sonuçlandı. Bu dalga 19 Haziran 1898 yılında Rus Çarı II. Nikola tarafından durduruldu.¹⁵ Bunun ilk sebebi 1880’li yıllarda Ermeni Dini Okullarında öğrencilere Rusların Kafkasya’da yürüttüğü milli siyasete uymayan Ermeni milliyetçiliğinin aşılmasıydı. İkinci olarak o yıllarda Rusya’da faaliyette olan “*Taşnaksütyun*” partisinin zaman zaman Çar hükümetine karşı yürüttüğü siyaset belirleyici oldu. Bu nedenle Çar hükümeti Ermenilere karşı sert politikalara başvurmaya başladı ve 19. yüzyılın sonlarında göç eden Ermenilerin Osmanlı Devletine iade edilmelerine karar verdi. Rus Hükümeti’nin bu kararı Rusların kendi içinde tartışmalara neden oldu ve yanlış bir karar olarak yorumlandı. Örneğin Rusya’nın İstanbul’daki Büyükelçisi İ.Zinovyev II. Nikola’ya Rusya’da iş bulan Ermenilerin geri verilmemesini rica etmişti. Bu ısrarlar sonucunda 1901 yılında Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğuna iade edilmesi kararı yürürlükten kaldırılmıştı. Ancak zaman Çar Hükümeti’nin bu konuda yanlış karar verdiğini ortaya çıkaracaktı. Çünkü bir yıl geçmeden “*Taşnaksütyun*” Partisi Osmanlı’dan Kafkasya’ya yerleşen şehirli ve köylü Ermenileri kendi etkisi altına alarak Çar hükümetine karşı amansız mücadele başlattı. “*Taşnaksütyun*” bu mücadelede Ermeni kilisesinden de yardım alıyordu. 1908 yılında Kafkas Valisi İ.Vorontsov-Daşkov’un Rus Başbakanı P.Stolipin’e “*Taşnaksütyun*” partisine karşı mücadele yolları konusundaki maruzatında teşkilatın Kafkasya’daki güçlenme nedenlerinden biri olarak kilisenin Taşnakların arkasında yer almasını gösteriyordu.

1912-13 yıllarındaki Balkan savaşı Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermenileri zor duruma soktu. Osmanlı Hükümeti Sırp ve Bulgarlar tarafından sıkıştırılan, Balkanlardaki Müslümanları kendini sağlama almak niyetiyle doğu vilayetlerine yerleştiren oradaki Ermenilerin Rusya’ya yeni göçü başlamış oldu. Bu nedenle Rusya da 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Ermenilere karşı yürüttüğü siyasette değişiklikler yaptı. 1912 yılında Rus Dışişleri Bakanı S. Sazonov kabineye gönderdiği raporda şöyle yazıyordu: “*Eğer Almanlar ve Türkler Ermenisiz Erivan ve Türkler,*

¹⁵ M. S. Lazarev, *Kurdskiy vopros v 1891-1907 godax*, Moskova 1972, s. 92.

Kürtler ve bizim aramızdaki duvarı yıkmak istiyorlarsa, Rusya'nın görevi de Türkler, Kürtler ve bizim Tatarların (Azerbaycan Türkleri) ortasına duvar dikmektir".¹⁶ Bu yazıyla Rus Dışişleri Bakanı S. Sazonov Ermenileri Rusya'nın savaş zamanı Osmanlı'ya karşı müttefik olarak seçtiklerini belirtmiş oluyordu. Ama Rusya içerisinde Ermenilere olan bu yaklaşım bazı kişiler tarafından pek olumlu karşılanmıyordu. Mesela Kafkas Valisi İ. Vorontsov-Daşkov'a göre Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu içinde özerkliklerini ilan etmeleri Rusya'nın Güney vilayetlerini de tehlikeye sokacaktı.¹⁷ Bu düşüncelere rağmen Rus hükümeti 1915 yılında Rus ordusu Osmanlı idaresindeki Van'a girdiğinde Ermenilerin Van Cumhuriyeti'ni ilan etmelerine destek verdi. Bu ittifaka rağmen "*Taşnaksütyun*" Partisi Rusya'nın Ermenilere destekten vazgeçeceği ihtimalini de dikkate alarak böyle bir durumda Rus hükümetine karşı savaşıacaklarından, Ruslardan alınan silahların geri verilmemesi için kendi üyelerini uyarmıştı. 1915 yılı Haziranında "*Van Cumhuriyeti*" düşünce Ermeniler Ruslara karşı isyan planı hazırlıkları içerisindeyken Osmanlı Devletinin tehcir siyaseti onların bu planını bozmuş oldu. Tahmini 300.000'den fazla Ermeni Osmanlı ordusunun karşısında geri çekilen Rus ordusuyla birlikte Güney Kafkasya'ya geçti.

Böylelikle 1828-29 yıllarından başlayarak Kafkasya arazilerine yerleştirilen Ermenilerin sayısı rekor düzeye ulaşmış oldu. Örneğin 1828-29 yıllarında Erivan Vilayetinde 22.500 Ermeni oturmaktayken, 1830 yılında bu sayı 64.450'ye, 1873 yılında 221.191'e, 1886 yılında 375.700'e, 1897'de 439.926'ya ve 1916 yılındaysa 669.871'e ulaştı. Aynı durum Elizavetpol Vilayetinde de geçerliydi. 1873 yılında burada 99.918, 1886 yılında 258.324, 1897'de 292.188 ve 1916'da ise 418.859 Ermeni oturmaktaydı. Bakü Vilayetinde de ona benzer bir durum vardı. 1873 yılında 13.133, 1886'da 56.591 ve 1916 yılındaysa 119.885 Ermeni nüfusa kayıtlıydı.¹⁸

19. yüzyılın başında Kuzey Azerbaycan arazilerinde nüfusun sadece % 9,37'sini teşkil eden Ermeni ahali XX. yüzyılın başında nüfusun %32'sini oluşturmaktaydı. Böylece 1820'lerde bu sayı

---

¹⁶ Lazarev, *age*, s. 241.

¹⁷ Lazarev, *age*, s. 242.

¹⁸ *Pervaya vseobşaya perepis naseleniya Rossisyskoy imperii*, Erivanskaya guberniya, Pod. Red. N. Troynitskogo, SPb, 1897-1905/1897, s. 58-59.

51.530 iken, 1873 yılında 334.242'ye, 1886 yılında 690.615'e, 1897 yılında 786.447'ye ve 1916 yılında ise 1.211.145'e ulaştı.¹⁹

Rus imparatorluğunun göç siyaseti başarıyla sonuçlanmış, yüzyıl boyunca devam eden bu iskân siyaseti zor da olsa gerçekleştirilmişti. Ermeni kültürünün, dininin ve kimliğe has özelliklerinin Kafkasya'ya yabancı ve hatta düşman elementler içermesi yüzünden bu siyaset uzun zaman almış, ama tüm bu zorluklara rağmen başarıyla sonuçlandırılmıştı.

Göç siyaseti ile Güney Kafkasya'ya sadece Ermeniler değil, aynı zamanda çok sayıda Ruslar, Almanlar, Rumlar ve Polonyalılar da yerleştirilmişti. Bu göçler çoğunlukla 1860 ve 70'li yıllarda yaşandı. Göçün bu döneme denk gelme nedenleri arasında 1860'lı yıllarda Polonya'daki isyan, Rumların Osmanlı'dan Rusya'ya göç etmeleri, Rus ve Almanların Rusya'nın merkezi vilayetlerinden Kafkasya'ya yerleştirilmeleri sayılabilir. 1870 yılındaki bilgilere göre o yıllarda Kafkasya'nın genelinde 1.353.449 Rus, 20.293 Yunan, 15.457 Alman, 5.722 Polonyalı, 1.031 Eston, 900 Çek yaşamaktaydı.²⁰

Etnik demografik değişikliklerin bu döneme tesadüf etmesinin diğer sebebi Rus İmparatorluğunda gözlenen kapitalist reformlar sonucu bölgede ortaya çıkan ekonomi, sanayi, tarımın inkişafıydı. Ekonomik kalkınma sebebiyle bölgeye göç eden halklar 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'nın bazı bölgelerinde nüfusun çoğunluğunu oluşturmaya başladılar. Güney Kafkasya'da ise Ruslar, Ukraynalılar, Almanlar ve Rumlar daha çok toplu halde yaşıyorlardı. Diğer milletten olanlarsa, örneğin İsviçreliler, Fransızlar, İtalyanlar, İsveçliler, şehirlerdeki yönetim kurumlarında, ticaret ve ya sanayi kuruluşlarında görev yaptıkları için daha çok dağınık hâlde yaşamaktaydılar.²¹

1897 yılı sayımına göre Kafkasya'daki diğer milletlerin dağılımı aşağıdaki gibiydi:

¹⁹ *Pervaya vseobşaya perepis naseleniya Rossisyskoy imperii*, Bakinskaya guberniya, Pod. Red. N.Troynitskogo, SPb.,1897-1905, s. 52-53.

²⁰ *Sbornik svedeniy o Kavkaze* Pod. Red.N.K.Zeydlisa, T.VII, Tiflis 1880, s. I-XXVIII.

²¹ S. Zeynalova. *Etnodemografiçeskie izmeneniya na Kavkaze: Formirovanie Evropeyskix etniçeskix obşin (XIX – načalo XX vv.)* "Kavkaz & Globalizasiya", T.3 V., 4. Baku 2009, s. 117.

Bakü Vilayetinde; Ruslar 77.681, Almanlar 3.430, Polonyalılar 1.439, Finler 622 kişi. Tiflis Vilayetinde: Ruslar 85.338, Almanlar 8.329, Polonyalılar 6.167, Rumlar 27.118, Finler 199 kişi. Erivan Vilayetinde; Ruslar 15.937, Almanlar 210, Polonyalılar 1.385, Yunanlar 1.323, Finler 403 kişi. Kars Vilayetinde; Ruslar 27.856, Almanlar 430, Polonyalılar 3.243, Yunanlar 32.593, Finler 484 kişi.²²

20. yüzyılın başlarında Bakü ve Tiflis gibi Kafkasya'nın büyük şehirlerinde yerli ahalinin dışında 25 Avrupalı etnik grup mevcuttu. Örneğin Bakü şehrinde 1916 yılında yapılan nüfus sayımına göre 214.672 kişiden oluşan nüfusun 76.228'i Rus, 3.274'ü Alman, 1.770'i Polonya kökenliydi.²³

Sonuç

Etnik demografik değişikliklerin 18.-19. yüzyıllara tesadüf etmesinin bir sebebi Rus İmparatorluğu'nda gözlenen kapitalist reformlar sonucu bölgede ortaya çıkan ekonomi, sanayi, tarımın inkişafı idi. Ekonomik kalkınma sebebiyle bölgeye göç eden halklar, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'nın bazı bölgelerinde nüfusun çoğunluğunu oluşturmaya başladılar. Güney Kafkasya'da ise Çar Rusya'sının bilinçli şekilde yerli halkın, özellikle, Türklerin nüfusunu azaltarak Ermenilerin sayısını artırması, onları imparatorluğa "işbirlikçi" halk olarak gördüğünden demografik yapıyı da Ermenilerden yana dengelemek niyetinden ileri geliyordu. Böylelikle Rus imparatorluğunun 18. yüzyıldan başlayarak yürüttüğü Göç siyasetinin en önemli sonucu bu bölgeye ait olmayan yabancı din, dil, örf ve adetlere sahip Rus, Ermeni, Alman ve diğer halkların buraya yerleştirilmesiyle 200 yıl içerisinde bölgenin etnik yapısının değişmesi oldu. Etnik yapıdaki bu değişiklik ise bugün bölgede gözlemlenen tüm etnik sorunların kökenini oluşturmaktadır.

Kaynaklar

AKTI, Sobrannie Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey (AKAK), T.VIII. Tiflis 1881.

²² *Kavkazskiy kalendar na 1908 god*, Tiflis, 1907, s. 108-124.

²³ *Perepis Baku 1913 goda. Ç.III Naselenie*, Baku, 1916, s. 5, 11.

- APOSTOLOV, L. Y., *Geografiçeskiy oçerk Kubanskoy oblasti, Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, Vıpusk 23, Tiflis 1897.
- BELOZEROV, V. S., *Etniçeskaya karta Severnogo Kavkaza*, Moskova: OGİ, 2005.
- DUBROVİN, N., *Zakavkazye s 1803 po 1806 godı*, SPb., 1866.
- Gosudarstvenniy İstoriçeskiy Arhiv Rossiyskoy Federatsii, F. 880, o. p. 5, d. 389, l. 18 o b.
- Kavkazskiy kalendar na 1908 god, Tiflis 1907.
- LAZAREV, M. S., *Kurdskiy vopros v 1891-1907 godax*, Moskova 1972.
- LİNDEN, V., *Kratkiy istoriçeskiy oçerk bılogo obşestvenno-politiçeskogo i pozemelnogo stroya narodnostey, naselyayuşix musulmanskie rayonu Kavkazskogo kraya*. V kn.: KK na 1916 god. Otdel obşiy.
- OKUR, Mehmet “İngiliz Belgelerine Göre Kırım Savaşı Sonrasında Kafkasya’dan Anadolu’ya ve Balkanlara Yapılan Göçler”, *Zamanın İzleri: İşgal, Göç ve Muhacirlik*, Trabzon, 2016, ss. 57-76.
- Perepis Baku 1913 goda. Ç.III Naselenie, Baku 1916.
- Pervaya vseobşaya perepis naseleniya Rossisyskoy imperii, Bakinskaya guberniya, 1897., Pod. Red. N.Troynitskogo., SPb., 1897-1905.
- Pervaya vseobşaya perepis naseleniya Rossisyskoy imperii, Eri-vanskaya guberniya, 1897., Pod. Red. N.Troynitskogo., SPb., 1897-1905.
- Sbornik svedeniy o Kavkaze, Pod. Red.N.K.Zeydlisa, T.VII, Tiflis, 1880.
- ŞAVROV N., “Novaya ugroza russkomu delu v Zakavkazye: predstoyaşaya rasprodaja Mugani inorodsam”, V kn.: *İstoriya Azerbaydjana po dokumentam i publikasiyam*, Baku 1990.
- ŞOPEN, İ., *İstoriçeskiy pamyatnik sostayaniya Armyanskoy oblasti v epoxu ee prisoedineniya k Rossiyskoy imperii*, SPb., 1852.
- VELİÇKO, V.L., *Russkoe delo i mejdunarodnie voprosi*. – Polnoe sobranie publisistiçeskix soçineniy. Tom I. SPb. – 1904.
- VERDİYEVA, H.- HUSEYNZADE, R., *Rodoslavnaya armyan i ix migrasiya na Kavkaz s Balkan*, Baku Elm 2003.
- ZEYNALOVA, S., *Etnodemografiçeskie izmeneniya na Kavkaze: Formirovanie Evropeyskix etniçeskix obşin (XIX – naçalo XX vv.) “Kavkaz & Globalizasiya”*., T. 3 V., 4., Baku 2009.

ÇARLIK VE SOVYET RUSYASI'NIN KARADENİZ-HAZAR HAVZALARINDA BİR GÜÇ DENGESİ FAKTÖRÜ OLARAK UYGULADIĞI DEMOGRAFİ POLİTİKALARI

Fahri SAKAL*

Çarlık Rusya'sı Büyük Petro ile başlayan ve sonrasında artarak devam eden güçlenme ve güçlendikçe yayılma politikasını Karadeniz ve Hazar denizlerinin geniş hinterlandında çok araçlı olarak kullanmış ve bu politika Bolşevik dönemde de sürmüştür. Konjonktürel olarak zaman zaman şiddetini artırıp azaltmış veya bir aracı bırakıp diğerine geçmişse de bu Rus-Sovyet politikaları hiç değişmemiştir. Bu politikaların özü Rusluğun “*sıcak denizlere inme*” ideali olarak adlandırılrsa da aslında zayıflayan Osmanlı ve diğer doğu toplumlarının aleyhinde genişleme ve toprak kazanma politikasıdır. Diğer bir ifade ile zayıflayan İslam âlemi istilacı emeller besleyenlerin iştihasını kabartmakta ve dolayısıyla üzerine çekmektedir. Zira aynı Rusya son asırlarda aynı iştiha ile Türkistan ve Sibiryaya istikametlerinde de ilerlemiştir. Çünkü o bölgeler de zayıflamış ve sanayileşen toplumların iştahını kabartmıştır. Dünyanın başka bölgelerinde İngiliz, Fransız, Hollanda, Belçika ve Alman yayılma politikaları da görülmekte ise de, Rus istila ve yayılma hareketleri Almanların “*Drank nach Osten*” (Doğuya Nüfuz) politikasına¹ ve diğer batılıların sömürgeci uygulamalarına hiç benzememektedir. Zira onlar bölgeyi pazar olarak görüp ona göre bir sömürü düzeni kurmuşlar, ama milletlerin millî kültürü ve varlığının temel unsurlarına pek fazla dokunmamışlardır. Ruslar ise istila için hedefledikleri bölgelerdeki Müslüman ve gayri Rus ve İslav olmayan unsurları kaçırarak oraları mümkünse Ruslaştırılmaya, olmazsa Slavlaştırmaya, bu da mümkün değilse Ortodokslarlaştırmaya çalışarak sadece ekonomik bir sömürgeci olmakla yetinmemişler, millî mefahirî ve dinî değer ve kurumları da he-

---

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. fahris56@hotmail.com

¹ Bu konu için bk. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

def almışlardır. Rusların sıcak denizlere ve güneye nüfuz çalışmaları bu minval üzere gelişmiştir.

Rusların bu ülkülerini gerçekleştirmek için uyguladıkları muhtelif politikaları elbette vardır. Bunlar şöyle sınıflandırılabilir: 1-Üçüncü Roma Tezi: Roma İmparatorluğu'nun mirasına sahip çıkarak bu yolla bir çeşit karizma (Ortodoks halklar üzerinde itibar) kazanmak ve bunu yayılma emellerinde kullanmak, 2-Etnik (İslavlaştırma) ve dinî (Ortodokslastırma) maksatla istenmeyen halkları göçe zorlama ve sürgünler, 3-Osmanlı (Hasta Adam) mirasını paylaşma politikaları, 4-Panslavizm, 5-Asimilasyon çalışmaları, 6-Sovyet döneminde “*devrim ihracı*” ile etkin güç olma ve yayılma çabaları.

Bütün bunlar bazen açıkça ve resmen bazen zaman ve zemin uygun olduğunda uygulamaya konularak özellikle Türk topraklarında ve Sibirya'da rakipsiz kaldıklarından² doludizgin ilerlemişlerdir. Diğer hiçbir dünya gücü bu kadar sahipsiz toprak bulamadığından böyle hızlı yayılıp modern çağlarda böyle cihanşümul bir imparatorluk kuramamışlardır. Belki Sibirya'nın nüfus kesafeti bulunmadığını ve zenginleşmeye namüsaid soğuk topraklar olduğundan kolayca istila edildiğini söyleyenler çıkabilir. Ancak Hazar ve Karadeniz havzalarını da bölgedeki iki (Osmanlı ve İran) güçlü devlete ve bazen batılıların Kırım Harbi'ndeki rolüne rağmen kolayca istila etmeleri üzerinde tarihçiler iyi durmalıdır.

Üçüncü Roma Efsanesi

Çarlık Rusya'sı bu politikayı önce Moskova'yı “Üçüncü Roma” ilan ederek başlatmış, Roma taç ve tahtının meşru varisi olmanın kendisine kazandıracağı güçten yararlanmak istemiştir. Gerçi bu, “Üçüncü Roma” kavramı ile anlatılan konu biraz tartışmalı bir miras sayılmaktadır.³ Erken dönem Rus liderleri özellikle III. İvan'ın Fatih hayranlığı biliniyor. İvan ve halefleri İstanbul'un fethini müteakip büyük bir kıskançlıkla Fatih'in uygulamalarını ve yeni başlamış olan Rönesans İtalya'sını taklit yoluyla özellikle

² Sibirya'da ve Orta Asya'da Rus yayılması zaman zaman Çin ve İngiltere ile problem yaşayacak gibi olmuşsa da 1905 Japon yenilgisi haricinde Rusya'yı durduracak bir güç çıkmamıştır.

³ John W. Barker, “Yorum”, Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri”, *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Hzl. Kemal H. Karpat, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, s. 51.

Floransa Ünyonu'nun etkisiyle hareket ediyorlardı. Bilindiği üzere İstanbul'un fethinden sonra Bizans İmparatorluk ailesi önce İtalya'ya kaçmıştı. Mora despotunun kızı (aslında imparatorun yeğeni) Sofya (Zoya) Paleolog, Papa'nın tavsiyesi üzerine Moskova'ya gidip Bizans prenseslerinden olduğu iddiasıyla III. İvan ile evlenmiş (1473) ve İvan kendisini bu evliliğin gereği olarak Bizans tahtının varisi ilan etmiştir. Bunun üzerine Venedik de III. İvan'ın Bizans'ın kanuni varisi olduğunu kabul eden bir karar almıştır. İvan veraset hukukunun bir sembolü diye Bizans çift başlı kartalını benimsemiştir.⁴ Papa bu evliliği yaptırırken Moskova'nın Katolikleşmesini amaçlamış, ama işler onun umduğunun tam aksi yönde ilerleyerek Moskova Ortodoksluk iddiasını daha da güçlendirmiş ve Üçüncü Roma iddiasını ileri sürmeye başlamıştı. Sofya Paleolog İstanbul ve İtalya'da gördüğü medeniyeti, inceliği, devlet terbiyesini o zaman oldukça ilkel olan Moskova'da bulamamış ve hem İvan'ı hem de saraydaki diğer Rus devlet ricalini eğitmeye çalışmış, kısmen de bunda başarılı olmuştur. Sofya ve maiyetindeki Rumlarla İtalyanlar devlet, imparatorluk, saray hayatı ve bürokrasinin işleyişi konularında Ruslara çok şeyler öğrettiler.⁵ Bundan sonra bütün Ortodoks unsurların desteğini alan Moskova Knezliği hızla genişleyerek Çarlığa⁶ dönüşmüş ve Osmanlıya karşı sürekli bir haçlı seferi organizasyoncusu olmuşlardır. Bundan sonra birkaç yüzyıl içinde bir dünya gücü olmuşlar, Ortadoğu'da Ortodokslarca mukaddes addedilen makamların hamiliğine soyunarak bu bahane ile Osmanlı Devleti'nin işlerine müdahale etmişlerdir. 1651, 1659, 1695 ve 1711 seferlerinde yenilmişlerse de Osmanlıların gerilemesi üzerine zamanla kazanmaya başlamışlar ve işgal ettikleri bölgelerden Türk-Müslüman halkı sürerek kaçırarak veya katlederek “*temizleye temizleye*” ilerlemişlerdir. Balkan ve Kafkas ülkelerindeki İslav ve Ortodoks halkı da malum politikalarla yanlarına almışlar, onların da desteği ile yerli Müslümanları topraklarından kaçırarak tarihte “*Deşt-i Kıpçak*” diye bilinen geniş arazileri, Balkanları ve Kafkasları ele geçirmişlerdir. Özetle 1552'de Kazan Hanlığı'nın işgali ile başlayan Rus ilerlemesi 1783'te Kırım'ın düşmesiyle Karadeniz kıyılarına dayanmış,

⁴ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, (Baskı yeri yok) 1975, s. 41.

⁵ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 120-125.

⁶ Çarlık terimi Sezar'dan türemiş; Çasar ve Kayzer gibi farklı söyleyişleri olan, aslında “Roma imparatoru” anlamında bir ifadedir.

1878'de Ayastefanos (Yeşilköy)'a ve 1917'de Erzincan'a kadar ilerlemiş oluyordu. Aynı şekilde bu yıllarda Türkistan ve Sibirya istikametinde de hızla ilerliyorlar ve Türk Hanlıklarına karşı böl-parçala-yut siyasetini başarılı bir şekilde uygulayarak doğuda Çin'e ve Büyük Okyanus'a dayanmışlardır.⁷

Etnik ve Dinî Temizlik İçin Sürgünler ve Göçe Zorlamalar

Ruslar, istila yıllarında girdikleri yörenin halkını eğer Ortodoks ve(ya) İslav değilse yurtlarından sürerek onlardan boşalan yere kendine yakın unsurları yerleştiriyordu. Zaman zaman kandırılan kişiler ve halklardan da Rus istilasına destek verenler oluyor, ama hatalarını zamanla anlayınca iş işten geçmiş oluyordu. II. Viyana Kuşatması öncesi Kırım Hanı'nın meşhur ihaneti ve “*bu Osmanlı'nın bize ettüğü cevri sen bilmezsin. Bunlar Tatar kadrin bilmezler, bakalum Kırımlu olmayınca Osmanlı kaç parelik âdemmiş*” şeklindeki hazin sözleri, Kasım Hanı'nın Rus yanlısı politikaları, Türkistanlıların Rus istilasını yıllarında hep birbirleriyle savaşmaları, Resul Hamzatov, Neriman Nerimanov ve Sultan Galiyev gibi gönüllü destekçileri olunca Rus ilerlemesi Türk yurtlarında çok pervasız olmuştu.

Osmanlı halklarının çoğunluğu için bu Rus yayılmasının oldukça kötü cereyan ettiği zamanla anlaşıldı. Kırım Tatarları kitle halinde Orta Asya'ya sürüldü. Bu gün 5 milyon Kırımlı olması gerekirken sayılarının birkaç yüz bine indiği biliniyor. İşin en hazin yanı da elimizde gerçek istatistik verilerinin bulunmamasıdır. Romanya ve Bulgaristan, Sovyetler Birliği'nin gönülsüz uyduları oldular.⁸ Kafkasya ve başka yörelerden de sürgünler ve ideolojik amaçlı katliamlar yaşandı. Yuri Afanasyev ve Roy Medvedev gibi muhalif tarihçiler, Stalin döneminde 40-50 milyon insanın katledildiğini belirtirken Romancı A. Soljenitsin'in düşüncesine göre Sibirya sürgünleri ve II. Dünya harbi kayıplarıyla birlikte rejim karşıtı oldukları için 90 milyon kişi ya doğrudan veya Gulag'larda yok edilmişlerdir. Bunların çoğunun Türk ve Müslüman kişiler olduğunu söylemeliyiz.

⁷ Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleriyle Komünizm*, Sermet Matbaası, İstanbul 1976, s. 374-376.

⁸ Arnold Toynbee, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Yeri", *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Hzl. Kemal H. Karpat, Ufuk Kitap, İstanbul 2006, s. 35-36.

Aslında milliyetçi politikalara karşı olan/olması gereken sosyalist dönemde Pantürkizm karşıtlığı adı altında Türklerin bu bölgelerden uzaklara sürgün edilmesi politikası uygulanmış; bu çerçevede Kırım ve Kafkasya'da kitlesel ve ferdi sürgünler sıkça tekrarlanan politikalar olarak görülmüştür. Bu dönemlerde siyasî maksatlarla bölgenin etnik, dinî ve mezhebî demografisi dikkate alınarak bir süreli göç, sürgün ve iskân siyaseti uygulamıştır.

20. yüzyılın başlarında Rusya Türkleri eğitim, basın, ekonomi, siyaset vb. alanlarda hiç etkili olamıyor ve Ruslar tarafından yok sayılıp birçok konuda hakları yeniyordu. Bunun üzerine Azerbaycan'da oluşturulan bir heyet, hem Bakü Duması'na başvurmuş hem de Rusya Müslümanları İttifakı'nı kurarak Petersburg ve Nijni Novgorod'da çalışmalar yapmışlardır. Novgorod'daki III. Kongre'de Kazanlı Abdürreşid İbrahim'in şu sözleri mevzumuz açısından manidardır: *“Bu yüzyılda Müslümanlara ve İslam'a karşı her sahada misyonerlerin faaliyeti arttı... Misyonerler okullar kısmında, medreselerde, mescid ve mahallelerde son derece zalim hale geldiler. Hükümet misyonerlerin tarafını tuttu... Dinimizi ve kendimizi misyonerlerin suiistimalinden korumalıyız.”*⁹

Misyonerlerin, askerlerin ve militanların muhtelif faaliyeti yetmiyormuş gibi bir de devlet zaman zaman sürgünler planlıyordu. 1944 yılında Kırım Türklerinin topluca sürülmüş olduklarını biliyoruz, ama tek sürgün hikâyesi Kırımlıların değildir. Birçok Kafkas halkı da sürülmüştür. Çerkezler, Balkarlar, Ahıskalılar az veya çok sayıda sürgün yaşamışlardır. Rusların Kafkasya'daki askeri faaliyetleri esnasında sivil halka da saldırdıklarını biliyoruz. Mesela Şeyh Şamil ve diğer Müslüman mücahitler sadece Rusların nizami ordusu ile savaştıkları halde “Ruslar erkek savaşçıların yanı sıra kadın ve çocuk dâhil tüm nüfusa saldırıyorlardı. Kont Leo Tolstoy bu Rus vahşetini şöyle anlatmıştır: *“Avullara (köylere) gece vakti baskın vermek adet olmuştu, çünkü o saatte yakalanan kadınlar ve çocuklar şaşkınlıktan kaçacak zaman bulamıyordu. Böylece ikili üçlü gruplar halinde evleri zorlayan Rus askerlerinin gecenin karanlık örtüsü altında yaptıkları o kadar feciydi ki, hiçbir resmi harp yazmanı bunları kaleme alacak gücü kalbinde bulamazdı.”* Bu politikalar sonunda 1860 yılına kadar Kafkasya'da köylerin tümünün harap edildiği bilgisi kaynaklara

⁹ Hayit, age, s. 200.

girmiştir.¹⁰ Ruslar yerleştikleri bölgelerde Müslüman halkı kaçırmak için sürekli baskı ve yıldırma politikası güttüler. “*Köyler yağmalandıktan sonra yok edildi. Hayvan sürüleri ile yaşamlarını sürdürmeleri için gerekli olan her şeyleri ellerinden alındı.*” Daha sonra Kafkaslarda ve Balkanlarda defalarca tekrarlanacak olan bu Rus yöntemi, klasik bir zorunlu göç sistemiydi; evleri ve tarlaları harap edip sahiplerini yıldırmak onlara açlık ve kaçırmaktan başka seçeneğe bırakmamaktı.¹¹ Şu örnek bu çirkin ve vahşi politikayı net olarak ortaya koymaktadır:

“Subaşı nehri kıyılarındaki Abadzekhlerden 100 kişinin yaşadığı Tuba köyünün Rus askeri birliği tarafından ele geçirilmesinden sonra, kendiliğinden teslim olan yerli halkın hepsi Rus askerleri tarafından katledildiler. Kurbanların arasında hamileliği ileri safhada olan iki kadın ve beş çocuk esir de vardı... (Y)erlilerin orada kalmasına hiçbir şart altında izin verilmezdi; sadece Kuban ovalarına gitmek veya Türkiye’ye göç etmek zorunda kalırlardı.”

Bu politika ile boşalan Müslüman topraklarına sonradan Slavlar ile diğer Hristiyanlar yerleştiriliyordu.¹² Sürgünlerin dışında münferit göçler de oluyor, Türk-Müslüman unsur artık her fırsatta Ruslaşmakta olan topraklardan kaçıyor. Bunların son hazin örneklerinden biri günümüzde Samsun Tekkeköy’ün Büyüklü köyünde yaşayan 90 yaşındaki Refik’in anlattıklarıdır: Babası bir gün dışarıdan eve gelmiş ve “*hazırlanın Türkiye’ye gidiyoruz*” demiş; Kırım’dan Samsun’a küçük bir kayıkla gizlice kaçmışlar.¹³

Bu sürgün politikası hem Çarlık hem de Komünist dönemde sıkça başvurulan bir demografik temizleme aracı olarak kullanılmıştır. Çarlık 1905 yılında bile Müslüman ve Türk unsuru Bakü’den sürüp yerlerine Rus ve Ermenilerin iskânını planlamıştır. Bunun üzerine kurulan bir heyet Petersburg’a gidip haklarını savunmuşlardır.¹⁴ Çarlığın bu politikası petrol bölgesinden Türk ve Müslüman unsuru uzaklaştırma amacı dışında genel bir demografi planına dayanıyordu. Zira 1829 yılında da Doğu Anadolu’dan Ermenileri Erivan çevresine göçürmüşlerdir. Gerek tedhiş gerek ikna ile Osmanlı topraklarındaki Ermeniler Rus işgali bölgesine

¹⁰ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı(1821-1922)*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 36-37.

¹¹ McCarthy, *age*, s. 37 (FO.97-424, no 29’dan naklen).

¹² McCarthy, *age*, s. 38.

¹³ Büyüklü Köyü’nden Refik dayı ile mülakatımızın CD kaydı arşivimizdedir.

¹⁴ Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 19.

sürülürken, Rus işgal yörelerindeki Müslümanların Osmanlı topraklarına ilticaları için teşvik ve ikna(!) ediliyorlardı. Bu dönemde(1829) üç ay içinde Doğu Anadolu'dan 41.245 Ermeni göçürülmüş, bu işler bir talimatname ile düzenlenmiştir.¹⁵ Türkmençayı Antlaşması öncesi tamamen Türk nüfusla meskûn olan Erivan ve Karabağ yöresi bu politikalar sonunda bugünkü demografik manzarasına kavuşturulmuştur. Bu politikayı kendileri uygularken, Osmanlı'nın da kendi çıkarlarına uygun bir iskân politikası gütmesine ve bunu uygulamasına karşı çıkmışlardır. Mesela 93 harbi sonrasında Rumeli'den Türkiye'ye sığınan Türklerin Diyarbakır ve çevresine yerleştirilmelerine Ermeniler ve batılılar karşı çıkmışlardır. Yani devlet Rus ve işbirlikçilerinin katliamından kaçan tebaasını istediği yere bile yerleştiremiyordu.¹⁶ Demek ki nüfus ve iskân işleri bir siyasi-stratejik-askeri-sosyoekonomik vs bir silah olarak kullanılıyordu.

Bu nüfus oyununda Kafkasya ve Kırım'dan yapılan sürgünlerde geniş kitleler büyük felaketlere duçar olmuştur. Çarlığın yöredeki her askeri yayılma hareketi Türkiye'ye doğru bir göç dalgasına yol açmış, bu göçler esnasında milyonlarca insan telef olmuştur.¹⁷ Sonuçta Kırım, Kafkasya ve Dobruca taraflarında Türk-İslam unsur ciddi olarak azalmış, bazı bölgelerde sıfır oranına inmiştir. Bu boşalan yerlere Rus, Ukraynalı ve Ermenilerin yerleştirildiği biliniyor. Böylece Karadeniz ve Hazar çevresi Türksüzleştirme politikası ile mümkünse Ruslaştırılmaya çalışılıyor, Rusların iskânı mümkün olmaz veya uygun görülmez ise Ukraynalı ve Ermeni gibi halkların iskânı gerçekleştiriliyordu.

Bir bölgeden halkı kaçırma ve sürmenin iki istikameti olduğu görülüyor. Başta Türkiye olmak üzere bir komşu Müslüman veya Müslümanları kabul edecek bir ülkeye veya Sibiryaya ve Orta Asya bozkırlarına yapılıyordu. Sibiryaya ve Orta Asya sürgünlerin-

---

¹⁵ Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 406-408. Göçürülme için Albay Lazarev'e verilen talimat için bk. s. 370-372.

¹⁶ Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler II*, TTK Yayınları, Ankara 1970, s. 330-331.

¹⁷ Kırım ve Kafkasya'dan Türk göçleri üzerine epeyce çalışma yapılmıştır. Bir seçme yapacak olursak Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınevi, Trabzon 2006; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1992; Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.

deki amaçların biri de soykırım gerçekleştirmeye yönelik idi. Zira gerek Çarlık ve gerekse Komünist dönemin Sibiryaya sürgünleri o coğrafyadan epeyce azalmış olarak kurtulabilmişler, bazı etkili şahıs veya küçük zümreler ise yok olmuşlardır. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında İbrail ve İsmail kasabalarının 90 bini bulan Müslüman halkı kaçma fırsatı bulamamış ve Rus ordusu tarafından tamamen katledilmiştir. Bu sürgünlerin son örneği aşağıda anlatıldığı üzere Kırım Türkleridir. Rus politikalarının sonucu gerçekleşen göç ve sürgünler ve bunların Osmanlı'ya etkileri konusunda Kemal Karpat şunları yazmıştır:¹⁸

Kırım göçünden sonra ikinci göç Kafkas göçüdür. Bu olaylar esnasında Şeyh Şamil çok önemli roller oynamıştır; 25 yıl Şamil Rus idaresine karşı çarpışmıştır. Osmanlı'dan yardım istemiş ve kendisine yardım gönderilmiştir. Ancak yardımın yetersizliği ve kendi gücünün sınırlı olması neticesi başarılı olamamıştır. Sonunda 25 yıllık mücadelenin ardından Şeyh Şamil Ruslara teslim oldu. Büyük bir hürriyet savaşı olan Şamil Ruslara epey korku vermişti. Kırım savaşında arkadan vurulmaktan korkan, Kafkas cephesinden vurulacağından korkan ve çok sayıda Müslüman'ın bulunduğu topraklara itimat edilemeyeceğini düşünen Ruslar; çıkar yolu oranın halkını göçe mecbur etmekte buldu. Yani Rusya kendi emniyetini sağlamak için, Kafkaslardaki emniyetini sağlamak ve Orta Asya'ya yayılma programını gerçekleştirmek için mutlaka Kafkaslardan gelecek tehlikeyi yok etmek istedi. Bu düşünce etkisiyle milyonlarca masum Çerkezi, Abhazı, otuz kırk ayrı dil konuşan (hepsi Müslüman) grupları yurtlarından sürdü çıkardı. Zorla, öldürerek keserek çıkarttı. Bu facialar bize anlatılmamıştır, biz de kimseye anlatamadık, yazamadık. Kimseyi mahkemesiz hapse atmayan ve bunları yapanları mahkûm eden batıllar bu Müslüman sürgünlerini ve katliamları görmemişlerdir. “Biz de görmedik. Ta ki bunları ben İngiliz arşivlerinde buldum. Bizim tarihçilerimiz bunu anlatmadılar bize. Ama oradan 1862-1864'e kadar ilk hamlede 1,5-2 milyon kadar Kafkas Müslümanı geldi. Buraya ölenler, öldürülenler girmiyor. Benim hesabıma göre 800 bin kadar ölmüştür, öldürülmüştür. Dünyanın en büyük facialarından birisidir bu Kafkaslar. Okuyunuz vardır bunlar. Türkçe değil. Çünkü bizim Türkler başkalarının bize yaptıklarını makul görürler, bize yapı-

¹⁸ Kemal Karpat, “XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Nüfus ve İskân Politikaları”, *Notlar 15 Osmanlı'da Nüfus ve İskân Politikaları*, Bilim ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 102-105.

lan şeyleri mahkûm etmezler. Yazmıyoruz bunları. Yazamıyoruz. Kırımlılardan sonra Çerkezler gelmiştir.”

“1877-1878 Balkan Harbi'nin ana sebebi Rusya'dır. Balkan Harbi Rusya'nın herhangi bir neden olmadan Osmanlı'ya karşı savaş ilan etmesiyle başlamıştır. Ortada sebep yok. Ve ben bunu Rus tarihçileriyle tartıştım. Bana -komünizm zamanında- nihayet ne dediler biliyor musunuz? “*Efendim, bizim o devirdeki Çar hükümeti en zebun, otokrat hükümet- Hıristiyan kardeşlerimizin Bulgarların, Sırpların Türk hâkimiyeti altında yaşamasına artık tahammül edemedi. Onları hürriyete kavuşturmak için savaş açtı. Bu savaş hürriyet savaşıdır.*” Kimin hürriyeti, yeni tabiriyle özgürlüğü? Bulgar'ın, Sırp'ın, Ortodoks Hıristiyan'ın. Asıl maksat neydi? Maksat şuydu: Rusya, ona tâbi olacak, onun emrini Balkanlarda yerine getirecek bir Bulgaristan kurmak istiyordu. Nitekim kurdu. Ama o devirde bugünkü Bulgaristan dediğimiz ülkenin halkı aşağı yukarı % 55'i Müslüman, % 45'i Hıristiyan'dı. Ve ben rakamları biraz çekinerek veriyorum. Çünkü tersini iddia edenler çok olduğu gibi, Müslümanların % 60-65 olduğunu da iddia ediyorlar. Şu da muhakkak ki bugünkü Bulgaristan'ın bazı bölgelerinde Müslümanlar kahir ekseriyetteydi. Bilhassa Silistre, Şumnu, Karnuba gibi bölgelerde. Ruslar orada kendilerine tâbi bir Bulgaristan kurmak için ekseriyetin, çoğunluğun Bulgarlarda olmasını istiyordu. Mesele gayet basittir. Müslüman düşmanlığı, Türk düşmanlığı diye bir şey belki vardı. Ama Rus'un asıl amacı orada bir Bulgar çoğunluğu meydana getirmektir. Onu da nasıl temin edersiniz? Oradaki Müslümanı, Türk'ü oradan alıp atmakla. Alıp atacaksın, öldüreceksin. Bu hukuka, insanlığa karşı bir suçtur. Ama efendim onlar zaten burayı böyle aldı, işgal ettiler. Bak tarih yazıyor diye kendilerinin yazdığı tarihi önümüze serecekler. İşte böyledir. Biz bir şey yapmıyoruz, bizim vatanımızı zorla işgal etmiş olan işgalcileri buradan defediyoruz. Bu kadar. Öldürmekle. 1877-78 Balkan Harbi bir fecaattir. Hakkında ne kadar çok şey söylenirse yine o fecaati yeterince anlatamaz. Bu fecaatin gerçek tarihi nerede yazılı? (...) Şimdi son zamanlarda bazı kitaplar çıktı. Hangi bir yerde yazılı mı? Cumhuriyet devrinde Osmanlı tarihini yazdılar. Bundan laf edilmedi. Ben de bunun başlarında bulunan bir kimseyi şahsen tanıdım, rahmetli oldu. Bilhassa kendisi Balkan Harbi'nde 10-11 yaşında bir çocukken yerinden sürülmüş, bunu kendisi anlatıyor. Dağları taşları aşarak canını Türkiye'de bulmuş. Ama yazdığı tarihinde bunlar yok. Bunlar olmuş bitmiş.

Ben söylemem. Söylemek de istemem. Ama karşı taraf bunu devamlı söylüyor ve aleyhimde kullanıyor. Bulgaristan bu işi 1989'a kadar yaptı.

“Bundan sonra nihayet aynı şekilde Balkan Harbi'nde göç fecaati. Dört yüz bin ölü, bir milyondan fazla göçmen. Kırım göçü 1856, Çerkez göçü, Kafkas göçü 1862-1864. Balkanlar göçü 1877-78 ve 1912-13. Ama mesele bununla bitmiyor. Göç böyle değil. Çünkü bir göç bir yerden başlarsa durmadan devam eder. Yani göçün başlangıcını tespit edebilirsiniz, ama sonu yoktur. Niçin? Çünkü göç edenlerin hâlâ geride kalmış akrabaları vardır, hakları vardır, hatıraları vardır. Ve durmadan o kalanlar gelenleri arayaarak onlara kavuşmak için göç ederler. Buna ara göçler de diyebilirsiniz, devamlı göçler de diyebilirsiniz. Bu göç hikâyesi devamlıdır, bir başladı mı sonu yoktur. Bu şekilde gelenlerin sayısı yedi milyon kadardır. Yani II. Dünya Savaşı'na kadar. Ondan sonrakileri anlatmayacağım. Çok vakit alacak. Ama geri gidenler olmuş mudur? Evet. Geri giden de olmuştur. Mesela Ruslardan kaçıyorrum diye buraya gelenler bir müddet sonra “Kırım'da Ruslar altında daha iyiydi buralar. Bizim hükümet Müslüman, iyi; ama bunlar idare diye bir şey bilmiyorlar, çok geri adamlar, hadi biz geri gidelim. Orası daha ileri” diyerek gitmiş sonra tekrar gelmiş. Geri dönenler de var. Bulgaristan'dan göç edip buraya gelenler, Bulgaristan AB'ye girme teşebbüsünde bulunup da Şengen vizesi yani Avrupa'yı serbest gezme müsaadesini alınca bunların bir kısmı Bulgaristan'a dönüp eski vatandaşlıklarını aldılar, sırf o pasaport uğruna. Ama gene Türk kaldılar.”

Rusların ve destekçileri diğer İslavların tedhiş, katliam ve benzeri usullerle son iki yüz yıl içinde ne kadar insanı kaçırdıkları veya katlettikleri ciddi araştırmalara muhtaç bir konudur. Justin McCarthy bu konuda bilinmeyenler dışında 5.060.000 ölü ve yine bilinmeyenler hariç 5.381.000 sürgün rakamını vermiştir.¹⁹ Bilinmeyenler de katılınca ölü sayısı 6 milyonu, sürgün sayısı ise 7 milyonu bulur diye tahmin ediyoruz. Zaten Karpat'ın da tahmini II. Dünya Harbi'ne kadar 7 milyondur. Toplamı 13 milyon olan insan kitlesini 1812'den beri her fırsatta öldüren, süren ve kaçırılan bir devlet anlayışı söz konusudur. Bu nüfus kabaca son iki yüz yılda on kat artarak 130 milyona ulaşabilirdi. İşte Rusya mezkûr iki denizin çevresini (Balkanlar ve Kafkasları) ve Karadeniz'in

¹⁹ McCarthy, *age*, s. 359.

kuzeyini (Deşt-i Kıpçak bölgelerini) böyle temizlemiş durumdadır. İşte bundan sonra oralara Hristiyan ve özellikle Ortodoks İslav unsurlar yerleştirilerek demografik istila yöntemi kullanılmıştır.

“Hasta Adam” Osmanlı’ya Karşı Politikalar

Ruslar kendileri güçlenip Ormanlı zayıfladıkça Avrupalıların bu bölgeden uzak tutulması siyasetini devreye dokmuşlar ve zayıf bir Osmanlı ile komşu olmayı hedeflemişlerdi. 19. yüzyılda Rus Çarı I. Nikola Osmanlı İmparatorluğu’nu “*Avrupa’nın hasta adamı*” ilân etmiş, Balkanlıları Ortodoks veya İslav bahanesi ile bağımsızlık için Osmanlıdan ayrılmaya teşvik etmiştir. Bu politikaların sonucu 1913’e kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun Edirne’den batıya doğru ne kadar eski toprağı varsa hepsi ya Habsburg ve Rus İmparatorluğuna geçmiş yahut bölünerek yeni millî devletlere dönüşmüştü.

Bir Rus diplomatın şu sözleri bu açıdan manidar sayılmalıdır:

“Bu savaşta (1828-1829) Osmanlıların payitahtlarına kadar ilerleyip Osmanlı Devleti’ni darmadağın etmek elimizdeydi. Avrupa kıtasında Osmanlı Devleti’ni büsbütün bitirmek isteseydik hiç bir devlet buna engel olamayacak, hiç bir tehlike bizi korkutamayacaktı. Lakin imparatorun kanaatine göre, bizim için Osmanlı Devleti yalnız bizim himayemiz altında yaşayabilecek ve bundan sonra sadece bizim emellerimize hizmet edecek bir hale getirmek; 'kendi ülkemizi yeni fetihlerle genişletmek bakımından; sonraları (buralarda) sanat, medeniyet ve servet bakımlarından bizimle rekabete girişebilecek başka hükümetler kurulmasından elbette daha faydalıdır. İşte bu kere Osmanlı Devleti ile münasebetimiz, imparatorun bu özel görüşleri çerçevesinde kurulacak ve yürütülecektir. Biz Osmanlı Devleti'nin mahvedilmesini arzu etmediğimiz gibi, kendisini bugünkü halinde, olduğu gibi tutmanın yollarını aramaktayız. Mademki bu hükümet (yani Devlet-i Aliyye) ancak bize tabi olmak suretiyle bize faydalı olabilir; biz de ondan taahhütlerini tamamıyla yerine getirmesini ve bütün emellerimizin hemen gerçekleştirilmesini talep ediyoruz.”²⁰

Bu fikirlerin benzeri zaman zaman bilim adamlarınca da dile getirilmiştir: S. Jigaryov Rusya’nın “*Osmanlı topraklarında ya-*

²⁰ *Kırım Harbi*, s. 39.

yılmacı emellerinden vazgeçmeli, çünkü buna ihtiyacı yok” gibi ifadelerle de cesaret edebilmişlerdi.²¹

Ruslar 19. asırda Osmanlı ile ilgilenmeye daha fazla önem vermeye başladılar ve bu ilgi akademik, siyasi, askerî ve iktisadi gibi her alana şamil idi. Bu çerçevede Osmanlı tarihi araştırmalarına da önem vermişler, ancak Rus ilmi bu alanda yeterli olmadığından kaliteli araştırmacı bulamamışlardır. 1812 yılında kurulan Rus Genelkurmayı Osmanlı devletinin askerî ve stratejik konumu/durumu ile ilgilenmiş; haritalar ve istatistikler yayınlamışlardır. Yayımlanan kitaplardan biri M. K. Basil'in Boğazlar ve Konstantinopol, St. Petersburg 1836'dır. Sonra İlya Beryozin, Türkiye'de Ortodoksluk ve diğer kiliseler ile ilgili yayınlar yapmış, bunun öğrencisi olan Wladimir Smirnov ise Rusya'da Türkoloji ile ilgili, ilk ciddi çalışmaları ve yayınları yapan kişi olmuştur. Rus akademik çevreleri daha çok Kırım, Ermeniler ve Ortodokslarla ilgili alanlarda eserler vermişlerdir. Zamanla akademik faaliyetler için cemiyetler kurulmuştur. Rus Coğrafya Cemiyeti ve Şarkiyat Cemiyeti bu alanda gerçekten birer okul olmuşlardır. Bu çerçevede W. Barthold gibi ciddi büyük bilim adamları yetiştirdiler. Bu bilim adamlarının birçoğunu Ruslar yayılmacı emelleri doğrultusunda kullanırken Barthold gerçek bir tarihçi olarak kalemini ve ilmini birilerinin siyasi hesapları istikametine çevirmemiş olan büyük bir tarihçi olarak ilim âleminde haklı bir şöhret kazanmıştır.²² Bu Rus ilgisi Sovyet döneminde de artarak devam etmiştir. Özellikle Türkiye'de milliyetler meselesi etnik, dini, ideolojik olarak kullanabilecekleri konulardaki yayınlar manidar olarak diğerlerinden fazladır.²³

Panslavizm

Panslavizm 19. yüzyıl başlarında Alman kültür adamlarının etkisiyle doğmuştur. Filozoflar Herder ve Fichte ırk-milliyet nazariyeleriyle ve özellikle Slav ırkının gelecekte oynayacağı önemli rollere dair tahmin yürütmeleriyle bu akımı başlatmışlar-

²¹ Hoşkadem Hasanova, “Çarlık Rusyası İlmî Cemiyetleri ve Eğitim Kurumlarının Osmanlı Tarihi Araştırmaları”, *XIII Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Biliriler*, C. 3, Kısım II, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 903-904.

²² Hoşkadem, *agb*, s. 905-906.

²³ Bu konuda bk. Baymirza Hayit, *Türk Dünyasında Rus emperyalizminin İzleri*, Sabah Kültür Yayınları, İstanbul 1978, s. 59-99.

dır. Zamanla romantizm de Slavcılığı körüklemiş ve Danilevski²⁴ gibi tarih felsefecileri de bu tezi işlemişlerdir. Sonra Slovaklar ve diğer doğu Avrupa Slavlarından bunu destekleyen ve siyasi akıma dönüştürenler çıktı ve çok geçmeden Osmanlı yönetimi altındakileri de etkiledi. İşte bu yayılma hesapları yapan Ruslar için bulunmaz bir fırsattı. Slavizm başlangıçta insancıl unsurlar içerirken Rus Devleti'nin desteğini alınca başka milletlere hayat hakkı tanımayan ırkçı ve yayılmacı bir ideolojiye dönüştü.

1828-29 Osmanlı Rus Savaşı Balkanlar üzerinden Edirne'ye kadar gelen Ruslara Panslavizm istikametinde yeni ve cüretkâr ilhamlar verdi. Balkanlarda kendilerine yakın dil ve kültürde insanları fark eden Ruslar özellikle Bulgarlarla ilgilenmeye başladılar. Yuri Venelin, Bulgarların Slavcılığına dair kitaplar yazdı. Bu sırada bir istila teorisyeni olan, Panslavizmin hizmetkârlarından Kont Sergei Semanovic Uvarof, Slav dillerini eğitim yolu ile yaymayı ve böylece Slavlığı birleştirmeyi planlamıştır. Uvarof Çar'a sunduğu bir raporda eğitimin milliyet (narodnost) prensiplerine göre yapılmasını ve bütün İslavları yekvücut hale getirmeyi teklif etmiş ve kabul edilen tekliften sonra kendisi Çar I. Nikola tarafından Eğitim Bakanlığına getirilmiştir. O ana kadar Rus politikası Ortodoksluk üzerine iken bundan sonra İslavlık da buna eklenmiş, hatta birinci sıraya yükselmiştir. Böylece Uvarof Panslavizmin koruyucusu ve eğitim politikasında uygulayıcısı oldu. Puşkin ve Pogodin gibi aydınlar Çar'a ve diğer etkili ricale mektuplar yazdılar, Özellikle II. Aleksander bunlardan çok etkilenmiş ve 93 Harbi'nde Bulgarların Kurtarıcı Çarı ilan edilmiştir. Eğitim yoluyla Bulgarların ve diğer Doğu Avrupa milletlerinin Panslavizmin etkisine alınmasına çok önem verilmiştir. Kırım Harbi'nden sonra Bulgaristan'da eğitimin Slavlaştırılmasına yönelik çalışmalar yapan okulların sayısı o kadar artmıştır ki Karl Marks bile "*Panslavizm milli bağımsızlık elde etmeye çalışmıyor. Bu Avrupa'da 1000 yılda elde edilen uygarlığı yıkmaya çalışan bir harekettir ve emellerine ancak Macaristan'ı, Türkiye'yi ve Almanya'nın bir kısmını haritadan silmekle erişecektir.*" demiştir. Yine Marks'a göre "*yüzlerce Rus ajanı Türkiye'de dolaşmaktadır... Güney Slavlarına bu azametli Çar'ın kendilerini egemenliği altında toplaması...*" gibi

²⁴ Nikolay Y. Danilevski, *Avrupa ve Rusya* adlı kitabında dünya milletlerini medeniyete hizmetleri açısından tasnif ederken Türkleri yaşlanmış uygarlıklara "coup de grace" indirenlerden saymıştır. Bk. Pitirim A. Sorokin, *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 62.

propagandalar yapmaktadır.²⁵ Kırım Harbi'nden sonra Panslavistler Rus Dışişleri bakanlığı Asya İşleri Dairesine hâkim olmuşlardı. Dairenin başında da Panslavist hariciyecilerin piri sayılan Nikolay P. İgnatıyef vardı. Bu daire Türkiye işlerine bakıyordu. Balkanlara büyükelçi ve konsolos olarak bu alanda en iyi elemanlarını atadılar. Bu diplomatlar Balkan Slav halkları arasında eğitimden askerliğe, bürokrasiden ülke kalkınmasına kadar her alanda çalıştılar. Mesela İgnatıyef Asya dairesi başkanı iken bir başka Panslavist olan Filibe Viskonsolosu N. Gerov'a şunları yazmıştır: *“Dindaşlarımız Sırlar ve Bulgarlar, yurt dışındaki ajanlarımızın iltimasıyla, şimdiye kadar eğitim için Rus dinî ve askerî eğitim kurumlarına yerleştiriliyorlardı; şimdi ise, imkân ölçüsünde çeşitli üniversitelere yerleştirilmektedirler.”*²⁶ Balkanlardaki bu Panslavist Rus faaliyetlerini yakından takip etmiş olan Rusçuk'taki Fransız Konsolosu Eynaud hükümetine gönderdiği 2 Kasım 1869 tarihli raporunda²⁷ şunları ifade etmiştir:

“Rusya, Türk İmparatorluğundaki Bulgarları kendi ileri karakolu durumuna getirmek için yalnız şiddet yollarına bel bağlıyor görünmemektedir. Bu yoldaki denemeler şimdiye kadar başarılı olmadı. Bulgar köylüsü sadece maddi menfaatleri ile meşguldür. Ama Rusya taraftarı grup, bugünkü durumda Panslavizm davasının köylüler arasında az taraftar bulmasının gelecek kuşağın hararetili sempatisinin kazanılmasına ve şimdiden çocukların elde edilmesine engel olmadığını anlamaktadır. Rusya genel eğitimi yöneterek duruma hâkim olmayı ummaktadır. Kabul etmek gerekir ki, bu alanda daha şimdiden ciddi başarılar elde etmiştir. İhtilal hazırlamak güç, pahalı ve tehlike dolu bir iştir; okulları ele geçirek bütün bir kuşağın fikrini istenilen yönde değiştirmek ise kolaydır. Bunun için öğretmenleri yetiştirmek ve onlara maaş vermek yeter. Rusya işte bunu yapmaktadır... (Bugün) Bulgar öğretmenlerin beşte dördü oradan (Rusya'dan) gelmektedir...”

“Rus Bulgar öğretmenler, kendilerine uygulanan sisteme göre çocuklara yetiştirmekte, eğitimi siyasi bir alet yapmaktadırlar... Verdikleri eğitim basit basitidir, ama Çar'ın iyilikleri, büyük Slav vatanının kaderi(...) üzerine öğrencileri uzun uzun yetiştirmektedirler... Osmanlı Hükümeti'ni Bulgar milletinin zalimi, Batılı devletleri de Bulgar milletinin

²⁵ Şimşir, *age*, s. XLIV-XLV.

²⁶ Şimşir, *age*, s. L- LI.

²⁷ Şimşir, *age*, s. LII, LIII.

Kurtuluş gününü geciktirmeyi isteyen düşmanlar olarak göstermektedirler. Çar'a dua, dersin başında ve sonunda çocuklara tekrarlatılmaktadır. Sultan'ın adı ise resmi olarak ancak mükâfat dağıtımı gibi bir Türk memurunun hazır bulunduğu törenlerde anılmaktadır.

“Hükümet bu durumu bilmiyor değildir, fakat fetih devrinde beri gösterdiği müsamaha zihniyetine bağlı kalarak Bulgar cemaatinin içişlerine karışmak istememektedir. Esasen büyük hoşnutsuzluk yaratmadan bu propagandaya doğrudan doğruya karşı gelmesi güç olacaktır. Eğitim ışığının yayılmasına engel olduğunu ve daha kolay baskı altında tutabilmek için Hristiyanları cahil bıraktığını söylemekten geri durulmayacaktır.”

Resmi politikaların dışında yeraltı hareketleri de sahnelenerek Balkanlar bir kan gölüne dönüştürüldü. Milyonlarca Müslüman katledildi, “*Balkanlaşmak*” tabiri tarihe ve siyaset bilimine “*kitlelerin birbirini boğazlaması*” gibi bir anlam kazanarak yerleşti. Bu konu iyi bilindiği için geçiyoruz.

Bolşevik dönemle birlikte araçlarına bir de ideoloji eklemiş, “*halkların kardeşliği ve burjuvanın elinden kurtarılması*” gibi tezlerle bölgedeki Türk ve Müslüman toplumların kurtarıcısı olarak SSCB Komünist Partisi ve onun yoldaşlarını göstermişlerdir. Bu propaganda ve uygulamalar neticesinde Türkiye ile ve birbiriyle münasebet kuramaz hale getirilmişlerdir.

Asimilasyon Çalışmaları

Vladimir İlminski ve Sergei Semanoviç Uvarof gibi Panslavist istila teorisyenlerinin projeleri doğrultusunda geliştirilen kültürel asimilasyon politikaları, Çarlık döneminde çok etkili olmuş ve bu konuda Türkiye’de ve Türki toplumlar arasında hâlâ ciddi çalışmalar yapılmamıştır. Sovyet Dönemi'nde de biraz farklı mahiyet ve biçimde olsalar da devam ede gelmişlerdir. Dil ve alfabe politikaları bu minval üzere geliştirilmiş, Azerbaycan Türklerinin Türkiye ile aynı olan alfabeti değiştirilerek Latin alfabetesine geçilmiş, Türkiye’de de aynı şekilde harf inkılabı yapılırca bu kez tekrar oluşan alfabe birliğini bozmak için Azerilere ve diğer soydaş toplumlara Kiril alfabeti dayatılmıştır.

Ruslar askerî ve teknik üstünlüklerine rağmen Türklerin tarihi devlet ve medeniyet tecrübeleri karşısında eziklik hissediyorlar, ayrıca devletlerindeki Müslüman varlığının sayıca çokluğun-

dan da çekiniyorlardı. Bu sebeple Türkistan, Kafkasya ve İdil Ural Müslümanlarını Rus kültürüne intibak ettirmek adı altında asimilasyona uğratmayı planladılar. Bunun için önce okulları İslamî etkilerden uzaklaştırıp Ruslaştırmaya niyetlendiler. Türkistan Genel Valisi Von Kaufman 1880'de Türkistan'daki iyi organize edilmiş millî eğitime karşı tedbir önerisini Çar'a sunmuştu. Ona göre dil Ruslaştırılmalı ve din de Ortodokslastırılmalıydı. Kaufman raporuna göre Türk okullarının dinî (İslamî) karakteri olmayacaktı. Rus ve Türk çocukları bir arada ders görecekti. Kaufman'dan sonraki genel valiler de Müslüman okullarına karşı mücadeleyi sürdürdüler, hatta bazen medreseleri yasaklamayı bile düşündüler. 1889'da zamanın genel valisi V. P. Nalivkin "İslam tesanüdünü parçalamak başlıca görevimizdir" demişti. Rus idaresinin bilgisi dışında Türkistan'da 4000 okul olduğu rapor edilmiş ve bunların etkisini kırmak için Rus-Yerliler Okulu adıyla Ruslaştırma-asimile etme amaçlı okullar kuruldu, bunlara her türlü mali destekler sağlandı, ancak "yerli" halk bunlara rağbet etmedi.²⁸ İslami okulların sayısı ise giderek artıyordu. Bütün Müslümanları Ruslaştırmayı isteyen Ruslar için bu rahatsız edici idi. 1912 istatistiklerine göre bütün Rusya'da (Buhara ve Hive Müslümanları hariç) 20 milyona yakın Müslüman yaşıyordu. 26.279 mescid ve cami, 45.339 din adamı vardı. "Kendi hâkimiyetini emniyete almak için Rusya, kültür bakımından kendinden üstün İslam milletleri ile çekişmek ve Müslümanları Ruslaştırıp Hristiyanlaştırmak çarelerini arıyordu. Rusya Müslümanlarını Ruslaştırma ve Ortodokslastırma hareketini planlayan kişi Kazanlı Nikolay İlminskiy idi. Kazan ve Kahire üniversitelerinde okumuş, İslam ilahiyatı, Arapça, Farsça ve Türk lehçelerini biliyordu. Fikirlerini Rusya Maarif Bakanı Tolstov'a anlattı ve onun desteğini aldı. Bakan "*yabancı milletlerin Ruslaştırılması, onların inanç ve dil bakımından da Ruslarla kaynaştırılmaları eğitimde son hedeftir*" demiş, bu da İlminskiy'nin önünü açmıştır. İlminskiy 3 Mayıs 1876'da Maarif Vekiline şunları yazdı: "*İslam dini var oldukça, Rus harflerinin Arap Alfabetine karşı savaşı güç olacaktır.*" 25 Mayıs 1876'da Rus alfabetinin Müslüman dillerine uygulanmasını teklif etti. "*Müşterek bir Türk-Tatar dili yerine, her bir boy için boy şivesinin ana dil olarak kabul ettirilmesini*" istedi. Von Kaufman da benzer bir fikri teklif etmişti. Bir başka görüşe göre "*Yabancı milletlerin katî ola-*

²⁸ Hayit, *age*, s. 164-165.

rak Ruslaştırılması, tarihin kaçınılmaz tabii bir sonucudur. Bunun için, bu hususu siyasi bir görev olarak kabullenmelidir. Hedefine erişebilmesi için hükümetin kullanacağı vasıtaların neler olduğunu tarih göstermiştir. Bunlar Rus kolonizasyonu ve karışık dillerde tedrisat yapan okullardır.” Bunlardan sonra Ruslaştırma merkezleri açıldı ve Rus alfabetesiyle Türkçe kitaplar basıldı. İlminskiy'den sonra kendisi gibi fanatik bir istila teorisyeni olan N. P. Ostroumov Türklüğü inkâr ederek onlara Sart diyor ve “*Türkistan silahla Rus egemenliğine alındı şimdi onun ruhuna nüfuz etmelidir*” diyordu.²⁹

Rusya'nın Panslavizm politikalarında da başka bir istila teorisyeni karşımıza çıkmaktadır. Panslavizmin teorisyen ve koruyucularından Kont Sergei S. Uvarof Slav milletlerini alfabe ve dil gibi iletişim alanlarında birleştirerek özellikle kültürel eğitim ile bunu taçlandırmayı ve böylece Slavlığı birleştirmeyi planlamıştır. Yukarıda bahsedilen (Çar'a sunduğu) raporda eğitimin milliyet (narodnost) prensiplerine göre yapılmasını ve bütün İslavları yekvücut hale getirmeyi teklif etmiş ve kabul edilen tekliften sonra kendisi Çar I. Nikola tarafından Eğitim Bakanlığına getirilmiştir. O ana kadar Rus politikası Ortodoksluk üzerine iken bundan sonra Slavlık da buna eklenmiş, hatta birinci sıraya yükselmiştir. Çok ilginçtir ki 93 Harbi öncesi dilleri büyük ölçüde Türkçe olan Bulgarlar bu eğitim yoluyla Panslavizm'in etkisi altına girmişler ve Bulgar millî eğitimi de bundan sonra milletleşmeye ve bölgedeki Türkleri katletmeye odaklanmışlardır. Rusya bundan sonra Fransız Konsolosu Eynaud'nun ifadesiyle “*Türk imparatorluğundaki Bulgarları kendi ileri karakolu durumuna getirmek için yalnız şiddet yollarına bel bağlıyor görünmemektedir.*” Okullar adeta Panslavist propaganda mekânları durumuna getirilmiştir. Osmanlı Devleti bunu biliyor, ancak “*fetihten beri sürdürdüğü müsamaha zihniyetine bağlı kalarak Bulgar cemaatinin içişlerine karışmak istememektedir.*”³⁰ Konsolos Osmanlı'nın tavrını her ne kadar “müsamaha” zihniyetine bağlasa da Osmanlı'nın o dönemde buna müdahale etmesinin mümkün olmadığını, aksi halde hem Rusya'nın hem de Avrupalıların buna nasıl tepki vereceklerini ve Balkanlıları nasıl kışkırtacaklarını bugün biliyoruz.

²⁹ Hayit, *age*, s. 166-169.

³⁰ Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri Belgeler/Documents II*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. XXXVII-LIII.

İlminsky'nin izinden giden von Kaufman ve Ostroumov gibiler bu siyaseti geliştirerek uyguladılar. Sonunda Rusya Türklüğü birbirinden ayrıldı. Mahalli şiveler farklı dile dönüştürüldü. Bunlar için farklı alfabeler geliştirildi. Sonunda Sovyet döneminde Polonya sınırında Büyük Okyanusa kadar Rusluk tek alfabe kullanırken Türklük daha dar bir alanda 22 alfabe kullanmaya mecbur tutuldu.³¹ Buna benzer daha nice uygulamalarla Türklük ezildi, sömürüldü ve yozlaştırılmaya çalışıldı. Sovyet döneminde “*sblizheniye*” (yakına çekme) ve “*sliyeniyе*” (yok etme, batırma) politikaları³² kolhoz ve sovhozlardaki kolektivite içinde eritmeler... Bunlar gibi daha nice uygulamalar icra edildi.

Devrim İhracı/Yayıma Aracı (mı?)

Çarlığın yıkılması başta Müslümanlar olmak üzere Rusya'daki azınlıkları epey umutlandırmıştı. Komünistlerin “*insanlara hürriyet, milletlere istiklal*” sloganı birçok safdil insanın hür ve müstakil olacakları zehabına kapılmalarına vesile olmuş, bu insanlar Bolşeviklere destek vermişlerdi. Bunun en belirgin örneklerinden biri ünlü Başkurt tarihçi A. Zeki Velidî Togan olmuştur. Togan bin bir emekle kurdukları Başkurdistan ordusunu Lenin'in emrine vermiş, bu ordu komünistler tarafından kasıtlı politikalarla ilgisiz uzak bölgelerde savaşa gönderilmiş ve yok edilmiş. En sonunda da Velidî ve Başkurlara vaad edilen bağımsızlık verilmemiştir. Togan bunun üzerine Lenin'e sözlerinde durmamının “*ahlaksızlık*” olduğunu söylemekten başka bir şey yapamamış, Lenin ise gayet pişkin olarak “*Validov sen politika ile ahlaki karıştırıyorsun*” demiştir.³³ Bilindiği gibi bütün bunların sonunda Başkurdistan'ın bağımsızlığı da kendisi de ortadan kalkmış, Togan da selameti firarda bularak Türkiye'ye gelmiştir. İlginçtir ki Türkiye'de de kendisiyle Leninistler veya diğer komünistler uğraşmışlardır.

Çoğu insan komünist felsefenin din ve milliyet olgularının ötesinde bir “*halklar*” politikasına dayandığını sanır. Hâlbuki Le-

³¹ Sovyet döneminde Türklere uygulanan farklı alfabeler için bk. A. Bican Ercilasun, *Bugünkü Türk Alfabeleri C. I-II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.

³² Sir Olaf Caroe, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Milletler*, Çev. Zerhan Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975, s. 25.

³³ Z. Velidi Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1977, s. 231-244.

nin ve Stalin'in Sovyetlerde sahneledikleri politik icraat bunun böyle olmadığını göstermiştir. SSCB'de Müslüman ve Türk topluluklar daima yok sayılmışlar veya milliyetleri alt gruplara ayırarak ifade etme yoluyla lokmaları küçültmüşlerdir ki kolay yutsunlar. Mesela Türkistanlı Müslüman ve Türk komünistlerin kurduğu Türkistan Komünist Partisi hiçbir zaman kabul görmemiştir. Çünkü "*Türkistan*" ifadesinin kabulü "*Türklüğün*" kabulü demektir. Orada "*Türkler*" değil, Sartlar, Moğollar, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler vs vardı. Adındaki Türkistan ifadesinden dolayı bu parti kapatılmıştır. Hatta "*Müslümanlar*" ismi de yazışmalardan çıkarılıp "doğu milletleri" ifadesi kullanılmıştır.³⁴ 1922 yılında SSCB kuruluş anayasasının hazırlanması çalışmalarına diğer topluluklar çağrıldığı hâlde tek bir Müslüman halk davet edilmemiştir. Bundan sonra Müslümanlar Moskova ile bağlarını koparmaya yöneldiler.³⁵ Sultan Galiyev'deki değişim o zaman başladı. Dağistanlı şair Resul Hamzatov da komünistlere inanarak millî meselelerine, dinine, kültürüne ve tarihine yaptığı düşmanlıklardan pişmanlık duymuş ve "*kendi geçmişine kurşun atanın geleceğine top atarlar*" şeklindeki meşhur tespitini yapmıştır.

Sovyet komünizminin ülkenin geniş sınırları içindeki milyonlarca Türk'ü nasıl birbirinden uzaklaştırdığının bir örneği Türklerin alfabeleri üzerindeki oyunlarında görülmektedir. 1922 yılında Azerbaycan'ın alfabesini değiştirme kararı alıp bunu 1924'te Latin alfabesi mecburi hale getirilmiştir. 1 Ocak 1929'dan itibaren tüm yazışmalar, okullar, matbaalar vs. Latin alfabesine geçmişlerdir. Ancak ne olduysa 1939'da bu sefer Kiril alfabesi alınmıştır! Türkiye'de Alfabe İnkılabı yapılırken bunu dikkate alarak Azerbaycan-Türkiye arasında tekrar alfabe birliği kurulmasını engelleme amaçlanmış olabilir. Nitekim daha sonra bütün Sovyetler Birliği Türkleri Kiril Alfabeti'ne geçirilmiş, ancak Türkler arası iletişim ve etkileşimin önlenmesi için 20 küsur sayıda farklı alfabe kullandırılarak en küçük yöresel ağız özellikleri farklı harflerle karşılanır olmuştur. Polonya sınırından Pasifiğe kadar Rusça tek alfabe ile yazılırken, Türklük 22 alfabeye bölünmüştür. Şimdi birileri "Arap alfabesi ilerlemeye engeldi de ondan yaptılar" diye-

³⁴ Hayit, *age*, s. 237-244.

³⁵ Muallimoğlu, *age*, s. 382.

cekler, biliyoruz. Gürcülerin³⁶ ve Ermenilerin alfabeleri neden Latin veya Kiril ile değiştirilmedi? Üstelik bu toplumların alfabelerini kendilerinden başka okuyan ve yazan yoktur. Arap Alfabesini ise yüz milyonlarca insan ve onlarca millet kullanıyordu. Hadi Arap Alfabesi değiştirildi, neden bütün Türklere ortak bir Latin alfabesi kullanılmadı? Kullanılmadı çünkü ortak bir alfabe Türk Dünyasında birliğe hizmet ederdi. Böl ve yut politikasına engel olurdu. Sovyet aydınları birlik beraberlikten o kadar korkuyordu ki Türklüğü hatırlayıp bir şeyler yazanları “Panislamist ve Pantürkist ideyanın zeheri ile zehetlenmiş”, “Pantürkizm ve Panislamizm Tatar zehmetkeşlerine ne verebilirlerdi ki? Sınıflı şuurunu garanılaşdırmaktan başka heç bir şey”³⁷ diye yazıyorlardı.

Rusların başka bir argümanı da Anadolu'da Kızılırmak yayının doğusunun tarihi Gürcü toprağı olduğu tezini geliştirerek 2. Dünya Harbi sonunda Türkiye'den bazı toprak taleplerine kalkışmaları olmuştur. İki Gürcü profesöre yazdırılan yazılara göre, güya bu bölge Gürcülerin tarihte ilk ortaya çıktıkları yerlermiş. Stalin döneminde bir komşu ülkeden toprak talebine yol açacak böyle bir yazıyı sadece bilimsel saiklerle kimsenin yazamayacağı aşikârdır. Bilindiği gibi bu görüşlerin paralelinde bazı Sovyet talepleri olmuş ve bu gelişmeler Türkiye'nin Batı bloğuna yanaşmasına ve NATO'ya girmesine sebep olmuştur.

Sovyetler Birliği dönemindeki ideolojik “halklara özgürlük” söylem ve politikaları da bir yayılma aracı olarak kullanılmıştır. Ancak bu halkların içinde hiç Türkler ve Müslümanlar bulunmamıştır. Yazıda buna bazı örnekler vermiş bulunuyoruz. Bu ayrı bir yazı, hatta bir kitap konusu olduğundan bu kadar hatırlatarak geçiyor, daha fazlasını gereksiz görüyoruz.

³⁶ Stalin Gürcü idi. Neden Gürcü alfabesini değiştirip onları “çağdaş” bir alfabaya kavuşturmadı? Aynı şekilde Ruslar çok sevdikleri Ermenilerin alfabelerini neden Latin veya Kiril'e dönüştürmedi?

³⁷ O. Bayramova, “Heyat Gezetinin İdeya İstikameti Haggında”, *Edebiyat, Dil, İnceneset, C.II*, Bakı 1982, s. 35-40; Kemal Talipzade, *XX. Esir Azerbaycan Edebi Tengidi*, Bakı 1966, s. 317; Sakal, *age*, s. 72.

Sonuç

Netice olarak Ruslar değişen rejim ve dönemlerde hiç ak-satmadan güneye ve sıcak denizlere doğru sarkmak için nüfusun etnik, dinî ve mezhebî yapısını kullanmayı değişmez bir politik araç ve yayılma vasıtası olarak kullanma temayülüne sahip olmuşlar ve bunu daima en kanlı şekliyle ve amansız sürgünlerle fethettikleri toprakları Ruslaştırarak sürdürmüşlerdir. Bu politikaların sonucu olarak tarihte Türk coğrafyası olan, bütün coğrafi isimlerin Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimelerden ibaret bulunduğu ve Rus istilasî öncesi halkın ezici çoğunluğunun Türk olduğu topraklar Rusların eline geçmiştir. Ele geçirmekle yetinmemişler, bu yerlerin halkını katliam, sürgün, tehdit ve tedhişle o coğrafyada yok etmişler; o yerleri Ruslaştırmışlardır. Böylece jeostratejik ve ekonomik olarak çok önemli konumda bulunan Hazar'ın ve Karadeniz'in -güney kıyıları dışında- çevresini ele geçirmişler, İstanbul Boğazı'nı da 1945'te kontrol altına almaya kalkışmışlardır.

Kaynaklar

- BARKER, John W., "Yorum", Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri", *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Haz. Kemal H. Karpat, Ufuk Kitap İstanbul 2006.
- BAYRAMOVA, O., "Heyat Gazetinin İdeya İstikameti Haggında", *Edebiyat, Dil, İnceneset*, C. II, Bakı 1982.
- BEYDİLLİ, Kemal, *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- CAROE, Sir Olaf, *Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Milletler*, Ter-cüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975.
- ERCİLASUN, A. Bican, *Bugünkü Türk Alfabeleri*, C. I-II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- HASANOVA, Hoşkadem, "Çarlık Rusyası İlmî Cemiyetleri ve Eğitim Kurumlarının Osmanlı Tarihi Araştırmaları", *XIII Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler C.III, Kısım II*, TTK Basımevi, Ankara 1990, s. 903-906.
- HAYİT, Baymirza, *Türk Dünyasında Rus emperyalizminin İzleri*, Sabah Kültür Yayınları, İstanbul 1978.

- _____ *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, (Baskı yeri yok) 1975.
- İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınevi, Trabzon 2006.
- KARPAT, Kemal H., "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Nüfus ve İskân Politikaları", *Notlar 15 Osmanlı'da Nüfus ve İskân Politikaları*, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul 2009, s. 95-112.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1993.
- MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- MUALLİMOĞLU, Nejat, *Bütün Yönleriyle Komünizm*, Sermet matbaası, İstanbul 1976.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- SAKAL, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Samsun Tekkeköy, Büyüklü Köyü'nden Kırım Muhaciri Refik ile mülakat
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1992.
- SOROKİN, Pitirim A., *Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.
- SWIETECHOWSKİ, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler I, II*, TTK Yayınları, Ankara 1970.
- TALİPZADE, Kemal, *XX. Esir Azerbaycan Edebi Tengidi*, Bakı 1965.
- TOGAN, Z. Velidi, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1977.
- TOYNBEE, Arnold. J., "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Yeri", *Osmanlı ve Dünya Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, Hzl. Kemal H. Karpat, Ufuk Kitap, İstanbul 2006.

ŞUBAT'TAKİ BURJUVA DEVRİMİNDEN BOLŞEVİK İHTİLALİ'NE KAFKASYA'DA SİYASİ, ASKERİ, SOSYAL VE EKONOMİK DURUM

Ahmet KARAÇAVUŞ*

Giriş

Rusya'da Şubat Devrimi'nin gerçekleşmesi ve Prens Lvov başkanlığında yeni bir hükûmetin kurulması ile birlikte normal olarak büyük bir iktidar boşluğu oluştu. Zaten beş partinin koalisyonundan oluşan hükûmet¹ içinde iktidar mücadelesi ve iç savaş kaçınılmazdı. Öte yandan savaşın devam etmesi, açlık, istikrarsızlık, güvensizlik ve güvensizlik, ekonominin iflas halinde bulunması da mevcut geçici hükûmetin işini iyice zorlaştırmaktaydı. Bu şartlar altında devlet otoritesinin ülkenin tamamına yayılması önemli bir sorun haline gelmişti. Bu durum Rusya egemenliğinde yaşayan ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Rusya tebaası içinde büyük bir toplama ulaşmış bulunan gayri Rus halkların, başlangıçta biraz şaşkın biçimde de olsa Rusya'dan bağımsız olup olamayacakları, en azından muhtar idareye kavuşup kavuşamayacakları vb. ile ilgili zaten var olan millî ve dinî hareketleri hızlandırmalarına neden oldu. Bu bölgelerden biri de Kafkasya idi. Ancak bölgenin karmaşık demografik özellikleri, burada yaşayan halkların sınırlı nüfus ve ekonomik güce sahip bulunmalarından dolayı bir bağımsızlık savaşını kendi başlarına yürütecek güçten mahrum olmaları nedeniyle bölge dışı devletlere yaslanma gereği hissetmeleri ve bölgenin başta petrol olmak üzere bazı doğal zenginlik kaynaklarına sahip olması, dış güçlerin Kafkasya'yı kendi aralarında mücadele alanı haline getirmelerine neden oldu.

Ayrıca bölgenin etnik ve dini çeşitliliği, yöre halklarının birbirleriyle toprak mücadeleleri yapmaları, demografik yapıyı de-

---

* Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ahmetkaracavus@ktu.edu.tr

¹ *Rusya'yı Tanıyan Bir Zât Tarafından Rapor*, Matba'a-yı 'Askeriye, Dersa'adet 1333, s. 4.

ğıştırmek için çeşitli faaliyetler yürütmeleri ve en nihayetinde paylaşım savaşlarına girmeleri sonucunu doğurdu.

Bu makalede bahsedilen süreçte Kafkasya'nın demografik, sosyo-ekonomik, kültürel, siyasi ve askerî yapısı Osmanlı askerî raporları çerçevesinde ele alınacaktır. Bu raporlardan detaylı olarak kullanılan “*Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*” adlı metin Rus esaretinden kaçan biri Avusturyalı diğeri Alman iki teğmenin Musul'da Altıncı Ordu Karargâhında yapılan sorgusu sonucu kaleme alınarak İstanbul'a gönderilmiştir. Rapor tam da Rusya'daki “Şubat İhtilali” ile “Ekim Devrimi” arasındaki döneme ait çoğunluk askerî ve siyasi gözlemleri içermektedir. Rapor, Selda Kaya Kılıç tarafından betimleyici tarzda ele alınıp değerlendirilmiş olup, Ünal Taşkın ise metni sadeleştirerek yayımlamıştır.² “*Rusya'dan Mevsûk Ma'lûmât*” ve “*Rusya'yı Tanıyan Bir Zât Tarafından Rapor*” adlarıyla yayımlanan diğeri iki raporun ise yazarı belli değildir. Bunlardan birisi “*Bolşevik Devrimi*”nin gerçekleştiği sırada kaleme alınmışken, ikincisi “*Şubat İhtilali*” sonrası “Bolşevik Devrimi” öncesi tam da Prens Lvov hükümetine karşı Bolşeviklerin yaptıkları başarısız devrim/darbe girişimi sırasında, 1917 Temmuz'unda, yazılmıştır. Askerî matbaada 1918'de basılan *Kafkasya-Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafî, Siyâsî, Târîhî ve İstatistikî Mücmel Ma'lûmât* adlı eserin birinci kısmında Kafkasya'nın coğrafi, demografik, idari, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel yapısı hakkında, muhtemelen 1914'te hazırlanmış olan Rus yıllığı temel alınarak bilgi verilmiştir ve bu eserin de yazarı belli değildir. Kendisi de Kafkasya kökenli olan Yusuf İzzet Paşa'nın kaleme almış olduğu “*Kadim Kafkasya*” adlı kitap, Kafkasya'nın antik tarihini inceleyen bir çalışma olmakla birlikte, eserin mukaddime kısmında yazarın Kafkasya ile ilgili ilginç siyasi görüşleri yer almaktadır. Bu nedenle buradaki değerlendirmelere de başvurulmuştur. Bunun haricinde konuyla ilgili literatür elden geldiği kadar incelenmiştir.

Kafkasya'nın Coğrafi Konumu ve Bölge Halkları

Kafkasya, batıda Azak Denizi ve Karadeniz, doğuda ise Hazar Denizi arasında kalan ve Asya ile Avrupa'yı bir anlamda bir-

² Selda Kaya Kılıç, “Kafkasya'ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, *TAD*, C. 34, S. 58, 2015, s. 687-714; Ünal Taşkın, “Kafkasya Raporu”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3, 2015, s. 146-157.

leştiren, öteki manada ayıran, tarih boyunca kavimlerin göç yolları üzerinde bulunduğu için renkli bir demografiye sahip olan, çok büyük dağlık bir bölgeyi içine almaktadır. Kuzey sınırlarını Maniç nehri ile Kuma çukuru arazisi teşkil etmektedir. Güneyde ise “Devlet-i ‘Aliye ve İrân” ile sınırdadır. Kafkas dağ silsilesi, “iş bu cesîm berzâh”, güneydoğudan, yani Hazar Denizi kıyısında bulunan Bakü’den, kuzeybatıya doğru Karadeniz sahilindeki Anapa’ya kadar uzanmaktadır ki yaklaşık 1200 kilometre uzunluğundadır. Bu dağlar, aşılması imkânsız büyük ve yüksek bir duvarı andırmakta ve her iki tarafında da vadiler ve nehirler ile ayrılmış birçok silsileleri de bulunmaktadır. Yüksek yerleri her zaman karlarla kaplı olan Kafkas Dağlarının, El-Buruz ve Kazbek gibi en yüksek tepeleri, orta kısımda yer almaktadır.³ Tavkul’a göre bilimsel açıdan tek bir Kafkasya vardır, o da bugün Kuzey Kafkasya⁴ diye adlandırılan bölgedir. Güney Kafkasya diye bir yer yoktur ve tamamen uydurmadır. Nitekim Rusların bu bölgeye “Zakavkaz”, İngilizlerin “Transcaucasus”, Osmanlı ve Arapların “Maverâ-yı Kafkasya” demeleri, Güney Kafkasya değil “Kafkas Ötesi” anlamındadır.⁵ Sonuç olarak Güneydoğu doğrultusunda bölgeyi boydan boya geçen dağların güneyinde kalan topraklara “Transkafkasya” (Kafkas-ötesi) denilmektedir. İki bölgeyi birbirine geçitler bağlar. Bu geçitlerden en önemlileri Daryal ve Derbent’tir.⁶

Kuzey Kafkasya’da⁷ Rusya Federasyonu’na bağlı yedi özerk cumhuriyette yaşayan başlıca halklar Adigeler, Karaçaylar, Kabardeyler, Besleneyler, Abazalar, Nogaylar, Ruslar, Osetler, Ukrayna Kazakları, Balkarlar, Kumuklar, İnguşlar, Gürcüler, Çeçenler, Avarlar, Lezgiler, Laklar, Dargılar, Tabasaranlar, Rutullar, Tsahurlar, Agullar, Megreller vb.dir.⁸ Kafkas Ötesi’nde Azerbay-

³ *Kafkasya-Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafi, Siyâsî, Târîhî ve İstatistikî Mücmel Ma’lûmât*, Matba’â-yı ‘Askerî, Dersâdet 1334, s. 3.

⁴ D. Dursun bu bölgeye Kafkas Önü dendiğini belirtmektedir; Davut Dursun, “Kafkasya” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s.157.

⁵ Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 1997, s. 11.

⁶ Kılıç, *agm*, s. 689.

⁷ Bennigsen ve Quelquejay’e göre, Rusya’ya yarım asırda kan ve ateş pahasına kazandırılmış olan Kuzey Kafkasya sömürgecilik için uyumlu bir arazi sayılmazdı; Alexander Bennigsen-C. Lemerrier-Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul 1981, s. 15.

⁸ Tavkul, *age*, s. 24.

can, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri bulunmaktadır.⁹ Tüm bölgede yaşayan Türk topluluklarının en kalabalığı Azerbaycan Türkleridir. Bunun haricinde Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar, Nogaylar, Karakalpaklar, Kundurlar, Acaralar, Avarlar, Stavropol Türkleri, Ahıska Türkleri ve Terekemeler Kafkasya ve Kafkasya Ötesi'nde yaşayan diğer Türk topluluklarını oluşturmaktadırlar.¹⁰

Osmanlı'nın bölgeyi tanımlaması çerçevesinde, tarihî coğrafya açısından bakıldığında “*Şimâlî Kafkasya Terski (Terek), Kuban ve Stavropol*” vilâyetlerinden oluşmakta olup 210 bin kilometrekare genişliğinde bir alana sahiptir. “*250 bin kilometrekare mesâhâ-yı sathiyeye sâhib olan Cenûbî Kafkasya*” ise “*Batum, Kars, Erivan, Gence, Bakü, Dağıstan, Tiflis, Kutais ve Karadeniz (Çernomorskaya Gubarviya)*” vilâyetlerini içermektedir.¹¹ Burada dikkat çeken nokta elbette öncelikle Kars'ın Kafkasya'ya dâhil edilmesidir.¹² Muhtemelen Rusya'nın Güneybatı sınırlarını içine alan bölgenin tamamı, siyasi bir bakışla bütünüyle Kafkasya içinde gösterilmişti. Ancak bir rapor olarak hazırlandığı belli olan eserde görülen bir diğer önemli husus da Dağıstan'ın Kafkas ötesi içinde gösterilmesidir. Aynı şekilde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın isteği üzerine 1918'de Trans-Kafkasya hakkında bir rapor hazırlayan Lord Curzon'a göre de Kafkasya'nın kuzeyinde bulunmasına rağmen, eski Rus yönetim bölgesine dâhil olan Dağıstan'ı da Kafkas Ötesi içine almak gerekmektedir.¹³ Ancak bugün, bölge ile ilgili modern siyasi ve kültürel coğrafya analizlerinde Dağıstan, siyasi anlamda, Kuzey Kafkasya diye adlandırılan bölgeye dâhil edilmektedir.

⁹ Lord Curzon'a göre Kafkas Ötesi'nin tamamında 18 ayrı millet ve 48 farklı dil olduğu tahmin edilmektedir; Gökhan Bolat, “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükûmetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu (Curzon of Kedleston Raporu)”, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue*, 2010, s. 48.

¹⁰ Kılıç, *agm*, s. 689-690.

¹¹ *Kafkasya, Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafî, Siyâsî, Târîhî ve İstatistikî Mücmel Ma'lûmât*, s. 3-33.

¹² Askerî rapor denilebilecek bu belgeye göre Kars vilayeti, Kars, Ardahan, Kâğızman ve Oltu kazalarından oluşmaktaydı ve bu kazaların her birinin merkez nüfusları sırasıyla 22.408, 2.349, 9.873 ve 2.679 idi; *Kafkasya, Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafî, Siyâsî, Târîhî ve İstatistikî Mücmel Ma'lûmât*, s. 15-17.

¹³ Bolat, *agm*, s. 48- 49.

Osmanlı askerî matbaasınınca yayımlanan bir kitapçığa göre¹⁴ vilayetlerin her birini kısaca tanıtmak gerekirse Kuzey Kafkasya'da yer alan Terski vilayeti 285 bin kilometrekare araziye sahip olup halkın % 24'ü Rus ve diğerleri Çeçen, İnguş, Kabardin, Osetin, Çerkes, Nogay ve Kumuk'tu. Bu halklardan Rus olmayanların tamamı Müslümandı ve ayrıca burada Ermeniler ve İrânîler de bulunmaktaydı. Neft, simli kurşun, mermer ve tuz belli başlı yeraltı kaynaklarını oluşturmaktaydı. Halkın % 80'i tarımla uğraşmakta ve özellikle meyvecilik, bağcılık ve buna bağlı olarak da şarap üretimi gelişmiş durumdaydı. Bazı yörelerde arıcılık yapıldığı gibi ipek böceği yetiştiriciliği de yeni yeni başlamıştı ve her türlü hayvan yetiştiriliyordu. Hazar Denizi ile Terek ve Sulak nehirlerinde balıkçılık yapılıyordu ve bu işin tekeli Rus yönetimi tarafından Kazaklara verilmişti. Neft, hububat, yün, canlı hayvan ve balık ticareti yapılan ürünleri oluşturmaktaydı. Vilayet içinde 500 km demiryolu hattı ile Gürcistan ve Osetin¹⁵ askerî yolu ve diğer araba yolları mevcuttu. Kazaklar, Terek havalisinde kısmen toprağın mülkiyetine sahiptirler ve geri kalan arazinin tamamı devlete aitti. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliğine tabi olan vilayet 10 kısma ayrılmıştı ve 285 nahiye, 6 şehir ve 1.206 köyü içermekteydi.¹⁶

Bir diğer Kuzey Kafkasya vilayeti Kuban'ın yüzölçümü 100 bin kilometrekare idi ve bu arazinin % 20'si ormanlarla kaplıydı. Halkın % 91'i Ruslar ve Kazaklardan oluşmaktaydı. Vilayette yaşayan diğer halklar Çerkes, Ermeni, Osetin, Nogay, Türk, Karaçay, Abhaz, Yahudi ve Kıptilerdi. Kazakların 1.824.600'ü imtiyazlı idi. Kilometrekareye 31 kişi düşmekte olup 1.444 okulun bulunduğu vilayette okuma-yazma oranı %23'tü. 446 kilise 2 manastır vardı. Maykop kazasında neft, Tomruk Gölü'nde tuz çıkarılıyordu. Diğer yeraltı kaynakları arasında kömür, demir ve kurşun bulunan vilayette, her türlü hububatın tarımı yapılıyordu. Tütün, bağcılık ve şarap üretimi ile hayvancılık ileri düzeydeydi. Terek Nehri'nde balıkçılık yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Vilayet dâhilinde 900 km'ye yakın demiryolu bulunmaktadır ve nehir ulaşımı 380 km

¹⁴ Bu kitapçıktaki bilgilerin esasını muhtemelen savaş öncesinde Rusya'da yayımlanan, çok büyük olasılıkla 1914'te yayımlanmış olan yıllık oluşturmaktadır.

¹⁵ Bu kelime asıl metinde "Asetin" şeklinde yazılmıştır.

¹⁶ *Kafkasya, Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafî, Siyâsî, Târîhî ve İstatistikî Mücmel Ma'lûmât*, s. 5-6.

civarındadır. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliğine bağlı olan vilayet 5 sancağa ayrılmıştır ve 5 şehir, 400 nahiye 428 köy bulunmaktadır.¹⁷

Stavrapol Kuzey Kafkasya'da bulunan öteki vilayettir ve yüzölçümü 60 bin kilometrekaredir. Sadece dağlık arazide çok az miktarda orman bulunmaktadır. Halkın % 92'sini Ruslar teşkil etmektedir ve % 4 Türkmen ve Nogay, % 2 civarında da Kumuk Tatarı bulunmaktadır. Kilometrekareye 26 kişi düşmektedir. Halkın % 20'si okur-yazar durumda olup 802 okul mevcuttur. 603 kilise ve 3 manastır faaliyettedir. Halkın büyük çoğunluğu ziraatle geçinmekte olup, bazı yörelerde güzele meralar bulunduğu için hayvancılık da yapılmaktadır. Hububat tarımının yaygınlığını anlamak için vilayet dâhilinde 1.500 değirmen bulunduğu dair bilgi yeterlidir. Vilayet içinde 210 km demiryolu bulunmaktadır. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliğine bağlı olmayıp ayrıca idare edilmektedir ve 8 kazaya bölünmüş olup 2 şehir, 140 nahiye ve 843 köy mevcuttur.¹⁸

Bu bilgilerden Kuzey Kafkasya'nın demografisinde Rus ve Kazak nüfusun çoğunluğu teşkil ettiği, bölge halkının ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılıkla geçimini temin ettiği ortaya çıkmaktadır. Yine nüfusun önemli bir kesiminin okuma-yazma bilmediği ancak aşağıda görüldüğü üzere eğitimin kurumsal gelişmesi bağlamında Kuzey Kafkasya vilayetlerinin Güney Kafkasya'dakilere oranla daha iyi durumda olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Terski vilayeti hariç bölgede yaygın dinin Hristiyanlık olduğu da açığa çıkmaktadır. Ek olarak vilayetlerin demiryolu ağlarıyla birbirlerine ve diğer bölgelere bağlandığı, bu sayede ticari ve askeri faaliyetler için ulaşım alt yapısının epey gelişmiş olduğu görülmektedir. Buna mukabil, Güney Kafkasya vilayetlerine gelindiğinde durumun her açıdan daha karışık olduğu görülecektir.

Bölgenin güneybatısında bulunmakta olan Batum vilayeti, 7 bin kilometrekare yüzölçümüne sahip olup arazisinin %12'si ormanlarla kaplıdır. Gürcülerin çoğunluğu oluşturduğu vilayette Laz, Türk ve Kürtler de bulunmakta olup, çok az da Rus yaşamaktadır. Asilzâdeler hariç halkın neredeyse tamamı Müslüman'dır ve kilometrekareye 27 kişi düşmektedir. Tüm vilayette 37 okul mevcuttur. Halkın başlıca geçim kaynağı tarım olup mısır, buğday, arpa, pirinç gibi her türlü hububat ile tütün ziraatı yapılmaktadır.

¹⁷ Aynı eser, s. 79.

¹⁸ Aynı eser, s. 91.

Ek olarak limon, portakal, üzüm, çay ve zeytin gibi tarımsal ürünlerin üretimi de yapılmaktadır. Vilayette her türlü hayvan bulunmaktadır ve özellikle Kürtler hayvan yetiştiriciliği ile meşguldürler. Kıyı kesimlerde ise balıkçılık yaygındır. 88 km demiryolu, 268 km şose ve 65 km diğer tür yolların bulunduğu vilayetin en önemli ticaret merkezi Batum'dur. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliğine bağlı olarak yönetilen vilayet 2 kazaya bölünmüştür ve 7 nahiye, 1 şehir, 427 köy bulunmaktadır.¹⁹

Kars vilayeti 19.000 kilometrekare yüzölçümüne sahip olup % 6'sı ormandır. Vilayette ancak % 9,5 civarında Rus yaşamaktadır. Türk, Kürt, Ermeni, Karapapak, Türkmen, Tatar, Asurî, Asenit ve Lezgi de bulunmakta olup kilometrekareye 22 kişi düşmektedir. Okuma-yazma oranı % 15 dolaylarındadır ve 260 okul bulunmaktadır. Halkın büyük çoğunluğu geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlamaktadır. Yüksek yaylalarda mısır, arpa, çavdar, buğday, patates; vadilerde ve alçak düzlüklerde pirinç, tütün kendir vb. tarımı ile bağcılık ve meyvecilik yapılmaktadır. Her türlü hayvanın bolca bulunduğu vilayette bal da üretilmektedir. Özellikle Türkler, Kürtler ve bir miktar muhacir Rus hayvancılıkla geçimini temin etmektedir. 1912 yılında vilayet dâhilinde 28.372 bargîr, 9.500 merkeb, 497.845 inek ve öküz, 34.000 manda, 401.560 koyun ve 88.131 keçi bulunmaktaydı. Elbiselik her türlü mensucat ve halı dokunmaktaydı ki bu tür imalat işleriyle genelde kadınlar meşgul olurlardı. Fabrika ve imalathane bulunmamakla birlikte 1912'de burada 822 değirmen, 175 demirhâne, 246 yağhâne ve 159 peynirhâne vardı. 67 km demiryolu, 12 km şose ve 88 km diğer türde yolun bulunduğu vilayette tuz, meyve, yün, deri ve hayvan ticareti yapılmaktaydı. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliği'ne bağlı olarak yönetilmektedir ve 4 kazaya ayrılmıştır. Bu kazalar 14 nahiye, 4 şehir ve 845 köyden oluşmaktaydı.²⁰

Erivan, Türkiye ve İran'la sınırdaş olup Nahçıvan'da bu vilayet içinde bulunmaktaydı. 28 bin kilometrekare alana sahipti ve tüm arazinin ancak % 2'si ormandı. Nüfusun yarısından fazlasının Ermenilerden oluştuğu vilayette Ruslar ancak % 2 civarındaydı. Tatarlar, Türkler, Kürtler, Asuriler, Yahudiler, Tatlar ve Gürcüler bu vilayetin diğer sakinlerini oluşturmaktaydı ve kilometrekareye 37 kişi düşmekteydi. Halkın % 9'u okur-yazardı ve okul sayısı

¹⁹ Aynı eser, s. 13-15.

²⁰ Aynı eser, s. 15-17.

283'e ulaşmaktaydı. Tatarlar ve Kürtler göçebe ve yarı göçebe "hayme-nişin" bir hayat sürüyorlardı. Kaya tuzu, güherçile, maden kömürü, bakır, simli kurşun, kobalt madeni vilayetin yeraltı zenginliklerini oluşturmaktaydı. Bununla birlikte halkın büyük çoğunluğu geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlamaktaydı. Pamuk, pirinç, tütün tarımı yaygın olarak yapılmaktaydı. Bunun yanı sıra bahçecilik de epey gelişmişti. Nahcivan'da ipek üretimi gelişkin idi. Her türlü hayvanın bulunduğu vilayette, hayvan ticareti Tatar ve Kürtlerin servetini teşkil etmekteydi. Deri imali, halı dokumacılığı ve kuyumculuk yapılmaktaydı. 240 km demiryolu, 380 km şose bulunan vilayetin yıllık ticari hacmi 14 milyon rubleye ulaşmakta olup, ticaret yoğunlukla Türkiye ve İran'la yapılmaktaydı. Başlıca ihracat merkezi Çulfa idi. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliğine bağlı olarak idare edilen vilayet 7 kazaya ayrılmıştı. Bunlar da 21 nahiyeye, 110 kura ve 5 şehir yönetiminden oluşmaktaydı ve toplam 1301 köy bulunmaktaydı.²¹

Gence (Yelizabetpol)'nin yüzölçümü 42.000 kilometrekare idi ve toplam arazinin % 21'si ormanlarla kaplıydı. Vilayetteki Rus varlığı ancak % 2'dir. Türk-Tatarlar ve Kürtler halkın % 61'ini, Ermeniler % 33'ünü oluşturmaktaydı. Geri kalan ahaliyi ise Tatlar, Kurinler, Heputalinler(?), Yahudiler, Rumlar, İrânîler, Gürcüler ve Çingeneler teşkil etmekteydi ve kilometrekareye 24 kişi düşmekteydi. Tüm vilayette 147 okul bulunmaktaydı. Bakır, manganez, kobalt ve petrol mevcut olup ayrıca altın, simli kurşun, çinko, mermer, grafit, kireç ve maden kömürü bulunmaktadır. Halkın temel geçim kaynağı tarımdır. Buğday başta olmak üzere mısır, pirinç, pamuk, kenevir ve tütün yetiştirilmektedir. Meyve bahçeleri ve bostanları da boldur. Arıcılık, koyun, keçi, öküz, inek, manda, katır, eşek, beygir benzeri hayvan yetiştirilmektedir. Yünlü dokuma yaygındı ve halıcılık gelişmekteydi. Çok az imalathanenin bulunduğu ve 240 km demiryolu, 110 km şose ve 52 km nehir ulaşım imkânına sahip olan vilayetin başlıca ticari ürünlerini buğday, sebze, meyve, şarap, bitki kökleri, yün, bakır ve halı oluşturmaktaydı. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliğine tabi olan vilayet 8 kazaya ayrılmaktaydı ve bu kazalar 33 nahiyeye, 298 köy ve 1.556 karyeden²² oluşmaktaydı.²³

²¹ Aynı eser, s. 17-19.

²² Köy ve karye, bilindiği gibi aynı anlama gelmektedir. Ancak burada, bu iki kelime, ayrı yerleşim birimlerini ifade eder biçimde kullanılmaktadır. Fakat yazar bu farklılaştırmayı hangi çerçevede yaptığını belirtmemektedir.

Yüzölçümü 40 bin kilometrekare olan Bakü vilayeti nüfusunun % 59'unu Azerbaycan Türkleri oluşturmaktaydı. Ruslar yaklaşık % 9,5 olup burada yaşayan halklar arasında yerliler, dağlılar, Lezgiler, Şirvanlılar, Tatlar ve Ermeniler de bulunmaktaydı. Kilometrekareye 25 kişinin düştüğü vilayette halkın % 11'i okuryazardı ve 189 okul bulunmaktaydı. Balatan, Sabuncu ve Bibiâbâd mıntıklarında çıkarılan neft, yıllık 400 milyon Pod (1 Pod 16,3 kg idi)'a ulaşmaktaydı ve ayrıca bölge oldukça bol miktarda gaz ve tuz rezervlerine sahipti. Bununla birlikte geniş halk kitlelerinin başlıca geçim kaynağı tarımdı. Mısır, buğday, pirinç, darı, mercimek yetişmekteydi ve meyve bahçeleri ile bostanları boldu. Burada eskiden beri ipekçilik yapılmaktaydı. Aşiretler hayvancılıkla uğraşırken, nehir kenarları ile Hazar Denizi kıyılarında balıkçılık yapılmaktaydı. Ancak balıkçılık hazineye ait olduğundan mültezimlere verilmekteydi. Dokuma sanayii, çuhacılık, ipekli dokuma ve mamulleri ile nişçilik gelişmişti. Vilayet dâhilinde 500 km demiryolu, 280 km adi yol ve 180 km şose mevcuttu. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliği'ne bağlanmak yoluyla idare edilen vilayet 6 kazaya ayrılmıştı. Bunların arasında 2 şehir, 471 nahiye, 1.210 köy bulunmaktaydı.²⁴

Dağıstan vilayetinin yüzölçümü 32 bin kilometrekare olup hemen hemen hiç orman bulunmamaktaydı. Nüfusun % 2,8'i Rus, % 79'u Dağlı ve % 15'i Türk-Tatar'dı ve Avarlar, Kurinler, Darekinler, Kumuklar, Gazi Kumuklar (Tabsaran) namlarıyla Müslüman halklardan müteşekkildi. Bununla birlikte bölgede 12 kilise vardı. Kilometrekareye 26 kişi düşen Dağıstan'da, 752 okul bulunmaktaydı ve okuma-yazma oranı % 13 idi. Arazinin dağlık olması nedeniyle çok az tarım yapılabilmekteydi. Pirinç, buğday ve mısır bölgede az da olsa üretilen tarımsal ürünler arasındaydı. Ayrıca bahçecilik eski zamanlardan beri halkın büyük bir istekle yaptığı işlerdendi. Dağıstan'da arıcılık ve hayvan yetiştiriciliği ile de uğraşılsa da mera azlığı nedeniyle pek gelişmemişti. Balıkçılık ile kıyı halkı uğraşırdı. Yünlü dokuma, kemik ve boynuzdan yapılan eşya ve benzeri işler, Dağıstan ahalsininin başlıca geçim kaynağını oluşturmaktaydı. İmalathane ve fabrika yok gibiydi. 230 km demiryolu, 90 km şose vardı. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliği'nin emri ile

²³ *Kafkasya, Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafi, Siyâsi, Târîhi ve İstatistikî Mücmel Ma'lûmât*, s. 19-22.

²⁴ *Aynı eser*, s. 22-24.

yönetilen ve 9 kazaya ayrılan vilayette 34 nahiye, 547 köy ve 3 şehir idaresi bulunmaktaydı.²⁵

Güney Kafkasya'nın batısında yer alan Kutais vilayetinin yüzölçümü 22.000 kilometrekare olup yaklaşık yarısı ormanlık araziden oluşmaktaydı. Ruslar toplam nüfus içinde sadece % 2'lik bir paya sahiptiler. Gürcüler halkın % 32,5'ini, İmretinler ise % 22,5'ini oluşturmaktaydı. Ayrıca Türkler, Ermeniler, Rumlar, Suanetler(?) ve Guriler de bulunmaktaydı. Diğer vilayetlere göre daha yoğun bir nüfusa sahip olan Kutais'te kilometrekareye 51 kişi düşmekteydi. 547 okul vardı ve okur-yazar oranı % 20 idi. Bakır, maden kömürü ve benzer madenlere sahipti. Vilayet sakinlerinin başlıca servet kaynağı ise tarımdı. Pirinç, hububat, tütün, çay ve pamuk tarımı yapılmaktaydı. Bağcılık da gelişmiş düzeyde idi. Arıcılık ise bazı yerlerde ileri derecedeydi. Sadece tarım için gerekli hayvanlar yetiştirilmekteydi. Kaba bir şekilde yünlü maddeler ve ipekli dokumalar vardı. Ticaret hacmi yıldan yıla genişlediği için Poti Limanı günden güne önem kazanıyordu. 210 km demiryolu, 115 verst şose ve 170 km adi yol bulunmaktaydı. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliğine bağlı olan Kutais vilayeti 7 kazaya bölünmüş olup, bunlar da 27 nahiye, 199 idâre-i karar ve 4 şehir idaresi ile 1.031 köyden oluşuyordu.²⁶

Yüzölçümü 40 bin kilometrekare olan Tiflis vilayetinin %30'u ormandı. Rusların buradaki mevcudiyeti nüfusun % 7,5'inden ibaretti. Demografik üstünlüğü elinde tutan Gürcülerin oranı %44 idi ve halkın %19'u Ermeni, %11'i Türk-Tatar, % 6,5'i Oset, % 4'ü Lezgi idi. Bunların haricinde Rum, Kürt, Asur, İmrenin(?), Peşav(?) gibi halklar gelmekteydi. Kilometrekareye 28 kişinin düştüğü Tiflis'te okuma-yazma oranı %21 idi ve 357 okul bulunmaktaydı. Ayrıca bir de öğretmen okulu vardı. Dağlık alanlarda arpa yetiştirilirken ovadaki tarımın % 60'ını buğday üretimi oluşturmaktaydı. Ayrıca mısır, tütün ve pamuk da ekilmekteydi. Bahçecilik, şarapçılık ve ayrıca arıcılık ileri düzeydeydi. Borçalı'da ipekböcekçiliği, dağlık alanlarda hayvancılık yapılmaktaydı. Borçalı kazasında İsviçre usulü süthâne ve peynirhâne vardı. Tiflis'te büyük değirmenler, tütün fabrikaları, hızarhâneler mevcuttu. 320 km demiryolu, 600 km şose (Gürcistan askerî yolu) ve 110 km diğer türde yolların bulunduğu vilayette başlıca ticaret şehri Tiflis

²⁵ Aynı eser, s. 24-27.

²⁶ Aynı eser, s. 29-31.

olup hubûbât, şarap, deri, yün, peynir ticareti yapılmaktaydı. Kafkas Vâli-i 'Umûmiliğine bağlı olarak yönetilen Tiflis vilayeti 9 kazaya ayrılmıştı ve bunlar 30 nahiye, 316 kurâ ve 7 şehir idaresinden oluşuyordu.²⁷

Karadeniz (Çernomorskaya), Kafkasya'nın kuzeydoğusunda ve Karadeniz kıyısı boyunca güneydoğuya doğru 280 km uzunluğa sahip dar alanı kapsamaktadır ki 7.500 kilometrekare alanıyla Rusya'nın en küçük vilayeti idi. Her türlü bitki açısından zengindi ve 448 bin desatin genişliğinde orman vardı. Dağlarda zengin meralar bulunmaktaydı. Vilayette Ruslar çoğunluğu oluşturmakta olup bunlardan başka Ermeniler, Rumlar, Gürcüler, Almanlar, Çekler ve Moldovanlar yaşamaktaydı. 113 okul bulunan Karadeniz vilayetinin okur-yazar oranı % 40 dolaylarındaydı. Çimento ile inşaat için taş ve simli kurşun madeni mevcuttu. Bahçecilik ve bostancılık halkın başlıca işiydi. Dağlılar arıcılıkla uğraşmaktaydı. Her türlü hayvan bulunmakla birlikte halk hayvancılıkla pek ilgilenmemekteydi ve balıkçılık doğal bir haldeydi. Ticaret zayıftı ve Gelincik, Novorossisk ve Soçi kasabaları başlıca ticaret merkezleriydi. 12 km demiryolu, 530 km şoseye sahip olan vilayetin kıyılarında deniz çok derin olduğu için Novorossisk ve Gelincik limanları çok korunaklıydı ve Karadeniz'in en mükemmel limanları arasında sayılıyorlardı. Yönetim bakımından Kafkas Vâli-i 'Umûmiliği'ne bağlı idi ve 8 kısmı içeren 3 daireye, 33 nahiyeye, 3 şehir idaresine ve 59 köye ayrılmıştı.²⁸

Güney Kafkasya'nın Kuzey Kafkasya'ya oranla dinî açıdan daha karışık olduğu ve Müslümanların buranın demografisinde hatırı sayılır bir yekûn teşkil ettiği yukarıdaki bilgilerden ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Rusya'nın demiryolu ağı ile bölgeyi birbirine bağladığı ve epey bir miktar da karayolu yaptığı görülmektedir. Tüm Kafkasya'da toplamda 3.517 km demiryolu hattı bulunmaktadır. Bölgeye göre taksim edildiğinde Kuzey Kafkasya'nın üç vilayetinde 1.610 km; Güney Kafkasya'yı oluşturan dokuz vilayette 1.907 km demiryolu bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya vilayetlerinde hattın diğerlerine göre çok uzun olduğu düşünülebilir. Ama bu vilayetlerin, Güney Kafkasya'dakileri ikiye, üçe katlayacak ölçüde geniş araziye sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Diğer vilayetlerden görece çok sonra Rus hâkimiyetine girmiş bulunan Kars

²⁷ Aynı eser, s. 27-29.

²⁸ Aynı eser, s. 31-34.

(67 km) ve Batum (88 km)'da demiryolu hattının kısa olması anlaşılabilir bir durumdur. Karadeniz vilayeti ise coğrafi açıdan uygun olmadığı gibi, deniz taşımacılığı bakımından daha elverişlidir. Bu nedenle burada hat (12 km) yok gibidir. Bakü ise muhtemelen bölgeye ve İran taraflarına asker sevki ve daha önemlisi Rusya'yı ayakta tutan enerji kaynağının, petrolün, taşınması için önemli olması nedeniyle Güney Kafkasya'daki en uzun (500 km) demiryolu hattına sahipti. Bütün Kafkasya halklarının temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğu, sanayinin ise neredeyse hiç ölçüsünde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca özellikle Azerbaycan (Bakü ve Gence vilayetleri)'da çıkarılan petrolün bölge ekonomisine büyük katkı sağladığı, ancak geniş halk kitlelerinin bundan pek yararlanmadığı ortaya çıkmaktadır. Yine bölgede ticaretin fazla gelişmediği, gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde bu hususta durumun daha iyi olduğu açığa çıkmaktadır. Bir iki vilayet istisna ortalama okur-yazar oranının % 20'ler civarında bulunduğu görülmektedir. Fakat bunun etnik ve/ya dinsel dağılımının ne durumda olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte dönemin şartları dikkate alındığında, Müslümanlarda bu oranın çok daha düşük olduğunu tahmin etmek güç değildir. Bu detaylı bilgiler, Kafkasya'nın nüfus yapısıyla birleştirildiğinde daha net sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır.

Birçok dillerin²⁹ konuşulduğu Kafkasya'nın, I. Dünya Savaşı yıllarındaki nüfusu hakkında kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak yukarıda, vilayetlerin genel durumunu betimlemek için kullanılan kaynak, Rusya'da Müslümanların yaşadığı diğer bölgeleri de içine alacak biçimde tüm Kafkasya'nın nüfusu hakkında da istatistikî bilgileri de içermekteydi. Buna göre bölge ile ilgili nüfus istatistikleri aşağıdaki tablodaki gibidir:

---

²⁹ Kafkasya'daki diller hakkında detaylı bilgi için bk. Bennigsen-Quelquejay, *age*, s. 22-23.

Kafkasya'daki Vilayetlerin Nüfusu

Vilayet	Nüfus
Terski (Terek)	1.220.710
Kuban	2.731.000
Stavropol	1.280.000
Batum	166.001
Kars	333.000
Erivan	1.059.000
Gence	1.010.000
Bakü	1.031.000
Dağıstan	776.000
Tiflis	919.000
Kutais	1.012.000
Karadeniz(Çernomorskaya)	133.000
TOPLAM	11.670.711

Kaynak: *Kafkasya, Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafi, Siyâsi, Târihi ve İstatistikî Mücmel Ma'lûmât*, s. 3-33.³⁰

Yukarıdaki tabloda yer alan ilk üç vilayet, bugünkü adlandırılmayla Kuzey Kafkasya'dadır ve burada yaşayan toplam nüfus 5.231.710 kişiden ibarettir. Diğerleri Kafkas Ötesi'nin vilayetlerini oluşturmaktadır ve toplam 6.439.001 nüfus bulunmaktadır. Curzon'a göre Kafkas Ötesi'nde yaşayan insanlar Sünnî ve Şii Müslümanlar, Hıristiyanlar (Ortodoks Rum ve Ruslar, Ermeniler, Lutheranlar ve Yahudilerden müteşekkildir. Transkafkasya'nın 1915'te tahmin edilen nüfusu yaklaşık 7 milyondur ve şu unsurlardan oluşur: Müslümanlar (Tatarlar ve Aşiretler): 2.000.000; Gürcüler: 1.650.000; Ermeniler: 1.200.000; Avrupalı Sömürgeciler, Yabancılar, Yahudiler vs. 1.200.000; Dağıstanlı Kabileler: 700.000; Ruslar: 325.000.³¹ Lord Curzon'un biraz milliyet biraz din esaslı, ama karışık bir şekilde verdiği bu rakamlar çok geneldir ve bölgedeki demografik dağılımın din ve millet temelli tatmin edici bir cevabını içermemektedir. Ayrıca Tatar başlığı altında topladığı Müslüman nüfusu önemli oranda Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Fakat o, belli ki dönemin politik dilini kullana-

³⁰ S. Kaya Kılıç, Kafkas Ötesi ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerini kullanarak çok az farklarla benzer rakamları göstermiştir; Kılıç, *agm*, s. 695.

³¹ Bolat, *agm*, s. 49.

rak Batı literatürüne yüzyıllardır yerleşmiş olan Türk algısının tanımladığı Osmanlı Türkleri ile Azerbaycan Türklerini farklılaştırmak istemektedir. Ancak bu yeni bir durum değildir; neticede Rus çarları Rusya’da yaşayan Türk kökenli halkları birbirinden uzaklaştırmak ve ayırıştırmak için farklılaştırma siyasetinin bir unsuru olarak her birini değişik isimle adlandırma yöntemini yüzyıllardır uygulamaktaydılar. Nitekim Sovyet Rusya da aynı yöntemi uygulamaya devam etmiştir. Ancak kaynaklarda görüldüğü üzere, bazı Osmanlı yazarlarının bölge ile ilgili terminolojisinde de benzer bir tutum, daha doğrusu bir kafa karışıklığına rastlanılmaktadır. Sözelimi 30 Mart 1918 tarihli *İkdam* gazetesinde:

“Kafkasya’da nüfus ‘itibârıyla yedi milyon Müslümân’a ulaşan Müslümânlardan, bir buçuk milyona ulaşan Gürcülerden sonra Ermeniler gelmektedir. Kafkasya Ermenileri ba’zan Osmanlılara ba’zan Ruslara teveccüh etmişlerdir. Nüfusları Müslümânlardan fazla olmadığı için bir Ermenistan hükûmeti kurmaya muvaffak olamamışlardır. Kafkaslarda yaşayan başlıca kavimler Tatarlardır ve bunların yanında Müslümânlardır... Tatarlar Kafkasya’nın şark tarafında yaşarlar... Bunlar Gürcülerle birleşerek Ruslara karşı mücâdelede bulunmuşlardır.”

diye yazılmaktaydı.³² Buna karşı, terminolojiyi düzeltmek ve farklı adlarla anılan bütün Türk halklarını tek bir milletin efradı olarak tanımak ve tanıtmak isteyen Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Vakit* gazetesinin 2 Nisan 1918 tarihli nüshasında, Kafkasya meselesinin millî bir mesele olduğunu savunmakta ve “...*Cenûbî Kafkasya’da nüfûs, iktisâdî mevki’ ‘itibârıyla en hâkim ‘unsur Türklerdir. İkdâm’ın makâlesinde mevzû’bâhs olan “Tatar” ismine gelince, bu isim Rus çarlığının Rusya’daki Türkleri parçalamak ve onları ‘Osmânî Türklerinden ayırmak için ortaya sürdüğü bir ta’bîrdir. Eski Türk târihiyle uğraşanlar bu husûsda müttefikdirlere. Tatar, Türkmen, Kazak, Kırgız, Özbek, Kazanlı, Kırımli, Kaşgarlı, ilâh. Bütün bunlar muhtelif sahâlara dağılmış olan bir tek millet Türk milletine mesûbdurlar”* demektedir.³³

³² Nebahat Oran Aslan, “İkdam Gazetesi’ne Göre Türk Ermeni İlişkileri (1918-1919)”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu-15-17 Ekim 2008*, Ed. Cem Tüysüz, Kars 2009, s. 20.

³³ Jülide Akyüz, “19. Yüzyılda Osmanlı-Gürcü İlişkilerine Bakış”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu-15-17 Ekim 2008*, Ed. Cem Tüysüz, Kars 2009, s. 6.

Belli ki Osmanlı aydınlarının bir kısmı, imparatorluğun çok uluslu Osmanlı ve İslamcı ideolojisinin oluşturduğu zihinsel kalıplar çerçevesinde milliyeti önemsemeyen eski alışkanlıklarını devam ettirmek kararındaydılar. Ayrıca dünya üzerinde yaşayan Türk halkları hakkında da pek bilgi sahibi değildiler. Bu nedenle Rus çarlığının kurumsallaştırarak farklılaştırma aracı olarak kullandığı boy, kabile ya da ulus adlarını farklı milliyetleri temsil eder şekilde kullanmakta sakınca görmüyorlardı. Ek olarak onlar Kafkasya'ya İslami bir çerçevede ümmetçi bir yaklaşım sergilemekteydiler. Buna karşılık yeni yeni gelişmekte olan ve siyasi programı ve tarih anlayışı netleşmeye başlayan Türkçüler durumun farkındaydılar. Onlar Kafkasya Müslümanlarının büyük çoğunluğunu adı her ne olursa olsun Türklerin oluşturduğunu biliyorlardı. Bu nedenle İslâmî duyarlılıkların yanına millî bir perspektifi de koymaya çalışmaktaydılar. Böylece onlar, yaptıkları çalışmalarla Osmanlı kamuoyunu Türkler hakkında bilgilendirmekteydiler. Sonuçta Mehmet Fuat Köprülü, Kafkasya sorununu “*millî*” bir mesele olarak tanımlamakla ve Rusya yönetimindeki Müslümanların büyük çoğunluğunun Türk olduğunu belirtmekle böylesi bir duyarlılığı canlandırmak istemekteydi.³⁴

Yukarıdaki alıntılardaki demografi ile ilgili rakamsal veriler dönemin diğer kaynakları ile uyuşmamaktadır. Sözelimi, belirtildiği gibi, Curzon bütün Kafkas ötesinin nüfusunu yedi milyon ve Müslümanların sayısını da Dağıstan dâhil edildiğinde yaklaşık üç milyon civarı gösterirken, *İkdam* gazetesi bölgede yaşayan dini gruplar içerisinde sadece Müslümanların sayısının yedi milyon olduğunu belirtmektedir. Curzon'un rakamlarının Müslümanların sayısını düşürmeye dönük olduğu düşünülse bile *İkdam* gazetesinde bahsedilen miktarda Müslüman nüfusun da biraz abartılı

³⁴ Osmanlı aydınları arasındaki yaklaşım farkını ortaya koyan yazılardan biri de *Tanin*'de çıkmıştı. Burada: “...sekenesinin ‘ırken bizimle ‘alâkalı bulunmasından dolayı...” ifadesi ile Kafkasya Müslümanlarının Türk olduğu belirtiliyordu. Nitekim devam eden satırlarda “...Kafkasya’da nüfusun büyük ekseriyeti Müslümânlar ya’nî Türkler tarafındadır...” denilmek suretiyle bölgedeki Müslüman nüfus Türklükle özdeşleştiriliyordu. Sonrasında ise “...Kafkasya’daki ırk ve din kardeşlerimiz...” denilerek bu özdeşlik pekiştirilmekte ve biraz da sadece milliyet üzerinden düşünülmediği belirtilmek istenmekteydi. Sonuçta İttihad ve Terakki’ye çok yakın olan *Tanin* gazetesinin konuyu öncelikle dinsel açıdan değil, tamamıyla millî bir çerçeveden gördüğü ve bu yönü ile *İkdâm’dan* çok farklı bir anlayışı benimsediği ortaya çıkmaktadır; Aynı makale, s. 5.

olduğu gerçektir. Dolayısıyla bu rakamlara bakarak bölge demografisi üzerinde kesin bir söz söylemek pek olası görünmemektedir.

Görüldüğü üzere çok karışık ve renkli bir coğrafya olan Kafkasya, mevcut demografisi ile zaten sorun yumağıdır.³⁵ İlaveten başta petrol olmak üzere sahip olduğu kaynaklar ve stratejik değeri bölgenin önemini artırmaktadır. Bunun sonucu olarak Kafkasya, tarihin hemen her döneminde olduğu gibi, I. Dünya Savaşı yıllarında da hem yerel unsurların hem de büyük güçlerin karıştığı, çok karmaşık ilişkiler ağından oluşan yoğun bir mücadele alanı olmuştur. Belirtildiği üzere bölgenin toplam ekonomisi büyük güçlerin kolay kolay vazgeçemeyeceği önemli bir yekûn tutmaktaydı. Fakat tüm Kafkasya’da birden fazla bağımsız devletin kurulması halinde kaynaklar, zengin petrol yataklarına sahip Azerbaycan dışındaki ülkelerin iktisadi bakımdan çok güçsüz halde kalmasına neden olacak düzeydeydi. 1912-1914 rakamlarına göre Kafkas Ötesi’nde yer alan vilayetlerin “vâridâtı” aşağıdaki gibiydi:

Kafkas Ötesi Vilayetlerin Gelirlerini Gösterir Tablo

Vilâyet	Tarih	Vâridât (Ruble)
Batum	1912-1914	255.364
Kars	1912-1914	2.686.854
Erivan	1912-1914	7.227.161
Gence	1912-1914	9.986.523
Bakü	1912-1913	7.785.282
Dağıstan	1912-1914	1.685.723
Tiflis	1912-1913	7.621.692
Kutais	1913-1914	4.594.578
Karadeniz (Çernomorskaya)	-	?
Toplam	-	41.843.578

Kaynak: *Kafkasya, Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafi, Siyâsi, Târîhi ve İstatistikî Mücmel Ma'lûmât*, s. 3-33

Bu karmaşık sosyo-ekonomik yapının bölgede istikrarlı bir siyasi yapı ortaya çıkarması görüldüğü üzere mümkün değildi. Türk ve Müslüman halklar ile Ermeni ve Gürcülerin 1917’den beri devam eden iç karışıklıklarda kendilerine çizdikleri yol, bölgedeki

³⁵ Curzon bölgede yaşayan ve kendi başına siyasi bir varlık gösterebilecek üç halkın, Türk, Ermeni ve Gürcülerin birbirleri ile ilişkilerini kısaca anlatmış ve aralarındaki önemli sorunlara değinmiştir; Bolat, *ağm*, özellikle s. 53-56.

toplumların birbirleri ile uzlaşısını değil çatışmasını davet ediyordu. Bunun ötesinde hiçbir dinî ve/ya etnik topluluk yalnız başına diğerleri ile baş edebilecek durumda değildi. Bu nedenle dış güçleri bölgeye davet etmek zorundaydı. Bu ise bölgeyi daha karmaşık hale getirmekteydi. Sözgelimi Gürcüler, duruma göre Rusya, Almanya ve İngiltere'nin yardım ve desteğini sağlamaya çalışmaktaydılar. Bu sayede bağımsızlıklarını garantiye almanın yanı sıra Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar Osmanlı'nın eline geçen Ardahan ve Batum'un kendilerine verileceğini düşünüyorlardı.³⁶ Bu durum bir raporda şöyle dile getiriliyordu:

“Bolşevik İhtilali'nden sonra Güney Kafkasya'yı geçici olarak yönetmek için kurulan Komiserler heyetinde en büyük yetki ve nüfuz Gürcülerin elindeydi. Gürcü Sosyalistler o zamanki vaziyet-i siyâsiyede en önemli rolü oynamaktaydılar. Ancak Gürcü sosyalistlerin liderleri Kekeçekuri, Jordanya ve Çehenkeli son aylarda gerek Türkiye'ye ve gerekse Güney Kafkasya Müslümanlarına karşı düşmanca bir tutum takınmıştı. Bu düşmanlığın en önemli nedeni Osmanlı Devleti'nin Batum mıntıkasında ve Acarahlılar arasında etki ve nüfûzunu günden güne genişletmesiydi. Bu yörelerin halkı çoğunlukla Müslüman olmakla birlikte, Gürcü milletine mensûb oldukları için Gürcüler, Osmanlı Devleti'nin bölgeye nüfuz etmesini kendileri açısından büyük tehlike görmekteydiler. Bu nedenle şimdiye kadar rakîb siyâsî 'ad etdikleri Ermeniler ile i'tilâf etmeye meyyâl görünüyorlardı. Hatta bu konuda Ermenilerle Gürcüler arasında çeşitli görüşmeler olduğu ve teşkilât-ı 'askeriyelerini birleştirerek Osmanlı Devleti'nin arâzi-yi müstevliyeyi ve Batum havâlisini işgaline karşı ortaklaşa hazırlandıkları ve bundan önce de ba'zı katli'amlar icrâsını iltizâm edenlerin de bulunduğu mevsûken haber alınmıştı. Gürcülerin böylesi faaliyetlerinden Ermeniler memnundu. Ancak bu, bölgedeki Müslümanlar arasında kötü etki yapmaktaydı.”

Rapora göre, sonucun Osmanlı Devleti'nden çok Gürcülerin zararına gerçekleşeceği çıktı. Ancak arada “ba'zı mâsûm ahâlinin dûçâr-ı hasar olması” da kesindi. Osmanlı Devleti'nin bölgede öncelikle yürütmesi gereken faaliyet gerek propaganda yoluyla ve gerek diğer araçlarla bu durumun olası zararlarına karşı maddî önlemler almaktı.³⁷

³⁶ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi*, İstanbul 2006, s. 20.

³⁷ *Rusya'dan Mevsûk Ma'lûmât*, Matba'a-yı 'Askeriye, Dersa'âdet 1334, s. 7-8.

Ermeniler, Rus ordusunun boşalttığı alanlardaki silahlara büyük oranda sahip oldukları için bölgedeki en güçlü askerî potansiyeli elde etmiş olmakla birlikte yine de Rus yardımına muhtaçtı. Üstelik Büyük Ermenistan'ı kurma hedefleri onları bütün Kafkasya halklarının yanında Osmanlı Devleti ile de çatışmak durumunda bırakıyordu. Nitekim onlar, Enver Paşa'ya 1918 yılı yazında sundukları harita ile Osmanlı'dan Sürmeli, Nahçıvan, Ahalkalak (Ahılkelek), Eçmiadzin ve Erivan sancaklarını; Gürcülerden Borçalı'yı; Azerbaycan'dan Gazah, Karabağ, Zengezur ve Orudbad'ı istiyorlar ve buralarda halkın yüzde 70'inin Ermeni olduğunu iddia ediyorlardı.³⁸ Aynı şekilde Brest-Litovsk'ta Kars'ın Osmanlı Devleti'ne iade edilmesine itiraz etmekteydiler. Türk ve Müslümanlar ise Osmanlı'dan destek ve yardım talep etmekteydiler. Güney Kafkasya'da yaşayan Müslüman ahalî, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi işgal etmesi durumunda "*emîn bir istinâdgâh*" oluşturabilirdi. Böylesi bir askerî harekâtın gerekçesi ise bölgede Müslümanlara yapılan katliamları engellemek olacaktı.³⁹

En önemli noktalardan biri de bölgede ortaya çıkan "*ahvâl-i hakikiyeden*", Rus hükümetinin de haber ve bilgisinin bulunmamasıydı. Çünkü "*muhâberât ve şimendüferler münkat*" durumdaydı ve gayrimuntazam bir halde olup ara sıra gerçekleşmekteydi. Gelen bilgilere göre İngilizler bölgede büyük bir karışıklık zuhuru için çalışmaktaydılar. Amaçları Rusya intizâmını i'âde edinceye kadar İran ile bu yoldan bağlantı sağlamaktı. Aşiretler birkaç yüz süvariden oluşan gruplar halinde Aras nehri boyunca dolaşmaktaydı. Rapora göre Şahsevenler ve Magan ahalisinin birbirleriyle çatışmaları da İngilizlerin ayartmasıyla gerçekleşmiş olmalıydı.⁴⁰

1917 Temmuzunda Moskova'da kaleme alınarak İstanbul'a gönderilen bir rapor, bölgenin etnik ve dinî karmaşıklığının yanına sosyo-ekonomik sorunları da eklemiş ve Kafkasya sorununun "*ba'zı cihetleriyle Makedonya mes'elesine*" benzediği belirtilmişti. Buna göre:

"Burada birbirine karşı husûmet-i iktisâdiye, millîye ve dinîye taşıyan ve ba'zılarının hudûd-ı milliyeti tamâmen ta'yîn etmeyen seviye-i medeniyeleri, mütefâvit, müte'addid

³⁸ Musa Gasımov, "Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasininin Mücadelesi: 1918 Yılı", *Avrasya Dosyası- Azerbaycan Özel*, C. 7, S. 1, İlkbahar 2001, s. 20.

³⁹ *Rusya'dan Mevsûk Ma'lûmât*, s. 7-8.

⁴⁰ *Gösterilen yer.*

milletler yaşarlar. Kafkasya'da enternasyonal bir kapitalizm ile enternasyonal bir bir proleterya, ya'ni tekâmül-i iktisâdiyyenin bugün son mertebesi olan münâsebât-ı ictimâ'iyenin bir enmûzeci mevcûd olduğu gibi, diğer taraftan henüz kurûn-ı vusta'î bir hayât yaşayan feodal cem'iyetlerle Asyaî göçebe bir mâ'îşetden çıkamayan kabîleler de vardır. Binâ-en-'aleyh Kafkasya'nın ciddi ve devâmlı te'azzuvu gayet müşkil olacaktır."⁴¹

denilmekteydi. Dolayısıyla ayrılmanın mümkün olmadığı, paylaşımın neredeyse olanaksız bulunduğu Kafkasya'da Müslümanların diğer Kafkasya kavimleri ile birlikte "*Kafkasya'nın muhtâriyetini istihsâle çalışmaları*" gerekmektedir.⁴² Bu düşünceyi daha da ileri götüren ve "*Kafkasya Kafkasyalılarındır!*" diyerek Kafkas milliyetçiliğine yönelenler de bulunmaktaydı. 1918'de basılan eserinde Yusuf İzzet Paşa:

"Zamanımızın en önemli mes'elelerinden biri şübhesiz Kafkasya mes'elesidir. Dâ'imâ Asya ile Avrupa'nın en büyük menâfi'inin mahall-i tasaddumu olmuş olan "Mukaddes Kafkasya" bugün bile ebedî rolünü îfâ etmekte devâm ediyor. Kendisini gittikçe tehdîdkâr-âne yaklaşan muhtelif harb ve siyâset cebheleri kaplıyor....İşte 'âcizlerince Kafkas ne idi ve ne olmalıdır? Su'allerinin cevâbı!... "Kafkasya Kafkasyalıların olmalıdır." Kafkas'ı Avrupa ve Asya arasında bi-taraf ve metîn bir siper ve kalkan olarak yaratmalı, yaşatmalıdır. Kafkasyalılar buna müstehâkdir."

demektedir. O, Kafkasya'yı Kafkas halklarına ait kılmanın yolunu "*Kafkasyalıların en mu'azzam mevcûdiyetleriyle, medeniyetleri ile Don ve Bosfor, Kimmeryen Azak sâhiline merbûtdurlar ve ancak bu hududa mâlik olmağla yaşayabilirler. Kezâlik ancak bu şerâ'itle emîn bir Kafkasya vücuda gelebilir.*"⁴³ diyerek göstermekteydi. Kimmerlerin bölgede devlet kuran Proto-Türk kavimlerden biri olduğu düşünülür ve Boğaziçi ile Azak vurgusu hesaba katılırsa, Paşanın tüm Karadeniz havzasına hâkim olmakla bağımsızlığından emin olunabilecek Kafkasya ütopyasının, bölgeyi Rusya'yla değil Türkiye ile bütünleştirme çabası içerdiği rahatça anlaşılır. Osmanlı Devleti'nin 15/28 Kasım'da kurulan Mâverâ-yı Kafkas

⁴¹ Rusya'yı İyi Bilen Bir Zâtın Raporu, s. 28-29.

⁴² Aynı eser, s. 31.

⁴³ Met-Çunatıko İzzet (Yusuf İzzet Paşa), *Kadîm Kafkasya*, İstanbul 1334 (1918), s. 34.

Hükûmeti'ni tanıyıp desteklemesini bu çerçevede ele alınıp değerlendirilmek de mümkündür.

Sonuç olarak Eylül 1918'de Tiflis'te düzenlenen bölgesel Kafkasya Bolşevikleri Kongresi, Kafkasya halklarının çeşitliliği, nüfusça az oluşları ve birbirine karışmışlığı göz önünde tutulduğunda, Kafkasya milletleri için “ne ayrılmanın ne de federal devletler oluşturmanın” önerilebileceği kararına varmıştı.⁴⁴ Biri Avusturya-Macaristan diğeri Almanya uyruklu iki Alman subayın yerinde gözlemleri bölge ile ilgili dikkate değer bilgiler sunmaktaydı. Bu nedenle onların anlatılarının Kafkasya ile ilgili bölümleri, aşağıda detaylı bir şekilde incelenecektir.

Altıncı Ordu Karargâhı'nın Raporuna Göre Kafkasya'da Durum

Çalışmanın bu kısmında kullanılacak olan metin, 1918 (1334)'de kitapçık hâline getirilerek askerî matbaa tarafından yayımlanan “*Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*” adlı istihbarat belgesine dayanmaktadır. Rapor kısaca tanıtılacak olursa, kitapçığın üzerinde “*Karârgâh-ı Umûmî İstihbârât Şu'besi*” ve “*mahremdir*” ifadelerinin bulunduğu öncelikle belirtilmelidir. Bu ifadelerden yola çıkarak raporun kitapçık haline getirilmiş matbu baskısının, açık bir neşriyat mahiyetinde olmayıp, ilgili kurum ve kişilere yönelik hazırlandığı söylenebilir. Yani rapor, ilgili birimden geldikten sonra matbaada çoğaltılmak suretiyle gerekli kurum ve kişilere dağıtılmış olabilir. Aksi hâlde halka açık bir yayının üzerinde “mahremdir” ibaresinin bulunması, akla yatkın değildir. Bununla birlikte, sonradan metnin bütün özelliklerinin korunduğu bir tıpkıbasım yapılmak istendiği, bu nedenle hiçbir unsur ve ibarenin raporun aslından çıkarılmadığı da düşünülebilir. Ancak raporun 1918'de basılmış olması bu görüşü zayıflatmaktadır.

Toplam yirmi üç sayfa, üç ana bölümden oluşan raporun iki de numaralandırılmamış alt başlığı bulunmaktadır. İlk iki başlık Arap harfleri ile “ا” ve “ب” şeklinde, üçüncü başlık ise Latin harfiyle “C” olarak numaralandırılmıştır. Bu başlıklar sırasıyla “*Ahvâl-i Umûmiye*”, “*Kafkasya'ya Firâr*” ve “*Kafkasya'da İkâmet*”

⁴⁴ Selami Kılıç, “1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, S. 4, 1996, s. 20.

adlarını taşımaktadır. Numaralandırılmadan verilen iki alt başlık ise yine sırasıyla “*Bakü’de İkâmet*” ve “*Acemistân ve Kürdistân Dâhilinde Seyahât*” olarak isimlendirilmiştir.

Metnin başlangıcında “Musul 3 Kânûn-ı sâni 1918” denilmek suretiyle raporun Musul’da, o sırada Halil Paşa’nın kumandası altında bulunan 6. Ordu Karargâhı’nda, 3 Ocak 1918’de yazıldığı anlaşılmaktadır. Rapora konu olan bilgilerin kaynağı ise yine metnin başlangıç kısmında “Rus esâretinden firâr eden 16’ncı Hanor Dragon Alayı 21’inci Tayyâre Bölüğü râsıdlarından mülâzım Hert Folk ile Avusturya ve Macar 41’inci Terest Hersok Öjen Piyâde Alayı mülâzımlarından Doktor Mozef Rays (Rais)’ın raporudur.” denilmek suretiyle ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte raporun bazı kısımlarında 6. Ordu Karargâhı’nın kendi gözlemleri de yer almaktadır. Ancak raporun kim tarafından kaleme alındığı tam olarak belli değilse bile bunların yukarıda adı geçen iki subay olmadığı kesindir. Zira metnin ilerleyen bölümlerinde kullanılan ifadeler, raporu kaleme alanların mülâzım (teğmen) Folk ve mülâzım Rays olmadığını teyit etmektedir. Zira anlatı üçüncü şahıs üzerinden ve edilgen bir dille akmaktadır.

Raporun başlangıç kısmında Rusya’nın genel durumu ve adı geçen iki subayın Kafkasya’ya kaçma öyküsü anlatılmaktadır. Bu bölümlerde Rusya’nın içinde bulunduğu durumla ilgili çok önemli gözlem ve bilgiler bulunmakla birlikte, anlatılan hususlar bu makalenin konusu olan Kafkasya’yı ilgilendirmemektedir. Bu nedenle raporun birinci kısmı başka bir incelemenin konusunu teşkil edecektir. Dolayısıyla bu çalışmada raporun “*Kafkasya’da İkâmet*” ve “*Bakü’de İkâmet*” başlığı altında toplanan ikinci kısmı kullanılacaktır.

Kafkasya’da İkamet

Rus esaretinden kurtularak Moskova’dan maceralı bir yolculukla Kafkasya’ya gelen Teğmen Hert Folk ve Teğmen Mozef Rays’a Kafkasya’da yaşayan Almanlar,⁴⁵ bölgede nüfuz sahibi bir

⁴⁵ Kafkasya’daki Alman varlığı XVIII-XIX. yüzyıllarda şimdiki Kuzey Kafkasya, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye’nin Kars ili topraklarına göç eden Almanlara dayanmaktaydı. Rusya’daki Alman varlığı ile ilgili bk. Doğan Üstüntaş, “Volga Almanları: 250 Yıllık Süreçte Yaşanan Göçler, Sürgünler ve Alman Diasporasının Kazakistan-Almanya İlişkilerine Etkileri”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C. 14, S. 1, Mayıs 2015, s. 119-143.

İnguş'u tavsiye etmişlerdi.⁴⁶ Dolayısıyla adı geçen iki subayın öncelikle Kafkasya'da kendi millettaşları ile görüştükleri ve onlardan aldıkları tavsiyeye göre hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu ise onların Kafkasya'ya gelmeden önce bölge ile bağlantı kurduklarını ortaya koymaktadır. Kendilerine tavsiye edilen İnguş, bu iki subaya "*pek samîmi bir hüsn-i kabûl*" göstermişti. Rapora göre İnguşlar, Kafkasya'nın en eski Müslüman halkıydı ve "*Çeçenler ile beraber Kuzey Kafkasya'da Terek yöresinden başlayarak Vladikafkas üzerinden Tiflis yolunun yarısına kadar olan topraklarda*" yaşamaktaydılar. Kısa sürede bu iki subayın "*Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafından 'askerî mühim me'mûriyetlerle'*" geldiği söylentisi etraf köylerde yayılınca yerel halk, önlerinde mollalar ve köy ileri gelenleri bulunduğu halde bunlarla görüşmeye gelmişlerdi. Onlara göre Kafkasya'da kısa bir süre içinde "*bir istiklâl mücâdelesini*" başlayacaktı ve Türkiye, Almanya ve Avusturya'nın fiilî yardımı gerekmekteydi. Çünkü kendilerinde silah ve mühimmat bulunmamaktaydı. Yerel halkın bağımsızlık ilanı peşinde olduğu fakat bunu gerçekleştirecek araçlardan yoksun olduğu, dolayısıyla Rusya'nın I. Dünya Savaşı'nda rakibi olan İttifak Devletlerinin yardımına muhtaç olduğu görülmektedir. Bu bilgileri raporun kaleme alındığı sırada Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmediği ve bu ülkenin halen İttifak devletlerine karşı savaşta olduğu göz önünde tutulmalıdır. Dolayısıyla bölge halkları Rusya'nın toparlanabileceğine ve İtilaf Devletleri'nin savaşı kazanabileceğine inanmıyor görünmektedirler. Bir başka husus ise firarî subayların Rus esaretinden kaçtıklarını söylemelerine rağmen halkın, onların Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafından özel bir emir ve görevle bölgeye gönderilmiş olduklarına kanaat getirmiş olmasıdır. Dolayısıyla yerel ahaliye göre, iki subayın bir İnguş heyetinin refakatiyle Türk cephesine gitmesi ve bu maksatla müracaat etmesi gerekmekteydi. Ancak seyahat için belirlenen günde İnguş heyeti bazı saçma bahaneler ileri sürerek Türk cephe hattına gitmekten vazgeçti.⁴⁷

O sırada Vladikafkas'ta Kazaklarla barış yapılarak tazminat olmak üzere 450.000 ruble vaat edilmişti. Genel düşünceye göre Kazaklar, Don ve Terek arazisinin bütünlüğünün korunmasına uyulmak şartıyla Kafkasya'nın bağımsızlığına karşı çıkmayacak-

⁴⁶ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, Matba'a-yı 'Askeriye, Dersa'âdet 1334, s. 8-9.

⁴⁷ Gösterilen yer.

lardı. Kafkasya'nın istiklâline muhalefet etmeyecekler idi. Hatta iki milyon ruble harcanarak Kazakların Müslümanları kuzeyden serbest bırakmalarını sağlamak bile mümkün görülüyordu.⁴⁸ Bilişildiği gibi 1917 Şubat'ında Rusya'da iç karışıklıklar çıkınca Rus Kazakları, Petersburg'dan bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. İlerleyen süreçte onların Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurmaya yöneldikleri de görülmüştü. Ayrıca Bolşevik işgalinden hemen sonra Petersburg'da kurulan yönetime karşı Kazakların önemli kısmı Bolşevik karşıtı subayların öncülüğünde örgütlenen Menşevik güçlere katılmışlardı. Nitekim iki subay “*Kazakların Rus piyadesine karşı olan şedid husumetinden*” dolayı Kazakların Müslümanları kuzeyden serbest bırakmaları olasılığının mümkün olduğunu düşünmekteydi.⁴⁹ Yine bu bağlamda Ukrayna, Don, Kazakları ve Kafkasya'nın ittifak yapması Bolşevikleri başarısız kılacak bir ittifak sistemi olarak görülmekteydi.⁵⁰ Dolayısıyla Kazakların, Kafkasya'nın bağımsızlığını tanımaları ve kendileri açısından garanti altına almaları, o şartlarda elde edilebilecek bir kazanım gibi görünmekteydi. Böylece Kafkasya kuzeyden gelebilecek tehditlerden emin olabilirdi.

Kuzey Kafkasya Müslümanlarının da kararsız bir şekilde de olsa bağımsızlık istekleri ve çabaları bulunmaktaydı. En azından Rusya'nın dağılma ihtimaline karşı kendi hazırlıklarını yapmaya çalışıyorlardı. Nitekim iki subay çoğunlukla câhil veyâ pek az tahsil görmüş adamlarla görüştüklerinden “*Kafkasya'nın Rusya'ya olan irtibât ve münasebâtı hakkında kat'î ve sarîh ma'lûmât*” elde

⁴⁸ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 9.

⁴⁹ *Gösterilen yer.*

⁵⁰ Bolşevik ihtilalinden sonra kaleme alınan ve yukarıda bahse konu edilen bir raporda Kafkasya'nın siyasi durumu ve ittifak olasılıkları şöyle değerlendiriliyordu: “Cenûbî Kafkasya hükûmeti şimdiye kadar Bolşevik hükûmetini tanımamakla berâber Rusya'daki iç savaşlarda seyirci kalmakla iktifâ etmişti. Lâkin son günlerde Bolşeviklerin Kafkasya'da tahrikâtı daha mu'ayyen bir şekle almış olduğundan ve bir de Kafkasya'nın ahvâl-i dâhiliyesinde ba'zı gerginlikler peydâ olduğundan hem Bolşevik tehlikesine karşı bir istinâd bulmak hem de tamâmen münferid bir hâlde kalmak için Kafkasya Komiserleri hem cenûbî şarkî ittifakı erkânıyla hem de Ukrayna hükûmetiyle müzâkerâta girişip onlarla müşterek bir siyâset-i dâhiliye esâslarını vaz' etmeğe çalışıyorlar. Bu i'tilâf hâsıl olur ve henüz tamâmen teşekkül etmemiş bulunan Sibiryâ ve Türkistân hükûmetleri dâhi bu i'tilâfa iştirâk ederlerse ki, bunun ihtimâli kuvvetlice imiş, Rusya'nın en büyük ve en zengin bir kısmı birleşmiş bulunacak ve bu ittifağa karşı Petersburg hükûmeti kuvvetli bulunacağından er geç Bolşeviklerin hükûmetine son verilecektir.” *Rusya'dan Mevsûk Ma'lûmât*, s. 5-6.

edememekle birlikte, görüştükleri herkesin durumun dayanılmaz olacak derecede kötü olduğunu ve yakın bir süre içinde Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan ederek bütünüyle Rusya'dan ayrılacağını yeminle beyan etmekte olduklarını söylüyorlardı.⁵¹ Ancak bölge halkları arasında birlik olmadığı gibi,⁵² belirli bir kararın arkasından gidebilecek irade de yoktu. Ayrıca kuzeyden kendilerini garanti altına almış olsalar bile bağımsızlıklarını temin edecek askerî levazım ve donanıma da sahip değillerdi. Ek olarak yukarıda verilen istatistikî bilgilerden de anlaşıldığı üzere Kuzey Kafkasya'da Müslüman varlığı çok azdı. Bu kadar sınırlı bir nüfusun, bölgedeki Ruslar tarafından serbest bırakılmalarının kendileri açısından bir mana ifade etmeyeceği açıktır. Yoksa Şubat ayından beri Rusya'da yaşananlar, merkezî otoritenin fiilen çöktüğünü ve esasen bütün bölgelerin “*de facto*” olarak bağımsız hâle geldiğini göstermektedir. Ancak belirtildiği gibi Kuzey Kafkasya Müslümanları, bu fırsatı değerlendirecek demografik, ekonomik, siyasi ve askerî güç ve üstünlükten yoksun durumdadır. Dolayısıyla dış güçlerin yardımına ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu durumda Kuzey Kafkasya Müslümanlarının gözünü diktiği güç, öncelikle ve özellikle Osmanlı Devleti olmaktadır. Diğer İttifak Devletleri'nden yardım istemeleri kendilerine bir fayda sağlamayacaktı. Çünkü gelişen olaylar, Avusturya-Macaristan'ın Kafkasya'ya müdahale edecek imkân ve kabiliyeti bulunmasa bile, Osmanlı Devleti ile Almanya'nın bölgede rekabet içerisine girdiğini göstermekteydi. Bu bağlamda Almanlar, başta Gürcüler olmak üzere buradaki Hristiyan halklara, Osmanlılar ise Müslümanlara yaslanarak Kafkasya'ya müdahale etmenin meşru yollarını aramaya başlamışlardı. Belki de İnguş heyetinin, o kadar istekli olmasına ve kaçak subaylara kendilerinin teklif etmesine rağmen son anda Rays ve Folk ile Türkiye'ye gitmekten vazgeçmelerinin nedeni, bu iki subayın tavırlarının kendilerinde oluşturduğu güvensizlikti. Aksi durumda, onların kendi önerdikleri ve kaçak subaylarla birlikte kararlaştırdıkları hareket tarzından neden vazgeçtiklerini açıklamak güçtür.

Kuzey Kafkasya Müslümanlarının, ister bağımsızlık amacıyla olsun ister olabilecek iç çatışma(lar)da kendilerini korumak amacıyla silaha ihtiyacı vardı. Silah ve mühimmat bakımından

⁵¹ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 9.

⁵² Örneğin Dağıstan ahalisinin bir kısmı Sosyalist devrülasyonere destek vermektedir. *Rusya'dan Mevsûk Ma'lûmât*, s. 4.

durum pek iç açıcı değildi. Nitekim subaylar, Kuzey Kafkasya'da köylünün öküzünü satarak 300 rublelik bir Rus tüfeği veya 700 rublelik bir Alman tüfeği ve 60-100 rubleye kurşun satın aldığını “*re’y-ül-‘ayn müşâhade*” etmişlerdi. Vladikafkas “*sulh ve i’tilâf*” toplantısının başkanlığını, Rusya hizmetinde bulunan İnguş bir topçu miralayı yapmaktaydı. Bahsedilen miralay Kafkasya'da bir ayaklanma meydana geldiği takdirde İnguşlara mükemmel bir şekilde teçhiz edilmiş iki Rus sahra bataryası vaat etmişti. Ayrıca tren depolarından topçu levazımı tedarik etmek için her türlü araca sahip olduğunu söylemişti.⁵³ Görüldüğü üzere Kuzey Kafkasya'da Müslümanlar, bireysel olarak silahlanıyorlardı. Ancak ellerinde ne kadar silah bulunduğu ile ilgili bir veri mevcut değildi. Ayrıca uzun vadede tarımla geçinecek bir bölgenin ekonomisini felce uğratabilecek, daha da kötüsü halkı açlığa mahkûm edebilecek bir yolla silah edinmeye çalışıyorlardı. Bunun da ne kadar etkili olduğu meçhuldü. Üstelik bu kadar güçlkle elde edilen silahlar amacına uygun bir şekilde de kullanılmıyordu. Pahalı fiyatlarla elde edilen mühimmat çoğunlukla düğün ve benzeri şenliklerde harcanmaktaydı.⁵⁴ Savaş için elzem olan ağır silahlar ve levazım ise sadece vaatten ibaretti. Bu vaadin ne kadar geçerli olduğu ise meçhuldü. Ama bu vaat, Rusya'nın içine düştüğü durumu gözler önüne seriyordu. Herkes, Rus ordusundan kalan silah, mühimmat ve levazımın peşine düşmüştü. Bir anlamda Rusya'ya ait olan ve halkların kendi yollarına gitmelerinde gerekli görülen her şeyi yağmalanıyordu. Öte yandan Vladikafkas'ta “*sulh ve i’tilâf*” toplantısı yapılması bölge halklarının Petersburg'dan bağımsız bir şekilde kendileriyle ilgili kararları vermek için girişimlere başladıkları da açıktı.

Kuzey Kafkasya'daki askerî durumla ilgili verilen bilgiler Rus ordusunda ortaya çıkan dağınıklığı ve başıbozukluğu göstermekteydi. Buna göre 30 Temmuz'da eski yönetimin “*Vahşî Fırka*” diye adlandırdığı alaylardan birine bağlı bir ihtiyat bölüğünün şehre ulaşmasından dolayı, 1917 yılı Ağustos ayı başlarında Vladikafkas'ta çok sayıda piyade taburu bulunuyordu. Bu birlikler Batı cephesinden alınıp Kafkasya'ya nakledilerek Vladikafkas-Elizabetpol bölgesinde toplanmıştı.⁵⁵ Ancak bu alayların bağlılıklarının eski yönetime mi, o sırada hükümette olan Kerenski hü-

⁵³ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 11.

⁵⁴ *Aynı eser*, s. 12.

⁵⁵ *Aynı eser*, s. 11, 19.

kümetine mi yoksa bölge halklarına mı hizmet ettiği hususunda raporda bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte bölgede askerî hareketliliğin oldukça arttığı, Kafkas halkları, merkezi Rusya'ya bağlı güçler, devrim taraftarı ve karşıt güçler ile yabancı ülkelerden oluşan, mevcut hâliyle çözümsüz görünen ve çatışma riskini her gün daha da artıran bir sorun yumağının silahların gölgesinde ortaya çıktığı görülmektedir. Daha sonraki gelişmeler kısa vadede bölge içi hiçbir gücün yalnız başına durumu kendi lehine çeviremeyeceğini ortaya koyacaktır.⁵⁶

Vladikafkas-Tiflis askerî yolunda özellikle hayvan yemlerinin taşındığı büyük bir nakliyat faaliyeti vardı. Şimendiferlerle hayvan yemi taşınması Rus yönetiminin savaştan çekilmeye ve müttefiklerle tek taraflı bir antlaşma yapmaya niyetli olmadığını göstermekteydi. Çünkü Rus Genelkurmayının I. Dünya Savaşı'nda en çok güvendiği birliklerin başında süvariler gelmekteydi. Gerçi Tannenberg'te bu birlikler yem kıtlığı ve soğuk nedeniyle etkisiz hale gelmişti. Ancak yine de süvariler Rus ordusunun önemli birliklerini oluşturmaktaydı ve belki de at bir savaşta son defa etkin bir rol almaktaydı. Dolayısıyla Kafkasya'dan cephe hattına yem taşınması, Kerenski Hükûmeti'nin savaşma iradesinin halen ayakta olduğuna işaret ediyordu. Öte yandan demiryolu aracılığı ile çoğunlukla yem taşınmıyor olması asker nakliyatının ne şekilde yapıldığı sorusunu akla getirmektedir. Kaldı ki Avusturya ve Alman cephelerinde şimendiferler yoğun bir şekilde asker getirip-götürmekteydi.⁵⁷ Bu durumda, Rusya'nın savaşın başından beri belirlediği ana stratejinin değişmediği, kazananın Avrupa cephelerinde belirleneceğine dair inancını yitirmediği ve bu nedenle Osmanlı topraklarını işgal ederek kendi lehine iyice derinleştirdiği Kafkasya Cephesi'nde kendisine bir risk görmediği düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

⁵⁶ Almanya, bölgeye müdahil olmak istemiş fakat pek başarılı olamamıştı. Önce Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk'tan sonra Kafkasya Harekâtı'nı yapmış ve bölgede denetimi ele geçirmişti. Ardından İngiltere, Mondros Mütarekesi'nden sonra Kafkasya'da denetimi ele almıştı. Fakat ilerleyen süreçte bölgeyi tahliye ederek Bolşevik Rusya'ya devretmek zorunda kalmıştı. Dolayısıyla bölge topluluklarının hemen hiç etkinliğinin bulunmadığı, dış güçler arası bir rekabetin sonucu olarak Kafkasya'nın yönetim ve denetiminin dört yıl gibi kısa bir sürede, önceki Rus hâkimiyeti de hesaba katılırsa, dört defa el değiştirdiği görülmektedir.

⁵⁷ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 5.

Demir yolu dışında, Kafkas Dağları üzerinden gerçekleştirilen ulaşımı sağlayan biricik, dolayısıyla çok önemli olan bu yol ve taşımacılık, gerektiği ölçüde güvenlik altına alınmamıştı. Yol üzerinde yaklaşık her elli kilometrede bir askerler nöbet tutuyordusa da bunlar yolculara ve nakliyata asla dikkat etmemekteydiler. Bununla birlikte Askerî Komite görevlileri iki saatte bir yolcuların belgelerini incelemekteydiler. Folk ve Rays yolun birçok noktasında, işlerin güvenli bir biçimde ve kolaylıkla yapılmasının mümkün olacağı kanısına varmışlardı. Yol boyunca beş çift tel ve bir tek tel ile bunlardan başka kilometrelerce kablo hattı bulunmaktaydı. Bu yol üzerinde hiçbir kontrolün olmaması nedeniyle “*esliha-i memnû'a*” kaçakçılığı yapan birçok kişi bundan yararlanmaktaydı. Rus ordusuna ait nakliye arabalarının büyük bölümü “*teşebbüsât-ı husûsiyeden*” kiralanmış olduğundan, müteşebbisler cepheye yakın yerlerde bulunan askerlerden yeter derecede silah ve mühimmat satın alır almaz askerî yönetimden hesaplarını isterlerdi. Satın alınan silah ve mühimmatı iki kat üstü örtülü arabalarla Kafkasya üzerinden Don arazisi civarlarına kadar taşımaktaydılar. Rays ve Folk Kuzey Kafkasya’da kaldıkları süre içinde birçok silah ve 30.000 kurşun ile yüklü araba kfilesi görmüşlerdi.⁵⁸ İnguşların vazgeçmesinden sonra başka bir “*çâre-i firâr*” aramak zorunda kalan iki subay, Kafkasya milli giysilerini giyinmiş bir halde 30 Ağustos 1917’de Tiflis’e doğru yola çıktılar. Orada kurmay heyetinden kendilerini tren aşçıları olarak gösteren belgeler tedarik ederek defalarca meydana gelen “*tedkik ve murâkabeye*” rağmen sağ salim Batum’a ulaşabildiler. Ancak Trabzon limanına girebilmek için Trabzon bölgesi “*erkân-ı Harbiye re’isinin*” oluru gerekmekteydi ve bu olurun alınması birkaç haftayı bulacaktı. Bu nedenle deniz yolunu kullanarak Trabzon’a kadar gidemediler. Dolayısıyla Tiflis’e geri döndüler ve orada ordu kurmay heyetinin başkâtibine “*elli ruble rüşvet*” vererek Sarıkamış ve Erzurum’a yolculuk yapabilmelerini sağlayacak belge elde ettiler.⁵⁹

Görüldüğü gibi Rus devlet aygıtı tamamen çökmüştü ve görevliler işlerini idare-i maslahat kabilinden ve ciddiye almadan yapıyorlardı. Üstelik rüşvet ve benzeri araçları devreye sokarak Rus görevlilerden sahte evrak sağlamak da olağan hale gelmiş gibi görünmektedir. Burada dikkat çeken husus firari subayların ısrar-

⁵⁸ Aynı eser, s. 11-12.

⁵⁹ Kafkasya Ahvâline Dâ’ir Rapor, s. 10.

la Türkiye üzerinden gitmeyi deniyor görülmeleridir. Ancak Batum'a kadar geldiklerinde Trabzon'a illa deniz yolu ile gitmelerine gerek yoktu. Karayolunu kullanarak da iyice düzensiz hale gelmiş Rus işgal kuvvetlerinin arasından dağ yollarını kullanarak çok rahat bir şekilde, artık sözde Rusya kontrolünde olan topraklardan çıkabilirlerdi. Kaldı ki bölgede sürekli faaliyet göstermekte olan Teşkilat-ı Mahsusa elemanları ile temasa geçmeleri durumunda karadan ya da denizden Osmanlı topraklarına gelebilirlerdi. Ama bu yolları denemek yerine geri Tiflis'e, Rus kontrolünün ve onlarla birlikte çalışan Ermenilerin en yoğun olduğu yere geri dönmeyi tercih etmişlerdi. Buradan onların Bakü-Tiflis-Batum demir yolu hattının uç noktasında bulunan ve petrolün dünya pazarına ya da Rusya'ya aktarım merkezi olan Batum'u özellikle görmek istedikleri kanısı doğmaktadır.⁶⁰ Belli ki burada incelemelerini tamamladıktan sonra görmeleri gereken diğer cephe hatlarını ve önemli merkezleri ziyaret için geri dönmeyi tercih etmişlerdi.

Nitekim bir sonraki durakları olan Sarıkamış'ın geniş tren parkında bir süre kaldıktan sonra, önceden Rus cephesinden birçok "üserâ-yı harbiyeyi" kaçırmış olduğu söylenen ve dağlar içinde yaşayan bir Kürt beyi ile bağlantı kurdular. Ancak bahsedilen şahıs kısa bir süre önce böyle bir girişimde bulunduğu sırada Ruslar tarafından yakalandığını ve bu yüzden ceza olarak mal ve mülküne el konulduğunu söyleyerek kendisine yapılan önerileri reddetmişti. Bu sırada Sarıkamış'ta yaşayan başka bir İnguş, iki subayı Bakü yoluyla İran'a ve Tahran'a götürmeyi taahhüt etti. Raporda İnguşların kaçaklara hiçbir kişisel yarar beklemeden yardım ettikleri özellikle vurgulanmaktaydı ve bu düşünce "Şurasını iş'ar edelim ki İnguşîlerin gösterdikleri bu mu'âvenetler hiç bir şahsî menfa'ate müstenid değildi." cümlesiyle belirtiliyordu.⁶¹ Sonuç olarak üçüncü kez Tiflis'e varıldı. Öncelikle subayların Rus-Türk cephesini inceledikleri, Rus ve Osmanlı ordularının durumlarını tahlil ettikleri anlaşılmaktadır. Bu sıralarda, Rus ordusunun

⁶⁰ Almanya'nın Batum'a duyduğu ilgi ve Kafkasya'da Türk-Alman rekabeti için bk. Mustafa Çolak, "Osmanlı-Alman Rekabeti çerçevesinde Kafkasya Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi(1917-1918)", *History Studies. International Journal of History*, C. 6, S. 1, 2014, s. 27-43; Emir Örgüner, "Kafkasya Cephesinde Osmanlı Alman Rekabeti", *Eğitim Dergisi*, S. 46, Nisan 2015; <http://www.egitirim.gen.tr/> (Erişim tarihi: 15.11.2017).

⁶¹ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 10.

iyice dağıldığı, bütün cephe hattında 40 bin civarında asker kaldığı ve Rusya'nın savaş devam etse de etmese de bölgede mevcut durumu sürdüremeyeceği artık iyice anlaşılmıştı.⁶² Ancak Türk mevzilerine bu kadar yaklaşmışken neden Osmanlı makamları ile iletişime geçmeyi denemeyip de bölgedeki bir aşiret reisinin yardımına başvurdukları sorusu hava da kalmaktadır. Kafkasya'da Alman bulunmasına ve onlarla sürekli irtibat hâlinde olmalarına rağmen devamlı İnguşların rehberliğinde yol almaları ve bunların da yardım ederken hiçbir karşılık gözetmemesi dikkate değer bir diğer konudur. İnguşların, Osmanlı Devleti ile Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın müttefik olmalarından ve yürütmeyi planladıkları bağımsızlık mücadelesinde Alman desteğini sağlamak istemelerinden dolayı kaçak subaylara sempati duydukları ve yardım ettikleri düşünülebilir. Diğer yandan raporda, Rays ve Folk'a yardım ve refakat eden İnguşların hiç birinin adından bahsedilmemesi, onların sadece "bir İnguş" diye anılmaları, bu kişilerin isimlerinin bilinçli bir şekilde saklandığı, dolayısıyla onların epey bir müddetten beri müttefik devletler ve/ya Almanya ve Avusturya lehine çalıştıkları kanısı oluşmaktadır. Ancak kaçak subayların bu İnguşların adlarını, kendileri ile görüşen ve bu raporu kaleme alan Osmanlı subaylarından da gizleyip gizlemedikleri bilinmemektedir. Bunun ötesinde bu iki subay, uzun yolculukları boyunca, her nasılsa tek bir Osmanlı Türkü'ne rastlamamıştı. Oysa Teşkilat-ı Mahsusa elemanları, neredeyse savaşın başından beri, firar ederek Kafkasya'ya gelen savaş esirlerini, özellikle İran üzerinden Rusya kontrolündeki alanların dışına kaçırmaktaydı.⁶³ Ayrıca raporda da belirtildiği üzere Azerbaycan Türkleri de Rus esaretinden bir şekilde kurtulan esirlerin kaçmasına yardım etmekteydi ve bu hususta Bakü Millî Komitesi'nin bütün gücüyle çalıştığı Ruslarca da bilinmekteydi. Teşrin-i evvel başlarında Rusko Islavev Gazetesi'nde Baralof ordusundaki savaş muhabiri imzası ile yayınlanan bir makalede Rusya'daki savaş esirlerinin birçoğunun Acemistan sınırından kaçmakta oldukları, bu yüzden burada sınır güvenliğini sağlamak için önlemler almanın gerekli olduğu beyan

⁶² Aralık 1917'ye gelindiğinde Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerlerinin 200.000'i firar etmiş, ancak 40.000 asker kalmıştır; Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı-Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması*, Ankara 1996, s. 13.

⁶³ Sadık Sarısamam, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri*, *OTAM*, S. 7, 1996, s. 209-217.

edilmiştir. Gerçekte gazetelerin verdikleri bilgilere göre üserâ karargâhından Acemistan'a kaçmayı başaran dört Avusturya subayı, (Tahran) civarında yakalanarak Enzeli'ye otomobil ile sevk edilmişlerdi. Bu münasebetle aylardan beri Tiflis üserâ karargâhında bulunan iki Alman subayının mollâ kıyafetine girerek kaçtıkları sırada Evlah İstasyonu'nda tutuklandıkları bahsedilen gazetelerde yazılmıştı.⁶⁴

Sarıkamış'tan üçüncü defa Tiflis'e döndüklerinde yanlarında bulunan İnguş, orada dostlarından Trans-Baykal Kazak Alayı'na mensup Ağalarof adında bir subaya rastladı. Aslen Tatar olan bu subay vaktiyle Rusya'da Türk acentasıymış ve özellikle altın kaçakçılığı yapmaktaymış. Bahsedilen Tatar, iki subaya Rus asker elbisesi giydirerek kendi hizmetçisi ile birlikte Tebriz'e götürüleceğini vaat etmiş ve bundan dolayı ordu kurmay heyeti subaylarından birine güyâ rüşvet olarak vermek için 400 ruble istemişti. Ertesi gün subay Ağalarof, İnguş ile birlikte ordu kurmay heyetindeki subaya gitmişler ve orada subaya casusluk teklif etmişlerdi. Rus subay, Ağalarof'a birçok resimler göstererek bunlar arasında kendisi ile birlikte olan esir subaylardan birini tanıyıp tanımadığını sormuştur. Gerçekte İnguş, vaktiyle Kişinev'de casusluktan dolayı birçok kez fotoğrafı çekilen Rays'ın resmini tanıdığını iddia etmiştir.⁶⁵ Burada kaçak subayların bölgede savaş öncesinde de bilindiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla özellikle Teğmen Rays'ın bir istihbarat subayı olduğuna dair kanaat iyice güçlenmektedir. Rus subayı, casusluk konusunda en çok iş görenlerin kendisinden ve hatta esirlerden ziyade "mu'avin ve yatakların" olduğunu söylemiş ve İnguş'a ihtilâl sonucunda ortadan kaldırılan ve Temmuz sonlarında yeniden canlandırılan câsûsluk teşkilâtına girmesini teklif etmiştir. Ancak İnguş, bu teklifi reddetmişti. Bahsedilen örgüt özellikle Tiflis'de Ermenilerin mu'âveneti ile büyük bir fa'âliyet ibrâz etmekte idi. Rus subay, ülkeyi yok olmaya doğru sürükleyen yeni hükûmete karşı çalışmak gereğinden bahsetmiş ve bu hususun da casusluğun görevi olduğunu söylemiştir. Raporu kaleme alanlar açısından İnguş'un kendisine yapılan teklifi reddetmesine rağmen serbest bırakılması şâyân-ı hayret idi.

⁶⁴ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s 19.

⁶⁵ *Aynı eser*, s. 12.

Görünüşe bakılırsa Tiflis'te kendilerini, Rus istihbaratının, deyim yerindeyse “burnunun dibine” kadar götüren Tatar asıllı Kazak Alayı subayı karmaşık ilişkiler ağına sahip bir kişiydi. Çünkü savaş öncesinde Türk acentasıydı. Yani Osmanlı Devleti ile ilgisi vardı. Diğer yandan altın kaçakçılığı yapan illegal bir kimliği temsil etmekteydi ve belli ki Tiflis'de bulunan en üst Rus makamlarıyla çok rahat ilişki kurabiliyordu. Herhalde böyle bir kişinin kaçak subaylara yaklaşması tesadüf olamazdı? Gidilen dairede İnguş'a casusluk teklif edilmesi, önlerine birçok fotoğraf konulması ve bunlardan birinin Rays olması gibi bilgiler ise konuyu daha ilginç hâle getirmekteydi. Muhtemeldir ki Tatar subay, Rus istihbaratı adına çalışmaktaydı. Sadece İnguş'a casusluk teklif edilmesinden ve bu sırada Ağalarof'tan hiç bahsedilmemesinden bu anlaşılmaktadır. Ayrıca resimlerin İnguş'a gösterilmesi, yanındaki firari subaylarla ilgili ortaya çıkan şüphe kaynaklı olabilir. Öte yandan, Ekim Devrimi'nin arifesinde gerçekleşen bu hadiseler esnasında, Tiflis'teki Rus yönetim örgütü içinde çalışan görevlilerin, bu arada istihbaratçıların, o sırada yönetimde bulunan Kerevski hükümetine karşı oldukları anlaşılmaktadır. Fakat kimin, yani Kadetlerin mi, Eserlerin mi, Bolşeviklerin mi, Menşeviklerin mi yoksa eski Çarlık rejiminin mi taraftarı oldukları ile ilgili raporda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bir diğer önemli konu ise Ermenilerin Ruslar ile yakın iş birliği içinde oldukları ve onlar adına casusluk yaptıklarıyla ilgili bilgidir.

Güney Kafkasya'da Askerî Durum

Tiflis'teki casus teşkilatı nedeniyle kaçak subaylar burada güvenli zaman geçirememişler ve dolayısıyla buranın askerî durumu hakkında yeterince bilgi vermemişlerdi. Yine de bazı gözlemlerini aktarmışlardır. Buna göre şehir içinde çokça kışla bulunmaktaydı ve aynı zamanda birçok ev kiralanarak kışlaya dönüştürülmüştü. Bu kışlalarda çok fazla asker vardı. Moskova'da olduğu gibi Tiflis'te de her yüz adımda bir hastahane ve sağlık ocaklarıyla (dâr'üt-tedâvî) karşılaşılmaktaydı. Tiflis'te iki tane “İhtiyat Zâbitân Mektebi” bulunuyordu. Bütün Rus şehirlerindeki “İhtiyât Zâbitân Mektepleri” yönetiminde olan her hükümetin en güvenilir adamlarıydı. Sözelimi Petersburg'da, Nişni Novgorat'ta, Astrahân'da, Tambov'da ve Kozulov'da çıkan isyan ve ayaklanmaları bastırmak ve yine asi birlikleri cezalandırmak için başarıyla kullanılmışlardı. Rays ve Folk'un görüşüne göre şehir

civarında bir uçak (havacılık) okulu da bulunmaktaydı. Çünkü çok yüksekten uçan bir piplan(?) görmüşlerdi.⁶⁶

Yukarıda anlatılanlardan, her şeye rağmen Tiflis'in, Rusya açısından önemli bir askeri ve idari üs, Güney Kafkasya'yı yönetmek ve ayrıca Kuzey Kafkasya üzerinden Rusya'nın iç kısımları ile bağlantı kurmak için mühim bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır. Ek olarak Bakü, Gence gibi güneydoğuda bulunan vilayetlerle İran'ın kuzeyi arasındaki bağlantının Karadeniz ve Kuzey Kafkasya istikametindeki dağıtım noktasını Tiflis'in oluşturduğu anlaşılmaktadır. Belirtildiği gibi, Gürcülerin demografik üstünlüğü elde ettikleri bu şehir ve vilayetin Rusya'nın Kafkasya stratejisinde önemli bir yeri bulunmaktaydı. Aynı şekilde Maverâ-yı Kafkas hükümetinin merkezinin de Tiflis olması ve bu Seym'de Gürcülerin en etkin konumu elde etmeleri, şehirde tarihten gelen bir yönetim geleneğinin bulunduğunu göstermektedir.⁶⁷ Bu bağlamda eski Rus yönetiminin, Tiflis'i askeri açıdan bir ikmal ve tedavi merkezi haline getirdiği, bu durumun ihtilal zamanında da başıbozuk bir şekilde de olsa devam ettiği, şehirde askerin yoğun varlığından ve hastahanelerin faal olmasından görülmektedir. Tiflis'te piyade bölükleri, kısmen zabıta görevini de ifa etmekteydi. Bu kabilden olarak evler, oteller ve meyhaneler her gün aranmakta ve soruşturulmaktaydı. Rusya'da ihtilalden sonra herkesin nefret ettiği zabıta ve jandarmanın yerine oluşturulan milisler, çoğunlukla "henüz bülûğa vâsıl olmamış gençlerden mürekkep olub" bunlar görevlerini pek eksik bir şekilde yapmaktaydılar. Halkın asayişten sorumlu güçlerden nefret ediyor olması, aslında eski rejimin özellikle Rus olmayan toplumlar üzerinde yüzyıllardır kurmuş olduğu baskıyı oluşturan temel gücün jandarma ve zabıta olmasıydı. Yani halkın en çok karşı karşıya geldiği görevliler gurubunun başında zabıta ve jandarma geliyordu ve onlar da tarih boyunca halka zulüm etmişti. Dolayısıyla bu geçmiş, halkta derin bir nefret duygusunun kökleşerek yerleşmesine neden olmuştu. Rusya'da Çarlık Rejimi'nin çökmesinin en önemli nedenlerinden biri de yüzyıllardır süren bu baskı politikası ve onun araçlarının

⁶⁶ Aynı eser, s. 13.

⁶⁷ Lord Curzon'a göre "Üç cumhuriyet içinde en iyi durumda olan Gürcistan'dır. Halkı Çarlık Rusya hâkimiyetinde bile Avrupa kökenli medeniyetleri sayesinde kültür ve yetenek bakımından komşularından daha iyi bir konumda oldukları için ülkeleri savaşın yıkımından kurtulmuştur."; Bolat, *agm*, s. 54.

gaddarlığıydı.⁶⁸ Doğal olarak kendilerine güç veren merkezi otorite çöktüğü andan itibaren bu birimler, halkın nefretinin odağı haline geldiler. Yeni yönetim ise iktidarda kalabilmek için halkı kazanmak zorundaydı. Bu nedenle jandarma ve zabıta geri çekildi. Yerlerine ise eğitimsiz ve tecrübesiz neredeyse “çocuk” denilebilecek gençler geçti. Bu ise devlet aygıtının çökmesine, yani işlerin istendiği gibi görülememesine ya da her şeyin eksik kalmasına neden oldu. Aslında Şubat Devrimi sonrası kurulan Prens Lvov ve Kerenski hükümetlerinin yıkılmasında, diğer etkenlerin yanı sıra, onların ülke içi asayiş ve düzeni bir türlü sağlayamamalarının da büyük etkisi bulunmaktaydı. Görüldüğü üzere Tiflis'teki vaziyet, eski rejimden ve onu oluşturan unsurlardan nefretin ve Şubat 1917'den beri devam eden asayişsizliğin Rusya'daki tipik örneklerinden sadece biriydi.

Türk cephe hattının ileri harekât düzenlemesi halinde bugün Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesi içinde bulunan Kars, Sarıkamış, Erzurum ve Erzincan'da bulunan Rus kuvvetlerinin durumu büyük önem arz etmekteydi. Buna göre Kars'ın batı ve güneybatısında beş hat siper ile kısmen bozulmuş engelli tel şebekeleri görülmüştü. İç siperlerin ikisinde demir kazık ve diğerlerinde tahta kazıklar bulunmaktaydı. Etraf tepelerde istinâd noktaları ile gözetleme yerlerinin kurulduğu sanılmaktadır.⁶⁹ Görüldüğü gibi Rays ve Folk'un verdiği bilgiler Kars'taki Rus askerleriyle ilgili olmayıp, siperlerin vaziyeti hakkındaydı. Avrupa cephesinde özellikle Marn'dan beri orduların siperlerde çakılıp kalmaları ve muharebelerin yıpratma savaşına dönmüş olması, yapılması muhtemel taarruz harekâtlarında düşman mevzilerinin durumu hakkında sağlıklı bilgi edinmeyi zorunlu kılmaktaydı. Bu duruma, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı-Rus muharebeleri açısından bakıldığında, üstün düşman kuvvetlerinin karşısında tutunamayan Türk güçlerinin, Sakarya Savaşı'nda olduğu gibi, en az kayıpla direnç koyabileceği yeni mevziler oluşturmak suretiyle geri çekilme ve düşmanı bu şekilde yıpratma taktiğine dönmüştü. Sözgelimi

⁶⁸ Milletleri ezme üzerine kurulmuş Rus politikasının başarısızlığı ile ilgili bir tatar Türkü olan Alimcan İbrahimov 1905'te “Çar otokrasininin politikası her yerde umulanın aksine sonuç vermiştir, Tatarları yok etmek yerine onları bitin Rusya'ya karşı düşman ettiler.” demektedir; Bennigsen-Quellejay, *age*, s.16-17; Bu konu ile ilgili olarak yazarın kendisi ihtilalci bir kimliğe sahip olmakla birlikte, Rusya tarihinden önemli örnekler getiren bir eser için bk.; Rus İhtilâlcilerinden Sydakoff, *Gizli Rusya*, Türk Yurdu Kütüphanesi, İstanbul 1330.

⁶⁹ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 13.

Harşit Çayı'nın batısına kadar yapılan çekilme harekâtı aslında böyle bir taktiğin ürünüydü.⁷⁰ Dolayısıyla mevziler hakkında elde edilen her bilgi çok önemliydi. Bununla birlikte Osmanlı Genelkurmayı, doğudaki Rus mevzileri ve ordularının durumu hakkında, Rays ve Folk'un vermiş oldukları bilgilere herhalde sahiptiler. Aksini düşünmek, Osmanlı istihbaratının ve kurmay heyetinin en temel görevlerini bile yerine getirmediği anlamına gelir.

Şimendifer hattının son noktasını oluşturan Sarıkamış'ta büyük ölçekte askeri nakliyat yapılmaktaydı. Tiflis'ten her gün iki yolcu treni ile bir askerî tren Sarıkamış'a hareket etmekteydi. Sarıkamış'tan Erzurum'a kadar bir dar lokomotif hattı üzerinden "kokoşuk" denilen açık arabalar bu uzaklığı iki günde yol almaktadırlar. Çeşitli rivayetlere göre Erzurum'da, her türlü denetim ve kontrolden uzak birçok uçak bulunmaktadır. Erzurum'dan Erzincan'a kadar taşımacılık yük arabaları ile gerçekleştirilmektedir. Rus askerleri konumlarını korumak konusundaki zorluklar nedeni ile şikâyet etmektedir. Özellikle "Zaharnayagora (Şeker Dağı)" çok kan dökülmesine sebep olmaktadır ve kışın burayı savunmak hemen hemen olanaksızdır. Sarıkamış büyük ve geniş bir araba yeri olup burada çok miktarda kuru ot, saman toplanmıştır. Aynı şekilde bir kadın doktorun yönetimi altında büyük bir hastane bulunmaktadır. Şehir içinde birçok silahsız asker gezinmektedir.⁷¹ Avrupa cephelerinde savaşan Rus kuvvetleri, nispeten kendi lojistik merkezlerine çok yakın oldukları; bu yüzden kolayca ikmal edilebildikleri ve savaşta bölgenin her türlü özelliğine aşina buldukları için dirençleri görece daha güçlüydü. Yukarıda bahsedildiği üzere bölgede yürütülen yıpratma savaşları, ordunun lojistik merkezinden çok uzaklaşmış olması, yörenin iklim yapısı, coğrafi özellikleri ve demografik yapısı ile baş etmek Rus askerlerini çok yormuşa benzemektedir. Savaş uzadıkça bu tükenmişlik artacaktır. Özellikle aşiretlerinin, Rus ordusunun geri ile irtibatını kesmeleri, ani baskınlar yaparak takibi neredeyse imkânsız dağlara çekilmeleri, bu arada Rus yönetiminin işgalden sonra temin etmek ve belirli bir istikrara kavuşturmak zorunda bulunduğu asayiş bozmaları vb. Rus ordusunu çok zor durumda bırakmak-

⁷⁰ Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul 2017.

⁷¹ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 13-14.

taydı.⁷² Sözgelimi, anlatıldığına göre, 1917 yılı Haziran ayı sonlarında Kürtler, Sarıkamış civarında Londra'ya giden kablo da dâhil bütün telgraf hatlarını kesmişlerdi. Yine Şekerdağı etrafında süren mücadele de yıpratma savaşlarına bir örnek teşkil etmekteydi ve bu Rus askerlerini yıldırılmaktaydı. Zira kış şartlarında elde tutulması imkânsız olan bir tepeyi almak askeri strateji açısından gerekli olabilirdi. Ancak önündeki kış kaybetmesi mutlak olan bir mevkiyi ele geçirmek için savaşıp, kan dökmek, herhâlde sıradan bir askere mantıksız gelmekteydi. Belli ki Şekerdağı iki taraf arasında epey el değiştirmişti ve bu tepe için yapılan mücadele iki taraf güçlerini de çok yıpratmıştı. Savaş hâli devam ederken Rus askerlerinin şehir içinde silahsız dolaşmaları ise oldukça ilginç görünmektedir ve herhalde mutlaka bir izahı vardır.

Anlaşılır biçimde Batum'da piyade askerleri çok az olup aksine çok sayıda denizci görünmekteydi. Liman girişi nöbetçi askerler tarafından kontrol edilmekteydi. Ayrıca Trabzon'a gidiş geliş nadiren ve haftada iki kez geceleri yapılmaktaydı.⁷³ Bu hâl, Türk tarafından karadan bir saldırının olmayacağından emin olduklarını göstermekteydi. Coğrafi yapı da Batum'a dönük bir kara harekâtını olanaksızlaştırdığı gibi, zaten bilindiği üzere tüm Doğu Karadeniz, Harşit Çayı'na kadar Rus kontrolündeydi. Bu şartlarda Batum'da kara ordusu bulundurmanın Rusya açısından bir anlamı yoktu. Ek olarak diğer bütün ulaşım alternatiflerinde olduğu gibi denizde de “*seyr û sefâ'inin*” düzensizleştiği ve muhtemelen güvenlik gereğiyle ancak gece yapılabildiği anlaşılmaktadır.

Aleksandropol (Gümrü)'de büyük bir telsiz-telgraf istasyonu bulunmaktaydı. Bundan başka piplan(?) uçaklara özgü bir de uçak parkı vardı. Kafkasya beşinci, altıncı ve yedinci muhafaza tümenlerinin (fırka) Erzincan civarında buldukları, seyahat eden subaylarla gerçekleşen konuşmalarda anlaşılmıştı. Alaylarda düzen ve disiplin çok kötü olduğu gibi sağlık şartları da istenilen düzeyde olmaktan çok uzaktı. Kafkasya Yedinci Muhâfaza Fırkası'nın 26. Alayının tüfeklerinin miktarı 1.500'e kadar düşmüştü. Yem yoksulluğundan dolayı çok sayıda at ölmekteydi. Subaylar ile asker-

⁷² Raporda bu durum şöyle anlatılıyordu: Rusların Kürtlerden korkmakta oldukları, yapılan konuşmalardan anlaşılmıştır. Rus subayları dağlık arazide Kürtlere karşı savunmanın güç olduğunu ve Kürtlerin birçok kez ordunun arkası ile olan bağlantıyı kestiklerini söylemişlerdir; *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 13-14.

⁷³ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 14.

ler arasında her gün anlaşmazlık ve tartışma çıkmaktaydı.⁷⁴ Doğu Anadolu'daki Rus ordusunun, sadece devrimin dâhili Rusya'da meydana getirdiği kargaşa nedeniyle değil, savaş şartlarından dolayı da epey zor bir durumda olduğu görülmektedir. Bunun haricinde şimendifer hattının son bulduğu yer olan Sarıkamış'a her gün iki-üç trenle Tiflis'ten yapılan nakliyatın Erzurum ve Erzin-can gibi ileri cephe hatlarına yeterli ölçüde ulaştırılmadığı görülmektedir. Rays ve Folk bu bölgeye, nispeten yemin bol olduğu yaz mevsiminde gelmiş olmalarına rağmen, atların yem yokluğu nedeniyle açlıktan ölüyor olmaları aslında Rus ordusunun içinde bulunduğu durumu açıklamaktadır. Diğer taraftan orduda düzen ve disiplinin ortadan kalkmış olması, Rusya askerlerinin savaşa irade ve kabiliyetini yitirmeye başladığını göstermektedir. Yani Rus ordusu kargaşa ve keşmekeşin içine düşmüş durumda olup, emir-komuta silsilesi ortadan kalkmış ve ordu subaylarca idare edilemez hale gelmiştir de denilebilir. Bu ise Osmanlı ordusunun savaş sırasında kaybettiği araziye ileri harekâtla alabileceği anlamına gelmektedir. Ayrıca askerinin elindeki tüfek sayısının 1.500'e düşmüş olması düşündürücüdür. Zira bu silahların kimin eline geçtiği önemli bir soru işaretidir. Belli ki iki kaçak subayın Kuzey Kafkasya'da gördüğü silah kaçakçılığı yapan kabileler,⁷⁵ Rus ordusunun erzakını yağmalamaktadır. Öte yandan daha sonra gelişen olaylardan iyice anlaşıldığı ve bilindiği üzere, bu silahların büyük bir kısmı Ermeni çetecilerin eline geçmiştir. Bu ise tüm Kafkasya'da Ermenilerin, Müslümanlara katliam yapmasının önünü açmıştır.⁷⁶ Anlaşıldığı kadarıyla Ruslar da Ermenileri teşvik edip, geri çekilen ordunun silahlarını onlara bırakmak suretiyle, bölgede Müslümanların hâkim olmasını ya da rahat hareket edebilir hale gelmesini engellemek ve daha da önemlisi er ya da geç gerçekleşmesi muhakkak olan Türk ilerleyişini gayrimüslim milisler eliyle durdurmak, hiç olmaz ise yavaşlatmak istemektedirler. Aynı tedbiri Bolşeviklerin de devam ettirdiği bilinmektedir.⁷⁷

⁷⁴ Aynı eser, 12

⁷⁵ Aynı eser, s. 11.

⁷⁶ Örneğin sadece 1335 senesi temmuz ayında Ermenilerin Müslümanlara yaptığı katliamlar ile ilgili Osmanlı Erkân-ı Harbiye-yi 'Umûmiye Dâ'iresi tarafından Türkçe ve Fransızca 23 sayfalık bir rapor hazırlanmıştı. Rapor tarihsizdir ve sadece şu başlık bulunmaktadır: *Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslâmlara İcrâ Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezâlîmi*, İstanbul(?) 1335(?).

⁷⁷ Nurcan Toksoy, "Rusya'nın Trans-Kafkas Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 16, S. 47, 2000, s. 491-536.

Türkler Kafkas Cephesi'nde ancak hafif toplar kullandıklarından, Rusların bu cephede ağır toplar buldurmaya gereksinimleri yoktu.⁷⁸ Türk askerinin savaştaki en önemli eksiğinin, ordunun donanımı ile ilgili olduğu, Osmanlı'daki silah eksikliğinin Rusları cepheye ağır toplar sevk etme zahmetinden kurtardığı gibi bu silahları, Türk cephesinden emin bir biçimde istediği cepheye nakletme özgürlüğü verdiği de görülmektedir. Konuşulan birçok Rus subayı, ciddi bir hasım olan Türklerin, Ruslara göre sahip oldukları üstün askerî nitelikleri, özellikle kaydedip söylemekteydiler.⁷⁹ Yaklaşık iki yüz yıldır yaptıkları hemen her savaşta Türkleri mağlup etmeyi başaran, neredeyse bütün genişlemesini, Osmanlı toprakları dâhil, Türk coğrafyasına doğru yapan ve üstelik mevcut savaşta da Osmanlı ordularını yenip Anadolu'nun doğu kısımlarını tamamen işgal eden Rusların,⁸⁰ böyle bir zamanda Türklerin askerî meziyetlerinin üstünlüğünden bahsetmeleri ilginçtir. Eğer Rays ve Folk'un abartısı değilse Rus subayların kendilerine güvenlerini iyice yitirdikleri ve onlar açısından cephede durumun hiç iç açıcı olmadığı sonucuna varmak mümkündür. Ayrıca bir subayın, askerinin yorgunluğundan şikâyet etmesi normal olabilirdi. Ancak "Her tarafda bir yorgunluk ve kör körüne bir itâ'at ve tevekkülün meşhûd" olduğundan şikâyet edilmesi ve bunun itaatın esas olduğu ordu için bir eleştiri hâline getirilmesi dikkate değer bir tutumdur. Ayrıca Rus askerleri, Rus ordusunun I. Dünya Savaşı'nda şimdiye kadar hiçbir zafer kazanmadığını düşünmekteydiler ve onlara göre bunun sebebi, gerçekte büyük bir millet olan Rusların fikr-i teşebbüsten mahrum olmalarıydı.⁸¹ Dolayısıyla, onlar Türk cephesinde herhangi bir zafer kazandıklarına inanmamaktaydılar. Bu ise Rus ordusunun halet-i ruhiyesini ortaya koymaya yetmektedir. Öte yandan Rusya dâhilinde Şubat'ta başlayan devrim her şartta sosyalist bir rejime doğru evrilirken meğerki Menşevikler kazanmış olsaydı bile, Rus subay ve askerlerin, Rusya'nın içinde bulunduğu duruma neden olarak fikr-

⁷⁸ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 14.

⁷⁹ Gösterilen yer.

⁸⁰ Bilindiği gibi Ruslar Sarıkamış Harekâtının başarısız olmasından sonra ileri harekâta başlamışlar ve 1916 yılında Erzurum, Erzincan, Van, Muş, Eleşkirt, Bayburt, Beyazıt, Diyadin, Malazgirt, Hınıs, Ahlat, Nenehatun, Artvin, Rize, Gümüşhane, Trabzon gibi yerleşim birimlerini işgal etmişlerdi. Onlar böylece Güneydoğu'da Musul'a, Batı'da Sivas sınırına ve Karadeniz'de Harşit Çayı'na kadar dayanmışlardı; Arslan, *agm*, s. 19.

⁸¹ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 14.

i teşebbüsten yoksun olmayı görerek liberal düşünceleri dile getirmeleri, Rusların içinde buldukları kafa karışıklığını ve Rusya'nın geleceği hakkındaki fikri uzlaşının nasıl yok olduğunu göstermektedir. Bolşevik rejim yerleşene kadar yıllarca süren ve milyonlarca insanın felaketine neden olacak olan kanlı iç savaşın en önemli nedeni, herhalde bu uzlaşının, Ruslar arasında asgari seviyede bile sağlanamamasıydı. Kaldı ki bilindiği üzere, Bolşeviklerin ülkeyi teslim almasının en önemli nedenlerinden biri de bu ortak Rusya idealinin yitirilmesi idi.

Bakü'de Durum

İki subay yanlarında az para bulunduğu halde Bakü'ye gelip, burada İnguşlar aracılığıyla "*Müslümân Cem'iyet-i Hayriyesi*" ile bağlantı kurmaya çalıştılar. Kendilerine, komite tarafından ilk önce, çok yakında Kafkasya'da meydana gelecek silahlı bir ayaklanmada "husûsât-ı 'askeriyede istihdâm olunmak üzere" Bakü'de kalmaları teklif edildi. Ancak Rays ve Folk Kafkasya Müslümanlarının maksatlarının ciddiyetine ikna olmadıklarını açıktan açığa söyleyerek kendilerine yapılan bu öneriyi geri çevirdiler.⁸² Ancak Halil Paşa'nın Musul'dan İstanbul'a Enver Paşa'nın yanına gönderdiği Avusturyalı bir subayla yapılan görüşme sonucunda Enver Paşa'da tam tersi bir kanaat hâkim olmuştu. O, 16 Şubat 1918'de Halil Paşa'ya çektiği telgrafta "*Görüştüğüm Avusturyalı yarbayın Bakü'nün durumu hakkında verdiği mâlûmâtıdan anlaşılacağına göre, Azerbaycan halkının düşmana karşı teşkilatlanmaya ve savaşmaya istekli olduğu, ancak onları teşkilatlandırarak ve idare edecek bir lider bulunmaması nedeniyle harekete geçemedikleri kana'atını edindim*"⁸³ diyordu. Bu subay, büyük olasılıkla firarilerin Bakü'de tanıdığı oldukları Avusturya ve Macaristan 62. Piyade Alayı kumandanı Yarbay Johann Kovas idi. Onlardan daha uzun bir süreden beri Azerbaycan'da bulunan Yarbay Kovas'ın bölge gerçeklerine daha iyi vakıf olması doğaldı. Ayrıca Rays ve Folk ile birlikte bölgedeki durumla ilgili bazı ortak değerlendirmelerde bulunmuş olmaları da muhtemel idi. Albay Kovas, Enver Paşa'ya bölgeyle ilgili, başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı erkân-ı harbiyesini ümitlendirici değerlendirmeler yaptığına göre, adı geçen teğmenlerin, Bakü Müslümanlarının niyetlerinden emin olmaya-

⁸² Aynı eser, s. 14-15.

⁸³ Yüceer, age, s. 42.

rak kendilerine yapılan teklifi reddetmeleri pek mantıklı görünmemektedir. Ya da Kuzey Kafkasya'daki Müslümanların, yukarıda anlatılan kararsız tutumlarının, onları böylesi bir davranışa sevk ettiği düşünülebilir. Öte yandan Lord Curzon yaklaşık bir yıl sonra kaleme aldığı raporda, Kafkasya Müslümanlarının siyasi durumu ile ilgili teğmenlerle benzer görüşleri paylaşmaktaydı. Ama o biraz daha ümitvardı. Curzon of Kedleston imzasıyla hazırlanan bu rapor, 24 Aralık 1919'da tamamlanmış ve İngiliz Hükûmeti'ne sunulmuştu. Buna göre, "Gürcistan dışındaki Cumhuriyetler, idarecilerin deneyimsizliklerinden dolayı sıkıntı çekmekteydi. Bütün bu olumsuzluklara rağmen ümit verici işaretler de bulunmaktaydı. Söz gelimi, Azerbaycan/Bakü'de oldukça iyi bir yönetimin olduğu bildirilmekteydi. Etkili polis gücünün olduğu caddeler, oldukça bakımlıydı ve tramvay hizmeti yeniden başlatılmıştı. Ayrıca yaklaşık otuz bin kişilik bir ordu kurulmuştu."⁸⁴ Bu sıralarda Azerbaycan Türkleri çoktan siyasi, ekonomik ve askerî bakımdan örgütlenmeye başlamışlardı. Belirli bir entelektüel ve siyasi birikim oluşturdukları gibi petrol sayesinde ortaya çıkan zenginlerin büyük bir kısmı milliyetçi bir tavır takınarak halkın aydınlatılmasına, geliştirilmesine ve Azerbaycan'ın bağımsızlık hedefine yönelmişlerdi. Bu uğurda çalışan M. Emin Resulzâde, Mehmet Hasan Hacinski, Ağa Ali-zâde, Ali Merdan Topçubaşı, Han Hoyski, Neriman Nerimanov, Abdulalibey Emircanov, Abbas Kâzımoğlu, Mehmet Ali Resuloğlu, Halil Bey Hasmemmetli, Ekber Ağa Şeyhülislam, Miryakub Mehdizâde, Ceyhun Hacıbeyli gibi isimlerini buraya yazamadığımız onlarca "siyasi aydın" yetişmişti. Ve Azerbaycan aydın ve siyasetçilerinin milliyetçiliği Stephan Şaumyan'ın⁸⁵ belirttiği gibi trajik bir milliyetçilik değildi. Tam tersine onlar, belirli burjuva kültürü temelinde, dinî dayanışmayı da dikkate alarak eğitim ve yardımlaşma faaliyetleri içinde ulusal bilinci

⁸⁴ Bolat, *agm*, s. 48, 54.

⁸⁵ Stepan Grigoryeviç Şaumyan (1878-1918), Tiflis'te doğdu. 1898 yılında Marks ve Engels'in görüşlerinden etkilenecek Çar rejimine karşı mücadele eden gruplara katıldı. 1903 yazında Cenevre'de Lenin'le tanıştı. 1911 yılında hapsedilerek Astrahan'a sürgün edildi. 1914'de Bakü'ye döndü ve Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin Bakü Sovyeti'ne başkan seçildi. 1916 yılında yeniden hapsedildi ve Saratov şehrine sürgüne gönderildi. Şubat ihtilalinden sonra serbest bırakıldı ve yeniden Bakü'ye döndü. Nisan 1918'de Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne başkan seçildi. 20 Eylül 1918'de Bakü'nün Bolşeviklerden temizlenmesi sırasında yakalanarak İngilizler tarafından öldürüldü; Ramin Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol," *Gazi Türkiyat*, S.16, Bahar 2015, s. 170.

ayağa kaldırmak ve milli bağımsızlığı-Millî kurtuluşu temin etmek hedefine yönelmişlerdi ve bu amaca giden yolda, dönemine uygun siyasi tavırlar takınarak ilerlemeye çalışıyorlardı.⁸⁶ Fakat her şartta gelecekları Türkiye'nin kaderine bağılıydı.

İki subay Azerbaycan Türklerinin teklifini reddetmelerine rağmen, onlara rehberler aracılığı ile Acemistan'a⁸⁷ götürülmeleri için her türlü yardımda bulunulacağı sözü verildi. Birkaç gün sonra komitenin idare memuru, seyahat amacıyla Bakü'den ayrıldığından, kaçaklar vesâ'it-i nakdiyeden yoksun kaldılar. Bu durumdayken Avusturya ve Macaristan 62. Piyade Alayı kumandanı Yarbaj Johann Kovas ile tanıştılar. Adı geçen yarbaj iki subayı kendi evinde konuk ederek gerekli yardımda bulunmuştur. Altı haftadan beri Bakü'de yaşayan ve komitelerle ilişkide bulunan Yarbaj Kovas, Rays ve Folk'u, İsa Bey Aşibekof'a takdim etti.⁸⁸ Modern Türk ve Azerbaycan tarih araştırmaları, bu dönem Azerbaycan Türklerinin siyasi hareketlerinde öne çıkan kişileri sıralarken, daha ziyade yukarıda sayılan isimleri zikretmektedirler. Fakat çalışmalarda İsa Bey Aşibekof'tan pek detaylı bahsedilmemektedir. Oysa firari subayların anlatısına göre Aşibekov'un bölgedeki siyasi, kültürel ve ekonomik faaliyetlerde çok önemli bir rol oynadığı görülmektedir.⁸⁹

Yarbaj Kovas askerî müşavir sıfatıyla Kafkasya ayaklanmasyla ilgili gerekli ma'lûmât-ı fenniye-yi 'askeriyenin verilmesi için Demokrat Komitesi tarafından davet edildi. Bu görevin yerine getirilmesi için kendisine bir askerî yardımcı ve tercüman gerekeceğini hisseden Yarbaj Kovas, İsa Bey Aşibekof'un tavsiyesi ile teğmen Rays'ı yanına aldı. Rays bu görevi üstlenerek (Bakü)'de kalmaya karar verdi. Teğmen Folk umûr-ı fenniye-i havâ'ie müşaviri sıfatıyla komitenin emri altında olmak üzere alıkonuldu. O sırada Bakü'de oturan ve raporu elde bulunan Yarbaj Kovas'ın

⁸⁶ Rahim Hasanov, "Rusya'da Şubat Devrimi'nden Sonra Azerbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlenmesi", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 2, 2015, s. 236-244.

⁸⁷ Metinde iki defa İran kelimesi geçmekle birlikte, raporun terminolojisi bu ülkeyi 'Acemistân olarak adlandırmayı tercih etmiştir. Bu ilginç bir tutumdur ve rapor Aryan Teorisi ile ilişki kuran modern Batılı kullanımları tercih etmez gözükmektedir.

⁸⁸ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 15.

⁸⁹ Aşurbekov olmalıdır ancak Beningsen ve Quelquejay iç savaş sırasında Beyaz Ruslar tarafından kurşunlanarak öldürülen Meşhedi Azizbekov'dan da bahsetmektedir; Beningsen- Quelquejay, *age*, s. 68.

görevi tam bir ay sürdü. Bu zaman içinde Teğmen Folk, ileride Bağımsız Kafkasya Ordusu ile Ordu-yı Humâyun arasında hava yolu ile ulaşım olanağı ortaya çıkması durumunda, uçaklar için kullanılmak üzere bir istasyon yeri araştırmaya çıktı.⁹⁰ Yarbay Kovas'ın Avusturya-Macaristan ordu hiyerarşisi içinde Teğmen Rays'tan üstün konumu, belli ki Folk ile Rays'ın Bakü'de kaldıkları süreyi biraz uzatmıştı; Rays, mensup olduğu ordunun emir-komuta silsilesi içinde komutanının kendisine yapmış olduğu teklifi kabul etmek zorunda kalmıştı. Böyle olunca muhtemelen Folk da yalnız başına yola çıkmayı göze alamadı ve kendisine teklif edilen görevi kabul etmek zorunda kaldı. Ayrıca belirtildiği gibi bölgedeki incelemelerini ve konuyla ilgili raporunu tamamlamak üzere olan Yarbay Kovas'la birlikte Bakü'den ayrılmaya karar vermiş de olabilirler. Öte yandan Rays ve Folk'un, Azerbaycan Türkleri tarafından kendilerine teklif edilen görevi reddetme gerekçelerinin aksine, Türkler kendilerini korumak ve bağımsızlıklarını kazanmak için örgütlü bir çabanın içinde görünmekteydiler. Ayrıca bu hareket, sadece Azerbaycan'ı değil bütün Kafkasya'yı kapsayacak şekilde organize edilmeye çalışılıyordu. Fakat görece küçük etnik gruplar olarak nitelenebilecek diğer halklar bir yana, bölge demografisinde ağırlığı teşkil eden Türk, Gürcü ve Ermenileri ortak bir Kafkasya idealinde birleştirmek neredeyse olanaksız görünmekteydi. Bu nedenle Azerbaycan Türklerinin öncelikle ve hızla askerlik ile savaş bilgilerini öğrenmeleri gerekmekteydi. Bunun haricinde bağımsız bir ülkeyi idare etmelerini sağlayacak yönetim anlayışını ortaya çıkaracak bir eğitime de gereksinimleri vardı. Nitekim Demokrat Komitesi, Kovas'tan, askerî müşavir sıfatıyla askerlik konularında bilgi vermesini istemekteydi. Ancak bu müşavir sıfatının resmîyet derecesi ne kadardı? Bunun hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Folk'un Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında ilişki kurulması durumunda hava iletişimini sağlayacak uygun bir havaalanı yeri tespit etmek için teftiş gezilerine çıkması ve bu görevin ona resmen verilmiş olması Kafkasya Türklerinin meseleye ciddiyetle yaklaştıklarını göstermektedir.

Subaylar, Bakü'de, her ne kadar İsa Bey Aşibekof'un evinde ikamet ederek her türlü rahatları sağlanmış olsa da gerek görevleri gereği, şehirde birçok casus bulunması nedeniyle burada kal-

---

⁹⁰ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 15.

maları güvenli değildi. Bundan başka İsa Bey Aşibekof ile tanışıklığı olan kişilerin, subayların kalma nedenleri ve faaliyetleri hakkında bilgileri vardı. Gerek Ruslar ve gerekse Ermeniler Müslümanların düşünce ve amaçlarından haberdardılar. Ancak Müslümanların nüfuz bölgesi olan yerlerde fiilî tedbir almaktan sakınmakla birlikte, onlara karşı hâkim bir durumda bulunabilmek için silah sağlama konusunda çeşitli önlemler almakta kusur etmedikleri de kesindi.⁹¹ Bu bilgilere göre İsa Bey Azerbaycan Türklerinin önde gelen liderlerinden biridir ve Alman subayları evinde ağırlamaktaydı. Ancak şehirdeki bütün güçler birbirini kollamaktaydı ve subaylar Türklere askerî danışmanlık yapmaktaydılar. Bu durum onların güvenliği ile ilgili risk oluşturmaktaydı. İsa Bey'in tanıdıklarının, subayların nerede olduğu hakkında bilgisinin olması durumu daha da nazik hale getirmekteydi. Şehirde Türkler için tehdit oluşturan unsurlar Ruslar ve Ermenilerden oluşmaktaydı. Görünen o ki Bakü'de Rus-Ermeni ittifakı Türklere karşı tedbir almakta ve harekete geçmek için uygun zamanı kollamaktaydı. Sonuçta Bakü'de farklı etnik ve dini gruplar arasındaki durum, daha Bolşevik Devrimi gerçekleşmeden önce iyice gerginleşmişti ve Müslümanlar her anlamda güçsüz bir vaziyette idiler. Hızlı bir şekilde örgütlenmeye ve ordulaşıp silahlanmaya ihtiyaçları vardı. Aksi takdirde bölgedeki Rus ordusunun desteğini alan ve devrim şartlarında kendisini terhis edip firar eden Rus askerlerinin her türlü silahlarına konan Ermeniler karşısında hiç bir şansları bulunmamaktaydı. Yani Osmanlı Devleti'nin acil yardımına muhtaç idiler. Nitekim Ermeniler ilerleyen süreçte, Türklerin içinde buldukları zor durumdan faydalanarak İngilizlerin de desteği ile Bakü'de katliam yapacaklardı.⁹²

Kafkasya'ya özel önem veren Musul'daki Türk karargâhı Alman subaylarla yaptığı konuşmalardan ve çıkardığı değerlendirmeler ve sonuçları ayrıca dikkatli bir şekilde kaleme almıştı. Raporunda şöyle deniyordu: "*Bâlâda isimleri zikr olunan efendilerle mükerreren vukû'bulan mülâkât netîcesinde Kafkasya ahvâlî ve*

⁹¹ Aynı eser, s. 15-16.

⁹² Bakü'de Sovyet iktidarını tanıyan Taşnaksüyun Partisi Bolşeviklerle beraber hareket ediyordu. Silahlı Ermeni aydınlarının komutasında hareket eden Ermeniler, Bakü'de sadece bir yerde 57 Müslümanı kulak ve burnunu keserek öldürdüler; Gasimov, *agm*, s. 21; Daha geniş bilgi için bkzn.: Ebulfez Amanoğlu, "Bakü'de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2005, s. 99-107.

müstakbel şekl-i siyâsî hakkındaki kanâ'at ve mütâla'amız ber-vech-i âtîdir. Rusya'nın Kafkasya'daki (Terek) nehrinden Türkiye-Acemistan sınırına kadar olan bölgede müstakilâ idâre olunmak üzere bir siyasi mevcudiyet başlamak isteği vardır. Bu amacın ortaya çıkması, Rus kıt'âtının bu arâzîden tard ve ihrâcî veyâ silâhlarının alınması ve gayr-ı müslim 'anâsırın cebreb-i dîn bir vaz'iyette bulundurulması ile kâbil ve mümkündür." Yine, yeni kurulan Kafkasya hükümetleriyle Türkiye ve dolayısıyla İttifak Devletleri arasında sıkı politik ve ekonomik bağların kurulması bu planın gereklerindedir.⁹³ Bu değerlendirme, Musul'daki kurmay heyetin durumu ne kadar yanlış yorumladığını ortaya koymaktadır. Rusların bütün Kafkasya'ya bağımsızlık vereceğini hangi mantıkla düşündüklerini anlamak güçtür. Zira Rusların, hiçbir şey için değilse bile, sadece, Rusya'nın enerji ihtiyacının büyük bir kısmını karşılayan Bakü petroleri nedeniyle bölgenin Rusya'dan kopmasına müsaade edemeyecekleri açıktır. Ayrıca bizzat kaleme aldıkları raporda da Rus ve Ermenilerin birlikte hareket ettikleri bilgisi mevcuttur. Sonuçta Ermenilerin bütün bölgeyi yalnız başlarına ellerinde tutabilmeleri için ne demografileri ne de diğer imkânları yeterlidir. Şu halde Ermeniler, Rusya'da merkezi iktidar yeniden tesis edilip ülke toparlanana kadar kullanılan oyalama amaçlı bir araçtan öte bir anlam ifade etmemektedir. Öte yandan bölgedeki gayrimüslim unsurların Osmanlı Devleti'nin hareket tarzına ve bölgedeki Müslümanlara sorun olduğuna dair tespitin yukarıdaki değerlendirme ile yan yana olması da diğer bir ilginçliktir. Üçüncü olarak Osmanlı'nın bölgedeki başarısının müttefikleri ile birlikte hareket etmesine bağlı olduğu görüşü de Osmanlı kurmay heyetinin içinde olduğu ittifaka ne kadar safdil bir şekilde bağlı olduğunu göstermektedir. Sonuçta Maveray-ı Kafkas Sem'i dağılıp da her bir unsur "sınırları henüz belli olmayan ülkelerinde" bağımsızlık ilan ettiklerinde, Almanya, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıırken, Azerbaycan ve Dağıstan'ı tanımaktan geri durmuştu. Daha ötesi, Osmanlı Devleti ve Almanya kuvvetleri 10 Haziran 1918'de Tiflis yakınlarında Almanya'nın bir türlü vazgeçemediği Bakü petroleri yüzünden çatışmışlar, Türkler galip gelmişti.⁹⁴ Yani Musul'daki kurmay kadro gelişen askerî ve siyasi olayları layıkıyla değerlendirememekteydi ve safça Almanya'nın samimiyetine inanmaktaydı.

⁹³ *Kafkasya Ahvâlîne Dâ'ir Rapor*, s. 16.

⁹⁴ Örgüner, *agm*; <http://www.egitirim.gen.tr/tr/> (Erişim tarihi: 15.11.2017).

Rapora göre Bakü'de üç siyasi komite etkinlik göstermekteydi.⁹⁵ Bunların başında *Demokrat Komite* gelmekteydi. Bu komite keyfiyet-i istihlâsı sonuçlandırmak için büyük bir gayretle faaliyetlerini sürdüren bir teşkilattı.⁹⁶ Azerbaycan'ın kurtuluşunu gerçekleştirmek için mücadele eden bu parti büyük bir ihtimalle *Müsavat Partisi'*dir.⁹⁷

Bu komitenin başkanı, İsa Bey Aşibekof olup, bu amacın elde edilmesi için servetinin bir bölümünü ayırdığı gibi bütün varlığı ile cehd ü gayret de sarf etmektedir. Komitenin etkin üyeleri büyük petrol madenlerine sahip Tanciyef⁹⁸ ile Nanciyef,⁹⁹ avukat Çevençirof, Topçuvev ve Mirza Esad Veliyef'tir. Görünüşte komite ekonomik etkinliklerde bulunmaktaydı. Sözelimi köylülere ödünç para vermekte ve tohum dağıtmak vb. gibi işler yapmaktadır. İkinci olarak Türkistân taraftarı komite gelmektedir. Bunun ne zaman kurulduğu ile ilgili bilgi bulunmamaktaydı. Üçüncüsü ise "*İslâm Cem'iyet-i Hayriyesi*" olup temel ilkeleri, İslamiyeti yaymaktı. Kaçak subaylara, komiteler tarafından oldukça kolaylık sağlanmış ve yardımda bulunulmuştur. Subayların beyanına göre, İsa Bey'in Acemistan'dan geçiş konusunda gösterdiği yardım özellikle söylenmelidir.¹⁰⁰ Görünüşe göre bölgede üç parti etkin bir şekilde faaliyet göstermektedir ve bunlar sosyal demokrat, milliyetçi ve İslamcı görüşler merkezinde siyasi program oluşturmak ve uygulamak gayretindeydiler. Ancak hepsinin de temel gayesi Kafkasya Müslümanlarının kurtuluşunu temin etmek niyetine yönelmişti. Bu siyasi hareketler, Ali Merdan Topcubaşı, İsa Aşı-

⁹⁵ Kafkasya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri için bk. Sadıgov, *agm*, s. 165-185; Hasanov, *agm*, s. 236-243; Bennigsen- Quelquejay, *age*, s. 86-89.

⁹⁶ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 16.

⁹⁷ Bu parti, 1911 yılında Bakü'de kurulmuş fakat daha sonra yasaklanmıştı. İhtilal sonrasında Gence'de Nesib Bey Yusufbeyli önderliğindeki Türk Adem-i Merkeziyet Partisi ile birleşerek Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasında önemli rol oynamıştı. 1913 yılında Romanov Hanedanı'nın 300. yılı nedeniyle çıkardığı genel af ile İstanbul'dan dönen Mehmet Emin Resulzâde Partinin başkanlığına seçildi. Parti, onun önderliğinde yürüttüğü politikayla Azerbaycan'da milli bağımsızlık hareketinin başlamasını sağladı. Partinin esas talebi federatif Rusya terkinde Azerbaycan'a milli özerkliğin verilmesi ve 20 yaşını doldurmuş Azerbaycan vatandaşlarının oy kullanma hakkını elde etmek idi. Parti ilk kurulduğu dönemlerde, asıl amacı bağımsızlık ve Türk birliği olsa da bu sıralarda ayrılmakçı bir politika gütmüyordu; Sadıgov, *agm*, s. 171.

⁹⁸ Muhtemelen o devirde petrol ve pamuk ticareti ile zenginleşmiş büyük bir hayırsever ve eğitim gönüllüsü olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev'dir.

⁹⁹ Bu kişi herhalde dönemin ünlü petrol zenginlerinden Musa Nagiyev idi.

¹⁰⁰ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 16-17.

bekov ve raporda isimleri Nanciyef ve Tanciyef diye edilmiş bulunan diğer zenginler eliyle finanse edilmekteydi. Özellikle Çarlık Rejimi'nin siyasi baskıyı artırdığı dönemlerde bu zenginlerin ve Kafkasya Müslümanları arasından çıkmış aydınların bölgenin ekonomik ve sosyo-kültürel kalkınmasına yönelik faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Bununla birlikte, bölge Müslümanlarının yüzyıllardır uğramış buldukları baskı ve zulüm nedeniyle, siyasi bir amaç etrafında birleşme çalışmalarında çok geç kaldıkları, bundan dolayı en fazla çeyrek yüzyıllık geçmişi olabilecek faaliyetlerin bütün bölgede etkin ve güçlü bir milli uyanış gerçekleştirmesinin o günün şartlarında mümkün olmadığını da belirtilmesi gerekmektedir. Açıkçası Müslümanlar arasında milli uyanışın yeni yeni ortaya çıkmaya başladığı Kafkasya'da, ihtilal şartlarından halka dayanarak büyük bir fayda elde etmek pek mümkün görünmüyordu. Üstelik belirtildiği üzere bölge ahalisinin tamamına yakını tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaya çalışmaktaydı. Dolayısıyla kırsal kültürün egemen olduğu bir toplumsal doku bulunmaktaydı. Büyük ekonomik potansiyeli bulunan kentlerin ortaya çıkmamış olması, iyi niyetli zengin ve aydınların işini herhâlde epeyce zorlaştırmıştı. Bununla birlikte onlar Müslümanların ekonomik ve kültürel kalkınmalarını temin etmek, dinî ve millî dayanışmalarını geliştirmek ve politik bir bilinç edinmelerini sağlamak için mücadele etmekteydiler. Rusya'daki ihtilal şartlarında en acil mesele, Müslümanların güvenliğinin nasıl sağlanacağı ve Kafkasya'nın politik geleceğinin ne olacağı idi. Firari subayların anlattıklarına göre, Bakü'de bu konuları görüşmek üzere "Demokrat Parti" bünyesinde toplantılar yapılmaktaydı.

Demokrat Komitesi'nin bu toplantılarından birinde, o sırada Yarbay Kovas'ın emir subaylığını (refâkat zâbiti) yapan teğmen Rays da bulunmuştu. Bu toplantıda, Kafkasya'nın bağımsızlığının elde edilmesi için Kovas tarafından ortaya konulan değerlendirmeler ve askerî düşünceler tartışılmış ve onun görüşleri olduğu gibi doğru bulunmuş ve tamamıyla kabul edilmişti. Bu toplantıda ayrıca harb û darba gücü olan halkın silahlandırılması ve donatılması işleri uzun uzadıya görüşülmüştü. Bu toplantıda, Vladikafkas'ta bulunan Kafkasya Merkez Komitesi'nden bir heyetin Petersburg'a gidip "*Millî İslâm*" alaylarının oluşturulması için şimdiden Kafkasya Müslümanlarının silahlandırılmasını Kerenski'ye teklif edecekleri katılımcılara bildirilmişti. Eğer heyetin teklifi

merkezi hükümetçe kabul edilirse hemen Kafkasya'nın bağımsızlık ilan edeceğinin merkezi hükümete bildirilmesi için komite temsilcilerine geniş yetkiler verilmişti.¹⁰¹ Daha önce adı geçen Mirza Esad Veliyef'ten başka Rus ordusuna mensup Tatar generali Mahmadarof da bu heyetin içindeydi. Gerek bu general ve gerekse Galiçya'da Kolordu kumandanlığında bulunmuş olan topçu generali Ali Aliyev ayaklanma olduğunda ordunun yönetimini üstleneceklerdi.¹⁰²

Görüldüğü gibi Kafkasya Müslümanları askeri açıdan çok zor durumdaydılar. Kendilerini koruyacak herhangi bir silahlı örgütlenmeleri bulunmamaktaydı.¹⁰³ Bu nedenle çatışma ve/ya saldırı durumunda kendilerini koruyabilmek için acilen silahlanmaya ihtiyaç duymaktaydılar ve eli silah tutabilecek herkesi silahlandırmanın ve askeri açıdan donatmanın çaresini arıyorlardı. Fakat uzun süreden beri askerlikten uzaklaş(tırıl)mış bulunan, başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere, Kafkasya Müslümanlarının düzenli bir ordu haline gelmesi için epey bir zamana ihtiyaçları vardı. Çünkü emir-komuta silsilesi içinde örgütlenecek bir ordu için gerekli subaylar bulunmamaktaydı. Sadece Rus ordusunda görevli iki generalden bahsedilmekteydi. Durum o kadar müşküldü ki daha kim olduklarını bile tam olarak bilmedikleri iki kaçak Alman askerden yardım istemekteydiler. Dolayısıyla mevcut şartlarda ve kısa vadede ancak milis güçleri oluşturulabilirdi. Fakat bu kuvvetlerle Rus destekli Ermenilerle ve Osmanlı aleyhtarlığı nedeniyle Ermenilerle işbirliği içine girmiş bulunan Gürcülerle baş etmeleri imkânsızdı. Kaldı ki Ermeniler, devrim karmaşasında Rus askerlerinden boşalan alanı, onların silahlarına da konarak hızla doldurma yoluna girmişlerdi. Oysa Tagiyev, Aşurbekov, Nagiyev gibi Türk zenginler, finansal gerekleri yerine getirebilirler bile, Müslümanların başta silah olmak üzere, ihtiyaç duydukları askeri malzemeyi nereden sağlayacakları, önemli bir sorun olarak ortada durmaktaydı. Kaldı ki onların zenginlikleri de sonsuz değildi. Nitekim rapora göre Kafkasya'nın kurtulmasında

¹⁰¹ Bu ziyaret daha sonra gerçekleşmiştir.

¹⁰² *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 17.

¹⁰³ 1906 yılında Taşnak Çetelerinin 1906'da Türklere topyekün saldırı başlatmaları üzerine "Türkler de müdafaa için hazırlanmak gereğini duyup, Difai adında bir teşkilat" kurmuşlardı. Merkezi Bakü'de olan ve Ahmet Ağaoğlu'nun başkanlığını üstlenmiş bulunduğu partinin çoğu Dağıstan Müslümanlarından oluşan 20 bin kişilik milis gücü bulunmaktaydı; Sadıgov, *agm*, s. 167.

iki büyük zorluk vardı. Bunlardan ilki mevcut kuvvetlerin oluşturulması ve diğeri de silahlandırma ve cephanenin tamamlanmasıydı. 17 Kânunuevvel (Aralık)'e kadar teşkilat mevcut olmakla birlikte pek yüzeysel bir derecedeydi. Konu raporda şöyle detaylandırılıyordu: En önemli ve zor konu silahlandırma ile cephane ve mühimmatın ikmali meselesidir. Son sistem silah edinilmesi ancak Rus cephanesinden ya da depolardan gizlice satın almak yoluyla olabilirdi ki çok pahalı olduğundan fazla miktarda alınmıyordu. Her erin kendi silahını kendisinin elde etmesi de mümkün değildi. Ahalinin elinde büyük miktarda üç yivli tüfekler olduğu gibi bir hayli Türk, Alman, Avusturya-Macaristan tüfekleri ve tabancaları da bulunmaktaydı. Var olan silahların genel toplamı hakkında 1 Kânunuevvele kadar yapılan incelemeye rağmen gerçek bir fikir edinilememiştir. Bakü'deki komite Türkiye'den silah ithalini şiddetle istemektedir.¹⁰⁴

Sonuçta Rus Devriminden sonra milli birlikler oluşturulmasına izin verildiğinden Orta Kafkasya'daki Tatarlar da bu müsaadeden yararlanarak askerî teşkilat meydana getirmişlerdir. Tatar alaylarına kaydolmak için bir günde 600 kişinin Bakü'deki komiteye başvurduğu olmuştu. Bu birlikler, askerî bir ayaklanma ortaya çıktığında her türlü olasılığa karşı elde hazır bir kuvvet olarak bulunacaktı. Ayrıca savaşın başında efradı sırf gönüllülerden olmak üzere oluşturulan ve devrime kadar Grandük (Mihail)'in emir ve kumandasında bulunmuş olan bu fırkanın bütün askerleri Kafkasya Müslümanlarındandı. Tümende (Fırka) makineli tüfek mürezeleri ve süvari topçusu bulunduğundan, Kafkasya harekâtında çok önemli yardımlarda bulunacağı şüphesizdi.¹⁰⁵ Bu son bahsedilen kuvvet, Kafkasya Müslümanlarının geleceği açısından çok önemli olabilirdi. Nihayetinde son sistem silahlarla teçhiz edilmiş bir ordu olmanın yanı sıra eldeki tek düzenli birlikleri bunlar oluşturmaktaydı. He ne kadar Kafkasya Müslümanları, geleceklemini kurtarmak için gönüllü olarak silahlana girseler ve askerî eğitim görseler de gönüllü birliklerin, savaşmayı bilen, silahlarla teçhiz edilmiş, askerlik disiplinine sahip düzenli birlikler karşısında yapabilecekleri pek fazla bir şey yoktu. Ancak yine de askerî bir güç oluşturmak için elden gelen gayretin sarf edildiği net bir şekilde anlaşılmaktadır.

¹⁰⁴ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 18-19.

¹⁰⁵ *Aynı eser*, s. 18.

Muhtemelen bu nedenlerle, Kafkasya Müslümanları çatışma riskini göze alamıyorlar ve öncelikle kendilerine yönelebilecek saldırılara karşı silahlanmaya çalışıyorlardı. İkinci olarak Kafkasya'yı bir bütün olarak düşünüyorlar ve ilerleyen süreçte Gürcülerin etkin olduğu Maverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nde yer alıyorlardı. Oysa yukarıda tartışıldığı üzere, bölge demografisinin ağırlıklı unsurunu Türkler ve Müslümanlar oluşturmakta olduğundan, hükümette ağırlığın onlarda olması gerekiyordu.¹⁰⁶ Belirtildiği üzere, Lord Curzon, böyle bir manzaranın ortaya çıkmasını, Gürcülerin siyasi tecrübe ve birikimleri ile yönetim becerilerinin Ermeniler ile Türk ve Müslümanlardan daha yüksek olmasına bağlamaktadır. Sonuç olarak mevcut durumda, başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere, Müslümanların dış destek olmaksızın kendi başlarına silahlı ve siyasi bağımsızlık mücadelesine girmeleri beklenemezdi. Bu yüzden de gerçek bir kurtuluşu tam bağımsızlıkta görmelerine rağmen, siyaseten ya Rusya içinde özerk yönetim elde etmek amacıyla olduklarını dillendiriyorlardı ya da Kafkasya'nın bütünlüğü içinde bir bağımsızlık istediklerini söylüyorlardı. Dolayısıyla bütün Kafkas halkları ile ortak hareket etmek düşüncesindeydiler. Nitekim Kafkasya'nın ve Kafkas halklarının ortak geleceği için Batum'un kesinlikle Osmanlı Devleti'ne verilmemesi ile ilgili, Gürcü ve Ermenilerle aynı düşünceye sahiptiler.¹⁰⁷

Rapor geleneksel Kafkasya tarifinin dışına çıkarak Kafkasya için Orta Kafkasya diye bir alan belirlemektedir. Buna göre “*Vus-ta-yı Kafkasya Batum-Bakü şimendifer hattının cenûbunda vâki' ve şimâli Kafkasya'ya kadar*” uzanmaktaydı. Ancak buradaki durum hakkında pek bilgi yoktu. Bununla birlikte Kuzey Kafkasya da Ruslardan ayrılıp, Orta Kafkasya ile birlikte çalışarak bağımsız bir yönetim oluşturmak istemekteydi. Kuzey Kafkasya bu amacına

¹⁰⁶ Osmanlı aydınları da Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti'nde ağırlığın Türklerde olması gerektiğini ileri sürmekteydi. Ancak Gürcülerin de küstürülmemesi gerekliliğinin altı çizilmekteydi. Sözgelimi *Tanın* gazetesinin 25 Şubat 1334 tarihli nüshasında “...Kafkasya'da teşekkül edecek hükûmetin ekseriyet 'itibârile Türklerin elinde bulunması sâde bir hak değil, belki de doğru ve sağlam bir esâsta istendiği takdirde zaruret neticesidir. Bir tarafda bu zarurete ri'âyet edilmekle berâber diğer taraftan bizim için öteden beri dost olan Gürcülerin tamâmen memnun edilmeleri de diğer bir gayedir ki bu gâyenin de aziz olduğunu söylemekte bir zevk buluruz.” denilerek bu görüş dile getiriliyordu. Ak-yüz, *agm*, s. 5.

¹⁰⁷ Sadıgov, *agm*, s. 176-117.

ulaştıktan sonra, burasının Orta Kafkasya ile ortak bir yönetim mi kuracağı, yoksa bu iki bölgenin federasyon yoluyla birbirine bağlı mı kalacağı ile ilgili bilgi bulunmamaktaydı.¹⁰⁸ Bu ifadelerden Orta Kafkasya diye tanımlanan alanın Bakü-Tiflis-Batum demiryolu hattını kontrol altında tutan bir bölge olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi bu hat sadece petrol ticareti açısından değil, Kafkasya'da gerçekleşen her türlü nakliyat için çok önemlidir. Yani bölgede kurulacak herhangi bir devletin yaşamını sürdürebilmesi için bu yola ihtiyacı vardı. Dolayısıyla Kuzey Kafkasya'nın kendi limanları olsa bile, bilindiği gibi asıl zenginlik Güney Kafkasya'da idi. Bu nedenle Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını, bu bölgeyi içine alabilecek biçimde siyasal sınırları belirlenmiş bir sahada gerçekleştirmek istediği anlaşılmaktadır. Ortaya çıkan sonuç, öyle ya da böyle bütün Kafkasya halklarının Rusya'dan bağımsız olma olanaklarını araştırdığı gerçeğidir. Osmanlı Devleti açısından bu bilgi, Orta Kafkasya diye adlandırılan bölgenin stratejik önceliğinin teyit edilmesi anlamına gelmektedir.

Bütün Kafkasya Müslümanlarının umûr ve mesâ'ilini milyonlar Çermaçev'in¹⁰⁹ başkanlığında Vladikafkas'ta kurulan Merkez Komite düzenleyecekti. Tiflis Komitesi, Bakü'deki komiteye tabi olup emirlerini doğrudan doğruya buradan almaktaydı.¹¹⁰ Bu bildiren, Kafkasya'daki asıl Müslüman örgütlenmesinin merkezinin, eski adı Terekkale olan, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti (1918-1921)'nin başkentliğini yapmış bulunan ve halen Rusya Federasyonu'na bağlı Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olan Vladikafkas olduğu anlaşılmaktadır. Örgütün hiyerarşisi içinde Tiflis'teki komitenin, Bakü'nün emri altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen iki kaçak subayın, Kuzey Kafkasya'da buldukları sırada neden Çermaçevîç ile değil de sıradan, kendi tabirleri ile cahil halk ile konuştukları anlaşılmamaktadır. Ayrıca Çermaçevîç ile gerçekten görüşmedikleri de şüphelidir. Yani onların sahip oldukları bütün bilgiyi, kendilerini sorgulayan Osmanlı subaylarına anlatıp anlatmadıkları ya da ne kadarını anlatıp ne kadarını anlatmadıkları belli değildir. Ek olarak Teğmen Rays ve Teğmen Folk'un niyetlerinden emin olmadıkları Kuzey Kafkasyalı Müslümanlar, diğer bölge halkları gibi buldukları ilk fırsatta, Os-

¹⁰⁸ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 17.

¹⁰⁹ Bu kişi Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin Çeçen asıllı ilk Devlet Başkanı Abdülmecid Çermoy (1882-1937) olmalıdır.

¹¹⁰ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 17.

manlı Devleti'nin de yardımıyla bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Üstelik onların durumu daha müşküldür. Öncelikle bölgede, demografik bakımdan Ruslar epey bir üstünlük elde etmişlerdi. İkincisi Rus Kazakları ile sınır idiler ve Rusya'nın merkezine de daha yakındılar. Dolayısıyla çok ince bir diplomasi ve mücadele yürütmek zorunlulukları vardı. Belki bu yüzden takındıkları tedbirli tavır, firari subaylara kararsızlık olarak gelmişti.

Belirtildiği üzere devrimin başlangıcında komite teşkilatı, Müslümanlar arasında sırf iktisadi bir kurummuş gibi varlığını sürdürmekteydi. Daha sonra bu teşkilat genişletilmiş ve programlarına siyasi-askerî kısımlar da eklenmişti. Rays ve Folk, orada buldukları sırada askerî teşkilatın var olduğunu ve hatta bazı taraflarda atlı birlikler oluşturulduğunu görmüşlerdi. Bu teşkilatta da en büyük rolü yerine getiren İsa Bey idi. Rusya'dan kaçmayı başarıp Bakü'ye gelen Türk subayları ile kıdemli küçük subaylardan, bu kıtaların talim ve terbiyeleri konusunda büyük yararlar sağlanmaktaydı. 1 Kânunuevvel (Aralık)'e kadar İsa Bey, Bakü civarında en mükemmel silah ile donatılmış 4.900 kişilik bir atlı birlik oluşturulmasını başarmıştı. İsa Bey'in söylediğine göre subay adaylarıyla küçük subay okulları kurulmuş ve okulların sayısı büyük bir toplama ulaşmıştı.¹¹¹ Özellikle 1907'den sonra Çarlık Rejiminin, 1905 Devrimi'nin getirdiği görece özgür siyasi ortamı yok ederek istibdada yönelmesi sonucu, Kafkasya Müslümanlarının siyasi faaliyette bulunması yasaklanmak suretiyle engellemişti. Öte yandan askerlikle ilgili girişimlerde bulunmaları ise zaten beklenemezdi. Şu hâlde sadece toplumsal dayanışmayı ve ekonomik kalkınmayı geliştirip güçlendirecek etkinliklerde bulunabilecek örgütler kurabiliyorlardı. Bu nedenle görünüşte, Müslümanların ve Kafkasya halklarının ekonomik gelişmesine katkı yapmak için kurulan Demokrat Komite (Müsavat Partisi), gerçekte siyasi bir eylem programı dâhilinde hareket etmekteydi. Dolayısıyla devrim şartları içinde kısa sürede komitenin siyasi bir içerik kazanması normaldi. Askeri hususla ilgili düzenlemeler ise daha önce belirtildiği gibi zaman alacaktı. Ancak her şartta bir ordu kurma girişimi bulunmaktaydı. Bu ordunun kurulmasını da görüldüğü üzere Azerbaycan Türklerinin zenginleri önemli bir rol oynamaktaydı. Diğer yandan lazım olan askeri eğitim özellikle Rusya'dan kaçıp gelen Türk (Osmanlı) subaylarından faydalanılmak-

¹¹¹ Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor, s. 18.

taydı. Bu durum Kafkasya Türklerinin askerlik bakımından en önemli eksikliğini levazım olduğu kadar askeri bilgi olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır.

Gerek propaganda ve gerekse teşkilat için gerekli görülen para, “husûsî zevât” tarafından ve özellikle İsa Bey Aşibekof tarafından verilmekteydi. Ancak onların böylesi ağır bir yükün altından kalkmaları mümkün değildi. Kafkasya Müslümanları arasından önemli zenginler çıkmış olmakla birlikte halk genelde fakirdi. Dolayısıyla Müslüman ahalinin bu tür faaliyetlerin finansına pek katkıda bulunmaları beklenemezdi. Bu nedenle İsa Bey, ya Türkiye ya da İttifak Devletleri tarafından bu amaç için kullanılmak üzere bir miktar ödenek verilmesini talep etmekteydi. Bundan başka o, Genç Türk Komitesi'nin (İttihat ve Terakki Cemiyeti) programlarından da çok sayıda gönderilmesini istemekteydi. Ayrıca Bakü mahfillerinden bazılarının düşüncelerine göre, bu örgütün (ayaklanma) sırasında “cebr ve şiddet” kullanması önemli ve gerekli görülmektedir. Çünkü amaç ve niyetleri şüpheli unsurlar ile birçok milyonların bu maksadın elde edilmesine engel olamaları için ne olursa olsun “tahvîf ve tedhiş” gereklidir.¹¹² Burada en dikkat çekici husus, Kafkasya Türklerinin ve diğer Müslüman grupların yönlerini Osmanlı Türkiye'sine çevirmiş olmalarıdır. Bunun önemi bölgede yaşayan önemli sayıda Müslümanın Şii olmasıdır. Ancak onlar Şiilik-Sünnilik meselesini bir kenara bırakmışlar ve genel bir Müslüman kimliği ve Türklük bilinci etrafında Osmanlı Devleti'ne yönelmiş görünmektedirler. Onların bu anlayışlarının temelinde Osmanlı'ya bakışlarındaki dini referansları terk ederek milli bir çerçeve oluşturmaları yatmaktadır. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin programından çokça edinmek ve halkta bu çerçevede bilinç oluşturmak isteği kendilerini Osmanlı Devleti ile siyasi bir bütünlük içinde gördüklerini ortaya koymaktadır. Yani onlar ortak bir şuur için çaba sarf edeceklerini bu beyanlarıyla gözler önüne sermekteydiler. Ek olarak kendilerine yardım edebilecek tek gücün Osmanlı Devleti olduğunun da bilinci içinde bulunuyorlardı. Sonuç olarak onlar din ve mezhep farklılıklarının millî bilinci ortadan kaldırmaması gerektiğini kavramışlardı. Nitekim raporda Kafkasya Müslümanlarının Türkiye ile ilgili hislerine de yer verilmektedir. Subayların anlattığına göre Kafkasya halkları, dinî ve toplumsal yakınlıklar/benzerlikler nedeniyle Türkiye'ye

---

¹¹² Aynı eser, s. 19.

karşı çok büyük sevgi beslemektedirler. Türk ordusunun, Rus ordusunun çökmesinden yararlanarak Kafkasya'ya girmemesinden doğan hayal kırıklığı açıkça ortadadır. Birçok ileri gelen kişi ile yapılan konuşmalardan Kafkasya'nın kurtarılmasında Türkiye'nin ma'nen ve maddeten yardım göstermekten, Kafkasya'nın mukadderatına etki etmekten kaçınmayacağı hususunda sarsılmaz bir inanç besledikleri anlaşılmaktadır.¹¹³ Sovyet sisteminin dağılmasından sonra Azerbaycan'ın İran'a değil de Türkiye'ye yönelmesi, herhalde böylesi bir alt yapıdan beslenmektedir.¹¹⁴

O sırada Bakü'deki Rus askeri durumu şöyleydi: Şehirde birçok piyade taburu, hastahane, Baltık filosuna ait "*Deniz Tayyâre Mektebi*" ve hangar bulunmaktaydı. Ancak okullar 1916 yılında geçici olarak Petersburg'a taşınmıştı. Uçaklar 800 metre kadar yükselebilen çift satırlı ve 1- 1,5 saat uçmayı olanaklı kılan motorlarla donatılmıştı. Ayrıca Hazar Denizi kıyısında çifte nakilli telsiz-telgraf istasyonu bulunmaktaydı.

Raporda verilen bilgilere göre Rusların askerî açıdan ne yaptıkları pek anlaşılamasa da Kafkasya'da olan birliklerin ve askeri teçhizatın yavaş yavaş daha uygun yerlere çekilmeye başlandığı görülmektedir. Teğmen Rays ve Teğmen Folk'un burada bulunduğu tarihlerde Rusya'da Kerenski hükümet başkanıydı ve o savaştan çekilme taraftarı değildi. Ancak ortaya çıkan karmaşa ordu disiplinini bozmuştu. Muhtemelen orduya çeki düzen vermek için bir takım tedbirler uygulanmak isteniyordu. Bu nedenle birliklerin Kafkasya'dan ayrılması engellenmekle birlikte daha uygun yerlere yerleştirilmekte ve biraz da dinlenmeleri sağlanmaktaydı. En eski askerler ise silahlarıyla birlikte memleketlerine gönderilmekteydi. Buna terhis demek güçtü. Ancak devlet, silahı askerlerin elinden almıyor muydu yoksa alamıyor muydu bu pek belli değildir. Ancak herhalde hiçbir asker silahı ve teçhizatı ile terhis edilmez. Sonuçta şehrin bir kısmı Acemistan'a ve bir kısmı Rusya içlerine sevk edilen askerlerle doluydu. Teşrin-i evvel sonunda,

¹¹³ Aynı eser, s. 20-21.

¹¹⁴ Lord Curzon'a göre Azerbaycan için İran'la ilişkilerin ayrı bir önemi bulunmaktadır. Azerbaycan (Türkleri) Gilan ve İran Azerbaycan'ı dâhil İran'ın kuzey eyaletlerinde yaşayan halklar gibi aynı mezhebe bağlı olup, aynı Türk dilini konuşmaktaydılar. Ayrıca iki ülke ticari açıdan birbirine yakındı; Bolat, *agm*, s. 59; Görüldüğü gibi Curzon'un görüşleri bölgede kendisine istismar aracı arayan İngiliz politik kurnazlığının görüşlerini yansıtmaktadır ve onun bu görüşleri Azerbaycan Türklerinin Türkiye ile ilgili tutumlarının ne kadar önemli olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kafkasya cephesindeki birliklerin 3/4'ünün mevzilerinden alınarak Kars ve Tiflis'e nakledileceği yalnız üçte birinin mevzilerde bırakılacağı söyleniyordu. Gerçekte 31 Teşrinievvel 1917'de Bakü Limanı'nda nakliyat hazırlıklarının yapıldığı subaylar tarafından görülmüştür. Muhtemelen en eski sınıflar terhis ediliyordu. Askerlerin üzerinde silahları ve fişek çantaları bulunuyordu. Ordu başkumandanlığı Bakü'de askerlerin kalması için evlerin ve özellikle okulların hazır bulundurulmasını bildirmişti. Yerel hükümet, askerin şehir içinde ikamet ettirilmeyerek şehir dışına yerleştirilmelerini kumandanlıktan istirham etmişti.¹¹⁵

Rays ve Folk Bakü'de ilk ikametleri sırasında Bukovina ricat harekâtında yaralanan ve İtfo(?)'dan gelen bir kurmay yüzbaşı ile görüşmüşlerdi. Subay Rus ordusunda görev yapmanın imkân dışı olduğunu ve bu yüzden menzil hizmetlerinde görevlendirilmek üzere İran'a gönderilmesi için girişimde bulunacağını söylemiş ve İttifak Devletleri ordularının direncini büyük bir hayretle anmıştı.¹¹⁶ Bu bilgi Rus ordusunun içinde bulunduğu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kurmay Yüzbaşının sözleri, Rus ordusunun artık savaşamayacağı anlamına gelmektedir.

Subaylar, yanlarında Albay Kovas da bulunduğu halde,¹¹⁷ Bakü'den yola çıkarak İran üzerinden Musul'a ulaşmışlar ve burada Türk askeri tarafından hürmetle karşılanmışlardır. Onlar Türk askerlerince iyi karşılanmışlar ve iyi muamele görmüşlerdi. Raporun bundan sonraki bir buçuk sayfalık kısmı İran içindeki seyahatlerini anlatmakta olup, sadece Mirza Küçük Han hakkında biraz ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Geri kalanlar ise yolculuk sırasında karşılaştıkları güçlüklerle ilgilidir.¹¹⁸

Bütün bu anlatılanlardan Kafkasya'da durumun ne kadar karışık olduğu ortaya çıkmıştır. Bölgedeki herkesin kısa bir süre içerisinde Kafkasya'da bağımsızlık için isyan çıkacağına dair bir beklenti bulunmaktadır. Bu hususta halkların önde gelen temsilci-

¹¹⁵ *Kafkasya Ahvâline Dâ'ir Rapor*, s. 21.

¹¹⁶ *Gösterilen yer.*

¹¹⁷ Albay Kovas, Teğmen Hert Folk ve Teğmen Mozef Rays Bakü'den birlikte Musul'a doğru yola koyulmuşlardı. Ancak burada incelenen rapor adı geçen iki teğmenin anlattıklarına dayanmaktadır. İlginç bir şekilde Musul'daki Karargâhın Kovas'ın bilgilerine başvurmadığı anlaşılmaktadır. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Halil Paşa Albay Johann Kovas'ı İstanbul'a Enver Paşa'nın nezdine göndermişti.

¹¹⁸ *Aynı eser*, s. 21-23.

lerin hazır oldukları da bir gerçektir. Ancak bölge halkları, böyle bir harekete hazır mıydı? Daha da önemlisi Rusya'dan ayrılmak o kadar kolay olacak mıydı? Bu sorular, raporda cevabı bulunmayan sorulardı. Ancak Moskova'dan İstanbul'a gönderilen bir raporda net bir şekilde Kafkasya ahalisinin bağımsızlık için pek hevesli olmadığı belirtilmekteydi.¹¹⁹ Bütün Kafkasya halklarının silaha sarılması ise bölgede var olan gerilimi daha da artırıyor ve deyim yerindeyse Kafkasya'yı barut fıçısına çeviriyordu. Kafkasya'da bağımsızlık ya birleşik bir Kafkasya'nın bağımsızlığı şeklinde olacaktı ya dış güçlerin kontrol ettiği parçalar, yine dış güçlerin kendi aralarında oluşturdukları dengelere göre çizilmiş sınırlarda devletler kuracaktı ya da Rusya veya Türkiye bütün bölgede hâkim olacaktı. Aksi durumda etnik ve dinsel çatışmaların önünü almak olanaksızdı. Nitekim Ermeniler buldukları ilk fırsatta, Türklere saldırmaktan geri durmadılar.

Sonuç

1917 yılının Şubat ayında Rusya'da iç karışıklıklar başladığı zaman ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Kafkasya'da da insanlar öncelikle durumu anlamaya çalıştılar. Gelişen olaylar Çarlık rejiminin ihyasının mümkün olmadığını göstermekteydi. Öte yandan hiçbir siyasi grup da ülkeyi ele alıp yönetecek güce sahip değildi. Dolayısıyla siyasi istikrarsızlık, ekonomik çöküntü ve askerî başarısızlıklar ardı ardına ülkeyi sarsmaya başladı. Nihayetinde Rusya'nın dönüşü olmayan bir yola girdiğini anlayan Kafkasya halkları da kendi yollarına gitmenin çarelerini aramaya başladılar. Kafkasya'da nüfusça en kalabalık topluluk büyük bir kısmı Türklere oluşmuş Müslümanlardı. Arkasından Gürcüler ve Ermeniler gelmekteydi. Kuzey Kafkasya'da ise hatırı sayılır miktarda Rus yaşamaktaydı. Ancak irili ufaklı onlarca halkın varlığı da bir vakıa idi. Bu şartlar altında sorun, Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması olduğu kadar, ayrıldıktan sonra ortaya çıkacak tablonun ne olacağı ile de ilgiliydi. Bu nedenle başlangıçta birleşik bir Kafkasya fikrinin herkese cazip geldiği, en azından mevcut şartlarda en iyi yolun bu olduğunun düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Fakat büyük güçler açısından bakıldığında Kafkasya, özellikle Güney Kafkasya, Kafkasyalılara bırakılamayacak kadar önemliydi. Zira o sıralarda dünyada üretilen petrolün yarıya yakını Kafkasya'dan çıkarılmak-

¹¹⁹ Rusya'yı Tanıyan Bir Zât Tarafından Rapor, s. 28-34.

taydı. Rusya tüketiminin ise tamamı Kafkasya'dan ihraç edilmekteydi. Dolayısıyla Kafkasya hem stratejik önemi hem de yeraltı kaynaklarının değeri yüzünden büyük güçlerin mücadele alanı haline gelmişti. Bu mücadelede bölge halkları da kendilerine dışarıdan hamî aramakla geleceklerini kurtarabileceklerini düşünüyorlardı. Zira kendi başlarına Kafkasya'da istediklerini elde etmeleri pek mümkün görünmüyordu. Gürcüler öncelikle Almanya'ya yaklaşıırken, Ermeniler Rus desteğini arıyorlardı. Müslümanlar Osmanlı Devleti'nden yardım umuyorlardı. İngilizler ise İran üzerinden bölgeye nüfuz etmeye ve hâkimiyeti ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bölge müttefik olarak savaşa girmiş olan ülkelerin bile çıkarlarının çatıştığı bir alan haline gelmişti. Böylece Balkan coğrafyasındakine benzer bir karmaşa büyük güçlerin araya girmesi ve birbirleriyle mücadeleye girişmesiyle Kafkasya'da da ortaya çıkmış oluyordu.

Rus ordusu, büyük oranda ordu olma kabiliyetini yitirmiş durumdaydı. Her tarafta düzensizlik, yağma, cinayet, adam dövme vb. hareketler askerler ya da asker kaçakları tarafından işlenen ve neredeyse vaka-yı adiyeden sayılacak hale gelen suçlardandı. Ancak Rusya hükümeti, orduyla birlikte neredeyse tamamen çökmüş bir ülkeyi savaşta tutma kararlılığını sürdürüyor ve bitmiş bir ordu ile savaşa devam edebileceğini düşünüyordu. Oysa subaylar, bu orduda görev yapmanın olanaksız hale geldiğini açıkça söylüyorlardı. Asayişî sağlamakla görevli jandarma gücü ise halkın nefretinin odağında bulunuyordu. Bu nedenle yerine başka silahlı yapılar ikame edilmeye çalışılıyor, fakat buralara çocuk denilebilecek yaşta bulunanlar alındığı için iç güvenlik sağlanamıyordu. Kısacası Rusya'da kimsenin can, mal ve ırz güvenliği kalmamıştı ve tehdidin en büyüğü asker kaçaklarından gelmekteydi. Aynı durum Kafkasya için de geçerliydi. Üstelik bölgenin etnik karmaşıklığı bütün toplumları birbirine karşı tetikte olmaya zorlamaktaydı. Diğer taraftan Kafkasya'da görev yapan Rus memurların Rusya iç mücadelesinde kimin yanında oldukları da önemli bir sorunda. Zira yaşanan, basit bir politik çekişme değil kanlı bir iktidar mücadelesiydi.

Kafkasya'da Müslümanlar en büyük demografiyi sahip olmakla birlikte siyasi, askeri, ekonomik bakımdan en zayıf durumdaki toplumu oluşturmaktaydılar. Halkın büyük bir çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla geçimini temin etmekteydi. Yani kırsal bir nüfus hâkimdi. Okuma-yazma oranı çok düşüktü. Halk kendi için-

de örgütlü bir hale gelememişti. Rusya yönetiminde büyük oranda ve ısrarla askerlik mesleğinden uzak tutuldukları için askeri bir gücü ordu şeklinde örgütleyip yönetmeleri pek mümkün görünmemektedir. Ancak ağır silahları bulunmayan milis güçlerini ve hafif süvari birliklerini örgütleyebilirlerdi. Fakat onlar için bile askerî eğitim verme olanakları, donatım ve silah temini gibi hususlar büyük sorun teşkil etmekteydi. Yardım alacakları tek yer de Osmanlı Devleti idi. Osmanlı yardımının gecikmesi, onların durumunu gittikçe daha nazik hale getirmekteydi. Zira ordu haline gelememiş olmakla birlikte, Rus askerlerinin bıraktığı silahlara konan Hınçak ve Taşnak çetecileri Türklere karşı terör, tedhiş ve katliam uygulamaya başlamışlardı. Bu konuda da Rusya ve İngiltere onlara destek olmaktan geri durmuyordu. Gürcüler ise açıkça kendilerine zararı olacak bir siyaset takip ederek Osmanlı aleyhtarları bir tutum sergilemekte ve bir yandan Ermeni çetecilerle işbirliği yaparken diğer taraftan bazen Almanya bazen de Rusya ile anlaşmanın yollarını aramaktaydılar. Ortaya çıkan bir toprak kavgasıydı ve Kafkasya'daki gayrimüslim unsurlar en geniş araziye ve demografiye ellerinde tutan Türklere saldırmanın hazırlığı içindeydiler. Osmanlı Devletini Kafkas harekâtına zorlayan şartlar böylece oluşmaktaydı. Bir yandan bölgedeki askerî, siyasi ve ekonomik çıkarlarını, diğer yandan Kafkasya Müslümanlarını korumak için Osmanlı Devleti harekete geçmek zorundaydı.

Gerek Kuzey Kafkasya'da gerek Güney Kafkasya'da diğer halklarla birlikte Türkler ve Müslümanlar da uygun şartlar oluştuğunda bağımsızlık ilan etmenin fırsatını kolluyorlardı. Ancak Kuzey Kafkasya'nın zorunlulukları ile Güney Kafkasya'nın yaşadığı sorunlar aynı değildi. Söz gelimi Kuzey Kafkasya Müslümanları öncelikle Rus kazakları ile anlaşmak zorundaydılar. Güney Kafkasya Müslümanları ise Gürcü ve Ermenilerle bir araya gelme mecburiyetindeydiler. Ya da her bir diğerine karşı paylaşım savaşına girecekti. Bu ise Kafkasya'yı kan gölüne çevirecek etnik ve dinsel bir çatışma anlamına gelmekteydi. Nitekim süreç böyle devam etti, özellikle Ermeniler bölgede Türklere karşı katliamlara girişti. Bu arada Almanya ve İngiltere'nin Kafkasya'da Rusya'dan boşalan alanı doldurma çabası içine de girmeleri Enver Paşa'yı harekete geçirdi ve Türk ordusu Kafkasya harekâtını gerçekleştirdi. Amaç, Azerbaycan ve Dağıstan'a yardım etmek ve buraları kurtarmaktı.

Kaynaklar

- AKYÜZ, Jülide, “19. Yüzyılda Osmanlı-Gürcü İlişkilerine Bakış”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu-15-17 Ekim 2008*, Ed. Cem Tüysüz, Kars 2009, ss. 1-8.
- AMANOĞLU, Ebulfez, “Bakü’de Ermenilerin Yaptıkları Soykırım (Mart 1918) ve Edebiyatta Yansımaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2005, s. 99-107.
- ASLAN, Nebahat Oran, “İkdam Gazetesi’ne Göre Türk Ermeni İlişkileri (1918-1919)”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu-15-17 Ekim 2008*, Ed. Cem Tüysüz, Kars 2009, s. 17-26.
- BENNIGSEN, Alexander-LEMERCİER-QUELQUEJAY, C., *Stepte Ezan Sesleri*, Çev: Nezih Uzel, Selçuk Yayınları, İstanbul 1981.
- BİLGİN, Mehmet, *Teşkilât-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- BOLAT, Gökhan, “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu (Curzon of Kedleston Raporu)”, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı/Middle East Special Issue*, 2010, s. 47-65.
- ÇOLAK, Mustafa, “Osmanlı-Alman Rekabeti Çerçevesinde Kafkasya Müslümanlarının Bağımsızlığı ve Bakü Meselesi (1917-1918)”, *History Studies: International Journal of History*, C. 6, S. 1, 2014, s. 27-43.
- DURŞUN, Davut, “Kafkasya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s.157.
- GASIMOV, Musa, “Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasisinin Mücadelesi: 1918 Yılı”, *Avrasya Dosyası- Azerbaycan Özel*, C: 7, S: 1, İlkbahar 2001, s. 18-55.
- HASANOV, Rahim, “Rusya’da Şubat Devrimi’nden Sonra Azerbaycan Siyasi Aydınlarının Örgütlenmesi”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 2, 2015, s. 236-244.
- Kafkasya Ahvâline Dâ’ir Rapor*, Matba’a-yı ‘Askeriye, Dersa’âdet 1334.
- Kafkasya-Asyâ-yı Vusta ve Türkistân Vilâyetleri, Buhâra ve Hîve Hanlıkları-Coğrafi, Siyâsî, Târîhî ve İstatistikî Mücmel Ma’lûmât*, Matba’â-yı ‘Askerî, Dersa’âdet 1334.

- KILIÇ, Selami, “1917-1918’de Kafkasya’daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, S. 4, 1996, s. 19-51.
- KILIÇ, Selda Kaya, “Kafkasya’ya Dair (1916-1917) Osmanlı İstihbaratının Yayımladığı Bir Rapor”, *TAD*, C: 34, S. 58, 2015, s. 687-714.
- Met-Çunatıko İzzet (Yusuf İzzet Paşa), *Kadîm Kafkasya*, İstanbul 1334.
- ÖRGÜNER, Emir, “Kafkasya Cephesinde Osmanlı Alman Rekabeti”, *Eğitim Dergisi*, S. 46, Nisan 2015; <http://www.egitim.gen.tr/tr/> (Erişim tarihi: 15.11.2017).
- Rusya’dan Mevsûk Ma’lûmât*, Matba’a-yı ‘Askeriye, Dersa’âdet 1334, s. 7-8.
- Rusya’yı Tanıyan Bir Zât Tarafından Rapor*, Matba’a-yı ‘Askeriye, Dersa’âdet 1333.
- SADIGOV, Ramin, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol,” *Gazi Türkiyat*, S. 16, Bahar 2015, s. 165-185.
- SARISAMAN, Sadık, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilat-ı Mahsusa Faaliyetleri”, *OTAM*, S. 7, 1996, s. 209-217.
- SYDAKOFF, *Gizli Rusya*, Türk Yurdu Kütüphanesi, İstanbul 1330.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, *Azerbaycan’ın İstiklal Mücadelesi*, İstanbul 2006.
- TAŞKIN, Ünal, “Kafkasya Raporu”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3, Haziran 2015, s. 146-157.
- TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 1997.
- Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya’da İslâmlara İcrâ Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezâlimi*, İstanbul? 1335?
- TOKSOY, Nurcan, “Rusya’nın Trans-Kafkas Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 16, S. 47, 2000, s. 491-536.
- ÜSTÜNTAŞ, Doğan, “Volga Almanları: 250 Yıllık Süreçte Yaşanan Göçler, Sürgünler ve Alman Diasporasının Kazakistan-Almanya İlişkilerine Etkileri”, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C. 14, S. 1, Mayıs 2015, s. 119-143.

YÜCEER, Nasır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı-Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması*, Ankara 1996.

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA RUSYA: TOPLUM VE ELİTLER

Ali ASKER*

I. Dünya Savaşı insanlık tarihinin ilk büyük harbi olmanın yanı sıra, dünya tarihine yön veren çok önemli olaylardandır. Bu savaş sosyal yaşamı ciddi şekilde etkilerken siyasî ve sosyal kurumların, ekonomik düzenin, toplumsal değerlerin dönüşümüne de neden olmuştur. Savaşın diğer taraf ülkelerinde olduğu gibi, Rusya'da da gerek geçmişte gerekse günümüzde savaşa katılma nedenleri, sonuçlar, kayıplar ve kazanımlar üzerinden tartışılmaktadır. Almanya'nın Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan etmesiyle başlayan süreç, Rusya açısından büyük tahribat ve kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Rusya ile ilgili “*galip tarafın mağlup devleti*” şeklindeki bir tanımlamanın aslında durumu tam olarak betimlemediğini vurgulamak gerekir. Toplam nüfusu bir buçuk milyarı bulan 38 devletin katıldığı ve dört yıldan fazla devam eden bu savaş büyük beşeri kayıpların yaşanmasına neden olmuştur. Seferber edilmiş 65 milyon askerden 10 milyonu savaş meydanlarında hayatını kaybederken 20 milyonu yaralanmış; yine 7 milyon sivil, bu savaşın kurbanı olmuştur. Dolayısıyla bu savaş insanlık adına yaşanmış topyekûn bir kayıptır.

Dünyanın önemli bir kısmını kasıp kavuracak bir savaşın ayak sesleri öteden beri duyuluyordu. Avrupa'nın diğer devletleri gibi Rusya'nın da bu savaştan beklentileri vardı. Ayrıca, Çar yönetiminin üst düzey asker ve sivil bürokrasisi kısa sürede, yıl bitmeden savaşın biteceğine, bu savaştan galip çıkılacağına inanıyordu. Fakat bu konuda yapılan değerlendirmelerin sadece bir kısmı rasyonel ve gerçeğe yakındı. Mesela, ülkenin içinde bulunduğu koşulların bir savaş politikası izlemeye müsaade etmediği konusunda P.A. Stolpin'in uyarıları son derece isabetli idi.

Şubat 1914'te Devlet Konseyi üyesi, İçişleri Eski Bakanı P.

---

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü. aliasker@karabuk.edu.tr

Durnovo Çar II. Nikolay'a yazdığı raporda İngiltere ile ittifakın ve Almanya ile muhtemel bir savaşın Rusya'nın çıkarlarına aykırı olduğunu, durum gerginleşirse her şeyin kontrolden çıkabileceğini yazıyordu.¹ Gerçek anlamda liberal, yatırımcı, kapitalist çevrelerin sözcüsü, Eski Maliye Bakanı Kont Vitte de bu savaşa karşıydı. Vitte'ye göre bu savaşın sonunda ne tahtlar ne taçlar ne moral ne ahlak ne de milliyet kalacak, anane yıkılacak ve ülke kaosa girecekti.²

Buna karşın Çar'ın çevresi ve kurmayları akıl almaz bir iyimserlik içinde savaştan muzaffer çıkacaklarına ve Noel'i evlerinde kutlayacaklarına inanıyorlardı. Bu inancı telkin eden birçok objektif ve sübjektif faktör söz konusuydu. Devasa bir yüzölçümü ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğu için Rusya'nın Almanya karşısında yenilmeyeceği, bilakis galip geleceği düşüncesi hâkim idi. Başka bir husus, Rusya'nın bu savaşa girmesinin askerî çevrelerce bir prestij konusu olarak algılanmasıydı. Aynı zamanda savaş, kurmay heyet için kariyer şansı yakalamak anlamına da geliyordu. Vatanseverlik dalgasının yükselişini sağlayan bir başka husus da Almanya'nın bu savaşta saldırgan, Rusya'nın ise savunulan taraf olduğu, kendi ülkesini müdafaa ettiği ve adil bir savaş yürüttüğü inancının her kesim tarafından kabul görmesiydi. Kurmaylar, ordunun yeniden silahlandırılması sürecinin neredeyse yarısının tamamlandığına ve Rusya'nın savaşa hazır olduğuna dair Çar'ı inandırmaya çalışıyorlardı. Bir başka grup ise savaş sonunda ülkenin prestij ve güç kaybedeceğini söylüyordu. Bu kadar kafa karıştırıcı bir durumda Çar II. Nikolay karar vermekte zorlanıyordu. Ne var ki savaş başlamadan önce, son ana kadar II. Nikolay ve Wilhelm arasında telgraf iletişimi devam ediyordu.³

Savaş, Rusya'da vatanseverlik coşkusu altında başladı. Savaşın ilk gününde Çar II. Nikolay Kış Sarayı'nda Rus ayanlarına şöyle hitap ediyordu: “*Ben burada görkemli bir şekilde beyan ediyorum: Düşmanın sonuncu askeri topraklarımızdan geri çekilme-*

¹ Вк. Жуков В., Еськов Г., Павлов В., *История России*. Учебное пособие, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Gukov/29.php.

² İlber Ortaylı, “100. Yılında Birinci Cihan Harbi”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Ed. Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara 2014, s. 12.

³ ыла ли Российская власть виновата в развязывании Первой Мировой войны?, <httpS://echo.msk.ru/programs/cenapobedy/958566-echo/>.

yene dek barış anlaşması imzalamayacağım."⁴ O dönemde faaliyette bulunan IV. Duma da aynı coşku seline kapılmıştı. Savaşın altıncı günü, 26 Temmuz 1914'de parlamentonun her iki meclisi (temsili ve yasama meclisleri) tam katılımı ile olağanüstü toplantı yaptılar. Devlet Duması savaşla ilgili tüm borçlanmaları ve yasa tasarılarını tereddütsüz kabul ediyordu.⁵ Parlamento oturumlarında sağ ve liberal-burjuva partilerinin liderleri hükümetle hesaplarını ve iç çekişmeleri bir tarafa bırakarak Rusya'yı Slavların düşmanlarına karşı kutsal savaşa götüren saltanat önderinin etrafında birleşme çağrısı yapıyorlardı. Aynı oturumda bu savaş ilk kez "İkinci Vatan Savaşı"⁶ olarak ilan edildi.⁷

Savaş ve zafer sloganları sadece Çar yönetiminin, asker ve sivil bürokrasi mensupları tarafından atılmıyordu. Basın, dernekler, siyasi partiler, bilim çevreleri ve her kesimden insanlar vatanseverlik tutkusuna yakalanmıştı. Savaşın hemen öncesinde (1912 verilerine göre) toplumun sosyal yapısının %1'ini ayanlar, %75,4'ünü köylüler (işçilerin de büyük çoğunluğu bu orana dâhildi), %11'inin esnaf, zanaatkâr ve küçük memurlardan oluşan şehirli tabakası, %3,4'ünü Kossaklar, yüzde 0,3'ünü ise tüccarlar oluşturuyordu.⁸ Toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler ve işçiler de vatan savunması için ayakta idiler. Fakat vatanseverlik dalgası zamanla yükselişten düşüşe geçerken sonunda monarşiye karşı gelen bir karakter kazandı.

Tarih literatüründe söz konusu vatanseverlik dalgası üç aşamaya ayrılıyor: Birinci aşama Ağustos 1914 - Nisan 1915 tarihleri arasında olup milletçilik ve vatanseverlik duygularının, toplumsal dayanışma ruhunun yükselişiyle karakterize edilmektedir. Mayıs 1915-Eylül 1916 tarihleri arasındaki ikinci aşamada toplumda bir şaşkınlık hâkimdi ve vatanseverlik duygularında ciddi gerileme ve düşüş yaşanmaktaydı. Ekim 1916'dan başlayan son

---

⁴ *История России: С древнейших времен до начала XXI века* (под ред. А.Н. Сахарова), Институт Российской Истории РАН, АСТ-Антреп: Хранитель, Москва 2008, с. 950.

⁵ *История России: С древнейших времен..*, с. 951.

⁶ Rusya'nın 19. yüzyıldaki en muzaffer savaşı, 1812'de Napoleon Bonaparte'in ordularını bozguna uğrattığı savaş "Vatan Savaşı" olarak geçer.

⁷ Ермаков А. В., *Война и общество: уроки Первой мировой*, Проблемы Национальной Стратегии № 3 (24) 2014, с. 64.

⁸ Иванова Н. А., Желтова В. П., *Сословно-классовая структура России в конце XIX - начале XX века*, Наука, Москва 2004, с. 224-225.

aşamada ise Çar bürokrasisi ve ordusuna karşı ciddi muhalefet ve ayaklanma söz konusuydu.

Savaşın ilk aşamasında, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ülke genelinde bir vatanseverlik coşkusu hâkimdi. Büyük kentlerdeki binlerce kişiden oluşan kalabalık gösterilerde İmparator ve ailesinin selameti için dualar okunur ve sloganlar atılıyordu. Almanya'nın savaşı açan, Rusya'nın kendisini savunan taraf olması savaşla ilgili söylem ve propagandanın gelişmesi üzerinde etkili olmuştur. Adil savunma savaşı gerekçesini rehber edinen kesimler arasında akademik çevreler de vardı. Başlangıçta liberal bilim adamları, Alman bilim adamlarının değil, Alman militarizminin düşman olduğunu savunuyorlardı. Zamanla bu konudaki söylemler topyekûn Alman düşmanlığına dönüşmeye ve bu savaşın temelinde bir uygarlık sorununun yattığına dikkat çekmeye başlamıştı. Petersburg Üniversitesi Rektörü E.D. Grimm Avrupa değerlerini savunurken etik değerlerin millî ve sosyal değerlerin üstünde olduğunu ifade ediyordu. Radikal liberal olarak bilinen E. N. Trubetskoy'un yazılarında Rusya'yı halkların, özellikle Slav halklarının kurtarıcısı olarak tanımlıyordu.⁹ Bu dönemin metinlerinde Rusya ve müttefikleri tarafından başlatılmış savaş, Alman barbarlarına karşı yapılan bir "uygarlık savaşı" olarak tanımlanıyordu.¹⁰ Ünlü tıp bilimcisi, psikiyatri ve nöropatoloji uzmanı B. M. Behterev savaşın uygar toplumlara yakınlaşma şansı sağladığına vurgu yaparak Rusya'nın, Fransa başta olmakla Batı ile yakınlaştığı zaman Rus tarihinde parlak, Almanya ile yakınlaştığı zaman karanlık sayfalar açıldığını yazıyordu.¹¹ Rus tarihçileri ise çalışmalarında Alman saldırganlığını açıklarken Rusya'nın müttefikleriyle özellikle Slav halklarıyla yakın olduğunun önemini ortaya koyma-

⁹ Гримм Э. Д., Пьяные илоты. Немецкие бесчинства и европейская культура, *Русская мысль*, № 8-9, 1914. с. 79-93; Трубецкой Е. Н., *Смысл войны*. Вып. 1. Москва 1914, с. 9. Naklen: Ростовцев Е. А., Сидорчук И. В., Академический патриотизм: пропагандистские тексты преподавателей Российской высшей школы в годы Первой мировой войны, *Вопросы истории естествознания и техники*, № 3, 2014, сс. 3-21.

¹⁰ Гримм Э. Д., с. 79-93; Трубецкой Е. Н., с. 9. Naklen: Ростовцев Е. А., Сидорчук И. В., сс. 3-21.

¹¹ Бехтерев В.М. *Моральные итоги Великой мировой войны* (речь, сказанная в торжественном актовом заседании Психоневрологического института 2-го февраля 1915 г.). Пг., 1915, с. 11.

ya çalışıyorlardı. N. İ. Kareev, E. V. Tarle, A. A. Butenko, B. E. Nolde vs. çalışmaları bu türdendi.¹²

Genel seferberlikle 3,1 milyon kişi silahaltına alınmıştı. Bundan sonra yine milyonlarca kişi cepheye gönderilmişti. Üç sene boyunca seferber edilenlerin sayısı yaklaşık 17,6 milyona ulaşmıştı. İngiltere basını bu kalabalığı “Rus buharlı silindiri” şeklinde tanımlamıştır.¹³

Halk arasında Alman (veya Almanya) düşmanlığı gittikçe tırmanıyordu. “*Alman tahakkümüne karşı mücadele*” adıyla bilinen şiddet hareketleri özellikle iki defa şiddetli bir şekilde belirmişti: Birincisi 1914 yılının Ağustos ayında savaş başladığı sırada, ikincisi ise Mayıs 1915'te Rus ordusunun geri çekilmesi sırasında. Çar yönetimi kamuoyunun dikkatini dağıtmak için onları Almanlara karşı ayaklanmaya yöneltmişti.¹⁴

Basında, gazete sayfalarında Alman karşıtlığı çığ gibi artıyordu. Gazetelerde Almanlardan nefret eden, onların emellerini ifşa eden öfkeli okuyucuların mektuplarına da yer veriliyordu. 1914 seneli ve No: 864 sayılı *Veçernee vremya* gazetesi, her gün çok sayıda okuyucu mektubu aldıklarını, bunların tümünü yayımlamak fırsatı bulunmadığını, sadece daha karakteristik alıntılar yapmakla sınırlı kaldıklarını beyan ediyordu. Okuyucular çoğu zaman Almanları uzak bölgelere sürgün etmek ve onların üzerinde katı bir kontrol tesis edilmesini öneriyorlardı. Onlara göre özgür Alman ve Avusturya tebaası Ruslara zarar vermek için her yola başvuruyorlardı.

“Umutsuz olan Almanlar şimdi başlarını kaldırdı, restoranlardaki Alman konuşması ve tramvaylar yine ciddiyetle seslendi. Büyük merkezlerde kalan Almanlar mükemmel casuslar olabilir ve onlara karşı hoşgörülü bir tutum çok pahalı olur. Kimse, Almanların mutsuz Rus gezginler üzerinde işlediği zulümleri söylüyor. Aynı ödemeyi yapmak istemiyoruz. Basit bir uyarı, uzak bölgelerdeki tüm Almanları tahliye etmenin gerekli olduğunu ve oralarda zarar veremeyeceğini, onları sıkı gözetim altında tuttuğunu gösteriyor”¹⁵

Gazetede şöyle devam ediliyordu:

¹² Ростовцев Е. А., Сидорчук И. В., с. 9.

¹³ Ермаков А. В., с. 62.

¹⁴ Была ли Российская власть виновата в развязывании Первой Мировой войны?, <http://echo.msk.ru/programs/ценаробеды/958566-echo/>

¹⁵ Из писем в редакцию, *Вечернее время*, 1914, № 846, с.3.

“...Hükümetin Almanlara karşı tutumunda bir belirsizlik, değişkenlik söz konusudur. Almanlar bastırılmıştı, yeniden başlarını kaldırdılar, yeniden utanmadan restoran ve tramvaylarda Almanca konuşmalar duyulmaya başlandı, Almanlar büyük merkezlerde yaşadıkları için iyi casus olabilirler ve o zaman kendilerine karşı hoşgörülü tutum, çok pahalıya mal olacaktır. Zavallı Rus seyyahlarına uyguladıkları şiddetten hiç kimse bahsetmiyor. Biz de aynı bedeli ödemek istemiyoruz.”¹⁶

Yazıda çözüm olarak Almanların uzak yerlere sürgün edilmesi, onların başkalarına zarar vermemeleri için ciddi denetim altında tutulması isteniyordu.

Alman tahakkümü sadece cahil kalabalıkların değil, aydın kesimlerin aklını da esir almıştır. Petrograd şehir reisi General A.N. Obolenski 31 Ocak 1915 tarihinde Aşkabat’taki Knez A.N. Trubetskoy’a yazdığı mektupta şu ifadelere yer veriyordu: “*Almanlara karşı alınan önlemlerin radikal olması gerekir. Onların her türlü mal varlığı, evleri, mülkleri, ticarî işletmeleri ve sermayesine el koymak gerekir.*”¹⁷ Petersburg’un merkezî caddelerinde yürüyüş yapan halk “*Defolsun Almanlar!*”, “*Vurun onlara!*” sloganları atıyorlardı. Öfkelenmiş halk polisin gözleri önünde Alman restoran ve kafelerine, ardından *St. Petersburger Zeitung* gazetesinin ofisine saldırmışlardır. Saldırganlar 22 Temmuz’da İsaakievsk Meydanı’nda bulunan Alman Büyükelçiliği binasına saldırdılar. Yaklaşık 100 kişilik bir kalabalık ellerindeki balta ve kazıklarla çatıya tırmanarak devasa tunç tötön ve at heykellerine saldırdılar.¹⁸ Almanlara ait her şey bu saldırılardan nasibini alıyordu. Yine bu bağlamda *St. Petersburg* kentinin adı “*Petrograd*” olarak değiştirildi.

Savaşın ilk günlerinde seferberlik şubelerine gelen askerlik yaşına ermişlerin oranı %96’ya ulaştı. Gelenlerin büyük çoğunluğu köylülerdi. Aristokrasi ailelerden kadınlar askerî hastane ve tıbbi yardım trenlerinde çalışmak için orduya yazılıyordu. İmparatoriçe Aleksandra Fyodorovna ve büyük kızları Olga ve Tatyana bu hareketin öncülleri idi. Alman düşmanlığı kentlerde Almanlara ait

¹⁶ *Вечернее время*, 1914, № 846, с.3.

¹⁷ Измозик В. С., Российское общество в 1915 г. по материалам перлюстрации, *Межвузовская научная конференция «Россия в первой мировой войне: проблемы истории и историографии»*. Сборник докладов. Санкт-Петербург. 28 ноября 2014 (сс. 49-58).

¹⁸ Архипов И. Л., Патриотизм в период кризиса 1914–1917 гг., *Звезда*, № 9, 2009, с. 187.

mülkiyete zarar vererek çoğu zaman yağma ve talana dönüşüyordu.¹⁹ Savaşa destek verenlerin başında Rus orta sınıfı gelmekteydi. Hatta bazı Rusların, Almanya tarafından kendilerine para verildiği ve bu nedenle greve gittiklerine inandıkları işçiler bile savaşı destekleyerek işlerinin başına dönmüşlerdi.²⁰

Siyasi partiler de kazanılmamış bir zafer sarhoşluğu içindedilerdi. 1905-07 yılları arasında çok değişik grupların çıkarlarını savunan geniş yelpazedeki siyasi partiler ülkenin siyasi yaşamında önemli aktörler hâline gelmişlerdi. 1906 yılına gelindiğinde ülkedeki parti sayısı yaklaşık 50 iken 1917 yılında bu sayı 70'e ulaşmıştı.²¹

Muhalif anayasal demokratların (“kadet”) *Peterburgskaya Gazeta*'da yayımladığı 22 Temmuz 1914 tarihli bildiride şöyle deniyordu:

“Öncelikli vazifemiz ülkemizin birliğini ve bölünmezliğini korumak ve düşmanlarımızın savaştıkları dünya devletleri ile aynı safta tutmaktır. Tüm iç çekişmeleri bir tarafa bırakalım, düşmana aramızdaki görüş ayrılığına en ufak şekilde bile umut bağlamaya fırsat veremeyeceğiz ve şimdi birincil ve tek vazifemizin sakın bir zindellekle ve umutla savaşçıları hak işimize inandırmamızdır. Tüm yurdumuzun manevi desteği ordumuza yapabileceği gerçek gücü versin ve bizim savunucularımızın gözleri endişeyle arkada kalmasın, bilakis zafere ve güzel istikbale doğru cesaretle yürüsün.”²²

Vatanseverlik rüzgârı sol çevrelerin birçok temsilcisini bile sarmıştı. Sosyal-demokrat kampın önde gelenlerinden G.V. Plehanov “*Alman militarizmine karşı mücadele*” çağrısında bulundu. Savaşa karşı seslerini yükselten sadece Lenin'in önderliğindeki küçük Bolşevik gruptu. Es-er'lerden Boris Savinkov ve Trudoviklerden A. F. Kerenski de aynı şekilde savaş hükûmetini destekliyordu. Sol akım içinde sadece Bolşevikler, sosyal-demokratların 1907, 1910 ve 1912 kongrelerinde alınan savaş karşıtı kararlara

¹⁹ Булдаков В.П., Первая мировая война и городское бунтарство в России: 1914 – 1916 гг. *Петербургский исторический журнал*. № 2, 2014, с. 83.

²⁰ Knox A., *Whith the Russian Army 1914-1917: Being Chiefly Extracts from the Diary of a Military Attache*, 2 vols., New York, E.P.& Dutton, 1921; 1:39-40, Alıntı: Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2004, s. 286.

²¹ Спирин Л.М., Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. Мысль, Москва 1977, с. 32.

²² *Петербургская газета*, 22 июля 1914, № 198, с. 3.

sadık kaldılar. Bolşeviklere göre kapitalist sistem yıkılmanın eşiğine gelmiş ve dünya çapında proletarya devriminin galip gelmesi için olumlu şartlar ortaya çıkmıştır. Lenin emekçi halk ve işçi sınıfı açısından Çar hâkimiyetinin ve ordusunun yenilmesinin daha az zararlı olacağı fikrini savunurken, “*emperyalist savaştan iç savaşa dönüştürülmesi*” sloganını ileri sürüyordu. Şüphesiz, Rusya’nın mevcut siyasi ortamında bu çağrıya kulak veren az insan vardı. O günün vatanseverlik havasında pek de duyulmayan bu çağrı, aslında kısa süre sonra Rusya’nın kaderini belirleyerek savaşın seyrinde önemli rol oynayacaktı.

Savaş yanlısı tutum sadece Rus toplumuna özgü bir durum değildi. I. Dünya Savaşı arifesinde ne Batıda ne de Rusya’da savaş engelleyecek veya bertaraf edecek hiçbir güç yoktu. Avrupa’da 27 sosyalist partinin bir arada bulunduğu II. Enternasyonal de ilkelere aykırı, milliyetçi bir tutum sergileyerek savaşta kendi hükûmetlerine destek verdiler.²³ I. Dünya Savaşı’na karşı koyabilecek bir gücün olmadığı açık bir şekilde ortadayken yönetimler, orduların kurmay kadrosu, aydınlar ve politikacıların önemli bir kısmı, savaşın getireceği tahribatların boyutunu tahmin edemediler.

Çok uluslu ve çok toplumlu Rusya İmparatorluğu’nun önemli dinî azınlığını oluşturan Müslümanların I. Dünya Savaşı’yla ilgili tutumları Rus liberallerinin ilkesiz tutumu, Çar yönetiminin kendi tebaasını ötekileştirmek çabaları ayrımcılık politikasına bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Rusya İmparatorluğu kalabalık bir Müslüman nüfusa sahipti. Rusya İçişleri Bakanlığı Merkezi İstatistik Komitesinin 1 Ocak 1914 tarihli resmi verilerine göre Rusya’nın toplam nüfusu 185,2 milyondur.²⁴ Bu sayının 178 milyon 905 bin 500’ü Rusya’da yaşarken 6 milyon 227 bin 100’ü Rusya’nın otonom bölgelerinde yaşıyordu (Finlandiya’da-3277,1 bin, Hive Hanlığında, Buhara Emirliği ve Uryan-Hay Diyarında yaklaşık 3 milyon).²⁵ Gayri Rus toplumlarının büyük kısmı 16-19.

²³ Жуков В., Еськов Г., Павлов В.. *История России. Учебное пособие*, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Gukov/29.php.

²⁴ Степанов А. И. Общие демографические потери населения России в период Первой мировой войны. *Первая мировая война. Пролог XX века*, Наука, Москва 1998, с. 476. Вкз: БСЭ, Советская энциклопедия, Москва 1975. Т. 19. с. 342.

²⁵ Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население, Наука, Москва 1986, с. 94.

yüzyıllarda Rusya tarafından işgal edilmiş ve değişik statüdeki (inkorporasyon, otonomi, protektora) sınır bölgelerinde yaşıyorlardı.²⁶ 1897 tarihli ilk Birinci Genel Nüfus Sayımı verilerine göre Rusya İmparatorluğu'nda 13,9 milyon,²⁷ 1912 yılında Din İşleri Departmanının verilerine göre 16,2 milyon Müslüman yaşıyordu.

Resmi olmayan ve Devlet Dumasındaki Müslüman vekiller tarafından dile getirilen sayı ise 20-25 milyondur. Müslümanların ağırlıklı olarak yaşadıkları bölgeler; Rusya'nın içlerinde İdil-Ural (4-5 milyon), sınır bölgeleri olarak Kafkas (3-4 milyon) ve Türkistan (7-10 milyon) idi. Savaşın başlamasıyla Rusya Müslümanları kendilerini iç ve dış siyasi ihtilafların çatışma alanında buldular. Tüm bu gelişmeler Devlet Dumasındaki Müslüman vekillerin faaliyetlerine yansıtıldı.²⁸ Sayı olarak I. Devlet Dumasındaki Müslüman grubunda 22, II. Devlet Dumasında 36 vekil vardı. II. ve IV. Dumalardaki vekil sayısı 10'un altında idi (IV. Devlet Dumasında - 6'dan az). Burası Müslüman tebaanın sorunlarını gündeme taşıyan, onların çıkarlarını siyasi ve hukuki yollardan koruyan en üst düzey kurumdu. Sayı itibarıyla az olmasına rağmen IV. Devlet Dumasındaki Müslüman vekiller deneyimli politikacıydı.

Öteden beri, muhtemel bir savaşta Müslümanların nasıl bir tutum sergileyecekleri konusunda Çar yönetiminin endişeleri vardı. Bu endişeler boşuna değildi. Müslümanlar I. Dünya Savaşı'ndan önce, Osmanlı'nın yaşadığı Balkan Savaşları'nı dikkatle izlemiş ve bu savaşın yaralarını içtenlikle hissetmişlerdir. Rusya Müslümanları Balkan Savaşları sırasında basın, dernek ve hayır kuruluşları aracılığıyla Osmanlı Türklerine maddi ve manevi yönden destek sağlamışlardı. Ayrıca, 1905-1907 Birinci Rus İhtilali ve 1908-1909 Jön Türk İhtilali'nin Rusya Müslümanlarının millî dü-

²⁶ Рахимов Р. Н., Народы России в годы войны: национальный вопрос. *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память* (под редакцией О. В. Петровской), Кн. 3, РИСИ, Москва 2014 (с. 207-232), с. 207.

²⁷ 1897 verilerine göre oranlar şöyleydi: Ortodoks - %69,9, Müslüman- %10,8, Katolik - % 8,9, Protestant - %4,8, Yahudi - %4,0, diğer Hıristiyanlar - %0,9, Buddist - %0,3, - Paganist - %0,2. Рахимов Р. Н., Религиозный вопрос в годы войны, *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память* (под редакцией О.В. Петровской), Кн. 3, РИСИ, Москва 2014, с. 186.

²⁸ Циунчук Р. А., Мусульманская фракция ИВ Государственной Думы накануне и в годы Первой мировой войны, *Первая мировая война и Государственная Дума. Материалы Международной научной конференции*, Казань 17-18 октября 2014 года, с. 211.

şüncesinin yükselişini yakından etkilemişti.²⁹ Çar yönetimi Müslümanlara güvenmiyordu ve bu yüzden Müslümanları askerlik ve seferberlikten uzak tutuyordu. Çar yönetimi için elinde silah bulduran Müslüman çok tehlikeli birisiydi. Fakat savaş başladığında Çar yönetimi sadece Ortodoks Slav ahaliye yönelik seferberlik sisteminin yetersiz olacağını farkındaydı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Almanya ile aynı blokta savaşa girmesi Rusya'yı endişelendiriyordu.³⁰ Çar yönetimi Rusya'daki Müslüman tebaanın Osmanlı safına geçeceğinden korkuyordu. Bu yüzden Müslümanların Avrupa cephesine sevk edilmesine, Transkafkasya Müslümanlarının orduya alınmamasına karar verilmişti. Yaklaşık 20 milyon Müslüman tebaanın 1,5 milyonluk bir kısmı ve genel olarak Tatar ve Başkurtlar savaşa seferber edilmişti. Türkistan ve Kafkasya Müslümanlarının orduya alınması için Devlet Dumasında Müslüman vekiller defalarca girişimlerde bulunmuşlardı. Azerbaycan Türklerinden IV. Devlet Dumasının vekili M.Y. Caferov, Müslüman grubu adına yaptığı konuşmada savaşı özgürlük savaşı olarak nitelmiş, Rus ordusunun yabancı halklara özgürlük getireceğine inancını ifade ederek özellikle *“Rusya İmparatorluğu bünyesindeki halklar için bu özgürlüğün ilan edilmesi gerektiğini”* vurgulamıştı. 1914 yılında Devlet Dumasının Müslüman Grubu Başkanı K. B. Tevkelev'e Bakü'den Kafkas Müslümanları adına gönderilen mektupta Müslümanların Rus ordusu saflarında askerlik hizmeti yapmak isteklerinin Başbakan'a iletilmesi talebinde bulunmuştu.³¹ Çar yönetimi ise sadece gayri Rusların sadece askerî istihkâm ve savunma faaliyetlerinde çalıştırılmasını tercih ediyordu.³²

²⁹ Тухватулин А. Х., Настроения татарского населения города Казани в начале Первой мировой войны, Дискуссия, Выпуск: №9 (39) октябрь 2013, <http://www.journal-discussion.ru/publication.php?id=32>

³⁰ Rusya'nın bu endişeleri sebepsiz değildi. Tarih yazınında, Hilafetin ilan ettiği cihadın etkili olup olmadığı konusunda farklı fikirler dile getirilmektedir. Şunu söylemek gerekir ki her ne kadar beklenen sonucu vermese de cihad hareketinin etkisi göz ardı edilmemesi gereken bir olgudur.

³¹ Сеидзаде Д.Б., Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России, Азербайджанское Государственное издательство, Баку 1991, с. 112-114.

³² Müslümanların talepleri doğrultusunda Çar yönetimi öncelikli olarak 300 Türkü (Azerbaycan) savunma ve istihkâm yapımı faaliyetlerinde çalıştırmak amacıyla orduya çağırılmaya karar vermiş, fakat bu karar yerel halkın ve Devlet Dumasındaki vekillerin itirazına neden olmuş. Bu kararı ertelemek zorunda kalan çar yönetimi savaşçı Kafkasya halklarından oluşan bir yerel tümen oluş-

1916'da Türkistan'da göçebelerin cephe gerisinde zorunlu çalıştırılmasına dair kararname çıkarıldı. Bu uygulama Devlet Duma'sındaki Türkistanlı vekilleri rahatsız etmiştir. Duma'nın Kazak vekilleri, göçebelerin piyade değil, süvari birliklerinde hizmet etmek istediklerini, fakat doğum kayıtları tutulmadığı için seferberlik işlemlerinde ciddi sıkıntılar doğabileceğini düşünüyorlardı. I. Duma eski vekillerinden A. Bukeyhanov'un başkanlığında bir heyet, bu konuda merkezî yönetimi bilgilendirmek amacıyla Petersburg'a gelmişti. Ayaklanmanın çıkmasına neden olan olay, Çarın 25 Temmuz 1916'da çıkardığı 19-43 yaş arası Kazak erkeklerin askere alınmasına dair emirname oldu. Kazak aydınlar her hangi ön hazırlık yapmadan bu işe başlamanın olumsuz sonuçlar doğuracağını, Müslümanların siper kazımak için ön saflarda yer alacağını ve böyle bir uygulamanın onları canlı hedef hâline getireceği konusundaki endişelerini dile getirmişlerdi. Yayılan söylentilere göre Müslümanlar orduda zorla domuz etiyle beslenecek ve mecburi şekilde Hristiyanlaştırılacaktı.³³ Bu gelişmeler kısa sürede halkın Çar yönetimine karşı itirazının alevlenmesine neden oldu. Aslında bu isyan, öteden beri uygulanan Rus sömürge siyasetine karşı oluşmuş öfke birikiminin bir patlaması idi. 1915'ten itibaren Türkistanlılar, askerlik muafiyetinin bedelini, halktan alınan tüm vergilerin %21'ine tekabül eden askerlik vergisiyle ödüyorlardı. Çarlık yönetimi savaş gereksinimi adıyla halktan binlerce at, deve, çadır, halat, keçe vs. alarak stoklamaya başlamıştır. Ayrıca Rus yönetimi tarafından Türklere, savaşa asker gönderen Slav köylülerine yardım etmek gibi mecburi bir hizmet de getirilmiştir. Bundan sonra Türkler, orduya asker veren komşu Rus köylülerinin tarlalarını sulamak, ekip biçmek, hasat vs. işlerde onlara hizmet edeceklerdir.³⁴ Ruslar Türklerin yoksulluğundan

---

turmaya karar vermiştir. Bkz: Багирова И.С., Общественно-политические процессы в Азербайджане и ортажение их в деятельности депутатов Государственной Думы в годы Первой мировой войны, *Первая мировая война и Государственная Дума. Материалы Международной научной конференции*, Казан 17-18 октября 2014 года (с.с. 35-43); Аугиса бкз: Опрышко О.Л., *Кавказская конная дивизия. 1914-1917. Возвращение из небытия*. Нальчик 2007.

³³ Алимгазинов К.Ш., Жугенбаева Г.С., Казахские депутаты I и II Государственной Думы в период событий 1916 г. в Туркестане, *Первая мировая война и Государственная Дума. Материалы Международной научной конференции*, Казан 17-18 октября 2014 года, с. 23.

³⁴ Gülnisa Aynakul, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci*

istifade ederek hayvanlarını en düşük fiyattan satın alıyorlardı. Çarlık idaresinin sömürgeci politikası ve idare sistemi göçmen Slavlar ile Türkleri birbirine düşman etmişti. Rus yönetimi 29 Kasım 1891 çıkarılmış bir kararname doğrultusunda yerli halkın ayaklanma ihtimalini önlemek için Türkistan göçmen köylüleri de silahlandırmıştı.³⁵

Türkistanlıların ayaklanmasını bastırmak için Çar yönetimi bozkır büyük şiddet ve kıyım politikası uyguladı. Düzensiz meydana gelen bu ayaklanmada isyancılar ilkel silah ve aletlerle silahlanmıştı ve bu yüzden Rus ordusu isyanı bastırmakta çok zorlanmadı. Çarlık Hükûmeti isyancıların acımasızca cezalandırılması, yerli halkın tasfiye edilmesi, onların atları, davarları, arazi ve mallarına el konması, köylerinin ateşe verilmesi için bir emirname yayımlamıştı. Seyyar askerî mahkemeler ise isyancılara idam hükmü çıkararak derhal yerinde infaz ediyordu. Ceza birlikleri sadece isyancıları değil, isyanda yer almamış sivil halkı kadın, çocuk, yaşlı demeden kurşuna dizmişti.³⁶ Ekim ayında ayaklanma artık büyük ölçüde yatıştırılmıştı. Yedisu Bölgesi'nde yaşayan ahalinin yaklaşık %20'si, yani 200 bin kişi karlı dağları geçerek Çin'e iltica etmişlerdir. Bu olayların ardından da Çar yönetimi askerlik hizmetine çağırmaı sürdürmüştür. Olayları incelemek amacıyla Türkistan'a seyahat etmiş A.F. Kerenski'nin hazırladığı rapor, IV. Devlet Dumasının Aralık 1916 tarihinde sunulmuştur. Rapora göre, savaş ihtiyaçları gerekçesiyle halktan zorla deve, at, çadır ve mecburi vergilerin alınması sonucunda ahali açlıkla karşı karşıya kalmış, bu nedenle yeni bir Türkistan cephesi açılmıştır.³⁷

I. Dünya Savaşı'nda Devlet Duması'ndaki Müslüman grubun faaliyetlerinin temel amacı mensup oldukları toplumların millî ve dinî çıkarlarını imparatorluk düzeyinde korumak ve devletin milliyetler politikasının demokratikleşmesine çalışmaktı. Müslüman vekillerin faaliyetleri millî ve dinî eşitliğin yasal güvence altına almak, her türlü sınırlamayı kaldırmak, yerel yönetimlerin genel

---

Dünya Savaşı'nı Anlamak, Uluslararası Sempozyum, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s. 504.

³⁵ Aynakul, agb, s. 509.

³⁶ Aynakul, agb, s. 510.

³⁷ *Восстание 1916 года в Средней Азии* (Сб. Документов), Госиздат Уз. ССР, Ташкент 1932, с. 110-111. Наклен: Жакыпбеков Ж.Ж., Проблемы советской историографии восстания 1916, <http://1916.kg/ru/articles/problemy-sovetskoy-istoriografii-vosstaniya-1916-goda-v-20-30-gg-xx-veka>.

ve eşit seçim hakkı doğrultusunda şekillendirilmesini desteklemek üzerine yoğunlaşmıştı. Müslüman grubu savaşın başlarında Çar yönetimini ve orduyu destekleyerek hükümetten gereken adımları atılmasını bekliyordu. Fakat 1914-1915 yılları Transkafkasya'da, 1916'da Türkistan'da meydana gelen çatışmalarda Müslümanların sorunlarının çözülmediği bariz şekilde ortaya çıkmıştır.³⁸

Rus elitleri ve kamuoyunun savaş coşkusu çok sürmedi. Bu savaşın “*İkinci Vatan Savaşı*” olarak adlandırılmasına neden olan vatanseverlik duygularının yükselişi bir süre sonra duraksadı ve düşüşe geçti. Yönetici sınıfın hataları savaş döneminin kayıp ve sıkıntılarını daha da artırdı. Toplumun bir kısmı her şeye rağmen bu savaşı bir “*halk savaşına*” dönüştürmek istese de bunun için gereken güç ve istek yetersizdi.³⁹ Ordu ve savunma çalışmaları için yapılan seferberlikler ülke nüfusunun yaklaşık %10'unu ve celp yaşına gelmiş erkek nüfusun %50'den fazlasını kapsıyordu. Bu durum tarım sistemine ve genel olarak ekonomiye vurulmuş en büyük darbe idi.⁴⁰ Rus yönetimi, başlangıçtaki vatanseverlik duygularını sürdürebilir bir hâle getiremedi. Zaten ilerleyen dönemde yaşanan olaylar, cephedeki kayıplar, halkın savaş yükünü omuzlama gücüne sahip olmaması bu duyguları geçici kılmıştı. Asker üniforması giymiş milyonlarca cahil köylü için “*Slav kardeşlere yardım*” veya “*Barbar Almanlar*”a karşı mücadele kavramları anlaşılmazdı. Rus elitleri ise savaş için fedakârlık ve dayanışma örneği sergileyemediler. Yönetimdekiler ülke çıkarlarını değil, kendi çıkarlarını korumak, bakanlık koltuğu ve savunma ihaleleri kapma uğruna yarışıyorlardı. Küçük çıkar çatışmaları ve milyonlarca insanın sefalete sürüklenmesi üst yönetimin kutsallığını tüketmişti.⁴¹ Gerçek karakterine bakılırsa Rusya'nın yürüttüğü savaş da bir emperyalist savaş idi ve yayılmacılık stratejisine

---

³⁸ Циунчук Р. А., Мусульманская фракция ИВ Государственной Думы накануне и в годы Первой мировой войны, *Первая мировая война и Государственная Дума. Материалы Международной научной конференции*, Казан 17-18 октября 2014 года, с. 220.

³⁹ Ермаков А. В., с. 62.

⁴⁰ Павел Аптекарь: Почему Первая мировая не стала Второй Отечественной, <httpS://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/07/30/zabytaua-otechestvennaya>, 30 июля 2014.

⁴¹ Павел Аптекарь: Почему Первая мировая не стала Второй Отечественной, <httpS://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/07/30/zabytaua-otechestvennaya>, 30 июля 2014.

hizmet ediyordu. Savaş boyunca yapılan gizli görüşmeler ve pazarlıklar Rusya'ya önemli kazanımlar vaadediyordu. İstanbul Boğazlı'nı sahiplenmek, Polonya'nın tamamını ele geçirmek, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerini işgal etmek ve kendi himayesinde "Büyük Ermenistan" kurmak⁴² Rus İmparatorluğu'nun planları arasında idi.

Çok farklı kimlikleri bir arada barındıran bir nüfus yapısına sahip Rusya İmparatorluğu'nda sömürge halkalara yönelik ayrımcılık politikası bu halkların Çar yönetimine güvenini sarsmıştı. Özellikle Osmanlı Devleti'nin düşman blokta savaşa girmesi⁴³ Çar yönetiminin Müslüman tebaaya karşı güvensizliğini daha da derinleştirmiştir. Diğer taraftan Kafkasya Müslümanlarının savaştan taraflarla ilgili farklı tutum sergilemeleri Müslümanlardan oluşan birliklerdeki ayrışmayı derinleştirmiştir. Azerbaycan Türklerinin bir kısmı Türk ordusu saflarına katılmışlardır. Azerbaycan'da halkın tek kurtuluşunu Türkiye birlikteliğinde gören birçok teşkilat bulunuyordu. Nahçıvan'da faaliyet gösteren "Mücahidin" örgütü propaganda faaliyetlerinin yanı sıra askerî birlikler hakkında bilgi toplamaya, Tebriz üzerinden Türkiye'ye para göndermeye, ayrıca Türk ordusu lehine çalışacak gönüllüler toplamaya çalışıyordu. 1916 yılında örgüt lideri M.B. Mir-Haydarzade ve örgütün diğer mensupları tutuklandılar.⁴⁴

Savaşta Rus ordusuna esir düşmüş Türk askerlerinin ağır durumu, savaş esirleriyle ilgili Rus yönetiminin ayrımcılık politikası izlemesi, bir taraftan Müslüman tebaanın bilincini etkilerken diğer taraftan savaş esirlerine yardım için onları harekete geçiriyordu.⁴⁵ Kafkasya cephesinde esir düşmüş Türkler öncelikle Tiflis

⁴² Bolşevik devrimi sonrası da Ermenilere ayrıcalık tanınması, bir "Türk Ermenistanı" oluşturulması konusunda girişimlerde bulunulmuştur. Bk. "Türk Ermenistanı" Hakkında Kararname, 29 Aralık 1917 (11 Ocak 1918) Terc. Ali Asker, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, Kripto Yayınları, 2014, s.179-180.

⁴³ Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi, başta "Karadeniz Hadisesi" olmak üzere Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaşadığı sorunların bu devletin savaşa girişinde ne ölçüde etkili olduğu hakkında bir çalışma için bk. Ersin Müezzinoğlu, "Savaş Kabinelerinin Sorgulanmalarına Göre Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi", *History Studies*, A Tribute to Prof. Dr. İbrahim Güler, Volume 7; Issue 1, March 2015 (pp. 121-138), <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512a2do6.pdf>

⁴⁴ Багирова И.С., с. 37.

⁴⁵ Rusya'daki Türk savaş esirleri konusunda bk. Ali Asker, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Uluslararası Sempozyum,

üzerinden Bakü'ye, Hazar Denizi'ndeki Nargin Adası'na getiriliyorlardı. Burası son derece ağır şartların olduğu ıssız bir ada idi. Ayrıca esirlerin yerel halktan uzak tutulması açısından da Çar Hükümeti bu adayı tercih etmişti. Azerbaycan'daki değişik hayır cemiyetleri, gazeteler, aydınlar ve iş adamlarının Türk esirlerle sarf ettikleri gayret, insani görev olmanın yanı sıra Türk-Müslüman dayanışmasına sağlam örnek teşkil ediyordu. Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi görevlileri işgal altında bulunan topraklarda dolaşarak kimsesiz çocukları toplamış ve Bakü'deki yurtlara yerleştirerek bakımlarını üstlenmişlerdir. Teşkilat, 1917 yılında Bakü'de "*Qardaş Kömeyi*" adlı bir mecmua da çıkarmıştı.⁴⁶ Bakü halkı aynı zamanda savaş esirlerinin kaçmalarına her türlü destek veriyordu. Azerbaycan Türkleri gerek komite ve teşkilatların yardımıyla gerekse kişisel çabaları sayesinde Türk esirlerinin kaçışına ve vatana dönmelerine yardım ediyorlardı. Mesela, Sarıkamış Muharebeleri zamanında esir düşen en üst rütbeli Türk subayı olan 9. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa, Erkan-ı Harbi Fethi Bey ve başka 27 Türk subayının Sibirya'daki esir kampından kaçmasına da bir Azerbaycan Türkü yardım etmiştir.⁴⁷ Azerbaycan Türklerinin esir Türk kardeşlerine yardımları 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra da devam etmiştir. Yardım faaliyetlerini Azerbaycan Hükümeti üzerine almış ve bu işlerle ilgili olarak "*Umur-ı Hayriye Nezareti*" görevlendirilmiştir. Ayrıca Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Rusya'nın çeşitli yerlerindeki esir kamplarından Bakü'ye gelen Türk esirlerle ilgilenmeye devam etmişlerdir.⁴⁸

Bu yardımlarla ilgili benzeri fedakârlıkların yaşandığı başka bir bölge de Kazan idi. Kazan'daki esir kamplarında çok sayıda Türk bulunuyordu. Kazan'da ve Volga boyundaki birçok şehirlerde

---

Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s. 543-576.

⁴⁶ Daha önce Mart 1915'de "Qardaş Kömeyi" adlı gazete çıkarılmış ve sadece 1 sayısı yayımlanmıştı.

⁴⁷ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 163-164. İhsan Paşa'yla ilgili Rus basınında yer alan haberler ve kaçışına ilişkin bk. Сибгатуллина А., Некоторые сведения об Искан-паше в Российской периодической печати, Karadeniz, Yıl: 1, S. 1, Kış 2008, s. 173-181.*

⁴⁸ Aslan, *age*, s.173.

savaş esirleri fabrika ve üretim tesislerinde, yol inşaatı, Kazan-Yekaterinburg demiryolu inşaatı, ayrıca zengin köylü ve toprak ağalarının çiftliklerinde çalışıyorlardı. Bazı Türk esirler Kazan'ın zengin Tatar ailelerinin evlerinde hizmet ediyordu.⁴⁹ Türk esirlerin durumuyla ilgilenme ve yardım yapmak üzere Moskova, Petrograd, Kazan, Ufa ve Orenburg başta olmak kaydıyla Kazan Türkleri tarafından komiteler teşkil edilmiştir. Bu komiteler mahallî millî şuraların denetimi altında çalışıyorlardı. Bazı şehirlerde Türk esirler için hastaneler dahi açılmıştı. Esirlere yardım için Kazan Türklerinin belli başlı gazeteleri tarafından yardım kampanyaları açılmakta ve yardım edenlerin adları gazete sayfalarında yayımlanmaktaydı. Ayrıca, esirlere ait haberler de bu gazetelerin sayfalarında yer alıyordu.⁵⁰ Türk esirlerin durumlarının iyileştirilmesi yönünde ilk adımlar Ufa'nın varlıklı sakinleri tarafından atılmıştı. 1915 yılında Ufalı general eşi Mahiperver Bike'nin Türk esirlere yardım maksadıyla sadece Tatarlar ve Başkurtlar değil, aynı zamanda Ruslardan da yardım topladığı bilinmektedir. Şubat ve Ekim ihtilalleri sonrası asker şuralarının Türk esirlere yardım şubeleri, Müslüman sosyalist komiteleri, hayır cemiyeti ve çok sayıda mahalle camileri bu yardım faaliyetleri içinde yer almıştı. Kazan Müslüman örgütleri köy mahallerine de etki ederek Türk esirler için erzak toplamışlardı.⁵¹ Rusya Türklerinin (Müslümanlarının) Türk esirlere yardım konusunda yaptıkları fedakârlıklar toplumda büyük yankı uyandırmış, sömürge tebaa konumunda olan Türklerin millet ve kimlik bilincinin yükselişine olumlu etki yapmıştır. Rus ordusunun 1915 yılı ilkbahar ve yazın ağır yenilgi alması ve doğuya püskürtülmesi, cephedeki durumun kötüleşmesi ve ağır sosyo-ekonomik koşullar nedeniyle ülkedeki vatanseverlik dalgası beklenen sonuçları vermedi. 1915'in sonbaharından 1916 yılının sonbaharına dek devam eden süreçte bu dalgada ciddi bir düşüş yaşandı.

⁴⁹ Субаев-Казанлы Н., Турецкие военнопленные в Поволжье: фрагменты истории (1915-1919 гг.). Эхо веков. № 1(2), 1999 (с. 280-282)., www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1999_1_2/14/14_4/.

⁵⁰ Moskova'da Ayaz İshaki Bey tarafından çıkarılan İl gazetesi, Kazan'da Hadi Maksudi Bey tarafından çıkarılan Yıldız, Orenburgdaki Vakit gazeteleri bunlara örnek olabilir. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011, s 447.

⁵¹ Субаев-Казанлы Н.,

1916-1917 yıllarında bilim çevrelerinde farklı bir üslup tercih ediliyordu. Sosyalist bakış açısıyla savaşa ilgili sorgulama ve eleştiriler sıkça duyulmaya başlanmıştı.⁵² 1916 yılında cephedeki durum son derece kritikti ve yorucu bir pozisyon savaşı sürüyordu. Sadece bir kez, 1916 Mayıs - Eylül aylarında Güneybatı cephesinde yaşanan Brusilov Taarruzu olarak bilinen harekâtla üstünlük, orduda ve cephe gerisindeki vatanseverliğin son dalgası idi ve kısa süre sonra yerini karamsarlığa ve umutsuzluğa bırakmıştı. Cepheden firar etme, gönüllü esir düşme ve düşman askerleriyle “kardeşleşme” gibi olaylar ordunun durumunu iyice ağırlaştırmıştı. Yukarıların ihaneti konusundaki sayısız, hesapsız söylentiler savaşı orduyu kötümserlik ve güvensizlikle beslerken asker ve subaylar arasında zümre ve sınıf düşmanlığını körüklüyordu.⁵³ Cepheye yaşanan gelişmeler, Almanya gibi güçlü bir düşmana bu şekilde galip gelmenin imkânsız olduğunu gösteriyordu. Ordunun bu hâle gelmesi, Çar mutlakiyeti açısından çok büyük bir sorundu; en büyük desteğini kaybetmiş oluyordu.⁵⁴ Böyle bir durumda monarşinin yıkılması kaçınılmazdı. Şubat 1917 İhtilali Çarlığın sonunu getirse de yeni yönetim devraldığı sorunların üstesinden gelmek iktidarında olmadığını gösterdi. Dolayısıyla monarşinin yıkılması Rusya'nın her hangi bir siyasi, sosyal veya ekonomik sorununu çözmedi.⁵⁵ Milyonlarca firar, aşırı bir savaş yorgunluğu, beşeri kayıplar, halkın sefalet ve yoksullukla boğuşması, sosyal ve ekonomik sorunların derinleşmesi devrimin kazanımlarını korumak (devrim savaşı) adına yürütülen bu savaşın sürdürülebilir bir savaş olmadığını açık bir şekilde ortaya koyuyordu. Buna rağmen birçok nesnel ve öznel nedenlerle geçici hükümet savaşı devam ettirmeye karar vermiştir. Geçici hükümetin 09.07.1917 sayılı resmi bülteninde “*Devrim ordusunun birlikleri!... Özgürlüğü koruyun, Vatanı koruyun*” çağırısı yapılıyordu.⁵⁶ Fakat bu çağırılarının

⁵² А. Ростовцев, И. В. Сидорчук, с. 20.

⁵³ Ермаков А. В., с. 68

⁵⁴ Наумов А., Первая мировая война в судьбах Русского мира, https://www.postkomsg.com/100_years/202497/, 15.12.2014.

⁵⁵ Savaşın başlamasıyla II. Nikolay ve genelde olarak Çar ailesinin saygınlığının büyük yara almasıdır. II. Nikolay'ın Almanlarla akraba bağlarının olması nedeniyle Rus toplumundaki Almanfobi Romanovlar hanedanı üzerinde ciddi şekilde olumsuz etki oluşturmuştur. Вк. Кулачков В.В., Характеристика восприятия Императора Николая II в правовом сознании крестьян западного региона России периода Первой мировой войны. *Серия История. Политология* 2016 №15(236). Выпуск 39 (с. 131-135).

⁵⁶ *Вестник Временного правительства*, № 100 от 09.07.1917.

savaşın tüm ağırlığını omuzlarında taşıyan Rus halkı açısından hiçbir kıymeti yoktu.

Savaştan geri çekilme olayı ise sadece Ekim 1917 İhtilali sonrası gerçekleşmiş oldu. Fakat bu karar sonrası da Rusya için savaş bitmedi. Ne var ki Ekim İhtilali ile 1922 yılına dek süren bir iç savaş süreci başlamış oldu.

Sonuç

Bugün Rusya’da, zaman zaman değişik çevrelerin tartışma konusunu oluşturan I. Dünya Savaşı üzerine çok sayıda yayın yapılmıştır. Bu savaş Rusya tarihçileri tarafından değişik bakış açılarından ele alınan ve birbirinden farklı değerlendirmelerin yapıldığı önemli olaydır. Kuşkusuz, savaşla ilgili değişik tartışmalar bundan sonra da devam edecektir. Ne var ki her ülkede olduğu gibi Rusya’da da tarih çalışmaları üzerinde bir duygusal etki her zaman kendini hissettirmektedir. Savaşa katılma nedenleri, sonuçlar, kayıplar ve kazanımlar üzerinden yürütülen bu tartışmalar sıkça vurgulanan “*galip tarafın mağlup devleti*” şeklindeki bir tanımlama, tartışmaya açıktır. Avrupa’nın diğer büyük devletlerinde olduğu gibi Rusya’da da savaşın getirebileceği yıkım ve tahribatlar önceden tahmin edilememiş, bilakis zafer hayalleri ile bu savaşa girilmiştir. Çarlık yönetiminin halkın vatanseverlik duygularına hitap eden seferberlik çağırısı savaşın ilk dönemlerinde olumlu etkisini gösterse de ilerleyen tarihlerde cepheye yaşanan kayıplar ve savaş ekonomisinin tüm ağırlığının halkın omuzlarına yüklenmesi bu duyguların körelmesine neden olmuş, savaştan çekilmek talebi zamanla devrim hareketinin önemli sloganı haline gelmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında çok kimlikli Rusya açısından yaşanan başka bir önemli gelişme ise sömürge altındaki halklarda ulus/kimlik bilincinin yükselişi olmuştur. Türk ve Müslüman toplulukların ulus/kimlik bilincinin kuvvetlenmesi Osmanlı Devletinin savaşa katılmasından sonra daha belirgin hale gelmiştir. Bu duygular sayesinde savaş boyunca Rusya’daki Müslüman/Türk tebaa Rusya’da bulunan Türk savaş esirleri konusunda onurlu bir dayanışma sergilemiştir.

Şubat 1917 Devrimi Çarlık hâkimiyetinin sonunu getirirse de Geçici Hükümet savaş konusunda gerçekçi bir politika izleyememiş, ülkedeki kargaşa ortamı daha da derinleşmiştir. Nihayet Ekim Devrimiyle sonucunda işbaşına gelen Bolşevikler savaştan

çekilmeyi tercih ederek tüm gücünü devrimin zaferini kalıcı kılmaya yöneltmişlerdir. Bu sayede Rusya'nın sömürge idaresi farklı bir siyasi rejim ekseninde yeniden toparlanabilmiştir.

Kaynaklar

- ASKER, Ali, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Uluslararası Sempozyum, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, ss. 543-576.
- ASLAN, Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımu)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- AYNAKUL, Gülnisa, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesi ve Cephe Gerisinde Türkistan İsyanı: Kırgızistan Örneği", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak*, Uluslararası Sempozyum, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s. 503-513.
- ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2004.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011.
- MÜEZZİNOĞLU, Ersin, "Savaş Kabinelerinin Sorgulanmalarına Göre Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi", *History Studies (A Tribute to Prof. Dr. İbrahim Güler)* Volume 7; Issue 1, March 2015, pp. 121-138. <http://www.historystudies.net/dergi/tar201512a2do6.pdf>
- ORTAYLI, İlber, "100. Yılında Birinci Cihan Harbi", *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Ed. Ümit Özdağ, Kripto Yay., Ankara 2014, s.9-16.
- "Türk Ermenistanı" Hakkında Kararname, 29 Aralık 1917 (11 Ocak 1918), Terc. Ali Asker, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı*, Kripto Yay., Ankara 2014, s.179-180.
- АЛИМГАЗИНОВ К.Ш., Жугенбаева Г.С., Казахские депутаты I и II Государственной Думы в период событий 1916 г. в

- Туркестане, *Первая мировая война и Государственная Дума. Материалы Международной научной конференции*, Казан 17-18 октября 2014 года, сс. 20-28.
- АРХИПОВ И. Л., Патриотизм в период кризиса 1914–1917 гг., *Звезда*, № 9, 2009.
- БАГИРОВА И.С., Общественно-политические процессы в Азербайджане и ортажение их в деятельности депутатов Государственной Думы в годы Первой мировой войны, *Первая мировая война и Государственная Дума. Материалы Международной научной конференции*, Казан 17-18 октября 2014 года, сс. 35-43.
- БЕХТЕРЕВ В.М. *Моральные итоги Великой мировой войны* (речь, сказанная в торжественном актовом заседании Психоневрологического института 2-го февраля 1915 г.). Пг., 1915.
- БСЭ*, Советская энциклопедия, Москва 1975. Т. 19, с. 342.
- БУЛДАКОВ В.П., Первая мировая война и городское бунтарство в России: 1914 – 1916 гг. *Петербургский исторический журнал*. № 2, 2014, сс. 82–97.
- Была ли Российская власть виновата в развязывании Первой Мировой войны?, <https://echo.msk.ru/programs/cenarobedy/958566-echo/>
- КУЛАЧКОВ В.В., Характеристика восприятия Императора Николая II в правовом сознании крестьян западного региона России периода Первой мировой войны. *Серия История. Политология* 2016 №15(236). Выпуск 39, сс. 131-135.
- Вестник Временного правительства, 09.07.1917, № 100.
- ЕРМАКОВ А. В., Война и общество: уроки Первой мировой, *Проблемы Национальной Стратегии* № 3 (24) 2014, ss. 61-75.
- ЖАКЫПБЕКОВ Ж.Ж., Проблемы советской историографии восстания 1916, <http://1916.kg/ru/articles/problemy-sovetskoy-istoriografii-vosstaniya-1916-goda-v-20-30-gg-xx-veka>
- ЖУКОВ В., Еськов Г., Павлов В., *История России*. Учебное пособие, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Gukov/29.php

- ИВАНОВА Н. А., Желтова В. П., *Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века*, Наука, Москва 2004.
- Из писем в редакцию, *Вечернее время*, 1914, № 846, с.3
- ИЗМОЗИК В. С., Российское общество в 1915 г. по материалам перлюстрации, *Межвузовская научная конференция «Россия в первой мировой войне: проблемы истории и историографии»*. Сборник докладов. Санкт-Петербург. 28 ноября 2014, сс. 49-58.
- История России: С древнейших времен до начала XXI века* (под ред. А.Н. Сахарова), Институт Российской Истории РАН, АСТ-Ацтрел: Хранитель, Москва 2008.
- НАУМОВ А., Первая мировая война в судьбах Русского мира, https://www.postkomsg.com/100_years/202497/, 15.12.2014.
- ОПРЫШКО О.Л., *Кавказская конная дивизия. 1914-1917. Возвращение из небытия*. Нальчик 2007.
- Павел Аптекарь: Почему Первая мировая не стала Второй Отечественной, <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/07/30/za-bytaya-otechestvennaya>, 30 июля 2014.
- Петербургская газета*, 22 июля 1914, № 198.
- ПОЛЯКОВ Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: *территория и население*. Наука, Москва , 1986.
- РАХИМОВ Р. Н., Народы России в годы войны: национальный вопрос. *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память* (под редакцией О. В. Петровской), Кн. 3, РИСИ, Москва 2014, сс. 207- 232.
- РАХИМОВ Р. Н., Религиозный вопрос в годы войны, *Первая мировая война: историографические мифы и историческая память* (под редакцией О.В. Петровской), Кн. 3, РИСИ, Москва 2014, сс. 186- 206.
- РОСТОВЦЕВ Е. А., Сидорчук И. В., Академический патриотизм: пропагандистские тексты преподавателей Российской высшей школы в годы Первой мировой войны, *Вопросы истории естествознания и техники*, № 3, 2014, сс. 3-21.
- СЕИДЗАДЕ Д.Б., *Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России*, Азербайджанское Государственное издательство, Баку 1991.

- СИБГАТУЛЛИНА А., Некоторые сведения об Исхан-паше в Российской периодической печати, *Karadeniz*, Yıl: 1, Sayı: 1, Kış 2008, ss. 173-181.
- СПИРИН Л.М., *Крушение помещичьих и буржуазных партий в России*. Мысль, Москва 1977.
- СТЕПАНОВ А. И. Общие демографические потери населения России в период Первой мировой войны. *Первая мировая война. Пролог XX века*, Наука, Москва 1998.
- СУБАЕВ-КАЗАНЛЫ Н., Турецкие военнопленные в Поволжье: фрагменты истории (1915-1919 гг.). *Эхо веков*. № 1(2), 1999, сс. 280-282.
- ТУХВАТУЛИН А. Х., Настроения татарского населения города Казани в начале Первой мировой войны, *Дискуссия*, Выпуск: №9 (39) октябрь 2013, <http://www.journal-discussion.ru/publication.php?id=32>
- ЦИУНЧУК Р. А., Мусульманская фракция ИВ Государственной Думы накануне и в годы Первой мировой войны, *Первая мировая война и Государственная Дума. Материалы Международной научной конференции*, Казан 17-18 октября 2014 года, сс. 211-220.

MEKTUP VE ANILARDA I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA EYNESİL-GÖRELE YÖRESİ

Mevlüt KAYA*

Giriş

Giresun yöresi, Osmanlı Devleti'nin 1461'de Trabzon'u fet-
hetmesinden daha önce Türk yurdu hâline gelmişti. Devletin sınır-
larının, doğuda ve batıda genişlediği bu dönemde, Osmanlı ordusu
Atina Dukalığı'nın ve Mora'nın tamamına yakınına ele geçirmiş,
Ege'nin her iki yanındaki kara parçalarına egemen olmuştu.¹ Do-
ğu-batı istikametinde genişlemesini sürdüren Osmanlı Devleti,
batı merkezli Hıristiyan toplumunun bugüne dek büyüyerek gel-
miş kinlerinin hedefi olmuştu. Avrupa'da bugün var olan ve git
gide artan İslamofobi ve Türkofobi'nin kaynaklarına inildiğinde,
Hıristiyan dünyasının yabancı korkusunun (xenophobia) köklü bir
etken olduğu görülmektedir.

Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya karşı aldığı klasik ortak
tavır, onların bugünkü politik yapısına da ışık tutmaktadır. Megali
İdea ülküsüyle genişleme hedeflerinden hiçbir zaman
vazgeçmeyen ve Avrupa'nın gizli ve açıktan sürekli desteklediği
Yunanistan,² ilk seçimini 1844'te yapmıştı. Seçime, ülkedeki Rus
partisi, İngiliz partisi, Fransız partisi ve Yunan partileri katılmıştı.

---

* Okt., Giresun Üniversitesi, Eynesil Meslek Yüksekokulu. tarihmelte-
mi@hotmail.com

¹ Zafer Çakmak, *İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi*, Yeditepe
Yayınları, İstanbul 2007, s. 19.

² 20. yüzyıl gezginlerinden Ascherson, Karadeniz gezileriyle ilgili yazılarında
Milli Mücadele sürecindeki Yunan işgallerini, aynı ifadeyle aktarmaktadır:
"Yunanistan, İngiltere tarafından desteklenen vahşi bir emperyal maceraya gi-
rişerek Batı Anadolu'yu işgal etti; Ege'de 'büyük güç' olmayı ve Osmanlı İmpa-
ratorluğu'nun harabesi üstünde 'büyük Yunanistan'ı kurmayı umuyordu. Ama
işgal 1922'de basitçe Dumlupınar Savaşı'nda Yunanistan'ın yenilmesiyle değil,
Anadolu'nun sivil Rum halkının da Yunan ordusuyla birlikte feci biçimde deni-
ze dökülmesiyle bitti"; Neal Ascherson, *Karadeniz, Çev. Kudret Emiroğlu, İş
Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 226.*

Seçimin ardından Fransız partisi iktidara geldi. Tepedelenli Ali Rıza Paşa'nın yanında doktor olan ve bu süreçte siyasi deneyimler kazanan Fransız partisi başkanı Kolletis, 14 Ocak 1844'te Yunan anayasası yapılırken, Yunan Megali İdea'sının "*Büyük Yunanistan*" hayaline dair bir konuşma yapmış, bu konuşmada, Yunanistan'daki Yunanlılar gibi Yanya'da, Serez'de, Edirne'de, İstanbul'da ve Trabzon'da yaşayanların da Grek olduğunu vurgulamıştı. Tarihsel hiçbir gerçekliğe dayanmadan yapılan bu politik konuşma, büyük Yunan idealinin bir göstergesiydi. Nitekim Yunan emperyalizminin Doğu Karadeniz Bölgesi üzerine ürettiği söylemlerin bilimsel bir değeri bulunmamaktadır. Aynı türden söylemler, Millî Mücadele'de de açık bir politika olarak sürdürülmüştür.³ Ancak Giresunlu gönüllülerden oluşan, başlarında Osman Ağa ve Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in bulunduğu 42. ve 47. Gönüllü Alaylar, Millî Mücadele döneminde Yunan Megali İdea'sına en sert biçimde cevap vermiştir.

1. I. Dünya Savaşı'nda Yörede Genel Durum

I. Dünya Savaşı'nın etkileri Eynesil-Görece yöresinde çok çabuk görülmeye başlanmıştır. Yöre halkı, daha savaşın ilk günlerinde gıda ihtiyaçlarını gideremez hale gelmişti. Yerel idareciler, Ziraat Bankası'nın yöreye 15 ton mısır dağıtmasını talep ettiler ise de banka yöneticileri bu yardımı mevzuata aykırı bularak reddetmiş, talebin karşılanamama gerekçesini Dâhiliye Nezaretine bildirmişti⁴. Yöre halkı, hem savaşla hem de açlıkla karşı karşıya kalmış ve kendini çok cepheli bir mücadelenin ortasında bulmuştu.⁵

Giresunlu gençler, askerlik için ülkenin en uç bölgelerine kadar gitmiş, geriye kalanlar Rus işgalcilere karşı savunmaya geçmişlerdi. Rize, Trabzon ve Giresun'da seyyar jandarma taburları kurulmuştu. Karadeniz Müdafaa Teşkilatı dâhilinde Amasya, Tokat ve Samsun seyyar jandarma taburlarının yanı sıra, Göre-

³ Çakmak, *age*, s. 36.

⁴ Ayhan Yüksel, *Giresun Tarihi Yazıları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 110.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Mevlüt Kaya, *Eynesil Tarihi ve Kültürü*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

le'de de bir müstahfız taburu kurulmuştu. Görele'deki bu tabur, kırk yaş üstü kişilerden oluşmaktaydı.⁶

I. Dünya Savaşı yöreye yeni bir kıtlık ve salgın hastalık dalgasını beraberinde getirmişti. Savaşın başında yörede tuz bhranı başlamış, insanlar deniz suyunu kaynatıp yoğunlaştırarak kullanmaya çalışmıştı.⁷ Yörede yaşanan açlık ve salgın hastalıklar, yerel idarecilerin ve halkın en büyük sorunlarındandı. Trabzon Valiliği, Görele Kaymakamlığı'nın muhtaçların iaşesi ve tedavilerine dair talebine, olumsuz cevap vermişti. Görele kaymakamlığı, aç ve hasta halka yardım sağlayamıyordu.⁸ Yörede yaşam günden güne daha da zorlaşıyordu. Kuraklık ve kıtlık, işgal zulmü, eşkiya baskınları ve muhacir akınları, çalışacak insan gücünün kalmaması ve artan ölümler yörenin bir döneminin kaderini belirlemişti.

I. Dünya Savaşı'nın ilk yılında, Rus ordusu tarafından Karadeniz'de batırılan ve tahrip edilen kayıkların bazıları onarılarak Görele limanına getirilmişti. Gıda maddesi taşıyan bu kayıkların birçoğu Göreleli ve Eynesilli şu kayıkçılara aitti; Mustafa Beyoğlu Ali, Mahmut oğlu Mustafa, Aralık Seyyid oğlu Mustafa, Eleğülü Ermenek Efendi, Eleğülü Tavacızade Hüseyin Efendi, Dedeoğlu İsmail, Kakatoğlu Ali, Göreleli Haytaoğlu Mustafa ve ortağı Ali, Yakupzade Osman ve ortağı Bayram, Köselili Kahyaoğlu Hacı Ali, Görele Çarşısı'dan Cinoğlu Abdullah, Görele Çarşısı'dan Raşidzade İbrahim, Eleğülü Pınaroğlu Hacı Salih.⁹

1916 yılı başlarında Anadolu'nun doğusundan itibaren Karadeniz Bölgesi'ne hücum eden Rus taburları hızla ilerlemiş; Artvin'de, Rize'de ve Trabzon'daki direnişçileri katlederek Giresun sınırlarına dayanmıştı. Rus taburları Erzurum üzerinden Trabzon istikametinde ilerlemeye başladıklarında Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Yoroç'un doğusundaki köy ve kasabaların boşaltılmasını emretmişti.¹⁰ Bu emirden sonra, halkın bir kısmı Trabzon'dan Giresun istikametine doğru göç etmeye başlamış, bir kısmı ise

⁶ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2000, s. 169.

⁷ Mustafa Arslan, *Görele*, San Matbaası, Ankara 1973, s. 40.

⁸ Yüksel, "*Giresun Tarihi...*", s. 111-112.

⁹ Ayhan Yüksel, "Görele: Coğrafyası, Tarihi ve Tarihi Şahsiyetleri", *Görele Kültür Sanat Sempozyumu (20 Aralık 2003) Bildiriler*, Ed. Seyfullah Çiçek vd., Melisa Matbaacılık, İstanbul 2005, s. 16.

¹⁰ Nihat Çelik Selimoğlu, *Doğu Karadeniz'de Kuva-i Milliye ve Mihenk Yeri ve Görele*, Ümit Ofset, Trabzon 2011, s. 13.

Ruslara direnmek için yerlerini terk etmemişti. Halk arasında “*muhasirlik dönemi*” olarak adlandırılan acılı bir işgal dönemi başlamıştı.

1916 Nisan’ında Trabzon’u işgal ederek Akçaabat’ı bombardımana tutan Ruslar,¹¹ aylar sonra buradaki direnişi kırarak Eynesil’e girmişlerdir. Eynesil-Görece yöresi 1916 Temmuz’undan 1918 Şubat’ına kadar Rus işgali altında kalmıştı.

2 Ağustos 1916’da Tirebolu Kaymakamlığı’ndan Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir şifrede, tahminen bir tabur kadar Rus askerinin Sis Dağı’nı geçtiği bildirilmiştir.¹² Şair-yazar Nihat Çelik, işgal günlerini yaşayan Eynesillilerle yaptığı bir röportajdan şunları nakletmiştir:

“Ruslar, 25 Temmuz 1916 günü Eynesil-Çavuşlu’ya doğru yol alan göçmen kafilesini top ateşlerine tutmuş, 182 kişinin ölümünü bir zafer sevinci içinde izlemişlerdi. Rus işgal güçleri Eynesil’den geçerken fazlaca kan dökmüşlerdi. Bu şehitlerin naaşları günlerce denizde kalarak şişiyorlardı. Bu olaya tanık olan Eynesilli Zeliha (Bodur) Nine; ‘O zaman sekiz yaşlarındaydım. Oğlum, Ruslar Eynesil’e iki defa girdiler’ deyip, çocukluk haliyle iki defa girdiler zannediyor. İki defa zannetmesinin sebebi, Rusların çok kalabalık olmasından kaynaklanıyordu...”¹³

Türk askerleri, Trabzon-Karadağ’daki cephe bozulunca batıya doğru çekilmeye başlamışlardı. Şalpazarı-Üzümözü köyünden 1904 doğumlu Ali Rıza Karaçoban, o günlerde evlerinin yanından geçen Türk askerlerinin diyaloglarını, Çelik’e şöyle anlatmıştır: “*Karadağ’daki birliğimiz bozuldu. Biz, buradan Dizgine’ye çıkacağız. Oradan Çavuşlu deresini takiben Harşit nehri boyunca geçip Rus’a karşı cephe tutacağız!*” Ardından, gitmişler ve Çavuşlu deresinde Rus askerine bir baskın yapmışlardı.¹⁴ Baskını ise Koyunhamza köyünden Civakoğlu Ali Efendi, “*işgal güçlerinin iki avcı taburunu derenin havzasında imha ettiler*” şeklinde aktarmış-

¹¹ Erden Menteşeoğlu, *Osman Ağa*, Yeşilgiresun Matbaası, Giresun 1991, s. 37.

¹² BOA, DH. ŞFR. Dosya No: 527, Gömlek No: 29, 20 Temmuz 1332; Murat Dursun Tosun, *Arşiv Belgelerinde Giresun Tarihte Yaşananlar ve Ayrıntıları*, Rıhtım Dijital Matbaa, İstanbul 2017, s. 793, 794.

¹³ Selimoğlu, *age*, s. 15.

¹⁴ Aralık köyü ile Köseli arasındaki derede işgalci Rus askerlerinden bazıları, Eynesilli direnişçilerce etkisiz hale getirilmiştir. Bu nedenle söz konusu mevkiye “*Gâvur Öldüren*” denilmiştir; *Akif Keskin ile yapılan görüşme* (30.05.2017).

tır. Buradaki Türk askerleri, daha sonra Harşit'teki görevlerinin başına gitmişlerdi.¹⁵ Karaçoban'ın hatıralarındaki şu ifadeler, Eynesil'in uğradığı işgalin getirdiği yaşattığı büyük acıları açıkça göstermektedir:

“... Bir bölük kadar askerimiz, ağır ve hafif makineli tüfeklerle içlerine 8-10 tane kadar gücünden takviye almak suretiyle, silahlarını yarım saat kadar hiç susturmamacasına düşmana yaylım ateş ediyorlar. Rus işgal güçleri, neye uğradıklarını şaşırarak gerisin geri, Heri (Kekiktepe) köyü altına çekilmişler. O sırada Çavuşlu'da yerli halk çok az kalmıştır. Zira işgal kuvvetlerinin önünden batıya doğru hicret edip gitmişlerdi. Fakat Çavuşlu muhacirlerle doludur. Çavuşlu'da eli silah tutan ne kadar Türk halkı varsa, suvari, silahlı, yaya ve süngülü Rus saltatlar nezaretinde, çift sıra yapılarak Heri köyü altına, deniz kenarına yığıyorlar. O muhacir halkın tamamını ağır ve hafif makineli tüfeklerle tarıyorlar ve bir an deniz, şehitlerden akan kanlarla kıpkırmızı olmuştu. Biz muhacirlikte iki sene kaldık. Muhacirlikten dönüp oradan geçerken deniz dalgaları halen insan saçını çıkarıyordu. Orada şehit olan kadınların ve çocukların cesetleri, başları ve saçları denizde kuma karışmış. İki sene sonra dahi deniz dışarıya halen kafatası, çocuk ve kadın saçını atıyor derlerdi...”¹⁶

1908 doğumlu Eynesilli Zeliha Nine'nin anlattıklarına göre, Ruslar Eynesil'de çok büyük katliamlar yapmıştı: “*Mahallede bulunan on sekiz-elli yaş arası eli silah tutan adamlarımızı öldürmüşler. Kimisini boğarak kimisini süngüleyerek öldürmüşlerdir. Epeyce bir katliam yapmışlar. Ölülerin bir kısmını denize atmışlar. Denizde kalan cesetler şişmiş, gece karanlığında mahallenin sağ kalan sakinleri şehitleri tespit edip, alıp götürerek defnini yapıyorlardı...*”¹⁷

Eynesil-Kekiktepe köyünden, 1901 doğumlu Hüseyin Balta ise hatıralarında, işgal günlerini şöyle nakletmiştir:

“...Rus işgal güçlerinin Eynesil-Aralık mahalleye girdikleri gün, büyükannem, annem, bacılarım ve kardeşlerimle köyü terk edip hicretle yola çıktık. Amacımız düşman içinde, düşmanın ayağının altında kalmamaktı. Köyümüzün altında, sahile indiğimizde, Rize, Trabzon, İskefiye ve Vakıfkebir'den

¹⁵ Selimoğlu, *age*, s. 15, 16.

¹⁶ Selimoğlu, *age*, s. 32-33, 36.

¹⁷ Selimoğlu, *age*, s. 35-36.

berisi, kadın erkek, çoluk çocuk, yaşlı hasta on binlerce insan yola düşmüş, Ordu-Samsun istikametine doğru, batıya sel gibi akıp gidiyorlardı...”. Bu esnada bir Rus gemisinden inip kalabalığı yararak gelen Rus subayı, Türkçe ifadelerle buradaki Türklere: “Ey Türk milleti! Kızılırmak’tan öbür tarafa gidiniz. Kızılırmak’tan bu tarafa, yani Samsun’dan Batum’a kadar bizimdir.”

diye seslendi. Rus askerleri kendilerine direnen gençleri katlediyorlardı. Yalnızca insanları değil, hayvanları da katletmekteydiler. Hüseyin Balta, Rusların hayvanlara yaptıkları katliamı da şöyle aktarmıştır: “*Gâvur, ineğin başına büyük baltalarla bir defa vuruyor, ineğin başını kestikten sonra derisini yüzüyor ve hayvanın omurgasından ikiye bölerek dört parça yapıyordu...*”¹⁸ Öte yandan Çavuşlu Ruslarca ateşe verilmiş, dumanlar içinde kalmıştı.¹⁹ Saatler ilerledikçe öksüz ve yetim sayısı artıyor, evlatları gözünün önünde katledilen ana babalar onların acısından ölüyordu.²⁰ Ç-

¹⁸ Selimoğlu, *age*, s. 63-66.

¹⁹ Yangın çıkarma, isyancı azınlıkların Anadolu’da sık sık başvurduğu bir ayaklanma göstergesiydi. Ermeni ve Rumların isyanlarının temel nedeni Ortodoks-Hıristiyan devletlerin bunları kışkırtmalarıydı. Tirebolu yangınları başta olmak üzere, benzer yangınların tümünü yabancı unsurların çıkardığı söylenebilir. Bk. Mevlüt Kaya, “Harşit’in Bağrındaki Ateş: Tirebolu Yangınları”, *Harşit Vadisi*, Ed. Mehmet Fatsa vd., DOKAP Yayınları, İstanbul 2017, s. 214-234. Bu dönemlerde Osmanlı’nın merkezî kontrol mekanizması çökmüş olduğundan, kargaşayı fırsata çeviren bazı makam sahibi kimselerin de farklı amaçlarla yangın çıkardıkları görülmektedir. Özellikle Tirebolu’da bu dönemlerde birkaç defa yangın çıkarılmıştır. Ayrıca bu dönemde Rus bombardımanları da birçok defa yangına neden olmuştur. Yangınlar, sonrasında kentin gelişmesinde ve yeni şehir teşkillerinde büyük engeller doğurmuştur. Gümüşhane milletvekili Hasan Fehmi Bey, Tirebolu’da yaşanan yangınlarla ilgili 23.08.1920’deki meclis konuşmasında şöyle demiştir: “Beş sene devam eden harp senelerinde elimizdeki kasabalardan Tirebolu kasabası iki bin haneden dört yüz haneye inmiş, tamamen harap olmuştur. Ahalisinin bir kısmı henüz avdet etmemiştir. Tadilat için bir mecburiyeti katiye vardır.”¹⁹ Yeni illerin teşkiline dair bir oturumda da Trabzon milletvekili Hüsrev Bey Tirebolu’nun yaşadığı savaşların getirdiği olumsuzluklara dikkat çekmiştir: “Dâhiliye encümeninde mazbata yapılrken bulundum. Ordu ile Giresun’u ayrı ayrı birer liva haline koydular ve Ordu’ya Mesudiye’yi raptettiler. Şüphesiz Giresun zenginleşecek, ahali zaten sahile alışkın olduğu için istifade edecek. Ordu, Fatsa, Ünye, Mesudiye kazalarını alıyor. Giresun’a Tirebolu ve Görele kalıyor. Hâlbuki bu muharebede Tirebolu, gerek kara ve gerek bahrî toplarla harap olmuştur...” Hasan Fehmi Bey’in de dediği gibi, “Tirebolu kazası muharebe dolayısıyla ufalmıştır...”; *TBMMZC*, C. 6, Devre:1, İçtima: 108, 1336, s. 195.

²⁰ Selimoğlu, *age*, s. 63-66.

vuşlu'nun Ruslarca yakılması hadisesi, Mustafa Arslan'ın eserinde şöyle yer almıştır:

“Şeker bayramının birinci günü Çavuşlu'ya giren düşman, gece kasabayı bir uçtan öbür uca tutuşturdu. İki yıldır depolara dolup satılamayan fındıklar müthiş bir alev ve dumanla, durgun bir havada göklere doğru bir mantar gibi bir sütunla yirmi dört saat yandı. Düşman bununla da öcünü alamadı. Rastladığı erkekleri ya süngüledi veya kafasını kılıçla kesti. Mala, namusa da saldırıyordu. İnekleri, tavukları kesip yerken, öte tarafta kadınlara saldırıyordu o menfur emelleri için. Bir yerde on tane kadar kıızı toplayıp kumandanana götürürken, ismini açıklamam sakıncalı olan bir kadın hayatı pahasına, düşman askerlerinin elinden bu kızları kurtardı...”²¹

Ruslar bölgede ilerledikçe Türkler geri çekilmek zorunda kalmıştı. Türk asker ve sivilleri, önce Çavuşlu deresine, sonra Görele'ye ve Çanakçı deresine, ardından 21 Ekim 1916'da Harşit'e çekildiler. Eynesil-Görele yöresinde işgale direnen Kara Mürtezoğlu Deli Bilal, Memişoğlu Hasan, Kara Mürtezoğlu Yakub, Mamenli Köyü muhtarı Koserli Mustafa, Palakoğlu Mustafa, Rüşan Ali²² (Cebecioğlu), Tevfik Gül, Evcı, İslamoğlu, Topbaş Mustafa,²³ Cansızoğlu Hasan Çavuş, Daylı'dan Hüseyin oğlu Ali Bektaş, Kaka-lıçoğlu Muttalıp, Kakalıçoğlu İsmail, Çakır Çavuş, Çakır Çoban, Cinoğlu Ali Osman, Bayıroğlu Hüseyin, Çürükvelioğlu Ali, Çürükvelioğlu Mustafa, Seyisoğlu Ömer ve Hıdıroğlu Tıp Osman, milis güçler oluşturarak halkı Rus işgalcilere karşı direnmek için örgüt-lüyordu.²⁴

²¹ Mustafa Arslan, *Görele*, San Matbaası, Ankara, 1973, s. 42.

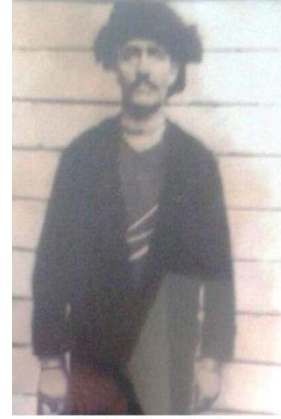
²² Doğumu: 1894, ölümü: 1989. Rüşan Ali, halk arasında “Hürüşanoğlu Ali”, “Gebecioğlu Ali” gibi adlarla anılmaktadır. Rus işgali sürecinde, sahil grubunda işgalcilere karşı mücadele vermiştir.

²³ Halil İbrahim Türkyılmaz, *Dünden Yarına Tüm Yönleriyle Eynesil*, Tena Tanıtım Yayınları, İstanbul 1995, s. 97-100.

²⁴ Şaban Kutlu, *Geçmişten Günümüze Her Yönüyle İnanca Köyü*, Melisa Matbaası, İstanbul 2007, s. 18, 21; Arslan, *age*, s. 42, 43.

**Rus işgaline karşı direnen
Eynesilli Rüşan Ali (Cebecioğlu)**

**Rus işgaline direnenlerden
Eynesilli Memişoğlu Hasan**

**Rus işgaline karşı direnen
Eynesilli Karamürtezaoğlu
Deli Bilal (1890-1958).**

İşgal büyüdükçe yöredeki yerli Ermeniler, Rus askerleriyle birlikte²⁵ hareket ediyor; işgale direnen Türk halkını kurşuna diyorlardı.²⁶ Bu süreçte Eynesil halkından çoğu kişi Gagullu mevkiinde Ruslarca katledilmişti.²⁷ Türklerin tarlalarına, hayvanları-

²⁵ Yörede Ermenilerin Ruslarla birlikte yürüttükleri zulüm politikası ve taşkınlıklar için ayrıca bk. Mevlüt Kaya, *Anadolu Yangınları ve Ermeni-Rum Tehciri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

²⁶ Eynesil'de Bibercikumu sahilindeki kumul tepelerinde 1950-1960'lı yıllara dek, her rüzgâr fırtınasından sonra çocuklar, Rus işgali döneminden kalma kurşun kalıntıları bulup eriterek gündelik işlerde kullanmak üzere toplamışlardır; *Şükrü Çoban ile yapılan görüşme* (03.05.2017).

²⁷ Türkyılmaz, *age*, s. 93.

na ve hanelerine saldırıyorlar, büyük bir kıırım ve tahribat gerçekleştiriyorlardı.

Eynesil'de işgal günlerinde Rus askerleri pek çok insanı esir ederek keyfi işlerini yaptırmaya zorlamıştı. Rivayetlere göre Hilo Hüseyin, Hasan Sofu ve arkadaşları Tirebolu ile Akçaabat arasında Türk direnişçilere silah taşırken Ruslarca esir alınmışlar, deniz yoluyla Rusya'ya götürülmek istenmişler, ancak bir şekilde işgalcilerin ellerinden kurtulmayı başarmışlardır. Rivayete göre, kayıklarını domuzların arkasına bağlamışlar, böylece kilometreler kat ederek domuzlara deniz üzerinde kayığı çektirmişler, Akçaabat yakınlarında karaya çıkmışlardı.²⁸ Yine bu tarihlerde Rus işgalcilerin, İshaklı köyünde Aliustaoğullarından 1898 doğumlu İbrahim Kabakulak'ı yol yapımında çalıştırarak karşılığında “*bir miktar manat*” vermişlerdi. Daha sonra işgalcilere direnen Aliustaoğlu İbrahim, istiklal madalyası almıştı.²⁹

1916'da Rusların Çavuşlu'ya attıkları büyük çaplı mermi ve top kalıntıları.
(Çavuşlu PTT Müzesi)

Eynesil'i işgal ederek Çavuşlu'ya varan Rus taburları, Çavuşlu Mezarlığı'na saldırarak pek çok mezar taşını parçalamışlar ve mezarlığı ateşe vermişlerdi. Mezarlık, gün boyu yanmıştı. İşgalcilerin parçaladıkları mezar taşları ise bugün hala mezarlıktadır. 1916 Ağustos'unda Rus taburları birkaç defa Görele'yi bombalamışlar, buradaki tüm köy halkı Tirebolu istikametinde batıya sevk edilmişlerdi. Tirebolu Kaymakamlığı bu durumu valiliğe iletmişti. 9 Ağustos 1916'da ise Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta, Rusların Trabzon'dan ayrılan bir kolunun 4 Ağustos'ta Harşit Nahiyesi'ni geçerek yakınını-

²⁸ Turan Çoban ile yapılan görüşme (17.06.2017).

²⁹ Ali Ustaoglu Gazi İbrahim Kabakulak, 1980'de ölmüştür; Necip Kabakulak ile yapılan görüşme (06.07.2017).

daki Manastır köyünü ve Görele'nin yarım saat doğusundaki Gemitaşı mevkinisi işgal ettiğini bildirmişti.³⁰

İşgale direnemez hale gelen Eynesil-Görele halkı, 28 Temmuz 1916'da Tirebolu istikametine doğru göç etmeye başlamıştı. Aynı gün, Rus torpidoları Tirebolu'yu bombardımana tutmuşlardı. Karaburun'dan Tirebolu'ya varıncaya dek yol kenarlarında ölümler, yaralılar, hastalar ve terk edilmiş çocuklar göze çarpıyordu. Eynesil-Görele civarından göçenlerin, Tirebolu'ya ulaştıklarında karşılaştıkları en büyük sorun Harşit Çayı'nın geçit vermemesiydi. Harşit Çayı'nda köprü olmadığından ancak "kelek" denilen sallarla, oldukça riskli bir şekilde karşıya geçilebiliyordu. Muhacirler, derenin karşı yakasına geçebilmek için yağmurlu ve soğuk havada aç, susuz ve hasta bir şekilde günlerce bekliyordular. Çoğu muhacir kadın burada çocuklarının açlığına, hastalığına ve acılarına dayanamadığı için cınnet getirerek onları dereye atmıştı. Bu zor koşullarda Osman Ağa, 700 kişilik müfrezesiyle mücadeleye girişmiş, gerilla hareketleriyle Rusları yıldırılmıştı.³¹

Görele-Eynesil halkı bu dönemde Ruslara karşı sivil mücadele vermiş olsa da onları durdurmaya güçleri yetmedi. Halkın büyük bir kısmı muhacir oldu.³² Eynesil'den itibaren batıya doğru giderken çoğu açlıktan, hastalıktan ve eşkıya baskınlarından dolayı hayatını kaybetti. Eynesil ve Görele'den hareket eden muhacirler, Tirebolu kırsallarını dolaşarak Espiye³³ ve çevresine, Yağlıde-

³⁰ BOA, DH. ŞFR., Dosya No: 528, Gömlek No: 24, 27 Temmuz 1332; Murat Durusun Tosun, *Osmanlıca Arşiv Belgelerinde Gümüşhane, Tarihte Yaşananlar ve Ayrintıları* (1695-1928), Rıhtım Dijital Matbaa, İstanbul 2017, s. 881-882.

³¹ Teoman Alpaslan, *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007, s. 132-133.

³² Yörede işgalden dolayı yerlerini terk edenlerin durumu "Eynesil Ana" romanının konusu olmuştur: Emine Özgenc, *Eynesil Ana*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.

³³ I. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında muhtelif tarihlerde Eynesil'den Espiye'ye göçler olmuştur. Her iki ilçenin akrabalık bağları olduğu halkça da kabul edilmektedir. Espiye'deki Topal, Bodur, Gündük, Cebeci, Aydın, Civil, Kara ve Mucuk gibi soyadlarının çoğunun menşei Eynesil'den Espiye'ye yapılan göçlerle taşınmış sülale unvanlarına dayanmaktadır. Bu ilçeler arasındaki kültürel taşınma ve kaynaşmanın yalnızca göç yoluyla olmadığını; kız alıp-verme olgularıyla da gerçekleşebildiğini belirtmek gerekir. Örneğin, 1893-1894'lü yıllarda Tirebolu ve Eynesil arasında gelin alma/gelin verme hadiseleri sıklıkla yaşanmıştır. Bk. Ayhan Yüksel, *Tirebolu Kazası Nikah Kayıtları (1861-1906)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 185, 224.

re³⁴ içlerine, Keşap ve Bulancak'ın köylerine yerleştiler. Eynesil'in Aralık köyünden gidenler, Bulancak'ın Giresun yakasındaki Rum mahallesine yerleşmişlerdi. Eynesil'den bir aile de Espiye-Keşap arasındaki Armelit'e göç etmiş, aile fertleri burada hastalıktan yaşamını yitirmişti.³⁵ Keşap'a bağlı Saraycık köyünde de Eynesilli muhacirlere ait mezarlar bulunmaktadır. Buraya "*Garipler Mezarlığı*" adı konulmuştur.³⁶ Eynesillilere ait muhacir mezarlıklarından biri de Espiye'ye bağlı Yeniköy'dedir. 1916'da Rusların Eynesil'i işgal etmesi sonucu yaylalardaki kimseler Eynesil'e dönememiş, Harşit-Gelevera üzerindeki alternatif yollardan Espiye'nin yüksek köylerine gitmişlerdi. Buralarda hayvanlarını kışlatmak isteyen Eynesilliler, hayvanlarını ve canlarını işgalin zulmünden kurtarmış olsalar da ölümden kurtaramamışlardı. O yıl davun (veba) salgını olmuş, Eynesil yaylalarından Espiye-Yeniköy'e yerleşen aileler hastalanarak yaşamlarını yitirmişlerdi.³⁷ Eynesilli ve Göreleli muhacirlerin dışında, Rusların ilerlemesiyle Giresun'un batısına göç eden çoğunluk, genellikle Rize ve Trabzon'dan gelenlerden oluşuyordu.

Bir yandan yörede muhacirlik sürerken öte yandan işgalci Ruslar meskenleri yakıp yıkıyor, halk üzerinde işkence ve katliam yapıyorlar,³⁸ bahçelere, ekinlere ve hayvanlara zarar veriyorlardı. Bu durumun en önemli tanıklıklarından biri de Göreleli Kâtip Rüstemezâde Abdülhamid Efendi'nin Bağdat'taki esareti sırasında, ailesinin Rusların yaptıklarına dair kendisine yazdığı mektuplarıdır.³⁹ Ruslar, Türk gençlerini kurşuna diziyor; yaşlılara, kadınlara ve çocuklara çeşitli işkenceler yapıyorlardı. Yörede Rusların saldı-

³⁴ Geçmiş dönemlerde, "*Palaklı*" olarak anılan Yağlıdere ilçesi ile Eynesil arasında tarihsel göç hareketleri gerçekleşmiştir. Bu durum yer, mevki ve soyadı benzerliklerinden de anlaşılmaktadır. Palaklı, aynı zamanda Ağasar-Geyikli'de de yaşayan bir sülalenin adıdır. Abdullah Gülay, *Ağasar Çepni Kültürü, Geyikli Folklor-İnceleme-Araştırma*, Geyikli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 52.

³⁵ *Harun Çetin ile yapılan görüşme* (08.05.2017).

³⁶ *Şükrü Çoban ile yapılan görüşme* (09.05.2017).

³⁷ *Mustafa Çakır ile yapılan görüşme* (08.05.2017).

³⁸ Rusların Eynesil'de işgal sürecinde yaptığı büyük katliamlardan birinin de ilçenin batısındaki Mançaba deresinde gerçekleştiği bilinmektedir. Anlatılanlara göre onlarca Türk genci işgale direndiği için burada Rus güçleri tarafından katledilerek dereye gömülmüştür. *Nihat Çelik ile yapılan görüşme* (09.05.2017).

³⁹ Mevlüt Kaya, "Göreleli Rüstemezâde Abdülhamid'in Mektuplarında Askerlik ve Sosyal Hayat", *Uluslararası Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2/3 (2016), s. 117-144.

rılarına maruz kalan birçok kadın intihar etmişti. Birçok kişi, her şeye rağmen muhacir olmayarak işgalcilere karşı direnmiş, dernekler kurarak teşkilatlanıp mücadele vermişti. Savaş sürecinde bölge genelinde sivil yapılanmaya ağırlık verildiği gibi, askeri teşkilatlanma da en üst düzeye çekilmişti. İşgal altında bulunan Eynesil'in güneyindeki Dizgine'ye karargâh kurulmuş ve Rus askerlerinin çekilişine kadar burada etkinliğini sürdürmüştü. O günlerde yörede kullanılan mevziler hâlâ belirgin bir biçimde ortadadır.⁴⁰

2. Köseoğlu Osman'ın Hatıratında Savaş Yılları

2.1. Hatıratta I. Dünya Savaşı'nda Eynesil

Köseoğlu Osman, 1 Ocak 1906'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak Eynesil'de dünyaya gelmiştir. Babası Köseoğlu Hüseyin, annesi Tonyalı kızı Asiye'dir. Küçük yaşlarda, çocuğu bulunmayan, çevresinde iyiliksever biri olarak bilinen ve iki eşi olan Mudal Kocaman namında birine evlatlık olarak verilmişti. Üvey anneleri ve üvey babası tarafından çok sevilen Osman, iki yıllık sürede yeni ailesine alışmış ve onları sevmeye başlamıştı. Kendisi bugüne göre sıra dışı, ancak çocukluk yıllarının sosyal koşullarına göre olağan bir süreç geçirmişti.

Köseoğlu Osman'ın hatıraları, Osmanlı'nın son dönemindeki zorlu Anadolu yaşantısına ışık tutarken, devletin otoriteyi kaybetmiş olduğu Giresun-Trabzon yöresindeki asayiş bozukluğunun gündelik yaşama yansımalarına örnek teşkil etmektedir. Hatırat; savaş halinin yöre insanı üzerindeki etkileri, Harşit cephesi, yaylak-kışlak kültürü, kıtlık, hukuk, merkezi otorite kaybının ortaya çıkardığı suç furyası, sivil silahlanma, kan davaları, insanın insana o dönemki bakışı, aile ve evlilik hayatı, fındıkcılık, hayvancılık, ulaşım, sağlık, dil, yaşam standartları, cezalar ve yaptırımlar, eşkıyalık hareketleri, savaş ve kitlesel göç gibi konulara dair önemli veriler bulunmaktadır.

Köseoğlu Osman, hem Osmanlı alfabesi hem de 1928'de kabul edilen yeni Türk alfabesini kullanabilmekteydi.⁴¹ 19 Ekim 1968'de yaşamını yitiren Köseoğlu Osman'ın hatıralarını yazma

⁴⁰ Şükrü Çoban ile yapılan görüşme (08.04.2017).

⁴¹ "Eski yazıtı pek güzel yazardım. İşte size eski yazıdan bir örnek yazıyorum. İmzadan yukarıki yeni yazı, aynı eski Arapçadan"; Köseoğlu Osman'ın Hatıraları, Ziya Köse Arşivi, Eynesil 1964, s. 1.

ihtiyacı, yaşamının son yıllarında ortaya çıkmış, 23 Ekim 1964'te başından geçenleri yazmaya başlamıştı.⁴²

Köseoğlu Osman'ın babası Hüseyin, I. Dünya Savaşı'nda ikinci genel seferberlik emriyle askere alınmış, Erzurum'a gönderilmişti. Kırk iki yaşında iken Erzurum'da şehit olmuştu. Amcası Ömer de aynı zamanlarda Erzurum'da şehit olmuştu.

Savaş başladığında Osman sekiz-on yaşlarındaydı. Ailesiyle birlikte Eynesil'den Kanaş yaylasına çıkmışlardı. Onlar yaylada iken, I. Dünya Savaşı çıkmıştı. Bu esnada Osman ve arkadaşları, evlerin bulunduğu yerden dört yüz metre kadar uzakta kuzu otluyorlardı. Kuzu gütmeye işi yaylalarda çocuklara yaptırılan bir işti. Bu yöntemle çocuklar çobanlığı öğreniyorlardı. O gün hava bulutluydu. Öğleden sonra hava aniden kararmaya başladı. Gün, gece yarısı gibi oldu. Çobanlar, oba taraflarına doğru hızla kaçıyorlardı. Karanlık, on beş dakika kadar sürdü. Bu bir güneş tutulmasıydı. Dönemin bilginleri güneş tutulmasını savaş çıkacağı yönünde yorumlamışlardı. Nihayet beklenen olmuş, savaş çıkmıştı.

Osman, ailesi ve tüm yaylacılar savaş haberini alır almaz obalarını terk ederek Eynesil'deki köylerine indiler. Askerliğe elverişli olanlar göreve çağrılarak cepheye gönderildiler. Osman'ın tabiriyle köyde "işe yarar erkek kalmadı". Kalanlar ise ihtiyar, kadın, çocuk ve kaçaklardı. Savaşın başlangıcından önce Eynesil'de çarşı pazar oldukça kalabalıktı. Çarşıda pazarda, delikanlı kümelerinin arasında gezmek çok zordu. Osman, bu sıralarda yaşça küçük olsa da o insan kalabalığını iyi hatırlıyordu. 1914'te birinci seferberlik ilan edilmişti. Seferberlik emrinden sonra pazarda görünen insan sayısı daha da azalarak üçte birine düşmüştü. Aynı yılın sonlarında ikinci seferberlik emri duyurulmuş, bu defa on beş ile altmış yaş aralığındaki erkekler askere alınmıştı. Geride kalan erkekler ise engelli, ihtiyar ve bazı kaçaklardı. Bunların dışındakiler ise kadınlar ve çocuklardı.

Yörede üretim durmuş, verimlilik en alt seviyeye düşmüştü. Kuraklık da başlamıştı. Kuraklık olmasa da tarla ve bahçeleri işleyecek insan gücü kalmamıştı. Hızla büyüyen bir kıtlık başlamıştı. Artık eldeki fındık da satılamıyordu. Savaşın başlamasına kadar

---

⁴² "Tahrir tarihi, yani yazıldığı tarih: 23 Ekim 1964. İşbu hatıra defteri, Köseoğullarından Hüseyin (oğlu) Osman Köse'nin kendi el yazısıyla tahrir(e) alınmıştır. Doğum tarihi 1 Ocak 1906. (Yazıyla) Bir Ocak bin dokuz (yüz) altı (İmza)"; Köseoğlu Osman'ın Hatıraları, s. 1.

yörenin fındığını Ruslar satın alıyordu. Ruslarla savaş halinde olunması, fındık satışlarını da durdurmuş, mahsul üreticinin elinde kalmıştı. Üreticiler, ani gelişen kıtlıkta ellerinde kalan fındıkları kabuklu haliyle değirmenlerde öğütürerek un yapmış ve ekmek olarak tüketmişlerdi. Köseoğlu Osman, hatıralarında fındık unundan yapılan ekmeğin çok lezzetli olduğunu ancak insanları kabız ettiğini, başka da çare olmadığını yazmıştır.

Açlığın önüne geçilememiş; mısırlar sapları ile karıştırılarak öğütülüp, un yapılmıştır. Öte yandan, yoksulluğun açık göstergelerinden biri olan giyecek kıtlığı da kendini göstermeye başlamıştı. Üretim durmuş olduğundan tüketim, yaşama tutunabilme sınırına inmişti. Açlık ve sefaletin sonucunda insanların yüz rengi değişmiş, herkes hasta görüntüsünü almıştı. Savaş ve kıtlık bir neslin umutlarını ve yaşama heveslerini yok etmişti.

Köseoğlu Osman ile üvey ailesi, 1915'te yine yaylaya gitmek için yola çıkmışlardı. Yayla yolu üzerindeki Tepealan denilen bir yerde, geceyi geçirmek üzere konaklamışlardı. Bu günlerde cephe-ler genişlemeye başlamıştı. Ruslar, Yoroz'un arkasında, Karadağ'dan İskefiye Deresi'ne doğru cephe tutmuşlardı. Osman'la üvey ailesi, Tepealan'da dinlenirken sabaha dek makineli tüfek seslerinden uyuyamamışlardı. Gün ışıdığına tekrar yola koyulmuşlar, Küçük Barak obasına yerleşmişlerdi. Önce açıklarını gidermeye çalışmışlarsa da başaramamışlardı; yaylalarda kuraklıktan dolayı ekin tarlaları yok olmuştu.

Savaş halinden dolayı hükümet, halkın elindeki hayvanları ordunun hizmeti için istemişti. Üvey ailesi, Osman'ın katırını da ordunun hizmetine vermek istemişti. Osman, ailesiyle birlikte katırlara Tirebolu'dan buğday yükleyip Torul'a götürmüştü. Torul'dan dönerken de katırlara mermi yükleyerek Tirebolu'ya getirmişlerdi. Mudal Kocaman'ın Osman'a aldığı katır küçük olduğundan, yetkililer onu "*cephane taşıyamaz*" diyerek ordu hizmetine kabul etmemişti.

Ruslar, Osmanlı ordusunun Trabzon civarındaki cephelerini bozmuş, Köseoğlu Osman'ın aktarımıyla, Giresun yönüne doğru "*Laz muhacir akını*" başlamıştı. Cepheden kaçan bazı askerler göçünü almış,⁴³ hükümetin tüfek ve cephanesiyle muhacir olup yollara düşmüşlerdi.

⁴³ "Göçünü almak" deyimi, yörede "ailesini yanına almak" anlamında kullanılır.

Savaş yıllarının yarattığı bu kargaşa ortamına tanık olan Köseoğlu Osman, hatıratında “*insandan hatır gönül kalkmış, bir adamın değeri bir tavuk kıymetinden aşağı dereceye düşmüştü*” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. Aktarılanlara göre, gücü yeten birbirini soyuyor, yaralıyor veya öldürüyordu. Kimseye kimseden fayda yoktu: “*gemisini yüzdüren kaptan*” idi. Rize-Trabzon tarafından göç eden muhacir kfilesinden bazı kimseler, geçtiği yeri soyuyor, yakıp yıkıyor; at, katır, koyun, keçi ne bulursa zorla alıyordu. Kimsenin malı ve canı güvende değildi. Kimi muhacirlerin elinde beşli mavzer tüfekler vardı. Yerli ahali ise eski ve işe yaramaz silahlarla güvenliğini sağlamaya çalışıyordu. Zaten savaş-tan ötürü yörede güvenliği sağlayacak nitelikte erkek kalmamıştı.

Eynesilli yaylacılar, obalarını terk ederek yola koyulmuşlar, Beytarla istikametinden Gelevera'ya inmişlerdi. Buğday ve arpa tarlalarının çokluğundan çevrelerinde konaklayacak boş bir arazi bulamamışlar, Aksu deresi kenarında çadırlarını açmışlardı. Akşama iki saat kalmıştı. Herkes yemek hazırlığına girişmişti. Dere tarafından aniden bir yaylım ateş başlamıştı. Köseoğlu Osman'ın tabiriyle kurşun, adeta “*buğday tarlasında adam arıyordu*”. Çadırların bulunduğu yerde kurşun vızıltısından geçilmiyordu. Yaylım ateşin nereden nereye yapıldığını kimse anlayamamıştı. Yanında mavzer tüfeği ve meşin çantası kurşunla dolu olan bir adam vardı. Kendisinden fayda beklenen bu adam, bir anda göçünü bırakarak ormana doğru kaçmıştı. Olay sonradan öğrenilmişti: Eşkıyalar yakındaki bir köyden, çevreye ateş açmışlardı.

Osmanların göç kfilesi o gece çadırlarında yattı. Günün ilk ışıklarıyla tekrar yola koyulmuş, İlit-Ağaçbaşı⁴⁴ yolunu tutarak İlit'e varmışlardı. Geceyi orada dinlenerek geçirmişler, sabah olduğunda ise göçler ayrılmaya başlamıştı. Kimi aileler Espiye, kımileri ise Giresun yaylaları istikametinde hareket etmişlerdi. Osmanların göçü ise Eynesil'e varmak üzere Aslancık-Harşit istikametine doğru harekete geçmiş, uzun bir yolculuktan sonra Har-

⁴⁴ Ağaçbaşı 1875'te yöre ekonomisi açısından önemli bir yerdir; “Tirebolu kazası-na tabi on iki saat mesafede Harşit ırmağı kenarında tülen beş ve arzen dört saat mesafeli Ağaçbaşı namında çam ve köknar eşçarından ibaret bir cesim orman olup buradan kat' olunan kereste sefinelere kullanılır işbu ormanda tersane-i amirenin işine gelir birçok kereste bulunursa da leb-i deryaya tenezzül olunması bir hayli mesarif ihtiyarıyla ırmağın tesviyesine mütevakıftır.”; 1875 Trabzon Vilayeti Salnamesi-VII, Hzl. Kudret Emiroğlu, Trabzon İli ve İlçeleri, Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 1995, s. 303, 305.

şit'e ulaşmıştı. Harşit Çayı'nın kıyısını sarmış olan Türk askerleri istihkâm kazmaktaydılar. Askerler, Eynesil'in düşman eline geçtiğini söyleyerek Osmanların göçünün Eynesil'e gitmesini engellemişlerdi. Onlar da Tirebolu yoluyla Espiye'ye gitmişlerdi.

Mevsim yaz, aylardan temmuzdu. Fındık toplama zamanıydı. Espiye'nin her tarafı pirinçlikti. Hava aşırı sıcaktı. Osmanlar Espiye'de hasta olmuşlardı. Zehirli sıtma⁴⁵ bu dönemin salgın ve ölümcül hastalıklarından biriydi. Hastalığa yakalanan bin kişiden biri bile kurtulamıyordu. Espiye'deki pirinç tarlaları ise bu ölümcül hastalığa ortam hazırlıyordu.

2.2. Hatıratında Harşit Cephesi

I. Dünya Savaşı başlayalı bir yıl olmuştu. Hükümet, yörede kargaşa çıkaran Rumları yerlerinden kaldırmaya başladı. Rumlardan kalan ekinleri ise yöre halkı topladı. Rumlardan boşalan evlere, ihtiyaç sahibi evsizler yerleştiler. 1915'in ağır kısmını bu meskenlerde geçirdiler. Sonraki yıl, muhacirler tarla ve bahçelerde çalışmadıklarından açlık son haddine ulaştı. Halkın bir kısmı, savaşın ilk zamanlarında sıtma ve tifo kırımına maruz kaldı. Yöredeki muhacirlerin çoğu hastalıktan ölmüştü. Espiye öyle bir hale gelmişti ki, muhacir kadınlar pazar yerinde⁴⁶ gece gündüz aç ve açıkta kalıyorlardı. Bunlar eşyadan, gıdadan ve elbiseden yana hiçbir şeye sahip değillerdi. Yerlerinden kalkamayacak hatta konuşamayacak kadar aç ve hastalardı. Kiminin dişleri dökülmüş, kiminin ise dudakları çürümüştü. Köseoğlu Osman, hatıratında bunları anlatırken "*aman yarabbi, ne feci haller, ibretleri görme-yen göz(ün) bu hale inanası gelmez... Ulu tanrı insanoğullarına böyle felaket vermesin*", şeklinde üzüntülü bir ifade kullanmıştır.

Osmanların 40-50 kadar keçisi, dört beş de ineği vardı. Bunlarla geçim yapıyorlardı. Büyükbabası artık göçü⁴⁷ ayırmıştı. Amcasının oğulları da vardı ve hayvanlar onlarda kaldı. Osman, kendi başının çaresine bakmak zorundaydı. Bu günlerde Cephe Harşit'te, ordu karargâhı ise Espiye'de idi. Espiye, bu sıralarda sıkıyönetim bölgesiydi. Osman, Espiye'deki sıkıyönetimin ciddiyetini hatıralarında "*it ismini bilmez hale gelmiş*" şeklinde yazmış-

⁴⁵ Bu hastalığın yerel kullanımı "cuhar"dır.

⁴⁶ Bahsi geçen pazar yeri bugünkü Çam mahallesine bağlı olan değil, Merkez mahallesiyse Esentepe (Mangalis) arasındaki pazar yerlerinden biridir.

⁴⁷ "Göç"ten kasıt "ev, aile"dir.

tır. Sıkı bir uygulama havasıyla muhacir ve asker dolu bir Espiye manzarası vardı. Espiye'nin sivil idaresi “Keşap müdürü” namında, çok sert tavırlı birinin elindeydi. Hatıratına göre, ufak tefek suçlarla karşısına getirileni bile döverek öldürebilen biriydi.

Askerden dönen ağabeyi Hamdi tifoya yakalanmış, gitgide zayıf düşmüştü. Hamdi'yi Harşit'e cepheye göndermişlerdi. Günler sonra Osman, Harşit'e Hamdi'nin ziyaretine gitmişti. O zamanlardaki olağanüstü koşullar, mektuplaşmanın önünde engel teşkil ediyordu. Hamdi, Harşit'e gittiğinde uzun zaman ailesiyle haberleşememişti. O sıralarda Osmanların mahallesinin yakınlarında, “ağırlık askeri” adı verilen ve dönemin olağanüstü koşullarında hayvanlarıyla orduya destek veren kimseler vardı. Mekkâreci denilen bu kimseler, Osmanlara yakın bir yerde tayın⁴⁸ ekmeğini pişirip, katır sırtında askerlere taşıyorlardı. Hamdi, bir ambalaj kâğıdına yazdığı adresini, mekkârecilerle Osmanlara göndermişti. Kâğıtta şöyle yazıyordu: “111. Alay, 2. Tabur, 2. Bölük, 3. Takım, İnköyü: Köseoğlu Hamdi”.

Köseoğlu Osman'ın askerliğinden.

Osman, tayın taşıyan askerle birlikte katıra binerek Harşit'e hareket etti. Yanına üç okka⁴⁹ kadar mısır unu, üç okka kadar fındık ve yirmi paket tütün almıştı. Hamdi'nin bulunduğu mevziinin Harşit'in yukarı taraflarındaki Halaçlı köyü eteklerinde olduğunu öğrendi. Karargâhları oradaki tepedeydi. Mekkâreciler Osman'ı karargâha teslim ettiler. Karargâhtan mevziye bir posta vardı. Posta Atinalı⁵⁰ idi. Osman'la konuşarak Hamdi'nin kardeşi olduğunu doğruladı ve “*Düş arkama!*” dedi. Tüfek postanın omzunda, Osman'ın çantası sırtında yola koyuldular. Harşit'in sol yakasına aşağı inmeye başladılar. Düşe kalka Halaçlı'nın alt tarafındaki İnköyü başlarına geldiler.

⁴⁸ Tayın: Askere verilen azık.

⁴⁹ Üç okka; 3.846 kg.

⁵⁰ Rize'nin Pazar ilçesi.

Mart sonlarıydı. Guguklar yeni ötüşmeye başlamıştı. Çevrede başka hiç bir ses yoktu. Yola devam ettiler. Küçük bir ırmak gördüler. Burada yedi sekiz kadar asker, yamaçlardan bir şeyler topluyorlardı. Bu askerler, gelenleri gördüler. Bir süre dikkatle bakiştılar ve sonra “Osman!” diye çağırarak yanlarına geldiler. Herhâlde onun geleceğini önceden duymuşlardı. Hoşbeş edip çantayı açtılar ve fındığı paylaştılar. Tütün paketlerinden de birer tane aldılar. Birer sigara sarıp içtiler. Bunlar aç askerlerdi. Yamaçta yiyebildikleri çiçeklerle karınlarını doyurmaya çalışıyorlardı. Açtılar ve başka çareleri yoktu.

Burada askerlere sabahleyin üç kaşık un melezi veriliyordu; adı “*Alman çorbası*” idi. Çorbanın yanında yumruk kadar da ekmek⁵¹ veriliyordu. Ekmek siyahtı; yarısı yulaf, yarısı arpa ve mısırdı. Osman’ın tanıklığıyla; “*yenecek hiçbir hali yok*”tu ve “topun içine koysan da atsan mermi vazifesini görür”dü.

Asker aç ve açıktı. Ne yeterli yiyecek ne de giyecekleri vardı. Köseoğlu Osman, hatıratında bu durumu “*asker çıplak, bir ipliğini çeksen bin yama birden düşer*” şeklinde aktarmıştır. Askeri elbise bulunmuyordu; Harşit’te askerler, sivil giyimliydi. Elbisele-ri eski ve yıpranmış olan askerlerin çoğu yalınayaktı. Yokluktan, dilenciye benzer bir görüntüye sahiplerdi. Açlıksa, onları bir deri bir kemik haline getirmişti.

Osman’ın getirdiği erzaktan geriye, yalnız üç okka kadar un kalmıştı. Bölüğe gittiler. Bölüğün ikinci takımındaki askerler, bir tepeciğin altını oyarak buraya “*yemlik*” denen bir yer yapmışlardı. İçeri girdiler. Burası yatak yeri-ydi. Kimi oturuyor, kimi yatıyordu. Osmanlar da oturdular ve o arada içeriye başçavuş girdi. “*Derhal silah başına geçilerek hazır olunması*” emrini verdi. Askerler tüfeklerini kuşandılar.

Başçavuş, “*Ruslarla konuşacağız, sulh varmış*” dedi. Kuşkaya tarafında dar bir yer vardı. Rus askerleri karşıdan oraya hareket etti. Yazlık elbise ile kışın bükün⁵² kıyısına iniyorlardı. Osman bu durumu yadırgamıştı. Türk askeri de görüşme yerine hareket etti. Hamdi’yi de götürmek istedilerse de o kardeşiyle kaldı. Osman’la

⁵¹ Metinde “etmek” olarak geçmektedir.

⁵² Bük: Dere yatağının kenarındaki düzlük yer için kullanılır. Yazları oldukça serin, kışları hayli soğuk olur. Çünkü bükler genellikle çok az güneş gören yerlerdir.

birlikte mutfağa geçtiler. Yağlaş⁵³ yapacaklardı. Bir ufak Rus kazanı aldılar. Mutfakta geceden kalma köz vardı. Hamdi kazana su doldurarak közün üstüne koydu. Bu esnada aniden bir top patladı.

Rus askerleri, görüşme yerine silahsız gitmişti. Türk askerleri ise farkında olmaksızın silahlı gitmişti. Rus topçusu silahlı Türk askerlerini izlemiş, kendi askerlerini vuracağını sanarak onların üzerine ateş açmıştı. Türk askerleri hızlıca geri çekilmek zorunda kaldı. Hemen istihkâma doldular. Ateşin üstündeki yağlaş kaynamıştı. Acele ile yağlaş içtiler. Osman'la Hamdi de sığınağa girdiler. Rus topçuları adeta çıldırmıştı. Neresi gelirse top ateşine tutuyorlardı. Her taraf, alevler içinde kalmıştı. Rus piyadesi de makineli tüfeklerle Türk tarafına ateş açıyordu. Bu durum sabaha dek sürdü. Harşit Deresi'nin üstü alev alev yanıyordu. Osman, geceyi sığınmakta geçirdi. Sabah olduğunda top ve tüfek sesleri kesilmişti. Osman'ı yine bir postayla birlikte tepeye çıkardılar. Oradan evinde döndü.

2.3. Hatıratta Muhacirlik Yılları

Osman'la kardeşi Ahmet, Espiye'de muhacirlikte iken etrafta geziniyorlardı. Bu esnada polisler bunları durdurdular ve yetimhane mektebine gitmeleri gerektiğini söylediler. Sonra, ne kadar muhacir çocuğu varsa hepsini yakaladılar. Bir yelken kayığına doldurup, Ordu'ya sevk ettiler. Ordu'ya vardıklarında Osman, kardeşi Ahmet'e "kaçalım" dedi. Ancak Ahmet, "ben okumak istiyorum" diyerek kaçma fikrini reddetti. Osman kaçarak aç, susuz ve yalınayak bir halde yola çıktı. Yol boyunca açlığını bastıracağı bir şeyler arayarak gidiyordu. Elma ağaçlarından düşen elma çiçeklerini toplayarak acı da olsa yiyordu; başka çaresi yoktu.

Uzun bir süre yürümeye devam etti. Gece yarısı Giresun'un girişine gelmişti, ancak o zaman nerede olduğunu bilmiyordu. Deniz kenarında bir ateş yandığını gördü. Ateşin yanında "uzun boğazlı bir şeyler yatıyordu". Osman, bunların ne olduğunu anlayamadı. Çünkü bu ana dek böyle bir şey görmemişti. Tedirgin olup, şehre doğru hızlıca kaçtı. Sonradan öğrendiğine göre, gördüğü şeyler deve idi. Develerle sahilden alınan erzak, Suşehri yoluyla orduya taşınıyordu.

⁵³ Un ve su karıştırılarak pişirilip üstüne yağ dökülerek yapılan muhallebi.

Osman, o gece Giresun sokaklarında yattı. Kendisi gibi birçok evsiz çocuk, şehrin sokaklarında yatıyordu. Mevsimin yaz olması, geceyi sokakta geçirenler için bir bakıma avantajdı. Dönem, paranın kıt olduğu ve kimsenin kimseye yardım etmediği bir dönemdi. Birçok çocuk bu şartlarda yok olup gidiyordu.

Osman, sabahleyin Giresun'dan hareket etti. Uzun bir yürüyüşten sonra Espiye'deki Karaerik Madeni'ne geldi. Burada bir sürprizle karşılaştı: Büyükbabası Espiye'den Bulancak'a göç etmişti. Kendisi ise Ordu'dan kaçıp gelirken büyükbabasının evinin önünden geçmişti.

Büyükbabasının Espiye'den göçme nedeni ise muhacirlik durumuyla ilgiliydi. Büyükannesi, Aralık (Eynesil) kızıydı. Aralık köyünden giden muhacirler Bulancak'ın Giresun'a bakan tarafında, bir ırmak kenarındaki Rum mahallesine yerleşmişti. Büyükannesi, kendi köylülerinin yanına yerleşmek için onu bu göçe ikna etmişti. Neticede, Aralıklıların bulunduğu o mahalleye göçmüşlerdi. Bulancak, bu dönemlerde Eynesilli ve Göreleli muhacirlerinin en yoğun yerleştiği merkezdi. Bugün Bulancak ilçe merkezinde ve bazı köylerinde yerleşenlerin önemli bir kısmı Tirebolu, Görele, Eynesil ve Trabzon'dan geldiklerini söylemektedirler.⁵⁴

Bir müddet sonra, annesi Osman'ı büyükbabasına bakması için gönderdi. Osman, Bulancak istikametinde yola çıktı. Sora sora büyükbabasını buldu. O sıralarda kardeşi Ahmet de Ordu'daki yetimhane mektebinden kaçmış, büyükbabasının yanına gelmişti. İki kardeş orada buluştular.

Mevsim sonbahardı. Büyükbabasının iki ineği, on beş kadar keçisi vardı. Göç yoluna koyulurken büyükbabasının yanında Osman'ın amcalarının oğullarından Ali Hasan, İzzet ve biri daha vardı. Ancak bunlar göç yolunda ölmüşlerdi. Büyükbabasının eşi Aralık kızı da ölmüştü. Amcalarından birinin eşi ve yine Aralık kızı olan yengesi de ağır hasta idi. Hayvanlara, büyükbabası ile Ahmet bakıyordu. Sütlerinden yoğurt yapıp her gün Bulancak'ta satıyorlardı. Tek geçim kaynakları buydu.

Osman, büyükbabasının yanında kalmaya başlayalı henüz birkaç gün olmuştu. Mahalleden birkaç kadın, bir gece Osman ve Ahmet'in toyluğundan faydalanıp, onları köyün yükseklerinde bir tarladan mısır almaya götürmüşlerdi. İnsanlar, karınlarını doyu-

⁵⁴ Feridun Emecen, *Bulancak-Piraziz*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 48.

rabilmek için sahibinden izinsiz meyve, hububat ve benzeri gıda maddelerini kullanabiliyorlardı. Bunu yapmasalar, açlıktan ölebiliyorlardı. Özellikle muhacirlerin kendilerine ait tarlaları ve meskenleri bulunmadığından geçici ve hukuksuz çözümlere başvurmaları, dönem için olağan karşılanabilecek bir durumdu.

Kadınlar, Ahmet ve Osman biraz mısır alıp sabaha karşı evlerine döndüler. Büyükbabaları o gece hasta olmuştu. Üşüyor ve titriyordu. Onlardan ateş yakarak kendisini ısıtmalarını istedi. Yakacak odunları bile yoktu. Evin tahtalarını kırıp odun yaptılar. Büyükbabayı ateşin yanına yaklaştırdılar ve ısıttılar. Ağırılığı seksen kilodan fazlaydı. Onu güçlkle yatağına taşıdılar. O sırada büyükbaba, tuvaletini yapmak istedi. Ahırın üstündeki, yani evin tabanındaki boşluğa büyükbabayı oturttular. Fakat o tuvaletini yapamadı. Tekrar güçlük içinde ateşin yanına yatırdılar. Tüm vücudu git gide kırmızı damgacıklarla benek benek oldu ve o anda yaşamını yitirdi.

Büyükbabalarının ölümü Ahmet'le Osman'da büyük şaşkınlık yarattı. Bunu hiç beklemiyorlardı. İri ve dipdiri olan büyükbaba, iki saat içinde hastalanıp ölmüştü. Çocuklar çaresiz kaldılar ve ağlamaya başladılar. Mahallede evler birbirine çok yakındı. Çocukların feryatlarını duyan mahalle halkı eve akın etti. Bu kalabalıkta, bazıları evde ne buldularsa yağmalamışlardı. Osman, hatıratının bu kısmında şöyle yazmıştır: “*Öyle muhacir karıları var ki, hırsızlık ve soymak onlar için işten bile değil. Çünkü iki seneyi müteceviz muhacirlik onları bu hale getirmişti*”. Çocuklar, sakinleştikten sonra büyükbabalarının cenaze işleriyle uğraşmaya koyuldular. Sabahleyin iki keçi satarak büyükbabalarına kefen aldılar. Kalan para ile de yıkama ve mezar kazdırma işlerini hallettiler.

Osman'la kardeşi Ahmet ilerleyen zamanlarda, Espiye'deki annelerine haber saldılar. Anneleri geldiğinde göçe hazırlandılar. Yükleri çoktu. Köseoğlu Osman'ın aktarımına göre, anneleri çok kuvvetli bir kadındı; “*bir at yükü kadar yük götürürdü*”. Göçü düz yola koyuldular.

Çıtlakkale'ye geldiler. Yolculuğa devam ederken keçileri bir eşekle takas ettiler. Yüklerinin bir kısmını eşeğe yüklediler. Çıtlakkale yakınlarında eşek çalındı ve bir daha bulunamadı. Bu sıralarda Osman'la Ahmet uyuza yakalanmıştı. Anneleri onlara dumanlı baruttan bir ilaç yaparak vücutlarına sürdü. İlacı sürdükten sonra vücutları yanmaya başlamıştı. Orada yakınmalar, karşılıklı

konuşmalar derken, eşek çalınmıştı. Eşekle beraber üzerindeki yük de gitmişti. Yola eşeksiz devam ettiler.

Şubat 1918'de Espiye'ye geldiler. Rusların Eynesil'den çekildiğine ve muhacirlerin memleketlerine dönmeye başladıklarına dair haberler yayılıyordu. Ancak muhacirler, Tirebolu'nun doğusuna geçirilmiyordu. Bu durumu bilenler, Tirebolu'nun arka taraflarından Görele-Eynesil taraflarına geçmeye çalışıyorlardı. Osman'la kardeşi bu haberleri duyunca yanlarına birkaç kişi daha bularak yola koyuldular.

Adabük'ten geçerek Aslancık köyündeki tepeye ulaştıklarında nöbetçi askerler onları yakaladılar ve subaylara haber verdiler. Subaylar onları yanlarına çağırdılar ve nereye gittiklerini sordular. Onlar da Eynesil'e gittiklerini söyleyince, subaylar onlara Rusların Eynesil'den henüz çekilmediğini ve geri dönmeleri gerektiğini beyan ettiler. Çaresiz geri döndüler. Bir müddet sonra Kararik Madeni'ne vardılar. Bir hafta sonra, Rusların çekildiğine ve memlekete dönüşün serbest olduğuna dair yeni bir haber yayıldı. Tirebolu üzerinden Görele-Eynesil tarafına geçişin serbest olduğunu duyan Osman'la Ahmet, yanındaki birkaç kişiyle birlikte tekrar yola koyuldular. Bu defa Ruslar gerçekten çekilmişti. İki kardeş Tirebolu üzerinden Harşit'e ulaştılar.⁵⁵ Burada Rus istihkâmlarına rastladılar. İstihkâmların üstleri örtülü ve kenarları tel örgüyle, demir kazıklarla çevriliydi. Cephaneler yerlere dökülmüştü. Mevzileri geçerek Karaburun'a geldiler. Oradan Eynesil'i seyrettiler. Üç yıl sonra memleketlerini görebilmişlerdi. Biraz daha ilerleyerek geldikleri Görele merkezinde peksimet, fetir⁵⁶ ve Ruslardan kalma giysiler bulmuşlardı. Rus askerleri Görele'den

⁵⁵ Anadolu kırsallarından Tirebolu'ya dek uzanan kervan yolu, tüm yörenin olduğu gibi Eynesil'in tarihinde de belirleyici bir etken olmuştur. Bu yolla ilgili, Korkmaz'ın anılarında şunlar yer almaktadır: "Çocukluğumdaki 'yaylaya göç'ün yol güzergâhı, tarihi ve önemli ticaret yollarından biridir. Bu yol, Erzincan, Sivas, Suşehri, Alucra, Şebinkarahisar hatta Kayseri gibi Anadolu şehirlerini bir hat üzerinden sahile bağlayan bir 'kervan yolu'dur. Bitiş noktası da o dönemlerde adındaki üç kalesiyle ve doğal limanı ile önemli bir ticaret merkezi olan Tirebolu'dur. Bugünkü Tirebolu ilçesine ticaret kervanlarıyla tacirlerin inmesi, o dönemlerde bu yolun çok önemli olduğunun bir göstergesidir. Yol, Türklerin sahil taraflarına inip yerleşmelerinden sonra 'yayla yolu' olarak kullanılmaya başlamıştır. Bizim çocukluk dönemimizde bile bu yol, yayla göçleri için Beşikdüzü, Eynesil ve Göreleli hayvan sahipleri tarafından da kullanılırdı". Yalçın Korkmaz, *Çocukluğumda Yayla Göçleri*, Yaz Yayınları, İstanbul 2016, s. 54.

⁵⁶ Yöresel saç ekmeği.

gemilere binerek kaçmışlardı. Osman, Görele'den bir takım Rus askeri elbisesi aldı. Elbise bedenine büyük geldiyse de çıkarmadı ve yola devam etti.

Gemi Taşı'na geldiklerinde Türk askerlerine rastladılar. Yakın köylerden askerlere yemek yapıp getirmişlerdi. Fındık, yoğurt ve bazı gıdalar vardı. Yatsı vaktinde Aralık köyünün Yamaklı mahallesine geldiler ve Emine Gelin namında bir kadının evinde misafir oldular. Sabahleyin Eynesil'e ulaştılar. Evlerinde halalarının oturduğunu öğrendiler. Üç beş gün burada kaldıktan sonra, göçlerini almak için tekrar Espiye'ye hareket ettiler. Yollar, muhacir kalabalığından geçilmiyordu. Espiye'deki geçici yerleşkeleri olan Karaerik Madeni'nden göçüp memleketleri Eynesil'e geldiler. Rus işgali sürecinde, Eynesil-Görele toprakları tümüyle atıl kalmıştı. Yiyecek içecek hiçbir şey yoktu. Burada bir yıl boyunca muhacirlik yaşantısından daha ağır bir yoksulluğa maruz kaldılar. İlerleyen zamanlarda yavaş yavaş tarlalar ekilmeye başlandı. Bahçeler imar edildi. Fındık yeniden üretilmeye başlandı ve bir süre sonra halk olağan gündelik yaşantısına geri döndü.

3. Göreleli Kâtip Rüstemezâde Abdülhamid'in Mektuplarında Savaş Yılları

3.1. Abdülhamid Efendi'nin Yaşamı⁵⁷

Kafkas göçmeni bir sülalenin torunu olan Kâtip Rüstemoğlu Abdülhamid⁵⁸ Efendi, 1895 yılında Trabzon'a bağlı (bugün Giresun'a bağlı) Görele kazasının Bozcaali Köyü'nde dünyaya geldi. Babası Hüsnü⁵⁹ Efendi, annesi Görele'nin Kuşçulu Köyü'nden Uzunömeroğlu Halil'in kızı Nâme⁶⁰ Hanım'dır. Abdülhamid Efendi, beş erkek kardeşten ortanca olanıdır. Kardeşlerinden Mehmet, yöre düğünlerindeki oyunculuğuyla bilinmektedir. 16-17 yaşların-

⁵⁷ Abdülhamid Efendi'nin yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mevlüt Kaya, *Bağdat'tan Görele'ye Mektuplar*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

⁵⁸ Abdülhamid Efendi'nin adı Osmanlı Türkçesiyle yazılan kimi mektuplarda "Abdülhamid" veya "Hamid" olarak geçmektedir. Soyadı Kanunu'ndan sonra ise kimliğinde "Hamit" diye yazmakla beraber aynı dönemlere ait başka resmî evraklarda "Hamid" şeklinde yazdığı da görülmektedir.

⁵⁹ Kimliğine ulaşılamamakla birlikte, eldeki bazı evraklarda Abdülhamid Efendi'nin babası Hüsnü'nün adı "Hüseyin Hüsnü" diye geçmektedir. Ancak Abdülhamid Efendi'nin T.C. dönemi kimliğinde baba adı "*Hüsnü*" olarak yazılıdır.

⁶⁰ Osmanlı Türkçesi ve yeni Türk alfabesiyle yazılı eldeki belgelerin bazılarında "Naime" bazılarında ise "Name" şeklinde geçmektedir.

da iken Görele'nin Karaburun köyündeki bir düğüne katılmış, düğünün ardından eve geldiğinde ani bir rahatsızlık geçirerek yaşamını yitirmiştir. Ağabeyi Tefvik, askerde dizanteriye yakalanmış, Sarıkamış harekâtı esnasında şehit olmuştur. Ağabeyi Kasım ise deniz askeridir ve Çanakkale Savaşları'nda gazi olmuştur. Pakize ve Safiye adlı iki kız kardeşleri vardır. Pakize, Abdülhamid Efendi'den yaşça küçüktür ve küçük yaşlarda pekmez kazanına düşerek yanmış, yaşamını yitirmiştir. Ömer ise en küçük erkek kardeşleridir. Dayıları Mehmet Kaptan'ın mezarı Gölçük'tedir. Diğer dayıları ise veteriner Memduh Bey'dir. Hiç evlenmemiştir. İstanbul'da Boyacıköy'de yaşamıştır. Ölmeden önce oradaki evini ve Görele-Kuşçulu köyündeki arazilerini Darü'l-Aceze'ye ve belediyeye bağışlamıştır.

2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti'nin genel seferberlik ilanının ardından 1894-1900 yılları arasında doğmuş olanlar askere alınmaya başladı.⁶¹ Bu süreçte, 19 yaşında ve 1895 doğumlu olan Abdülhamid Efendi de askere çağrıldı.

Abdülhamid Efendi askere giderken Dicle üzerinden sal ile geçmişti. Yanında Eynesilli arkadaşı İncekaraoğulları'ndan kırıkçı halk hekimi Ahmet Efendi vardı. Bu yıllar yokluk yılıydı. Dicle nehrinden sal ile geçerken, acıktıklarında nehir kenarına yaklaşıp buğday yemişler, zor bir yolculuk geçirmişlerdi. Yol güvenliği bulunmuyordu. Osmanlı'nın son döneminde artan eşkıyalık hareketleri, uzun yolculuklarda can ve mal güvenliğini ciddi manada tehdit etmekteydi. Abdülhamid ve Ahmet Efendi'ler, yolculuk esnasında olası soygunlara karşı mecidiyelerini yutarak gizlemişlerdi. Eşkivalık ve deniz yollarındaki korsancılık faaliyetleri yolcuların ve taşınan ticari mallarla değerli eşyaların güvenliğini önemli ölçüde yok ediyordu. Bu durum, Abdülhamid Efendi'nin memlekete yazdığı mektuplardan da anlaşılmaktadır. Abdülhamid Efendi, 1918 tarihli bir mektubunda ailesinden biraz tütün ve harçlık istemekte; harçlığın tütünün içine gizlenerek gönderilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Abdülhamid Efendi, askere gidinceye dek diğer kardeşleri gibi babasıyla birlikte tarla, bahçe işlerinde çalıştı. Askerlikten önce, Görele eski caminin ilk imamlarından Tavacızade Hacı İbrahim Efendi'nin kızı Gülizar Hanım ile nişanlandı. Irak cephesinde,

⁶¹ Süleyman Beyoğlu, "Ermeniler Amele Taburlarında", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 2.

yedi yıla yakın süren askerlik yaşamının üç yıl kadarı İngiliz esaretinde geçti. Askerde iken önce ağabeyi Tevfik'i (kesin tarihi bilinmemekle birlikte; 22 Aralık 1914-15 Ocak 1915 tarihleri arasında), ardından 24.06.1331 (7 Temmuz 1915) tarihinde babasını, 1334 (1919) yılında da annesini kaybetti. Fakat askerlik ve esaret sürecinde ağabeyi, babası ve annesinin vefatından yıllarca habersiz kaldı. Yıllar sonra durumdan şüphelenmeye başlayan Abdülhamid Efendi, memlekette kimsesinin kalmadığını hissetmeye ve kardeşlerine yazdığı mektuplarda bu durumu sorgulamaya başladı. Ailesinin sağlığından emin olabilmek için mektuplarına babası Hüsnü Efendi'nin el yazısıyla cevap vermesini talep etti. Anababasını sağ sanan Abdülhamid Efendi, sürekli onlara selam gönderip dualarını istedi. Yıllarca her mektubunda şahadetinden habersiz olduğu Tevfik ağabeyinden haber sordu. Memleketteki kardeşleri de Tevfik'ten uzun yıllar haber alamamış, öldüğünü geç öğrenmişlerdi.

Askerden döndüğünde ana babasız, zor bir memleket hayatı sürdürmek mecburiyetinde kalan Abdülhamid Efendi, askerden önce nişanlandığı ve kendisini sekiz yıl büyük bir sadakatle beklemiş olan Gülizar hanımla evlendi. Bu evlilikten ikisi erkek, beşi kız olmak üzere yedi çocukları oldu. Bir süre Görele orman işletmesinde hizmetli ve aşçı olarak çalıştı. Aynı zamanda bahçe tarımını kendisi için önemli bir geçim kaynağı idi. Bu işi büyük bir keyifle yapıyordu. Yetiştirdiği meyvelerin çeşitliliğiyle çevresinde tanındı. Şair Ahmet Kaçar bir söyleşisinde Abdülhamid Efendi için şöyle demişti: *“O yıllarda turfanda sebze meyve olmadığından aş eren hamile bayanlar aradıkları meyve ya da sebzeyi Hamit Amca'nın bahçesinden temin ederlerdi...”*

Abdülhamid Efendi, 29 Ağustos 1966'da gece vakti evine yıldırım düşmesi sonucu 71 yaşında iken vefat etti. Vefatının ardından kalabalık bir kitle onu ebediyete uğurlamış, taziye kabul eden evlatları 9 Eylül 1966 tarihli Hürriyet gazetesinde kendilerine gelen taziyelere karşı teşekkür ilanı yayınlamışlardır.⁶²

Abdülhamid Efendi, zor bir askerlik ve esaret sürecinin ardından memleketine dönerek evlenip yuva kurmuş, maddi imkânsızlıklara rağmen devlet yardımlarına dair hiçbir talepte bulunmamıştı. Bu zor koşullarda çocuklarını sürekli eğitime ve askerliğe teşvik etmişti. Askerlik süresince kendisi için en büyük

⁶² Hürriyet, 9 Eylül 1966.

teselli kaynağı olan mektuplarda yer alan bilgiler, onun ailesine, memleketine, eğitime ve askerliğe olan sadakatini anlamada önemli verilerdir.

3.2. Abdülhamid Efendi'nin Esareti

Abdülhamid Efendi'ye ait bugüne ulaşan kısmen tahrip olmuş az sayıdaki askerî evraktan anlaşıldığı üzere kendisi, 1914'te 3. Kolordu'nun 32. Fırkasında görevlendirilmek üzere Trabzon vilayetine bağlı Tirebolu askerlik şubesi tarafından askere çağrılmıştı. 3. Kolordu, 1914'teki I. Dünya Savaşı'na endeksli düzenlemeyle Trakya'da, 1915'te Gelibolu'da, 1916'da Kafkasya'da 1917'deki savaş düzenlemesiyle Suriye'de, 1918'de Filistin'de görevlendirilmişti. Abdülhamid Efendi 1914'te 3. Kolordu'da başlayan askerliğini 1915 yazından itibaren Irak ve Havalisi Kumandanlığı'nın sorumlu olduğu 6. Ordu'ya bağlı 18. Kolordu'da sürdürdü. Ağustos 1917-Haziran 1918 sürecinde 18. Kolordu'nun 14. Tümeni'nde görev yaptığı bir hareket sırasında gerçekleşen geri çekilme anında binlerce silah arkadaşıyla birlikte çembere alınarak İngilizlere esir düşmüştü. Esaret sürecinde kendisine müsaade edildiği zamanlarda yazdığı mektuplarda, gördüğü şiddetten, çektiği açlık ve zorluklardan hiç bahsetmemiştir. Bu durum hem mektuplarının İngilizlerin kontrolünde olmasından hem de ailesini üzmemek istemesinden kaynaklanmıştır. Sivil yaşamında ise sık sık esaret altında kendisine uygulanan işkencelerden bahsetmiştir. İngiliz ve Hintli askerler, esaret sürecinde diğer esirlere yaptıkları gibi, Abdülhamid Efendi'yi de aç bırakmışlar, kilometrelerce yolda ona kendilerini taşıtmışlardır. Ayrıca sırtında kum taşıtarak eziyet etmişlerdir.

İngilizler, Irak'taki Türk esirlerin naklolunmasıyla ilgili konuyu ilk defa 1919 Eylül'ünde gündeme taşımıştı. Karadeniz Orduları Başkomutanı İngiliz General Milne, 29 Eylül 1919'da Harbiye Nezareti'ne konuya dair bir teklif sundu. Gerekli görüşmeler, karşılıklı koşullaşmalar iki taraf arasında belirlenmeye başladıysa da esirlerin nakli uzun zamana yayıldı. Irak'taki esirlerin esaret sürelerinin uzamasında, güvenli yol güzergâhının sağlanamaması ve taraflar arasındaki siyasi anlaşmazlıklar etkili oldu. 1920'ye gelindiğinde ise esirlerin haftalık veya belirli sürelerle biner kişilik kabileler halinde nakledilebileceklerine dair teklif sunuldu. Türk tarafı İngilizlerce sürekli oyalanıyor, İngilizler çeşitli baha-

neler göstererek birçok eksik koşulu gerekçe olarak sunuyor, sevkıyatı sürekli geciktiriyordu.⁶³ Bu durum TBMM ile İngiltere arasında 23 Ekim 1921'de yapılan Esir Mübadelesi antlaşmasına kadar uzadı. İngiltere'nin 1918 sonlarındaki ateşkes antlaşmalarıyla başlattığı Türk esirleri tahliye süreci, 1922 yılı sonlarına dek sürdü. Bu tarihe dek esareti süren ve hastalıkla yaşamını kaybetmiş olan Türk esirler tedricen memleketlerindeki askeri birliklere sevk edilmeye başlandı. Göreleli Abdülhamid Efendi'nin esareti 21 Ekim 1920 tarihinde bitmiş, bir süre Esirler Misafirhanesi Müdüriyetinde tutulmuştur. Ardından, terhisinden anlaşıldığı üzere önce İstanbul'a sevk edilmiş, sonra Trabzon iskelesine gelerek buradan Görele'ye ulaşmıştır.

3.3. 1918 Yılına Ait Mektuplar⁶⁴

3.3.1. 15 Eylül 334 Tarihli Mektup

Abdülhamid Efendi, babasına askerden yazdığı aşağıdaki mektupta, aile hasretini dile getirirken, vatan sevgisini de ön plana çıkarmıştır. Tüm zorluklara rağmen halinden memnun olduğunu ifade ettiği yazısında, herhangi bir yakınma ifadesine yer vermemiştir. Mektup, bu yanı sıra söz konusu dönemde bir Osmanlı askerinin ailesine ve vatani görevine olan sadakatini ve sabrını anlayabilmek açısından önemli göstergeler içermektedir.

“Hu [Allah]

Huzur-u pederaneye [babamın huzuruna]

15 Eylül 334 [1918]

Velinimetim sevgili pederim efendim!

Dört seneden beri siz pederimden sıhhat ve afiyetinize dair bir mektup alamadığım gibi, hiçbir taraftan da malumat alamamakta ve gece gündüz kendi gâilemi [sıkıntımı] bertaraf ederek daima sizleri düşünür ve her ne keder içinde hayat-ı askeriyemle [askerlik yaşantım] iştigal etmekteyim [meşgul olmaktadır] ... [?]. Memleketimizin Rus istilasına

⁶³ Selçuk Ural, “Mütareke Döneminde İngilizlerin Elindeki Türk Esirlerinin İadesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 37-38/2016, s. 203-209.

⁶⁴ Mektuplar, orijinal halindeki satır sıralamasına göre nakledilmiştir. Mektup metinleri içinde “[?]” ile gösterilen yerler tahribattan kaynaklanan şüpheli tercümelemleri, [eksik] şeklinde belirtilen yerler ise okunamaz hâle gelmiş kısımları belirtmektedir. “[...]” içindeki kelimeler ise okura yardımcı olmak için, eski kelimelerin anlamlarını karşılamaktadır.

maruz kaldığı ve sizlerin de esaret müblâ [hezimete uğramış] olduğunuz malum, bize harbdır. İşte bu sual üzere öksüz yetim çocuk gibi üzerime sizlerin hayat memmat meselesi tahmil edilmişti [yüklenmişti].

Artık tabi siz de benim haklı olduğumu nasıl inkâr edebilirsiniz? [eksik] Çünkü cenab-ı hakka [?] 16 Haziran 34 tarihli sevgili ve kıymetdar mektubunuz beni o derece meserretlere [sevinçlere] gark etti ki! Bendenize adeta yeniden hayat bahşetti. Ve aynı zamanda sizlerin sıhhat ve afiyetinizden haberdar oldum. Ve şimdiye kadar geçirdiğim her nevi kederlerim şad-u huzzâna [sevinç ve hüzne] tahvil oldu.

Benim için katiyen merak etmeyiniz. Devlet ve millet duanız sayesinde dinime ve vatanıma hizmet eder ve sizlerin daima ed'îye-i tecrübelerinize [dualarınıza] muhtaç bulunduğumu arz eylerim. Ey pederim [babacığım], artık müsterih [rahat] olunuz! Çünkü büyük biraderim Tefik vatanımızı onlardan arıdarak [temizleyerek] düşmanın hayat ve mematını meçhul bir halde kaldığı! Diğer biraderim Kasım daha Çanakka- le'de vazife-i askeriyesini [askerlik görevini] ifa etmekte olduğu, küçük biraderim Ömer ise ankde [kapıda], yarın öbür gün dinine vatanına hizmet etmek için harekete dâhil olduğu göndermiş mektubdan anlaşıldığı ve bendeniz ise vatanın en uzak bucağında kalmakla viran dağlarını dolaşarak Irak'ın sıhatsız ateşleri altında din vatan uğrunda ve yüz binlerce müşkülât karşısında birçok peder ve validelerin evladlarıyla beraber her bir mahrumiyetlere göğüs gerip üzerine tevdi' edilen vazife namustan daha makbul bilerek vatanın selamet ve saadeti için uğraşmaktan geri durmaz dört efendi evlada maliksiniz! Ve bir ihtimal ediniz ki; elbet bir gün gelir bu çekilen müşkülâtın mükâfatını bilâ şek ve şüphesiz [şüphesiz] göreceğiz. Emin olunuz pederim, şu mektubu gözü yaşlı kanlı yarayla yazıyorum. Bir dahaki mektubumu mufassal olarak göndereceğimi vaad eylerim. Lehü'l-hamd [Hamd Allah'ındır] duanıza muhtacım. Kıymetli [?] valideciğim hanıma bilhassa arz-u ihtiramlar [hürmetler] eder, dest-i şeriflerinden [güzel ellerinden] öperim. Sevgili kardeşim Ömer Efendi'ye de ayrı olarak selamlar eder gözlelerinden öperim. Hemşirem [kızkardeşim] hanımlara ve yengelerim hanımlara selam ederim. [eksik] gözlelerinden öperim. Ve yengem hanıma da hususî selam ederim.

Tavacızade Hacı İbrahim Efendi'ye bilhassa selam eder ellerinden öperim. Mahdumları Hafız, Ali ve Hasan ve Sami efendilere arz-u ihtiramlar [hürmetler] eder, samimi olarak ellerinden sıkırım. Haneleri derununda [içinde] bulunanla-

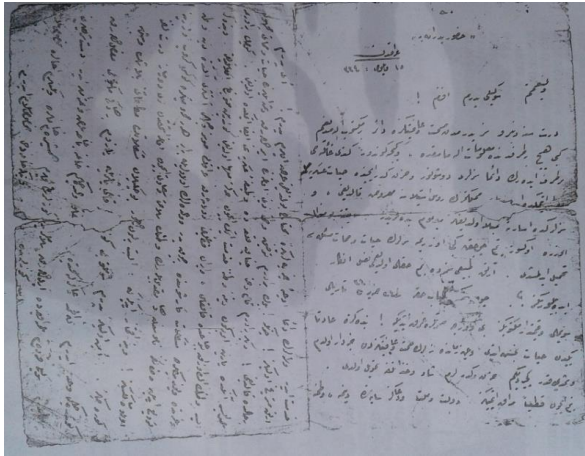
ra ayrı ayrı selamlar ederim. Şaban Kapudanzade Rıfat Efendi'ye ve daha vesair bilcümle [tüm] komşumuza ve kuraba-i taallukata [yakın ve akrabalara] büyüklerin ellerinden küçüklerin gözlerinden, ayrıca ve siz pederimin de el ve ayaklarını öper, din-i devlete ve vücudlarımızın sağlığına, silahımızın kuvvetine dua etmenizi diler, sizleri Allah bir hakkına emanet ederek hatm-u kalam ederim [yazıma son veririm] pederim. 1 Cemaziyelevvel 334 [1 Aralık 1918] Mahdumunuz Abdülhamid.

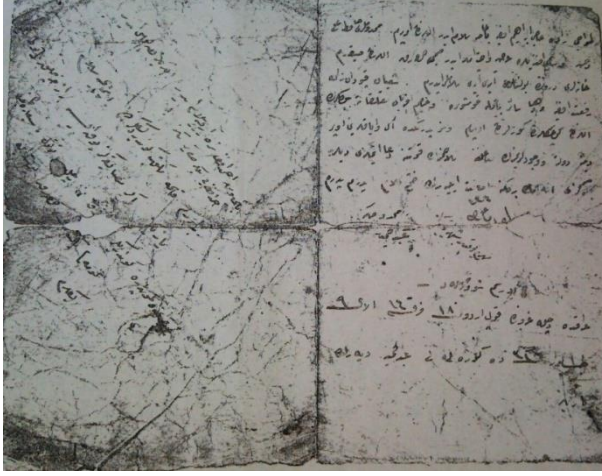
Mührüm yoktur şüphe etmeyiniz.

Adresim şu vechdedir [şöyledir]:

Irak'ta Dicle garbında [batısında] 18. Kolordu 14. Fırka ve 9. Alay 1. Tabur 21. Sırada Göreleli Abdülhamid diyerek yazınız.

Başçavuş Ahmet Efendi size ayrıca selam eder. Ellerinizden būs eder [öper]. Ahmet Efendi'yi belki tanırırsınız! Biraderim Kasım'a mektup gönderdiğinizde ayrıca selam yazınız. Eğer müzayakanız yok ise biraz harçlık tütünün içinde olsun, para gönderiniz. Tütün ve sigara kâğıdı numune [?] sararak posta ile beklerim.”

3.3.2. 24 Haziran 334 Tarihli Mektup

Abdülhamid Efendi'nin esareti esnasında aldığı aşağıdaki mektup ise memleketi Görele'den gönderilmiştir. Görele, bu dönemde henüz Rus askerlerinin işgali altındadır. Göreleli yurttaşlar bir yandan topraklarını savunmakta, öte yandan yağmalara, işkence ve katliamlara maruz kalmaktadırlar. Aşağıdaki mektuptan da anlaşılacağı üzere, yöredeki Rus saldırılarından ötürü savaş olmayan bölgelere doğru göçler başlamıştır. Bazı kimseler, can güvenliğini sağlamak üzere Rus kuvvetlerine karşı mücadele vermek yerine ailesiyle Görele'yi terk etmeyi tercih etmiştir. Rusların yörede yaptığı vahşetin Müslümanların hayvanlarına saldırmaya kadar vardığı, yine bu mektuptan anlaşılmaktadır.

“Hu [Allah]

Huzur-u biraderaneleri mahsusuna [kardeşlerime özel]

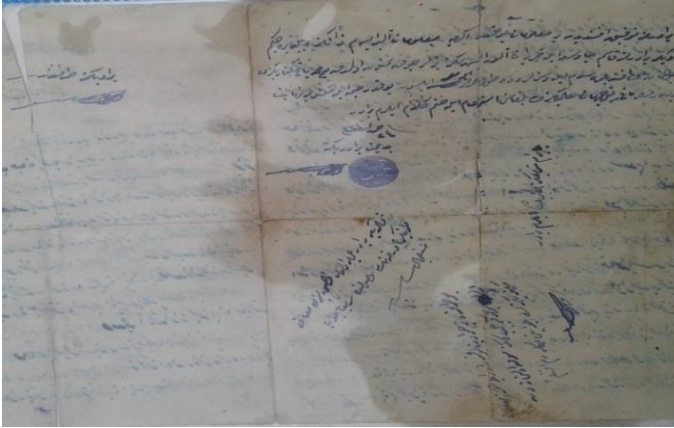
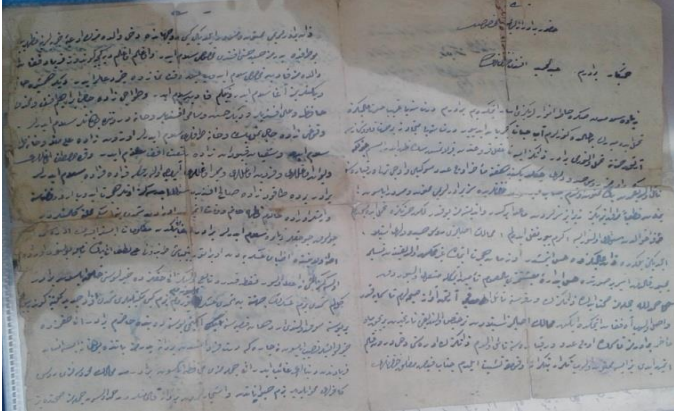
Hamiyetkâr [sadakatli] biraderim Abdülhamid Efendi mahsusuna [özel]

Ziyade selamdan sonra hatr-ı envarlarınızı [güzel hatırlarınızı] is'ar etmekteyim [sormaktayım]. Dört seneye karib [yakın] hasret halinize tahammül edemeyerek bir halde gözlerim ab-ı hayat giryan ediyor [kan ağlıyor]. Dört seneyi müteceviz [aşkın] bir hasret kavuşmazsa artık hasretine tahammül olunur mu? Birader zatınız ise na-akıl furuûndan fırlatmışsın [aklını kaçırmışsın] zanneder isem. Çünkü ben [?] ordumuz Rus haydukların çekildiğinde hakkında muahhar [sonradan] üç adet sevgili ve üçü türlü varak-paresine

[mektup] nail olduğumdan [ele geçirdiğimden] pek memnun oldum. Cenab-ı hak hazretleri de siz biraderlerimi memnun ve mesrur [sevinçli] eylesin! Benden katiyen merak etmeyiniz. Zira biz sizlerden maade [başka] bir keder ve endişemiz yoktur. Lakin hasretinize tahammül edemiyorum. Kâfir ahvalden [düşmanın durumundan] sual olunur ise ikram buyur nakl edelim! [anlatalım] Memalik-i ashablarımızı [memleketlerimizi] Rus haydukları istila eylediğini belki de zat-ı âlileriniz de [siz de] hissetmiştir. O zaman hicret [göç] gayri mümkün [imkânsız] olduğundan teslim mecbur kaldık. Esir bir surette hak irade-i mübaşeretle [Allah'ın takdiriyle] bilumum te'min etmekle [kendimizden emin] meşgul oluyorduk. Hakk-ı Hamdullah [Hamd sahibi Allah] cümlemize himmet [yardım] ederek zatınızın varakasına [mektubuna] nail oldukça [eriştikçe] avaz sayhalarım [çığlıklarım] ta semaya [göğe] kadar vasıl olup [ulaşım] ahfigan [feryat] etmekte iken memalik-i ashabımız [memleketlerimiz] istiladan terhis olunduğu [kurtulduğu] tarihten bir buçuk mah [ay] haiz [kadar] biraderimiz Kasım'ın üç adet varakparesine [mektubuna] nail oldum [kavuştum]. Zatınızın adresini dahi derûn [mektubun içinde] Kasım etmiş [yazmış] idi. Biz ise memnun olub tekrar tekrar okumağa tes'it eyledim [sevinerek okudum]. Cenab-ı feyz-i mutlak hazretleri [kudret sahibi Allah] [Sayfa 2] zat-ı biraderlerimi [kardeşlerimi] memnun ve sürur eylediği [sevindirdiği] gibi dücihanda [iki cihanda] dahi validemizin [annemizin] adiyeyi hayırlarına [hayır dualarına] mazhar [ız?; eksik]. Bu tarafta pederimiz Hüseyin Hüsnü Efendi hususi [özel] selam eder. Ve oğlum oğlum diye gece gündüz feryat figan eder! Validemiz [annemiz] kadın hususi [özel] selam edip beş vakit namazda hayır dualar eder. Diğer hemşire [kızkardeş] hanım ve yeğenlerimiz ağa selam eder. Ve yengem kadın selam eder. Tavacızade Hacı İbrahim Efendi ve mahdumu [oğlu] Hafız ve Ali Efendiler ve diğer Hasan ve Sami Efendiler ve hane derununda [içinde] bulunanlar selam ederler. Ve Kuğuzade Hacı İsmail Bey ve hane tarafları selam ederler. Uzunzade Ali aile ve hane tarafı selam eder. Ve Şaban Kapudanzade Rıfat Efendi selam eder. Ve Karamustafaogulları ve Yavanoğulları ve Firidin oğulları ve Sahir oğulları ayrıca olarak ferade ferade [tek tek] selam ederler. Birader bir de Takutzade Salih efendileri sual ederseniz onlar hicret [göç] edip Ordu kazasına varmışlardır. Orada Halime Fatma Hanım vefat etmiş. Oradan şimdi yine eski mahalline gelmişlerdir. Çoluk çocuklar ziyade selam ederler birader. Birader Lütfullah Bey'den malumat [bilgi] ister isen adresi Adana

vilayetinde itbay-ı askeriyyeden [askeriyeye tabî] operatör Binbaşı Trabzonlu Ali Lütfullah Bey namıyla bulunur. Orada olsanız keşke ne âlâ olur. Fakat kadere tabi olunuz. Allah hakkınızda hayırlısını halk eylesin [yaratsın] birader. Gelelim şimdi bizim askerlik cihetine [tarafına]. Ben şimdi askere gidiyorum. Biliyorum bizim gibi mekteplileri şimdi efradı cedit [yeni askerler] mektebine gönderiyorlar. Bir posta sevk olundu Ardahan kapısına. İkinci posta da bende hazırım. Birader Allah hakkımızda hayırlı işler nasib eylesin. Ne çare ki dest-i ferdasından [bugünden sonra] bir dane [biriçik] pederimiz yanında bulunmaz ise insan feryadından dünyalığı gaib eder [kaybeder]. Allah cümlemizi muhafaza eylesin. Birader memalik-i mahrusamızı [büyük memleketlerimizi] Rus kâfirleri mahveylemiştir. Bizim hayvanatdan [hayvanlardan] ve eşarlardan [ağaçlardan] bir dane [tane] kalmamıştır. Hamdolsun cümlemiz sıhhattedir. [Arkası] Biraderimiz Tevfik Efendi'den malumat yoktur. Eğerce malumat alır isem zatınıza [size] bildireceğim. Diğer biraderimiz Kasım Çavuş ile tahrirat alur imişsiniz [mektuplaşmışsınız] biz çok memnun olduk. Bağ-kenarınızda [yakınında] bulunan bütün efendilere selam eyle ve sizlere de tül-i [uzun] ömürler ile muammer [yaşamak] eylesin. Bu kadarlık ile mektuba nihayet vererek baki [sonsuz] teveccühât-ı âliyyenizin [yüksek memnuniyetinizin] bekasını [sürekliliğini] istirham [dilemek] ile hatm-ü kelim eylerim [mektubumu bitiririm] birader. Bedbaht [kötü kaderli] biraderiniz. 24 Haziran 334 [1918].

Kaldı ki birader acele oldu. Kusurumuzu muaf tutunuz [bağışlayınız]. Ve ruhsatın [iznin] hususunda seri'an [hızlıca] cevap müsta'cildir [aceledir]. Bu tarafta bir havadis yoktur. Oraca daha malumat olur ise bildiresiniz. Sevk olunmazdan mektubunuzun cevabını beklerim efendim. Bayram-ı şerifinizi mübarek eylerim birader. Biraderiniz tarafından. Ali Rıza.”

3.4. 1919 Tarihli Mektuplar

3.4.1. 17 Kânunuevvel 335 Tarihli Mektup

Abdülhamid Efendi esaret altındayken babasına yazdığı aşağıdaki mektupta memleketindeki yakınlarından haber alamadığına yönelik kaygılarını dile getirmiştir. Üzerinden beş yıl geçmiş olduğu halde babasının vefatından habersizdir ve mektubu özellikle babasına yazarak cevap beklemektedir. Haberleşme imkânlarının kısıtlı olduğu bu dönemde, bir asker için mektup oldukça önemlidir. Esaretine bağlı olarak yaşadığı zorlukları mektubunda dile getiremeyen asker Abdülhamid, yazılarında hep ailesine dua ederek kendisi için endişelenmemelerini, onlardan tek beklentisinin ise mektup ve dua olduğunu belirtmiştir.

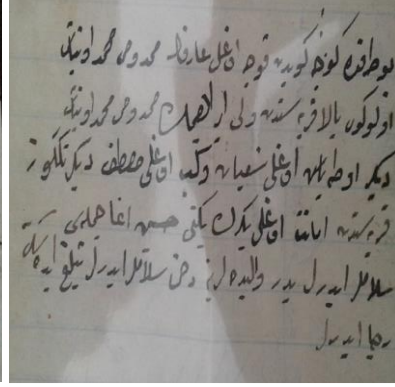
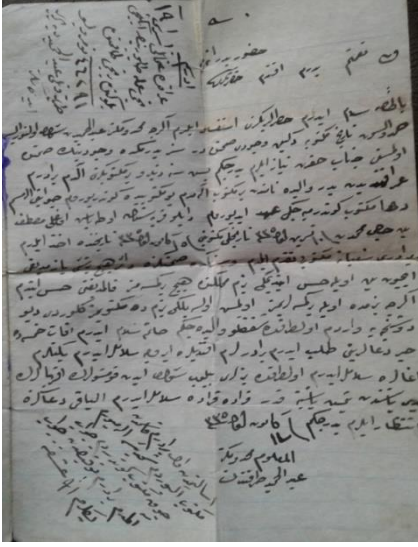
“Hu [Allah]

Hususi pederaneme [Babama özel]

Kıymetli Pederim Efendi Hazretlerine

Bilhassa selam ederim. Hatırlarınızı isti'kar [sual] eylerim. Eğerce mahdumunuz [oğlunuz] Abdülhamid sual olunur ise hamd olsun tarih-i mektuba deĝin [mektubu yazdığım şu ana dek] vücudu sıhhattedir [saĝlıklıdır]. Siz pederimin de vücudunun sıhhatte [saĝlıklı] olmasını cenabı haktan niyaz [temenni] eylerim. Pederciğim beş seneden beri bir mektubunuzu aldım. Biraderim Ömer Efendi'den peder valide namından bir mektup alamadım. Bu mektubu da gönderiyorum. Cevabını alamam. Daha mektup göndermeyeceğimi ahd [vaat] ediyorum. Daylı karyesinden Odabaş oğlu Mustafa bin Hacı Mehmet'in [oğlu] 10 Teşrinievvel [Ekim] 335 [1919] tarihli mektubunu 15 Kânunuevvel [Aralık] 335 [1919] tarihinde ahz eyledim [aldım]. Biraderi Şaban'a mektubu takdim eyledim. Ve sizin de sıhhatinize dair hiçbir şey yazmadığı için ben öyle hissettim ki bizim memlekette hiçbir kimsemiz kalmadığını hissettim. Eğerce bizim de öyle bir kimselerimiz olmuş olsa belki bizim de mektubumuz gelirdi diye düşünceye vardım. O tarafta şefkatli valideciğim hanıma selam ederim. Evkat-ı hamsede [beş vakitte] hayır dualarını talep ederim. Biraderlerim efendilere ayrıca selamlar ederim. Yeğenlerim ağalara selamlar ederim. O tarafta bizleri bilip sual eden komşuların akrabaların yedi yaşından yetmiş yaşına kadar ferade ferade [tek tek] selamlar ederim. Elbaki [sonsuz] duanıza intizar eylerim [beklerim] pederciğim. 17 Kânunuevvel [Aralık] 335 [1919] El-ma'lum [bildiğiniz] mahdumunuz [oğlunuz] Abdülhamid tarafından. Asaletimden [soyumdan] olan biraderim Kasım'dan mektup alıyordum. Şimdi ise alamıyorum. Çok mektup gönderdim cevap alamadım. Biraderim Tevfik'ten cevap beklerim. Allah aşkına.

Adresim: Irak'ta Osmanlı Üserası [Esirleri] 19'uncu Amele Taburu'nun ikinci bölüğünün birinci takımı 46291 numaralı Trabzonlu Abdülhamid diye tahrir edesiniz [yazasınız]. [Arkası] Bu tarafta Kuzca köyden Koç oğlu Arif'in mahdumu [oğlu] Hamdi onbaşının, Uluköy bâlâ [yukarı] karyesinden [köyünden] Veli İbrahim'in mahdumu [oğlu] Mehmet onbaşının, diğeri Odabaş oğlu Şaban ve Geboğlu Mustafa, diğeri Tekgöz karyesinden [köyünden] Emanetoğlu Bekir'in yeğeni Hasan Ağa cümleye [herkese] selam ederler. Peder validelelerine [ana-babalarına] dahi [da] selamlar ederler. Tebliğ edesiniz [bildiresiniz] rica ederler."

3.4.1. 18 Kânunuevvel 335 Tarihli Mektup

Esir asker Abdülhamid, aşağıdaki mektubunda da babası Hüsnü Efendi'nin sağlığından emin olmak için mektubunun cevabını onun yazmasını istemektedir. Türk toplumunda yüzyıllarca sürdürülen askerdeki kişiye memleketinden kötü haber iletmeme geleneği, asker Abdülhamid'e gönderilen 1918-1919 tarihli mektuplarda açıkça görülmektedir. Abdülhamid Efendi askerde ve esaret altındayken ağabeyinin, babasının ve annesinin vefatı kendisine söylenmemiştir. Yıllar sonra bu durumdan şüphelenen asker Abdülhamid giderek endişelenmeye başlamıştır. Ancak memlekette olanlardan bihaber olan ve Rus işgali sürecinde ailesi için endişelenen Abdülhamid Efendi, bu yıllardaki mektuplarında “*bedbaht biraderiniz*” rumuzunu kullanmıştır.

“Hu [Allah]

Huzuru biraderaneme [Kardeşime özel]

Hasretgeri vücud-u [hasret olduğum] muhterem biraderciğim [kıymetli kardeşim] Ömer Efendi hususuna [özeline].

Bilhassa selam ederim. Bu defa sıhhat ve afiyetinizi tebşir edici [müjdeleyici] 10 Safer [Aralık] 335 [1919] tarihli göndermiş olduğunuz muhabbetnamenizi [sevgili mektubunuzu] 18 Kânunuevvel [Aralık] 335 [1919] tarihinde ihaz eyledim [aldım]. İltifatınızın vürudu [gelmesi] mütalaa kıraatinde [okuma ve düşünme ile] kesb iftihar olunmuştur [gu-

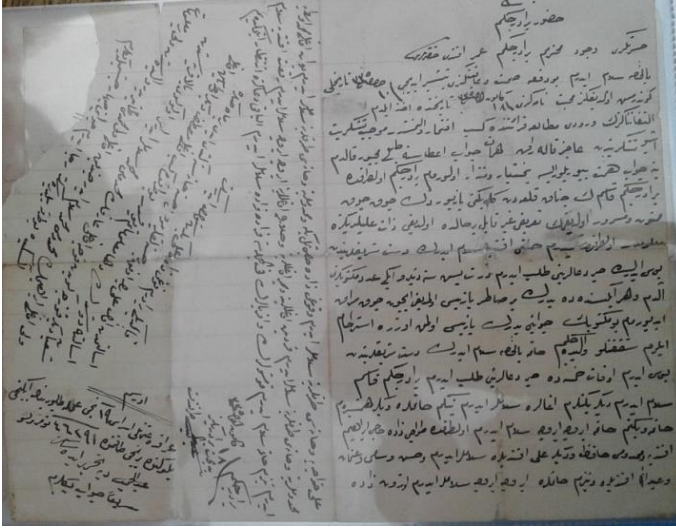

rur vermiştir]. Mucibi teşkirat [teşekkür için] işbu teşkiratın [bu teşekkürün] aciz [yetersiz] kalarak hemen cevap itasına [cevap vermeye] tabi mecbur kaldım. Yine cevap himmet buyrulur [verilir] ise bahtiyar [mutlu] ve minnettar olurum biraderciğim. O tarafta biraderciğim Kasım'ın Çanakkale'den geleceğini yazıyordun. Çok çok memnun ve mürur [sevinçli] olacağımın tarifi gayri kabil [imkânsız] bir halde olacağı zatî âlilerinize malumdur [sizce bilinir]. O tarafta bizim Hüsnü Efendi'ye selam ederek dest-i şeriflerinden bûs ederek [ellerinden öperek] hayır dualarını talep ederim. Dört beş sene diğer ve iki adet mektubunuzu aldım ve her ikisinde de pederin bir satır yazısı olmadığı için çok merak ediyorum. Bu mektubun cevabını pederin yazısı olmak üzere istirham eylerim. Şefkatli valideciğim hanıma bilhassa selam ederek dest-i şeriflerinden bûs ederek [ellerinden öperek] evkat-ı hamsede [beş vakitte] hayır dualarını talep ederim. Biraderciğim Kasım'a da selam ederim. Diğer yeğenlerim ağalara selam ederim. Yengem hanımlara diğer hemşirem hanıma diğer yeğenim hanıma ayrıca ayrıca selam ederim. O tarafta Tavacızade İbrahim Efendi'ye ve mahdumu Hafız ve diğer Ali efendilere selamlar ederim. Ve Hasan ve Sami ve Osman ve Abdullah Efendi'lere ve teyzem hanımlara ayrıca ayrıca selamlar ederim. Uzunzade Ali Hoca'ya ve hanesi taraflarına selamlar ederim. Ve Kuğuzade Hacı Temel Bey'e ve mahdumlarına [oğullarına] ve hanesi taraflarına selamlar ederim. Yavanoğlu Mehmet Usta'ya mahdumlarına [oğullarına] ve hanesi taraflarına selamlar ederim. Kardiş oğullarına ve Hamitoğullarına ve Halaçoğullarına ayrıca ayrıca selam ederim. Rıfat Efendi'ye selam ederim. Teyzem hanıma selam ederim. Komşuların ve akrabaların fi-cümlesine [hepsine] ferade ferade [ayrı ayrı] selamlar ederim. Elbaki duanıza intizar etmekteyim [sonsuz dualarımızı beklerim].

Kaldı ki biraderim Kuğuzade Ali Bey'den sual ederseniz; asaletimden evvel Ali Bey ufak bir hastalıkla mevzi hastahanesine gitti idi. Bir mâh [ay] sonra asalete düştük. Daha malumatım yoktur. Bu tarafta Geboğlu Mustafa diğer Oda-baş oğlu Şaban diğer Kuzca köyden Kocaoğlu Arif'in mahdumu [oğlu] Mehmet selam eder. Uluköy bâlâ [yukarı] karyesinden [köyünden] Velioğlu İbrahim'in mahdumu Mehmet selam eder. Cındık oğlu Veli mahdumu [oğlu] Katib peder validesinden [ana-babasından] bir malumat alınıp da bu tarafta bildirsenez rica ederim. Cevabını çehar-ı çeşmile [dört gözle] beklerim biraderciğim. 18 Kânunuevvel [Aralık] 335 [1919].

Bedbaht [kötü kaderli] biraderiniz Abdülhamid tarafından.

Adresim: Irak'ta Osmanlı Üserası [Esirleri] 19'uncu Amele Taburu'nun ikinci bölüğünün on yedinci takımında 46291 numaralı Abdülhamid diye tahrir edesiniz [yazasınız]. Serian [hızlıca] mektup beklerim.”

Sonuç

Rus işgali bölgede bir buçuk yıldan fazla sürdü.⁶⁵ 1917 Aralık'ta Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Erzincan Ateşkesi ile Rus askerleri cepheden çekilmeye başladı. Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi, Rus askerinin yöreden çekilişiyle yakından ilişkiliydi. Doğu Karadeniz'de Rusların ulaştıkları en son nokta Harşit Çayı (Tirebolu) oldu. Ancak Ruslar geri çekilirken doğuda Ermenilerin kendilerini Kürtlerden korumaları gerektiği

⁶⁵ Bu süreçte Ruslar, Eynesil köyünü denizden bombardımana tutmuşlardı. Halkın aktarımlarına göre, işgalin ilk günlerinde kadınları erkeklerden ayırıp, yalnızca işgale direnen erkekleri kurşuna dizmişler, kadınlara ise kötü muamelede bulunmamışlardır. Ancak yörede haklı olarak kadın-erkek herkes işgale karşı direniş gösterince Ruslar yöre halkıyla büyük çatışmalar çıkarmaya başlamışlardı. Rusların Karadeniz bombardımanları, aslında Çanakkale'nin intikamı olarak algılanıyordu; bk. Mahir Aydın, "Rusya'nın Çanakkale İntikamı: Karadeniz Bombardımanı", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (09-11 Ekim 2008) Bildiriler Kitabı-I*, Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2009, ss. 571-576.

bahanesiyle onları silahlandırdılar. Silahlanan Ermeniler, silahlarını bahaneleri dışında kullanarak yurdun çeşitli yerlerinde Türklerle karşı ayaklandılar. Sayısız işkence ve katliamda bulundular. Rusların yöreden çekilmeye başlamasıyla Türk askeri süreci hızlandırmak ve işgale son vermek için atağa geçti. Aynı günde Giresun ve Tirebolu'dan harekete geçen Türk birlikleri Rusların üzerine gitti. 13-14 Şubat'ta Görele ve Eynesil,⁶⁶ 15 Şubat 1918'de ise Vakfıkebir kurtarıldı.

Yöre halkı, Rus çekilişiyle birlikte adeta yeniden doğmuştu. Rus işgalinin yörede bıraktığı izlere bugün hala rastlanmaktadır. Muhtelif yerlerde döneme ait Rus topları ve gülle kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca bu dönemde savaş, yer adlarına da yansımıştır; Savaş Boğazı (Çanakçı),⁶⁷ Savaş Deresi (Espiyeye), Evliya Tepesi (Görele). Görele'nin yaklaşık beş kilometre güneyinde kalan Evliya Tepesi hakkında Hikmet Tanyu şunları aktarmıştır: *“Evliya tepesi denmesinin sebebi, söylentiye göre 1917 Rus işgalinde orada şehit düşen bir Müslüman askerinden dolayıdır. Bu askerin adı bilinmemektedir. Onun mezarı bu tepeye yakın bir yerdedir.”*⁶⁸

İşgalin bitmesiyle, muhacirler Bulancak'a dek giderek yerleştikleri köylerden, memleketleri Eynesil ve Görele'ye geri dönmeye başladılar. Az bir kısmı geri dönmemişti. Bunlardan bazıları gittiği yerde yeni bir düzen kurmuş, bazıları da göç yollarında hastalanarak ölmüştü. Eynesil ve Görele işgal sürecinde son derece verimsizleşmişti. Tarla ve bahçeler atıl kalmıştı. Muhacirlerin terk ettikleri meskenler yıkılmış veya bir şekilde el değiştirmişti. Yöre halkı, memleketlerine döndüklerinde birçok şeyin işgal öncesinden daha da kötüleşmiş olduğunu gördüler. Muhacirlik yıllarında, göç yollarında çektikleri sıkıntılar, Eynesil ve Görele'ye geldiklerinde birkaç yıl daha sürdü. Sonraları arazi işlerine, bağ ve bahçelerin onarımına başlayan halk, zamanla yöreyi yeniden bayındır bir yer haline getirdi.

⁶⁶ İsmail Hacıfettahoğlu, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey*, Atlas Yayınları, İstanbul 2003, s. 30.

⁶⁷ Şaban Kutlu, *Yitik Kent Çanakçı*, Ege Basımevi, İstanbul 2001, s. 173.

⁶⁸ Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973, s. 63-64.

Kaynaklar

1. Yazılı Kaynaklar

- ALPASLAN, Teoman, *Topal Osman Ağa*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007.
- ARSLAN, Mustafa, *Görelle*, San Matbaası, Ankara 1973.
- ASCHERSON, Neal, *Karadeniz*, Çev. Kudret Emiroğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- AYDIN, Mahir, "Rusya'nın Çanakkale İntikamı: Karadeniz Bombardımanı", *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (09-11 Ekim 2008) Bildiriler Kitabı-I*, Giresun Belediyesi Yayınları, Ankara 2009, s. 571-576.
- BEYOĞLU, Süleyman, "Ermeniler Amele Taburlarında", *Yeni Türkiye*, 60/ 2014, ss. 1-17.
- BOA, DH. ŞFR., Dosya No: 527, Gömlek No: 29, 20 Temmuz 1332.
- BOA, DH. ŞFR., Dosya No: 528, Gömlek No: 24, 27 Temmuz 1332.
- ÇAKMAK, Zafer, *İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezali-mi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- EMECEN, Feridun, *Bulancak-Piraziz*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Trabzon 2000.
- GÜLAY, Abdullah, *Ağasar Çepni Kültürü, Geyikli Folklor-İnceleme-Araştırma*, Geyikli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2001.
- HACIFETTAHOĞLU, İsmail, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey*, Atlas Yayınları, İstanbul 2003.
- Hürriyet*, 9 Eylül 1966.
- KAYA, Mevlüt, "Görelleli Rüstemezade Abdülhamid'in Mektuplarında Askerlik ve Sosyal Hayat", *Uluslararası Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2/3, 2016, s. 117-144.
- _____, *Anadolu Yangınları ve Ermeni-Rum Tehciri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- _____, "Giresun Tarihinde Bir Ayrıntı: Köseoğlu Osman'ın Hatıraları (1906-1935)", *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1, 2017, ss. 58-81.
- _____, "Harşit'in Bağrındaki Ateş: Tirebolu Yangınları", *Harşit Vadisi*, Ed. Mehmet Fatsa vd., DOKAP Yay., İstanbul 2017, s. 214-234.
- _____, *Bağdat'tan Görelle'ye Mektuplar*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

- _____, *Eynesil Tarihi ve Kültürü*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- KORKMAZ, Yalçın, *Çocukluğumda Yayla Göçleri*, Yaz Yayınları, İstanbul 2016.
- Köseoğlu Osman'ın Hatıraları*, Ziya Köse Arşivi, Eynesil 1964.
- KUTLU, Şaban, *Yitik Kent Çanakçı*, Ege Basımevi, İstanbul 2001.
- _____, *Geçmişten Günümüze Her Yönüyle İnanca Köyü*, Melisa Matbaası, İstanbul 2007.
- MENTEŞEOĞLU, Erden, *Osman Ağa*, Yeşilgiresun Matbaası, Giresun 1991.
- SELİMOĞLU, Nihat Çelik, *Doğu Karadeniz'de Kuva-i Milliye ve Mihenk Yeri ve Görele*, Ümit Ofset, Trabzon 2011.
- ÖZGENÇ, Emine, *Eynesi Ana*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- TANYU, Hikmet, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.
- TBMMZC, C. 6, Devre: 1, İçtima: 108, 1336.
- TOSUN, Murat Dursun, *Arşiv Belgelerinde Giresun Tarihte Yaşanlar ve Ayrıntıları*, Rıhtım Dijital Matbaa, İstanbul 2017.
- _____, *Osmanlıca Arşiv Belgelerinde Gümüşhane, Tarihte Yaşanlar ve Ayrıntıları (1695-1928)*, Rıhtım Dijital Matbaa, İstanbul 2017.
- TÜRKYILMAZ, Halil İbrahim, *Dünden Yarına Tüm Yönleriyle Eynesil*, Tena Yayınları, İstanbul 1995.
- URAL, Selçuk, "Mütareke Döneminde İngilizlerin Elindeki Türk Esirlerinin İadesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 37-38, 2016, s. 187-210.
- YÜKSEL, Ayhan, *Giresun Tarihi Yazıları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, "Görele: Coğrafyası, Tarihi ve Tarihi Şahsiyetleri", *Görele Kültür Sanat Sempozyumu (20 Aralık 2003) Bildiriler*, Ed. Seyfullah Çiçek vd., Melisa Matbaacılık, İstanbul 2005, s. 1-27.
- _____, *Tirebolu Kazası Nikâh Kayıtları (1861-1906)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- 1875 *Trabzon Vilayeti Salnamesi-VII*, Haz. Kudret Emiroğlu, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

2-Kişisel Görüşmeler

Çakır, Mustafa (08.05.2017), 1955 Eynesil doğumlu, emekli öğretmen.

Çelik, Nihat (09.05.2017), 1934 Görele doğumlu, şair-yazar.

Çetin, Harun (08.05.2017), 1963 Eynesil doğumlu, üniversite mezunu, esnaf.

Çoban, Şükrü (05.04.2017-12.07.2017), 1953 Zonguldak doğumlu, araştırmacı-öğretmen.

Çoban, Turan (17.06.2017), 1953 Eynesil doğumlu, üniversite mezunu, emekli.

Kabakulak, Necip (06.07.2017), 1958 Eynesil doğumlu, lise mezunu, emekli memur.

Keskin, Akif (30.05.2017), 1958 Eynesil doğumlu, lise mezunu, esnaf.

Uzun bir süre neredeyse yalnızca Türk soylu topluluk veya devletlerin hâkim olduğu Karadeniz ve Kafkasya hinterlandı, eski çağlardan günümüze kadar Büyük Devletlerin rekabetine sahne olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki etnik ve dinî unsurlar üzerinden nüfuz yarışı şeklinde devam eden bu rekabet, 20. yüzyılın başında Avrupa'dan Asya'nın öbür ucuna orta kuşakta yer alan hemen her ülkeyi içerisine alan genel bir savaşa yol açmıştır. Bu genel savaş 1918 Kasım'ında sona erdiği hâlde, Karadeniz havzasındaki mücadeleler, yeni ittifaklar ve yeni antlaşmalarla bir süre daha devam etmiştir.

Bölge üzerine çalışma yapan araştırmacıların kaleme aldığı bu çalışmada, Rusya'nın Basra Körfezi ve Akdeniz'e inme, İngiltere'nin, Doğu Akdeniz'den Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a uzanan "İmparatorluk Yolunu" koruma, Almanya'nın, Orta Doğu ve Güney Asya'ya ulaşım enerji ve ticaret yollarını ele geçirme çabaları şeklinde özetleyebileceğimiz Büyük Devletlerin Karadeniz ve Kafkasya politikaları, bu coğrafyada cereyan eden savaşlar, siyasî, sosyal, demografik gelişmeler Türk, İngiliz, Fransız, Amerikan ve Rus arşiv belgeleri ile yine adı geçen ülkelerin basılı resmî dokümanları, döneme ait gazeteler, hatıralar ve diğer kaynaklara dayanılarak incelenmiştir.